

ISSN 1563-0307
Индекс 75876: 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Psychology and sociology series

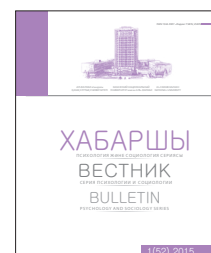
№1(52)

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ
СЕРИЯСЫ №1(52)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Нұрбекова Ж.А.

(Қазақстан)

E-mail: janaganur@yahoo.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е.

(ғылыми редактор)

Аймағамбетова О.Х.

(ғылыми редактордың орынбасары)

Нұрбекова Ж.А.

(жауапты хатшы)

Әбдірайымова Г.С., Әбдікерова Г.О.,

Биекенов К.Ү., Жаназарова З.Ж.,

Ким А.М., Жарықбаев Қ.Б.,

Ахтаева Н.С., Қылышбаева Б.Н.,

Шеденова Н.У., Қабақова М.П.,

Қамзанова А.Т., Қалымбетова Ә.К.,

Сулейманов А.

(Түркия),

Гуслякова Л.Г.

(Ресей),

Гаутам Н. Ядама

(АҚШ),

Колева И.

(Болгария),

Сафдар С.

(Канада)

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Айгерім Иманғалиева

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №8338

Басуға 19.06.2015 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 26,25 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № 1150. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

Янчук В.А., Ахтаева Н.С.,
Тастанова А.А.

**Әлеуметтік ілкі нанымдар
нақты тұлғааралық
қарым-қатынастың реттеушісі**

Мақалада топаралық феномен бола отырып ілкі наным тұлғааралық қатынастар сферасында байқалатынын қарастырады. Топқа берілетін жалпы қасиеттер жеке индивидке тән жекелік қасиеттерге айналады. Өзінің кең мағынасында «ілкі наным» ұғымы тек топаралық қатынастар сферасына ғана қатысты қолданылмайды, сондай-ақ басқа да контексттерді қамтиды. Мысалы, жарнамаға, отандық немесе шетелдік өндіріс тауарларына, сары баспасөзге, Бразилия сериалдарына, т.с.с. деген ілкі нанымды қатынас. Ілкі нанымдар негізінде тек стереотиптер ғана емес, сондай-ақ сенімсіздік, қорқыныш, жаратпаушылық және адамдардың өздерінен ерекшеленетіннің, өздеріне ұқсамайтынның, белгісіздің, демек болжамсыздың барлығын қабылдамау да жатуы мүмкін. Адамдардың әртүрлі әлеуметтік топтарға тиесілігі олардың айырмашылығы, «бізге» және «оларға» бөлінуі, соңғылары алыс, бөтен, түсініксіз, болжамсыз, қауіп туғызушы, т.с.с. ретінде қарастырылатыны атап көрсетіледі. Бұл жағдайда ілкі наным өзінің теріс мінез-құлқын ақтау және теріс сезімдерін іске асыру үшін қолданылуы мүмкін. Олар сондай-ақ өз әрекеті үшін жауапкершіліктен және кінәлік сезімнен қашуға, өзінің кемшіліктерін ақтауға және өзін құрметтеуді қолдауға, толыққанды еместік сезімнің орнын толтыруға және өзінің басымдығын атап көрсетуге, басқалардың өзіне бағынуына қол жеткізуге, өзінің мәртебесін көтеруге, т.с.с. жетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: әлеуметтік ілкі нанымдар, социобиологиялық келіс, психоаналитикалық келіс, необихевиористік келіс, стигматизация келісі, топаралық қарама-қайшылықтар келісі, когнитивтік келіс, іс-әрекеттік келіс, әлеуметтік ықпал келісі, дискурстік келіс.

Yanchuk V.A., Ahtaeva N.S.,
Tastanova A.A.

**Social prejudices as regulators
of specific interpersonal
relationships**

The article examines social prejudice as a concept referring to the characterization of intergroup relations; is relevant to a particular social group, as well as to the individual subject to its identification with the group. Being an intergroup phenomenon, prejudices manifest in interpersonal relations. Prejudice extends to other contexts. For example, the bias against advertising, products of national or foreign production, tabloids, Brazilian soap operas. The paper also describes the content of «discrimination» which is close in meaning to the concept of bias (negative attitude to anything and anyone); depending on the display area there are singled out some prejudices such as racial, ethnic, gender, religious, age bias, prejudice against sexual minorities, alcoholics, drug addicts, criminals, thick or thin, etc.

Key words: social prejudice, neobehaviourist approach, approach of stigmatization, approach of intergroup conflicts, cognitive approach, activity approach, the approach of social influence, discursive approach.

Янчук В.А., Ахтаева Н.С.,
Тастанова А.А.

**Социальные предубеждения
как регуляторы конкретных
межличностных отношений**

В статье рассматриваются социальные предубеждения как понятие, относящееся к характеристике межгрупповых отношений; имеет отношение к какой-либо социальной группе, а также к отдельному человеку при условии его идентификации с этой группой. Являясь межгрупповым феноменом, предубеждения проявляются в сфере межличностных отношений. Предубеждения охватывают и другие контексты. Например, предубежденное отношение к рекламе, товарам отечественного или зарубежного производства, желтой прессе, бразильским сериалам. В работе также раскрывается содержание понятия «дискриминация» близкое по своему значению к понятию предубеждение (негативное отношение к чему-либо и кому-либо); в зависимости от сферы проявления выделяют расовые, этнические, гендерные, религиозные, возрастные предубеждения, предубеждения по отношению к сексуальным меньшинствам, алкоголикам, наркоманам, преступникам, толстым или худым и т.д.

Ключевые слова: социальные предубеждения, необихевиористский подход, подход стигматизации, подход межгрупповых противоречий, когнитивный подход, деятельностьный подход, подход социального влияния, дискурсный подход.

**ӘЛЕУМЕТТІК ІЛКІ
НАНЫМДАР НАҚТЫ
ТҰЛҒААРАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ
РЕТТЕУШІСІ**

Әлеуметтік ілкі нанымдар

Заманауи ойлайтын адамдардың көпшілігінде әлеуметтік жалған нанымдар олардың байқалуының алуан формаларында теріс қатынас туғызады. Сондай болса да бұл жалған нанымдар әлеуметтік өмірдің әртүрлі жақтарын тұлғааралық қатынастар деңгейінде де, әлдеқайда кең қауымдастықтардың өзара қатынастары деңгейінде де өне бойын көктей өтеді. Олардың таралымдығы мен өміршеңдігінің себебі неде? Бұл сұраққа жауаптар іздеу әлеуметтік психологтарды ондаған жылдар бойы мазалап келеді. Олар бірқатар теориялық түсініктемелер жасады, үлкен эмпирикалық сипаттау материалы жинақталды. Міне солар біздің қарастыратын пәнімізді құрайды. Бұл тарау біздің ғылыми жетекшілігімізбен жүргізілген Ю.С. Смирнованың жалған наным феноменін диссертациялық зерттеуінің нәтижелерін пайдалана отырып жазылды.

Әлеуметтік ілкі нанымдар ұғымы

Көптеген адамдар ауық-ауық мәртебелік, мәдени, сыртқы және көптеген өзге ерекшеліктермен байланысты өзіне деген ілкі нанымдық қатынасты сезінеді. Олардың кейбіреуіне қатысты бұл қатынас қарастырылып өткен виктимизация, стигматизация, нәсілдік және жыныстық кемсітуде байқалған эксперименттік формалар қабылдайды.

Әлеуметтік ілкі нанымдар проблематикасы бойынша зерттеулердің агрессиямен болғандағы сияқты, көптігіне қарамастан, оны анықтауда қиындықтар туындайды. Бұл айқынсыздық зерттелінетін аспектілердегі шатасуларға және зерттеу нәтижелерін түсіндірудегі дауласуға алып келеді.

С.И. Ожеговтың «Орыс тілінің сөздігінде» ілкі наным «кімге-неге қатысты бұрын ойлаған теріс пікір» ретінде анықталады. «Бұрын ойлаған» «алдын ала және жалған қабылданған» дегенді білдіреді. Өзінің мәні бойынша «бір нәрсеге әдеттегідей болып кеткен жалған көзқарас» ретіндегі «соқыр сенім» сөзі жақын болып табылады. Отандық әлеуметтік психологияда бұл феноменге қандай да бір қатаң анықтама жоқ. Ілкі наным ұғымы әлеуметтік психология бойынша ағылшын тілді көздерде

әлдеқайда кеңірек таныстырылды, онда орыс тіліне ілкі наным ретінде де, соқыр сенім ретінде де тәржімаланатын ағылшынның «prejudice» сөзі қолданады. Әлеуметтік психологияның Блеквелловтық энциклопедиясында ілкі наным «топ мүшелеріне қатысты олардың осы тиесілігі нәтижесінде аттитюдтерді немесе ұсынуларды кемсітетін, теріс көңіл-күйлік қатынасты айту немесе қастасу немесе кемсіту мінез-құлықтың байқалуы» ретінде анықталады.

Ілкі наным феноменіне жалпылама сипаттама бере отырып, оның топаралық қатынастардың сипаттамасы болып табылатынын; қандай да бір әлеуметтік топқа қатысты, сондай-ақ жеке адамға оны осы топпен ұқсастандыру жағдайында орын алатынын атап өткен жөн. Топаралық феномен бола отырып ілкі наным тұлғааралық қатынастар сферасында байқалады. Топқа берілетін жалпы қасиеттер жеке индивидке тән жекелік қасиеттерге айналады. Бір мезгілде ілкі наным аттитюд (қатынас, әлеуметтік ұстаным) ретінде теріс түрде қарастырылады. Бұл топты және оның мүшелерін теріс бағалау (кері, қастық, жеккөрінішті қатынас, антипатия, жаратпаушылық, кінәлау) екендігі атап көрсетіледі. Жалған наным барабарсыздықты, негізсіздікті, жалғандықты сипаттайды, қателікті икемсіз генерализацияға, толық емес, қате, тәлдігі жоқ ақпаратқа негізделеді, осыған байланысты негізсіз (ақталмаған) болып табылады, ақыр соңында хабарды немесе әрекетті барабар қабылдау мен түсіндіруге (интерпретациялауға) кедергі келтіреді. Сонымен қатар ілкі наным тәжірибеден тыс сипатта болады, объективті білімнің алдында болатын, фактілерге негізделмеген, алдын ала қабылданған пікір, мерзімінен бұрынғы пайымдау ретінде болады.

Ілкі нанымдардың қателікті және дәлсіздік дәрежесі олардың тәжірибеден тыс (априорлық) сипатының нәтижесі болып табылады және әртүрлі болуы мүмкін. Олар нысан туралы барабарлық (мейлі алдын ала және тексерілмеген болсын) ақпаратқа да базалануы, сондай-ақ толықтай жалған, қате де болуы мүмкін. Олардың негізсіздігі, осылайша, когнитивтік-аффективтік құраушының жалғандығымен, қателігімен емес, фактілердің, тәжірибенің расталмағанымен шартталатын болады.

Өзінің кең мағынасында «ілкі наным» ұғымы тек топаралық қатынастар сферасына ғана қатысты қолданылмайды, сондай-ақ басқа да контексттерді қамтиды. Мысалы, жарнамаға, отандық немесе шетелдік өндіріс тауарларына, сары баспасөзге, Бразилия сериалдарына, т.с.с.

деген жалған нанымды қатынас. Психологияда ғылымдағы авторлық ілкі нанымдылық зерттеушілік жалған нанымдар феномені белсенді түрде зерттелуде. Бұл феноменге психологиялық зерттеуде айрықша назар аударылады.

Ілкі нанымдар негізінде тек стереотиптер ғана емес, сондай-ақ сенімсіздік, қорқыныш, жаратпаушылық және адамдардың өздерінен ерекшеленетіннің, өздеріне ұқсамайтының, белгісіздің, демек болжамсыздың барлығын қабылдамауы да жатуы мүмкін. Адамдардың әртүрлі әлеуметтік топтарға тиесілігі олардың айырмашылығы, «бізге» және «оларға» бөлінуі, соң-ғылары алыс, бөтен, түсініксіз, болжамсыз, қауіп туғызушы, т.с.с. ретінде қарастырылатыны атап көрсетіледі. Бұл жағдайда жалған наным өзінің теріс мінез-құлқын ақтау және теріс сезімдерін іске асыру үшін қолданылуы мүмкін. Олар сондай-ақ өз әрекеті үшін жауапкершіліктен және кінәлік сезімнен қашуға, өзінің кемшіліктерін ақтауға және өзін құрметтеуді қолдауға, толыққанды еместік сезімнің орнын толтыруға және өзінің басымдығын атап көрсетуге, басқалардың өзіне бағынуына қол жеткізуге, өзінің мәртебесін көтеруге, т.с.с. жетуге мүмкіндік береді.

«Кемсіту (дискриминация)» термині өзінің мазмұны бойынша «ілкі наным» ұғымына жақын болып табылады. Бұл топқа немесе оның мүшелеріне қатысты ақталмаған теріс ұстаным, оның негізінде бұрын ойлағандық теріс ұстанымы, яғни ілкі наным болады. Бұл кезде әңгіме белгілі бір әлеуметтік топқа және оның өкілдеріне қатысты ілкі нанымдар мен кемсіту кешені туралы жүреді. Мысалы, «нәсілшілдік» термині осы немесе басқа нәсілдің өкілдеріне қатысты теріс түсінік және кемсітушілік ұстанымдарды білдіреді. Ағылшын тілді психологияда негізінде **жас ерекшеліктік (ageism)**, жыныстық (sexism), жынысқатыстылық бағдарлық (heterosexism), кластық тиесілік (classism), т.с.с. айырмашылықтар жататын ілкі нанымдар мен кемсітуді белгілейтін ұқсас терминдер бар, оларды жан-жақты қарастыру кейінірек ұсынылады.

Ілкі нанымдар – кең таралған құбылыс. Әртүрлі тектес ілкі нанымдар мен соқыр сенімдерден толықтай еркін адамды табу қиын. Соқыр сенімдер кез келген адамға тән, айырмашылығы, олар өздерін қандай формада және қай сферада көрсететінінде, сондай-ақ осы немесе басқа субъектінің теріс түсінік деңгейінде. Соқыр сенімдердің деңгейінің дәл өзі олардың Р. Брислин ұсынған және В.В. Попковтың орыс

тілді нұсқасында берілген типологиясының негізіне жатқызылды:

– айқын негізсіз соқыр сенімдер бөтен топтың мүшелері «төмен» тұрады және өз тобының өкілдерінен «нашар» болып табылады деген ашық мәлімдемені болжамдайды;

– символикалық соқыр сенімдер бөтен топқа деген, өз тобының базалық мәдени құндылықтарына қауіп туғызушы ретінде қабылданып теріс сезімдердің болуын білдіреді;

– токенизм қоғамдағы белгілі бір топтардың өкілдеріне, әділдік көрінісін жасау үшін, ресми басымдық беруден тұрады;

– «ұзын қолдар» соқыр сенімдері кездейсоқ, үстірт, бейресми сипаттағы тілдесу жағдайына оң қатынасты, ал әлдеқайда жақын жанасу жағдайына теріс қатынасты білдіреді;

– нақты құштарлық пен антипатиялар бөтен топтың өкілдеріне деген теріс қатынасқа, егер олардың әрекеті өз тобының мүшелеріне ұнамаған жағдайда алып келеді;

– «таныс және бейтаныс» соқыр сенімнің ең төмен деңгейін білдіреді және өзінің формасы бойынша, бөтен топтың өкілдерімен жанаса отырып, адам кез келген жағдайда өз тобының өкілдерімен өзара әрекетпен салыстырғанда өзін қолайсыз сезінуден тұрады.

Ілкі нанымдар адамдар арасындағы қатынастардың барлық сфераларына қатысады, қоғам өмірінің ең алуан жақтарын қамтуы мүмкін. Байқалу сферасына байланысты нәсілдік, этникалық, гендерлік, кластық, діни, саяси, кәсіптік, жас ерекшеліктік ілкі нанымдар, жыныстық азшылыққа, маскүнемдерге, нашақорларға, қылмыскерлерге, семіздерге немесе арықтарға, т.с.с. қатысты ілкі нанымдар болады.

Топаралық феномен ретінде бола, топ өкілдеріне деген белгілі бір көңіл-күйлік-бағалық қатынасты білдіре отырып, ілкі нанымдар өздерін нақты тұлғааралық қатынастардың реттеуіштері ретінде байкатады. Олар адамның немесе топтың қолайсыз мінез-құлқын ақтау және олардың теріс сезімдерін тиімділендіру қызметін атқарады. Бұл ілкі нанымдар салдары көбінесе теріс, деструктивті болады, адамдар арасында жақсы қатынастар орнатуға кедергі келтіреді, түсініспеушіліктің, алауыздықтың себебі, топаралық және тұлғааралық кикілжіндер мен қақтығыстардың, кемсітудің көзі болып табылады, болып жатқанды объективті және автономды бағалауға бөгет болады, ең соңында, стигматизация үшін қолайлы жағдай туғызады және онда байқалуы мүмкін. Ілкі нанымдардың тұрақтылығы атап көрсетіледі: олар тиімді

дәлелдерді қолдана отырып логикалық аргументтеу жолымен сендіру әсері арқылы өзгерістерге қиын беріледі. Ілкі наным-ды субъект өзінің құштар немесе консервативті екендігін және болып жатқан оқиғаларға объективті, тәуелсіз баға бере алмайтындығын саналауға мүлде ырғақталмаған. Бағалаудағы өзінің құштарлығы мен әділетсіздігін саналау болса, алғы нанымдылықтың міндетті түрде төмендеуіне әкелмейді, бірақ адамға өзінің өзіне деген оң образын сақтауға және шыдамды, түсінетін, ауқымды ойлайтын азамат ретінде оңтайлы өзін ұсынуды іске асыруға мүмкіндік беретін ілкі нанымдар байқалуының когнитивтік және тілдесулік стратегияларын қолдануға ықпал етеді. Стигматизирленген азшылық жөніндегі коммуникацияларды дискурсивті-аналитикалық зерттеулер шеңберінде когнитивтік және тілдесулік стратегиялар талданады.

Ілкі нанымдар табиғатын түсінуге тырысқан Hetch 4 метафориялық анықтама келтіреді:

Ерекшеліктен және белгісіздіктен қорқу ретіндегі ескерту.

Ерекшелікті және белгісіздікті қабылдамау ретіндегі ілкі наным.

Сирек ресурстар үшін күрес ретіндегі ілкі наным.

Иерархия ретіндегі ілкі наным.

Бұл төрт аспект ілкі нанымдар табиғаты мен олардың ерекшелігін (спецификасын) түсінуге әртүрлі келістер тұрғысынан қарастырылуы мүмкін.

Ілкі нанымдарды қарастыруға деген теориялық келістер

Ілкі нанымдарды, топаралық қатынастарды тұтастай қарастыруға арналған әдебиетте ілкі наным – көптеген өзара байланысқан экономикалық, саяси, тарихи, мәдени, әлеуметтік-құрылымдық, әлеуметтік-психологиялық факторлардың әрекетінің нәтижесі ретінде атап көрсетіледі.

Әлеуметтік-психологиялық зерттеулер осы құбылыстың табиғатын, оның ерекшелігін (спецификасын), қалыптасу мен байқалу ерекшеліктерін түсінуге едәуір үлесін қосады.

Ілкі наным феномені оның табиғатына өзінің түсінігін әртүрлі аспектілерде көрсете отырып ұсынатын түрлі теориялық дәстүрлер мен келістер тұрғысынан зерттеледі. Интеграциялық-экслектикалық келіс тұрғысынан бұл толықтай табиғи және өзара байытушы болып табылады.

Ілкі нанымдар феноменінің қолданыстағы түсініктерінің көпшілігі топаралық қатынастар психологиясында тамырланған. Әлеуметтік-психологиялық зерттеулердің дәл осы сала-

сында топаралық агрессия, кернелулік және кемсітушілік табиғатын түсіндіруге бірнеше мәрте талпыныс жасалды. Қолданыстағы теориялардың барлығы дерлік аутоптық агрессияның сөзсіз болу фактісін құптайды.

Социобиологиялық келіс. Эволюциялық теорияның негізгі қағидаларына сүйенеді. Осы келіс тұрғысынан алғанда, шыдамсыздық туа біткен болып **табылады немесе кем дегенде** биологиялық негізде болады. Әлеуметтік және тұлғалық факторлардың ықпалын бұл келістің өкілдері (Р. Херрестейн, К. Мюррей, Д. Спербер, В. Рейнолдс, В. Фолгер, Н. Степан) қарастырмайды. Бөтендерден қорқу мен топтық ұқсастануға қажеттілік өзінің түрін, өзінің тобын сақтауға туа біткен ұмтылыспен байланысты, ал коммуникация стратегиялары тірі қалу мақсаттарына қызмет етеді және табиғи сұрыптау факторларының әсеріне ұшырайды. Ілкі нанымдар, осылайша биологиялық мақсатқа сәйкесті болып табылады. Бізді қызықтырушы құбылысты түсіндіруге деген социобиологиялық келістің өзіндік шектеулері бар. Мысалы, ол бір субъектілер жалған нанымды болып табылатын, екіншілері шыдамдылықтың жоғары деңгейімен сипатталатын фактіге түсінік бермейді, ілкі нанымдардың мазмұны мен бағыттылығы, олардың динамикасы, т.с.с. немен шартталады деген сұраққа жауап бермейді.

Психоаналитикалық келіс. Топаралық кернелудің психологиялық тамырына психоталдаудың атасы З. Фрейд алғаш назар аударып, өзінің кейінгі жұмыстарында осы құбылыстың табиғатына көзқарастардың тізбекті жүйесін ұсынды. З. Фрейд кез келген топаралық өзара әрекеттегі аутоптық араздықтың сөзсіз болатындығы, әмбебаптығы фактісін құптап, оны топтың ауызбіршілігі мен тұрақтылығын сақтаудың басты құралы ретінде түсіндіреді. Әлеуметтік психологиядағы психоаналитикалық бағдарлану шеңберінде топаралық араздық тууының механизмі қарастырылды. Ол жанұядағы амбиваленттік көңіл-күйлік қатынастарды әлдеқайда ауқымды әлеуметтік контекстке ауыстырудан тұрады: көшбасшыға деген қатынаспен өз тобындағы ұқсастану жанұядағы әкеге деген қатынас моделі бойынша қалыптасады, ал агрессия болса аутопқа ауысады. З. Фрейд пен оның ізбасарларының идеясы топаралық қатынастардың заңдылықтары туралы түсініктердің әрі қарай дамуына елеулі ықпал етті.

Т. Адорно және оның әріптестері ұсынған «беделді тұлға» тұжырымдамасы осының айқын мысалы болып табылады. Авторлар ере-

сек адам тұлғасының бала тәжірибесімен айқындалуы туралы психоанализдің идеясын қолданды. Зерттеушілерді авторитарлықтың, этноцентризмнің, фашизмнің психологиялық тамырлары қызықтырды. Олардың болжамы (гипотезасы) ілкі нанымдарға бейім адамдар болатындығынан тұрды. Мұндай бейімділіктің бастауы әлеуметтенуге негізделді. Ата-аналар әлеуметтенудегі басты агенттер болып табылады. Егер олар баладан әлеуметтік нормалардың қатаң сақталуын талап ете отырып, оған өзін байқату мүмкіндігін бермей, тым қатаң тәртіптік режим орнатса, онда балада оларға қатысты барабар мақсаттарға ауысатын табиғи агрессия туындайды. Түпкілікті нәтиже – шыдамсыздық, аутоп өкілдеріне деген ілкі нанымдық қатынас оның басты мінездемесі болып табылатын авторитарлық тұлғаның қалыптасуы. Авторитарлық тұлғаның психологиялық портреті келесі сипаттамалармен ұсынылады: сенімдердің беріктігі мен бас имеушілігі; құндылықтардың конвенционалдық жүйесі; өзінің немесе өзгенің әлсіздігіне қатысты ымырасыздық; адамдарды әлеуметтік нормаларды бұзғандығы үшін жазалау керектігіне және оларды түсінуге тырысудың керек еместігіне сенімділік; әсіресе қандай да бір беймәліммен ұшырасқандағы жоғары күмәншілдік; билікке деген құрмет және оның нұсқауларына қатаң бағыну. Осындай авторитарлық тұлғаның билікке деген қатынасы ата-анаға деген қатынас моделі бойынша қалыптасады. Билікке деген үнемі шектеулі араздық орын алмастыру механизмі бойынша басқа әлеуметтік топтарға бағытталады.

Бұл келіс жекеленген тұлғалардың жалған нанымдар мен кемсітуге деген бейімдігін түсіндіреді. Әлеуметтік топтарға тән ілкі нанымдар бұл тұжырымдамада өзіне түсіндірме таппайды. Сондай-ақ, «авторитарлық емес» тұлғалардың аутоптық араздығын бейнелеу нұсқалары, **сонымен қатар авторитаризм шкаласы** бойынша жоғары балл алатын субъектілер араздығының көрінімді байқалымдарының жоқтығы анықталмаған күйде қалады.

Психоаналитикалық бағдарлануға деген қайырылу ілкі нанымды психологиялық қорғаныс механизмінің – проекцияның әсерінің салдары ретінде айтылуын байқайды. Проекция «субъектінің өзінде бар саналанбайтын ойларды, күйзелістерді, сипаттарды және ырғақтарды басқа адамдарға санасыз таңудан» тұрады. Психологиялық қорғаныс механизмі ретінде проекция психиканы өзінің «қабылдауға келмейтін» ұмтылыстарын саналаудан қорғау

функциясын атқарады. Өзіне қарсы бағытталмақшы кері эмоциялар, бұл кезде проекция нысандарына бағытталады және субъектіге осындай жолмен өзін құрметтеудің жоғары деңгейін сақтап қалу мүмкін болады. Сонымен, ілкі нанымдар өзінің қабылдауға келмейтін бөлігін басқаларға проекциясының салдары болып табылады және сол басқаларды осы теріс сапаларды игергені үшін жазалауды ала кетеді.

Аналитикалық психологияның атасы К.Г. Юнг тұлғаның архетипикалық құрылымында көлеңкенің архетипін қарастырады. Көлеңке саналы түрде таңдалған ұстаныммен сәйкес келмейтін, мойындалмайтын ұмтылыс пен сапаны іске асырады; бұл тұлғаның ең төмен бөлігі, оның қараңғы аспектілері, оның тартымсыз сапаларының жиынтығы.

Психикалықтың санасыз және ығыстырылған мазмұны, жоғарыда аталғандай, сананы айналып өтіп, қоршаған нысандарға жеңіл проекцияланады. Психикалық мазмұндардың мазасыздығын туғызатын осындай экстернализациялау – көлеңкеге сыртқы байқалу алуға мүмкіндік беретін тәсіл. Көлеңке басқаларға проекцияланады. Адам өзінің жауын өзінде танығысы келмеген кемшіліктері үшін кінәлайды. Ол өзінің болмысында танылмаған бөлік үшін ашуланады. Д.В. Ольшанский атап көрсеткендей: «Кері проекцияны танудың жақсы тәсілі мен өзінің көлеңкесін түсінуді үйрену – бұл өзімізде айрықша күшті мазасыздық, араздық пен ашу туғызатын адамдар мен жағдайларға назар аудару». Сонымен, **ана-литикалық психология** терминдерінде ілкі нанымдар көлеңкенің қоршаған нысандарға проекциялануының нәтижесі. Нысан көбінесе проекция үшін «ілгектің» рөлін атқарады, тіпті оны белсенді түрде «тартады». Бұл жағдайда проекциялаушы мен проекция алушы «жаны бір» (one soul) бола түседі және өзінің рухани тепе-теңдігі мен тіпті осы біртүрлі өзара қатынас үдерісінде қарапайым өмір сүруі үшін бірін бірі қажетсінеді және бірін бірі қиратады. Адамның психикалығы жауға мәжбүр болады және оның жасалуына тіпті өзінің үлесін қосады. Көлеңкеге деген саналы қатынас пен шыдамдылық психикалықтың теріс жақтарының басқаларға проекциялануы мен жауларды жасауға еріксіз қажеттілігін тежейді.

Необихевиористік келіс. Оқырманға белгілі Дж.Доллард пен Н. Миллердің фрустрация мен агрессия тұжырымдамасы бұл келістің ең айқын бейнеленуі болады. Ол келесі идеяны негізгі ретінде ұсынады: агрессивті мінез-құлықтың болуы қашанда фрустрацияның болуын бол-

жамдайды, және керісінше, фрустрация агрессияның кейбір формасына апарайды. Ілкі нанымдар араздық паттерні ретінде, осы теория тұрғысынан, фрустрация салдары ретінде туындай алады. Фрустрацияны бастан өткізудің бірдей себептері бар субъектілердің бірдей шамада ілкі нанымдар ықпалына ұшырауы міндетті емес. Кейде адамдар, олардың саналанбаған қажеттіліктерін қанағаттандыратын нанымдарды ұстанады. Жалған нанымдар кім осы ілкі нанымдар нысаны болып табылатындардан үстемдік сезімін береді. Ілкі нанымдар көбінесе әлеуметтік жағдайы жоғары еместерде немесе жағдайы күрт төмендегендерде, сондай-ақ өзінің позитивті «Мен» образына қатер төнгендерде әлдеқайда күштірек болады.

Ілкі нанымдар феноменін түсіну үшін Дж.Доллард пен авторластарының келесі болжамы маңызды мәнге ие болады: бірінен кейін бірі жүретін фрустрирленетін оқиғалар белгілі бір уақыт ішінде сақталады және жиынтықты болуы мүмкін (яғни, ішкі кернелудің өсуі жүреді), ал барлық агрессивтілік актілер бұл кезде **қандай да бір катаристің, кернелуді азайту** рөлін атқарады. Көптеген фрустрирленетін жағдайда адам өзінің фрустраторға қатысты агрессивті ұмтылыстарын тікелей айту жағдайында болмайды (соңғысының тарапынан агрессивті жауап әрекет **күтуге болады, фрустрация** бастауы айқын болмауы немесе ол индивидтің өзінде болуы мүмкін, моралдік нормалар теріс көңіл-күйдің байқалуына шектеулер қоюы мүмкін). Осыған ұқсас барлық жағдайда агрессия үшін фрустрацияға ешқандай қатысы жоқ, кінәсіз және қанағаттандырылғы өзіндік қорғанысқа қабілетсіз жаңа нысандар таңдалынады. «Құрбандық (козел отпущения)» іздеу ең кең таралған түрі болып табылатын агрессияға өту жүреді. Авторитаризмді зерттеу, ең бастысы теріс санкцияларды қолданатын және өз қарамағындағандарын фрустрирлейтін беделді көшбасшы жетекшілік ететін топ мүшелерінің, демократиялық стилде басқарылатын топ мүшелерімен салыстырғанда, бір біріне қатысты әлдеқайда агрессивті болатынын көрсетті.

Әдебиетте ілкі нанымдар мен топаралық араздықты қарастыруға деген бұл келіс сондай-ақ «стигматизация» теориясы ретінде белгілі.

Стигматизация келісі. Стигматизирленетін немесе «құрбандық (козел отпущения)» – оған үнемі жауапкершілік артылатын адам. «Құрбандықты (козел отпущения) әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде» іздеу Т. Дугластың жұмысында жан-жақты талдауға

ұшырады. Автордың пікірінше, негізделмеген араздық ұстанымдары өзінің қолайсыз істері үшін кінә мен жауапкершілікті басқаларға ауыстыру нәтижесінде туындауы мүмкін. Бұл құбылыстың тарихи тамырлары көне заманға кетеді. Жасаған әрекеттері үшін жауапкершіліктен қашуға, кінәның аса ыңғайсыз сезімін әлсіретуге талпыныстар сол кезде де болған және тазалану дәстүрлерінің алуан түрлі формасын қабылдады. Адамдар жазалай да, марапаттай да алатын, барлығын көретін қадағалаушының – құдайдың бар екендігіне сенді. Аурулардан, апаттардан және басқа да зіл-залалардан қашу үшін олар жасаған әрекеттері үшін кінә мен жауапкершілік жүгін символикалық түрде басқа адамдарға, жануарларға немесе қандай да бір жансыз заттарға жүктеді. Дәстүр кезеңмен қайталанып отырды. Адамдар бәрін көретін құдайдың кәрінен қашу және тірі қалу мақсатында өздерінің кінәлары мен нашар істері үшін кешірім алуға тырысты. «Жіберу текесі (козел отпущения) (арылу)» атауы көне еврейлерде болған бүкіл халықтың кінәсін тірі текеге жүктеудің айрықша дәстүрін сипаттауға байланысты туындады. Кінә жіберу күнінде священник екі қолын жануардың басына еврей халқының кінәларын соған аударудың белгісі ретінде қоятын, сонан соң текені құмға айдап жіберетін. Сол уақыттан бері қоғамда көптеген өзгерістер болды. Бірақ адамдар әлі де өлеуметтік керексіз әрекеттер істеп келеді және жазалаудан қашуға, өз мінез-құлқының теріс зардаптарын ескертуге, жауапкершілік жүгінен оны басқалардың иығына іле отырып құтылуға, өзінің кінәсін және соның нәтижесінде туындайтын ішкі кернелуді азайтуға немесе жеңілдетуге ұмтылады. Бірақ «жіберу текесі» құбылысын енді тазару салты деп айтуға болмайды. Бұл енді бейімделу, дәлірек айтқанда жалған бейімделу механизмі, тірі қалудың жекелік немесе топтық стратегиясы, өзін сақтау, өзін құрметтеуді қолдау техникасы. Шыдамсыздық, араздық ұстанымдары, ілкі нанымдар осы теория тұрғысынан, жауапкершілікті басқаға жүктеу мен өзінің қолайсыз әрекеттері үшін кінәнің ыңғайсыз сезімінен құтылу тәсілі ретінде туындайды.

Топаралық карама-қайшылықтар келісі. Топаралық проблематиканы қарастыруға деген бұл келіс түсіндіру принципі ретінде «интеракция» категориясын енгізген М. Шерифтің жұмыстарында келтіріліп, өзара әрекеттің тікелей өзі топаралық қатынастар сипатын шарттандыратыны атап көрсетілді. Топаралық араздықтың пайда болуына мүдделердің нақты ки-

кілжіңдері алып келеді. М. Шерифтің бұл идеялары Д. Кэмпбелл жасаған топаралық кикілжіңнің **нақтылық (реалистік) теориясында** әрі қарай өзінің дамуын тапты. Кэмпбеллдің көзқарасы бойынша, әртүрлі топтар мүдделерінің нақты кикілжіңі топаралық кикілжіңді, бәсекелестік қатынастарын, топтың жекеленген мүшелерінің нақты қауіптерді қабылдауын шарттандырады. Нақты қауіп, өз кезегінде, оның бастауына, яғни сыртқы топқа деген қатынастарына араздықты шарттандырады. Сонымен, мүдделердің объективті қақтығысуы ілкі нанымды күшейтеді. Топтық кикілжіңнің нақтылық теориясы иммигранттарға деген ілкі нанымдарды зерттеудің негізіне жатты. Зерттеушілердің пікірінше, ілкі нанымдардың қалыптасуында ауттоп тарапынан қауіпті сезіну мен өзінің және бөтен топтар арасындағы ұқсастықты немесе айырмашылықты бағалау маңызды рөл атқарады. Айырмашылықты тек топаралық саралау мен сезіну ғана емес, өзінің және өзге топтардың мәнді сипаттамалар бойынша ұқсастығын бағалау да араздықтың бастауы бола түседі. Мәдени қауіп пен нақты қауіпті айырмалайды. Біріншісі топаралық айырмашылықтарды сезінумен шартталған: ауттоп өкілдері өзінің мәдени ортасының тұрақтылығына қауіп төндіруі мүмкін өзге моралдік нормаларға, құндылықтарға, тілдесу стиліне, т.с.с. ие болады. Бөтен топтың өкілдері қандай да бір сферада бәсекелес ретінде қабылдануы мүмкін. Мүдделердің осыған байланысты қабылданатын нақты кикілжіңі табыс үшін мәнділігі ұқсас сипаттамалар жағдайында ілкі нанымдарға **алып келуі мүмкін. Мысалы, иммигранттар**, егер олар еңбекке орналастыру санасында бәсекелес ретінде қабылданатын және кәсібилік деңгейі бойынша өз тобының өкілдерімен тең ретінде бағаланатын болса, ілкі нанымдар нысаны болады. Осы зерттеудің негізінде топаралық қатынастардың дамуы мен ілкі нанымдар қалыптасуындағы когнитивтік үдерістердің рөлін қарап шығуға болады. Нақты жағдайдың өзі емес, оның қабылдануы мен түсіндірілуі маңызды мағынаға ие болады.

Ілкі нанымдар жеке тәжірибеге негізделген асығыс және негізделмеген қорытындылардың салдары, сондай-ақ белгілі бір қоғамдық топта қабылданған стандартталған пікірлерді сыни емес игеру нәтижесі болуы мүмкін. Қалыптасқан соң, ол өзі іске асырылатын сәуегейлік механизмі бойынша жұмыс істеуі мүмкін және адамдар өздерінің мінез-құлқын таралған,

әрі олардың айналасындағыларда әлеуметтік қолданымды болып табылатын алғы нанымдармен келістіретін конформділік инерциясы нәтижесінде сақталына алады. Теориялық келістердің ұсынылған көптүрлілігі, ең алдымен, ілкі наным феноменінің күрделілігі мен оның

көпәспектiлiгi туралы куәландырады. Соңғысы оның формалары мен байқалуларының көптүрлілігінен байқалады, алдында ескертілген кемсіту, жынысқатынастылық, нәсілшілдік пен стигматизация солардың ең белгілілері болып табылады, енді соларды қарас-тыруға өтемін.

Литература

- 1 Янчук В.А. Введение в социальную психологию. Учебное пособие. – Минск, 2010. – С.684-707.
- 2 Ожегов С.И. «Словарь русского языка. – 1987. – С.472 .
- 3 Блеквелловская энциклопедия социальной психологии. – 1996. – С. 450.
- 4 Брислин Р. – Попков В.В. Типология социальных предубеждений. – 2002. – С. 189-190.
- 5 Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. – М.:Аспект Пресс, 2000. – 85 с.
- 6 Ольшанский Д.В. Психология масс. – СПб.: Питер, 2001. – 85с.

References

- 1 Yanchuk V.A. Introduction to social psychology. Study guide. –Minsk, 2010. –P. 684-707.
- 2 Ozhegov I. –«Russian language dictionary». – 1987. – P. 472.
- 3 The Blackwell encyclopedia of social psychology. – 1996. – P. 450.
- 4 Brislin R., Popkov V. Typology of social prejudice. – 2002. – P 189-190.
- 5 Ross L., Nisbett R. Person and the situation. Lessons from social psychology. – Moscow: Aspect Press, 2000. – P 85.
- 6 Olshansky D. Psychology of the masses. – SPb .: Peter, 2001. – P 85.

Ахтаева Н.С., Ахметова А.,
Нуртаева М.

**Влияние войны на
нравственный выбор
молодежи в произведениях
Э.М. Ремарка и
Ч.Т. Айтматова**

Война и ее последствия почти не достаточно отражены в социальной психологии, хотя это явно проблема ее области исследования. Именно этот пробел восполняют талантливые писатели – участники и очевидцы тех лет. Именно из их произведений мы узнаем о том, что на самом деле было и какие муки и испытания пережила молодежь, с какими невыносимыми ситуациями их столкнула война, как нужно достойно выжить, пережить и перевоплотиться в достойных граждан своего отечества. В статье эти ужасы войны представлены на примере жизни самого писателя Э.М. Ремарка и его молодых соплеменников «потерянного поколения», нашедшие эффективные способы выразить чувства и мысли, переполнявшие их сердца во время этой страшной социальной катастрофы, а также на примере повести Чингиз Айтматова «Лицом к лицу». В своих произведениях Ремарк описывает тяготы и радости военной и послевоенной жизни. Реалистичности им придает тот факт, что он сам, будучи солдатом, а затем изгнанныком в своей стране, пережил всё это. Главные персонажи его произведений – это прототипы его знакомых, его самого и загубленного поколения в целом.

Эрих Мария Ремарк отнесен к писателям «потерянного поколения». Эта группа «рассерженных молодых людей», прошедших ужасы первой мировой войны и увидевших послевоенный мир вовсе не таким, каким он виделся из окопов, написали свои первые книги, так шокировавшие западную публику.

Ключевые слова: дезертир, совесть, нравственный выбор, духовное перерождение.

Ahtaeva N.S., Ahmetova A.,
Nurtaeva M.

**Impact of war on a moral choice
of youth in works by
E.M. Remarque and Ch.T. Aitmatov**

The war and its consequences hardly enough reflected in social psychology, although this is clearly a problem of her field of study. It is this gap is filled by talented writers - participants and witnesses of those years. It is because of their works, we learn that in fact it was, and what torments and trials endured youth, with some intolerable situation they pushed the war and how to survive with dignity, endure and be reincarnated as worthy citizens of their country. In this paper, these horrors of war are presented on the example of the life of the writer EM Remarque and his young fellow «lost generation» who have found effective ways to express feelings and thoughts crowding their hearts during this terrible social disaster, as well as the example of the story of Chingiz Aitmatov «Face to Face». In his works, Remarque describes the hardships and joys of military and post-war life. Realism gives them the fact that he, as a soldier, and then an exile in his own country, has experienced it all. The main characters of his works - a prototype of his friends, his and ruined a whole generation.

Erich Maria Remarque assigned to the writers of the «lost generation». This group of «angry young men» who received the horrors of the First World War and have seen the post-war world was not what he saw from the trenches, wrote his first book, so shocked Western public

Key words: deserter, conscience, moral choice, spiritual rebirth.

Ахтаева Н.С., Ахметова А.,
Нуртаева М.

**Э.М. Ремарка және
Ч.Т. Айтматовтың Жастардың
моральдық таңдау соғысына
әсері**

Бұл мақалада атақты жазушы Э.М. Ремарк өмірбаяны жайлы, соғысқа қатысты еңбектеріне психологиялық тұрғыдан сипаттама берілген және бір қырғыз отбасында соғыс уақытында болған оқиға баяндалады. Ислам деген Азамат соғыстан бас тартып, өз үйінде тығылып отырады. Оның ойынша, бір адамның соғысқа бармауы, ешкімге кедергі келтірмейді дейді. Ол соғысқа бармаса да болады деген шешімге келеді. Жұбайы Сейде оның шешімін қолдайды. Сөйтіп, олар жайбарақат өмір сүреді. Дегенмен бір күндері жұбайы Сейде маңайындағы тұрғындардың әрекеттерінен қатты ойға қалады. Неліктен менің жолдасым үйде, басқалары соғысып жатыр. Сөйтіп Сейдені ар-ұжданы мазалайды. Соңында Исмаилды заң орындарына өз қолымен тапсырады. Мақалада автор осы әрекеттер арқылы адамдардың жан дүниесінің тазаруы мен рухани жетілу жағдайын көрсетуге тырысады.

Жалпы айтқанда, әлеуметтік психологияда соғыстың адамның психологиясына кері әсері жайлы әлі толық қарастырылған жоқ. Көп мәліметтерді біз көркем әдебиеттер арқылы алып отырмыз.

Түйін сөздер: қашқындар, ар-ұждан, моральдық таңдау, рухани жаңғырту.

**ВЛИЯНИЕ ВОЙНЫ
НА НРАВСТВЕННЫЙ
ВЫБОР МОЛОДЕЖИ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
Э.М. РЕМАРКА И
Ч.Т. АЙТМАТОВА**

Э.М. Ремарк оставил немалое литературное наследие, но и по сегодняшний день едва ли не самым его известным романом остается «На западном фронте без перемен». Как известно, сюжет романа – цепочка смертей солдат одного отделения, в том числе семь юношей-одноклассников. Роман (по словам исследователей, во многом автобиографичен) воспринимается «как художественное обобщение трагической судьбы целого поколения». Роман начинается знаменательными словами: «Это книга не является ни обвинением, ни исповедью, Это только попытка рассказать о поколении, которое погубила война, о тех, кто стал ее жертвой, даже если спасся» [1]. Тем не менее, роман с точки зрения рядового читателя осознается и как исповедь, и как обвинение, и как разоблачение противостественной, античеловеческой сущности войны.

Самая рельефная фигура романа – Пауль Боймер, вчерашний школьник размышляет: «Я молод – мне двадцать лет, но все, что я видел в жизни, – это отчаяние, смерть, страх, и сплетение нелепейшего бездумного прозябания с безмерными муками. Я вижу, что кто-то натравливает один народ на другой и люди убивают друг друга, в безумном ослеплении покоряясь чужой воле, не ведая, что творят, не зная за собой вины. Я вижу, что лучшие умы человечества изобретают оружия, чтобы также длилось подольше, и находят слова, чтобы еще более утонченно оправдать все это [2]. В своих размышлениях Пауль всякий раз наталкивается на вопрос: Что будет после? Как можно жить спокойной жизнью, если ты уже однажды отпил из чаши, наполненной кровью, убитых во имя страны. «Мы утратили всякое чувство близости друг к другу, и когда наш затравленный взгляд останавливается на ком-нибудь из товарищей, с трудом узнаем его. Мы бесчувственные мертвецы, которым какой-то фокусник, какой-то злой волшебник вернул способность бегать и убивать» [3].

Одно из условий содержания солдат – депривация. Она вызывает у них агрессию, необходимую для вышестоящих чинов. Но это не контролируемое явление, часто у солдат возникает аутоагрессия, последствиями которой являются попытки навредить себе и, в крайнем случае, совершить суицид.

Война есть война. Один человек на ней не значит ничего для государства, более того и миллион человек ничего не значат. Если их жизнь будет ценой для достижения цели. Ремарк в своём произведении «Черный обелиск» пишет: «одна смерть – это трагедия, тысячи смертей – статистика»

Человек как индивид на войне не существует, здесь он машина для убийств. Здесь его желания и потребности не ставятся ни во что. Происходит обезличивание, и по обе стороны баррикад лишь серые массы, готовые атаковать. Психологические последствия участия в войне бывших фронтовиков: **травмированное сознание, скептицизм, одиночество и отчуждение, поглощенность собственной болью** не давали возможности адаптироваться к мирным условиям жизни или же **сопровождались с большими трудностями**. Самое же главное – подавляло отсутствие «нравственно оправданных целей войны».

После того, что он пережил на войне, Ремарк в своих произведениях ведёт активную антинацистскую пропаганду, за что подвергся гонению, а его произведения были сожжены. Сожжение книг студенты-нацисты сопровождали под возгласы «Против литературной измены!» и «За воспитание народа в военном духе!» бросали в огонь и его произведения. И вследствие этого в 1938 г. Э.М. Ремарк покинул Европу и переехал в США [4].

Сам Ремарк не сразу нашел себя. До окончания войны, находясь в госпитале, он пошел на преподавательские курсы для ветеранов и вскоре после этого устроился на работу в школу. Проработав год, он переехал в Берлин и пытался устроить свою жизнь, найти свое место в обществе. Он работал каменщиком, водителем-испытателем на фирме, которая изготавливала шины, профессиональным автогонщиком, журналистом, перевозил надгробные памятники, играл на органе в часовне, расположенной при клинике для душевнобольных. Нигде он долго не задерживался. Работая журналистом, он писал спортивные репортажи для журнала «Спорт в иллюстрациях». Он показал, как искажается личность под давлением военной машины, показал, что в войне нет и не может быть победителей. **Деформация личности – неизбежно** сопутствует таким стрессогенным факторам, как: война, массовый голод, заключение в лагерь, убийства.

Жить нужно сегодняшним днём, здесь и сейчас. Туманное будущее пронизано слабой надеждой на лучшую участь. Не имеет значения,

проживёте вы её под своим, или же под личиной другого человека. Своё «Я» уступает место желанию жить спокойной жизнью. Обнажаются первобытные инстинкты. И, кажется, что человеческой доброте и состраданию нет места в сердце, однако это не так. В такие моменты, как никогда люди ищут поддержку и тепло друг в друге, отдать последнее из того, что осталось для блага другого. Другого человека, который находится в таком же положении, что и ты. Что может дать один человек другому, кроме капли тепла? И что может быть больше этого? Единственной опорой для бывших фронтовиков оставалось фронтовое товарищество. Так пишет об этом Ремарк.

Как и его герои, Ремарк пытался найти своё место в этом огромном разрушенном мире. Предделом мечтаний всех беженцев в послевоенное время было эмигрировать в Америку. В место, не отмеченное холодной рукой смерти. В своём произведении «Ночь в Лиссабоне» автор обнажает для нас глубины человеческой души, которая, как казалось, готова вынести все муки, будь только надежда, надежда уехать за океан.

С начала 40-х годов XX в. в его творчестве появляется **новая тема – эмиграция**. К сложностям человека, утратившего иллюзии на войне, добавляются трудности личности, оторванной от родной земли. Великолепные примеры тому – роман «Возлюби ближнего своего», последовавшая за ним «Триумфальная арка» и еще более поздняя «Ночь в Лиссабоне», в которых за бытовыми описаниями жизненных и любовных перипетий, за очевидным человеколюбием явно читается разочарование в идеалах общества. Остаться аполитичным и независимым наблюдателем социальных преобразований Ремарк, как ни старался, так и не сумел.

Быть беженцем, значит быть человеком вне закона. Такое случается в силу разных обстоятельств, Ремарка лишили гражданства его страны, тем самым обрекая его на путь скитальца. Как и его персонажей – за антинацистскую пропаганду, не ту религию и не ту нацию. Человека, который для того чтобы выжить, должен зарабатывать спекуляцией, жить в самых бедственных условиях и всегда оглядываться по сторонам. В чем же здесь отличие от загнанного зверя? Так и есть, сходство абсолютное.

Общеизвестно, трудности закаляют человека. Но не всегда эта закономерность проявляется в положительном русле. Известно также, что под влиянием трудных жизненных ситуаций или необычных психических травм, предьявляющих

к человеку и личности повышенные требования, могут **развиваться как конструктивные, так и деструктивные** изменения. Клиническая практика показывает, что жертвы боевых воздействий в течение некоторого времени по окончании воздействия стресс-факторов переживают острое состояние стресса, которое у большинства ветеранов боевых действий самостоятельно купируется, и они возвращаются в обычное для них состояние.

Что лучше всего может сплотить двух людей, как не неприязнь к третьему? Такая ненависть объединила **эмигрантов всех возрастов, профессий и наций**. Ремарк, будучи изгнанником в своей стране поселился жить в Швейцарию. Там он укрывал у себя и давал приют таким же, как и он, беженцам из Германии. Гестапо – предмет отвращения, место в которое попасть значит хуже, чем умереть. В своих трудах писатель демонстрирует нам эту сплочённость против общего врага, для которого жестокость – это инструмент для достижения целей.

Все повести, рассказы, романы писателя Ч.Т. Айтматова говорят об огромной любви к людям, чувству сопричастности к судьбе народа, его страданиям и радостям. Чингиз Торекулович **опубликовался в 1957 году с повестью «Лицом к лицу», ему было 29 лет. Следующим произведением, впоследствии принесшим писателю мировую славу, была «Джамиля»,** также выпущенная в 57 году, но на французском языке (в переводе Луи Арагона). После «Джамили» были также опубликованы повести «Верблюжий глаз» (1960), «Первый учитель» (1961), «Материнское поле» (1963) и сборник «Повести гор и степей» (1963), за которую писатель получил Ленинскую Премию. Все эти произведения выходили одновременно по-русски и по-киргизски. В 1965 году повесть «Первый учитель» была экранизирована Андреем Кончаловским на «Мосфильме», также «Верблюжий глаз» – Л. Шепитько, такие театральные постановки, как «Белый пароход», «Ранние журавли» и др., режиссировались Болотом Шамшиевым. Повесть «Прощай, Гульсары!» (1968) принесла автору Государственную Премию. Роман «Белый пароход» (1970) был опубликован на русском языке и на долгие годы **становится одним из наиболее признанных произведений Чингиза Айтматова** во всем мире, а экранизация романа была показана на международных кинофестивалях в Берлине и в Венеции. За повесть «Ранние журавли» (1975) писатель получил киргизскую Премию имени Токтогула. **В 1977 году была опублико-**

вана повесть «Пегий пес, бегущий краем моря», ставшая одним из любимых его произведений в ГДР, позднее **также экранизирована** немецкими и русскими кинематографистами. В 1980 году **вышел роман «И дольше века длится день»,** за которую он получил вторую Государственную Премию. Последним произведением, опубликованным в СССР, является его роман «Плаха» (1986).

В 2006 году вместе с единомышленником Фарходом Устаджалиловым основал Международный Благотворительный Фонд Чингиза Айтматова «Диалог без границ», Президентом которого являлся до конца жизни. Умер 10 июня 2008 года в больнице немецкого города Нюрнберга, где находился на лечении. Похоронен 14 июня в историко-мемориальном комплексе «Ата-Бейит» в пригороде Бишкека.

Жизнь писателя была плодотворна и наполнена смыслом, память о нем будет вечно жить в сердцах почитателей его таланта. Закончим словами, высказанными самим Чингизом Торекуловичем: «Человек не умирает до тех пор, пока живут знавшие его».

В центре **всех ранних повестей Чингиза Айтматова** стоит проблема нравственного выбора, которая раскрывается им через систему героев, как положительных, так и отрицательных. Его первая повесть «Лицом к лицу» затрагивает некоторые проблемы социальной психологии. Краткое содержание: Сейде – молодая киргизская женщина, чей муж ушел на войну с фашистами, оставив ее с грудным ребенком на руках. Однажды, ее муж вернулся, теперь он – дезертир. Исмаил объясняет свое дезертирство неготовностью жертвовать жизнью ради бессмысленной войны. Сейде его понимает, оправдывает («Оно и правда, может, обойдутся. Одним Исмаилом казна не обеднеет. Ну, сбежал, и что ж из этого? Никому никакого вреда, пусть себе бережется, подумаешь, разве ему охота погибать?..») [5], и хотя ее смущает то, что другие мужчины каждый день погибают на поле боя во имя великой победы, она рада, что ее муж рядом, в безопасности. Со временем ситуация усложняется, наступает зима («С буранами и трескучими морозами подошла самая холодная пора зимы. Жить изо дня в день становилось труднее»), аил переживает самые трудные времена, а Исмаил замыкается в себе, его не интересует ничего, кроме еды, он становится все более придиричивым и нетерпеливым, дичает (Кульминацией становится кража соседней коровы Исмаилом, Сейде больше не находит

оправдания поступкам мужа. Поседев за одну ночь, женщина сдает его властям.

Какие же социальные проблемы поднимаются в повести? На наш взгляд, следующие:

деградация личности вне общества;
противостояния обществу в эгоистичных целях;

проблематика нравственных идеалов и их значения;

вопрос построения здоровых нравственных взаимоотношений **между мужем и женой, готовность к самопожертвованию ради семейного, супружеского благополучия.**

А) Центральной проблемой становятся нравственные колебания Сейде: ее муж – рядом, счастья не было бы предела, если бы у односельчан мужья не воевали и не умирали на фронте. Из-за побега мужа, Сейде начинает чувствовать отчуждение, одиночество: «Расстроганная этим прощальным пением, Сейде осторожно подняла голову. Джигиты уже собирались в путь. Они были как родные братья. И в душе женщины родилась и засияла материнская любовь к ним, сострадание, боль и гордость. И тут Сейде вспомнила: сегодня нужно отнести Исмаилу талкан. Исмаил ее ждет. И снова Сейде уронила голову».

В такой ситуации представления Сейде об идеале жены, женщины, дочери народа не совпадают с ее реальным положением. В психологии идеал – это образ, которым руководствуется личность в настоящем и который определяет план самовоспитания. Высокий нравственный идеал означает высокий уровень развития личности, характеризует благородство её помыслов, целеустремленность. Из-за переживаний по поводу несоответствия своего поведения с нравственными идеалами Сейде испытывает постоянную тревогу, чувство вины перед другими женщинами.

Б) Отношения между Исмаилом и Сейде **изображены в динамике.** Поначалу – до войны – это любовь двух взрослых зрелых людей, готовых осадить свое эго во имя партнера. **В течение описываемого периода Исмаил заметно деградирует и уже не способен к сильным чувствам, к состраданию и элементарному пониманию.** Он становится мелочен и **постоянно придирается к жене. Их взаимоотношения и отношения друг к другу можно рассмотреть с точки зрения на любовь А. Маслоу.** Последний различает два типа любви: Б-любовь, любовь к бытию – к тому, что есть, и Д-любовь, **любовь к некому дефициту – к тому, чего нам не хватает.** Когда мы испытываем по отношению к

кому-то Б-любовь, то восхищаемся и уважаем его. Мы любим его самого по себе, каким он есть. Он – цель, на которую направлены наши чувства. В случае Д-любви, мы, по сути, используем предмет любви и неизбежно манипулируем им в надежде получить то, чего нам не достает. Он выступает для нас **не целью, а средством – средством удовлетворения** неких наших неутоленных потребностей. Поэтому мы предъявляем ему определенные требования, мы указываем, каким он должен быть, а не благодарим за то, каким он должен быть.

В нашем случае Сейде любила и продолжает любить Исмаила Б-любовью и, лишь увидев, насколько он пал нравственно, она отрекается от своей любви к нему. У Исмаила внутренний процесс более сложен. Если до войны он был психически здоров, гармоничен и социально адаптирован, то в кульминации и финале мы видим отъявленного эгоиста. Хотя нам кажется, что Чингис Торекулович сделал слабый намек на возможность его духовного перерождения в эпизоде, где он с поднятыми руками сдается. Возвращаясь к теме любви, оговорим, что Исмаил любил или даже не любил, а относился к Сейде по Д типу.

В) Обратимся теперь к последней теме, интересующей нас: к теме деградации личности, находящейся вне общества. По словам великого древнегреческого философа Аристотеля: Человек вне общества – или бог, или зверь. Отсутствие постоянных стимулов, исходящих от других людей, от **окружающей социальной среды** неизменно несет с собой утрату личности. На примере Исмаила мы увидели четкий процесс деградации, и пусть герой вымышленный, а писатель – не знаком с психологией, все же его история близка к истине. Итак, этапы:

1. Формирование психологии «пешки», глобального ощущения своей зависимости от других сил (феномен «выученной беспомощности»).

«Будь что будет, но под пулю не пойду. Хоть день да мой – у себя, дома. Что мне делать там, на фронте, где-то на краю света? Отцы-деды и во сне не видали тех краев... Кому как, а мне никакой нужды в этом нет, я не желаю...А если бы пошел, что изменится? Один я врага не одолею, и без меня обойдутся...» – так Исмаил объясняет жене свое дезертирство.

2. Создание дефицита благ, в результате ведущими становятся первичные потребности в пище и выживаемости.

Замкнулся Исмаил в себе, озверел, будто весь мир ненавистен ему, всегда тупо молчит, ни одного хорошего слова от него не услышишь... Что

у него на уме? О чем он неотступно думает? А если откроет рот, больше всего говорит о еде, и думает, вероятно, только об этом. Когда речь заходит о мясе, во рту у него собирается слюна, и он сплевывает со злостью.

3. Создание «чистоты» социального окружения: разделение людей на «хороших» и «плохих», «своих» и «чужих»; вина и стыд за себя.

Если жизнь волчья, то и сам будь волком! Всяк для себя!.. Лишь бы самому нажраться... Какое твое дело до других? Хоть подыхай с голоду, никто тебе и ложки ко рту не поднесет. Всяк для себя! Кто рвет, тот и ест!

4. Сложение культа «самокритики», признание в совершении даже тех неодобряемых поступков, которых человек никогда не совершал.

5. Сохранение «священных основ» (человек запрещает себе даже задумываться над основополагающими предпосылками идеологии, а тем более сомневаться в них).

6. Формирование специализированного языка (сложные задачи спрессовываются до коротких, очень простых, легко запоминающихся выражений).

В результате всех этих факторов человеку становится привычным «нереальное существование», поскольку из сложного, противоречивого, неопределенного реального мира он переходит в «нереальный мир ясности, упрощенности», формируется несколько Я, функционально изолированных друг от друга. Образуется «экзистенциальный вакуум»: человек потерял «животные» инстинкты, утратил социальные нормы, традиции, определяющие, что ему нужно делать, и в результате сам не ведает, чего он хочет (а может, уже и ничего), И тогда он делает то, что хотят другие, становясь «пешкой» в чужих руках («воскресный невроз»). Такому человеку требуется «логотерапия» □ борьба за смысл жизни. В повести работу с психологом Исмаилу заменил смелый **поступок жены, смело** вошедшей под пули. Сейде, таким образом, показала мужу, как выглядит настоящая смелость, та, что помогает простым солдатам во время битвы, она показала силу материнской любви, способной на самопожертвование, самоотречение, и, наконец, она показала, как оставаться человеком, не терять себя и смысл своей жизни, не предавать себя как личность во имя благ и безопасности. Не мы задаем себе вопрос, в чем смысл жизни, а жизнь вопрошает нас, и мы отвечаем своей жизнью. Если человек

уверен, что смысл жизни существует, то может возвыситься над самыми неблагоприятными условиями. «Тот, кто, имеет зачем жить, может вынести любое как», – говорил ницше.

Такие слова произносит мать Исмаила в разговоре с невесткой: «Ведь человек не может жить без людей. Он потому и человек, что с людьми. И его, единственного моего, жалко, не могу пересилить» [6]. Здесь сам автор высказывает свою позицию по вопросу полудичавшего образа жизни главного героя.

При этом структура нравственного выбора, воссоздаваемая в повести «Лицом к лицу», содержит в себе типологические признаки всей ранней прозы Ч. Айтматова и в первую очередь – его одухотворяющую веру в человека. Через все **ранние повести Ч. Айтматова** проходит тема идеала, в свете которого можно было бы изменить **действительность**. Среди многочисленных персонажей повестей «Джамиля», «Верблюжий глаз», «Тополек мой в красной косынке», «Первый учитель», «Материнское поле» – автор ищет настоящего человека и находит его среди самых разных людей [7].

Итак, человек вне общества утрачивает свои социальные качества, то есть деградирует. Человек – **существо социальное, т.е. принадлежащее** обществу и, если силою обстоятельств он оказывается исключённым из общества, то либо становится для себя всем (отсутствующим), самодостаточным, либо без возможности общаться с себе подобными, обмениваться впечатлениями без необходимости соблюдать этикет, поддерживать гигиену тела и одежды он уподобляется животному, сводя потребности к удовлетворению инстинктов.

С точкой зрения Аристотеля нельзя не согласиться. Фраза **означает, что человек осознает** себя человеком только в обществе себе подобных. Только в обществе человек учится жить, совершать какие-либо поступки, оглядываясь на других, будучи важной частью великого целого.

Большинству представителей поколения, выросшего без войны, сложно, практически невозможно почувствовать и понять, что испытывают молодые люди, столкнувшиеся с одним из самых **страшных проявлений жестокой простоты** жизни: ее конечности. Когда в один момент человек из здорового и полного сил **превращается** в калеку, а из живого обладателя планов и мечтаний – в безжизненное кровавое месиво.

Литература

- 1 Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. Т1. – М.: АО «ВИТА-ЦЕНТР», 1991. – С. 7.
- 2 Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. Т1. – М.: АО «ВИТА-ЦЕНТР», 1991. – С. 172
- 3 Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. Т1. – М.: АО «ВИТА-ЦЕНТР», 1991. – С. 80.
- 4 Леонова Е.А. Немецкая литература XX века. Германия – Австрия: учеб.пособие /Е.А. Леонова. – М: Флинта. Наука, 2010. – С. 174.
- 5 Т.1: Собрание произведений Чингиза Айтматова. – С. 16. (Чингиз Айтматов «Лицом к лицу» – С. 9-75). Там же. Т.1: Собрание произведений Чингиза Айтматова – С. 44.
- 6 Чингиз Айтматов и литература Казахстана (Сост. Алтыбаева С.М., Машакова А.К. – Алматы, 2003. – С.56.) /Chingis Aytmatov and literature of Kazakhstan (Comp. Altybayeva S.M., Mashakova A.K. –Almaty, 2003. – P.56)

Referenses

- 1 All Quiet on the Western front» -E.M. Remarque. T1. – М.: АО «VITA-CENTER», 1991. – P.7.
- 2 All Quiet on the Western front» -E.M. Remarque. T1. – М.: АО «VITA-CENTER», 1991. – P. 172.
- 3 All Quiet on the Western front» -E.M. Remarque. T1. – М.: АО «VITA-CENTER», 1991. – P. 80.
- E.A. Leonova. German literature of the twentieth century. Germany - Austria: Study guide/E.A. Leonova. – М: Flint. Science, 2010. - 174 pp.
- 4 V.1: Collected works of Chingis Aytmatov –p.16. (Chingis Aytmatov –«Face to face», p.9-75).
- 5 V.1: Collected works of Chingis Aytmatov- p.44. (Chingis Aytmatov –«Face to face», p.9-75).
- 6 Chingis Aytmatov and literature of Kazakhstan (Comp. Altybayeva S.M., Mashakova A.K. – Almaty, 2003, - P. 56)

Аяганова А.Ж.,
Жубаназарова Н.С.

**Жоғары оқу орындарында
болашақ педагог-
психологтарды кәсіби
дайындау**

Мақалада болашақ педагог-психологтарды кәсіби дайындаудың теориялық негіздері беріледі. ЖОО-да педагог-психологтарды дайындау бағыттары зерделенеді. Педагог-психологтың кәсіби іс-әрекет ерекшеліктері талданады. Болашақ педагог-психологтардың қызмет түрлері көрсетіледі.

Қазіргі жағдайда қоғамда кәсіби іс-әрекеттің әртүрлі аймағында құзырлы мамандарға қажеттілік күн санап өсіп отыр. Отандық білім беру жүйесінде болып жатқан өзгерістер осы реформаларға, оны бағалауға қатысты біршама тартысты сұрақтарды қойды. Бүгінгі күні педагогтардың кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы мен дамуына ерекше мән беріліп отыр. Әсіресе, педагог-психологтар осы өзгерістерге дер кезінде әрекет ете ала ма, яғни, білім беру үдерісінің субъектісі ретінде өзінің позициясын дұрыс анықтап, өзгертіп, білім алушы тұлғасын мақсатқа бағытты дамыту үшін инновациялық іс-әрекетті енгізу мәселесі туындады.

Жоғарыдағы айтылған мәселелерге орай, жаңа жағдайда педагог-психологтардың кәсіби тұлғалық қасиеттерін дамыту маңызды болып табылады. Педагог-психологтардың кәсіби дайындық сапасын жетілдіру мәселесі, олардың шығармашылық әлеуетін қалыптастыру, кәсіби міндеттерді шешу, өзін-өзі дамытуға және өзіндік білім алуға қажеттілікті анықтау арнайы зерттеуді талап етеді.

Түйін сөздер: кәсіби іс-әрекет, кәсіби құзыреттілік пен сауаттылық, педагог-психологтың кәсіби іс-әрекет бағыты, педагог-психолог қызметі.

Ayaganova A. Zh.,
Zhubanazarova N.S.

**Professional
preparation of future
psychologists-educators
in Higher Education**

The article provides a theoretical basis for the preparation of future teachers and psychologists. Areas of high school teachers and psychologists are investigated. Teacher – psychologist analyzes the features of a professional activity. Use of the services of the future educational psychologists. At present the requirement in competent experts grows in various regions of professional activity. The happening changes in national reforms of an education system, are some difficult questions to measure it. Today, is given special attention to formation and development of professional competence of teachers. In particular, teachers and psychologists on these changes to work in a timely manner, that is to define the position as subject of the educational process directed on change of the identity of a problem of pupils for development of innovative activity.

Key words: professional activity, professional competence and literacy, direction of professional activity of the educational psychologist, service of the educational psychologist.

Аяганова А.Ж.,
Жубаназарова Н.С.

**Профессиональная
подготовка будущих
психологов-педагогов
в ВУЗах**

В статье рассматриваются теоретические основы подготовки будущих педагог-психологов. Рассматривается направление подготовки педагог-психологов в Вузе. Анализируются особенности профессиональной деятельности педагог-психологов, как представляются виды услуг будущим педагогам-психологам. В данное время в различных регионах профессиональной деятельности растет потребность в компетентных специалистов. Происходящие изменения в национальных реформах системы образования. Это некоторые трудные вопросы. Чтобы измерить его в сегодняшние дни, уделяются особое внимание формированию и развитию профессиональной компетентности педагогов. В частности, педагоги и психологи на эти изменения, действуют в своевременной манере, то есть, определяют свою позицию как субъекта образовательного процесса, направленного на изменение личности проблемы учащихся для развития инновационной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессиональная компетентность и грамотность, направление профессиональной деятельности педагога-психолога, услуги педагога-психолога.

**ЖОҒАРЫ ОҚУ
ОРЫНДАРЫНДА
БОЛАШАҚ
ПЕДАГОГ-
ПСИХОЛОГТАРДЫ
КӘСІБИ ДАЙЫНДАУ**

Қоғам сұраныстары мен өндіріс талаптарын қанағаттандыру мақсатында болашақ педагог-психологтарды дайындауда жаңа бағыттар айқындалып келеді. Болашақ педагог-психологтың кәсіби-тұлғалық дамуының алғышарттарының бірі өзіндік таным дамуы және өзіндік жетілдіру тілегінің деңгейі болып табылады. Жалпы алғанда болашақ маманның өзін-өзі тану әрекетін жоғары деңгейде меңгеруі өзіндік жетілу мен кәсіби даму іс-әрекетіне белсенді қосылуға мүмкіндік береді. Әсіресе, адамның үйлесімділігін қамтамасыз етуде үлес қосатын болашақ педагог-психологтардың тұлғалық қасиеттері мен кәсіби дағдыларының дамуы ерекше маңызға ие. Сондықтан тұлғалық жетілудің жоғарғы деңгейіне жетуде педагог-психологтың практикалық кәсіби іс-әрекетінің рөлі ерекше. Осы орайда, болашақ мамандардың іс-әрекет субъектісі ретінде кәсіби дайындауда өз-өзін тану, өзін-өзі қабылдау және өзіндік жетілдіру деңгейінің рөлі өзінің маңыздылығымен алға шығады.

Болашақ педагог-психологтарды теориялық жүйелі-құрылымдық дайындау тұлғалық-кәсіби өсуіндегі жағымды өзгерістерді қамтамасыз етеді. Осы орайда, педагог-психологтың кәсіби «Менінің» қалыптасуы мен дамуы кәсіби іс-әрекеттің жүзеге асуына бағытталады. Болашақ педагог-психологтың кәсіби дамуы тұлғалық, іс-әрекеттік және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің үздіксіз үдерісі ретінде түсіндіріледі. Бұл ерекшеліктер теориялық, практикалық білім, біліктілік, дағдының қалыптасуын қамтамасыз ететін өзіндік даму мен дайындықтың бірлігі ретінде қарастырылатын үздіксіз үдеріс. Сонымен қатар, педагог –психологтардың тұлғалық дамуының өзіндік үлгісі кәсіби маңызды қасиеттердің өзіндік бағалануын қамтамасыз етеді.

Жалпы алғанда педагог-психологтардың кәсіби құрылымы туралы сөз қозғағанда біршама қиындықтарды кездестіреміз. Себебі, бұл мәселе нақты адамның барлық өзара байланыс қосындысын шынайы детерминанттары мен дара ерекшеліктерімен негізделген. Егер шынайы жағдайдың сипатын ескерсек, онда педагог-психологтың алдында бірқатар мәселелер мен тапсырмалардың легі тұрады. Мақсат пен оның шынайы жүзеге асуына дейін келу үшін **функция деп аталатын** белгілі бір құрылымды орындау қажет. Бұл функцияларды

субъект (белсенді), нақты адам орындайды. Сондықтан да педагог-психологтардың өзінің функцияларын орындау қабілеті нәтижелі болуы оның бірқатар қасиеттеріне байланысты.

Зерттеулерге сүйенетін болсақ, болашақ педагог-психологтардың кәсіби құзырлығы білімінің, біліктілігінің, дағдыларының, психологиялық ерекшеліктерінің, кәсіби ұстанымдары мен акмеологиялық нұсқалар кешенінің қалыптасуымен сипатталады [1]. Бұл жерде білім, дағды және біліктілікті педагог-психологтың кәсіби құзырлығының рөлдік сипаттамасы ретінде ұсынуға болады. Ал, қалған құрылымдар оның субъективті сипаттамалары ретінде көрініс береді. Сонымен қатар, кәсіби құзырлықтың түрлі деңгейлеріне жету детерминанттармен анықталады. Олардың арасында кәсіби функцияларды орындау үшін қарсылық болатын дара шектеулер бар. Көптеген еңбек аймақтарындағы мамандарды дайындау практикасы мұндай бағдардың орындаушылық деңгейінің қалыптасуында көрінетін нәтиженің жеткілікті түрде жоғары нәтиже беретінін анықтаған [2]. Психологияның объектісі адам болғандықтан педагог-психолог маманды дайындауда психикалық әлем туралы жаңа білімді алуға бағытталған интеллекттің негізгісі ретінде сипатталатын креативтіліктің дамуы мен шығармашылық ізденіске деген бағдар беру жеткіліксіз.

Болашақ педагог-психологтардағы адамға деген қатынасты жоғарғы құндылық ретінде қалыптастыру мәнді болып табылады. Мұндай нәтижеде адамның ішкі әлемімен жұмыстың механизмі мен заңдарына тереңдеп бойлауы жоғары адамгершіліктік императивпен анықталады. Осындай жолмен, зерттеуші педагог-психологтың кәсіби интеллектісінің маңыздылығы мен оның жұмысының жалпы гуманитарлық бағыттылығы бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді. Сондықтан, ғалым В.А. Пономаренко пікірінше анық профессионал үшін рухани кеңістік – метафора емес, ол өзінің ар-ұятының өзара қатынасының әлеуметтік шындығы болып табылады [3]. Мұның өзі профессионалды маманнан айырып тұратын жүйелі қасиет. Өзінің іс-әрекеті ретінде педагог-психолог мамандығын таңдап алған адамдар қарапайым маманнан жоғары деңгейдегі профессионалға дейінгі кезеңдегі оның жүзеге асу үшін қажет әдістемелік түр-пішіндерді және әрбір сатының мазмұнды толықтырылуын жақсы түсіну керек.

Ең бастысы педагогика және психологиялық білім беретін жоғары мектепте интеллектісі жоғары, өзге адамның ішкі әлеміне деген

қызығушылығы бар жастар баруы қажет. Олар үшін өзге адам – өмірдегі басты құндылықтардың бірі болуы маңызды шарт. Психиканы тереңірек зерттеу, адамдарға еңбекті, танымды, қарым-қатынасты саналырақ құруға көмектесу қабілеті бар жастар педагогика және психология бөлімдеріне тапсырғандары абзал.

Педагогика және психологиялық бөлімдерде оқу жоспарларының бір-бірімен тығыз байланысты пәндердің мазмұны бір ортақ жүйеге қосылатын болуы қажет. Олардың жүзеге асуы оқу үдерісі арқылы болашақ мамандарға адамның барлық бағыттардағы тұлғасы мен даралылығы мектептегі тәрізді емес, шындығында ғылымдағы өз өңделушілерін тосудағы шешілмеген мәселелердің көптігі туралы да айтылған жөн. Оқу материалының осындай түрде берілуі әрбір болашақ маман тұлғасындағы шығармашылық бағыттылықтың қалыптасуының іс жүзінде жүзеге асуын білдіретін барлық оқытушылардың оқу жұмысының стилінде өз көрінісінің міндетті түрде табылуы таңқаларлық жайт емес. Әрине, егер болашақ маман олардың алдында тұрған тапсырмалардың шешілуіне деген қызығушылықтың жоғарылауы ғана емес, өз бетімен мәселені тауып қана қоймай, оны адекватты шешуде құралдарды қолдану мүмкіндігін беретін профессионал-зерттеуші интеллектісін қалыптастыратын күрделенген тапсырмаларды орындауға үйренбесе, тек осы мақсаттың ғана жүзеге асуы жеткіліксіз болады.

Практика көрсеткендей, кәсіби білім беруді дұрыс ұйымдастыру болған кезде олар бұл рөлді бөлшектеп орындайды. Бірақ толығымен іс сәтті болу үшін оқу үдерісіндегі әрбір бөлім болашақ маманға тапсырманың шешілуі үшін қажет құралдардың байытылуы, қаталдықтың болуы маңызды.

Болашақ мамандарды дайындауда жаңаша білім беру – жаңа білім мен дағдыны меңгерген, шығармашылық қабілеті жоғары, дербес ізденіс нәтижесінде елеулі мәселелердің шешіміне қол жеткізетін, ойлау қабілетімен ерекшеленетін тұлғаны қалыптастыруды көздейді. Осы орайда, болашақ педагог-психологтарды дайындауда жаңа бағыттарды анықтау қажеттілігі туындайды.

Болашақ педагог-психолог маманның сапалық сипаттамалары және олармен анықталған және университет алдында тұрған білім берушілік міндеттер бүгінгі жоғары мектепте маманның кәсіби дайындығы жүйесінің негізгі ұстанымдарының сипатын анықтайды. Олар ұстанымдардың бір қатарын айқындайды.

С.И. Гессен жоғары мектепте білім берудің негізгі ұстанымдарын анықтайды [4]. Оларға мыналар енгізіледі:

1. Университетте ғылыми білімнің толық болуы;
2. Дәріс беру және оқыту үдерісіндегі еркіндік және шығармашылық рухы;

3. Оқытушылар мен ғалымдарды дайындау жолымен университеттің өзін-өзі тәрбиелеуге қабілеттілігі.

Өз мәнісінде жоғары мектеп аталмыш ғалымның көзқарасы бойынша ешқандай билікке төзбейтін ғалымдардың одағы болып табылады. Қазақстандық зерттеушілер жоғары мектепте білім беру ұстанымдарының маңыздылығын ерекше көрсетеді. Олар бүгінгі жоғары мектепте мамандарды дайындау жүйесінің төмендегідей негізгі ұстанымдарын анықтайды:

– білім беру мазмұнының ғылыми іргелілігі мен жүйелілігі ұстанымы;

– білім берудің қол жетерлік ұстанымы;

– ғылым мен өндіріспен алынатын білім жүйесінің кешенділік және кіріктірілген ұстанымы;

– мамандар дайындаудың жаңашылдық және ақпараттылық бағдарлаушылық принципі;

– білім берудің болжаушылық және жан-жақтылық принципі;

– кәсіби құзырлылықтың көпнұсқалылығы және таңдамалық ұстанымы;

– алынатын біліктіліктің қолданбалы нәтижелілігінің ұстанымы;

– білім беру мазмұны мен құрылымының көпдеңгейлі және үздіксіздік ұстанымы;

– біліктілік сертификатымен әр баспалдағының кәсіби аяқталу немесе академиялық ұстанымы;

– білім беру мақсаттарының әлеуметтік-экономикалық айқындаушылық ұстанымы;

– оқу үдерісін ұйымдастырудың проблемалылығының және интерактивтілігінің ұстанымы;

– білім беруді гуманизациялау ұстанымы;

– оқыту үдерісінде ынтамақтастық пен серіктестік ұстанымы;

– білім беру мазмұнының коммуникативтілік мәдениетаралық ұстанымы;

– мамандардың кәсіби және академиялық біліктілігінің халықаралық-мәртебелік деңгейін қамтамасыз ету ұстанымы;

– бағдарлаушылық көзқарасы ұстанымын айтамыз;

– оқытуда жеке және тұлғаға бағытталған көзқарас ұстанымы.

Осы ұстанымдар кез-келген жоғары мектепке лайықты, бірақ ғылым мен университеттік

білім беру түсінігі тарихи тұрғысынан өзгеріп тұрды. Олардың көзқарасын қолдай отырып, маңызды ұстаным ретінде болашақ мамандарды оқытудағы, тәрбиелеудегі, дамытудағы тұлғаға бағытталған ұстанымды айтамыз. Педагог-психолог мамандарды дайындауда олардың психологиялық сауаттылығы мен құзіреттілігі мәселесінің маңызы өте зор. Өйткені, мектепте педагог-психолог қызметінің басым бағыты психологиялық арнада жүргізіледі. Басқа ғылымдар арасында психология ғылымының маңыздылығы туралы айтатын болсақ, басқарушылық қызметтегі адамдармен қарым-қатынас 80 пайызды құрайды, «адам-машина» жүйесіндегі апаттардың 70 пайызы операторлардың кінәсінен болады. Бүгін ел нарықтық қатынастарға ауысып, психология ғылымының жаңа бағыттары пайда болып, даму үстінде: нарық психологиясы, бизнес психологиясы, ақша психологиясы, жарнама психологиясы, кәсіпкерлік психологиясы және т.б. Психологиялық білімдер саясаткерлерге, менеджерлерге, дәрігерлерге, заңгерлерге, педагогтарға, инженерлерге қажет.

Қазіргі күні кадрлық менеджменттегі психодиагностиканы қолдану маңыздылығына тоқталып кеткеніміз дұрыс болады, мысалы, коммуникативтік қабілеттер менеджер іс-әрекетінде үлкен маңыздылыққа ие. Белгілі шетел ғалымы Д. Голланд тұлғаның белгілі бір мамандыққа сәйкес келуін анықтау әдістемесінің авторы болып табылады [5]. Оның пікірінше вербальды белсенділіктің жоғары деңгейі кәсіпкер типіндегі тұлғаның маңызды қасиеті болып табылады (J. Holland, 1973). Сондықтан да коммуникативтік қабілеттерді диагностикалаудың кадрлық менеджментте маңызы зор.

Психикалық құбылыстармен барлық мамандар кездеседі (психикалық бейнелер және ұғымдар, түйсіктер мен қабылдаулар, есте сақтау және ойлау қабілеттері, зейін мен ерік, эмоция мен түс көру, тұлғаның қасиеттері мен күйлері). Психология адам белсенділігінің, яғни, оның мінез-құлығының, қарым-қатынасының, іс-әрекетінің заңдылықтарын ашады. Психология басқа адамның мінез-құлығына әсер етудің жолдарын анықтап, өзін-өзі басқаруы бойынша нұсқаулар жасайды. Ол адам интеллектісі мен қабілеттерін, индивид қасиеттері мен топтарын анықтаудағы әдістерін береді.

Зерттеулерге сүйенетін болсақ, адам өз «Менін» және қоршаған органы бейнелей отырып, өз белсенділігін реттейді, үнемі психикалық құбылыстарға енеді. Дегенмен, оны ол саналы түрде ұқпайтын сәттері жиі болады. Психология

пәні көптеген өмірлік ұғымдарды бітірушінің сөздік қорына енгізеді. Университеттік білімі бар адам үшін бүгінгі күні «психика», «қабылдау», «мотив», «қарым-қатынас» деген сөздерді білмеуге болмайды. Сондықтан да ХХІ ғасырда психология ғылым ретінде өзекті болады.

Психологиялық емес мамандарға қолданбалы психологиялық пәндер оқытылмайды: «Басқару психологиясы», «Қарым-қатынас психологиясы», «Кәсіби іс-әрекет психологиясы», «Жетістік психологиясы», «Заң психологиясы», және т.б. Қазіргі жағдайда оқытудың психологиялық аспектілерін күшейту проблемасы өзекті болатындығы да сондықтан да. Бұл мәселенің шешімін мына топтамада көрсетуге болады: 1-ден, педагогика және психология пәндерін ажырату қажеттілігі бар; 2-ден, оқу бағдарламаларында психологиялық пәндердің тізімін кеңейту қажеттілігі бар; 3-ден, сабақтарға қолдау көрсету негізінде психологиялық әдістемелік әдебиеттері мен құралдары керек.

Психологиялық-педагогикалық тәжірибеде ойлау процесінде логикалық операцияларының бар жиынтығы пайдаланылмайды: салыстыру, абстракциялау мен нақтылау, жалпылау. Сабақтарға қызығушылық тудыратын тәсілдері қолданылмайды: нақты есте қаларлық мысал-

дар мен фактілер, цифрлар мен бағдарлар; оқу қиыншылықтарын құру; студенттердің таным іс-әрекеті белсенділігін қалыптастыратын оқытушының оқу іс-әрекеті тәсілдерінің көптүрлілігін пайдалану және т.б. Қызығушылықтың пайда болуының мәнді факторы ретінде оқу материалының эмоциялық жағы қарастырылады, осы мәселелер шешімінің болашақ іс-әрекетпен байланыстылығын көрсету маңызды.

Болашақ педагог-психологтарды даярлауда жоғары эмоциялық тітіркену, стресс жағдайларын азайтуды көздейтін іс-әрекеттерді, психологиялық кеңес беру мен психокоррекцияны жүргізе алатын дағдыларды дамыту жұмыстарын басты назарда ұстау қажет. Психологиялық қызмет жоғары оқу орындарының отбасы, басқа әлеуметтік институттарымен бірлесіп болашақ маманның моральдық құндылықтарын қалыптастыру мақсатында олардың күштерін реттеуге мүмкіндік береді. Өмір қазіргі күні әрбір қадамды психологтың нұсқауларымен салыстыруды талап етеді. Осы ереженің сақталуы болашақ маманды дайындаудың деңгейін көтереді, олар қазіргі үнемі күрделену үстіндегі талаптарға сай болар еді.

Педагог-психологтардың қызмет бағыты төмендегі 1-суретте көрсетілген:

1-сурет – Педагог-психологтың іс-әрекет бағыты [6]

Жоғарыдағы 1-суретте көрсетілген педагог-психологтың жұмыс бағыттарына қысқаша сипатама беріп өтеміз.

Педагог-психолог қызметінің ең бірінші бағыты психодиагностикалық деп аталады. Психодиагностикалық жұмыстарда әрбір жас кезеңдеріндегі оқушылардың өзіндік психикалық процестерінің даму ерекшеліктерін түрлі зерттеу әдістері мен зерттеу әдістемелерін қолдана отырып анықтайды. Психодиагностикалық жұмыстарды мектеп психологы мынадай мақсатта жүргізе алады:

1) Оқушылардың психикалық дамуы оның жас ерекшеліктеріне сай келе ме? Әрбір оқушымен жеке жұмыс жүргізу мақсатында олардың қабілетін **ерте анықтау үшін психологиялық зерттеулер** жүргізеді;

2) Балалардың жас дамуынан төмен психикалық ауытқушылықтарының себептерін, мінез-құлықтың бұзылу себебін анықтауға арналған диагностикалық зерттеулер жүргізеді;

3) Оқушылардың ересектермен (мұғалім, ата-ана), өз құрбыларымен қарым-қатынасының мазмұнын, қарым-қатынастың бұзылуының кейбір психологиялық себептерін анықтауға байланысты жұмыстар жүргізеді.

Педагог-психологтың келесі іс-әрекеті психопрофилактикалық бағыт. Психопрофилактикалық (алдын алу) жұмыстар жүргізудің мақсаты мектеп мұғалімдеріне жүйелі түрде психологиялық кеңестер бере отырып, олардың психологиялық сауатын көтеру. Оқушыларда кездесетін психикалық ауытқушылықтың алдын алу шараларын жүргізу, бала психологиясындағы өзгерістер туралы ата-анаға дер кезінде психологиялық кеңестер беріп, олардың алдын-ала сақтандырып отыру. Мектеп жағдайындағы психопрофилактикалық жұмыстарға жататындар:

– балалардың мектептегі оқуға психологиялық даярлығын анықтау (ес, зейін, ерік, ойлау, сөйлеу, қабылдау т.б.);

– бастауыш сынып оқушыларының мектептегі оқуға тез бейімделуін анықтап, ата-аналар мен педагогтарға ұсыныстар беру;

– оқушылардың сыныптан сыныпқа көшу барысындағы психологиялық ерекшеліктеріне зерттеу жүргізіп, психологиялық кешеуілдеу мен ауытқушылықтарды анықтап, оны жоюға бағытталған шаралардың бағдарламасын жасау;

– оқушылардың әрбір психикалық процестерінің, сезімі мен еркінің, қабілеті мен мінезінің дамуына үзбей зерттеу жүргізіп, ұсыныстар беру;

– арнаулы бағдарламамен жұмыс жүргізуді қажет ететін оқушылар үшін пән мұғалімдерімен бірлесе отырып, арнаулы бағдарламалар дайындау;

– интернат типіндегі мекемелерге қабылданатын оқушылар үшін арнайы психологиялық зерттеулер жүргізіп, олардың өзіндік ерекшеліктерін анықтау;

– оқушылардың тұрмыс жағдайларына, оқу-тәрбие үдерісінің ерекшеліктеріне (күрделілік, олқылықтар, мұғалімнің өзіне **тән психологиясын** түсінбеу т.б.) байланысты олардың жүйке жүйесінің бұзылуының алдын алу;

– педагогикалық ұжымда үйлесімді психологиялық ахуалды қалыптастыру, педагогтар мен оқушылардың, ата-аналар мен педагогтардың арасында сенімді байланысты қалыптастырып, психологиялық ынтымақтастықты орнату.

Педагог-психолог психопрофилактикалық жұмыстарды жүргізу үшін сынып жетекшілермен бірлесе отырып, оқушылар туралы мәліметтер жинақтайды: дарынды оқушылар; озат оқушылар; үлгермеуші оқушылар; «тәуекел топтағы» оқушы мәселесі.

Сабақтарға қатысады:

– оқушылардың жалпы білім деңгейін анықтау мақсатында;

– оқушылардың психикалық процестеріне, **мінез-құлық, темперамент ерекшеліктеріне зерттеу** жүргізу мақсатында;

– педагогтарға педагогикалық - психологиялық ұсыныстар беру мақсатында.

Оқудан тыс шаралар ұйымдастырады:

– педагогтар үшін психотерапиялық ойындар мен тренингтер өткізу;

– педагогикалық-психологиялық консилиумдар өткізу;

– IX-XI сынып оқушыларының кәсіби бейімділігін зерттеу;

– оқушылардың жеке психологиялық ерекшеліктерін зерттеу;

– педагогтар үшін психологиялық мазмұнда тұрақты семинарлар өткізу.

Психопрофилактикалық жұмыс түрлері: психологиялық сауаттандыру, психологиялық кеңес беру, педагогикалық-психологиялық консилиум.

Психологиялық-педагогикалық кеңес беру – бұл педагогтардың кәсіби және мектеп өмірімен байланысты мәселелерін шешуге бағытталған, мұғалімдерді біріккен іс-әрекетке ұйымдастыратын әмбебап жұмыс формасы. Ол келесі принциптерге сүйенеді: педагог-психолог пен педагогтың тең құқықтық өзара әрекет етуі; педагогтың бойында туындаған мәселені

өзі шешуі үшін бағытты қалыптастыру; кеңес беруге қатысушылардың мәселесін шешуге деген жауапкершілікті бірдей алуы; педагог пен педагог-психолог арасындағы кәсіби қызметтерді бөлу.

Пән мұғалімдері мен тәрбиешілерге кеңес беру оқыту және тәрбиелік бағдарламаларды психологиялық адекватты түрде құрып, жүзеге асырумен байланысты. Психологиялық адекваттылық ұғымы бағдарламаның психологиялық-педагогикалық және психологиялық-физиологиялық талаптарға, оқушылардың жас ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне сәйкес келуін білдіреді. Жекелеген оқушылар мен оқушылар тобына байланысты оқыту, жүріс-тұрыс және жеке адамаралық қатынас мәселелері бойынша педагогтарға кеңес беру, маңызды жұмыстардың бірі ретінде саналады.

Педагог-психологтың психокоррекциялық (түзетім, дамыту) жұмыстарына тоқталамыз. Мектеп педагог-психологының дамытушы іс-әрекеті оқушылардың бірегей психологиялық дамуы үшін әлеуметтік-психологиялық шарттарды құруға бағдарланады. Ал психокоррекциялық іс-әрекет осындай даму үдерісі барысында оқытуда, жүріс-тұрыста және психикалық өзін-өзі сезінуде кездесетін мәселелерді шешуге бағытталады. Нақтылы жұмыс формасы психодиагностиканың нәтижелерімен анықталады. Бірінші жұмыс формасы даму деңгейімен өзекті қалпы күрделі психологиялық міндеттерді шешуге мүмкіндік беретін оқушылармен жұмыс істеуге бағдарланса, екінші форма дамуда, жүріс-тұрыста, психикалық өзін-өзі сезінуде анықталған психологиялық мәселелермен жұмыс атқаруға бағдарланады. Коррекциялық дамыту жұмысы мектеп педагог-психологының балалармен, жасөспірімдермен жұмыс атқаруындағы негізгі бағыт болып саналады. Психодиагностика бұл жұмысты жүргізудегі негізгі ұйымдастырушы болып саналады. Бұл бағыттың негізгі принципі, оның мазмұны мен ұйымдастырылуында жатқан бірегейлілігі. Басқаша айтқанда коррекциялық-дамыту жұмысының мазмұны бала мен жасөспірімнің тұлғасына бірегей әсерді қамтамасыз ету керек.

Баламен жұмыс жасауда оның толық тұлғасымен, ішінде мотивациялық, эмоциялық және басқа да өрістерінің көрінісімен бірге жүйелі түрде атқарылуы керек. Мектептегі түзетуші-дамытушы жұмысты құруда арнайы талаптарды ұстану керек. Ең алдымен бала не жасөспірім бұл жұмыстарға ерікті түрде қатысуы керек. Ал, бұл

жұмыс бастауыш сынып оқушыларымен және де 5-6 сыныптармен жүргізілетін болса, олардың ата-аналарының келісімін алған дұрыс болады. Коррекциялық-дамытушы жұмыстың мазмұнын жоспарлауда тек қана қажеттілік, құндылық ерекшеліктеріне байланысты жас кезеңдерінің көріністерімен қатар, оқушының әлеуметтік және мәдени ортасының, жеке ерекшеліктерін ескеру керек. Сонымен қатар, мектепте жүргізілетін түзетуші-дамытушы жұмыстың әдістері мен формаларының бірегейлігі мен жалғастығы туралы ұмытпау керек. Енді мектеп педагог-психологының коррекциялық және дамытушы іс-әрекетіне толығырақ сипаттама берейік.

Мектеп тәжірибесіндегі дамытушы жұмыс дәстүрлі түрде баланың өзіндік сана-сезімі мен психологиялық өмірінің әлеуметтік, эмоциялық жеке адамдық, танымдық өрістеріне бағдарланады. Мұндағы жұмыс дәстүрлі формада жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалға, психологиялық дамытушы органы ұйымдастыру. Мұндай жұмыс педагог-психолог пен оқушының сабақтан тыс уақытында ұйымдастырылуы мүмкін (тренингтік, дамытушы, оқытушы жұмыстар). Сонымен қатар, мұндай органы сабақ үстінде, тәрбиелеу үдерісінде және сабақтан тыс уақытта, психологиялық дамытушы технологияларды қолдана отырып құра алады. Сонымен қатар, психологиялық дамытушы орта ретінде, оқытушы психодиагностика, басқаша айтқанда, әртүрлі психодиагностикалық шаралардың мәліметтерін педагог-психологпен біріге отырып талдау арқылы жасөспірімдер мен жастық шақтағы оқушылардың өз-өздеріне дамыту мен тануы. Оқу іс-әрекетінде дамытушы жұмысты педагог-психолог жанама түрде жүргізе алады. Ол педагог-психолог пен педагогтың біріге отырып, балалардың психикалық әлемдерінің әртүрлі жақтарын ескеретін, оқу үдерісіне енгізілетін формалар арқылы көрінеді. Мектеп тәжірибесіндегі психокоррекциялық жұмыс жоғарыда айтылғандай әртүрлі психологиялық қиындықтары, мәселелері бар оқушыларды анықтап, сол мәселелерді шешуге бағдарланады. Педагог-психолог үлкен топпен жұмыс атқаратындықтан, әрбір баланың мәселесіне байланысты даралық түзету бағдарламасын құрай алмайды. Ең алдымен бағдарлама жас ерекшеліктерін және осы жаста көптеп кездесетін мәселелерді ескере отырып, құрылуы керек. Әрине, мектеп педагог-психологы баланың барлық мәселелерімен жұмыс істей алмайды. Мектеп педагог-психологының біліктілігі мен жұмыс ауырлығын ескере отырып, оның мін-

детіне дамытушы жұмыс пен мектепке бейімделу мен танымдық өрісінің мәселелерін шешуге бағытталған түзету жұмыстарын ғана атқарады. Ал басқа мәселелерді шешу мүмкіндігі педагог-психологтың жеткілікті түрде дамыған кәсіби дағдыларына байланысты. Психокоррекциялық жұмыс топтық және даралық түрде де жүргізіледі. Мұндағы нақтылы жұмыс формасын таңдау баланың жас ерекшелігіне, мәселенің сипатына байланысты болады. Сонымен қатар, бірегейлік принципін ұстану өте маңызды болып саналады.

Педагог-психологтың әлеуметтік-диспетчерлік жұмыстары: әлеуметтік диспетчерлік іс-әрекет оқушыларға, ата-аналарға және педагогтарға, мектеп педагог-психологының кәсіби құзыреттілігі мен қызметтеріне кірмейтін әлеуметтік психологиялық көмек алуына бағытталады. Диспетчерлік қызметті жүзеге асыру үшін, педагог-психологта кәсіби қызмет көрсететін әртүрлі әлеуметтік психологиялық қызметтердің мәліметтері туралы ақпараты болуы керек. Педагог-психолог бұл бағытта іс-әрекет атқаруда мынадай міндеттерді шешеді: туындаған мәселенің сипаты мен оны шешу мүмкіндіктерін анықтау; көмек көрсетуде қабілетті маманды іздеу; клиентпен қарым-қатынас орната білуге қатысу; арнайы құжаттарды дайындау; клиент пен маманның өзара әрекетінің нәтижелеріне бақылау жасау; маманмен жұмыс жасау үдерісінде клиентке психологиялық көмек беруді қамтамасыз ету. Басқаша айтқанда

педагог-психолог жұмысты басқа маманға бере отырып, баланы оқыту мен дамытудағы өз қатысуының жауапкершілігін алып тастамайды. Оның қызметтері сол қалпында қалады, тек жұмыстың қалпы мен мазмұны өзгереді.

Жоғарыда атап өткен педагог-психологтың қызмет бағыты жоғары оқу орындарында маман дайындаудың негізі болуы тиіс. Сондықтан жоғары мектепте болашақ мамандарды дайындауда **әрбір оқу пәндері мен практика** мазмұнын осы бағыттардың шеңберінде құру маңызды.

Қорытындылай келе, қазіргі жағдайда жоғары кәсіби құзыретті, білім, білік және дағдылары қалыптасқан маманды дайындауда бірінші орында оқу пәндерінің мазмұнына, оқытудың тәсілдері мен әдістерін таңдауға ерекше талап қойылып отыр. Білім беру үдерісін бүгінгі күн талабына сай жаңаша ұйымдастыру ғалымдардан оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін терең зерттеуді, заманауи талаптарына қарай білім беру технологиялары мен әдістерін, дүниетанымның ұстанымдарын қайта қарастыруды, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасауды талап етеді. Сондықтан, болашақ педагог-психологтарды дайындауда жоғарыдағы мәселені назарға ала отырып, олардың «педагог-психолог-ғалым», «педагог-психолог-оқытушы», «педагог-психолог-практик», «педагог-психолог-әдіскер» ретіндегі қызмет аймағын анықтау қажеттілігі алға шығады.

Әдебиеттер

- 1 Успенский В. Б., Чернявская А. П. Введение в психолого-педагогическую деятельность. – М.: Владос. – 2004. – С. 176.
- 2 Кукушин В.С. Введение в педагогическую деятельность. – Март. – 2005. – С.255.
- 3 Пономаренко В.А. Психология духовности профессионала. – ИПАН РАН-М., 2004 – С.162.
- 4 Гессен С.И. <http://www.twirpx.com/file/779791/>
- 5 Голланд Д. <http://azps.ru/tests/golland2.html>
- 6 Педагог-психолог қызметін ұйымдастыруға арналған материалдар жинағы. Құрастырғандар: Чагай Р.П., Аяғанова А.Ж., Аскарлов С.Қ. – Қызылорда, 2013, ж-Б.200.

References

- 1 Uspensky V. B., Chernyavskaya A. P. Introduction to psychology and pedagogical activity. – M.: Vlados. – 2004. – Page 176.
- 2 Kukushin V. S. Introduction to pedagogical activity. – Mart. – 2005. – P. 255.
- 3 Ponomarenko of V.A. Psychology of spirituality of the professional. – IPAN RAN-M., 2004 P. 162.
- 4 Hesse S. I. <http://www.twirpx.com/file/779791/>
- 5 Golland D. <http://azps.ru/tests/golland2.html>
- 6 The collection of materials for the organization of activity of the teacher-psychologists. Originators: Chagay R.P., Ayaganova A.Zh., Ascarov K. – Kyzylorda, 2013, g-B.200.

Шайжанова Қ.Ү.,
Байдербесова А.Ж.

Жас отбасындағы ажырасудың психологиялық негіздері

Еліміздегі жастардың отбасын құруға асықпауы немесе асығыс шешім қабылдап үйленіп, тез ажырасушылар санының көбеюі, жетімханалар мен тастанды балалар санының азаймауы, жалпы ұрпақ тәрбиесіндегі ата-ана беделінің төмендеуі – отбасылық өмірге даярлықтың жүйелі түрде жолға қойылмауының келеңсіз көріністері деп ойлаймыз.

Қазіргі заманда отбасының құрылымы өзгеріп, оның мүшелер саны азайып, бала саны да кеми түсті. Қоғамдағы әлеуметтік, мәдени экономикалық жаңғырулар, әр түрлі сипаттағы әлемдік деңгейдегі ақпарат алмасу, отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас сипатына да өз әсерін тигізіп отыр.

Ғылымда отбасылық өмірге баулу, ұрпақтар сабақтастығы мәселелері философиялық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік бағытта қарастырылған. Отбасы ұғымын психологиялық тұрғыда қарастыратын болсақ, оның атқаратын қызметтерін нақтылау, отбасындағы қарым-қатынас мәселесін талдау көптеген зерттеулерде орын алған. Отбасылық өмірдің бақыты мен тыныштығына әсер етуші факторлардың барлығын қамту мүмкін емес, сондықтан ерлі-зайыптылардың өмірлік, өзіндік қағидалары мықты болып, құндылық бағадарлары мен ұстанымдары берік болған жағдайда ғана сырттың әсеріне төтеп беру мүмкіндігі бар екендігін дәлелдеуге болады. Ал айтылғандар жатырда пайда болғаннан онтогенездік өмір сүру барысында қалыптасып, бекіп, негізделіп отырады.

Түйін сөздер: отбасы, ерлі-зайыпты, қалыптасу, дамуы, дағдарыс, қарым-қатынас, отбасылық фактор, ұрпақ, этникалық (ұлттық) қарым-қатынас, тәрбие, ажырасу.

Shaizhanova K.U.,
Bayderbesova A.J.

Psychological bases of divorces of young families

In our country youth don't hasten to create a family, or they marry, making hasty decision. In general, numbers of divorces, growing quantity of orphanages and abandoned children lead to losing of parents' reputation. We think that all of it is a factor of unsystematized preparation to adult life.

Nowadays family structure has changed numbers of family members and children have also shortened. Social, cultural and economic innovations, different kinds of information interchange affected on relationship between family members.

Attraction to family life and interrelations of generation were scientific examined in philosophical, psychological and pedagogic directions. If we look at family from psychological point of view, specification of its functions and mutual relation learning were examined in many researches. It's impossible to show all factors which influence on family happiness and calm, therefore if couple has individual and life principles it is possible to prove that there is an opportunity to stand against exposure.

Key words: family, couple formation, one-ment, crisis, relationships, family factor, heritage, ethnic relations, education, divorce.

Шайжанова Қ.Ү.,
Байдербесова А.Ж.

Психологические основы разводов молодой семьи

В нашей стране молодежь не спешит создавать семью или делая поспешное решение женится. Число разводов, растущее количество детдомов и брошенных детей, в целом, ведет в воспитании поколения к потере репутации родителей. Мы считаем, все это показателями не систематизированной подготовки к зрелой жизни.

В нынешнее время видоизменился состав семьи, сократились число членов семьи и детей. Социальные, культурно экономические новшества, различного рода обмен информацией повлияло на отношения между членами семьи.

Привлечение к семейной жизни и взаимосвязи поколения, научно рассмотрены в философском, психологическом, педагогическом направлении. Если смотреть на семью с психологической стороны, уточнение его функций и изучение взаимоотношений рассмотрено во многих исследованиях. Невозможно отобразить все факторы влияющие на счастье и спокойствие семейной жизни, поэтому при наличии у пар личных и жизненных принципов, можно доказать что есть возможность противостоять внешнему воздействию.

Ключевые слова: семья, супружеская пара, формирование, развитие, кризис, отношения, семейный фактор, наследство, этнические отношения, воспитание, развод.

ЖАС ОТБАСЫНДАҒЫ АЖЫРАСУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Еліміздегі жастардың отбасын құруға асықпауы немесе асығыс шешім қабылдап үйленіп, тез ажырасушылар санының көбеюі, жетімханалар мен тастанды балалар санының азаймауы, жалпы ұрпақ тәрбиесіндегі ата-ана беделінің төмендеуі – отбасылық өмірге даярлықтың жүйелі түрде жолға қойылмауының келеңсіз көріністері деп ойлаймыз.

Қазіргі заманда отбасының құрылымы өзгеріп, оның мүшелер саны азайып, бала саны да кеми түсті. Қоғамдағы әлеуметтік, мәдени-экономикалық жаңғырулар, әртүрлі сипаттағы әлемдік деңгейдегі ақпарат алмасу, отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас сипатына да өз әсерін тигізіп отыр.

Ғылымда отбасылық өмірге баулу, ұрпақтар сабақтастығы мәселелері философиялық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік бағытта қарастырылған. Отбасы ұғымын психологиялық тұрғыда қарастыратын болсақ, оның атқаратын қызметтерін нақтылау, отбасындағы қарым-қатынас мәселесін талдау көптеген зерттеулерде орын алған. Отбасылық өмірдің бақыты мен тыныштығына әсер етуші факторлардың барлығын қамту мүмкін емес, сондықтан ерлі-зайыптылардың өмірлік, өзіндік қағидалары мықты болып, құндылық бағадарлары мен ұстанымдары берік болған жағдайда ғана сырттың әсеріне төтеп беру мүмкіндігі бар екендігін дәлелдеуге болады. Ал айтылғандар жатырда пайда болғаннан онтогенездік өмір сүру барысында қалыптасып, бекіп, негізделіп отырады.

Отбасы қызметінің ортақ топтамасының маңызды қызметтеріне ұрпақ жалғастыру, тәрбиелеу, шаруашылық және өзара көмек көрсету деуге болады. Сондықтан, егер отбасын құруға екі жақ жоғары дайындықпен келсе, онда ерлі-зайыптылардың некедегі өмірге оңтайлы көзқарастары қалыптасады және некені бұзу салдары азайып, үйлесімділік орнайды.

Психологтардың отбасы психологиясы мен тұлғааралық өзара әрекеттестік саласында анықтаған көптеген бетбұрыстар, тұлғааралық қатынастардың тұжырымдамалы модельдерінің спектрының туындауына ықпал ететін әртүрлі теориялық болжамдар отбасылық қатынастар психологиясын ұғынудың өзектілігін айғақтайды.

XXI ғасырдың болмысында өзге адаммен тұрақты, үйлесімді одаққа қалайша қол жеткізуге болатындығы және сол одақты бүкіл өмір бойына сақтау жөніндегі мәселелер өзекті болуда [1].

Көптеген мамандардың пікірінше, қазіргі заманғы қазақстандық отбасы шынайы дағдарысты кешіруде және қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі, адамдардың материалды жайлылығы мен өмір сүру деңгейі неғұрлым жоғары болса, дағдарыс соғұрлым айқын көрініс береді. Қазіргі таңда мемлекеттің, ғалымдардың тарапынан қолдауға мұқтаж жас отбасы ерекше қиындықтарды кешіруде. Танымал американдық психолог Нельсон-Джоунс, «.. Жолға қойылған отбасылық қатынастар бұл – тіршілік ету, өмірлік маңызы бар бірінші дәрежелі мәселелердің санатынан. Жайсыз отбасы өзін-өзі төмен бағалайтын жайсыз адамдарды тәрбиелеп, оларды қылмысқа итермелейді, ақыры жан сырқатына, ішкілікке, нашакорлыққа, жоқшылыққа және өзге де әлеуметтік қиындықтарға ұласуы мүмкін», – деп есептейді. Егер біз отбасы адамның нағыз ізгілендіруші тәрбиеге қол жеткізе алатын орынға айналуына бар күшімізді салатын болсақ, біз айналамызда едәуір қауіпсіз және адами ортаны қамтамасыз ете аламыз. Отбасы шынайы адал адамдарды қалыптастыру ортасына айналуы ықтимал [2].

Көптеген зерттеулердің көрсеткіші бойынша некеге отыру және жас жұбайлық қарым-қатынасты қалыптастырудағы ең алғашқы мотив сүйіспеншілік «махаббат» болып табылады. Өкінішке орай, «махаббат» сезіміне нақтылы анықтама бере алмаймыз, сол себепті оның субъективті интерпретациясына және нақтылы ғылыми теорияның жоқтығының салдарынан әр адам өз индивидуалдылығына сай «махаббат» өзіндік мән енгізеді. Эмоционалды қарым-қатынасты психологиялық талдауға арналған, соның ішінде махаббат феноменіне қатысты анағұрлым қызығырақ жұмыс болып Л.Я. Гозман жұмысы табылады. Ол жұмыста автор көптеген бағыттар мен теорияларға талдау жасай отырып, эмоционалды қарым-қатынасты, соның ішінде махаббат жөніндегі теорияларды шартты түрде екі негізгі модельге бөлуді ұсынды.

Бірінші модельге сай махаббат адамды анағұрлым тәуелді және мазасыз, тұлғалық өсуінен айырады. Ал, екіншісінде махаббат психологиялық комфортқа әрекеттендіреді, ішкі шиеленістерді және мазасыздықты шешеді, тұлғалық өсуді қамтамасыз етеді. Л.Я. Гозманның көзқарасы

бойынша адам басқаның өзіне деген жағымды қарым-қатынасына сенімді болса немесе адамға өзіндік жоғары бағалау тән болса, онда жанұяға оптималды модель тән екендігіне барлық негізі бар. Сондай-ақ бірінші моделіне Л. Каслер теориясын жатқызуға болады. Ол бойынша бір адамның басқа адамды жақсы көруіне 3 себеп бар. Ол біріншіден, өз бағыт-бағдарын және әлем жөніндегі білімділігін көрсетуге қажеттілік. Екіншіден, тек махаббатпен ғана әрдайым өзінің сексуалдық қажеттіліктерін ұятты сезінбей қанағаттандыруға болады. Үшіншіден, Л. Каслер бойынша махаббат қоғамдық талаптарға конформды реакция болып табылады [3].

«Оптимистік» моделге мысал А. Маслоу теориясы мысал бола алады. Психологиялық дені сау адамға махаббат Маслоу бойынша ең алдымен мазасыздықты шешу, толық қауіпсіздік және психологиялық комфортты сезінумен сипатталады. А. Маслоу көзқарасы бойынша ерлі-зайыптылар жыл өткен сайын әдеттегідей азаймайды, керісінше арта түседі. Жалпы оның ойы бойынша серіктердің танысу мерзімінің ұлғайюы, өсуі қанағаттану деңгейі мен байланысты болады.

Отбасы – педагогика, психология, философия ғылымдарындағы арнайы категория. Тарихқа көз жібертсек «отбасы» ұғымы көп ғасырлы халық мұрасымен байланысты. Біздің тәуелсіздік мәртебесіне ие болған қазақ мемлекетінің барлық жанұяларына жоғары адамгершілік, имандылық қасиеттер, ең алдымен жалпы азаматтық құндылықтарға сенім, әлеуметтік белсенділік, еңбек қорлықпен санаға сіңген тәртіп, жеке тұлғаның еріктілігі, гумандық қарым-қатынас, ұлттық салт-дәстүр, әдеп-ғұрыпқа құрметпен қарау, ізгілікті парасаты мінез-құлық тән болуға тиіс. Бұл міндеттер адамгершілік тәрбиесінің негізіне алынады.

Отбасының ұйытқысы – адамгершілікке негізделген неке. Еркек пен әйел арасындағы шынайы сүйіспеншілікке негізделген некелік парызды шынайы сезіммен, ішкі жансарай байлығымен бағалау бала тәрбиесінде зор орын алады. Сондықтан, отбасы некенің табиғи түрлі жалғасы ретінде ұрпақтар қатынастарында қалыптасады. Неке жұбайлар арасында да, ата-ана мен балалар арасында да, азаматтық құқықтық, адамдық қатынастармен байланысты. Қазіргі кезеңде некелесуге дейінгі проблема жайлы жастар арасында әр түрлі көзқарастардың бар екендігін өмір көрсетіп отыр. Жастардың некелесуге дейінгі қатынастарын білу және олардың болашақ бақытты семьялық өмірі,

неке,оның бұзылу себептері жайлы көз қарастарымен танысуымыз керек.

Л.Я. Гозман өз жұмыстарында эмоционалды қарым-қатынасқа үш құрылым қатысатынын айта кеткен: эмоция, өзінің пәні ретінде басқа адамды игеретін, басқа адамға деген аттитюд және тұлғааралық қабылдаудағы эмоционалды қабылдау.

Махаббат жас жұбайлардың бейімделуіне тікелей байланысты. Сол себепті бірнеше көрнекі оқымыстылардың «махаббат» феноменінің табиғатына, құрылымына байланысты көзқарасын қарастырып кетуді жөн санадым. (Э. Фромның, З. Рубиннің, А.Г. Харчевтың, Б.И. Додоновтың, М.Сеченовтың).

Көрнекі отандық социолог және философ А.Г. Харчевтің ойы бойынша махаббаты бір объектіні екінші объектінің физиологиялық жоғары бағалауы, артық көрумен шектеуге болады. Махаббат әлеуметтік сезім ретінде тек басқа жынысқа деген қарым-қатынас инстинкті және физиологиялық жақындықпен қоса, рухани қызығушылықтар болған жағдайда ғана айтуға болады. Отандық психолог Б.И. Додонов жазушы, ақын, моралистердің махаббат жөнінде айтқандарына талдау жасаған [4].

Адамды адам ететін орта және тәлім-тәрбие десек, сәбидің тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуында отбасының, құрбы-құрдас, яғни әлеуметтік орта ықпалының елеулі екенін естен шығармауымыз керек. Ұрпақты данада, тәрбиелі етіп тәрбиелеу үшін – оның тұлғалау ерекшеліктерін қалыптастыру қажет. Ал тұлғаның психологиялық ерекшеліктерінің қалыптасуындағы негізгі фактор бұл отбасы. Отбасы мәселесі психологияның қай саласының болмысын ең орталық маңызды мәселелерін бірі болып табылады.

«Отбасы – әлеуметтік қауымдастықтың түрі, ерлі-зайыпты одаққа және туыстық байланыстарға яғни ері мен әйелінің, ата-аналар мен балалардың, аға-інілер мен апа-қарындастардың және бірге тұрып ортақ шаруашылық жүргізетін туыстардың арасындағы сан-алуан қатынастарға негізделген жеке тұрмысты ұйымдастырудың маңызды формасы. Отбасы өмірі әртүрлі материалдық (биологиялық, шаруашылық) және рухани (адамгершілік, құқықтық, психологиялық, эстетикалық) процестермен сипатталады. Отбасының әлеуметтік рөлі адамның өзін өсіруге, адам тегін ұзартуға тікелей қатысымен анықталады. Отбасы – тарихи категория» деп философиялық тұрғыда анықтама берілген. Және де отбасының типтері мен формалары, функ-

цияларына, қоғамдық қатынастардың сипатына, қоғамның мәдени дамуының отбасына ықпалына, отбасы тарихына қысқаша шолу жасай отырып, зерттеушілердің көзқарастық ойларына тоқталады да «...адамгершілік, эстетикалық және психологиялық қатынастар алдыңғы қатарға шығып, олар жеке адамның жарасымды дамуына сәйкес жетілдіріледі» деген оймен қорытындылайды.

Соңғы педагогикалық зерттеудің жетілген тұсында жарық көрген педагогикалық және психологиялық сөздікте «Отбасы – үйелмендердің жанұялық бірлігі. Отбасы тәрбиесі – ұлттық тәрбиенің негізі болып табылады» деген қысқаша анықтама бар. Неке және отбасы туралы заңында «Отбасы – некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес, жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы» – деп, ал неке туралы «неке – ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын, отбасы құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіп пен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одақ» – деп, толығырақ айтылады. Этнопсихологиялық тұрғыдан отбасына «бірін-бірі туыскандық қарым-қатынас байланыстырған, бірге тұратын, ортақ шаруашылығы мен бюджеті бар, адамдар тобы» – деген, некеге «мемлекеттің, шіркеудің, тұтас қоғамның реттеуімен және талабымен ер мен әйелдің қарым-қатынасының арасындағы қарым-қатынастың түрі» деген анықтамалар бар.

Л.Н. Толстой **автобиографиялық трилогиясында** «іс-әрекеттік махаббат» пен «әдемі махаббатты» бір-біріне қарам-қарсы қояды. Іс-әрекеттік махаббат оның айтуы бойынша, барлық қажеттілікті, тілекті, еркелікті қанағаттандыруға тырысады. Осы жағдайда кез-келген эмоция іс-әрекеттің мақсаты болып табылмайды, А.Г. Лидерс айтқандай «оның механизмі мен қозғалысының нәтижесі». «Әдемі махаббат – мүлдем басқа махаббат» деп жазады. Л.Н. Толстой «адамның өзінің әдемілігімен сол әдеміліктің көрініс табуына деген махаббат-махаббат».

А.Г. Лидерс ойы бойынша махаббат оның бір нұсқасында ең алдымен адамға деген махаббаттан көрініс табады, екіншісінде – махаббат ретінде сол махаббаттық күй кешулерді тудыру

арқылы көрініс табады. Сонымен махаббаттың жеке тұлғаға ғана емес, сондай-ақ жас жұбайлардың бір-біріне бейімделуі толығымен маңызды екенін айта отырып, махаббат күрделі психологиялық сезім (немесе күй) жас жұбайлардың қарым-қатынасының дамуындағы түрлі этаптарында нақтылы эмоциялық процестен өтеді. Серіктердің махаббат сезімінің дамуын ғалым тамаша көрсеткен: «Айлар, жылдар, көптеген жылдар өтеді – екі жақтан да шындықтың идеалға сәйкестенген бақытты сәттер, құмарлық өшті. Қандай себептен. Бір жыл, екінші, ...құмарлық айқындығы жойылды. Дегенмен де махаббат...жоғалған жоқ. Әдет бойынша бұл махаббат – достық» [5].

Ғашықтық – некедегі адамгершілік тірек, жұбайлық өмір сүрудің сәні, ғашықтық отбасы мен балаларға, сүйген адамына деген ізгілік қасиеттерімен сезімдердің көріністері. Отбасын құратындардың ішінде көпшілік қауымда кездеседі. Бірақ әлі де бір сыпыра жастардың ұғымдары қанағат етерлік емес. Кейбіреулері өздерінің отбасылық өмірге дайын емес екендігін көрсетті, ал екінші біреулері біз үшін бұл абстракты ұғым, келешекте өмір көрсетеді дейді. Яғни ғашықтық сезімінің маңызына терең бойламайды. Жастардың арасында мұндай әртүрлі көзқарастардың болу себептері, олардың некелесу, отбасын құру жөнінде өмірде кездесетін кейбір, басты мәселелерді жете біле бермейтіндіктерін көрсетті.

Осындай негативті қылықтар нәтижесінде отбасындағылардың өміріне және жан-жақты дамуына зиян келтіреді. Сондықтан теріс қылықтарға жол бермеу отбасымен мектептің, орта және жоғары білімді мамандар даярлайтын оқу орындары жүргізілетін саяси-идеялық, адамгершілік тәрбие жұмыстарының дәрежесіне және нәтижесіне байланысты. Тұжырымдап айтқанда, қарама-қарсы жұмыстар арасындағы байланыс шын махаббаттыққа, бақыты өмірге негізделуі тиіс. Жастар арасында байқалатын жыныстық мінез-құлықтың кейбір зиянды формаларында ерекше алу керек. Отбасының мызғымас берік болуының басты себептері: жұбайлар жоғарыда айтылған факторларды болдырмаудың тәсілдерін іздестіріп берік отбасын құруға тырысулары керек; рухани жақындық, яғни қасындағы адамды сезе білу; қиыншылық жағдайда бір-біріне көмек көрсетуі керек; көз қарастары, ниеттері, мінездері үйлесімді болуы керек; ізгілік, сенімділік, әдептілік, алығуризм – жоғары мәдениеттіліктің белгісі.

Қызғануға келетін болсақ, бұл – отбасылық

өмірде көптеген некеге көлеңке түсіретін ең қиын проблема. Эстон халқында «қызғаншақ пен ақымақтық бір ағашта өседі» деген данышпандық сөз бар. Қызғаншаққа ақыл ғана айтуға болады, бірақ оған көмектесу қиын. Ал шынайы махаббат сенімге негізделеді. Отбасының иесі – еркек. Отбасын да туындайтын әрбір мәселе ерінің мақылдауымен, ықтиярымен шешіледі. Осыны ұмыта бастаған әйелге әрдайым ескертпе жасап есіне түсіріп қоюдың артықшылығы жоқ. Ерлер мен әйелдер бір-біріне мейірім, сүйіспеншілік көздерімен қараса, ар алдында ашық махаббат болса, олардың барлық күнәсі бармақтарының арасынан төгіледі. Ермен әйел бір-бірін қатты қадірлесе, олардан туған балада жақсы қылықты болып өседі. Жанұя түсінігі фундаменталды жүйелік ыңғай болып гомеостаз түсінігі табылды. Осы түсінік бойынша жүйенің өз-өзінің тұрақтылығын, қалыптылығын және бұзылған жағдайда қайта құруға деген тырысушылығы түсіндіріледі. Жанұя гомеостазисі жүйе ретінде оның қалыптылығын, жанұялық жағдайларды болжау, қауіпсіздік сезімін қамтамасыз етеді. Жанұя басқа жүйелер сияқты екі тенденцияға ие – бірлікке, ынтымақтастыққа және құлауға. Екі тенденция қатар өмір сүреді және тең дәрежедегі басымдылық ықтималдылығына ие.

XXI ғасыр шеңберінде біздің алдымызда басқа адаммен үйлесімді, тұрақты одақты қалай орнатуға болатындығы жөніндегі мәселе өте қатты толғандыруда. Осымен байланысты қазіргі заманның некелік-жанұялық институтына қызықты және өзекті мәселе болып жас жұбайлардың бейімделуі болып табылады. Қойылған тапсырманы орындамас бұрын «Жас жұбайлардың бір-біріне бейімделуі» феноменін қарастырып кету қажет.

Осыған байланысты көптеген жазушылар мен философтар өз шығармаларында қызығушылықтарын танытқан.

Ерлі-зайыптылардың жұбы немесе диада «күйеу-әйел» ең алдымен бір-біріне бейімделуден басталады. Бейімделу ең күрделі процесс болып табылады. Себебі ол тек ерлі-зайыптылардың рухани өнегелік аспектісін қосып қана қоймай, сондай-ақ әлеуметтік жағынан және сексуалды-эротикалық қызығушылықтарын қосады [6].

Отбасылық шектеулер белгілі бір ережелермен байланысты болып келеді. Шектеулер ішкі және сыртқы, қатаң және анық емес болып келеді. Егер сыртқы шектеулер қатаң болса, онда отбасы мен орта алмасу қиындайды. Егер жүйе шектеулері тым әлсіз болса, онда арасындағы

алмасу қиындайды Егер жүйе шектеулері тым әлсіз болса онда отбасы мүшелерінде қоршаған ортамен байланыс жақсарып, ал олардың өзара қарым-қатынасы нашарлайды. Мәселен, ата-ана мен бала арасындағы ішкі шектеулер тым қатаң болса, онда ата-аналар өздерімен өздері жүрген тәрізді болып көрінеді. Ал керісінше, ішкі шектеулер әлсіз болса, онда үлкендер көбіне ата-аналық рөлін атқарып, ерлі-зайыптылар ретінде қарым-қатынасы әлсірейді. Отбасы өзіне тән жалпы шеңбер (ұлт, мемлекет, мешіт, шіркеу) көлемінде мәдени ортаны жасайды. Осы орта сәби баланың адамның тұлғасын қалыптастырады. Мұнымен бірге отбасы белгілі бір деңгейде жеке тәртіп тәсілдерін құрап, оған ерекше қасиеттер дарытуы мүмкін. Отбасы типтері қоғамның және өркениеттің әр түрлі, белгілі бір тарихи кезеңінде өмір сүріп отырады.

Отбасының мүшелерінің арасындағы барлық қатынастардың, атап айтқанда, рухани, адамгершілік, билік, бедел (авторитет) т.б. қатынастардың жиындығы – отбасы құрылымы деп аталады. Отбасы құрылымы және оның іштей ұйымдастырылуы көптеген факторларға байланысты. Отбасы құрылымы, ең алдымен, ерлі-зайыптылардың типіне (яғни, үлгілі түріне) байланысты болады. Тарихта ерлі-зайыптылықтың моногамдық (бірнекелік) және полигамдық (көп некелі) түрлері болған. Ерлі-зайыптыларды сұрыптау тұрғысынан қарағанда – некелік эндогендік (яғни, белгілі бір топтың, әсіресе, қастаның ішінен болуы. Бұл алғашқы қауымдық қоғамға тән. Қазіргі уақытта тек қана өз ұлтында немесе діни қауымда болатын некелік) және экзогамдық (бұл, керісінше, некелікті белгілі бір топ немесе қастаның ішінен сұрыптап алуға тиым салу, мұнда некелік әрбір топтан серіктестік негізінде құрылады) сияқты категорияларда болды.

Отбасы өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, қоғамдық қызметте атқарады, өткені отбасы қоғамның негізі және маңызды әлеуметтік институты болып табылады. Ең алдымен, ұрпақты жалғастыру қызметін атқарады. Бұнымен қатар отбасының әр мүшесінің жеке қажеттілігін және жалпы отбасылық (топтық) қажеттіліктерді қанағаттандырады. Отбасының өз қажеттіліктерін қанағаттануы отбасылық қызметтерді жүзеге асыруға негіз болады. Осы қызметтерге тоқталсақ, олар репродуктивті, экономикалық, тәрбиелеу (немесе әлеуметтендіруші), коммуникативті, демалысты ұйымдастыру, өскелең ұрпаққа құндылықтар мен салт-дәстүрлерді беру және т.б. Аталған қызметтер арасында өзара тығыз

байланыс бар. Отбасы атқаратын қызметтерге психологиялық шолу жасасақ, отбасының ең негізгі қызметі бұл репродуктивті қызмет болып келеді. **Отбасының репродуктивті қызметі адамзат тегін жалғастыру.** Тәрбиелеу қызметінің негізі (немесе әлеуметтендіру қызметі) түсінікті. Өйткені бұл мәселе қай кездің болмасын өзекті мәселелерінің бірі болып табылады [7].

Отбасында баланың эстетикалық, адамгершілік, философиялық тәжірибесі, оның жақсылық пен жамандық, ақиқат пен жалған, мейірімділік пен қатыгездік атты түсініктер қалыптасады. Жалпы кезкелген тұлғаның дамуын оның өмір сүретін қоғамынан, ортасынан бөліп қарастыруға болмайды. Тұлғааралық қатынастар психологиясы өзінің табиғаты бойынша күрделі болып келеді. Бұл тұлғааралық қатынастарда тұлғаның жеке психологиялық сапалары, оның эмоционалды, еріктік қасиеттері, интеллектуалды мүмкіндіктері мен құндылықтары көрініс береді. Тұлғааралық қатынастардың барысында тұлға қалыптасады, өзін жүзеге асырады.

Бала тұлға болып қалыптасуы – белгілі бір топта жүзеге асатын процесс. Әр топтағы тұлғааралық қатынастардың өзіне тән қайталанбас тарихы болады. Ол топ әр жас кезеңінен байланысты болуы мүмкін. Біріншіден, топтық қоғамдағы алатын орнына байланысты болса, оның екінші сипаттамасы бірлескен іс-әрекеттен тәуелділігі болып келеді. Әр бір жас тобының өзіндік әлеуметтік даму жағдайы болады. Дамудың әлеуметтік жағдайы дегеніміз Л.С. Выготскийдің айтуы бойынша баланың белгілі бір топтағы жастық ерекшеліктерімен сипатталады. Бұл сол тұлғаның жеке даму тарихы болып келеді. Бұл ұғымды көбіне балалар тобын сипаттауда қолданады. Өйткені балалардың дамуы әртүрлі әсерлерге бейімділікпен ерекше білінеді. Бұл зерттеулерден адам табиғи дүниені әлеуметтік болғандықтан, ондағы табиғи дүниені әлеуметтік дүниеге қарсы қоюға болмайды деген қорытынды шығады [8].

Хилл Р. жастарды зертеуде жаңа мәселелер: санадағы негізгі жаңа құрылымды бөліп көрсету және дамудың әлеуметтік жағдайын анықтау қажеттілігін қойды. Бұл жағдай әрбір шақта баламен ортаның арасындағы қатынастардың қайталанбас жүйесі болып табылады. Ол осы қатынастар жүйесін қайта құру өтпелі шақтағы «дағдарыстың» басты мазмұнын құрайды деп пайымдайды. Отбасының тәрбиелік қызметтерінің 3 негізгі аспектісі бар: 1) бала тұлғасының дамуы, оның қабілетінің және қызығушылығының, әлеуметтік тәжірибесінің дамуы-

мен байланысты; баланың бойында дүниетанымның қалыптасуы, еңбекке деген дұрыс қатынастың қалыптасуы, ұжымдық пен көпшілікке баулу, олардың ақыл-ойының дамуын қамтамасыз ету, эстетикалық және физикалық даму, салауатты өмір салтына тәрбиелеу; 2) отбасылық ұжымның мүшесіне жүйелі түрде әсер етуі; 3) балалардың ата-аналарға әсері, нәтижесінде ата-аналар өзін-өзі дамытумен аналасуы мүмкін. Бұл қызметтің жүзеге асуы отбасының тәрбиелік потенциалына байланысты. Ол отбасының педагогикалық мүмкіндіктерін анықтаушы жағдайлар мен құралдардан құралады [9].

Отбасында бала дамуы, оның тұлға болып қалыптасуы үшін ең маңызды қызмет эмоционалды қызмет болып келеді. Бұл қызмет отбасы мүшелерінің симпатия, сыйластық, мойындау, сыйлау, эмоционалды қамқорлық, психологиялық қорғау арқылы көрініс береді. Бұл қызмет отбасындағы эмоционалды тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Психологтар Э.Г. Эйдемиллер, И.В. Добряков, И.М. Никольская балалықтан ересектікке өтудің екі типін бөліп көрсетті: үздіксіз және баланың балалық шағында оқып үйренгені мен ересектің рөлін жүзеге асыру үшін қажетті іс-әрекет тәсілдері мен түсініктер арқасында үзілістер болатын типі. Өтудің бірінші типі балалар мен ересектерге арналған бірқатар маңызды нормалар мен талаптардың ұқсастығы жағдайларында болады. Мұндай жағдайларда даму бірқалыпты өтеді, бала ересектік іс-әрекет тәсілдеріне біртіндеп үйренеді де, ересектің статусын, талаптарын орындауға даяр болып шығады.

Өтудің екінші типі балалар мен ересектерге қойылатын мәнді талаптарда алшақтық болған кезде пайда болады. Қоғамдағы әлеуметтік психологиялық өзгерістер, белсенді тұлғаны қалыптастыруға деген талаптардың жоғарылауы, іс-әрекет пен мінез-құлықтың нақты субъектісіне қатысты агрессия мәселесін маңызды әлеуметтік қажеттілік ретінде зерртеуді қажет етеді [10].

А.Н. Волкова баланың бойындағы агрессивтілікті зерттеу нәтижесінде, оның ең басты әрі маңызды себебі ретінде отбасындағы эмоционалды, психологиялық көзқарастарды айтады.

Отбасындағы тұлғааралық қарым-қатынастардың үйлесімділігі және әрбір отбасы мүшелері үшін потенциалдық мүмкіндіктердің оңтайлы жұмсалуды – отбасы қарым-қатынасы

қажеттіліктерін қанағат тандырушы негізгі күш. Және де отбасындағы қарым-қатынастардың бірнеше түрлерін бөліп шығарады:

1. Эмоционалды жағымсыз атмосфера, бұл жерде ата-аналары балаларға жеке тұлға деп қарамайды, қойылған сұрақтарға агрессивті түрде жауап беріп, қатаң тәрбиелейді. Жағымсыз эмоциялар көп кездеседі. Бұндай атмосфера баланың бойында агрессивті мінез-құлықтың, есірткіге бейімділіктің дамуының алғы шарты болып келеді.

2. Отбасындағы эмоционалды қарым-қатынастың жоқ болуы, баланың жетіс-тіктеріне және қажеттіліктеріне әрекетсіздік көрсетіп, балаға эмоционалды мейірімділік жетіспейді. Бұл жағдайда бала эмоционалды маңызды қарым-қатынас тапқысы келеді.

3. Адамгершілік сезімдердің тәрбиеленбеуі, бұл отбасы көп жағдайда ішімдікке, нашақорлыққа бой ұрған отбасыларында кездеседі, нәтижесінде баланың бойында адамгершілік құндылықтар, сезімдер қалыптаспайды, яғни балаға рухани азық берілмейді.

Агрессивті мінез-құлыққа әсер ететін факторлар қатарына ең алдымен дисгормониялық отбасындағы қарым-қатынасты жатқызады. Дисгормониялық отбасындағы ата-ананың біреуі жүйке психикалық бұзылулармен немесе ішімдік, нашақорлық тәрізді қоғам дертінің болуымен байланыстырады [11].

Отбасындағы шиеліністер баланың бойында сезімдердің бағыттылығын психикалық ширығуға әкеледі. Бала жағымсыз, агрессивті мінез-құлыққа бейім болуы мүмкін. Және де әртүрлі топтарға еліктеп өмірден өз өмірін табуға тырысады. Жоғарыда айтылған теориялық мәліметтерді қорытындылай келе, ажырасудың алдын алуға байланысты әлеуметтік институттардың атқаратын қызметі – жастық шақтың танымдық, әлеуметтік-психологиялық сұранысын қанағаттандыру; Қоғамдағы отбасын бұзуға ықпал ететін жағдаяттарға қарсы тұра білушілігін; Отбасында тапсырылған болашағына қажетті жұмысты орындауда қабілетінің жетімсіздігін жетілдіруін; Жынысына сай мінез-құлқына лайық болу құлшынысын; Алдына өмірлік мақсат қоюын және соған деген талпынысын; Таңдау және талғам жөніндегі өз көзқарасының бағытын; отбасындағы әлеуметтік және этноәлеуметтік рөлдерді орындауға деген қызығушылығын; отбасылық өмірге даярлауда ескеретін: «ару», «пәктік», «тектілік», «қылықтылық» – ұлттық құндылық сапаларды дәріптеу, ұғындыру, қолдау және психологиялық-педагогикалық қамқорлық қажет.

Психологиялық жағынан ғалымдар Г.С. Никифоров, М.А. Дмитриева, В.М. Снетковтың пікірлері бойынша, жоғары сынып оқушыларының жеке бас тұрғысынан «Мені» қоғамдық немесе арнайы ортада атқаратын зияткерлік, эмоциялық, қарым-қатынастық іс-әрекеттері әлеуметтік мәртебеге ие болуды қалайды. «Меннің» сан қырлылығы немесе қайшылығы кейде мазасыздықпен өзін-өзі жетілдіруге, кейде іс-әрекетсіздікке, селқостыққа да соқтыруы мүмкін. Сондықтан, осы кезеңде танымдық әлеуметтену үйлесімді тұлғаны қалыптастырудың, оны даярлаудың қыр-сырын қарастырудың алғашқы құралы болып табылады.

Отбасылық өмірге даярлаудың педагогикалық шарттарын білу жоғары сынып оқушыларының қызығушылығы мен өзін-өзі іске асыратын әлеуетін жинақтап, бір арнаға бағыттайды. Әрбір оқушыны тұлға ретінде қарастырар болсақ, тұлғаның сан қырлы «Мені» болашақтағы отбасылық өмірге даярлану моделіне сай саналы ойластырылып, түрлі өзгерістерге түсуі де мүмкін. Бұл процесс өзін-өзі тануға талпынысының, өзін-өзі іске асырудың, өзін-өзі маңызды етудің бастамасы ретінде жүзеге асырылып отырады. Өмірдің мәнін түсінуге ұмтылу, адами парындарды мойындау, отбасылық бақытты бағалау, жалпы адамзаттық құндылықтар мен этномәдени құндылықтарды құрметтеуді, өмірлік салтқа айналдыруды ұғыну, отбасындағы әлеуметтік және этноәлеуметтік рөлдерді орындауға деген құлшыныс, ұлттық құндылық сапаларға лайық болуға талпыныс – жоғары сынып оқушыларының этномәдени құндылықтар негізінде отбасылық өмірге даярлығының сипаттары. Біз мұны арнайы өлшемдер арқылы ұсынатын боламыз [12].

Қазақстан Республикасының заңында отбасына мынандай анықтама берген: Отбасы – некеден, туысқандықтан бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарының туындайтын мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы. Отбасы қарым-қатынастарына физиологиялық, психологиялық, әдеп-ғұрып және мүліктік аспектілері жатады.

Психологиялық жетілу адамның өз жауапкершілігіне басқа адамдарды алуындағы ақыл-ойлық және эмоционалды деңгейінің көрінісі. Психологиялық жетілудің ең маңызды көрсеткіші – тұлғалық жетілген сезімге деген қаблеттілік (махаббат). Д. Фримен жетілген махаббат деп – өзін және сүйіктісін тануға негізделген, сезімдерді қайта жаңғыртумен ғана емес, сонымен қатар оны тануға негізделген. Жетілген махаббаттың негізінде ақыл-ойлық жетілу жатыр, шындықты бағалауға және өзіндік адекватты бағалауға әсер ететін нақтылы ойлауды түсіну; өзіндік жанұялық рөлді және басқа да жанұя мүшелерінің рөлін шынайы түсіну, өзіндік игеру, шыдамдылық, өз тілектерін, әрекеттерін жанұя мүшелерінің позицияларымен сәйкестендіре отырып, объективті ойластыру; жағдайды дұрыс бағалауға негізделген мақсатқа бағытталған шешімге икемділік [13].

Қорыта келе, отбасы қызметінің ортақ топтамасының маңызды қызметтеріне ұрпақ жалғастыру, тәрбиелеу, шаруашылық және өзара көмек көрсету деуге болады. Сондықтан, егер отбасын құруға екі жақ жоғары дайындықпен келсе, онда ерлі-зайыптылардың некедегі өмірге оңтайлы көзқарастары қалыптасады және некені бұзу салдары азайып, үйлесімділік орнайды.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі отбасындағы әлеуметтік жағдайды дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. – № 5., 36-39 б.
- 2 Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. Глава 1. – СПб: «Питер», 2000.
- 3 Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. – Москва, 1987. – С. 26-27.
- 4 Харчев А.Г. Нравственность и семья. – Москва, 1981. – С. 48.
- 5 Лидерс А.Г. Семья как психологическая система. – Москва, 2004. – С. 31.
- 6 Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб., 2000. – С. 56.
- 7 Навайтис Г. Тайны семейного несчастья. – Воронеж, 1998. – С. 39.
- 8 Выготский Л.С. «Психология развития ребенка». – Москва: Эксмо, 2006 г.
- 9 Hill R. Family development in the generations. – Cambridge, MA: Schenkman. 1970.
- 10 Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия: учебное пособие для врачей и психологов. – СПб., 2003.
- 11 Волкова А.Н. Социально-психологические факторы супружеской эффективности. Автореферат диссертации кандидата психологических наук. – Л., 1979.

12 Никифоров Г.С., Дмитриева М.А., Снетков В.М. Практикум по психологии профессиональной деятельности и менеджмента. – СПб.: Издательство С. – Петербургского университета, 2001. – С. 240.

13 Фримен Д. Техники семейной психотерапии – СПб.: Питер, 2001. – 384 (Серия «Практикум по психотерапии»).

References

1 The concept of development of a social status in a family of the Republic of Kazakhstan till 2020 // Independent Kazakhstan. – № 5, 36-39 p.

2 Nelson-Jones R. Theory and practice of consultation. Chapter 1. – SPb: «St. Petersburg», 2000.

3 Gozman L.Ya. Psychology of the emotional relations. – Moscow, 1987. – P. 26-27.

4 Harchev A.G. Moral and family. – Moscow, 1981. – P. 48.

5 Lidars A.G. Family as psychological system. – Moscow, 2004. – P. 31.

6 Eydemiller E.G., Yustitskis V.V. Psychology and psychotherapy of a family. – SPb., 2000. – 56.

7 Navaytis G. Secrets of family misfortune. – Voronezh, 1998. – 39.

8 Vygotsky L.S. «Psychology of development of the child». – Moscow: Eksmo. 2006.

9 Hill R. Family development in the generations. – Cambridg, MA: Schenkman, 1970.

10 Eydemiller E.G., Dobryakov I.V., Nikolskaya I.M. Family diagnosis and family psychotherapy: Manual for doctors and psychologists. SPb., 2003.

11 Volkova A.N. Social and psychological factors of matrimonial efficiency. Abstract of the thesis of the candidate of psychological sciences. – L., 1979.

12 Nikiforov G.S., Dmitriyeva M.A., Snetkov V.M. Workshop on psychology of professional activity and management. – SPb.: Publishing house of the St. Petersburg university, 2001. – P. 240.

13 Freeman D. Technicians of family psychotherapy – SPb.: St. Petersburg, 2001. – P. 384.: (Workshop on Psychotherapy series).

Борецкий О.М., Ким Л.М.

**Метаморфозы зависти:
порок и агрессия**

Статья посвящена анализу зависти как психологическому феномену и атрибуту человеческого бытия. Чувство зависти рассматривается в этическом, социокультурном, психологическом и психоаналитическом контексте; дается оценка зависти с позиции деятельностного подхода, теории установки, фрустрации и самоактуализации; рассматриваются амбивалентность зависти, ее истоки, компоненты, цели, уровни и формы проявления, способы избавления от зависти. Особое внимание уделено деструктивному и агрессивному проявлениям зависти, а также возможностям их преодоления.

Ключевые слова: зависть, виды зависти, агрессия, фрустрация, самоактуализация, психоанализ, социальное чувство.

Boretsky O.M., Kim L.M.

**Metamorphosis of Envy:
Vice and Aggression**

This article is dedicated to analysis of envy as a psychological phenomenon and an attribute of human existence. Envy is viewed in an ethical, social and cultural, psychological and psychoanalytical context. Envy is assessed from a position of the activity approach, the framing theory, frustration and self-actualization. The article reviews ambivalence of envy, its sources, components, aims, levels and forms, as well as methods to get rid of envy. Special attention is given to destructive and aggressive expression of envy, as well as possibilities to overcome it.

Key words: envy, types of envy, aggression, frustration, self-actualization, psychoanalysis, social feeling.

Борецкий О.М., Ким Л.М.

**Қызғаныштың
метаморфозасы:
кемтарлық және агрессия**

Мақалада қызғанышты психологиялық құбылыс пен адамзат болмысының атрибуты ретінде талдаған. Қызғаныш сезімі этикалық, социомәдени, психологиялық және психоаналитикалық контексте қарастырылады. Сол сияқты, қызғанышқа қызметтік әдіс, орнықтыру теориясы, фрустрация және өзін-өзі дамыту жағынан баға беріледі; қызғаныштың амбиваленттілігі, оның қайнар көздері, компоненттері, мақсаты мен деңгейлері, көріністері мен қызғаныштан құтылу тәсілдері көрсетілген. Басты назар қызғаныштың деструктивті және агрессивті көріністеріне аударылып, оны жеңу мүмкіндіктері де қамтылған.

Түйін сөздер: қызғаныш, қызғаныштың түрлері, агрессия, фрустрация, өзін-өзі дамыту, психоанализ, әлеуметтік сезім.

МЕТАМОРФОЗЫ ЗАВИСТИ: ПОРОК И АГРЕССИЯ

Есть люди, которым бывает очень плохо, когда другим хорошо. Это и есть зависть. На латыни слово зависть. «Invidero» – означает: не желаю видеть счастье других. Каждый из семи смертных грехов традиционно имеет свой цвет. Цвет зависти – зеленый.

Исходное и общепонятное определение зависти может звучать примерно так: Зависть – это травма чужим успехом. Когда этот успех касается любви, зависть превращается в ревность. Зависть к богатству вызывает классовую ненависть. А разве не этот зеленый змий питает воинствующий феминизм, национализм и другие «измы»? Не случайно, на вопрос, почему в Англии нет антисемитизма, Уинстон Черчилль однажды ответил: «Потому что англичане не считают себя глупее евреев». (К слову сказать, зеленый змий спиртового содержания, который чаще всего имеется в виду, способен утопить зависть лишь на короткое время).

Еще в 1997 году российский исследователь К. Муздыбаев исследовал социально-демографическую структуру зависти, поставив зависть в зависимость от возраста и социального положения [1]. По всей вероятности, зависть имеет и половое различие. И эта тема еще ждет своих исследователей. Ведь наверняка существует разница в том, чему завидуют женщины, а чему мужчины. Можно предположить, что женщины больше завидуют женской красоте, богатству и мужскому вниманию, в то время, как мужская зависть касается главным образом денег, власти, славы и социального статуса. Очевидно и то, как меняется мужская зависть. Как эта страсть к славе и богатству становится сегодня более мелочной, подленькой и лицемерной. Это ли не явный признак мужской деградации?!

Зависть неискоренима, фундаментальна, архетипична. В каждом из нас живет Каин, Брут и Сальери. А значит, все дело лишь в том, какие формы она принимает. Худший вариант – подавление зависти. Никто и никогда не сможет установить, сколько инфарктов, инсультов и неврозов порождает зависть. Представить страшно!... Вариант получше (правда, только для завистника) – агрессия вовне. Об этом еще пойдет речь. И, наконец, сублимация. Использовать зависть для собственного развития, превратить яд в мед – это ли не цель в борьбе с нашей греховной природой?!

Интересно, что каноническому списку грехов всегда противопоставлялся неканонический перечень добродетелей. Гордыне – смирение; жадности – щедрость; зависти – любовь; гневу – доброта; похоти – самоконтроль; чревоугодию – умеренность и воздержание, а лени – усердие. Как мы видим, главная добродетель (любовь) противопоставляется именно зависти.

Кроме того, не трудно заметить, что из всех греховных страстей человек больше всего скрывает зависть. Он может, как писал Ларошфуко, даже гордиться своими отдельными пороками, но о зависти не скажет никогда.

Интересно и то, что примерно с XVII века начинает формироваться теория, согласно которой из всех страстей человеческих выделяется одна, основополагающая. С ее помощью можно не только создавать цивилизованный мир, но и укрощать другие страсти. Такой основополагающей страстью (грехом) становится алчность или жадность. Именно ее окультуривает буржуазный мир, превращая в основу мотивации и интереса. (Вспомним в этой связи блистательную речь Гордона Гекко в исполнении Майкла Дугласа из фильма «Уолл-стрит»: «Алчность — это жажда знаний, любви, денег... Алчность, пока не изобрели другого слова, только она спасет от разорения такую убыточную корпорацию, как Соединенные Штаты Америки»). При этом все остальные страсти, включая зависть, становятся подчиненными и лишь эпизодическими, как полагал Юм, аффектами человеческой природы.

Можно сказать, что XX век вернул зависти основополагающее значение. Социолог Гельмут Шок даже назвал ее «базовой антропологической категорией» и атрибутом человеческого бытия. Особенно преуспел в деле фундаментализации зависти психоанализ [2].

Как известно, психоанализ в лице своего основателя редуцировал зависть к противоположности полов. «Зависть к пенису», по Фрейду, – исходная ситуация женской психодрамы. Эпатажный дискурс психоанализа до сих пор остается одним из самых живучих интеллектуальных мифов современной культуры.

Однако у Фрейда мы находим одну очень важную и радикальную идею, которая превращает зависть в конститутивный элемент любого общества и его институтов. Фрейд считал, что зависть является более первичным чувством по отношению к «инстинкту стадности» или «социальному чувству». Само желание справедливости (и норм права) возникает как транс-

формация зависти, а значит, при отсутствии последней делает ненужной всю систему ее блокировки.

Эту идею основателя психоанализа дополняет Альфред Адлер. В отличие от Карла Юнга, который практически ничего не пишет о зависти, Адлер высказывает достаточно радикальную для своего времени мысль о том, что чувство солидарности и корпоративности является вытеснением зависти как агрессивной по своей природе «черты характера».

В изучении феномена зависти психоаналитическую традицию продолжает Жак Лакан. Он называет зависть грехом смотра (invidia). Зависть возникает в результате взгляда во вне. Ж.Лакан даже вводит понятие «сцена зависти». На этой сцене важен уже не сам объект желанного обладания, а самодостаточное наслаждение, в котором пребывает другой. Именно это состояние наслаждения и становится объектом зависти. Получается, что зависть возникает к чужому удовольствию как таковому из-за отсутствия и невозможности собственного удовольствия.

У Макса Шеллера в его философской антропологии мы находим указание на то, что зависть вырастает из чувства бессилия. Осознанная или неосознанная неспособность обладать чем-то или чего-то достичь, неуспех, лузерство и заниженная самооценка становятся благодатной почвой для зависти.

Наконец, триумфом зависти и ее удовлетворением является стремление к равноправию. В ситуации когда индивид терпит поражение, неудачу и неуспех, он готов привести мир к общему знаменателю: «Раз я лишен этой возможности или этого у меня нет, то и у других пусть этого не будет!» Как в «Бесприданнице» Островского – «Так не доставайся никому!»

Именно это желание равенства и социальной справедливости и является утешением зависти, что лаконично выразил Бертран Рассел, сказав, что «зависть является основой демократии». А значит, всего социально-политического устройства общества, его норм, прав и свобод. И если демократическое устройство общества в своей правовой регламентации представляет собой механизм, который блокирует в человеке желание «сделать гадость», то сама эта гадость возникает безусловно из зависти. А раз так, необходимо специально проанализировать деструктивную составляющую зависти в ее негативных и агрессивных формах.

Амбивалентность зависти хорошо выражена в известном определении: «зависть – самая

зловещая добродетель и самый действенный порок». В этом смысле исследование зависти распадается на два аспекта: философско-этический и психологический.

В философском и этическом плане зависть чаще всего оценивается негативно, как порок (грех) и деструктивное начало, в то время как в психологическом аспекте она рассматривается как полноправное эмоциональное начало, как стимул и мотив к обретению своих прав, достижению статуса и саморазвитию.

В общем виде конструктивность или деструктивность зависти определяется известной фроммовской дилеммой: «иметь или быть». Не сложно понять, что установка на обладание (иметь) превращает зависть в порочную страсть, в то время как ориентация «быть» делает из нее помощника в обретении самодостаточности.

Поскольку зависть является **неявным признанием** своей неполноценности в сравнении с другим, она нуждается в компенсации, которая, в свою очередь, может принимать агрессивно-разрушительные формы. Смысл зависти – в устранении собственной неполноценности и преодолении различия между собой и «успешным другим».

С другой стороны, если обратиться к психологии деятельности, чувство зависти является **эмоциональным переживанием, точнее эмоциональной реакцией** на противоречие (расхождение) между значимой потребностью и деятельностью по ее удовлетворению (А. Н. Леонтьев). При этом возможны три варианта появления зависти:

1. При возникновении противоречия между значимой потребностью и возможностью ее удовлетворения (дефицит удовлетворения).

2. При незнании и неумении удовлетворить свою значимую потребность (дефицит самореализации).

3. При сравнении себя с другим, успешно удовлетворяющим эту потребность (социальное сравнение).

Как показали в своем исследовании О. Бондаренко и У. Лукан, самые разные проявления зависти (завистливость, «зависть-неприятель», «зависть-уныние») связаны с низкой самооценкой индивида. Именно на этой основе возникают параноидальные расстройства личности, агрессивные фантазии и действия. Мир становится все более враждебным, обида и ненависть превращаются в **стиль жизни, а агрессивность выступает характерным способом реакции** на происходящее вокруг [3].

Теперь рассмотрим психологический аспект зависти, где на передний план выдвигается ее тесная взаимосвязь с агрессией. Зависть и переживается как агрессия.

Проблема агрессивного поведения имеет давнюю историю, поскольку она выявляет не только природные, биологические особенности индивида, но и социальные аспекты личностного развития. Само понятие агрессии (от лат. *agressio* – нападение) терминологически интерпретируется по-разному, существует и множество подходов к **различению типов и видов** агрессивного поведения. Однако, исходя из причин проявления агрессивности, в научной литературе различают **четыре основные теории**: **теория инстинкта, теория фрустрации, теория социального научения и комбинированная теория.**

Остановимся на теории фрустрации, поскольку именно она позволяет (в рамках заявленной темы), наиболее полно раскрыть сущность феномена зависти. Согласно данной теории основной причиной враждебности и агрессивности является фрустрация, которая возникает вследствие расхождения между уровнем притязаний и запросов и уровнем достижений и успехов личности. Известно, что чем сильнее мотивация, тем мощнее фрустрация.

Еще в 1939 г. Дж.Доллард и его коллеги выдвинули предположение, что у человека, пережившего фрустрацию возникает импульс к агрессии. Ведь под фрустрацией понимается все то, что препятствует достижению цели. А любая цель, с позиций синергетики, есть стремление к борьбе с хаосом (энтропией), к достижению равновесия (упорядочению). Здесь очень важно наличие достаточного ресурса энергии («активности» системы), то есть агрессия рассматривается как модулированная энергия, **направленная на устранение препятствий**, ведущих к осуществлению заданных результатов, к цели.

Таким образом, в основе теории фрустрации-агрессии лежат два основных положения: **1) фрустрация всегда приводит к агрессии в какой-либо форме; 2) агрессия всегда является результатом фрустрации.** Несмотря на некоторую абстрактность данных формулировок, можно попытаться именно данной позиции рассмотреть зависть как социально-психологический феномен, подчеркнув, однако, что фрустрация есть порождение различных моделей поведения, среди которых агрессия занимает не последнее место.

Зависть всегда основана на идентификации, на стремлении быть таким, как кто-то, пусть даже это не более чем вымысел, миф, легенда. Для некоторых людей успехи другого человека являются собственной неудачей и для именно таких фрустраций специфично появление особого чувства – зависти, которая может маскироваться под **такие чувства, как агрессия, раздражение, подавленность.**

Если зависть рассматривать как социальную установку, то к ней применимы следующие представления о структуре социальной установки:

желание совершить агрессивные действия из-за возникшего чувства враждебности и стремления уничтожить фрустратора;

когнитивные элементы: знание о достижениях другого **в сравнении со своими успехами, представления о «справедливости»** и пр.;

готовность осуществить агрессию, принести вред объекту зависти и даже воображаемые **схемы агрессивного поведения;**

чувство враждебности и познавательные элементы – особый мотив, который выражает внутреннюю готовность к агрессии [5].

Здесь интересным представляется так называемый парадокс Р. Лапьера: установка зачастую не приводит к соответствующим действиям, а иногда даже вызывает противоположные поведенческие акты.

Человек не всегда осознает лежащую в основе своей ненависти и агрессивного поведения социальную установку – зависть, так как она подавляется и (или) вытесняется. Подсознательная зависть – сложный и еще малоизученный феномен. Зависть является сильнейшим фрустратором для собственной «Я-концепции». Внешне она преодолевается с помощью защитных механизмов психики – вытеснения, подавления и рационализации. Осознание своей зависти приводит признанию своей ущербности, неадекватности и т.п. В конечном итоге, формируется комплекс **неполноценности, усиливающий само чувство зависти.**

Зависть напрямую связана когнитивным диссонансом – состоянием, когда между различными мыслями об одном и том же объекте существуют разногласия или когда эти мысли противоположны. Такой диссонанс возможен вследствие несовместимости для сознания индивида парных элементов психики: «Он добился успеха – Я потерпел крах», «Он добился успеха – Но он не заслужил его». Это «диссонанс несправедливости», основанный на

субъективном истолковании нарушения чувства справедливости [5].

Зависть, с одной стороны, мотивация, а с другой – ограничение для личности. То есть, испытывая чувство зависти, человек стремится к тому, что есть у другого или же к достижению еще большего успеха, чем есть у другого. Но зависть ставит и границы мотивации желанием получить результаты, которых уже кто-то достиг, а не своих собственных. Таким образом, потребность добиться успеха принимает искаженный вид, а личности грозит потеря индивидуальности.

Зависть – один из семи смертных грехов, который трудно объяснить и оправдать с рациональных позиций. Практически любая потребность, начиная от самых элементарных витальных и кончая «высшими» (эстетическими, моральными, потребностью в самореализации), может стать основой для возникновения чувства зависти.

Важной особенностью зависти является то, что она есть порождение социальных отношений. Цель зависти – оправдать или спасти собственную самооценку.

Феномен зависти проявляется на трех уровнях и аналогично влияет на самооценку и поведение личности:

Уровень сознания – осознание более низкого своего положения, может восприниматься как данность и не причинять сильного дискомфорта;

Уровень эмоционального переживания – чувство досады, раздражения или злобы из-за такого **положения, возможна аутоагрессия, чувство неполноценности, ущемленного самолюбия и несправедливости судьбы;**

Уровень реального поведения – разрушение, устранение предмета зависти. Агрессия выражается конкретно к предмету, так же объект зависти может обвиняться в создании проблем завистнику. На этом уровне зависть становится ведущим мотивом поведения [6].

Зависть рассматривается как самообман, когда желание быть удачливым и счастливым переносится на предмет, символизирующий идеал карьеры, материального благополучия, ума и т.п., которые имеются у другого, и, таким образом, образуется зависимость от образца как символа достаточности. Подавление неудовлетворенности влечет за собой агрессию, возникают зависть и чувство вины, накладываемые **установкой «Сверх-Я», человек перестает понимать собственную жизнь, погружаясь в мир собственных страстей, разрушает себя изнутри.**

В зависти выделяются отдельные компоненты, одним из которых является социальное сравнение. Еще Ф. Бэкон писал когда-то: «...В зависти всегда таится **сравнение, а где невозможно сравнение, нет и зависти**». Личность как бы примеривает на себя имидж, достижения и т.п. другого человека и приходит к выводу о своем несовершенстве, бездарности, ничтожности, закомплексованности. Завидуют обычно материальному состоянию, социальному положению, интеллектуальному превосходству.

Следующий компонент – близость объекта и субъекта зависти. При совпадении интересов, равных возможностях, когда один человек достигает большего, чем другой, у последнего возникает чувство зависти. «Почему он, а не я?», «Чем я хуже?».

Третий компонент – эмоциональная реакция на успехи соперника. Всплеск эмоций вызывает в завистнике яркие переживания и заставляет активно действовать.

Четвертый – чувство ненависти, вражды к более удачливому, успешному. С помощью такого защитного механизма человеческой психики, как рационализация, завистник пытается найти в объекте неприязни отрицательные качества, недостатки, дискредитирует его, занимается самоуспокоением, самооправданием.

Пятый компонент – **сильное желание причинить вред**, которое иногда осуществляется в реальности. Представляя, воображая себе победу над соперником, завистник постепенно свыкается с мыслью причинить реальный вред и, в конечном итоге, совершает непоправимое [5].

Во всех случаях осознание человеком объективного и субъективного неравенства тесно связано с оценкой своих возможностей его преодолеть. Зависть тесно связана с самоуважением, с уровнем притязаний, у субъективной оценкой соотношения собственных успехов и неудач. Сразу приходит на ум формула самоуважения личности У. Джеймса, где в числителе – успех, а знаменателе – притязания.

Чувство зависти может присутствовать во всех сферах жизни и в разной степени зависть присутствует в поведении любого человека. Эмоциональное переживание и механизмы зависти как естественные переживания рассматривает Плутчик Р. [6], выделяя три основных критерия:

Во-первых, они важны для выживания как стимул развития и новых достижений (присутствуют даже у животных).

Во-вторых, распознаются без интроспекции. В-третьих, заметны по всему поведению речи, действиям и т.д.

Зависть может быть и эмоцией, и чувством. Как эмоция зависть ситуативна и быстро угасает, как чувство – длительна и может вызывать агрессию, она может стать установкой и влиять на личность в целом. Многие люди, осознавая свое негативное чувство по отношению к другому человеку, стыдятся зависти, таким образом, на их заниженную самооценку наслаивается еще и чувство вины за свою зависть. Завистники мнительны, закомплексованы, **только не признаются** в этом. У них проявляются и соматические симптомы: человек бледнеет от зависти, поскольку сжимаются кровеносные сосуды и повышается артериальное давление; движения его порывисты и нервозны, а также меняется мимика, невербальные сигналы приобретают агрессивно-негативный оттенок и т.п.

Психологи выделяют разные формы зависти:

Черная зависть – это желание или уничтожить объект зависти или сделать ему так же плохо, как завистнику.

Белая зависть – несет некую пользу и для того, кто завидует и для общества в целом. Объект белой зависти становится неким эталоном и предметом восхищения. Черной завистью станет или белой, зависит от все тех же механизмов сравнения и структуры «Я-концепции».

Незлобная зависть – человек хочет иметь то же, что и объект зависти, и стремиться к этому, не испытывая враждебных чувств.

Злобная зависть – человек стремится не столько получить то же, а лишить объект зависти его превосходства.

Депрессивная зависть – так же возникает от чувства униженного положения, но для нее характерно чувство несправедливости, обделенности и обреченности.

Личная зависть – скорее испытывается втайне и скрывается, считается постыдной.

Общественная зависть – для нее более характерно **создание и использование стереотипов** («Деньги портят характер», «В тесноте, да не в обиде» и т.п.), с помощью этих стереотипов можно и, продемонстрировав зависть, обвинить человека в наличии объекта зависти [6].

Можно ли избавиться от чувства зависти? Считается, что способами избавления от зависти могут стать:

– *активные способы* – такие как самосовершенствование, поиск новых, собственных целей и возможностей их реализации, самооправдание;

– *пассивные способы* – у людей, которым не хватает сил справиться с конкуренцией, наступает депрессия, апатия.

Истоки зависти коренятся глубоко внутри каждого человека, и чтобы избавиться от зависти, нужно, прежде всего, **разобраться с теми причинами**, которые кроются в нашем подсознании, которые «родом из детства». Восприятие мира, окрашенное неверием в собственные силы, нежеланием что-то изменить в своей жизни, неумением радоваться и ощущать полноту бытия приводит к тому, что человек видит только плохое и в себе, и в других.

В зависти различают две стороны: мотивационную и ограничительную. Зависть может являться мощным стимулом для саморазвития и самосовершенствования, с одной стороны, и барьером этого процесса, – с другой.

Бхагван Шри Раджниш (Ошо) рассказывает великолепную притчу [7].

«Помните: вы нужны! Никто не выше, и никто не ниже, никто не превосходящий и никто не подчиненный. Каждый к месту.

Один самурай, очень высокомерный воин, пришел однажды к Мастеру дзэн. Самурай был очень знатен, но, **взглянув на Мастера, увидев красоту Мастера, прелесть момента**, вдруг почувствовал **себя каким-то ничтожным. Он сказал Мастеру:**

– Почему я чувствую свое ничтожество? Миг назад все было хорошо. Как только я вошел на твой двор, я пал. Никогда раньше не чувствовал этого. Я много раз встречал смерть лицом к лицу и никогда не чувствовал страха. Почему я сейчас испуган?

Мастер сказал:

– Погоди. Я отвечу, когда все уйдут.

Люди приходили посетить Мастера весь день, и самураю надоело ждать. Вечером, когда комната была пуста, самурай спросил:

– Теперь ты можешь ответить мне?

– Выйди.

Было полнолуние, и луна восходила над горизонтом. Мастер сказал:

– Посмотри на эти деревья, на это высокое до неба и это маленькое рядом с ним. Они оба растут перед моим окном много лет, но у них нет никаких проблем. Это маленькое дерево никогда не говорит большому: «Почему я чувствую унижение перед тобой?» Это дерево малое, а то такое большое, почему я никогда не слышал их ропота?

Самурай задумался и ответил:

– Потому что они *не* могут сравнивать.

– Вот видишь, тебе *не* нужно спрашивать меня. *Ты* сам знаешь ответ».

Очевидно, что главный смысл этой притчи – указание на причину зависти: сравнение себя с другим не в свою пользу. В этой связи вполне уместно обратиться еще к одной черте зависти – ее национальной особенности. Тема эта в социокультурном и психологическом аспекте еще практически не исследована. Здесь актуален сам вопрос: возможно ли говорить о национальном характере зависти?

В фильме известного режиссера и актера Никиты Михалкова «Сибирский цирюльник» один из героев говорит о том, что зависть у русских – это как паровая машина у англичан – двигатель прогресса. Тем самым указывается на одну, хотя и не главную, но существенную сторону национального характера. Наверняка, можно найти много типического в проявлении зависти у того или иного народа: зависть литовская, бельгийская, русская, казахская, узбекская... Имеет ли она национальный колорит, или является общечеловеческой наднациональной чертой?

Возможно, благодатной почвой для возникновения и прогрессии зависти является наличие в той или иной культуре и воспитании установки на сравнение себя и своих достижений с достижениями другого. Например, в японской культуре зависть практически отсутствует. Это объясняется тем, что японское национальное воспитание ориентировано на сравнение себя не с другим, а с самим собой в историческом изменении: каковы твои собственные достижения в сравнении с тем, что было год или десять лет назад. Если же в другой традиции воспитания главным становится упрек в личностной ничемности, бездарности, «неуспешности» в сравнении с достижениями другого, то зависть становится «поощряемым чувством». При этом остается открытым вопрос: конструктивным или деструктивным окажется это чувство.

Итак, самореализация, самоактуализация, смысл жизни – вечные проблемы. Каждый человек должен стремиться к полному раскрытию всех своих потенциальных возможностей и талантов, к духовному совершенству. Это путь к освобождению от зависти, защита от деструктивности зависти – полноценная и полноценная жизнь, удовлетворенность собой и своими достижениями, мир и гармония внутреннего состояния, конгруэнтность, эмпатия.

В. Франкл писал о смысле самоактуализации в гуманистическом плане **как процессе реали-**

зации себя в контексте общественной жизни. Поскольку самореализация может проявляться в негативных формах, направленных на причинение вреда другому.

А. Маслоу исследуя феномен самоактуализации, в свою очередь, пришел к выводу, что «самоактуализированные люди, без единого исключения, вовлечены в дело, выходящее за пределы их шкурных интересов, в нечто во-вне себя» [8, с. 380], то есть они не испытывают чувства зависти, посвящая свою жизнь служению человечеству. Основной причиной возникновения чувства

зависти является именно фрустрация потребности в позитивном самоосуществлении, оказывающем положительное влияние на жизнь окружающих людей и придающем жизни человека большой смысл.

Необходимо отметить, что зависть может носить не только негативно агрессивный характер и, вызывая чувство враждебности, неприятия, быть источником агрессивного поведения, она в определенных случаях превращается в благотворный, положительный импульс, но об этом нужно говорить отдельно.

Литература

- 1 Муздыбаев К. Психология зависти // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. – № 6. – С. 3–12.
- 2 Более подробно см. об этом: John Forrester «Psychoanalysis and the Strange Destiny of Envy»//New Writing. – 6. – 1997. Vintage in association with the British Council.
- 3 См. Бондаренко О.Р., Лукан У. Психологическое консультирование: зависть и психическое здоровье // Вестник нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2008. – №2. – С. 265-273.
- 4 Ильин Е. П. Эмоции и чувства. – СПб.: «Питер», 2001. – 752 с.
- 5 Налчаджян А. Агрессивность человека. – СПб.: Питер, 2007. – 736 с.
- 6 Психология зависти // www.niirus.ru.
- 7 <http://www.gennadij.pavlenko.name/best-you/envy-live>
- 8 Психология личности. Т.1. Хрестоматия. – Самара: Изд.Дом «БАХРАХ-М», 2008. – 512 с.

References

- 1 Muzdybaev K. Psychology of envy // Psychological Journal – 1997 – V.18. – № 6. – P. 3 – 12.
- 2 For more details see: John Forrester «Psychoanalysis and the Strange Destiny of Envy» // New Writing 6. 1997. Vintage in association with the British Council.
- 3 See: Bondarenko O.R, Lucan W. Counselling: envy and mental health // Bulletin of the Nizhny Novgorod University. Lobachevsky. – 2008. – №2. Pp 265-273.
- 4 Ilyin E.P. Emotions and feelings. – St. Petersburg .: «Peter», 2001. – 752 p.
- 5 Nalchajyan A. Aggressive person. – SPb .: Peter, 2007. – 736 p.
- 6 Psychology of envy // www.niirus.ru.
- 7 <http://www.gennadij.pavlenko.name/best-you/envy-live>
- 8 Psychology of Personality. V1. Reader. – Samara: Dom. «Bahr-M», 2008, p.512

Камзанова А.Т.,
Жубаназарова Н.С.,
Садыкова Н.С.,
Турдалиева Ш.Т.,
Садреймова А.Ж.

**Психологические особенности
мотивации достижения у
спортсменов (на примере
большого тенниса)**

Kamzanova A.T.,
Zhubanazarova N.S.,
Sadikova N.S.,
Turdaliev Sh.T.,
Sadreimova A. Zh.

**Psychological features of
achievement motivation among
sportsmen in big tennis**

Камзанова А.Т.,
Жубаназарова Н.С.,
Садыкова Н.С.,
Турдалиева Ш.Т.,
Садреймова А.Ж.

**Спортшылардың
мотивациялық
жетістіктерінің
психологиялық
ерекшеліктері**

В данной статье изложены результаты психологического исследования особенностей мотивации профессиональных спортсменов большого тенниса Казахстана. Психологическая подготовка спортсменов важна не только непосредственно во время стартов на турнирах и соревнованиях, но и необходима на тренировках. В связи с популяризацией большого тенниса в Казахстане в настоящее время стоит вопрос о привлечении психологов в спортивные команды, к тренировочному процессу. Теоретическая значимость работы заключается в выявлении психологических механизмов, особенностей мотивации спортсменов большого тенниса. Практическая значимость работы заключается в том, что результаты данной работы могут быть использованы тренерами теннисных академий, частными тренерами, спортивными психологами, для повышения квалификации, влияния на эффективность спортивной деятельности и на мотивационную сферу спортсменов с целью результативности достижения успехов. Все участники эксперимента – это профессиональные спортсмены, представляющие спортивные интересы не только в Казахстане, но и за рубежом. Каждый в своем возрасте занимает призовые места на казахстанских и международных турнирах.

Ключевые слова: мотив, мотивация достижения успеха, спортивная психология.

This article dedicated to psychological research of motivation of professional sportsmen in big tennis of Kazakhstan. Psychological preparation of sportsmen in tennis is important not only directly during tournaments and during competitions, but need for training them. In connection with the promotion of tennis in Kazakhstan now there is a question of attracting psychologists in sports teams for a training process. The theoretical significance of the work is to identify the psychological mechanisms that motivating sportsmen in tennis. The practical significance of the work connect with the fact that the results of this work can be used by coaches tennis academies, private coaches, sports psychologists, for training sportsmen in tennis to reach the aim of impact on the effectiveness of sports activities and motivational sphere of sportsmen in tennis for the purpose of performance success. It is necessary to focus on the question of the psychological climate in the relations between sportsmen in tennis and the coach. In the study involved 48 professional tennis players who were divided into 2 groups according to gender. All participants are professional sportsmen representing sports interests not only in Kazakhstan, but also abroad.

Key words: motive, motivation of success, sport psychology.

Мақалада Қазақстанның үлкен теннистің кәсіби спортшыларының мотивациялық ерекшеліктерін психологиялық зерттеу нәтижелері берілген. Спортшылардың психологиялық дайындығы турнирлер мен жарыстардағы бастамалар кезінде ғана емес, жаттығулар кезінде де маңызды болып табылады. Қазақстандағы үлкен теннистің дәріптеуімен байланысты қазіргі уақытта психологтарды спорт командаларына, жаттығу үрдісіне тарту мәселесі ескерілуде. Жұмыстың теориялық маңыздылығы үлкен теннис спортшыларының мотивация ерекшеліктерін, психологиялық механизмдерін айқындауда негізделеді. Жұмыстың тәжірибелік маңыздылығы келесідей: осы жұмыстың нәтижелерін теннис академияларының тренерлері, жеке тренерлер, спорт психологтары квалификациясын жоғарлату мақсатында қолдана алады және де спорт іс-әрекетінің тиімділігіне және спортшылардың мотивациялық сферасына әсерін үлкейту үшін қолдануы мүмкін. Эксперименттің барлық қатысушылары – кәсіби спортшылар, олар спорттық мүдделерді тек Қазақстанда ғана емес, шетелде де айқындайды.

Түйін сөздер: мотив, табысқа жету мотивациясы, спорт психологиясы.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ
МОТИВАЦИИ
ДОСТИЖЕНИЯ У
СПОРТСМЕНОВ
(На примере большого
тенниса)**

Как правило, дети приступают к спортивным занятиям задолго до того, как начинают понимать значение спорта для себя. Дети рождаются с огромным потенциалом возможностей. Задача родителей состоит в том, чтобы вовремя определить задатки ребенка, развить их способности и постараться перевести в талант. **Это необходимо сделать для того, чтобы не упустить сенситивный период, когда ребенку все будет удаваться без особых усилий, а главное с удовольствием.** Родителям необходимо своевременно диагностировать спортивные способности, **интересы ребенка с целью дальнейшего стимулирования и развития его способностей.** Возможно, ребенку нравится плавать, кататься на коньках, лыжах, велосипеде и др. Уже в младшем возрасте необходимо отвести своего ребенка в несколько спортивных секций, где опытные тренеры и психологи помогут определиться с выбором определенного вида спорта, а может быть и нескольких направлений. Роль родителей в этом очень важна и неоспорима. С этой целью родители должны с любовью и ежедневной заботой о ребенке уделять особое внимание условиям развития этих способностей и направить бесконечную энергию ребенка в правильное, необходимое для развития русло.

Когда вид спорта определен и выбран, тренировки проходят в игровой форме и ребенок ходит с удовольствием на тренировки. Ребенку нравится, ему интересно и весело. Здесь, маленький спортсмен не нуждается в мотивировании заниматься спортом. Но затем, когда ребенок подрастет, окрепнет и втянется в спортивный процесс, тренировки передут в кропотливый, изнуряющий, ежедневный труд, требующий некоторое усилие, напряжение, упорство. Именно на этом этапе может произойти демотивация спортсменов. В это время необходима поддержка спортсмена, вдохновение и подкрепление его мотивации к достижению успеха, важна и необходима совместная работа спортсмена, тренера, психолога и его родителей! Этой ведущей части в перспективной **карьере спортсмена должно быть уделено определенное количество времени и терпения.** Предметом внимания в общей психологии и в психологии спорта являются такие понятия, как мотивация и мотив, цели и потребности. Этой проблеме в общей психологии свои труды посвятили

такие психологи как Л.С. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, А. Маслоу, Л.С. **Выготский**, Р.С. Немов, В.Г. Асеев, В.К. Вилонас, Ломов Б.Ф. и др., зарубежные авторы Г. Холл, К. Мадсен, Дж. Аткинсон, Х. Хекхаузен и др. В психологии спорта этой **проблеме уделено внимание в монографиях** таких авторов, как А. Мехрабиан, М.Ш. Магомед-Эминов, Е.П. Ильин, Г.Д. Горбунов, Е.Н. Гогун, А.В. Родионов, В.Ф. Сопов, В.Н. Непопалов, И.П. Волков, Р.М. Загайнов и мн. др. Анализ трудов выше указанных авторов позволяет нам определить и обобщить сущность и структуру мотивации, существующих точек зрения. И, несмотря на множество публикаций, проблема мотивации не решена однозначно. При рассмотрении теорий мотивации разных авторов наблюдается разнообразие мышления, и следует найти системный подход к решению этой проблемы.

Спортивная деятельность – это одна из тех деятельностей, которые требуют особого физического напряжения, психологической устойчивости и эмоциональной выдержки. Деятельность в спорте как **социальное явление** способствует повышению престижа страны в глазах других государств. В Казахстане большому теннису последние семь лет уделяется огромное внимание. Президент федерации тенниса Казахстана Утемуратов Б.Ж. занимается вопросами популяризации тенниса и развития большого тенниса в стране и воспитания своих «доморощенных» спортсменов.

Все особенности, как правило, вводят спортсмена в состояние нервно-психического напряжения. Характерной особенностью является тот факт, что на тренировках это состояние отсутствует. Спортсменки-девочки более уязвимы с эмоциональной точки зрения и психологически не устойчивы по сравнению со спортсменами-мальчиками. Спортсмены-мальчики же, напротив, отличаются от спортсменок-девочек большей **физической, эмоциональной и психологической устойчивостью**. Спортсмены, занимающиеся большим теннисом по отношению к мотивациям в спорте, относятся к спортсменам-индивидуалистам, мотивы которых – мотив самовыражения и мотив самоутверждения личности [1, с. 42]. Отношение к тренеру оказывает глобальное влияние на мотивацию спортсменов занятия спортом. **Здесь спортсмен предпринимает действия по выбору дальнейшего пути в спортивной карьере**. У некоторых спортсменов появляется мотив завершения спортивной деятельности. Схему стадий развития мотивационной структуры по отношению к результативности предложили психологи из Чехии, В.Гошек, Б.Свобода и М. Ванек. Они изобразили в этой схеме мотивацию занятия спортивной деятельностью не ради славы и мирового признания [2]. В зависимости от спортивного стажа и возраста меняется соотношение между потребностями самоутверждения, самовыражения, называемыми духовными и материальными потребностями. У спортсменов-мальчиков в подростковом и юношеском возрастах преобладают духовные потребности над материальными. С взрослением и увеличением спортивного стажа у них начинают преобладать материальные потребности [3]. В спорте высших достижений нередко имеет место так называемый «синдром чемпиона». Поднимаясь все выше в пространстве избранного вида спорта, спортсмен стремится стать чемпионом – лучшим, первым, единственным. И иногда с ним случается «звездная болезнь», ее обычные симптомы – самоуверенность и высокомерие, снижение мотивации к соблюдению режима и системы тренировки, изменение отношения к тренеру, который привел его к победе (тренировочные задания тренера начинают восприниматься как скучные, однообразные), появляется «предстартовое благодушие» на соревнованиях [4].

В Казахстане проблема низкого уровня мотивации к достижению наивысших **результатов** спортсменов в настоящий период сказывается на результатах спортивной деятельности теннисистов, лыжников, футболистов и других спортсменов, что наглядно было выявлено по результатам **олимпиады в Сочи 2014 г.** Исследуя причины, касающиеся этой проблемы, можно отметить **существовавшего ранее недостаточного внимания к психологической подготовке спортсменов**. Во многих спортивных командах **не предполагаются спортивные психологи**, казахстанские спортивные федерации и в частности сами тренеры порою не понимают важности психологической работы профессионального психолога с членами сборной команды. Руководства спортивных федераций Казахстана, и в частности тренеры, **ссылаются на собственные знания общей и спортивной психологии тем самым объясняя отсутствие профессионального психолога в команде**. Неряшливое отношение к этой проблеме ведет к ошибкам спортсменов на соревнованиях и, как правило, приводит спортсменов к заниженной самооценки и потере уверенности в своих

силах. Следовательно, мотивация к достижению успеха теряется. В этой связи определяется актуальность нашего исследования. Психологическая подготовка спортсменов важна не только непосредственно во время стартов на турнирах и соревнованиях, но и необходима на тренировках. В связи с популяризацией большого тенниса в Казахстане в настоящее время стоит вопрос о привлечении психологов в спортивные команды, к тренировочному процессу. Необходимо сконцентрировать внимание на вопрос психологического климата в отношениях между спортсменом и тренером, и спортсменом, и его родителями, индивидуальным особенностям спортсмена, а главное, следует обратить внимание на то, во-первых, как и на что, мотивирован спортсмен. Во-вторых, каким образом мотивация способствует достижению высоких результатов в спорте. В связи с вышеизложенным, актуальность данного исследования состоит в вопросе мотивации к достижению высоких результатов в спорте казахстанских спортсменов, в частности на примере спортсменов большого тенниса.

Цель исследования: изучить психологические особенности мотивации достижения успеха у спортсменов юношеского и подросткового возраста на примере профессионального большого тенниса Казахстана.

Теоретическо-методологической основой исследования были определены труды Е.П. Ильина, Г.Д. Горбунова, Е.Н. Гогунова, А.В. Родионова, А. Пилюян, Б.Д. Кретти. Теоретическая значимость работы, заключается в выявлении психологических механизмов, особенностей мотивации спортсменов большого тенниса. Практическая значимость работы заключается в том, что результаты данной работы могут быть применены тренерами теннисных академий «Тим Казахстан», «Максат», «Баганашил», Федерации Тенниса Казахстана, частными тренерами, преподавателями физической культуры в школах, колледжах, университетах, спортивными психологами, для повышения квалификации, влияния на эффективность спортивной деятельности и на мотивационную сферу спортсменов с целью результативности достижения успехов.

В работе было выдвинуто предположение о том, что существуют психологические и гендерные особенности мотивации подростков и юношей Казахстана, влияющие на результативность соревнований в большом теннисе.

Методики исследования

В исследовании были проведены следующие методики:

1) Тест-опросник для измерения мотивации достижения (ТМД) А. Мехрабиана

2) Методика определения направленности личности – на достижение успеха избегание неудачи А. А. Реан.

3) Методика диагностики личности на мотивацию к успеху Т. Элерса.

4) Оценка спортсменом условий эффективной тренировки Б. Дж. Кретти.

Характеристика респондентов

Участниками исследования стали спортсмены теннисной академии «Тим Казахстан» г. Астаны, спортсмены теннисной академии «Максат» г. Алматы, спортсмены, занимающиеся большим теннисом самостоятельно (в частном порядке). Исследование проходило на территории теннисных центров «ЦСК» г. Алматы, «АДК» г. Алматы, «Максат» г. Алматы, «Национальный Теннисный Центр» (НТЦ) г. Астаны. Все участники исследования – это профессиональные спортсмены, представляющие спортивные интересы не только в Казахстане, но и за рубежом. Каждый спортсмен в своем возрасте занимал призовые места на казахстанских и международных турнирах. Многие из них состоят в сборных командах РК по профессиональному большому теннису. Четверо из каждой возрастной группы состоят в основной сборной Казахстана, остальные – участники резервных команд. В исследовании приняли участие 48 спортсменов-теннисистов, которые были разделены на 2 группы: 1-я выборка - 24 мальчика и 2-я выборка - 24 девочки. Каждая выборка в свою очередь была поделена еще на 2 подгруппы по возрастной категории. Первая группа мальчиков подразделяется на 2 подгруппы: 1-я подгруппа юношей от 15-18 лет и 2-я подгруппа подростков-мальчиков от 13-15 лет. Вторая группа девочек подразделяется на 3-ю подгруппу девушек 16-18 лет и 4 подгруппу - подростки-девочки от 13-15 лет.

Количественный состав выборки определялся следующими объективными признаками. При изучении правил игры в большой теннис, учитывая условия турниров и рейтинг, мы выяснили, что победителями турниров в большом теннисе считаются первые два спортсмена, соответственно 1 место и 2 место – это в юношеских турнирах. В категории детского турнира может рассматриваться, как призовое

и 3 место. Остальные места рассматриваются только в качестве очков, влияющих на позицию рейтинга Казахстанского теннисного тура (КТТ). В связи с этим объясняется и количественный состав в каждой подгруппе по 12 человек соответственно позиции, занимаемой в теннисном рейтинге.

Кроме проведенных тестов, для анализа психологических особенностей мотивации спортсменов были применены следующие показатели: Казахстанский мужской и женский рейтинги теннисистов Федерация Тенниса Казахстана (ФТК), календарь проведения турниров в Республике Казахстан, беседа со спортсменами их тренерами и родителями. Была изучена структура ФТК, система подсчетов очков рейтинга КТТ. Был проведен анализ победителей в турнирах, разных возрастных групп, отдельно в женских и мужских турнирах.

Статистические методы анализа полученных в ходе психологического исследования особенностей мотивации теннисистов Казахстана

Анализ полученных в ходе психологического исследования особенностей мотивации спортсменов проводился как в количественном, так и в качественном аспектах. Количественный анализ данных психологических методик на выявление значимости различий в мотивации между гендерными группами теннисистов проводился с помощью критерия Mann-Whitney U-test SPSS15. Также

с целью определения взаимосвязи мотивации и количества побед в каждой группе испытуемых нами был проведен корреляционный анализ с помощью критерия Спирмена в SPSS15.

Результаты и обсуждение.

В результате анализа данных между спортсменами-мальчиками 2-х возрастных категорий 16-18-ти лет и 12-15-ти лет мы не выявили значимых различий по данным методики Мехрабиана, методики Реан, методики Элерса и методики Кретти, что свидетельствует о том, что сравниваемая 1-ая подгруппа теннисистов-мальчиков 16-18 лет не превосходит 2-ую подгруппу теннисистов-мальчиков 12-15 лет по уровню мотивации достижения успеха. Также не было выявлено значимых различий по уровню мотивации достижения успеха между спортсменками-девочками 2-х возрастных категорий 16-18-ти лет и 12-15-ти лет. Сравнительный статистический анализ данных между спортсменами-юношами 16-18-ти лет и спортсменками-девушками этого же возраста также не выявил значимых различий по уровню мотивации достижения успеха. Также нами не было выявлено достоверных различий в мотивации достижения успеха между спортсменами-мальчиками и спортсменками-девочками в большом теннисе. Не было выявлено достоверных различий и между спортсменами-юношами и спортсменками-девушками 16-18 лет в большом теннисе (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Средние значения показателей мотивации по данным методик

№ Гр	№ Подгр	Выборка	Мехрабиан	Реан	Элерс	Кретти	Количество побед в турнирах
1	1	Мальчики 16 и старше	71,5	54,5	46,5	54	23,5
	2	Мальчики 13 и старше					
2	3	Девочки 16 и старше	47	47	63,5	70	42
	4	Девочки 13 -15лет					
3	1	Мальчики 16 и старше	62	58,5	67,5	69	72
	2	Девочки 16 и старше					
4	3	Мальчики 13 и старше	46,5	66,5	62,5	45,5	37,5
	4	Девочки 13 -15лет					
5	3	Мальчики все	210	267,5	279,5	236	213,5
	4	Девочки все					

Также нами был проведён сравнительный анализ количества побед между группами испытуемых. В результате проведенных расчетов нами были выявлены значимые различия по количеству побед между спортсменами-мальчиками 2-х возрастных категорий 16-18-ти лет и 12-15-ти лет. Так, спортсмены-мальчики возрастной категории 16-18 лет в среднем достигали 11,5 побед, тогда как у старшей категории количество побед увеличивается до 39,1 в среднем показателе. Между спортсменками-девочками 2-х возрастных категорий 16-18-ти лет и 12-15-ти лет также были выявлены значимые различия по количеству побед: от 15,8 побед до 22,3 побед соответственно к каждой возрастной группе.

Далее нами был проведен корреляционный анализ взаимосвязи спортивных достижений,

а именно результативности соревнований с мотивацией теннисистов профессионального тенниса Казахстана.

Результаты корреляционного анализа мотивации достижения успеха по всем выборкам с количеством побед, завоеванных в течение полугодия спортсменами не выявили корреляционной связи, кроме одной. А именно, было выявлено, что мотивация достижения успеха у спортсменов-мальчиков в возрастной группе 13-15 лет взаимосвязана с результативностью соревнований. В остальном же можно сделать вывод, что выборка испытуемых спортсменов **оказалось однородной и стремление достичь результативности в спортивной карьере примерно одинаковое**, мотивация достижения к успеху находится также на сравнительно идентичном уровне (см. таблицу 2).

Таблица 2 – Данные корреляционного анализа данных методик и количества побед в каждой возрастной группе теннисистов

Выборка	Методика Мехрабиан	Методика Реан	Методика Элерса	Методика Кретти
Мальчики 16 лет и старше	0,126	0,35	0,082	-0,292
Мальчики 13 лет и старше	-0,037	0,589*	0,143	-0,114
Девочки 16 лет и старше	0,243	0,075	0,182	-0,145
Девочки 13 -15 лет	-0,226	0,045	0,002	-0,194

Таким образом, результаты проведенных статистических расчетов по всем методикам находились в зоне незначимости, что возможно объясняется однородностью выборки состава испытуемых. **Все спортсмены, принявшие участие в психологическом исследовании, занимают высокие позиции в рейтинге Казахстана. Члены сборных команд являются чемпионами Республики Казахстан, кандидатами в мастера спорта и мастерами спорта. Многие спортсмены из резервного состава команд также имеют высокие рейтинги.** Результаты исследования показали, что мотивация достижения успеха в спорте является психологической особенностью всех испытуемых и поэтому значимого различия ни в гендерном плане, ни в возрастном не было выявлено. Выявленное различие при анализе заслуженных побед спортсменами 1-й и 2-й группы спортсменов-мальчиков 2-х возрастных групп объясняется возможно тем, что 2-я группа спортсменов-мальчиков подросткового возраста

превосходят по количеству побед 1-ю группу юношей в соревнованиях республиканского масштаба в силу своего малого опыта в зарубежной соревновательной практике. Вследствие малого опыта в международных соревнованиях спортсмены-подростки обладают меньшей степенью тревожности и могут пока регулировать свои эмоции. Возможно также, что подростки спортсмены превосходят юношей спортсменов в высоком уровне мотивации достижения успеха в соревнованиях и турнирах местного уровня **в связи с тем, что не удовлетворена потребность участия в международных соревнованиях, соответственно не удовлетворена потребность в признании их как профессионалов своего дела.** Спортсмены юношеского возраста, имеющие опыт международных соревнований, знают об огромном потенциале спортсменов других зарубежных стран, и знания о сильной конкуренции в мировом спорте **возможно снижают мотивацию достижения успехов в спор-**

те. При этом временно находясь в знакомой для них обстановке, в знакомом окружении своих казахстанских соперников и знание «слабых сторон» противников спортсмены подросткового возраста уверенно применяют свои технические приемы и результативно выступают в рамках местных соревнований.

Из беседы с тренерами и спортсменами выяснилось, что на результативность в соревнованиях на профессиональном уровне более всего влияют сам соревновательный процесс, приобретение соревновательного опыта в международных турнирах и качество эффективных тренировок, что и подтвердилось в тесте-опроснике Дж. Кретти «Оценка спортсменом условий эффективной тренировки», в котором практически все испытуемые отметили, что активность тренировочного процесса для каждого из них очень значим, и оценен на самый высокий балл – 10.

Также необходимо отметить, что в соревновательной ситуации происходит формирование собственных ценностных ориентаций и личностных представлений о зрелости и самостоятельности. Подростки-спортсмены в большом теннисе получают больше свободы в принятии решений на турнире, и при этом понимают, что повышается их ответственность, за принятое самостоятельно решение. Что касается особенностей мотивации спортсменок-девочек и спортсменов-мальчиков, то заметно, что на гендерную дифференциацию спортсменов накладывает «след» спортивная специализация в мотивационной сфере спортивной практики. Существенным аргументом, способствующим формированию мотивации к достижению положительных результатов в спорте является спортивная специализация.

Спортивная деятельность – это одна из тех деятельностей, которые требуют особого физического напряжения, психологической устойчивости и эмоциональной выдержки. Деятельность в спорте как социальное явление способствует повышению престижа страны. Необходимо отметить, что в соревновательной практике большого тенниса существует два аспекта по отношению к сопернику – это противостояние по отношению к партнерам по большому теннису (в парной игре), в соревнованиях командного типа, (например, «Девис Кап») – это сотрудничество. Большой теннис – это чаще всего противостояние, т.к. в этом виде спорта участвуют два соперника, стоящих друг против друга на корте, разделяющего сеткой. Суть игры заключается

в том, чтобы теннисист при помощи ракетки перебил мяч на сторону противника так, чтобы спортсмен с другой стороны корта не смог мяч отбить назад. При этом мяч должен попадать в обозначенные границы на корте только один раз. Каждый теннисист защищает свою сторону корта. Каждый попавший верно мяч приносит игроку одно очко. Игра состоит из геймов, которые в свою очередь составляют сет. В большой теннис играют как представители мужского пола, так и представители женского пола. В зависимости от принадлежности к полу в большом теннисе правила игры немного меняются. При игре в мужской большой теннис количество сетов достигает пяти. При игре в женский большой теннис количество сетов уменьшается до трех. В этом прослеживается гендерное различие между спортсменами-мальчиками и спортсменами-девочками. В количестве сетов в игре в большой теннис учитывается физическая, эмоциональная и психологическая устойчивость обоих принадлежностей полов, как мужского, так и женского. Спортсменки-девочки более уязвимы с эмоциональной точки зрения и психологически не устойчивы по сравнению со спортсменами-мальчиками. Спортсмены-мальчики же, напротив, отличаются от спортсменок-девочек большей физической, эмоциональной и психологической устойчивостью. Спортсмены, занимающиеся большим теннисом по отношению к мотивациям в спорте, относятся к спортсменам-индивидуалистам, мотивы которых - мотив самовыражения и мотив самоутверждения личности [5, с. 42]. Такие спортсмены значительно ориентированы на оценку своих достижений и порой это приводит к неадекватной оценке. Тогда, находясь в экстремальных условиях, эти спортсмены становятся эмоционально неустойчивыми. Для спортсменок-девочек с низкой потребностью достижений успеха характерно отсутствие направленности на цели. При этом преобладает мотив на эстетическое наслаждение, любовь к теннису. Напротив, у спортсменок-девочек, достигших высоких результатов, – мотивация к достижению успеха выражена сильнее, чем, у спортсменок-девочек со средним уровнем мотивации достижения успеха. Б.Дж. Кретти выделяет среди мотивов к занятию спортом, потребность в стрессе. Кретти считает, что спортсмен, подвергаемый воздействию стрессовой ситуации, добивается большего успеха, преодолевая преграды, и это является главенствующим мотивом спортивной деятельности [6].

Проведенный теоретический анализ также показал, что возможны психологические особенности мотивации спортсменов-мальчиков и спортсменок-девочек, занимающихся индивидуальным видом спорта. Спортсмены отличаются от спортсменок-девочек большей физической, эмоциональной и психологической устойчивостью и умеренной степенью мотивации. Спортсмены, занимающиеся большим теннисом, относятся к спортсменам-индивидуалистам, мотивы которых – мотив самовыражения и мотив самоутверждения личности. Такие спортсмены значительно ориентированы на оценку своих достижений и порой это приводит к неадекватной оценке. Но в экстремальных условиях, эти спортсмены могут быть эмоционально неустойчивыми. Для спортсменок-девочек с низкой потребностью достижений успеха характерно отсутствие направленности на цели. При этом преобладает мотив на эстетическое наслаждение, любовь к теннису. Напротив, у

спортсменок-девочек, достигших высоких результатов, – мотивация к достижению успеха выражена сильнее, чем, у спортсменок-девочек со средним уровнем мотивации достижения успеха.

Таким образом, выдвинутое нами предположение о том, что существуют психологические и гендерные особенности мотивации подростков и юношей Казахстана, влияющие на результативность соревнований в большом теннисе, не нашло своего полного подтверждения. Возможно, это связано и с тем, что нами учитывались результаты соревнований полугодичного срока, что регламентировалось руководством Федерацией Тенниса Казахстана и все спортсмены, участвующие в психологическом исследовании, уже являются профессиональными спортсменами-индивидуалистами. Поэтому мотивация достижения успеха в спортивной деятельности для них является одним из важного аргумента в результативности соревнований.

Литература

- 1 Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М., 1971. – 320 с.
- 2 Волков Л.В. Теория и методика детского и юношеского спорта. – Киев: Олимпийская литература, 2002. – 230 с.
- 3 Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1996. – 350 с.
- 4 Ким А.М. Психология спорта: учебное пособие. КазПТИ. Алматы, 2007. – 89 с.
- 5 Ильин Е.П. Психология спорта. – СПб.: Питер, 2010. – 210 с.
- 6 Психология физической культуры и спорта: уч. для высш. учеб. заведений / под редакцией А.В. Родионова. – М.: Издател. центр «Академия», 2010. – 368 с.
- 7 Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб.: Питер, 2004. – 592 с.

References

- 1 Leontiev A.N. Needs, motives and emotions. M., 1971. – 320 p.
- 2 Volkov L.V. Theory and methods of child and youth sports. Kiev: Olympic literature. 2002. – 230 p.
- 3 Vygotsky L.S. educational psychology. M. 1996. – 350 p.
- 4 Kim A.A. Sport psychology. Kazpti, 2007. – 89 p.
- 5 Ilyin E.P. Sport psychology Spb.: Piter, 2010. – 210 p.
- 6 Psychology of physical education and sport /edited by V.M. Rodionov: Izdatel. Center «Academy», 2010. – 368 p.
- 7 Maklakov A.G. General Psychology. Spb.: Piter, 2004. – 592 p.

Қалымбетова Ә.К.,
Сатыбалдина Н.К.,
Файзуллина А.К.,
Баймолдина Л.О.,
Жолдасова М.К.

**Кәсіпке бейімделу мәселесінің
әлеуметтік-психологиялық
ерекшеліктері**

Бұл мақалада студенттердің кәсіпке бейімделу мәселесін заман талабына сай зерттеу және жүйелеуге байланысты зерттеу жасалған. Осыған байланысты, зерттеудің негізгі мәселесі жан-жақты қарастырылған. Студенттердің кәсіпке бейімделуін зерттеу жастық динамиканы тереңірек түсінуге және жастық, кәсіби дағдарыстардың болу критерийлерін анықтауға әсер ететіні көрсетілген. Зерттеу нәтижелері студенттердің кәсіпке бейімделу барысындағы әлеуметтік-психологиялық факторлардың ерекшеліктері көрсеткіштерін жоғарылатуға байланысты жұмыс жасау ерекшеліктерін көрсеткен.

Түйін сөздер: бейімделу, кезең, маман даярлау, кәсіби даму, кәсіби қалыптасу.

Qalymbetova Je.K.,
Satybalдина N.K.,
Fajzullina A.K.,
Bajmoldina L.O.,
Zholdasova M.K.

**Social-psychological
features of the professional
adaptation problem**

In this article research about the systematization conforming to modern requirements and studying of a problem of professional adaptation of students is conducted. According to it, the main problem of research is considered in all its aspects. It is shown that research of professional adaptation of students influences deeper understanding of age dynamics and definition of criteria of existence of age, professional crises. Results of research showed features of the work connected with increase of indicators of features of social and psychological factors during professional adaptation of students.

Key words: adaptation, period, training of professionals, professional development, professional formation.

Қалымбетова Ә.К.,
Сатыбалдина Н.К.,
Файзуллина А.К.,
Баймолдина Л.О.,
Жолдасова М.К.

**Социально-психологические
особенности проблемы
профессиональной адаптации**

В этой статье проведено исследование о соответствующей современным требованиям систематизации и изучении проблемы профессиональной адаптации студентов. В соответствии с этим, основная проблема исследования рассмотрена со всех сторон. Показано, что исследование профессиональной адаптации студентов влияет на более глубокое понимание возрастной динамики и определение критериев наличия возрастных, профессиональных кризисов. Результаты исследования показали особенности работы, связанной с повышением показателей особенностей социально-психологических факторов во время профессиональной адаптации студентов.

Ключевые слова: адаптация, период, подготовка профессионалов, профессиональное развитие, профессиональное формирование.

**КӘСІПКЕ БЕЙІМДЕЛУ
МӘСЕЛЕСІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Кіріспе

Қазақстан Республикасының нарықтық қатынастары мен бәсекелестіктің өсуіне байланысты болып жатқан әр түрлі өзгерістер білім беру жүйесіне қойылатын талаптарды өзгертеді. Біздің мемлекетіміздің дамуының негізгі бағыттары «Қазақстан – 2030» стратегиясында сипатталған. Ол стратегияның жүзеге асуы үшін білімді, шыншыл, ақылды, дені сау, адами қасиеттері жоғары мамандар керек. Қазақстан Президенті Н.А. Назарбаев «Қазақстанның артықшылығы – халық сапасы, адам ресурстары... біз өзіміздегі баға жетпес капиталды дамытып және сол дамуға жаңа да, өркениеттік жағдайлар туғызуымыз қажет», - деп тұжырымдайды. Қазіргі таңда Білім беру мәселелері жалпы әлемдік қоғамдастықтың өзекті мәселелердің бірі болуы өркениет дамуының білім беру сапасымен байланысады. ҚР «Білім беру» мемлекеттік бағдарламасында білім беруді жетілдіру мен оқыту процесіне жаңа ақпараттық технологияларын енгізу арқылы сапалы кәсіби мамандарды даярлауды қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған.

А.В. Брушлинский тұлғаның психикалық дамуының алғы-шарттары туралы мәселені талдай келе, мынадай қорытындыға келген. Онтогенездің бастапқы кезеңдерінде биологиялық дамудың ішкі шарттары ретінде айқындалады. Тұлғаның қалыптасу барысында сыртқы әлеуметтік факторлардың әсер етуі күшейеді. Мұнда сыртқы әсерлер ішкі әсерлер арқылы жанама түрде іске асады [1].

Мамандардың кәсіби қалыптасуы көбінесе, сыртқы әсерлерге байланысты. Бірақ оны сыртқы жағдайлар мен шарттардан шығаруға болмайды. Себебі, олар адамның өмірлік тәжірибесі, индивидуалды психикалық ерекшеліктері мен психикалық қорына да сүйенеді. Бұл мағынада сыртқы әсерлер тұлғаның психикалық ерекшелігі, оның әлеуметтік және кәсіби тәжірибесі жататын ішкі шарттарға байланысты болып келеді.

Адам өмірінің шындық сценарийі өзінің алуан түрлілігімен ерекшелінеді. А.А. Бодалев дамудың әр түрінің қарқындылығы арақатынасына байланысты ересек адамдар дамуының келесі сценарийін бөліп көрсетті:

1. Индивидті даму тұлғалық және кәсіби дамудан әлдеқайда озып отыр. Бұндай арақатынас адамның тұлға және жұмысшы ретінде дамуының әлсіз екендігін айқындайды. Белгілі бір іс-әрекет түріне қызығушылық, қабілеттілік пен бейімделушілік жоқ, кәсіби дайындығы мен еңбек қабілеттілігі төмен деңгейде.

2. Адамның тұлғалық дамуы индивидті және кәсіби дамуға қарағанда күштірек. Ол қоршаған ортаға, адамдарға, материалдық және рухани мәдениет заттарына, отбасына деген жақсы қатынастардан байқалады. Физикалық денсаулық, кәсіби жетістіктер екінші жоспарда тұрады.

3. Кәсіби даму басқа екі түрге басшылық етеді. Кәсіби байлықтар приоритеті, жұмысқа кірісіп кету, берілу – еңбекқорлардың негізгі ерекшеліктері.

4. Индивидті, кәсіби және тұлғалық даму қарқындылығының сәйкес болуы дегеніміз адамдардың өзін-өзі реттеуі мен жүзеге асыруымен сипатталатын оптималды қатынас [2, 24-30 бб.].

Жалпы айтқанда, адамның индивидті, тұлғалық және кәсіби дамуы оның индивидуалды өмірінде өзара әрекеттесіп, кәсіби өмір сценарийінің кең спектріні құрайды. Адамның шыңға жетуі тұлғалық кәсіби қалыптасуының әр кезеңдерінде орналасады.

Кәсіби қалыптасу адам өмірінің ұзақ кезеңін қамтиды (35-40 жыл). Осы уақыт аралығында өмірлік және кәсіби жоспарлар өзгереді, әлеуметтік жағдайлар мен жетекші іс-әрекет ауысады, тұлға құрылымының қайта құрылуы жүреді. Осыған байланысты кәсіби қалыптасудың үздіксіз процесінде кезеңдердің бөліну критерийлері туралы сұрақ пайда болады.

Тұлғаның кәсіби қалыптасу мәселесін терең зерттеген **отандық психологтардың бірі Т.В. Кудрявцев** тұлғаның мамандыққа қатынасы мен іс-әрекеттің орындалу деңгейін кезеңдерді бөлу критерийлері ретінде алды. Ол кезеңдердің төрт түрін бөліп көрсетті:

1. Кәсіби ниет (ой) пайда болуы мен қалыптасуы;

2. Кәсіби білім беру және кәсіби іс-әрекетке дайындық;

3. Мамандыққа кірісу, оны белсенді меңгеру және өнеркәсіптік ұжымда өзін-өзі табу;

4. Кәсіби еңбекте тұлғаның толық жүзеге асуы [3].

Е.А. Климов төмендегідей кәсіби бағдарланған кезеңді шығарды.

1. Оптация кезеңі (12-17 жас) – кәсіби жолын саналы түрде таңдауға дайындық;

2. Кәсіби дайындық кезеңі (15-23 жас) – болашақ кәсіби әрекет икемділігіне үйрену, қажетті білім алу;

3. Кәсіпқойдың даму кезеңі (16-23 жас-тан бастап зейнеткерлікке дейін) – кәсіби қауымдастықтардағы тұлғааралық қарым-қатынас жүйесіне кіру және іс-әрекет субъектісінің әрі қарай дамуы [4].

Кейіннен Е.А. Климов кәсіпқойдың өмірлік жолының кезеңіне дәлірек тоқталады:

1. Оптация – кәсіби орындарда мамандық таңдау кезеңі;

2. Адаптация – мамандыққа кірісіп, оған үйрену;

3. Интернал – кәсіби тәжірибені иемдену;

4. Шеберлік – еңбек әрекетін білікті орындау;

5. Беделдік фазасы – кәсіпқойдың жоғары біліктілікке жетуі;

6. Тәлімгерлік – кәсіпқойдың өз тәжірибесін басқаларға беруі мен үйретуі [5].

А.К. Маркова кәсіпқойдың қалыптасуында 5 деңгей мен 9 кезеңді бөліп көрсетті:

1. Кәсіпқойлыққа дейін мамандықпен алғаш рет танысу кезеңін қамтиды;

2. Кәсіпқойлық 3 кезеңнен тұрады: мамандыққа бейімделу, өзін-өзі таныту және шеберлік түріндегі мамандықты еркін меңгеру;

3. Жоғары кәсіпқойлық 3 кезеңнен тұрады: шығармашылық түрде мамандықты еркін меңгеру, әр түрлі мамандықтармен шұғылдану, өзін-өзі тұлға ретінде шығармашыл болжау жасау;

4. Кәсіпқойлық емес тұлғаның оқшаулануынан еңбектің кәсіби бүлінген нормалар бойынша орындалуы;

5. Кәсіпқойлықтан кейін кәсіби әрекеттің аяқталуы [6, 56-57 бб.].

Шетелде Дж. Сьюпер кәсіби есеюдің негізгі 5 кезеңін бөліп көрсеткен:

1. Өсу – қызығушылықтардың, қабілеттіліктердің дамуы (0-14 жас);

2. Зерттеу – өз күштерін апробациялау (14-25 жас);

3. Бекітілу – кәсіби білім алу және қоғамда өз позицияларын тұрақтандыру (25-44жас);

4. Қолдау – тұрақты кәсіби орнын анықтау (45-64жас);

5. Құлау – кәсіби белсенділіктің төмендеуі (65 және жоғары) [7].

Кәсіби қалыптасу процесіндегі іс-әрекет динамикасын Н.С. Глуханок зерттеген [8]. Оның айтуынша, кәсіпке дайындық, оған бейімделу, шеберлік т.б. кезеңдерде тұлға іс-әрекеті күрделене және кеңейе түседі. Ал, В.Д. Шадриков кәсіби мәнді сапа ретінде іс-әрекет тиімділігіне

және меңгеру табыстылығына әсер ететін іс-әрекет субъектісінің индивидуалды сапаларын қарастырған [9].

Н.С. Пряжников кәсіби өзіндік анықталуды зеттей келе, оның келесі түрлерін бөліп қарастырған: нақты еңбек функциясы кезіндегі, нақты еңбек орнындағы, нақты мамандықтағы, нақты кәсіптегі, өмірлік, тұлғалық және тұлғаның мәдениеттегі анықталулары деп бөледі [10, 17-18 бб.].

Зерттеу мақсаты – студенттердің кәсіпке бейімделуінің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін анықтау және зерттеу.

Зерттеу пәні – студенттердің кәсіпке бейімделуінің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері.

Зерттеу объектісі – студенттердің кәсіпке бейімделуі.

Зерттеуде қолданылған әдістер. Қойылған мақсаттарға байланысты зерттеу әдістерінің жүйесіне студенттердің кәсіпке бейімделуін анықтау үшін психологиялық әдебиеттер және әдістемелік құралдарды теориялық талдау; К.Роджерс-Р.Даймондтың әлеуметтік-психологиялық бейімделу сұрақтамасы; М.А. Дмитриеваның модификацияланған әлеуметтік-психологиялық және кәсіпке бейімделу әдістемесі; жеке тұлғаның бейімделушілік қабілеттерінің даму деңгейлерін бағалау әдістемесі; модификацияланған мамандыққа қатынас сұрақтамасы; студенттердің кәсіби іс-әрекеттегі бейімделуін

зерттеуге бағытталған бірнеше позициядан тұратын сауалнама әдістер қатары кіреді.

Ғылыми зерттеу жұмыстарының барысын төменгі кезеңдерге бөлдік:

1. Диагностикалық кезең - зерттеу мәселесі бойынша (тест, сауалнама, сұхбат) әдістерді қолдану арқылы қарама-қайшылықтарды айқындап, аталмыш мәселенің өзектілігін айқындау.

2. Болжамдық кезең – зерттеу мақсаты қойылып, мақсатқа сәйкес болжамдар жасалынады, күтілетін нәтижелер айқындалып, эксперименттік-эмпирикалық зерттеулер бағдарламасы мен жүргізілу бағыттарын ұсыну.

3. Ұйымдастырушылық кезең – зерттеу жұмысының бағдарламасын жүзеге асыру үшін керекті жағдайлар туғызу және зерттеу жұмысын жүргізу.

4. Тәжірбиелік кезең – болжамды негізделген іс-шараларды жүргізу, бағдарлама мазмұнында сипатталған кезеңдер бойынша нәтижелер алу, құрылған әдістемелік кешеннің тиімділігін анықтау.

5. Қорытындылау кезеңі – алынған мәліметтер сәйкестігін байқау және сарапталған нәтижелерді ғылыми зерттеу жұмысының мазмұнында бейнелеу.

6. Енгізу кезеңі – оқу-әдістемелік нұсқаулар жасау, зерттеу барысында алынған нәтижелерді кәсіби білім беру мекемелерінің бағдарламаларына енгізу.

1-кесте – Жоғарғы курс студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделу бойынша алынған орташа көрсеткіштері

Шкалалар	Бейімделушілік	Өзін-өзі қабылдау	Басқаларды қабылдау	Эмоциялық қолайлылық	Интегралдылық	Үстемдікке ұмтылыс
ЭТ	5,5	6,2	6	6	5,7	4,7
БТ	3,9	4,5	4	3,9	4,1	3,8

1-кестедегі әрбір топтың нәтижелерін жеке қарастыратын болсақ, эксперименттік топ студенттері келесідей нәтижелерге ие болды.

Студенттердің бейімделушілігі көбінесе орта деңгейді көрсетеді (5,5), ол өзінің болашағына деген сенімсіздіктен, қазіргі уақытта көп жағдайларда тұрақтылық жоқтығынан, болашақтағы өзгерістерді күтулеріндегі қорқыныштардан, кездесетін қиындықтарды жеңуге деген талпыныстардан, қоғамда әлеуметтік рөлін анықтаумен байланысты болып отыр.

Өзін-өзі қабылдау ерекшелігі студенттерде жоғары деңгейде (6,2), ол олардың өзіндік бағалауының жоғары деңгейін, эгоцентризм кезінде көрінеді.

Басқаларды қабылдау жоғары деңгейді көрсетеді (6), олар қоршаған орта адамдарымен қарым-қатынас кезінде ұстамды, шыдамды, конфликтіге аз түседі, басқа адам ойымен келіспесе де ашық қақтығыстарға бармайды.

Эмоциялық комфорттылық та жоғары және орта деңгейді көрсетті (6). Ол студенттердің

болашақтары өздеріне байланысты дегенге сенімділікті, аз да болса әлеуметтік және кәсіби рөлдері анықталуларына байланысты оптимистік көңіл-күйдің болуын білдірді.

Интегралдылық студенттер бойында жоғары деңгейді көрсетеді (5,7). Себебі олар өз іс-әрекеттерінде өздерін тәуелсіз, жауапкершілікті, дербес көрсетеді. Олар болашақтың өздерінің белсенділіктеріне, мақсатқа бағытталуларына байланысты екенін, сәтсіздіктердің бәрінде жауапкершілікті өз мойындарына алатынын көрсетті.

Үстемділікке ұмтылыс орта деңгейді көрсетеді (4,7). Ол студенттердің бойындағы лидерлікке деген ұмтылыстың пайда болуы, бірақ белсенділік және ұйымдастырушылық қабілеттерін көрсетпеуге деген ұмтылыстарын көрсетеді.

Ал, бақылау тобы бойынша келесі қорытындылар алынды.

Бірінші көрсеткіш студенттердің бейімделушілік ерекшелігі бақылау тобында ортадан төмен деңгейді көрсетті (3,9). Бұл осы топтағы студенттердің болашағына деген сенімсіздіктен, қазіргі уақытта көптеген өзгерістердің кез-келген сәтте болуынан, соның нәтижесінде болашаққа деген үміттің жоқтығынан көрінеді.

Өзін-өзі қабылдау көрсеткіші бойынша бақылау тобындағы студенттер орта деңгейді көрсетіп отыр (4,5). Ол студенттердің өзін-өзі бағалауының орта деңгейін, олардың өздеріне кіріп кету ерекшеліктерін көрсетеді.

Басқаларды қабылдау орта деңгейде (4). Ол басқа адамдарды қабылдау кезіндегі қиын-

дықтарды, олармен әрбір жағдайда қақтығыстардың пайда болуымен ерекшелінеді.

Эмоциялық комфорттылық орта және төменгі деңгейді көрсетеді (3,9). Бұл студенттердің өздеріне деген сенімсіздікті, болашаққа деген пессимистік бағытты көрсетеді.

Интегралдылық орта деңгейді көрсетіп тұр (4,1), ол студенттердің іс-әрекеті кезіндегі тәуелділікті, дербес еместікті, жауапсыздығы көрсетеді. Олар сәтсіздіктеріне, кездескен қиындықтарына басқа адамдарды кінәлайды.

Үстемдікке ұмтылыс көрсеткіші төменгі деңгейді көрсетіп тұр (3,8). Ол студенттердің көшбасшылыққа деген ұмтылыстарының жоқтығынан, өздерінің бойларындағы қабілеттерін көрсетпеу және т.б. кездерде көрінеді.

Келесі әдіс студенттер тобында кәсіби бейімделушілікті анықтау мақсатымен біздің тарапымыздан модификацияланған М.А. Дмитриеваның «Әлеуметтік-психологиялық кәсіби бейімделу» әдістемесі қолданды. Әдістеменің зерттейтін негізгі параметрлері жайлы айтатын болсақ, олар бейімделудің жоғары және аса қатты көрінетін жоғары деңгейі, сондай-ақ бейімделушіліктің төменгі деңгейі мен аса қатты көрінетін бейімделушілік. Әдістеме нәтижелері 10 стандарттық ұпайлық жүйеге ауыстырылып, зерттелуші топтар арасындағы айырмашылықтар анықталды. Бұл айырмашылықтарды эксперименттік және бақылау тобында қандай болғанын төмендегі кестеден көре аласыздар.

Көрсеткіштер 2 кестеде көрсетілген.

2-кесте – Зерттелуші топтардың кәсіби бейімделушілік көрсеткіштері

Эксперименттік топтағы орташа арифметикалық көрсеткіш	Бақылау тобындағы орташа арифметикалық көрсеткіш
6,1	3,8

2-кестеден көрініп тұрғандай, бақылау тобында кәсіби бейімделушілік төмен деңгейде, ал эксперименттік топтағы орташа топтық нәтиже жоғары кәсіби бейімделушілік деңгейін көрсетеді. Бұл көрсеткіштерден, эксперимент барысында жоғары курс студенттерінің кәсіби бейімделушілігі біршама артқанын, бірақ аса қатты бейімделушіліктің әлі де қалыптаспағандығын білдіреді.

Енді осы нәтижелердің арасындағы статистикалық айырмашылықты анықтайтын болсақ, Стьюденттің критеріі $t=11,3$ сәйкес келіп, $p(0,001)$ деңгейіндегі жоғары мәнділікке ие бо-

лады. Мұның өзі эксперименттік, дамытушылық іс-шаралардың тиімді болғанын дәлелдейді.

Тұлғаның бейімделушілік қабілеттерінің даму деңгейін және мамандыққа қатынас ерекшеліктерін зерттеуде бізбен келесі әдістемелер қолданылды.

1) «Тұлғаның бейімделушілік қабілеттерінің даму деңгейін бағалау» әдістемесі;

2) «Мамандыққа қатынас» сауалнамасы.

Бірінші әдістеме бойынша студенттердің бейімделушілік тұлғалық сауалнамасы бойынша алынған қорытындылар келесі кестеде көрсетілген (3-кестені қараңыз).

3-кесте – Эксперименттік топ студенттерінің бейімделушілік көрсеткіштері:

Көрсеткіштер	Жоғары		Орташа		Төменгі	
	Зерт-р саны	%	Зерт-р саны	%	Зерт-р саны	%
Мінез-құлықты реттеу	21	25,3	22	37,2	1	1,2
Коммуникативтік потенциал	28	33,7	19	32,2	2	2,5
Адамгершіліктік норма	34	41	18	30,6	5	6,3

Кестеден көретіміздей, мінез-құлықты реттеу кезінде эксперименттік топ студенттерінің 25,3 % жоғары көрсеткішті көрсетіп отыр. Бұл бақылау тобына қарағанда көрсеткіштің жоғарылағанын көрсетеді. Бұл студенттердің қоршаған орта ерекшеліктеріне, жағдай өзгерулеріне байланысты мінез-құлықты тез қалыптастыра алатындарын байқатады. Олар өз мінез-құлықтарына адекватты баға береді, ақиқат жағдайларды бір-бірінен ажырата алады.

Ал, 37,2 % орта деңгейді көрсетіп отыр. Олар қалыпты бейімделген топ деп аталады. Олар өздерінің эмоционалды тұрақтылықтарын орта деңгейде басқара алады, бірақ та бұл студенттерді мұғалімдер тарапынан бақылап, көмек көрсетіп отыру қажет. Мінез-құлықты реттеудің төменгі деңгейін көрсеткен зерттелушілер жоқ. Бұл қалыптастырушы эксперимент барысында жүргізілген іс-шаралардың маңызды нәтижелерге қол жеткізгендігін білдіреді.

Коммуникативтік потенциал кезінде эксперименттік топ студенттерінің 33,7 % жоғары

деңгейді көрсетті. Осы топтағы студенттер басқа адамдармен жақсы қарым-қатынас жасайды. Бұл нәтижелер олардың қиын сәттерде тез жол тауып, қарым-қатынасқа оңай түсе алатынын білдіреді.

Орта деңгейді 32,2 % болып тұр. Бұл студенттер қарым-қатынасқа түсуі орта жағдайларына байланысты болады. Орта ерекшеліктеріне тән олардың іс-әрекеттері өзгеріп отырады.

Адамгершіліктік нормасы бойынша эксперименттік топ студенттерінің 41 % жоғары деңгейді көрсетіп отыр. Олар қоршаған ортаға тән нормаларды сақтайды, ескереді, сол ерекшеліктерге тән қарым-қатынас жасайды.

30,6 % орта деңгейді көрсетіп отыр, яғни осы пайызға сәйкес олардың элеуметтену үрдісі де орта деңгейде деп айтсақ болады. Ұжымдағы алатын орнын дұрыс бағалай алмауы мүмкін.

6,3 % төменгі деңгейді көрсетті. Олармен оқытушылар жеке жұмыс жасауы керек.

Енді бақылау топ зерттелушілерінің бейімделушілік деңгейін анықтайық (4-кестені қараңыз).

4-кесте – Бақылау тобы студенттерінің бейімделушілік ерекшеліктері

Көрсеткіштер	Жоғары		Орташа		Төменгі	
	Зерт-р саны	%	Зерт-р саны	%	Зерт-р саны	%
Мінез-құлықты реттеу	22	33,8	15	33,3	13	32,5
Коммуникативтік потенциал	16	24,6	18	40	17	42,5
Адамгершіліктік норма	27	41,6	12	26,7	10	25

Бақылау тобы бойынша мінез-құлықты реттеудің жоғары көрсеткіштері 33,8 % студенттерде көрінді. Бұл студенттердің жақсы бейімделгіштік қабілеттерін көрсетеді. Мұндай студенттер іс-әрекеттің жаңа жағдайларына тез бейімделеді, жаңа ортаға тез сіңіп, өз мінез-құлықтарын ортаға сай тез өзгерте алады, яғни бұлардың мінез-құлықты реттеуі жоғары деңгейде болады. Олар өз-өздеріне адекватты

баға бере алады, өмірдегі ақиқат пен шындықты ажырата алып, мінез-құлық стратегияларын тез қалыптастырады.

Орташа көрсеткіштегі топты құратын студенттер 33,3 % көрсетті. Бұл студенттер қалыпты бейімделген топқа жатады. Бұл топ өкілдерінде әр түрлі акцентуация белгілері көрінеді, сондықтан бейімделушілік сыртқы орта жағдайларына байланысты болады. Бұл топтағы

адамдарда эмоциялық тұрақтылық орташа деңгейде болады. Әлеуметтану процесі кезінде қиындықтар кездеседі. Бұл топ студенттерін өз тарапынан және оқытушылар тарапынан бақылап, көмек көрсетіп отыру қажет. Мінез-құлықты реттеудің орташа деңгейі тән. Олар ұжымдағы өз орны мен рөлін түсінеді, бірақ оны дұрыс бағалай алмайды. Өзіндік бағалау төменгі деңгейде де болады.

Мінез-құлықты реттеуде **32,5 % студенттер** төменгі деңгейді көрсетіп тұр. Жаңа ортаға сіңулері қиын, өздеріне адекватты баға бере алмайды. Ұжымдағы рөлін түсіне алмайды.

Адамның коммуникативті қабілеттері тұлға потенциалының құраушы элементтерінің негізі болып табылады. Әлеуметтік ортада адам үнемі іс-әрекетте болғандықтан ол басқалармен қарым-қатынассыз өмір сүрмейді. Байланыс жасау мүмкіндігі әркімде әртүрлі болғандықтан бұл шкала бойынша студенттер келесі ерекшеліктерді көрсетті:

Бақылау тобында **24,6 % жоғары топ ерекшеліктерін** көрсетті. Олар конфликт пен қиын жағдайлардан қашпау, адамдармен тез байланысқа түсу, жаңа ортаға тез сіңіп кету, бірауызбен айтқанда коммуникативті қабілеттері жоғары студенттер. Бұл топтағы студенттер коммуникабельді, қарым-қатынасқа оңай түседі, жаңа таныстықтарды керек ететін тұлғалар.

Орташа деңгей көрсеткен **топтағы студенттер** **40 %** көрсетті, олар орта жағдайларына байланысты бейімделеді. Жаңа жағдайға тап болған уақытта іс-әрекетін өзгертіп, әртүрлі ерекшеліктер байқатады. Адамдармен қарым-қатынас жасауы сол ортаға бейімделуіне тікелей байланысты болады. Бұл топтағы студенттер үнемі бақылауды қажет етіп отырады.

42,5 % студенттер төменгі деңгейді көрсетті. Олар орта жағдайларына тез бейімделе алмайды. Басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсуі қиындық туғызады. Студенттердің индивидуалды ерекшеліктері ескеріліп, олармен жекедара жұмыс жасау қажет.

Бейімделушілік процесінің маңызды жағы моральдық адамгершілік нормаларын қадағалау болып табылады. Бұл шкала тұлғаның өзінің әлеуметтік рөлін қалай қабылдайтынын анықтауға көмектеседі. **41,6 %** көрсеткен жоғары топ әлеуметтенудің жоғары деңгейін көрсетеді және ұжымдағы өз орнын адекватты ба-

ғалайды. Яғни, олардың адамгершілік көрсеткіші, адамдармен қарым-қатынас жасауы жоғары. Орташа деңгей **26,7 %** сәйкесінше әлеуметтенудің орташа деңгейін көрсетеді. Бұл топ студенттері ұжыммен жақсы қарым-қатынас жасайды, бірақ ұжымдағы өз орны мен рөлін дұрыс бағалай алмайды.

25 % көрсетіп тұр. Олар әлеуметтену жағдайының төменгі деңгейін көрсетеді. Ұжыммен қарым-қатынас жасауы қиын, сол кезде белгілі қиындықтар туындап отырады.

Қорытынды

Тұлғаның бейімделу процесі өте күрделі, жан-жақты болып табылады. Сондықтан, бұл процесті қарастыру кезінде бейімделу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу, кәсіби бейімделу ерекшеліктерін талдап, сарапқа салған жөн. Сонымен, әлеуметтік-психологиялық бейімделу дегеніміз – адамның әр жас кезеңіне сәйкес өзгермелі ортаға икемделуі, олар орта мен іс-әрекет түрлерінің қатынастары арқылы көрінеді. Ал, кәсіпке бейімделу дегеніміз болашақ мамандығы бойынша еңбек талаптары мен ерекшеліктерін меңгеру болып саналады. Кәсіпке бейімделу мәселесін жан-жақты психологиялық, философиялық теорияларды талдай келе, тұлғаның дамуы мен қалыптасуында бұл бейімделудің ерекше орын алатыны жайлы қорытындыға келдік. Кәсіпке бейімделу табыстылығы жоғары оқу орындарындағы оқыту процесінің сапасымен, кәсіпті таңдау мотивімен, кәсіпті ұнату және еңбек мазмұнын түсіну, өзара қарым-қатынас параметрлері әсерінен көрінеді. Сонымен қатар, кәсіпке бейімделу объективті, субъективті, субъективті-объективті сипатта болатын факторлар арқылы да байқауға болады. Кәсіпке бейімделу кезіндегі іс-әрекетті бірлескен-диалогтық танымдық іс-әрекет, оның белгілі бір деңгейлері арқылы көре отырып, оқыту жағдайы барысында кәсіпті игеруге деген табыстылықты, белсенділікті дамытатынын аша айтып кеткен жөн. Кәсіпке бейімделу кезінде әлеуметтену процесі үлкен мәнге ие, себебі сол арқылы тұлға әлеуметтік тәжірибелерді меңгереді және оларды белсенді түрде қайта өңдейді. Кәсіпке бейімделу жоғары оқу орнында оқу процесіне бейімделу, оған арнаулы жағдайлар, іс-шаралар жүргізу арқылы жүзеге асады.

Әдебиеттер

- 1 Брушлинский А.В. О соотношении биологического и социального в развитии личности // Теоретические проблемы психологии личности. – М., 1974. – С.23-27.
- 2 Бодалев А.А. Вершина в развитии человека: характеристики и условия достижения. М.,1998. – 127с.
- 3 Кудрявцев Т.В. Психолого-педагогические проблемы высшей школы // Вопр. психологии. – 1981. – № 2. – С. 12-16.
- 4 Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессио-нальной консультации. – М., 1983. – 154с.
- 5 Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – М., 1997. – 145с.
- 6 Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1996. – 132с.
- 7 Михайлов И.В. Проблема профессиональной зрелости в трудах Д.Е. Сьюпера // Вопр. психологии. – 1975. – № 5. – С. 15-19.
- 8 Глуханюк Н.С. Психологические особенности и закономерности становления профессионально-педагогической деятельности // Психология становления педагога профессиональной школы. – Екатеринбург, 1996. – С. 21-23.
- 9 Шадриков В.Д. Деятельность и способности. – М., 1994. – 245с.
- 10 Пряхников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределения. – М., Воронеж, 1996. – 356 с.

References

- 1 Brushlinsky A.V. About a ratio biological and social in development of the personality//Theoretical problems of psychology of the personality. – М, 1974. – P. 23-27.
- 2 Bodalev A.A. Peak in development of the person: characteristics and conditions of achievement. М., 1998. – 127 p.
- 3 Kudryavtsev T.V. Psychology and pedagogical problems of the higher school// Psychology Questions. – 1981. – No. 2. – P. 12-16.
- 4 Klimov E.A. Psychology and pedagogical problems of professional consultation. – М, 1983. – 154 p.
- 5 Klimov of E.A. Psychology of professional self-determination. - М, 1997. – 145 p.
- 6 Markova A.K. Psychology of professionalism. - М, 1996. – 132 p.
- 7 Mikhaylov I.V. Problem of a professional maturity in works of Super D.E.//Psychology Questions. – 1975. –No. 5. – P. 15-19.
- 8 Glukhanyuk N. S. Psychological features and regularities of formation of professional and pedagogical activity//Psychology of formation of the teacher of vocational school. – Yekaterinburg, 1996. – P. 21-23.
- 9 Shadrikov V.D. Activity and abilities. – М, 1994. – 245 p.
- 10 Pryazhnikov N. S. Professional and personal self-determination. – М, Voronezh, 1996. – 356 p.

Қалымбетова Э.К.,
Баратова С.М.,
Дуйсенбеков Д.Д.

Кәсіби мотивация және жас мамандардың кәсіби мотивациясының психологиялық ерекшеліктері

Мақалада публикациялар қатарын талдау негізінде жалпыланған мотивтер тізімі, тұлғаның алғашқы кәсібилену кезеңінің өзекті мәселелері ұсынылған. Кәсіби мотивацияның зерттеу өзектілігі жас мамандарды жаңа экономикалық жағдайларға даярлау міндеттеріне шартталған, жалпылаудың жоғары деңгейіне шығу, бар теорияларды біріктіру қажеттілігі, сондай-ақ, жұмысшылардың іс-әрекетінің нәтижелілігін жоғарылату, ұйымдардағы жұмысшылардың еңбек іс-әрекетінің мотивациясына жаңа ыңғайлар табу тәжірибелік міндеттерінде болып отыр. Кәсіби әрекеттегі мотивация адамның әрекетіне бағытталған сипатын, оның потенциалды мүмкіндіктерін, берілген іс-әрекет түрін қажеттілігін анықтайтын бөлім ретінде алға қойылады. Өз кезегінде, мотивация сәтті бейімделуге әсер етеді, психологиялық ыңғайлылық, жұмыстан моральді қанағаттанушылықпен анықталады және шешуші кезеңде маманның тағдырына оған таңдаулы іс-әрекет аймағында әсер етуі мүмкін. Қазіргі қоғамның толықтай даму кезеңінде еңбек іс-әрекетінің сапасы тек қана нәтижеге жетумен ғана емес, жұмысшының қажеттілігінің қанағаттандырылуымен анықталады.

Түйін сөздер: еңбектен рақат алу, мотивация түрлері, ішкі мотивация, сыртқы мотивация, кәсіби мотивация, кәсіби мотивацияның құрылымы, мотивациялық факторлар.

Qalymbetova Je.K.,
Baratova S.M.,
Dujsenbekov D.D.

Professional motivation and psychological features of professional motivation of young specialists

A generalized list of motives which are topical for the period of personality's early professionalization is suggested in the article. Relevance of the study of professional motivation due to tasks of training young professionals in the new economic environment, the need to unite the existing theories, reach a higher level of abstraction, as well as practical problems increase the efficiency of employees, finding new approaches to motivate employees remaining in service organizations. In professional work motivation acts as a link, which determines the direction of the nature of human action and its potential, the demand for this type of activity. In turn, the motivation influences the successful adaptation is determined by psychological comfort, moral contentment from work and to a great extent can influence the fate of the expert in his chosen field. At this stage of development of society as a whole, the quality of work depends not only on achieving results, but also meeting the needs of the employee.

Key words: The pleasure of work, types of motivation, intrinsic motivation, extrinsic motivation, professional motivation, the structure of professional motivation, motivational factors.

Қалымбетова Э.К.,
Баратова С.М.,
Дуйсенбеков Д.Д.

Профессиональная мотивация и психологические особенности профессиональной мотивации молодых специалистов

В статье на основе анализа ряда публикаций предложен обобщенный перечень мотивов, актуальных для периода ранней профессионализации личности. Актуальность исследования профессиональной мотивации обусловлена задачами подготовки молодых специалистов, в новых экономических условиях, необходимостью объединения существующих теорий, выхода на более высокий уровень обобщения, а также практическими задачами повышения эффективности деятельности работников, нахождения новых подходов к мотивации трудовой деятельности работников в организациях. В профессиональной деятельности мотивация выступает как звено, которое определяет направленный характер действий человека, его потенциальные возможности, потребность в данном виде деятельности. В свою очередь, мотивация влияет на успешную адаптацию, определяется психологическим комфортом, моральной удовлетворенностью от работы и в решающей степени может повлиять на судьбу специалиста в избранной им сфере деятельности. На данном этапе развития общества в целом, качество трудовой деятельности определяется не только достижением результата, но также удовлетворением потребностей работника.

Ключевые слова: Удовольствие от труда, виды мотивации, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, профессиональная мотивация, структура профессиональной мотивации, мотивационные факторы.

**КӘСІБИ МОТИВАЦИЯ
ЖӘНЕ ЖАС
МАМАНДАРДЫҢ
КӘСІБИ
МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Тұлғаның ішкі құрылымының байлығы көп жағдайда адамның іс-әрекетіне байланысты, іс-әрекет оның негізгі бағыттылығын анықтайды. Сондықтан да біздің өмір сүретін қоғамымызда бұл өзекті мәселе болып тұр. Кәсіби әрекет тұлғаның дамуына үлкен әсерін тигізіп қана қоймай, адамның саналы өмірінің үш бөлігінің екеуін құрайды. Кәсіби-іс әрекет тұлғаның көптеген әлеуметтік іс-әрекеттері түрлерінің ішінде ерекше маңызға ие. Тұлғаның өмірінде Кәсіби әрекетке көп уақыт бөлінеді.

Е.А. Климовтың айтуына сүйенсек, «Кәсіпкерлік – іс-әрекеттің белгілі бір саласында еңбек ететін адамның білімділік, іс-әрекет пен іскерлігінің нәтижесінің жоғары деңгейі болып табылады, сондай-ақ адамның психикасының ерекше жүйелі болып ұйымдастырылуы». Осы жүйенің келесі жақтары бар: біріншісі, адамға тән іс-әрекет пен тұлға субъектісі сипатындағы қасиеттері (зейіннің кәсіби өзгешелігі, қабылдау мен түйсіну, ес, ойлау, қиялдың кәсіпке байланысты ерекшеліктері, өзінің мінез ерекшеліктері, дағдылар, әрекеттер, іскерлік, ерекше оқиғаларда амал табу); екіншісі, кәсіпкердің мәдениеттілігі, білімділігі, тәжірибелілігі; үшіншісі, кәсіпкердің психодинамикасы (психикалық күйзелістерінің жылдамдығы, ауысуы, өзгергіштігі), кәсіби жұмыс атқаруда салаларына байланысты психологиялық қиыншылықтар; төртіншісі, әрбір қызмет саласына байланысты кәсіптің талаптарындағы өзінің гендерлік және жастық ерекшеліктерін ұғыну, сондай-ақ, денсаулық пен физикалық қасиеттердің рөлін ұғыну [1].

В.Д. Шадриков кәсіби әрекеттің мотивациясы схемасын көрсетіп, еңбек іс-әрекетіндегі мотивтердің пайда болуын сол кәсіптің қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты деп түсіндірген. Белгілі бір салада кәсіби қызмет атқаратын қызметкер, кәсіпке деген қажеттіліктерін қанағаттандыру барысында тұлға іс-әрекет саласында өзінің орнын табады, осымен байланысты кәсіби мотивтердің құрылымы қалыптасады [2].

А.К. Маркованың пайымдауынша, мотивациялық және операциялық жүйелердің қосындысы ретінде кәсіпкерлікті қарастырған. Кәсіпкерлік – кәсіби ерекше психикалық қасиеттердің керекті жиынтығы [3]. Әрбір маманның мотивациялық, эмоциялық, еріктік аумағына жататын мынадай ерекшеліктері

бар: мотивтер, мақсаттар, міндеттер, қажеттіліктер, қызығушылықтар, қарым-қатынастары, бағыттар; кәсіби тырысушылықтары, өзін-өзі кәсіби тұрғыдан бағалауы, өзін белгілі бір кәсіптің өкілі ретінде сезіне алуы; психологиялық қалыптары мен күйлері, Кәсіби әрекет кезіндегі тұлғаның еңбек үдерісінен және нәтижесінен қанағат алуы, эмоциялық ерекшеліктері, кәсіби туралы білімдері, әрекеттері мен тәсілдері, психотехникалары, іскерліктері; кәсіптік қабілеттері, кәсіби біліктілік деңгейін жоғарылатуға талпынуы; кәсіби тәжірибе мен кәсіби ойлауын жоғарылатуы, шығармашылық деңгейін арттырауы; кәсіппен жұмыс атқарудағы кәсіпке сәйкес келмейтін психикалық қасиеттердің кедергілері, маман тұлғасының кәсіби өсуі және маманның кәсіби әрекеттері мен маман тұлғасының арасындағы қарама-қайшылықтар, оларды орнына келтіру жолдары [4].

Кәсіпкерлікпен байланысты сұрақтарын талдауда еңбек психологиясында, инженерлік психологиясында, кәсіби психология салаларының еңбектерінің авторларының жұмысына сүйенеміз: Е.А. Смирнова, Н.В. Кузьмина, Ю.В. Котепова, А.А. Маркова, Е.А. Климов, В.Д. Сименко, А.А. Деркач, Р.Д. Каверина, С.Н. Чистякова, А.А. Бодалев, В.Г. Зазыкин және т.б.

Кәсіби әрекет – Кәсіби әрекет субъектісінің кәсіпқойлығына байланысты, сондықтан, кәсіби әрекеттің тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін психологиялық механизм ретінде мотивация мәселесі өзекті болып отыр. Ал, осы мотивация мәселесі туралы айтқанда В.Г. Асеев, Н.К. Маркова, А.С. Мельничук, Е.А. Климова, Н.В. Кузьмина, Е.А. Скриптунова және т.б. ғалымдардың еңбектеріне сүйенеміз.

Сонымен, кәсіби қызмет атқарушы тұлғаның кәсіпкерлік құрылымындағы мотивациялық аймағының бірнеше маңызды және ерекше қызметтерін айтып өтсек: ең алдымен, әрбір адамның өмірінің ерекше бөлігін қамтитын мамандығын таңдауына мүмкіншілік береді, белгілі бір кәсіптік салаға тұрақты түрдегі қызығушылықты қалыптастырады; екіншіден, кәсіби тұлғаның ерекше маңызды қасиеттерінің динамикалық түрде дамуына мүмкіндік береді және қамтамасыз етеді; үшіншіден, кәсіби тұлғаның өз кәсіби саласында кәсіпқойлық деңгейінде өсуіне байланысты ынталандырушы қызмет атқарады.

Жас мамандар кәсіби әрекетін бастау жолында ерекше және өзгешелігін қамтамасыз ететін оның кәсіби мотивациялық мағынасы үлкен әсерін тигізеді. Сонымен қатар, кәсіби өмір жолын бастаған жас мамандарда мотивтердің белгілі бір

жиынтығы бар адам ғана кәсіби әрекетін тиімді жүзеге асыра алады және әрбір маман алдында тұрған кәсіби мәселелерін шешіп, функционалды міндеттерін ойдағыдай орындай алады.

П.М. Якобсон қазіргі кездегі адамның өмірінде еңбектің рөлінің күрделі екендігін және көп мағыналы екендігін айқындап көрсетті. Осыдан туындайтын міндет – адамның еңбек әрекетін белгілі бір деңгейде іске асыруындағы ерекшеліктерін анықтайтын мотивтер жиынтығын зерттеу маңызды орын алады. «Адамды белгілі бір кәсіп саласындағы еңбек түріне келуіне ықпал ететін және кәсіби еңбек әрекетін белгілі бір дәрежеде іске асыруға алып келетін мотивтер тұлғаның қоғамдық құрметтеу, қадірлеу, қасиеттеу сияқты қажеттіліктерімен байланысты болуы мүмкін». Осымен бірге еңбектерден алған мәлімет бойынша мотивация мәселесіне тағы бір мысал келтірсек: «Белгілі бір саладағы кәсіби тұлғаның іс-әрекетін реттеу тәсілі адамның өзіндік ерекшеліктеріне байланысты емес, сол іс-әрекеттің адам өмірінде қандай орын алатыны, маңыздылығына байланысты» [5].

И.Г. Кокуринаның кәсіби мотивацияны анықтап көрсетуіне назар салсақ: «Еңбек мотивациясы дегеніміз – еңбектің негізгі ынталарына ерекше орын беру үдерісі, осының негізінде тұлғаның еңбек іс-әрекетіне кері әсер ететін, маңызды мотивтердің құрылымдық деңгейі пайда болуы мүмкін» [6].

М.И. Бобневаның көрсетуі бойынша, «кәсіби қызмет атқаратын тұлғаның белгілі әлеуметтік дәрежесі, іс-әрекетті туғызатын қажеттілігі тек мотивациялық жүйе арқылы жүзеге асады» деп түсіндірді. Осыдан түйін шығаратын болсақ, қызметкер қандай да бір әрекеттерге кірісуден бұрын, өзінің мотивтерін зерттеуге салады, басқаша айтқанда, мақсаты бар әрекеттің орындалуына алып келетін үдерістің негізгі бөлімдерін анықтайды [7].

Кәсіби әрекетінің өмірлік жолын бастауға кіріскен жас мамандардың кәсіби мотивтерінің құрылымына мінездеме беру үшін Б.И. Додоновтың ұсыныстарын қолдануымызға болады. Белгілі бір кәсіби әрекеттің факторлар жиынтығын оның себептері деп көрсетуге болады, ал, олар: а) Кәсіби әрекеттің орындалу барысынан рахат алу мен қанағаттану; б) Кәсіби әрекеттен нәтиже және қорытынды алу (мысалы, білім, дағдылар, тәжірибе алу және т.б.); в) кәсіби қызметінен табыстар мен марапатталу (сыйақы, қызметіңіз, табысқа жету, үстеме ақы, жалақының жоғарылауы және т.б.); г) Кәсіби әрекетті атқаруға кедергі жасайтын тыс нәрселермен айналысу

және жұмыстың атқарылуы кезіндегі қателердің туындауында болатын жағдайлардан өзін алшақ ұстауға ұмтылу, жауапқа тартылуға тура келетін шараларды болдырмау [8].

К. Замфирдың еңбектеріндегі ұсыныстарын қарастырсақ, еңбек іс-әрекетінің нәтижелі орындалуына ынталандыратын мотивтер құрылымын зерттеген. Ол өз ұсынысында өзінің жүйесін үш мотивациядан тұратынын айтқан: ішкі мотивациялар, сыртқы кәсіби әрекеттер тиімділігін арттыратын мотивациялар және сыртқы кері әсер ететін мотивациялар. Мотивациялардың ішкісіне ғалым кәсіби әрекетті жүзеге асыру барысындағы тұлғаның санасында туындайтын сезімдерді жатқызады: жасап жатқан еңбегінің өзгелерге алып келетін пайдасын түсінуі, кәсібін атқаруы барысында қанағат алуы, жұмысынан алатын жағымды әсерлер, Кәсіби әрекетіндегі еңбек үдерісі мен нәтижелілігі, қорытындылары. Ал, сыртқы мотивациялар адамның өзіндік қажеттіліктерінен пайда болады. Соның барысында жас қызметкерде кәсіби қызметін атқаруы барысында ішкі қысымдарсыз өз ынтасымен, ерік-қалауымен, ойындағыдай еңбек етеді. Сыртқы мотивация қызметкердің өзінен бөлек мотивтерден құралады: мақсатына жетуге ұмтылу, алдына ұйымдастырған жоспарын орындау, қысымға және күйзеліске түсу қорқынышы, жалақы және т.б. Сыртқы дұрыс мотивацияларға мыналар жатады: қызметіндегі дәрежесінің жоғарылауы, материалдық жағдайының жақсылануы, әріптестерінің қолдауы, ұжымында сыйлы болуы, ал, бұлар – маманның қызметін ынтасымен атқыруы үшін қажетті мотивтері. Сыртқы бұрыс мотивациялар ретінде ғалым мыналарды көрсеткен: сыйақысын жаза ретінде кесіп тастау, басқа қандай да бір жаза қолдану, материалды түрде ақы төлеттіру, сынға алу, ұжымда беделін түсіретін кикілжіңдер, әріптестермен қақтығысқа ұшырау және т.с.с. [9].

Кәсіби өмір жолын бастаған жас мамандардың кәсіби мотивациялық жағдайын айтқанда, қызмет етуіне қанағаттану мен жұмысының нәтижелілігі мотивтері арқылы қарасақ тұрақты қорытынды шығаруымызға қиындық тудырмайды. Ал келесі, сыртқы дұрыс әсерлі мотивация туралы айтуға болады. Бірақ, сыртқы дұрыс және бұрыс мотивациялардан ішкі мотивациялардың тұрақтылығы жоғары болып келеді. Сыртқы дұрыс және кері мотивация өзінің жоспарлаған күшін тұрақты ұстай алмауы көп кездеседі. Сондай-ақ, қаржылай немесе материалдық марапаттау мөлшері бірдей дәрежеде болса да бірнеше уақыттан соң өзінің мотивациялық күшін сақтап қала

алмайды. Міне, осы себептен дамыған елдерде біздің елдегідей белгілі ұзақ мерзімдік уақытта емес, қысқа уақытта жалақы мөлшерін арттырып отырады, бұл іс-шараның тағы бір тиімділігі, сыртқы кері әсерлі мотивациялардың да өз күшінен айрылуына әкеледі. Еңбек ету барысында мотивация кәсіби қызметке кіріскен адамның еңбек тиімділігіне ғана емес, тұлғаның өзіне де әсерін тигізеді. К. Замфирдің түсіндіруіндегі мотивацияның үш құрылымын салыстыра қарастырғанда тұлғаның жоғары жетістіктеріне жетуіне ықпал жасайтын ішкі мотивациялардың жүзеге асырылуының орны ерекше. Кәсіби қызмет жолын бастаған жас маманның ішкі мотивациясының күші басымырақ болатын болса, онда қызметкердің алдына қойылған мақсат-міндеттер, алғышарттар, ұйымдастырылған жоспарлардың нәтижелі атқарылуына мүмкіндік береді. Және де тұлғаның іштей өзіне қойылған талаптарының, ішкі міндеттерінің және әлеуметтік қоғамына қажетті іс-шаралардың атқырылуына өзінің оң жақтан әсері мен септігін тигізеді. Біз жоғары бағалап отырған ішкі мотивация адамның кәсіби тұлға ретінде дамуының алғышарты мен негізгі көзі болатын болса, ол кәсіби іскерлігі, кәсіби шеберлігі, кәсіби біліктілігі, кәсіби қабілеттерінің шыңдалуына да көмегі тиеді деп айта аламыз. Маманның сыртқы мотивациялық құрылымы, адамың өзі басындағы қызығушылықтарының, мақсаттарының жүзеге асуына ниетті болады.

Сыртқы мотивация маман тұлғасының кәсіби дамуын жоспардағыдай өз дәрежесіне жеткізеді деп нық сеніммен айта аламаймыз, ішкі қажеттіліктер салдарынан пайда болатын қысымның ықпалынан еңбекті қызметке айналдырады. Сайып келегенде, қызмет саласындағы Кәсіби әрекетін атқару үстіндегі жеке адамдар үшін кері мотивтердің зияншылығы көп жүзеге асырылады. Оның салдарынан кәсіби қызмет атқарушы маманда туындайтын жағдайлар: жауапкершіліксіз болуы, ұжымда белсенділік көрсетпеуі, конформизмнің пайда болуы, шектеулердің пайда болуы. Кәсіби мотивация мәселесі төңірегінде зерттеу жүргізген отандық ғалымдар мен шетелдік ғалымдардың көрсетілген жұмыстарында еңбек мотивациялары қоғамдағы қатынастарға, атқарылатын қызметтерге, индивидуалды адамның алдына қойған мақсатына, кәсіп субъектілерінде гендерлік ерекшеліктеріне, яғни, ер адам және әйел адамның орнына байланысты екендігі көрсетілген [10].

Е.П. Ильин «Мотивация и мотивы» еңбегі, соңғы жылдары шыққан, бұл еңбегінде адамның

еңбек ету әрекетінің мотивациясын ашып түсіндірген, іс-әрекеттің мотивациясын түгелдей сипаттап көрсеткен. Ғалымның пайымдауынша, еңбек және еңбек етуші адамның кәсіби әрекетімен байланысты мотивтерін былайша бөлуге болады: қызмет орнын таңдау мотивтері, еңбек ету іс-әрекетінің мотивтері, кәсіпті таңдаудағы мотивтер. Ғалым еңбек ету барысындағы адамның белгілі іс-әрекеті осы мотивтермен анықталатынын көрсеткен, яғни, адамның еңбек іс-әрекетіндегі мотивтері белгілі бір мамандықтың тізгінін ұстау қалауын тудырып, сол мамандықты таңдауға байланысты мотивтердің қалыптасуына алып келеді, келесі кезекте, жас маманның жұмыс орнын таңдау мотивтеріне алып келеді.) [11].

Жас маманның кәсіби еңбек іс-әрекетінің мотивтері. Адамның еңбек іс-әрекетін бастау және жасауға итермелейтін бірнеше күштер бар, олар адамды еңбек әрекетін жасауға ынталандырады. Оларды бөліп қарастыратын болсақ: ең алдымен, қоғамдық өмірге өз қалауымен итермелейтін күштер. Бұл күштер адамның өзі өмір сүретін қоғамға белгілі бір пайда әкелуге ұмтылысы, қоғамдағы басқа адамдарға пайда әкелуі (балаларды тәрбиелеуде, балаларға білім беруде, науқас адамдарға ем-шаралар жасауға, отанқорғаушылықта көрінеді) және әлеуметтік ортадағы қызметіне деген қажеттілігімен байланысты. Келесі топ, өзінің материалдық қажеттіліктері үшін және отбасын қамтамасыздандыру үшін белгілі бір материалдық жәрдем алу. Бұл топтағы мотивтердің күші еңбек етуші адамның материалдық және рухани мұқтаждықтарын қанағаттандыру мақсатында табыс табу болып табылады. Үшінші топтағыға, кәсіби тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы, өзін-өзі дамытуы, өзін өзі көрсетуі мен жетілдіруі қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында, мұнда адамның жетістіктерге ұмытылып, өзінің мүмкіндіктерін көрсетуге, өзінің қабілеттерінің маңыздандыруға, өзінің қоғамдағы мәнділігін дәлелдеуге, тек қана кәсіби емес, кәсіби өмірінің жартысынан көп бөлігін алатын болғандықтан жеке тұлға ретінде де жетілдіруге талпынады. Бұл топтағыға қоғамда адамның өз орнын иеленуі, әріптестері және қызметтес ұжымында, өз ортасыдағы адамдардың арасында беделді, сыйлы болуы мотивтері кіреді [12].

«Кәсіби қызметке кіріскен жас мамандардың қызмет орнына жауапкершілікпен қарау мотиві әріптестерінің, достарының алдап кетпейтін, берік және адалдығы, өндірістің адына қойған жоспарын бұзбай тұрақты ұстау, мейлінше, жалақы көлемін ұлғайту мақсатында жүзеге асатындығын» К. Мұздыбаев айтқан болатын. Еңбекке

жауапкершілікпен қарауға мотивтер де өз әсерін тигізеді: өзінің мамандығынан жұмыс атқару кезінде жемісін көруден рақаттану, өз қасиет-қабілеттерін жүзеге асыру, мамандық беделін көтеру және көпшілік алдында ұятқа ұшырайтын жағдайларды болдырмау. В.В. Маркелевтің айтуы бойынша, егер мақтау мен ұялту бірінен кейін бірі төрт рет қайталанатын болса, ынталандырушы әсер бере алады. Ұялтуды мақтау секілді, егер жиі қолдааты болса, жеке адамның дамуына, еңбек өкілдігіне кері әсерін тигізуі мүмкін [13].

Кәсіби әрекеттердің тиімді жүзеге асырылуы үшін және өз кәсібіне деген ынтасын қалыптастыру мақсатында жұмыс мекемелерінің белгілі шаралар қолдануы шарты бар. Және олардың осы ынтасын тұрақты сақтауы мәселесін көздейтіні анық. Мұны ХХ ғасырдың өзінде-ақ мұны басшылық түсінген болатын және оған белгілі әдістердің көмегімен жүзеге асыратын болғандығы мәлім. Бұл кездегі кәсіп орнындағылардың жұмыс істеуін ынталандыруда негізгі тиімді әдіс ақшалай сыйақы беру болды. Осы сыйақының тағайындалатынын естіртіп, жұмысшылар арасында сайыстар ұйымдастырылған болатын. Міне, осы себептен, «экономикалық адам» деген түсінік қалыптасқан болатын. Бірақ, осы кезде осы әдістен басқадай ынталандырушы амалдар еленбей қалатын оқиғалар да болды. Жұмыскердің қызметіне сыйақына белгілі жүйе енгізілді. Бұл жүйе – еңбек іс-әрекетінің нәтижелілігіне байланысты қызметіне бақылауда ұсталып, өнімділігіне байланысты көтеріліп отырылды. Жоғарыдағы мотивацияны талдау мәселелерінен айтып кеткеніміздей, егер, қозғаушы және ынталандырушы күш ретінде тек бір әдісті бірнеше жыл бойын тұрақты қолданатын болсақ, ол өзінің кәсіби тұлғадағы жұмыс әрекетінің атқарылуындағы жоғары нәтижесін сақтап қалу қабілетін жоя бастайды, өйткені, мотивация да мұндай жағдайда, бірте-бірте тұрақтылығын жойып отырады немесе мотивациялық потенциалын төмендетеді. Соныдықтан да, өзінің кәсіби мотивациялық қасиетін сақтап қалуы үшін, басқа жолдарды да іздестіру алдында, тым болмағанда, бір қалыпты сақтау үшін марапаттау мөлшерін белгілі бір уақытта жоғарылатып отыруы керек. Ал бұл жол ұйымдардағы кәсіби әрекет нәтижесін индивидуалды көруді көздейтін мақсат жолында пайдалану көбірек жақсы нәтиже береді. Бірақ, еңбек іс-әрекетін нақты көрсеткіштермен беруге мүмкіндік болмаса, мұндай әдіс-тәсіл тиімсіз.

Келесі әдіс, сайыс жүргізу әдісі. Сайыс жүргізу әдісінен нақты нәтиже беруді күтуге толық сенімсіздік туғызады. Оған себеп, сайыс жүргі-

зу арқылы кәсіби әрекетті ынталандыру психологиялық жағынан нәтиже алу бірден келмейді, оңайшылықпен әрекет етпеуі мүмкін. Әрине, бұл әдіс мотивация тудырады. Бір жағынан мұндай әдіс, индивидуалды көрсеткішті арттыруға мүмкіндік сыйлағанымен, кәсіби ұйымдардағы қызметкерлер арасындағы алауыздықты туғызуы мүмкін. Егер, кәсіби ұжымда тату-тәттілік бұзылатын болса, бір жағынан тиімсіздік шығарады. Әріптестермен қарым-қатынасының орнықты болуы, кәсіби тұлғаның сыртқы мотивацияның құрылымына кіретіні бізге мәлім. Сыртқы мотивацияның тұрақтылығының ауытқып отыратындығын осымен дәлелдей аламыз. Және бұл жағдай сыртқы кері мотивациялыққа жатады. Сыртқы мотивацияның дұрысы мен бұрасы бір-біріне ерен әсер етуі ықтималдылығы жоғары. Сонымен, кәсіби мотивацияның жоғарылауын көру мақсатында ұжым сайыс жүргізетін болса, мұны басшылық бірнеше ұйымдар арасында келісілген түрде ұйымдастыруы керек. Сонда ұйымның өзінде ішінара бақталастықтың айқын пайда бомауын, керісінше, топтық бірігудің ұйымдастырылуының жақсаруына әкеледі.

Жас мамандардағы сайыс әдісінің қолданылуы. Жас маман кәсіби өмір жолын бастағанда бірден сайысқа түсуінің салдары әрқалай. Бұл кезде ерекше назар аударатын жағдайлар бар: әрбір тұлғаның индивидуалды қабілеттері және тұлғалық қасиеттері әртүрлі. Мұнда, сөз қозғалатын мәселе, жаңа әріптестестерге тез сіңісіп кету қабілеті, жаңа жұмыс орнындағы қысымдарды қабылдау қасиеті, өзгелер тарапынан сыни пікірлерді ішке қарай қабылдау жолы, жеке креативтілігі, өзгелерден ерекшеліктерін ашық көрсете алу. Жас маманның кәсіби тұлғасының дұрыс қалыптасуы басшылықтың да мақсаты болуы керек. Персоналдарды басқару ұйымдардың жалпы жүйесіне жас мамандармен жұмыс жасау жүйесінің қосылуы адам капиталының нәтижелі қалыптасуы үрдісі үшін қауіптілігі экономика психологиясында негізделген және айтылған. «Жас маман» түсінігін анықтап алуымыз керекті. Ол - жас маман статусының иегері болып табылатын ерекше құқықты орнататын тұлғаның нормаларының жиынтығына ие. Жас маманның статусы, басқа дәрежедегі жұмысшылармен салыстырғанда оның өкілі ерекше құқықтармен және қосымша кепілдіктермен, сонымен қатар, міндеттерімен сипатталады. Біріншілері, жас маманға белгілі бір әлеуметтік игіліктерді қолдану мүмкіндіктерін береді, ал екіншілері белгілі бір мінез-құлықтың құқықтық қажеттілігін алдын ала қарастырады.

Сайыс әдісінің қолданылуында назарда ұстайтын жағдайлар ретінде жеке тұлғаның типологиялық ерекшеліктер маңызды болады. Жүйке жүйесі мықты адамдар сайысу арқылы жоғары ынталанады, ал әлсіз жүйкелі адамдар керісінше, басында ынта көрсеткенімен, тез шаршағыш келеді. Сайыс әдісін тұрақты қолданатын жағдайда жоғары қарқынмен жұмыс атқармаса да, белгілі уақытта нәтиже көрсететін адамдар, тұрақты сайысудан шаршап, жұмысқа кәсіби мотивациясының өзгеру мен ауытқуына ұшырайды. Кей жағдайларда, жұмыс орнынан босауына мәжбүрлік пайда болады. Сол үшін кәсіби мекеме тек өз абыройын ойлауы тиімсіз, өйткені, бұл ары қарай мемлекеттік мәселеге ұласады.

Айта келетін болсақ, мотивация дегеніміз – күрделі психологиялық құбылыс, ол адамның жасайтын, немесе жасауға ниеттенген іс-әрекетінің бірнеше түрлерінде жүзеге асады, іс-әрекет жасаушы адамның қажеттіліктерін анықтайтын мотивтер жиынтығы. Адамның іс-әрекетінің кез келгені көпмәнді мотивтерді қамтиды. Және де осы мотивтердің дәрежесі, өзараәрекеттестікке түмсуі, пайда болуы адамның жеке тұлғалық ерекшеліктеріне, іс-әрекеттің ерекшелігіне тәуелді. Кәсіби әрекетті зерттеу жұмыстарында теориялық және практикалық зерттеудің негізі ретінде ресейдің психологтары көрсеткен мотивтердің топтастырылуы, құрамы, құрылымына сүйенеміз. Кәсіби әрекеттің мотивтерінің жіктелімін анықтауда біз, осы зерттеулердегі талдауға түскен негізгі мотивтердің жіктелімінің қалыптасуындағы негізгі әдістемелік принциптерін пайдалану мүмкіндіктеріне ие боламыз. Осыдан келе, мотивацияны сипаттау, оның құрылымын анықтау мәселесі еңбек психологиясының негізгі мәселеге жатады. Мотивацияны зерттей келе, өзінше күрделі және маңызды психологиялық құбылыс ретінде қарастырамыз және тұлғаның әрбір іс-әрекетінде жүзеге асатын мотивтердің жиынтығы, сондай-ақ, бұл құбылыс жас мамандардағы немесе тәжірибелі мамандар тарапынан жасалған кәсіби әрекетіндегі субъектілерде сан алуан мотивтер жиынтығы бар болуы мүмкін деп айтуға болады. Осы мотивтердің нақты құрылымдық дәрежелері болады. Анық жағдайдағы мотивтердің маңыздылығы жұмысшылардың тұлғалық қасиеттеріне және кәсіби әрекетінің шарттарына байланысты болып келеді. Осыған дейін айтылған мотивация мәселері жайындағы еңбектерге сүйенсек, кәсіби тұлғаның кәсіби әрекеті әр түрлі мотивтермен сипатталады деген қорытындыны болжамдауға мүмкіндік береді.

Мотивация мінез-құлық пен іс-әрекетті психикалық реттеудің спецификалық түрі [14]. Мотивация мәселесін психолог ғалымдар көптеп зерттеген, бірақ, бұл зерттеулердің өзі жеткіліксіз десек болады. Мотивация теориясының дамуына маңызды еңбек қорын қосқан ғалымдар: С. Адамс, К. Альдерфер, В. Врум, Ф. Герцберг, Э. Лоулер, П. Лоуренс, Д. Макгрегор, Д. Макклеланд, А. Маслоу, Л. Портер, Б. Скиннера, Ф. Тейлор, және басқа да авторлар М.П. Фоллетт, Э. Мэйо, Ф. Ротлисбергер жұмысшылар іс-әрекетін белсендіру, кәсіпорындардағы әлеуметтік ахуалды жақсарту әдістерін қарастырды. XX ғасырдың екінші жартысындағы жұмыстар Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев, Б.Ф. Ломов, В.А. Ядов, П.М. Яковсон еңбектерімен байланысты.

Іс-әрекет және мотивтің арақатынасын тұлғалық білім ретінде қарапайым және бір мағыналы ғана деп қарастыра алмаймыз. Мотив тұлғада қалыптасқан соң оны нақты бір іс-әрекетке итермелейді, іс-әрекет аяқталған соң мотив жоғалмайды және тұлға басқасын орындауға кіріседі. Іс-әрекет үдерісі барысында мотив өзгеруі мүмкін немесе, керісінше, мотив сақталып іс-әрекет өзгеруі жағдайы болады. Мотивтің дамуы мен іс-әрекетті игеру кезінде көп жағдайда басқару жүйесінің қарама-қайшылығы туындауы мүмкін. Мысалы, мотив іс-әрекеттен бұрын немесе кейін қалыптасады. Бұл нәтижеге байланысты айтылады [15].

Мотивацияға қатынастың практикалық тәжірибесі мен теориялық зерттеулердің шеңберінің ауқымдылығына қарамай, жас мамандардың мотивациясының теориясы мен практикасында талай аспектілері ашылмаған тақырып болып қалып отыр, қарастырылғандар болса толықтай жеткіліксіз. Бұл жағдайға сүйенсек, жас мамандардың мотивациясына тән ерекшеліктер өзекті мәселе болып табылады.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, тұлғаның ерте кәсібилену кезеңіндегі басыңқы мотивтердің бағыттылығы өмірлік ұстанымдардың жасалуы, өмірлік жоспарлардың нақтылануына әсерін тигізеді. Нақтырақ айтқанда, жас маман тұлғасының «мотивациялық портреті» тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы жүруі кезінде тек қана мінез-құлықтық қатынастарды қалыптастырып қана қоймай, оның кәсіби іс-әрекет басындағы кәсіби дамуына, сонымен қоса индивидтің ары қарай өміріндегі болжамданған алдыңғы өмірлік жоспарларына жүзеге асыру арқылы әсер етеді.

Жалпы мотивтер тізімінің құрылуы жас маман тұлғасы үшін өзектілігі жоғары, ол нәтижелі кәсіби жүзеге асыру үдерістерін басқару жә-

не болжамдау, координаталық бірлік жүйесінің нақты субъектілеріндегі факторлардың көрінуі мен диагностиканың сәйкес құралдарын қолданарда салыстыру үшін мүмкіндік жасайды. Бұл жас мамандармен жұмыс кезінде ынталандыру және нәтижелі мотивациялық жүйені құрастыру және оны нақты ұйымдарда қолдану мүмкіндігін береді [16].

Бұл мақаланың мақсаты – әдебиеттерді талдау және жеке зерттеу негізінде мотивтер тізімін, ерте кәсібилену кезеңінде тұлға үшін өзекті мәселені анықтау. Бұл мотивтер рөлін (мотивациялық факторлар) қайтадан бағалау қиын, яғни ол қаншалықты заңдылық бойынша индивидтің өмірлік ұстанымын қалыптастырып, оның кәсіби жүзеге асуына әсерін тигізетіні маңызды.

Қажеттіліктер, мотивтер, құндылықтардың әмбебап жіктелімін жасау мына нәрселермен күрденеді: бір мотив басқалары үшін жиі қорғаушы ретінде қызмет етеді, ал басқалары өз кезегінде орталық мотив үшін өздігінше күш беруші қызметін атқара алады, адам соның жиегінде әрекет етеді. Көпшілік психолог ғалымдардың пікірінше, тұлғаның «мотивациялық портретін» анықтау үшін «тек қана мотивті басқаратын бағыттылығын ғана қалыптастыру емес, сонымен қатар, құндылықтармен берілген оның мотивациялық көрінуінің сапалы жүйесін қалыптастыру керек» деген [17].

Л.Ю. Шадрин қызметтес мамандардың мотивациялық стимулдарын эмпирикалық зерттеу нәтижелерінің талдауына сүйеніп, еңбекпен байланысты мотивациялық профилдің қалыптасуына әсер ететін мотивтер тобын төртке бөлді: 1) материалдық маңыздылық негізінде қалыптасатын мотивтер – олар еңбек ақысының төлемімен байланысты; 2) әлеуметтік маңыздылықтарға (әлеуметтік статус, еңбек лауызымы, жылжу мүмкіндігі) қажеттіліктер негізінде қалыптасатын мотивтер; 3) рухани және интеллектуалды дамуға қажеттіліктер негізінде қалыптасатын мотивтер – адамның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі; 4) қажеттіліктердің жеке өзінің қанағаттандырылуымен байланысты емес, олардың қанағаттандырылуының бар мүмкіндіктерін жоғалту қаупімен байланысты [18].

Е.А. Стрижова мен А.Н. Гусев өздерінің эмпирикалық зерттеулерінде еңбек іс-әрекетінің он алты мотивтерін бөліп шығарды (мотивациялық объектілер): тұрақтылық, ертеңгі күнге сенімділік; карьералық өсу; статус; өзімді максималды түрде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қызықты жұмыс; адамдарға пайдалы болу; жұмыс нәтижесі; босатылу; қақтығыстық жағдайлардан

қашу; жұмысты ұйымдастыру мен оңтайландыру; жанұяның саулығы; демалыс; менің еңбегімнің мойындалуы; жұмыстан рақат алу және шабыттану; кәсіби және жеке даму; әріптестер мен ақшаны құрметтеу.

С.Г. Москвичев еңбек іс-әрекетіне қарай Маслоу сызбасын қарастырып, жұмысшылардағы еңбек мотивтері ретінде бес деңгейді көрсетеді:

– табиғи қажеттіліктердің қанағаттандырылуының керектілігі (тамақ, киім, тұрақ т.б.);

– кепілдендірілген жұмысты иеленуге талпыныс;

– жұмыс кезіндегі қатынас, әлеуметтік байланыстар мүмкіндігі;

– атакты болу, әріптестер құрметіне иелену;

– жұмыста өзінің барлық қажеттіліктерін жүзеге асыруға талпыныс (еңбекте өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі таныту).

Бұл тақырыптағы жұмыстарды талдай келе, жиі айтылатын, айтарлықтай көп басылымдарда сипатталатын мотивациялық факторларды бөле аламыз. Бұл табыс деңгейі, әлеуметтік мойындау, біліктілік деңгейінің жоғарылауы, еңбектің қолайлы жағдайлары, адамдармен қарым-қатынас мүмкіншілігі мен мансаптық өсу [18].

Мотивациялық аймақтың құрамы күрделі және бірыңғайлы феномен бола алмайды, ол факторлардың күші бойынша мотивацияның көптігі мен аздығы бойынша бағалауға болады. Кәсіби іс-әрекет үшін мотивация күрделі болып анықталады, әрдайым әртүрлі бұйрықтарға (немесе мотивтер) және олардың иерархияларына арақатынасын өзгертіп отырады, оларды тұлғаның мотивациялық профилі қалыптасырады [17].

Мамандардың мотивация туралы ойларының дамуы практиканың сұраныстарымен, көбірек мекеме немесе ұйымдардағы жұмысшылардың мотивациясын басқару міндеттерімен ынталандырылады. А.А. Лузаков бойынша, менеджмент теориясы мен практикасында топ немесе жеке индивидтің мотивациялық спецификасын анықтау үшін қарапайым бірөлшемді және екі өлшемді сипаттаушы мотивация үлгілері жиі қолданылады. Оларда мынадай айырмашылық критерийлері қарастырылады, мысалы ретінде, жұмысшының қатынасқа немесе міндетке, үдеріске немесе нәтижеге, жетістікке жетуге немесе сәтсіздіктен қашуға бағдарлануы. Мұндай үлгіде тұлға мотивациясының спецификасының толық емес үлгісіз бір ғана қажеттілік, мотив есепке алынады. Бұл жағдайда «мотивация профилі» туралы шартты түрде айтуға болады [17].

Тұлғаның мотивациялық профилін қалыптастыратын жинақы, «қысқартылған» факторлар тізімі жас мамандыр қатынасы үшін мақсатты болуы мүмкін, бірақ үлкен тәжірибеге ие субъектілер қатынасында міндетті түрде оңтайлы болмайды. Кәсібилену өлшемі бойынша тұлғаның мотивациялық құрылымы көбіне индивидуалдандырылған, демек, мотивациялық профильді сапалы құрастыру үшін факторлар мен олардың иерархиясының көбірек санын ескеру керек. Еңбек іс-әрекеті басында мотивтер көбінесе бірыңғайлы және өзарабайланысты болады, мотивациялық профильді құрастыруда зорлық пен көп еңбек етуді керек етушіліктен құтылуда мотивациялық факторлардың тізімін азайту көмектеседі.

Қорытындылай келе, белгіленген мотивациялық факторлар тұлғаның мотивациялық профилін сипаттауда септігін тигізуі мүмкін және ол тек қана оның кәсіби іс-әрекетінің бастауында ғана емес, индивидтің мотивациялық профилі динамикасын болжауға арналған, индивидтің кәсіби жүзеге асыруын басқару үшін, жас мамандарды ынталандыру мен мотивацияның нәтижелі жүйесін құрудағы сызба ретінде қарастырамыз.

Кәсіби әрекеттегі мотивация адамның әрекетіне бағытталған сипатын, оның потенциалды мүмкіндіктерін, берілген іс-әрекет түрін қажеттілігін анықтайтын бөлім ретінде алға қойылады. Өз кезегінде, мотивация сәтті бейімделуге әсер етеді, психологиялық ыңғайлылық, жұмыстан моральді қанағаттанушылықпен анықталады және шешуші кезеңде маманның тағдырына оған таңдаулы іс-әрекет аймағында әсер етуі мүмкін. Қазіргі қоғамның толықтай даму кезеңінде еңбек іс-әрекетінің сапасы тек қана нәтижеге жетумен ғана емес, жұмысшының қажеттілігінің қанағаттандырылуымен анықталады. Кадрларды даярлау мәселесі мемлекеттік деңгейдегі міндетті ұсынады, ал жас жұмысшылар ортақ кәсіби дағдылардан бөлек, негізінде кәсіби мотивация жатқан жұмысқа психологиялық дайындығымен ерекшеленеді. Басшылықтың және кадлық жұмысшылардың қабілеттіліктерін тек жоғары мотивацияланған жұмысшылар айқындайды, топ құру және дұрыс қызмет бойынша орналастыруды жүзеге асыру, қабілеттілігі ұйымдарға нарықта артықшылықты береді, мекемелердің ұзақ мерзімді дамуын анықтайды. Бұл ұстанымдардан біз кәсіби мотивацияның ерекшеліктерін зерттейміз.

Әдебиеттер

- 1 Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 283 с.
- 2 Вилюнас В.К. Теория деятельности и проблемы мотивации // А.Н. Леонтьев и современная психология. – М, 1983. – 43с.
- 3 Шадриков В.Д. Деятельность и способности. – М., 1994 – 354 с.
- 4 Москвичев С.Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. – Киев: Наук думка, 1977. – 144 с.
- 5 Имедадзе И.В. Принятие решения, мотивов, ценность // Изд. АНГССР сер. Философии и психологии. – 1988. – №1. –С. 73-90.
- 6 Мотивация и поведение человека в сфере труда: Сб. Науч.тр./НИИ труда. – М., 1990. – 185 с.
- 7 Леонтьев В.Г. Психологические механизмы мотивации учебной деятельности: учебное пособие. – Новосибирск: Новосибирский гос. Пед. Институт, 1987. – 89 с.
- 8 Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М.: Посвещение, 1989. – 317 с.
- 9 Джакупов С.М. Целеобразование в совместной деятельности: Дис. канд. Психол. Наук. – М., 1985. – 210 с.
- 10 Божович Л.И. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М., 1972. – С. 62-70.
- 11 Ильин Е.П. О сущности и структуре мотива // Психологический журнал. – 1995. – №2 – С 56-80.
- 12 Васильев И.А., М.Ш. Магомед-Эминов. Мотивация и контроль за действием. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 143 с.
- 13 Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М.: Мысль, 1978. – 158 с.
- 14 Миронова Т.Л. Карьерные ориентации и мотивация трудовой деятельности менеджеров / Т.Л. Миронова // Вестник Бурятского университета. Психология. Социальная работа, – Улан-Удэ, – 2008. – № 5. – С. 35-50
- 15 Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. М.: ПЕРСЭ, – 2001. – 511 с.
- 16 Дубнякова А.И. Анализ исследований в области мотивационных предпочтений сотрудников МВД / Дубнякова А.И., Хвезенко С.А. // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России, – СПб, – 2007. – № 4 (36). – С. 184-188
- 17 Лузаков А.А. Построение мотивационных профилей как условие эффективного управления мотивацией персонала / Лузаков А.А. // Актуальные проблемы управления персоналом и организационной психологии: материалы II Всерос. науч.-практ. конф. / отв. ред. Лузаков А.А. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, – 2010. – 212 с.
- 18 Шадрина Л.Ю. Комплексное исследование социальных технологий в системе управления в рамках авторского проекта ЦМОРКК / Шадрина Л.Ю. // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд: сборник материалов 1-й Международной научно-практической конференции, – Новосибирск: СИБПРИНТ, – 2010. – С. 380-287.

References

- 1 Vilyunas V.K. Psychological mechanisms of motivation of the person. – М.: Publishing house of MSU, 1990. – 283 p.
- 2 Vilyunas V.K. Theory of activity and problem of motivation//A.N. Leontyev and modern psychology. – М, 1983. – 43 p.
- 3 Shadrikov V.D. Activity and abilities. – М, 1994 – 354 p.
- 4 Moskvichev S.G. Motivation problems in psychological researches. – Kiev: Sciences thought, 1977. – 144 p.
- 5 Imedadze I.V. Decision-making, motives, value/Prod. ANGSSR of a series of Philosophy and psychology. – 1988. – No. 1. – P. 73-90.
- 6 Motivation and behavior of the person in the sphere of work: Collection Scientific work / scientific research institute of work. – М, 1990. – 185 p.
- 7 Leontyev V.G. Psychological mechanisms of motivation of educational activity: manual. – Novosibirsk: The Novosibirsk state. Ped. Institute, 1987. – 89 p.
- 8 Jacobson P.M. Psychological problems of motivation of behavior of the person. – М.: Dedication, 1989. – 317 p.
- 9 Dzhakupov S.M. Formation of the purpose in joint activity: Thesis of the candidate of psychological sciences. – М, 1985. – 210 p.
- 10 Bozovic L.I. Problems of development of the motivational sphere of the child//Studying of motivation of behavior of children and teenagers. – М, 1972. – P. 62-70.
- 11 Ilyin E.P. About essence and structure of motive//the Psychological magazine. – 1995. – No. 2 – 56-80 p.
- 12 Vasilyev I.A., Mahomed-Eminov M.Sh. Motivation and control of action. – М.: Publishing house of MSU, 1991. – 143 p.
- 13 Aseev V.G. Motivation of behavior and formation of the personality. – М.: Thought, 1978. – 158 p.
- 14 Mironova T.L. Career orientations and motivation of work of managers / T.L. Mironova//Bulletin of the Buryat university. Psychology. Social work, – Ulan-Ude, – 2008. – No. 5. – P. 35-50
- 15 Bodrov V.A. Psychology of professional suitability/VA. Bodrov. М.: PERSE, – 2001. – 511 p.
- 16 Dubnyakova A.I. The analysis of researches in the field of motivational preferences of employees of Department of Internal Affairs / Dubnyakova A.I., Hvezhenko S.A. //the Bulletin of the Ministry of Internal Affairs St. Petersburg university of Russia, – SPb, – 2007. – No. 4 (36). – P. 184-188
- 17 Luzakov A.A. Creation of motivational profiles as condition of effective management of motivation of personnel / Luzakov A.A. //Actual problems of human resource management and organizational psychology: materials II of the All-Russian scientific and practical conference / editor-in-chief A.A. Luzakov. – Krasnodar: The Kuban state university, – 2010. – 212 p.
- 18 Shadrina. L.Yu. Complex research of social technologies in a control system within the TsMORKK author's project / L.Yu. Shadrina//Current trends in economy and management: new view: the collection of materials of the 1st International scientific and practical conference – Novosibirsk: SIBPRINT,-2010. – P. 380-287.

Каримова А.Т.
**Семейное воспитание
как ключевой фактор
развития ребенка**

Глобальные социальные преобразования как в нашей стране, так и за ее пределами ставят все более высокие требования к обучению и воспитанию каждого человека, к его образованию, самообразованию и психическому развитию. Однако, в вопросах воспитания в регионах Республики Казахстан существует еще много нерешенных проблем, где одной из основных является ослабленная позиция социально-ролевого подхода к воспитанию человека, что является компонентом множества социальных систем: семьи, коллектива, профессиональной группы, этноса, общества и др.

В последние десятилетия произошел отрыв от семьи, ослабление родительского контроля, что привело к росту проблем психологического характера у современных подростков. Исследования психического развития подростков дают возможность представить его как многогранный процесс, в котором выделяется несколько центральных составляющих, ведущих моментов, по-разному интерпретируемых в психологических концепциях. Семейные условия, включая социальное положение, род занятий, материальный уровень и уровень образования родителей, в значительной мере определяют жизненный путь ребенка. Одним из важнейших факторов, формирующих гармонически развитую личность ребенка, являются воспитательные позиции родителей, определяющие общий стиль воспитания. Детско-родительские отношения отличаются от всех других видов межличностных отношений.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, семейные роли, воспитание, социально-психологическая культура.

Karimova A.T.
**Family Education as key factor of
development of the child**

Global social transformations, both in our country, and beyond its borders, put more and more high requirements to training and education of each person, to his education, self-education and mental development. However, in questions of education, in some regions of the Republic of Kazakhstan there are a lot more unsolved problems where one of the main is the weak position of social and role approach to person education that is a component of different social systems: families, collective, professional group, ethnos, society, etc.

In the last decades there was a huge separation from a family, weakening of parental control that led to growth of psychological problems among modern teenagers. Researches of teenager's mental development give the chance to present it as many-sided process in which some central components have a different explanation in psychological literature. Family conditions, including a social status, an occupation, material level and education level of both parents, considerably predetermine a course of child life. One of the major factors forming harmoniously developed identity of the child is the educational positions of parents defining the general style of nurture.

Key words: child parental relations, family roles, education, social and psychological culture.

Каримова А.Т.
**Отбасылық тәрбие баланың
дамуындағы негізгі
фактор ретінде**

Жаһандық әлеуметтік қайта құрылулар біздің елімізде, сонымен қатар басқа елдерде де әр адамның оқытуы мен тәрбиесіне, білім алуына, өзіндік білім алуына және психологиялық дамуына жоғары талаптар қояды. Алайда, Қазақстан Республикасының аймақтарында тәрбие сұрақтары бойынша әлі де шешілмеген көптеген сұрақтар бар. Олардың негізгісі жанұя, ұжым, кәсіби топтар, этнос, қоғам және т.б. сияқты көптеген әлеуметтік жүйелердің құраушы болып табылатын адамның тәрбиесіндегі әлеуметтік-рөлдік ұстанымның әлсіреген жайғасымы болып табылады.

Соңғы онжылдықта қазіргі жасөспірімдерде психологиялық сипаттағы мәселелердің күрт өсуіне алып келген ата-аналық бақылаудың әлсіреуі, жанұядан бөліну пайда болды. Жасөспірімдердің психикалық дамуын зерттеу жұмыстары оларды психологиялық концепцияларда әртүрлі түсіндіретін бірнеше орталық құрауыштарын, жетекші құрауыштарын бөліп көрсететін көп қырлы процесс ретінде байқауға мүмкіндік береді. Ата-аналардың әлеуметтік жағдайын қосқандағы отбасылық жағдайы, кәсібінің түрі, материалдық деңгейі мен білім деңгейі баланың өмірлік жолын алдын ала қалыптастырады. Баланың гармониялық дамыған жеке тұлғасын қалыптастыратын басты факторлардың бірі тәрбиенің жалпы стилін анықтайтын ата-аналардың тәрбие беру ұстанымдары болып табылады.

Түйін сөздер: ата-ана мен бала қарым-қатынасы, отбасылық рөлдер, тәрбие әлеуметтік-психологиялық мәдениет.

СЕМЕЙНОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА

Введение

Ускоренный темп современной жизни, ее урбанизация, наряду с постоянно повышающейся ответственностью и жесткостью социально ролевых предписаний, неблагоприятными тенденциями в социально-психологической динамике развития семьи, недостаток нравственно-этических начал в отношениях взрослых, низкая социально-психологическая культура общения приводят к нарушениям отношений между родителями и детьми.

Семья является связующим звеном между ребенком и другими социальными реалиями и до определенного времени чуть ли не единственным интерпретатором господствующих в различных социальных структурах ценностей, с которыми ребенок столкнется в будущем [1]. Во многом будущее личности человека определяется в семье, так как от взаимоотношений родителей, их личностных особенностей, поведения, состава семьи и условий воспитания зависит развитие ребенка, его талантов, склонностей, способностей, типа будущего поведения. Ребенок выходит из семьи с уже сформировавшейся структурой ценностей, образцов поведения, сложившимся «образом мира», другими словами, со сформировавшимся самосознанием. Дальнейшая социализация молодого человека будет проходить с учетом результатов первичной социализации.

Наиболее важной частью внутрисемейных взаимоотношений является эмоциональное общение – обмен эмоциями, включающий три основных компонента: когнитивный – восприятие эмоций и чувств партнерами по интеракции; субъективный – переживание межличностных отношений; экспрессивный – вербальное и невербальное выражение эмоций по отношению к партнеру.

По мнению Р.А. Гарднера, «Синдром отчуждения от родителей» – это такое «психическое нарушение», возникающее у ребенка в ситуации развода родителей. Таким образом, один из родителей психологически воздействует на ребенка (в терминологии Р.А. Гарднера – «программирует его сознание»), формируя у него определенное мнение о другом родителе. Другой родитель становится «мишенью» кампании по отчуждению

от ребенка. В формировании эмоционального отчуждения у ребенка участвуют две группы факторов. Во-первых, это негативные высказывания и чувства одного из родителей в адрес отчуждаемого родителя-конкурента (ненависть, ревность). Во-вторых, **сам ребенок, в силу привязанности к родителю, заботящемуся о нем, психологической зависимости от него, принимает активное участие в отчуждении от другого родителя** [1].

По мнению *E. Bakalar*, отчуждение является проявлением психологического **насилия над ребенком** и может привести к развитию устойчивой психической патологии у ребенка на всю жизнь. Родитель-инициатор отчуждения обнаруживает существенный изъян в способности заботиться о своем ребенке, т.к. всеми способами способствует разрыву **значимого психологического контакта ребенка с другим родителем, манипулятивно отстраняет бывшего супруга от воспитания ребенка** [2].

Особенности детско-родительских отношений с элементами отчуждающего родительского поведения имеют нарастающую тенденцию [3]. Все это отрицательно влияет на воспитание детей и формирование их личности. Поэтому мы и решили рассмотреть проблемы взаимоотношений между родителями и **подростками в семье, считая эту тему весьма актуальной в современных условиях.**

В изучении проблемы детско-родительских отношений в зарубежной психологической литературе **выделяются два основных подхода: психоаналитический и гуманистический.** Так, приверженцы психоанализа во главу угла ставят личность ребенка, родители же выступают в роли носителей определенных исторических ценностей и культурно-закрепленных норм, а также объектов потребностей и желаний ребенка. Их индивидуально-психологические **черты не оказывают специфического влияния на развитие личности ребенка.** Психоанализ был первой теорией, в которой отношения между ребенком и родителем рассматривались в качестве главного фактора детского развития. Согласно З. Фрейду и А. Фрейд, мать выступает для ребенка, с одной стороны, как первый и самый важный источник удовольствия, как первый объект либидо, а с другой стороны – как первый контролирующий источник. З. Фрейд придавал большее значение отделению ребенка от родителей, считая, что это отделение неизбежно и оно необходимо для его социального благополучия [4].

Теория психоанализа дала начало некоторым современным концепциям детского развития,

разработавшим **новые подходы к проблеме детско-родительских отношений.** К этому числу относятся концепции Э. Эриксона, Э. Фрома, Д. Боулби, К. Роджерса и других. В работах неопсихоаналитиков (Э. Эриксон, Э. Фромм) **исследуется социокультурный фактор, так как на поведение и ребенка, и взрослого накладывается отпечаток как те жизненные условия, в которых они находятся в данный момент, так и те, которые уже сыграли свою роль на прошлых этапах развития индивида.**

Переживания событий всего прошлого опыта являются такими же значимыми, как и актуальные события и связанные с ними отношения. На развитие взаимоотношений в семье влияют не только события, пережитые самим индивидом, но и жизнь прародителей. В своей эпигенетической концепции Э. Эриксон, также указывал, что в детско-родительских отношениях существует двойственность позиций. **Родители, с одной стороны, должны оберегать ребенка от опасностей, а с другой стороны, должны предоставлять ему свободу.** Ребенок должен сам найти середину между требованиями родителей и собственной инициативой.

Эрик Фромм, рассматривая родительские отношения как фундаментальную основу развития ребенка, провел качественное различие между особенностями материнского и отцовского отношения к ребенку. Это различие наиболее ярко прослеживается по следующим линиям:

- А) условность – безусловность;
- Б) контролируемость – неконтролируемость.

Материнская любовь безусловна – мать любит своего ребенка за то, что он есть. Материнская любовь не подвластна контролю со стороны ребенка, ее нельзя заслужить (либо она есть, либо ее нет). **Отцовская любовь обусловлена – отец любит за то, что ребенок оправдывает его ожидания.** Отцовская любовь управляема, ее можно заслужить, но ее можно и лишиться. При этом Э. Фромм отмечает, что «речь здесь идет не о конкретном родителе, а о материнском и отцовском началах, которые в определенной степени представлены в личности матери или отца» [5].

Большое значение имеет «качество» семьи, её воспитательная способность. Семья, неспособная воспитывать, приводит к серьезным нарушениям в процессе социализации ребенка. Семье принадлежит основная роль в формировании нравственных начал, жизненных принципов ребенка.

Семья создает личность или разрушает ее, во власти семьи укрепить или подорвать психическое здоровье ее членов. Семья поощряет одни личностные влечения, одновременно препятствуя другим, удовлетворяет или пресекает личные потребности. Семья структурирует возможности достижения безопасности, удовольствия и самореализации. Она указывает границы идентификации, способствует появлению у личности образа своего «Я». От того, как строятся отношения в семье, какие ценности, интересы выдвигаются у ее старших представителей на первый план, зависит, какими вырастут дети. Климат семьи оказывает воздействие на моральный климат и здоровье всего общества. Ребенок очень чутко реагирует на поведение взрослых и быстро усваивает уроки, полученные в процессе семейного воспитания.

Перевоспитать ребенка из проблемной семьи практически невозможно. Ребенок усвоил определенные правила, и общество будет расплачиваться за подобные пробелы в воспитании. Семья подготавливает ребенка к жизни, является его первым и самым глубоким источником социальных идеалов, закладывает основы гражданского поведения.

Родители – первые воспитатели – имеют самое сильное влияние на детей. Родители являются предыдущими по отношению ко всем остальным; воспитателю детского сада, учителю начальных классов и учителям-предметникам. Им самой природой отдано преимущество в воспитании детей. Глубокие контакты с родителями создают у детей устойчивое **жизненное состояние, ощущение уверенности и надежности**. А родители приносят радостное чувство удовлетворения.

Проблема отношений родителей и детей – сложная и парадоксальная. Сложность ее – в скрытом, интимном характере человеческих отношений, **щепетильности «внешнего» проникновения** в них. А парадоксальность в том, что, при всей ее важности, родители ее обычно не замечают, ибо не имеют для этого необходимой психолого-педагогической информации [5].

Таким образом, детско-родительские отношения и их влияние на развитие ребенка неоднократно рассматривалась в **работах как отечественных, так и зарубежных исследователей**: представителей гуманистической психологии, теории социального научения, отечественной психотерапевтической школы, а также в клинически ориентированной литературе. Хотя родительские отношения в каждой психологической школе описываются различными поня-

тиями и терминами, которые определяются исходными теоретическими позициями авторов, вместе с тем, практически во всех подходах можно отметить своеобразную двойственность родительского **отношения**. **С одной стороны, главной характеристикой родительского отношения является любовь, которая определяет доверие к ребенку, радость и удовольствие от общения с ним, стремление к его защите и безопасности, безусловное принятие и внимание, целостное отношение к нему**. С другой – родительское отношение характеризуется требовательностью и контролем.

Основная часть

Исследовательская часть работы была проведена с учениками шестых классов на базе средней школы-лицея №23 г. Актобе Республики Казахстан [6,7].

В исследовательской части при работе с детьми нами были использованы следующие методы:

1. Рисуночный тест «Кинетический рисунок семьи» (Р. Бернс и С. Кауфман);

2. Методика измерения родительских установок и реакций. (Методика PARI)

Методики «Рисунка семьи» (Drawing-Family Techniques) – группа проективных методик для оценки внутрисемейных отношений. Сама техника основана на анализе и интерпретации рисунков. Методики основаны на анализе и интерпретации рисунков семьи, как правило, применяются при обследовании детей. Исторически использование методики «Рисунок семьи» связано с общим развитием «проективной психологии». Вариантом «рисунка семьи», получившим наибольшую известность в зарубежной психодиагностике, является «Кинетический рисунок семьи», предложенный Р. Бернсом и С. Кауфманом. В нем нужно нарисовать каждого из членов семьи в действии. Интерпретация материала основана на символическом толковании изображенных отношений, действий, предметов; при этом часть трактовок, предложенных авторами методики, основана на принципах психоанализа. Техника «рисунка семьи» в советской психодиагностике нашла применение в клинических исследованиях.

Анализ рисуночного теста показал, что из 60 семей к высокому уровню детско-родительских отношений можно отнести только 18 семей, а это 30% от общего количества. Средний уровень детско-родительских **отношений продемонстрировали 30 семей (50 %)**. Низкий уровень показали 12 семей, что составило 20%.

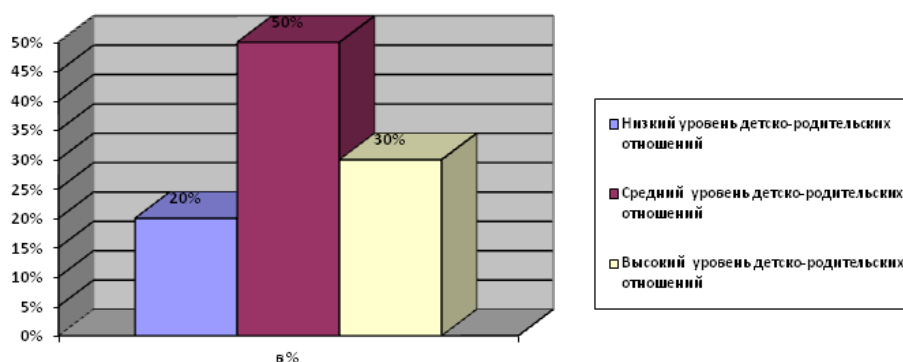

Рисунок 1 – Сравнительный анализ результатов проективной методики «Кинетический рисунок семьи»

По результатам теста определяется, что далеко не во всех семьях царит атмосфера положительных детско-родительских отношений. Анализируя рисунки детей, мы обратили внимание на определенную напряженность в детско-родительских отношениях, с одной стороны, связанную с отказом принять самостоятельность ребенка и, с другой стороны, с определенной «пассивностью» роли матери.

2. Методика измерения родительских установок и реакций. (Методика PARI)

Методика PARI (**parental attitude research instrument**) предназначена для изучения отношения родителей (прежде всего, матерей) к разным сторонам семейной жизни (семейной роли). Авторы – американские психологи Е.С. Шеффер и Р.К. Белл. Эта методика широко использовалась в Польше (Рембовски) и Чехословакии (Ко-

таскова). В России адаптирована Т.В. Нещерет. В методике выделены 23 аспекта-признака, касающиеся разных сторон отношения родителей к ребенку и жизни в семье. Из них 8 признаков описывают отношение к семейной роли, и 15 касаются детско-родительских отношений. Эти 15 признаков делятся на следующие 3 группы: 1 – оптимальный эмоциональный контакт, 2 – излишняя эмоциональная дистанция с ребенком, 3 – излишняя концентрация на ребенке.

Каждый признак измеряется с помощью 5 суждений, уравновешенных с точки зрения измеряющей способности и смыслового содержания. Вся методика состоит из 115 суждений. Нами было протестировано 60 родительниц, которые активно участвовали в исследовании. Результаты исследования нами были оформлены в таблицу и сделаны соответствующие выводы.

Таблица 1 – Результаты исследования методики PARI

№	Признаки	6 А %	№	Признаки	6 Б %
1	Вербализация	45	1	Вербализация	25
2	Чрезмерная забота	75	2	Чрезмерная забота	45
3	Зависимость от семьи	85	3	Зависимость от семьи	90
4	Подавление воли	65	4	Подавление воли	35
5	Ощущение самопожертвования	100	5	Ощущение самопожертвования	50
6	Опасение обидеть	80	6	Опасение обидеть	100
7	Семейные конфликты	40	7	Семейные конфликты	35
8	Раздражительность	75	8	Раздражительность	80
9	Излишняя строгость	60	9	Излишняя строгость	55
10	Исключение внутрисемейных влияний	75	10	Исключение внутрисемейных влияний	65
11	Сверхавторитет родителей	85	11	Сверхавторитет родителей	35

№	Признаки	6 А %	№	Признаки	6 Б %
12	Подавление агрессивности	40	12	Подавление агрессивности	75
13	Неудовлетворенность ролью хозяйки	65	13	Неудовлетворенность ролью хозяйки	80
14	Партнерские отношения	55	14	Партнерские отношения	90
15	Развитие активности ребенка	80	15	Развитие активности ребенка	60
16	Уклонение от конфликта	60	16	Уклонение от конфликта	45
17	Безучастность мужа	70	17	Безучастность мужа	80
18	Подавление сексуальности	80	18	Подавление сексуальности	75
19	Доминирование матери	85	19	Доминирование матери	75
20	Чрезмерное вмешательство в мир ребенка	85	20	Чрезмерное вмешательство в мир ребенка	65
21	Уравненные отношения	100	21	Уравненные отношения	100
22	Стремление ускорить развитие ребенка	65	22	Стремление ускорить развитие ребенка	85
23	Несамостоятельность матери	80	23	Несамостоятельность матери	70

Проведя это исследование и сравнив результаты двух классов, можно сказать, что в 6 «А» классе у матерей высшее ощущение самопожертвования перед детьми и семьей в целом, существуют уравненные отношения между родителями и ребенком. Мама не считают основным побуждение словесных проявлений, вербализацию, также здесь мамы редко находятся в агрессивном состоянии, что свидетельствует о низких баллах в этой шкале. В свою очередь,

в 6 «Б» классе у мам существует опасение обидеть ребенка, стремление создать безопасность в своей семье. Существуют уравненные отношения между родителями и ребенком, партнерские отношения, но у мам имеется ограниченность интересов рамками семьи, заботами исключительно о семье.

Таким образом, проанализировав средние данные респондентов, мы выявили следующие особенности детско-родительских отношений.

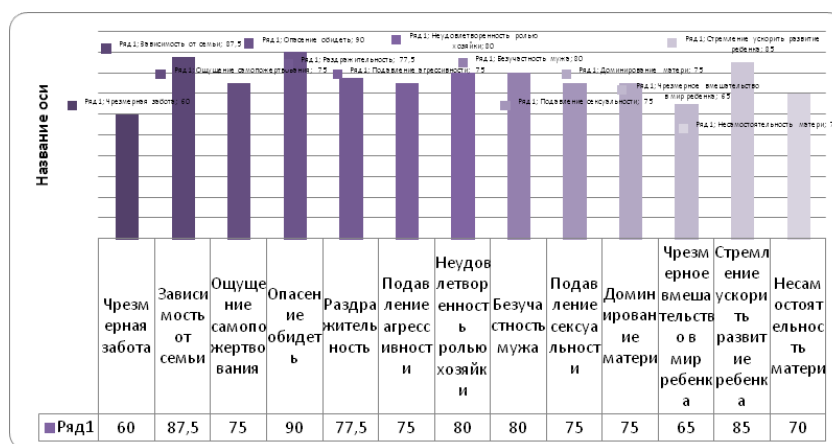

Рисунок 2 – Сравнительный анализ результатов PARI

Стоит отметить тот факт, что родители, в частности наши респонденты матери, заявляя о тех или иных проблемах, тем не менее подчеркивают следующие факторы: уравненные отношения (100%), опасение обидеть ребенка (90%), уклонение от конфликтов (45%).

Следовательно, мы видим определенное проявление социально-желательных ответов, с одной стороны. Подчеркивая проблемы, родительницы

с другой стороны, хотят выглядеть «хорошими матерями» и поэтому много замалчивается – «вербализация» – 35%.

Заключение

Сравнивая данные по этой методике и результаты тестов, направленных на обследование детей, мы обнаружили, что нарушения в роди-

тельских отношениях к детям оказывают влияние на их эмоциональное состояние, в частности, на проявление тревожности, возникновение конфликтов между родителями и детьми.

Таким образом, в результате проведенного исследования, суммируя полученные результаты, мы выделили уровни детско-родительских отношений в семье. Критериями определения уровней детско-родительских отношений для нас явились:

- детские отношения к родителям;
- знания родителей о воспитании ребенка;
- родительские отношения к детям.

Высокий уровень: 11 семей – 14%, характеризуется достаточным объемом знаний и представлений родителя о воспитании ребенка. Ребенок в семье чувствует себя комфортно и уютно. Родители уважают своего ребенка, одобряют его интересы и планы, стараются во всем помочь ему, поощряют его инициативу и самостоятельность.

Средний уровень: 50 семей – 62%, характеризуется недостаточным объемом знаний и представлений родителя о воспитании ребенка. Родители нарушают взаимоотношения с детьми, ребенок чувствует себя одиноким, они не предоставляют ему самостоятельности.

Низкий уровень: 19 семей – 24%, характеризуется незнанием родителей о воспитании детей. Ребенок не удовлетворен своим семейным положением, испытывает повышенную тревожность. Родители воспринимают своего ребенка плохим, неприспособленным, неудачливым, испытывают по отношению к ребенку раздражительность и обиду.

Результаты проведенного нами исследования показали, что средний и низкий уровни в развитии детско-родительских отношений вызывают особый интерес, так как в отношениях родителей с детьми прослеживаются некие нарушения, которые сказываются на появлении

у детей тревожности, раздражительности, гнева и т.д. На наш взгляд, причинами, повлекшими за собой возрастание такого поведения у детей, является то, что:

- у родителей не сформировано полное представление о воспитании ребенка;
- ребенок не ощущает себя уютно и комфортно в семье (он не удовлетворен своим положением в семье);
- дети растут в условиях дефицита добра, ласки, любви; боятся наказания;
- в семье – неблагоприятная обстановка; чрезмерная опека.

Данные исследования свидетельствуют о том, что в наших экспериментальных группах преобладает средний уровень детско-родительских отношений, и мы поставили перед собой цель: снизить низкий уровень до минимума, а высокий поднять до максимума. Таким образом, нами была разработана коррекционная программа для формирования психолого-педагогических условий по преодолению уровня тревожности, гнева у детей подросткового возраста в системе детско-родительских отношений.

Итак, данные сравнительно-сопоставительного анализа свидетельствуют о том, что использование организации коррекционной работы способствует улучшению детско-родительских отношений, установлению взаимопонимания между детьми и родителями. Коррекция была ориентирована не на достижение каких-то конкретных результатов, а на создание условий, способствующих отреагированию негативных переживаний, снижению эмоционального напряжения как у детей, так и у их родителей.

Мы считаем, что правильные воспитательные позиции родителей, выражаются, в первую очередь, в восприятии ребенка как личности, определяют одновременно и позицию ребенка в семье как полноправного члена, к правам и потребностям которого относятся в родном доме с уважением.

Литература

- 1 Richard A. Gardner. The parental alienation syndrome and the corruptive power of anger // The international handbook of parental alienation syndrome. / edited by Richard A. Gardner, S. Richard Sauber, Demosthenes Lorandos – U.S.A., 2006. – p. 33-49.
- 2 Eduard Bakalar and co. Divorces and modern psychology. – Praha, 2006 – p. 40-59.
- 3 Jayne A. Major. Helping clients to deal with parental alienation syndrome // The international handbook of parental alienation syndrome. / edited by Richard A. Gardner, S. Richard Sauber, Demosthenes Lorandos – U.S.A., 2006. – p. 276-286.
- 4 Фрейд А. Детский психоанализ. – СПб.: Питер, 2004. – 477 с. (Серия «Хрестоматия по психологии»).
- 5 Э. Фромм «Азбука для родителей» – Л.: 1991 г.
- 6 Дж. Добсон. Исчерпывающие ответы: Родителям о детях (пер. с англ. Чигиревой М.Б., Чупровой Л.М.) – 587 с., – СПб.: Мирт, 2000.
- 7 Алекшова Л.Б., Каримова А.Т. Психологические особенности детско-родительских отношений // Материалы Международной научной заочной конференции. Новая индустриализация: философские, экономические, социальные, экологические, политические аспекты. РФ, г. Санкт-Петербург, 2013г. – С.43-47.

8 Каримова А.Т., Алекешова Л.Б. Детско-родительские отношения как фундаментальная основа гармоничного развития ребенка. // Казахстан. Вестник АРГУ, – 2013. – №3.

References

- 1 Richard A. Gardner. The parental alienation syndrome and the corruptive power of anger // The international handbook of parental alienation syndrome. / edited by Richard A. Gardner, S. Richard Sauber, Demosthenes Lorandos – U.S.A., 2006. – p. 33-49.
- 2 Eduard Bakalar and co. Divorces and modern psychology. – Praha, 2006 –p. 40-59.
- 3 Jayne A. Major. Helping clients to deal with parental alienation syndrome // The international handbook of parental alienation syndrome. / edited by Richard A. Gardner, S. Richard Sauber, Demosthenes Lorandos – U.S.A., 2006. – p. 276-286.
- 4 Freud A. Psychoanalysis for children. SPb.: Piter, 2004. 477 p. (Anthology of Psychology series).
- 5 Fromm E. ABC for parents: L.: 1991.
- 6 Dobson J. Answers: Parents about children – 587 p., SPb: Mirt, 2000.
- 7 Alekshova L.B., A.T. Karimova. Psychological aspects of parents-children relationship // Materials of the International scientific correspondence conference. New industrialization: philosophical, economic, social, ecological, political aspects. Russian Federation, St. Petersburg. 2013 of page 43-47.
- 8 Alekshova L.B., A.T. Karimova. Child parental relations as fundamental basis of harmonious development of the child. Kazakhstan. ARGU-2013 bulletin. – No. 3.

Рогалева Л.Н., Малкин В.Р.,
Ким А.М., Айдосова Ж.К.,
Хон Н.Н.

**Подходы к модели
психологического обеспечения
спортсменов на всех этапах
спортивной карьеры**

В статье сформулированы общие теоретические подходы к построению модели психологического обеспечения спортсменов на всех этапах спортивной карьеры. Предлагается строить психологическую работу со спортсменами исходя из задач возрастного и субъектного становления личности спортсмена. Выделены направленность, критерии и методы психологической работы со спортсменами. Раскрываются пути включения в психологическую работу тренера с учетом трудностей каждого из этапов спортивной карьеры.

Гипотеза исследования: теоретическое обоснование модели психологического сопровождения спортсменов и реализация данной модели на практике может способствовать снижению негативных последствий «ранней спортивной профессионализации» и содействовать повышению результатов спортсменов на всем протяжении их спортивной карьеры. Нами выделены 4 возрастные этапа, которые должны войти в систему психологического обеспечения спортсменов.

Ключевые слова: модель, психологическое обеспечение, спортивная карьера.

Rogalyova L.N., Malkin V.R.,
Kim A.M., Aidosova Zh.K.,
Khon N.N.

**Approaches to Model of
Psychological Support of Athletes
at All Stages of Sports Career**

The general theoretical approaches to the construction of model of psychological support for athletes at all stages of sports career are stated. The psychological work with regard to age factor and personality development as a subject of activity is proposed. Orientation, criteria and methods of psychological work with athletes are marked. The ways of implementation into psychological work of coach with regard to difficulties of every stage of sports career are revealed.

Hypothesis of research is as follows: theoretical foundation of the model of psychological support for athletes and realization of the model in practice may help on the decrease of negative consequences of «early sportive professionalization» and promote the increase of performance of athletes within all their career in sports.

Key words: model, psychological support, sports career.

Рогалева Л.Н., Малкин В.Р.,
Ким А.М., Айдосова Ж.К.,
Хон Н.Н.

**Спорт карьерасының
барлық кезеңіндегі
спортшыларды психологиялық
қамтамасыздандыру моделінің
тәсілдері**

Мақалада спортшыларды спорттағы карьерасының барлық кезеңіндегі психологиялық қамтамасыздандыру тәсілдеріне жалпы теориялық амалдар берілген. Сонымен қатар, спортшылармен жүргізілетін психологиялық жұмысты оның жасерекшелік және субъективті қалыптасуына байланысты тұлғалық ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі ұсынылады. Спортшылармен жүргізілетін психологиялық жұмыстың бағыттылығы, негізгі өлшемдері және әдістері айқындалады. Спорт карьерасындағы әр кезеңнің күрделілігі ескеріле отырып, психологиялық жұмысқа жаттықтырушыны қосу жолдары қарастырылады.

Зерттеу болжамы: спортшыларды психологиялық қамтамасыздандыру моделінің теориялық негіздемесі және оның практикада жүзеге асырылуы «ерте спорттық кәсіпқойланудың» жағымсыз салдарын төмендетіп, спортшының спорттық карьерасы барысындағы нәтижелерінің жоғарлауына түрткі бола алады.

Түйін сөздер: модель, психологиялық қамтамасыздандыру, спорт карьерасы.

¹Уральский Федеративный университет имени первого Президента России
Б.Н. Ельцина, Россия, г. Екатеринбург²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы³Армянско-Российский (Славянский) университет,
Армения, г. Ереван

*E-mail.ru: a.kim@inbox.ru

ПОДХОДЫ К МОДЕЛИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СПОРТСМЕНОВ НА ВСЕХ ЭТАПАХ СПОРТИВНОЙ КАРЬЕРЫ

Введение

Практика спорта показывает, что психологическая подготовка спортсменов для большинства тренеров не рассматривается как целенаправленная деятельность. Чаще всего тренеры при работе со спортсменами либо опираются на свой житейский опыт, свою интуицию, либо обращаются к психологам, а сами занимают позицию наблюдателя. Проблема не только в самих тренерах, но и в отсутствии научно-обоснованной системы психологического сопровождения спортсменов на всех этапах спортивной карьеры. Создание программ психологического обеспечения должно начинаться с начальных этапов спортивной карьеры и продолжаться до уровня высшего спортивного мастерства.

Это вызвано тем, что современный спорт ориентирован на раннюю специализацию, в результате которой спортивная деятельность становится ведущей для достаточно большого количества юных спортсменов. Именно ранняя специализация в спорте может стать причиной дисгармонии в личностном развитии спортсменов из-за односторонности и перенасыщенности тренировочных и соревновательных воздействий, сужения целей, пренебрежения к жизненным перспективам и социальным контактам [1]. Проведенный Столяровым В.И. опрос ведущих специалистов в области спорта выявил наличие ряда противоречивых тенденций в детском спорте. Так, по мнению 74 респондентов (63%) ситуация оценивается позитивно, в то время как 31 респондент (26%) оценил ее как «скорее позитивную, чем негативную», а 36 респондентов (31%) дали негативную оценку. Наиболее остро стоят вопросы, связанные с гуманистической ценностью спорта. Например, такие как: «С какого возраста следует включать детей в соревнования и тренировки?», «Нужно ли раннее вовлечение детей в спорт высших достижений?», «Какие ценности должны культивироваться в детско-юношеском спорте?» и т.д. Именно эти проблемы обозначили как первоочередные 90 респондентов (77%) [2].

Исследования, проводимые сегодня за рубежом, также связаны с развитием таланта в спорте. Ставится вопрос: следует

ли при развитии таланта в спорте опираться на природные предпосылки и природные способности спортсменов, а значит – идти по пути жесткой селекции и отбора в спорте высших достижений, либо делать акцент на изучении психо-социальных факторов, способствующих развитию способностей юных спортсменов [3]. Изложенные выше положения определили актуальность нашей работы, направленной на обоснование модели психологического сопровождения спортсменов. Обоснование модели строилось с учетом передового опыта работы ведущих **российских спортивных психологов** (Малкин В.Р., Горская Г.Б., Рогалева Л.Н., Сопов В.Ф., Родионов А.В., Сивицкий В.Г. и др.) [4, 5, 6], анализ **которых частично был проведен** в казахстанской психологической литературе [7,8].

Гипотеза исследования

Гипотеза исследования: теоретическое обоснование модели психологического сопровождения спортсменов и реализация данной модели на практике может способствовать снижению негативных последствий «ранней спортивной профессионализации» и содействовать повышению результатов спортсменов на всем протяжении их спортивной карьеры.

Важным теоретическим обоснованием разрабатываемой нами модели стали теории, обосновывающие условия становления личности субъектом деятельности, развития и саморазвития (К.А. Абульханова-Славская, С.Л. Рубинштейн, В.Д. Шадриков) [9,10,11], а также работы Э.Л. Деси и Р.М. Райан [3], которые ставят перед **психологической наукой задачу сфокусироваться** на поиске позитивных составляющих психологии человека, выделению условий, помогающих нормальному психологическому развитию и противостоянию негативному влиянию среды. Модель психологической работы со спортсменами учитывала закономерности каждого возрастного этапа развития личности, этапность процесса личностного становления, условий, способствующих переходу личности с одного уровня развития на другой, более высокий, **достижению главной цели психологической работы со спортсменами. При этом главными векторами развития личности спортсмена были выбраны:**

– динамика мотивации (на процесс, на достижение успеха, на самоутверждение, на самореализацию),

– становление субъектной позиции в ходе занятий спортом (действия, достижения цели, достижения лично-значимого результата деятельности, жизнедеятельности).

Нами выделены 4 возрастных этапа в системе психологического обеспечения спортсменов.

1 этап – 9 – 12 лет (младший подростковый возраст), соответствует этапу начальной подготовки спортсменов,

2 этап – 13 – 15 лет (старший подростковый возраст), соответствует первому этапу специальной подготовки спортсменов,

3 этап – 16 – 18 лет (ранняя юность), соответствует второму этапу специальной углубленной подготовки спортсменов,

4 этап – с 19 лет и старше (поздняя юность и зрелость), соответствует этапу высшего спортивного мастерства.

В разработанную нами модель включен комплекс мероприятий по психологическому обеспечению тренировки и соревнования на каждом из этапов: 1) **психодиагностика**, 2) **психолого-педагогические** и **психогигиенические** рекомендации, 3) **психологическая подготовка**, 4) **управление состоянием и поведением спортсмена.**

Эффективность психологического обеспечения тренировки и соревнования зависит от активного использования всех этих компонентов как единого целого. Психодиагностика ставит своей целью изучить спортсмена и его возможности в определенных условиях спортивной деятельности. Проводится она для того, чтобы **в последующем сформулировать** психолого-педагогические и психогигиенические рекомендации и спланировать более эффективную систему воздействий на спортсмена.

Психолого-педагогические и психогигиенические рекомендации имеют отношение к формированию личностных образований, снижению последствий внешних негативных психологических факторов (отношения с тренером, влияние родителей, атмосфера в группе, трудности и сложности в тренировках и соревнованиях). Психологическая подготовка делится на психологическую подготовку тренера и спортсмена. В психологической подготовке спортсмена выделяют четыре раздела, тесно связанных между собой: психологическая подготовка к продолжительному нагрузочному тренировочному процессу; общая психологическая подготовка к соревнованиям; коррекция психических состояний на заключительном этапе подготовки к соревнованиям; специальная

подготовка к конкретному соревнованию. **Управление состоянием и поведением спортсмена** необходимо при недостатках психологической подготовки, когда требуется срочно повлиять на психическое состояние спортсмена.

На начальном этапе спортивной карьеры (1 этап) приоритетным является развитие интереса в сфере спорта, т.е. процессуальные мотивы. Только они могут помочь закрепить в спорте детей, которые часто приходят туда под влиянием случайных побуждений. Изучение мотивов прихода детей и подростков в спорт показало, что главным мотивом оказался «интерес к избранному виду спорта» (69% испытуемых, но у мальчиков чаще, чем у девочек), влияние родителей на выбор вида спорта отметили – 26%, влияние группы сверстников – 14%. При этом 65% девочек и втрое меньше мальчиков начали заниматься «потому, что их пригласил (отобрал) тренер». Имели «смутное» представление о том виде спорта, которым пришли заниматься 46% девочек и 21% мальчиков. Мальчики чаще (42%) указывали на «обман ожиданий» по поводу содержания тренировок.

Большое значение имеют также проблемы и трудности адаптации юных спортсменов к требованиям конкретного вида спорта, тренеру, новому режиму тренировок и жизни в целом, очень важно включение тренера в решение проблем и трудностей юных спортсменов. Необходимо оказание помощи тренеру в проведении воспитательной, вне тренировочной работы (составление совместно с тренером плана и программы такой работы). Во-вторых, ознакомление его с теми психологическими трудностями, которые возникают у юных спортсменов на начальном этапе подготовки, и подготовка рекомендаций для снижения негативных последствий этих проблем. В-третьих, разработка и предложение тренеру психотехнологий по формированию самостоятельности, ответственности, адекватной самооценки и уровню притязаний. **В-четвертых, анализ с тренером психологических проблем, возникающих в данной группе и способы их решения.** В-пятых, организация постоянно действующего семинара для тренеров, работающих с данным возрастом для ознакомления их с психологическими особенностями данного возраста, психологическими проблемами этого возраста и способами их решения. В-шестых, организация психодиагностических мероприятий. Сроки проведения психодиагностических обследований: в начале и середине учебного года, после 1 года обучения, после 2 года обучения.

Наиболее приемлемые методы диагностики на данном возрастном этапе: определение мотивов занятий спортом, исследование самооценки, уровня притязания, психологической атмосферы в группе и др. В-седьмых, обучение тренера и спортсменов основам психической саморегуляции. Прежде всего, овладение навыками расслабления и мобилизации, а также технологии использования метода идеомоторной тренировки: упражнения на концентрацию внимания, упражнения на выполнение технических элементов и специальные упражнения для данного вида спорта.

Важной в работе психолога на данном этапе должна стать помощь юным спортсменам в подготовке к первым соревнованиям, а также помощь им после выступления в соревнованиях. Результаты 1-го этапа должны заключаться в становлении таких психологических характеристик, как: устойчивая мотивация занятий спортом (Я хочу), готовность к выполнению тренировочного режима и готовность проявлять усилия при выполнении физических нагрузок, способность к управлению вниманием, развитие волевой регуляции, положительной самооценки своих физических качеств и ориентации на достижение успеха.

На 2 этапе (13 – 15 лет) в тренировочной и соревновательной деятельности начинается работа на результат. Для большинства спортсменов (70%) этот этап связан с обновлением и расширением своего технического арсенала.

Тренировочные нагрузки увеличиваются с 2-3 раз в неделю до 5-6 раз в неделю. У спортсменов может появляться страх не выдержать нагрузки и страх получить травму. Проведенные исследования дают определенный материал для определения цели и задач психологической работы на данном этапе [1,1].

Как показали исследования, 47% юношей и 55% девушек начинают тренироваться серьезно, ставя перед собой определенные цели в спорте. Большинство спортсменов удовлетворены отношениями с тренерами. Но в тоже время 15% считают, что тренер неоправданно форсирует их подготовку, чтобы быстрее получить результат, 20% отмечают, что тренер совершенно не заботится о том, восстанавливается ли спортсмен после нагрузок или нет. Около 20-25% испытывали сильное давление со стороны тренера, который требовал, чтобы спортсмены подчинялись ему абсолютно во всем. И именно в этом возрасте до 15-20% стали принимать препараты для ускорения

восстановления и увеличения силы. Соревнования на этом этапе связаны с **новыми трудностями**. У 70% юных спортсменов наблюдается отсутствие стабильности при выступлении в соревнованиях. Страх и растерянность испытывало от 25% до 30% юных спортсменов. Почти 50% переживали поражения, считая, что проиграли чисто психологически. Многим, по мнению тренера, не доставало бойцовских качеств, воли к победе.

Поэтому большое значение на данном этапе имеет осознание спортсменом спорта как ценности, как важнейшей сферы, где человек может проявить себя. **Вышеизложенные проблемы** и трудности 2 этапа позволяют планировать и прогнозировать результаты работы с юными спортсменами.

На 2 этапе – этапе специализации работа психолога имеет уже 2 вектора: работа с тренером и работа со спортсменом. Однако работа со спортсменом должна обязательно проводиться при согласовании с тренером, иначе может возникнуть определенный конфликт между психологом и тренером (тренеры очень ревниво относятся к вмешательству в его работу других лиц), но самое опасное в этом случае, если спортсмен станет «предметом» этого конфликта (этих взаимоотношений). Тренеры и спортсмены должны хорошо знать **следующие психологические** темы: 1. Мотивационные причинные схемы и их роль в формировании установки спортсмена на усилия (тренировочную работу). 2. Психотехнологии по формированию психологической стабильности и психической надежности. 3. Использование психической саморегуляции с учетом **возрастных особенностей**. **Диагностика** на этом этапе должна стать естественным фактором тренировочного и соревновательного процесса. Полезно при работе на данном этапе проведение ряда психодиагностических исследований.

1. Методика «социометрия». Задача этого исследования не только определить психологическую структуру группы, определить лидеров, **предпочитаемых, ведомых, отверженных**. Это для тренера достаточно ясно и без исследования. Главное – **то, что исследование** позволяет психологу создать контакт со спортсменом, обсуждая с ним результаты, касающиеся лично его и анализируя, почему у него сложился тот или иной статус в группе. Результаты «социометрии» позволяют юному спортсмену взглянуть на себя глазами сверстников. Полезно проводить этот тест 2 раза в год.

2. Исследование отношений в системе «тренер–спортсмен». Данный тест предназначен для выявления того, как спортсмены оценивают профессиональные, поведенческие и эмоциональные качества тренера. Использование теста «тренер–спортсмен» каждые 6 месяцев может дать полезную информацию для тренера и возможно предупредить проблемы, которые могут возникнуть у него со спортсменами. Однако задача психолога, используя опрос, сделать так, чтобы данные не навредили спортсменам, если эти показатели будут негативными для тренера.

3. Шкала «атмосфера в группе» может дать очень полезную информацию о процессах, происходящих в группе. Анализ данных по шкале позволяет, во-первых, прогнозировать в какую сторону (положительную или отрицательную) развиваются и могут развиваться в дальнейшем межличностные отношения в группе, если не искать путей для их оптимизации.

4. В этом **возрасте уже можно создавать психологический портрет спортсмена**, куда могут войти как личностные характеристики, так и характеристики, напрямую связанные с успешностью его спортивной деятельности (мотивация на достижения успеха и избегания неуспеха, уровень тревожности, мотивы на выполнение тренировочных нагрузок, самооценка, уровень притязания, способность к саморегуляции). **Главными результатами психологической работы** должно стать формирование у спортсменов таких характеристик как: стремление к совершенствованию в избранном виде спорта, уверенность в своих возможностях (Я могу), готовность к мобилизации в психологически трудных ситуациях, высокий уровень **самоконтроля, умение адекватно реагировать** на успехи и неудачи (самообладание). Данная модель психологической работы со спортсменами **была успешно внедрена в практику работы со спортсменами школы Олимпийского резерва г. Екатеринбург**.

Результаты исследования Л. Н. Рогалевой [2] показали, что в экспериментальных группах, где проводилась **психологическая работа с тренером**, у спортсменов доминирующими мотивами становятся мотивы совершенствования и социальные мотивы (69%). Позитивные данные были отмечены и при исследовании динамики самооценок юных спортсменов.

В ходе исследования у спортсменов наблюдался рост адекватных самооценок с 39% до 63%, соответственно этому снизилось количество спортсменов с завышенной самооценкой с 37%

до 24% и заниженной самооценкой с 24% до 13%. Так же у юных спортсменов наблюдалось улучшение в развитии таких качеств, как общительность с 5,2 до 7 баллов, эмоциональная устойчивость с 6,1 до 7,7, $P < 0,001$, лидерство с 6,2 до 7,9, $P < 0,001$, собранность с 5,5 до 8,2, $P < 0,01$, самоконтроль с 6,2 до 8,5, $P < 0,01$, при сохранении на прежнем уровне показателя уверенности 5,5 и 5 и снижении тревожности с 5,7 до 4,9 (по тесту 16 PF). Данную тенденцию можно назвать положительной, так как она способствует формированию уверенной, стабильной личности, способной преодолевать физические и психологические нагрузки.

Наиболее явные различия у спортсменов в группах, где проводилась психологическая работа и где она не проводилась, наблюдались по таким характеристикам, как эмоциональная устойчивость 7,7 и 4,2, $P < 0,01$; собранность 8,2 и 4,9; неуверенность 4,9 и 7,8; самоконтроль 8,5 и 4,7, $P < 0,001$; и тревожность 4,9 и 8, $P < 0,001$. Полученные экспериментальные данные наглядно свидетельствуют о том, что влияние спортивной деятельности на личность юного спортсмена опосредовано той психологической работой, которая проводится (или не проводится) с данными спортсменами.

Содержание системы психологического обеспечения спортсменов на 3 этапе 16 – 18 лет (ранняя юность) зависит как от психологических особенностей спортсменов данного возраста, так и от особенностей спортивной карьеры на данном этапе. Этот переход обычно совпадает с юношеским возрастом, когда спортсмен решает важную для себя задачу профессионального самоопределения. На этом этапе важно предложить спортсмену образцы для подражания, помочь выбрать идеал в спорте. Начинаются поиски индивидуального пути. В тоже время на данном этапе происходит большой отсев из спорта спортсменов среднего уровня. Одна из главных причин – они не видят дальнейших перспектив в спорте, считают, что нужно сосредоточиться на решение других жизненных проблем. Но дело в том, что потом большинство из них оценивают свой уход как преждевременный. Значит, если помочь спортсмену скоординировать спортивные цели и планы с другими жизненными целями, то можно продлить спортивную жизнь.

Результаты целенаправленной психологической работы со спортсменами на 3 этапе заключаются в становлении следующих психологических характеристик спортсменов:

высокий уровень саморегуляции, уверенность в себе (Я сам), готовность спортсмена не опускать руки при неудачах и установка на преодоление трудностей. На этапе спортивного совершенствования (16-18 лет) спортсмен уже в той или иной степени выходит на профессиональный уровень. Здесь является важной способностью спортсмена выдерживать значительные психофизические нагрузки. С одной стороны, **важнейшим становится решение проблемы формирования субъектных качеств спортсменов** (самостоятельность, ответственность, мотивация), а с другой – решение чисто спортивных задач и, хотя это две стороны одного процесса, специфика решения этих проблем существует.

Для достижения этих задач работа психолога должна быть направлена на установление оптимальных отношений между тренером и спортсменом. Психолог должен попытаться убедить тренера, что авторитарное руководство не может на данном этапе быть эффективным, необходим переход на демократический уровень, где спортсмен имеет право голоса и решения принимаются совместно. Установлено, что при снятии ответственности со спортсмена отношения между психологом и спортсменом превращаются в субъектно-объектные, т. е. психолог – субъект, спортсмен – объект. В этом случае спортсмен активен физически, но пассивен психологически. Психолог как бы подменяет собой спортсмена и принимает на себя всю ответственность за ход подготовки и результат. Это приводит к установке спортсмена на репродукцию (реализацию решений психолога) и зависимость спортсмена от психолога.

Более правильной и более эффективной является ситуация, когда отношение спортсмен – психолог строится на принципе субъект-субъект. В этом случае отношения воздействия психолога на спортсмена заменяются отношением взаимодействия. Это позволяет спортсмену быть активным как физически, так психически. Психологическая работа направлена на включение самого спортсмена в решение необходимых задач. Психолог помогает, а не заменяет спортсмена, помогая в развитии его личностного потенциала, а в более широком смысле в его самосовершенствовании. Ответственность делится между психологом и спортсменом. Исходный пункт психологической помощи опирается на сильные стороны личности спортсмена и, как следствие, установка спортсмена на творческий поиск, самосовершенствование, автономность

и способность самостоятельно принимать решения [12]. В связи с этим полезно давать тренеру информацию об удовлетворенности со стороны спортсменов их взаимоотношениями с тренером. Результаты психологической работы со спортсменами на 4 этапе заключаются в формировании психологической стабильности и психической надежности к экстремальным соревновательным условиям, способность выступать субъектом жизнедеятельности, в становлении у спортсменов мотивации на самореализацию и саморазвитие. Психологическая работа заключается в готовности тренера сменить позицию тренер-руководитель на позицию тренер-консультант. Для этого важно включение тренера в обсуждения, дискуссии, предоставление спортсмену права на ошибку при выборе методов и способов достижения спортивной цели, помощь спортсменам в

овладении современными психологическими методами, знакомство спортсменов с психотехнологиями, направленными на повышение психологической стабильности и психической надежности в соревновательных условиях.

Заключение

В заключение можно отметить, что высказанные выше положения рассматриваются нами только как один из подходов к решению проблемы долговременной психологической подготовки спортсменов. Данный подход предполагает разработку технологий и инструментария для тренера на всех возрастных этапах спортивной подготовки, проведения экспериментальной работы, в ходе которой приведенная модель может корректироваться, уточняться и конкретизироваться.

Литература

- 1 Горская Г.Б. Прогнозирование психологических эффектов ранней профессионализации детей в спорте: теоретические основания// Физическая культура, спорт – наука и практика. – Краснодар. 2009. – №1. – С. 3–7.
- 2 Рогалева, Л.Н. Влияние спорта и установок тренера на личность юного спортсмена: автореф. дис. ... канд. психол. н.: 19.00.01.– М., 1999. – 20 с.
- 3 Ryan R.M., Deci E.L. A self-determination theory approach to psychotherapy: The motivational basis for effective change // Canadian Psychology, 2008. – №49, P. 186–193.
- 4 Малкин В. Р., Рогалева Л. Н. Спортивная психология: взгляд в будущее или почему многие талантливые молодые спортсмены так и не становятся спортсменами высокого уровня. //Спортивный психолог. – М.: РГУФК. – №2. – 2006. – С. 25 – 27.
- 5 Малкин В. Р. Управление психологической подготовкой в спорте.– М.: Физкультура и спорт, 2008.– 200 с.
- 6 Родионов А.В. Психология физического воспитания и спорта. – М.: Академический проект: Фонд «Мир», 2004. – 576 с.
- 7 Ким А.М. Психология спорта.– Алматы: Изд-во КазНУ, 2007. – 88 с.
- 8 Ким А., Касымжанова А., Садыкова А., Жаркешев К. Спорт психологиясы, 2014. – Алматы: Изд-во КазНУ. – 132 с.
- 9 Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности.//Современная психология: состояние и перспективы исследований. Ч.3. – М., 2002. – С.88-91.
- 10 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2004. –713 с.
- 11 Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека.– М.: Логос, 1996. – 320 с.
- 12 Стамбулова Н.Б. Психология спортивной карьеры. – СПб.: Центр карьеры, 1999. – 368 с.

References

- 1 Gorskaya G.B. Prognostication of psychological effects of sports professionalisation in early childhood: theoretical reasons// Journal of Physical culture, sports: Science and Practice. – Krasnodar, Russia.- №1, 2009. – P. 3–7.
- 2 Rogalyova L.N. Influence of sports and coach attitudes on the personality of young athlete.– М., 1999. – 20 p.
- 3 Ryan R.M., Deci E.L. A self-determination theory approach to psychotherapy: The motivational basis for effective change // Canadian Psychology, 2008. – №49, P. 186–193.
- 4 Malkin V.R., Rogalyova L.N. Sports psychology: a glance into the future, or why many talented young sportsmen do not ever become sportsmen of high level.// Sports Psychologist, 2006.– № 2. – P.25-27.
- 5 Malkin V.R. Management of psychological training in sports. – Moscow: Physical culture and Sport, 2008. – 200 p.
- 6 Rodionov A.V. Psychology of Sports and Physical Education. – М.: Academic Project; Fund «Mir», 2004. – 576 p.
- 7 Kim A.M. Psychology of Sports. – Almaty: Kazak Univ.Publishing, 2007. – 88 p.
- 8 Kim A.M., Kasymzhanova A., Sadykova A., Zharkeshev K. Psychology of Sports.-Almaty: Kazak Univ.Publishing, 2014. (In Kazak). – 132 p.
- 9 Abulkhanova-Slavskaya K.A. Social Thinking of Personality.//Modern Psychology: State and Perspectives of Research. Part 3. – М., 2002. – P. 88-91.
- 10 Rubinstein S.L. Foundations of General Psychology.-SPb.: Piter, 2004. – 713 p.
- 11 Shadrikov V.D. Psychology of activity and abilities. – М.: Logos, 1996.-320 p.
- 12 Stambulova N.B. Psychology of sports career.– SPb.: Career Center, 1999. – 368 p.

Кудайбергенова А.М.,
Батаева Г.Г.

**Жоғары сынып оқушыларының
қарым-қатынас мәдениетін
қалыптастыру ерекшеліктері**

Аталмыш мақалада қарым-қатынас, қарым-қатынас түрлері және оның қоғамдағы маңыздылығы жайында айтылады. Сондай-ақ жоғары сынып оқушылары болып қай жас шамасындағы оқушылар саналатындығы, олардың қарым-қатынас ерекшеліктері және түрлері секілді мәліметтер келтірілді. Мақаламыздың негізгі мақсаты жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері болғандықтан сол жайлы айтуды жөн санадық. Қарым-қатынас мәдениетін оқушылар бойында қалыптастыру деңгейін белгілейтін өлшемдер, жоғары сынып оқушыларында қарым-қатынас мәдениетін зерттеуге арналған әдіс-тәсілдердің басымдылығы, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру барысында түзету жұмыстарын жүргізудің маңыздылығы, оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың жолдары, сөз соңында қарым-қатынас мәдениетінің жоғары деңгейде болуы қатынасқа түсушілердің бірін-бірі тани алуы мен түсінуінің жоғары болуы керектігіне мән берілді.

Түйін сөздер: жоғары сынып оқушылары, қарым-қатынас мәдениеті, әлеуметтік педагог.

Kudaybergenova A.M.,
Batayev G.G.

**The work of a social educator
on shaping the communication
culture of high school children**

In this article the explanation of obshcheniye is told about relevancy of communication, the types of communication and also different. And also information on feature of communication of seniors, and their types of communication is given. The main goal of ours of article is to show feature formation of culture of communication between seniors. Also importance is given on that that criteria which show the level of formation of culture of communication at pupils, about importance of ways which allows to investigate cultures of communication at seniors, about relevancy of correctional work in the course of formation, ways of formation at pupils, in the conclusion we would like to tell that the high level of culture of communication consists in knowledge and in consciousness of partners.

Key words: communication culture; high school children; social educator.

Кудайбергенова А.М.,
Батаева Г.Г.

**Работа социального педагога
по формированию культуры
общения старшеклассников**

В данной статье говорится о значительности общения, виды общения, а также разные разъяснение общений. Также дается информация об особенностях общения старшеклассников, и их виды общения. Главная цель нашего статьи – это показать особенность формирования культуры общения между старшиклассниками. Также важность дается на то что критерии которые показывают уровень формирования культуры общения у учащихся, о важности способов которые дает исследовать культуры общения у старшиклассников, о значительности коррекционной работы в процессе формирования, пути формирования у учащихся, в заключении мы бы хотели сказать что высокий уровень культуры общения заключается в познание и в сознание партнеров.

Ключевые слова: старшеклассники; культуры общения; социальный педагог.

**ЖОҒАРЫ СЫНЫП
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
МӘДЕНИЕТІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

«Адам өміріндегі ең тамаша нәрсе – оның басқа адамдармен
қарым-қатынасы»
А. Линкольн

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде қалыптасуы, дамуы және кәсіби жетілуі үшін жағдайлар жасау атап көрсетілген.

Білім беру мен тәрбие мақсатын көздеген осындай мемлекеттік құжаттар аясында мәденилік жаңғырып, ерекше маңызға ие бола бастады.

Қарым-қатынас мәдениеті проблемаларын зерттеу әлеуметтік-экономикалық және мәдени дағдарыспен бірегей көтеріліп отырған өзекті мәселелердің бірі.

Қарым-қатынас – білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттың дүниетанымы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы.

Қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда нақты іс-әрекетті ұйымдастырушы мұғалім болғандықтан, оның кәсіби даярлығының ғылыми-педагогикалық негіздерін қарастыру қажеттілігі туындайды. Бүгінгі студент, ертеңгі мұғалімді даярлауда қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруды кәсіби даярлаудың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру керек.

Қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру олардың саналы көзқарасын, ізгілікті қарым-қатынас орнатуына, жүйелі іс-әрекет жасауына мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас мәдениеті теориясы аясында (Баллер Э.А. Давидович В.Е. Злобин И.С.), қарым-қатынастың этномәдени аспектілері (Ұзақбаева С.А.), оқушылардың қарым-қатынас мәдениеті проблемалары (Хмель Н.Д., Хан Н.Н., Балтабаев М.Х., Қалиева С.И., Баширова Ж.Р.) еңбектері негізінде қарастырылады.

Егеменді Қазақстанда өркениетті қоғам мен құқылы мемлекеттің қалыптасуы деңгейінде ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, **еркін ойлау қабілеті мен білімділігін арттыру** қажеттілігі туындап отыр.

Мемлекет тарапынан білім беру ісін жаңғырту мақсатында білім беру жүйелерінің мақсат, міндеттерін айқындайтын жаңа мазмұнды заңдар мен тұжырымдамалар қабылданып, халықтың

рухани дамуына, тілі мен тарихы, діні мен мәдениетінің өркендеуіне қолайлы жағдайлар туғызылуда.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «... жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде қалыптасуы, дамуы және кәсіби тұрғыда жетілуі үшін жағдайлар жасау» қажеттілігі айтылса, ал қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлерінің негізінде, халықтық мәдениеттің маңызына ерекше көңіл заңның келесі бағытында беріледі [1].

Қазақстан Республикасының әлеуметтік мәдени дамуының тұжырымдамасында «Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік мәдени даму жолы дегеніміз – ең алдымен, адамзат қазыналарына баса аудару, гуманитарлық ғылымдарға, өнерге, халықтың моральдық байлықтарына ену, мәдениеттің барлық салаларында мәдени дербестікті мойындау», – деп атап көрсеткен [2].

Осы орайда қарым-қатынас мәдениеті-проблемаларын зерттеу әлеуметтік-экономикалық және мәдени ахуалдарға және қоғамның рухани, мәдени дағдарысымен бірегей көтеріліп отырған өзекті мәселелердің бірі.

Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктерін қарастырмас бұрын, «мәдениет», «қарым-қатынас», «қарым-қатынас мәдениеті» ұғымдарының бірлігі мен ерекшеліктерін қарастырып алған жөн болар.

Рухани байлықтың көзі – мәдениетте. Адам өзінің даму барысында қоғамдағы мүмкіншілігін, рухани дамуын мәдениеті арқылы көрсетеді. Ол қоғамның дамуының түрлі мазмұнына сәйкес. Олай болса, мәдениет өзгермейтін, өзгеріске ұшырамайтын нәрсе деп қарауға болмайды.

Сонымен, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениет ұғымына біршама зерттеулерде оны «адамзат іс-әрекетінің әдісі» десе, келесілері – «адамзаттың өзіндік іс-әрекетінің көрінісі» деп, ал үшіншілері – «құндылықтар жүйесі және оны іске асыру процесі» деп қарастырады.

Біздің көзқарасымыз бойынша, бүгінгі заман дамуының түрлі мазмұнына сай келетін мәдениет ұғымына теориялық-әдіснамалық тұрғыда жан-жақты түсінік «Қазақ мәдениеті» энциклопедиялық анықтамалығында берілген [3].

Сондай-ақ, орысша-қазақша түсіндірме сөздікте мәдениетке былайша анықтама беріледі: мәдениет (лат.тіл. cultura – тәрбиелеу, жасау, дамыту, мойындау) – қоғамның, шығармашылық күштердің және адамның қабілеттерінің дамуын

анықтаудың тарихи қалыптасқан көрсеткіші. Ол адамның өмірі мен әрекетін ұйымдастыру типтері мен формаларынан, олардың өзара қарым-қатынасынан, олар жасаған материалдық және рухани құндылықтардан көрінеді. Мәдениет білім салаларының мазмұнды құрамды бөлігі болып табылады, табиғат туралы, қоғам туралы, әрекет тәсілдері, адамның өзін қоршаған ортадағы адамдарға, еңбекке, өзара байланысқа т.б. эмоционалдық-еріктік және құндылықтық қатынасының білім көзі.

Мәдениет ұғымы көп өлшемді және көп мәнді болып табылатыны белгілі. Белгілі Батыс мәдениет зерттеушілері, америка антропологтары Кребер және Клакхон мәдениет тарихына арналған еңбекте мәдениеттің негізін, оның қасиеттерін, психологиясын, қоғаммен қатынасын үш аспектіде, құндылықтармен, табиғатпен, адаммен қарым-қатынаста қарастырады.

Адам психологиясына мәдениеттің ықпалын зерттеуші маман, қазіргі ірі психологтардың бірі Д. Мацумотоның мәдениетке берген анықтамасын келтіреміз: «Мәдениет – бұл салттар, дәстүрлер, мұралар мен жүріс-тұрыс түрінде ұрпақтан-ұрпаққа берілетін біздің өмірді түсінуіміздің негізін бейнелейтін күрделі және абстрактілі ұғым. Мәдениет – бұл біз және бабаларымыздың өз ортасы мен қоршаған ортасын түсіну үшін меңгерген бағдарламаланған реакциялардың жиыны. Сонымен бірге, ол біздің санамызды бағдарламамен қамтамасыз етуімен сипатталады» [4].

Мәдениет негізінде адамзат өткен өмір тәжірибесімен танысып, оны басынан кешіруі, өмірлік тәжірибесін дамытуға мүмкіндік алады.

Осыдан мәдениеттің мәнін анықтай отырып, оның үш жағын бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, адамның материалдық және рухани әрекеттерінің материалданған бұйымдарының аяқталған түрі.

Екіншіден, мәдениеттік субъектісі, жасаушы және пайдаланушы түрі.

Үшіншіден, жеке адамдардың субъективтік әрекеттерін объективтік жобаға айналдырған байланыс түрі.

Қазіргі қоғам сұраныстары рухани және материалдық сфералар аясында қарым-қатынас проблемасын өте маңызды етіп көрсетеді, яғни қарым-қатынас адамның өмірлік іс-әрекетінің, әсіресе, білім, ғылым, спорт, өнер салаларында бөлінбейтін бөлшегі болып табылады. Оның дәлелі ретінде білім мен мәдениеттің терең интегративтік байланысын айтуға болады.

Қарым-қатынас барысында жеке адамның әлеуметтену процесі жүреді, соның нәтижесінде оның қоғамдық рухани және материалдық құндылықтарға жақындауы мен дәстүрлермен танысу жағдайы қалыптасады. Адам қарым-қатынас процесінде жеке тұлғалық ерекшелігін көрсетеді, өзі үздіксіз қарым-қатынаста болатын қоғамға енеді. Коммуникация әрбір адамның әрекет барысындағы субъектісіне айналып, табиғат пен дүниені таниды, олармен қарым-қатынасты дамытады. Сөйтіп іс-әрекет барысында тұлғаның ішкі мәдени дамуы бірте-бірте қалыптаса бастайды.

О.С. Газман пікірінше, тұлға қарым-қатынаста «адам-адам» бірлігінде, қоғам мен мәдени коммуникация процесінде анықталады.

Адам қоғамда өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сәйкес өз ойлары мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың басқа мүшелерімен өзара әрекеттесу арқылы әртүрлі байланысты сезінеді.

Қарым-қатынасыз адамның өзін-өзі танып білуі, әлеуметтенуі, яғни индивидтің жеке тұлға ретінде дамуы, әлеуметтік тәжірибені адамнан адамға ұрпақтан ұрпаққа таратуы, қауымдастықтар мен мемлекеттердің өмір сүруі де, сондай-ақ индивидтің (дара адамның) психикалық іс-әрекеті де мүмкін емес.

Олай болса, қарым-қатынас – адамдардың бір-бірімен байланыс жасайтын процесі. Қарым-қатынас барлық жоғары тірі ағзаларға тиесілі. Ол адамдар деңгейінде нағыз формасына ие болып, саналанған және сөйлеумен тығыз байланыста болады.

Қарым-қатынастың мазмұнына байланысты мынадай түрлері бар:

Материалдық қарым-қатынас – іс-әрекеттің пәні мен өнімділігін айырбастау, яғни адамдар индивидуалды іс-әрекет жасаудың арқасында оның өнімділігі, өз қажеттіліктерін өтейтін құралдар жайлы пікір алмасады.

Кондиционалды қарым-қатынас – белгілі бір қарым-қатынас кезінде адамдар бір-біріне әсер етеді.

Танымдық қарым-қатынас – адамдар бір-бірімен білімдерімен алмасады.

Мотивациялық қарым-қатынас – адамдар мақсаттары, қызығушылықтары, түрткілері, қажеттіліктері жайлы пікір алмасады.

Қарым-қатынастың мақсаты дегеніміз – адамның бойында белгілі бір жағдайларға байланысты белсенділігінің пайда болуы. Мақсатына байланысты қарым-қатынастың келесі түрлері бар:

Биологиялық қарым-қатынас – ағзаны ұстап тұру, сақтау, дамыту үшін қажет. Ол ағзаның қажеттіліктерін қанағаттандырумен тығыз байланысты. Әлеуметтік қарым-қатынас – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы және дамуы [5].

Қарым-қатынаста адамдар өзін көрсетеді, өзі үшін көрсетеді, өзі үшін және басқалар үшін психологиялық қасиеттерін аша түседі. Сонымен бірге, ол қасиеттері қарым-қатынаста қалыптасады. Адамдармен қарым-қатынаста адамзаттық тәжірибені игеру, қалыптасқан мораль, құндылықтар білім мен іс-әрекет түрлерін игеруі, жеке және дара адам түрінде қалыптасуы іске асырылады. Яғни, қарым-қатынас адамның психологиялық дамуындағы маңызды факторы. Жалпы алғанда, қарым-қатынасты былай анықтауға болады: адамның бүкіл өмірі барысында психикалық процестері мен мінез-құлқы қалыптасқан жан-жақты шындық.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде қарым-қатынасқа мынадай анықтама беріледі: біріккен іс-әрекет қажеттілігін туғызатын, адамдар арасындағы байланыстың дамуын орнататын күрделі көп-жоспарлы процесс. Адамдардың танымдық хабарлар алмасуы, өзара түсінісуі, бір-бірін қабылдауы болып табылады.

Қарым-қатынас баланың рухани дамуындағы ең маңызды құралы ретінде қарастырылады. Қарым-қатынас қажетті хабар алмасуда, оны басқаруда көрініс беретін іс-әрекеттің тиімділігін қамтамасыз ететін мәдениеттілік белгісі және қарым-қатынас жасау үшін адамға тән әлеуметтік саланың пайда болуы адамның барынша мәдени ептілікке жету мүмкіндігін аша түседі. Егер адамдар өзара сөйлесіп, қарым-қатынасқа түспесе, онда оның өмір тіршілігінің мән-мазмұны да болмас еді. Осы орайда адамдардың күнделікті өмірдегі кәсіптік саладағы өзара тілдесіп, қарым-қатынас жасауының оның рухани өмірі мен тіршілік бейнесінің қалыпты дамуына қаншалықты әсер ететіндігін жете түсінуге болады.

Арнайы жүргізілген зерттеулер нәтижелеріне қарағанда адамдардың басым көпшілігі 70% уақытын өзара тілдесіп қарым-қатынас жасауға жұмсайды екен, ал жетекші қызмет пен басшылық ететін адамдар өздерінің жұмыс мерзімінің 80% уақытын осы қарым-қатынасқа арнайды екен.

Ғылымдағы кейбір позициялар қарым-қатынас, іс-әрекеттің түрі деп тұжырымдайды.

Олар қарым-қатынасты іс-әрекет түріне балайды. Қарым-қатынастың жалпы мәні адамның мақсатына байланысты, біріншіден, басқа адамдарды тану, сол адамдардың әсері арқылы өзін-өзі тану, бағалау болып табылады, екіншіден, басқамен өз әрекеттерін таңдауда мақсатты, саналы, белсенді жан иесі ретінде көрінеді.

Адамзат қарым-қатынастың шегін кеңейтіп, оның формаларын көбейту арқылы мәдениеттің де құрамдас бөлігі бола алады.

Қарым-қатынас мәдениетті сақтаушы, тасымалдаушы, мәдени шынайы құндылықты құрайды. Қарым-қатынас өзінің үздіксіздігімен, күту тұрақтылығымен, коммуникативтік дағдыларымен көзге түседі. Мұндай ортада коммуникацияның жойылуы кездеспейді, керісінше қарым-қатынас арнайы ынталылық пен білімді қажет етеді.

Жоғарыда көрсетілгендей қарым-қатынас проблемасын шешуде білім жеткіліксіз, сондықтан да жеке тұлғада адам мен адамның үйлесімді қарым-қатынасын қамтамасыз ететін қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру қажеттігі туындайды. Себебі, қарым-қатынас мәдениеті, білімді белсенділікке, нақты іс-әрекетке бағыттайтын құрал.

Адамзат қарым-қатынастың ауқымын кеңейтіп, оның формаларын көбейту арқылы мәдениеттің де құрамдас бөлігі бола алады. Қарым-қатынас мәдениетті сақтаушы, тасымалдаушы бола тұрып мәдени шынайы құндылықты құрайды. Яғни, қарым-қатынас тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу процесін болдырады. Қарым-қатынасқа үздіксіздік, тұрақтылық пен дағды тән. Қарым-қатынасқа арнайы ынталылық пен білім қажет етіледі.

Тәрбиелік кешеннің бір бағыты (жанұя, балабақша, мектеп) балаға әсер етеді де, практикалық, педагогикалық, тәрбиелік әрекетте қарым-қатынас мәдениетінің жалпы сұрақтарын қоюды және шешуді талап етеді.

Қарым-қатынаста адамдар өзін көрсетеді, өзі үшін көрсетеді, өзі үшін және басқалар үшін психологиялық қасиеттерін аша түседі. Сонымен бірге, ол қасиеттері қарым-қатынаста қалыптасады. Адамдармен қарым-қатынаста адамзаттық тәжірибені игеру, қалыптасқан мораль, құндылықтар білім мен іс-әрекет түрлерін игеруі, жеке және дара адам түрінде қалыптасуы іске асырылады. Яғни, қарым-қатынас адамның психологиялық дамуындағы маңызды факторы. Жалпы алғанда, қарым-қатынасты былай анықтауға болады: адамның бүкіл өмірі барысында психикалық процестері

мен мінез-құлқы қалыптасқан жан-жақты шындық [6].

Әдетте адам өзі туралы мәліметтерді іс-әрекеті барысында бақылай алады. Егерде қарым-қатынас өзінің тәжірибесімен, бейнесімен сәйкес қабылданбаса, онда жеке тұлға қарым-қатынаста теріс жағдайларды сезінеді. Осындай жағдайда қарым-қатынаста адам оқшаулану жағдайына енеді.

Жас ерекшелік деңгейінде қарым-қатынасты қалыптастыру жолдары мен әдістерін жүйелі үйлестірсе, жаңа тұрпатты мамандарды даярлауда, қарым-қатынас проблемасы өз деңгейінде дамиды.

Қоғамдық қарым-қатынасқа қарағанда жеке адамаралық қарым-қатынастың табиғаты бөлекше, оның негізгі ерекшелігі - эмоциялық негізінің болуы. Адамдар бір-бірімен қарым-қатынасқа түскенде, оның бір-біріне деген әртүрлі көзқарастары сезімдер негізінде қалыптасады. Психология ғылымы жеке тұлғаның эмоциялық көріністерінің үш түрін немесе үш деңгейін бөліп қарастырады: аффектілер, эмоциялар және сезімдер. Жеке адамаралық қарым-қатынаста осылардың бәр де көрініс бергенімен, көбінесе сезімдерге баса көңіл аударылады, олардың өзін екі топқа бөліп қарастыру қабылданған:

конъюнктивті – адамдарды жақындатып, біріктіретін, бірлескен іс-әрекетке итермелейтін сезімдер;

дизъюнктивті – адамдарды бір-бірінен алыстатып, бірлескен іс-әрекеттен қашқақтататын сезімдер.

Қарым-қатынас серіктестерінің жас ерекшеліктері де қиындықтар туғызуы мүмкін. Баланың мектепке дейін үлкендермен араласқанды қалайтыны белгілі; орта жеткіншек жасқа дейін балалардың жартысы құрбыларымен араласуға бейім болады. Мұндай басымдылық жоғары сынып оқушыларында мектеп бітіргенге дейін, бозбала мен бойжеткендердің үштен біріне жуығы қайтадан үлкендермен қарым-қатынасқа қызығушылық таныта бастаған кезге дейін үстем болады. Үлкендермен, педагогтармен қарым-қатынас жасаудағы қиындықтар көбінесе, шәкірттің, соның ішінде жеткіншектің өзінің ішкі дүниесі үлкендерге түсініксіз, олар әлі де бала деп есептейді деп ойлауымен байланысты пайда болуы мүмкін (педагогтің сыныпта «балалар мен қыздар» немесе жалпылай «балалар» деп сөйлеуі жеткіншек тарапынан жағымсыз немесе сын көзбен қарау реакциясын тудыруы мүмкін).

Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетіне тоқталмас бұрын, жоғары

сынып оқушылары кімдер, олардың қарым-қатынасқа түсу ерекшеліктері қандай деген сұрақтарға жауап беруді жөн санадық. Жоғары сынып оқушылары қатарына 9-11 сыныптарда оқитын 16-18 жастағы оқушылар жатады. Жоғары сынып оқушылары дербестікті өзінің көзқарасы, ойы, баға бере алуынан көрінеді.

Гиппократтың **жас шақтарының классификациясы** (б.з.д. IV ғ.) 10 кезеңнен тұратын болса, соның үшінші кезең – 14-21 жас шамасын құрайды. Сондай-ақ жас кезеңдері Д.Б.Бромлей бойынша қарастыратын болсақ, онда 3-цикл – жасөспірімдік шақ – 11-13-21 жас, оның ішінде 1-саты – жыныстық пісіп-жетілуі – алғашқы жасөспірімдік шақ – 11-13-15 жас, 2-саты – жас өспірімдіктің соңы – 15-21 жасты құрайды.

Ресейлік ғалым Л.Д.Столяренко түрлі шетелдік және Ресейлік ғалымдар мен авторлардың еңбегін зерттей келе, жасөспірімдік шақты-11-14 жас, ерте бозбалалық шақты – 14-18 жас, кейінгі (кеш) бозбалалық шақты – 18-25 жас аралықтары деп алады [7].

Халықаралық бала құқығын қорғау Конвенциясында барлық 18 жасқа толмағандар «бала» деп саналады. Сондықтан, кез келген жасөспірімдік немесе бозбалалық шақтағы 18 жасқа дейінгі тұлғаларды «бала» деп атаймыз.

Демек, осы зерттеулерге сәйкес, жасөспірімдік шақ деп жобамен 11-14 (16) жасты, ал бозбалалық шақты 14 (16) – 18 (21) жас аралығын санауға болады.

Жасөспірімдік кезең – тұлғаның өмір жолына, өзінің қандай жағдайға жеткеніне, неге шамасы келетініне, дүниеде не үшін өмір сүріп, нені біліп, яғни өз болашағына айрықша үніліп қарайтын кезең деп түсіндіріледі.

Жасөспірімдік кезең туралы теориялар көптеп кездеседі, оның ішінде, биологиялық теория: жасөспірімдікті нақ өсудің биологиялық үрдістері басқалардың бәрінен басым, олар организм эволюциясының белгілі бір кезеңі деп қарайды. Психологиялық теория: психикалық эволюцияның заңдылықтарына, ішкі дүние мен өзін-өзі ұғынудың тән сипаттарына назар аударады; психоаналитикалық теория: жасөспірімдік кезеңді психосексуалдық дамудың белгілі бір кезеңі деп біледі; **элеуметтанушы теория: жасөспірімдік кезеңді элеуметтеудің белгілі бір кезеңі, тәуелді балалықтан ересектіктің дербес те жауапты іс-әрекетіне көшу деп қарайды.**

Жасөспірім өзінің өмірлік қуатының мәнін, мақсатын жүзеге асыратын тәндік, жандық, рухани күш қуатын сандық және сапалық

өзгеріске түсіретін ішкі объективті процесс ретінде өзін-өзі жетілдіре түседі.

Жасөспірім шақтың біраз бөлігі орта мектептің жоғары сыныбына сәйкес келеді және жеке тұлғаның қалыптасу процесінде айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Жасөспірімдік шақ – **жас ерекшелігі психологиясында** жыныстық толысудан басталып, ересектіктің басталуымен **аяқталатын даму кезеңі деп аталады.** Жасөспірімдік шақта қарым-қатынас пен тұлғааралық қатынастар жастардың өмірінде ерекше үлкен орын алады және олар үшін дербес құндылық болып табылады.

Көптеген авторлардың пікірі бойынша, жасөспірімнің жетекші іс-әрекеті – қарым-қатынас немесе құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас болып табылады. Жетекші іс-әрекет дегеніміз – дамудың әрбір кезеңінде сол адамның бойында психикалық жаңа құрылымдарды қалыптастыратын іс-әрекет түрі. Құрбы-құрдастарының арасында құрметке ие болу үшін оларды өзінің айналасына дұрыс реттеу үшін адамдармен қарым-қатынасқа түсу арқылы мінез-құлықтың жаңа нормалары мен қарым-қатынас үлгілерін игере бастайды.

Бозбала жасында өзін-өзі танып-білу мен «Мен» бейнесінің дамуы ерекше маңызды. Барлық жас өспірімдер ең басында диффузды «Мен»-нен бастайды. Содан соң адамда әр түрлі болатын «рөлдік мораторий» (тыйым салу) сатысына өтеді. Элеуметтік-психологиялық және тұлғалық өзін-өзі анықтау мектеп қабырғасынан кейін, орташа 18-21 жастарда аяқталады.

«Мен»-нің дамуы деңгейі басқа тұлғалық ерекшеліктердің дамуымен тығыз байланысты. Жоғары сынып оқушысы жасында оның өмірге деген көзқарасы қалыптасып, когнитивті эмоциональды-тұлғалық алғышарттар жетіледі. Осы кезеңде тек қана білім көлемі ғана өсіп қоймай, сонымен қатар жоғары сынып оқушысының ойлау дәрежесі де ұлғаяды.

Жоғары сынып оқушысы шақ – бұл өз қарым-қатынасы мен көзқарасының қалыптасу жолы. Бозбалалардың дербестігі дәл осыдан көрінеді. Егер жасөспірімдер дербестікті іс-әрекеттен көрсе, жоғары сынып оқушылары дербестікті өзінің көзқарасы, ойы, баға бере алуынан көреді.

Жоғары сынып оқушыларының өзара қарым-қатынасын зерттей отырып, ғалымдар оның әр түрлі функциясына ерекше назар аударады. Біріншіден, жоғары сынып оқушысының қарым-қатынасы өте маңызды «мағлұмат арнасы» болып табылады. Екіншіден, бұл әрекеттің

түрі тұлғаның дамуына әсер етеді. Үшіншіден, бұл эмоция аясы мен өз-өзін сыйлауды қалыптастыратын эмоциялық қарым-қатынас түрі [8, 45-48 беттер].

Жасөспірімдер қарым-қатынасын зерттеушілер (И.С. Кон, Э.Г. Эриксон, Т. Шибутани) құрдастар тобы мен оның қарым-қатынас процесіне ықпалын жеткіншек үшін әлеуметтену институты ретінде қарастырады.

Жасөспірімдер қарым-қатынасының достық пен махаббат сияқты түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Жасөспірім шақтағы бірінші қажеттілік – мүдделері ортақ құрбыларымен достық қатынастар орнату. Анағұрлым тығыз және достық байланыстарға қажеттілік туындайды. Жеткіншектерге ішкі мәселелері мен тұлғашылық конфликтілерді шешуде бір-біріне көмек қолын созатын жақын достар қажет. Жасөспірімдердің достығы анағұрлым тұрақты және терең болып келеді. Кіші жеткіншекті бір-бірімен ортақ қызығушылықтар мен бірлескен іс-әрекет байланыстырады. Жасөспірімнің достығы алдыңғы орынға интимділікті, эмоциялық жылылықты, адалдықты қояды.

Жасөспірімдік шақта достықпен қатар көптеген жастарда одан да терең сезім – махаббат пайда болады. Достық мен махаббат та бұл жаста бір-бірінен ажырамайды және тұлғааралық қатынастарда кездеседі.

Жасөспірім қарым-қатынасы бастапқыда жағдайлардың жиі алмасуы мен қарым-қатынасқа түсушілер қатарының көп болуын талап етеді [9].

Ендігі кезекте, біз жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктеріне тоқталатын боламыз.

Қарым-қатынас пен мәдениеттің ажырамас тұтастығын көрсететін негізгі жол – кемел тұлғаны дамыту, тәрбиелеу, қалыптастыруда оның қоршаған дүниені қабылдауы, меңгеруі және табиғи, әрекеттік, әлеуметтік қатынасы.

Қарым-қатынас мәдениеті ұғымының теориясы оны жан-жақты талдаудың қажеттілігін көрсетеді. Ғылыми әдебиеттерде ұғымының мағынасы, зерттеушілердің теориялық көзқарасына және ұғымның тереңдігіне тәуелді.

Жоғары саналылық, әділеттілік, ақылдылық, өнегелілік, қарым-қатынас мәдениетінің жоғары шегі.

Белсенділік адамның жеке ерекшелігі мен қарым-қатынас мәдениетінің жалпы деңгейінің көрсеткіші.

Қарым-қатынастағы моральдік қалып пен

жеке мораль байланысы қарым-қатынас мәдениетіне тәуелді.

Қарым-қатынас пен қоғамдық қатынастың бірлігі, ұлттық қарым-қатынастың тұлғааралық байланысына әкеледі.

Сонымен қатар, қарым-қатынас адамның тіршілік **әрекетінің мәдени феномені, яғни адамзат болмысының даму жолы**. Қазіргі ғылыми жетістіктер қарым-қатынасты әлеуметтік өмірдегі адам дамуының ішкі және сыртқы жағдайларын құрушы себеп-салдар ретінде де дәлелдейді.

Қазіргі ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде «қарым-қатынас мәдениеті» ұғымы бір жағынан дәлелдеуді қажет етпейтін қисынды ұғым болса, екіншіден көпмағыналы тіл мәдениеті, этикеті, мінез-құлқы, тұрмысы, салты т.б. болып жіктеледі.

Орысша-қазақша түсіндірме сөздігінде қарым-қатынас мәдениеті дегеніміз – қарым-қатынас жасаудың түрлі жағдайындағы өзін-өзі дұрыс ұстаудың дағдылары мен білім жүйесі.

Ғылыми теориялық бағытта, қарым-қатынас мәдениеті – рухани қатынастар мен материалдық байлықтың құндылықтарының адамзат санасындағы бейнесі, тұрмыс тарихындағы өткені мен бүгінгі күнінің іс-әрекеті, мінез-құлық, жүріс-тұрысындағы нормаларының сипаты.

Алайда қарым-қатынас мәдениеті, қарым-қатынас және мәдениет ұғымы синтезінде төмендегідей логикалық анықтамаға сүйенеді: «қарым-қатынас мәдениеті – адамзаттың мәндік сапаларын жақындастыруға бағытталған адамгершілік, саналылық әрекеттер».

Қарым-қатынас мәдениеті адамзат үшін әртүрлі деңгейде, әртүрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін күрделі әлеуметтік құбылыс.

Қарым-қатынас мәдениеті белсенділікке, нақты іс-әрекетке бағыттайтын құрал болып саналады.

Қарым-қатынас мәдениеті іс-әрекетті талдауда жас кезеңдеріне сай оларды игеруге тәуелді келеді. Оның екі бағыты бар, біріншіден тәжірибені, заңдарды, құбылыстарды жас кезеңдеріне сай меңгерту болса, екіншіден тіршілік әрекетіне сай оның жаңалыққа ұмтылуы. Осы екі жолды меңгерудегі қарым-қатынас мәдениетілігінің мазмұны – адамның өзі жасаған іс-әрекеті, қол жеткізген табыстары, қиыншылықтары, өзіне қатынасы.

Осы негізде оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда төмендегідей педагогикалық қағидаларды негізге алдық:

Адам – қоғамның бөлінбейтін бөлігі, жер бетіндегі материалдық және рухани мәдениеттің, тарихтың, дамудың субъектісі қағидасы;

Оқу мазмұнын теориялық біліммен толықтыратын, материалдық дүние байланыстарын өз бетінше тануға үйрететін ғылымилық қағидасы;

Дүниенің тұтастығы мен бірлігін түсініп, қалыптастырып, дамытуға мүмкіндік беретін «субъект-субъект» жүйесіндегі өзара саналы әрекетті түсіну қағидасы;

Оқушыларды қоғамдық әралуан салаларға қатыстыруға, қарым-қатынас мәдениетіне, мінез-құлққа, өзара қарым-қатынасқа бейімдеуге мүмкіндік жасайтын мәдениеттілік қағидаларына сай.

Қарым-қатынас мәдениетін:

қарым-қатынас ретінде;

жүйе құраушы, кіріктіруші әлеуметтік фактор ретінде;

көркем, эстетикалық, ақпараттық және т.б. мәдениет түрлерімен бірге қарастыруға болады.

Қарым-қатынас мәдениеті – адамдардың өз мінез-құлқын басқару арқылы басқалармен тіл табысу және алдына қойған мақсатына жетудің тиімді жолын табу болып табылады.

Қарым-қатынас мәдениеті қалыптасу деңгейін, оның сапасын өлшеп көрсету өте қиын. Қарым-қатынас мәдениеті – жалпы мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. Өйткені ол тұлғаның ортақ әлеуметтік қасиетін көрсетеді және педагогикалық қарым-қатынас әрекетінің нәтижесі мен процесін көрсетеді. Қарым-қатынас мәдениеті әр адамға әсер ете отырып, өзінің мамандығы бойынша қарым-қатынас жасайтын қазіргі заман мамандарының қажетті белгісі болып табылады. Қарым-қатынас мәдениеті қалыптасқан адам сыртқы орта жағдайына байланысты өз мінез-құлқының моделін жасап оны жүзеге асырады.

Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін көтеру үшін, ерте жастан бастап баланың басқа адамға жанашырлық, тілектестік, ортақтастық, мейірімділік қасиеттерін қалыптастыра білу керек.

Қарым-қатынас мәдениетін оқушылар бойында қалыптастыру деңгейін төмендегідей өлшемдер белгілейді. Оның үш компонентін атап көрсетуге болады:

Мотивтік;

Білімділік;

Дағды, икемділік.

Мотивтік компоненттің өлшем көрсеткіштері – бұл қарым-қатынас барысындағы танымдық белсенділік, топта жағымды-психологиялық

климатты қалыптастыруға ұмтылу және оны реттеу, қарым-қатынасқа ұмтылу, қарым-қатынасқа қажеттілік, талап-тілектер, ішкі құндылықтар, топтағы эмоционалдық жай-күй және лидерлік қасиетінің қалыптасуы болып табылады.

Білімділік компонентінің өлшем көрсеткіштері – әңгіменің басты мақсатының барысын білу ақпараттың этикалық бағытын білу (қозғалыс, жүріс-тұрыс, іс-әрекет, т.б.). Сөз қорының мол болуы, адамдармен ара қатынасты ұстана білу, қарым-қатынас барысында дистанция сақтай алу, өзін-өзі және өзара бағалау туралы білімнің болуы.

Дағды, икемділік компонентінің өлшем көрсеткіштері – бұл қарым-қатынаста сөйлеу дағдысын қалыптастыру – әңгімені жүргізу икемділігі, ұйымдастыру икемділігі, анализ және өзіндік тұрғыдан өзін-өзі реттей алу икемділігі, мақсат қоя білу икемділігі және оған жетуге дағдылану [10].

Жоғары сынып оқушыларында қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқандығы төмендегі критерийлер тобымен айқындалады:

– сөйлеу мәдениеті;

– қарым-қатынас іскерліктері;

– қарым-қатынастық ойлау;

– құндылық бағдарлар;

– бос уақыттағы қызығушылықтар.

Әр адамның қарым-қатынас мәдениеті оның жекелік қасиеттерімен тікелей байланысты. Сондықтан оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін зерттеуге әлеуметтік психологияда қалыптасқан әдіс-тәсілдердің басым көпшілігін қолданумен қатар әр баланың жекелік ерекшеліктерін анықтау керек. Ол әдістемелерді мектеп жасындағы балаларды зерттеуге қолданғанда зерттеуді сынып ұжымымен жүргізудің көптеген ұтымды жерлері бар. Балалар оқу барысында, сыныптан тыс іс-шаралар жүргізгенде, көптеген оқу-тәрбие мәселелерін шешу барысында бір-бірімен себептес байланыста болып, қарым-қатынас жасайды. Қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу әдістерінің көптеген түрлері жас жеткіншектерді зерттеуге ыңғайлы етіп жасалған. Бұл жас кезеңі адам өмірінде ерекше орын алады.

Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру барысында түзету жұмыстарын жүргізудің маңызы зор. Топта әр адамның өзін еркін сезінуіне қолайлы жағдайларды қалыптастырудың ең тиімді жолы – ойын тренингін жүргізу. Сондықтан түзету жұмыстарының басым көпшілігі ойын арқылы

жүргізіледі. Ойын барысында қатынасушылар талап ететін тұлғаарлық қатынасты құру арқылы жасөспірімдердің жалпы қарым-қатынас мәдениетін көтеруге мүмкіндік туады. Топтағы қатынасушылардың бір-біріне сенім артып, қарым-қатынастағы кеңістіктің маңыздылығын жете түсінуге көмек көрсетіледі және серіктестік қатынас барысында кеңістікте орналасудың өзінің өте маңызды екенін, оның әсерін түсінеді. Мәселен: «Мәдениаралық өзара әрекет» тренингі, Ситуативті-коммуникативті ойындар т.б осыған байланысты тренингтерді жүйелеп, қолдану тиімді болып табылады.

Оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың жолдары мыналардан тұрады:

1. Оқушылардың қоғамдық орындарда (қонақта, концерттерде, театрда, көлік ішінде, көшеде, отбасында, мектепте) өзін-өзі ұстауға үйрету.

2. Оқушылардың өздерін қарт адамдармен, достарымен, ата-анасымен, оқытушылармен, өздерінен үлкен және кіші адамдармен, жан-жануарлармен, мәдени мұралармен, табиғатпен болу кезіндегі сыпайы мінез әдеттерін дамыту.

3. Оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу дегеніміз – сөйлеу мәдениетін, киім кию мәдениетін, пікір алмасу мәдениетін, қоғамдық ортада өзін ұстау мәдениетін, өмірге қайшы әрекеттерге деген көзқарас мәдениетін дамыту.

Қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру үшін рухани адамгершілік құндылықтарды оқушының бойына дарытуда ұстаз олардың жас ерекшеліктерін, ұлтын ескере отырып қызығушылығын арттыруы тиіс. Тәрбиелеу үрдісінде әртүрлі әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады. Жоғары сынып оқушылары үшін түрлі интеллектуалдық ойындар, пікірталастар, ғылыми конференциялар, бринфингілер, кездесулер, өз бетінше орындалатын шығармашылық жұмыстар: өлең жазу, реферат, мұрағаттық зерттеулер сияқты іздену технологиясына сәйкес жұмыстар жүргізген тиімді болып табылады [11].

Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері олармен әртүрлі әдістер мен жұмыс формаларын қолдану арқылы қол жеткізуге болатындығын көрсетеді. Негізінде мамандар арасында қолданылып жүрген белсенді топтық оқыту әдістері бағдарламасының негізгі құрамдас бөлігі ретінде белгілі. Мұндай әдістер: имитациялық жаттығулар, нақты жағдайларды талдау, топтық дискуссия, ситуативті-рөлдік ойындар,

әлеуметтік-психологиялық тренингтер, іскерлік ойындар. Осы белсенді әдістерді қолдану тиімділігі тәжірибе жүзінде нәтиже беріп келеді. Себебі имитациялық жаттығулар арқылы қатысушылар өзінің эмоциялық күйін басқару арқасында ырықсыз қабылдау, зейін, ес, ойлау іс-әрекеттерінің белсендірілуіне ықпал етеді. Ал нақты жағдайларды талдау қатысушылардан өз ойларын сөзбен толық жеткізуге, жағдайдан шығудың шығармашылық жолдарын ойлануға мүмкіндік жасайды.

Кинофильмдер мен бейне таспалар, мінез-құлықтың әр түрлі үлгілерін демонстрациялауға мүмкіндік береді. Кез келген эпизодтардың бірін бірнеше рет қайта көру арқылы, өмірде байқала бермейтін адамдар арасындағы қарым-қатынастың бір сәтіне назар аударуға, техника толық мүмкіндік қалай алады.

Пікір талас әдісі - бұл қатысушылардың бірлесіп мәселені шешу, ортақ шешім шығару, өз пікірін ортаға салу болып табылады. Танымдық іс-әрекетіндегі «бірлесу» түрлі формада қатысуы мүмкін. Олардың санына тапсырманың қорытынды шешіміне келетін және сол шешімді өңдеуге жетелейтін топтық дискуссия жатады. Дискуссия мәжіліс сипатына ие болуы мүмкін. Бірлескен ойлау іс-әрекеті **топпен жүзеге асырылып қана қоймайды**, сонымен қатар топтың өзгеруіне ықпал етеді. Сонымен қатар бұл әдіс өзіңді-өзің тереңірек түсінуге, өзге адамдардың қамтуға көңіліне сезіну қабілетін дамытуға игі әсер жасайды.

Оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін бағалау үшін «Қарым – қатынасқа даярлық деңгейін анықтау», «Досыңа жол бересің бе?», «Досыңа көмектесе аласың ба?», «Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілетті зерттеу» әдістемелерін қолдануға болады. Себебі бұл әдістемелер оқушылардың қарым – қатынас жасау қабілетін анықтауда, қарым-қатынас барысында өзгелерге сыйластықпен қарап, оның пікірімен, жағдайымен санаса алатындықты бағалауда, қарым-қатынасқа түсудегі ерекшеліктері қандай екендігін анықтауда тиімді болып табылады.

Мектеп тәжірибесінде ең қажетті және кеңінен пайдаланылатын тренингтер - өз-өзін реттеу тренингтері болғандықтан оларды оқушыларға психологиялық қызмет көрсету барысында кеңінен пайдалану қажет екендігін анықтадық. Өйткені әлеуметтік педагогтар барлық уақытта балалармен белсенді қарым-қатынас үстінде болып, осы қатынас барысында олардың іс-әрекеттерін бағалау және өзінің сезімі

арқылы олардың жетістігін бағалау қатынасында болу олардан өз-өзін барлық уақытта өте жоғары қадағалауды талап етеді. Бұл шаралар педагогтардың психологиялық сауаттылығын жоғарылатуымен қатар педагогтардың кәсіби қызметінде өте қажетті эмоционалдық жағынан жағымды болу қасиеттерін қалыптастырады.

Ұжымдағы балалардың жас және жеке даралық ерекшеліктерін ескере отырып ойын тренингтерін жүргізу тиімді болатыны анықталды.

Психокоррекциялық ойындар жеке тұлғалық, интеллектуалдық даму проблемаларымен байланысты жүргізілетін коррекцияның негізгі әдісі болып табылады. Жеке тұлғалық қасиеттерді өңдеу және жетілдіру мақсатында ұйымдастырылған психокоррекциялық ойындар барысында әр адамның өз тәжірибесінде қалыптасқан, дағды болып қалған әлеуметтік ролдерін орындау стереотиптері қайта құрылады.

Қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда коррекциялық топтың жұмысын ұйымдастыру өзіне тән ерекшеліктермен сипатталады. Коррекциялық топты ұйымдастыру мақсаты балаларға қай ортада болсын өзін емін-еркін ұстауға, басқаларға жылы шырайлы болуға үйретеді. Мысалы, мынадай «Бұзылған телефон», «Жолдастық сұрақтар конверті», «Автопортрет», «Сикырлы қобдиша», «Өрмекші торы»,

т.с.с. жаттығуларды тренингтік-сабақ барысында қолдану қарым-қатынасқа түсу кезінде түсінбеушіліктер орын алғанда оларды жою немесе алдын алу жұмыстарында тиімділігін көрсетті.

Сөз соңында қарым-қатынастар мен іс-әрекеттерді рухани байыту оқушылардың басқаларға қуаныш сыйлауға ұмтылыстарын, басқаларға жағымды талпыныстарын анықтайды. Осындай әрекет нәтижесінде әрбір бала өз іс-әрекетіне өзінің жеке «менінің» бір бөлігін қосып, сүйіспеншілік білдіріп, еңбекті бағалауға үйренеді. Ең бастысы, балалар бойында кіші жастарынан бастап өз қарым-қатынастарын басқалармен ұйымдастыруда ар-ұят, намыс, адалдық, басқалардың тұлғалық қасиеттерін құрметтеу сияқты негізгі адамгершілік қасиеттерін негіздерін қалыптастыру болып табылады. Қарым-қатынас мәдениетіне үйрету жоғары сынып оқушыларының жас және дара ерекшеліктерін, олардың қарым-қатынас ерекшеліктерін ескеру негізінде жүзеге асырылатындықтан, мектеп пен отбасы өзара ынтымақтастықта болу арқылы қол жеткізе алады, «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деп дана халқымыз бекер айтпаған, сол себепті қарым-қатынас кезіндегі баланың өзін-өзі ұстау дағдыларын үйретуге барлық әлеуметтік институттар бірлесе жұмыс жүргізу арқылы нәтижеге жете алатындығымызды атап өткен жөн.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Қазақстан мұғалімі. – 2007. – 27 шілде.
- 2 Қазақстан Республикасы әлеуметтік-мәдени дамуының тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 32 б.
- 3 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. «Аруна» баспасы. Алматы, 2005.
- 4 Мацумото Д. Психология и культура. СПб., 2002.
- 5 Калымбетова Э.К. Әлеуметтік психология: Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012 ж.
- 6 Сейталиев Б. Жалпы психология. Алматы.: «Білім» – 2012
- 7 Столяренко Л.Д. Психология: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2010. – 592 с.
- 8 Түрікпен-Ұлы Ж., Мұздыбаева Б. Тәрбие психологиясы: оқу құралы. – Алматы: Зият-Пресс, 2008. – 144 б.
- 9 Шеръзданова Х.Т., Ермекбаева Л.К., Абеуова И.Ә., Алибаева Р.Н., Әмірбекова М.Ә. Қарым-қатынас психологиясы: оқулық. – Алматы, 2012.
- 10 Қазақстан мектебі. №4/2009 ж. 75, 76 б.
- 11 Қазақстан мектебі. №6/2014 ж 29 б.

References

- 1 The law of RK «On education», 2007 //http: wwwedu.gov.kz
- 2 Conception socio-cultural development of Republic of Kazakhstan. Almaty, 1993. -32 p.
- 3 Kazakh culture. Encyclopaedic reference book. Almaty, 2005.
- 4 Matsumoto D. Psychology and culture
- 5 Kalymbetova E. Social psychology. Almaty, 2012.
- 6 Seytaliev B. General psychology. Almaty, 2012.
- 7 Stolyarenko L.D. Psychology: textbook for institutions of higher learning. -SPb.: 2010. -592 p.
- 8 Turkpenuly Gh. Muzdybaeva B. Psychology upbringing work. Almaty, 2008.
- 9 Sheryzdanova H.T., Ermekbaeva L.K., Abeuova I.A., Alibaeva R.N., Amirbekova M.A. Psychology is a communication: textbook. –Almaty, 2012.
- 10 School of Kazakhstan. №4/2009. 75, 76 p.
- 11 School of Kazakhstan. №6/2014. 29p.

Кунанбаева М.Н.,
Токсанбаева Н.К.,
Мендибаева Д.,
Кайранбекова Д.,
Тасмуратова Б.

**Влияние интернет-зависимости
на психологическое здоровье
ученической молодежи
в современных условиях**

В статье главное внимание уделяется психическому и психологическому здоровью ученической молодежи Казахстана, у которых наблюдается интернет-зависимость. Рассматриваются проявления интернет-, гаджет- и девайс- зависимости, а также зависимости от электронной техники, которая получает все большее распространение и влияние на учащихся, при этом нарушая их здоровье и поведение. В статье отмечается необходимость разграничения психического и психологического здоровья, при этом рассматривая природу зарождения, то есть причины интернет-, гаджет- и девайс-зависимостей, их проявления и протекания. Описываются негативные проявления этих зависимостей с различных точек зрения, например, физической – это ухудшение сна, снижение работоспособности, искривление позвоночника, ухудшение зрения и т.д. С психической точки зрения отмечаются проявления, как повышение раздражения, частые беспричинные перемены настроения, депрессия, ухудшение памяти и внимания, приступы депрессии, страха, тревоги, появление фобий и др. также описываются социально-психологические проявления в виде изоляции, ограничения общения с друзьями, родителями, родственниками, проблемы в успеваемости, систематические прогулы, проблемы с экзаменами, болезненная и неадекватная реакция на критику, замечания и советы, нарастающая оппозиционность к родителям, родственникам, старым друзьям, отказ от хобби и неумение занять себя, изворотливость, лживость, неопрятность, неряшливость. С точки зрения психологии, отмечается схожесть интернет-, гаджет- и девайс- зависимостей с такими аддикциями, как наркомания, игромания, обжорство и т.д.

Ключевые слова: аддикция, гаджеты, девайсы, психическое и психологическое здоровье.

Kunanbaeva M.N.,
Toksanbaeva N.K.,
Mendymbaeva D.,
Kairanbekova D.,
Tasmuratova B.

**The psychological nature a
gadget-addiction of student's
youth in modern conditions**

In article the main attention is paid to mental and psychological health of young student's of Kazakhstan who have an Internet dependence. Manifestations Internet are considered, a gadget - and a device - dependences, and also dependences on electronic equipment which gains the increasing distribution and influence on pupils, thus breaking their health and behavior. In pack need of differentiation of mental and psychological health is noted, thus considering the origin nature, that are the reasons of Internet, gadget - and device dependences, their manifestations and course. Negative manifestations of these dependences from various points of view are so described, for example, physical is a deterioration of a dream, decrease in working capacity, a backbone curvature, sight deterioration, etc.

Key words: Addiction, gadgets, devices, mental and psychological health.

Кунанбаева М.Н.,
Токсанбаева Н.К.,
Мендибаева Д.,
Кайранбекова Д.,
Тасмуратова Б.

**Қазіргі жағдайдағы оқушы
жастардың
гаджет-аддикциясының
психологиялық табиғаты**

В Мақалада интернет-тәуелділік байқалатын Қазақстандық оқушы жастардың психикалық және психологиялық денсаулығына негізгі мән берілген. Соның ішінде интернет, гаджет, девайс тәуелділіктері және әсіресе соңғы кезде кең тарап оқушылардың денсаулығына және мінез-құлқына нұқсан келтіретін жалпы электронды техникаға деген тәуелділік қарастырылады. Мақалада психикалық және психологиялық денсаулықты бөліп қарастыру қажеттілігі аталып өтіледі, сонымен қатар интернет, гаджети және девайс тәуелділіктерінің шығу көзі, көрініс табу ерекшеліктері қарастырылған. Әртүрлі көзқарастар бойынша осы тәуелділіктердің негативті салдары былайша сипатталады - ұйқының бұзылуы, жұмыс қабілеттілігінің төмендеуі, омыртқаның қисаюы, көз көрудің нашарлауы және т.б.

Түйін сөздер: аддикция, гаджеттер, девайстар, психологиялық денсаулық.

**ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-
ЗАВИСИМОСТИ НА
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ
ЗДОРОВЬЕ
УЧЕНИЧЕСКОЙ
МОЛОДЕЖИ**

Исходя из анализа запросов психологической службы в школах города Алматы за 2014-2015 год наблюдается рост запросов по проблеме интернет-зависимости учащихся. Эта проблема зависимости детей и молодежи от телефонов, гаджетов и девайсов всегда казалась нам далекой и не затрагивающей нашу молодежь. Но с реализацией политики глобализации и компьютеризации страны эта проблема зарубежных стран стала теперь нашей реальностью.

Так как интернет стал доступен через сотовые телефоны, на современном этапе можно также отметить, что существует тесная связь интернет-зависимости с номофобией (страх остаться без мобильного телефона). Талантливый лондонский фотограф Бэбикекс Ромеро, специализирующийся на необычных фотографиях, в которых он старается затронуть актуальные для нашего общества темы, сделал проект, где он фотографировал людей с сотовыми телефонами в различных ситуациях. В этот раз он решил продемонстрировать со стороны то, насколько современные люди зависимы от своих телефонов. На этой выставке он показал, как незаметно для себя люди становятся аддиктами, когда люди не могут обходиться без своего телефона, забывая, что такое живое общение. Люди все больше времени они тратят на свой телефон, смартфон, айпад, все чаще их взгляды сосредоточены на экранах.

Такую же картину можно наблюдать и в школах Алматы, когда даже в компании друзей, дети уже не разговаривают между собой, а сидят, уткнувшись в свои телефоны, и это влияет на психическое и психологическое здоровье.

Чтобы развивать психологическую помощь в случае с компьютерной зависимостью и для разграничения сферы деятельности специалистов, работающих в области охраны и укрепления здоровья (психиатров, психологов, психотерапевтов или социальных работников), необходимо четкое понимание понятия психическое и психологического здоровья. Впервые термин «психическое здоровье» был введен Всемирной Организацией Здравоохранения в 1979 году. В США и Великобритании он обозначал успешное выполнение психических функций, имеющим результатом продуктивную деятельность, установление отношений с другими людьми и способность адаптироваться

ся к изменениям справляться с трудностями. По мнению медиков, психическое здоровье является основой интеллектуальной деятельности и коммуникативных навыков, научения, эмоционального роста и устойчивости личности. В настоящее время в психологическом словаре под термином «психическое здоровье» понимается «состояние душевного благополучия, ... обеспечивающее адекватную условиям действительности регуляцию поведения и деятельности» [1]. Но с точки зрения И.В. Дубровиной, также нужно различать понятие «психологическое здоровье». Если термин «психическое здоровье» имеет отношение к отдельным психическим процессам и механизмам, то термин «психологическое здоровье» – относится к личности в целом, находится в тесной связи с высшими проявлениями человеческого духа и позволяет рассмотреть собственно психологический аспект проблем психического здоровья в отличие от медицинского, социологического, философского и других аспектов [2]. Б. С. Братусь указал на тесную связь данных понятий, например, выделяя три уровня здоровья: психофизиологическое, индивидуально-психологическое и личностное, первый относит к психическому здоровью, во время как второй и третий – к психологическому благополучию или психологическому здоровью [3]. Обобщая взгляды многих авторов на проблему психологического здоровья, можно сказать, что оно представляет собой интегральную характеристику личностного благополучия, включающую в себя несколько компонентов: социальный, эмоциональный и интеллектуальный аспекты развития личности. Важным критерием психологического здоровья является характер и динамика основных процессов, определяющих душевную жизнь индивида (Л.М. Аболин), в частности изменение ее свойств и особенностей на разных возрастных этапах [4].

В «Большом психологическом словаре» можно найти следующее определение аддиктивного поведения: «Аддиктивное поведение (от англ. addiction – склонность, пагубная привычка; лат. addictus – рабски преданный) – особый тип форм деструктивного поведения, которые выражаются в стремлении к уходу от реальности посредством специального изменения своего психического состояния. Вместо решения реальных жизненных проблем человек для достижения более комфортного психологического состояния выбирает аддиктивную модель поведения» [1].

Ученики изначально из интереса пользуются с различного рода гаджетами, но постепен-

но интерес переходит в потребность быть постоянно «на связи», потребность в игре, которая никогда не заканчивается. Потом потребность доводится до автоматизма, то есть превращается в привычку, когда человек, уже не задумываясь при каждом удобном случае, увлекается своей «игрушкой». На этой стадии дети уже не могут остановиться, так как виртуальный мир уже заменяет им реальный, где можно удовлетворять «почти все» свои потребности: в общении, в познании, в признании, в самоутверждении и др. Иначе бы молодые люди, только что вступающие во взрослую жизнь, ни на миг бы не задерживались бы перед экраном, так как им сегодня так много нужно узнать, освоить и научиться. Компьютер, интернет и телефон с самого начала были просто средствами, облегчающими труд, общение и связь, но увлекаясь, ученики и безвольно «зависают» перед экранами другой реальности, которая заменяет им «все».

С точки зрения психологии, причина этого пагубного пристрастия кроется в том, что элементы аддиктивного поведения свойственны каждому человеку, к примеру, страсть к азартным играм, лудоманию (игроманию), переедание или голодание, трудовголизм, алкоголизм, табакокурение, наркомания, когда патологическая зависимость начинает доминировать и постепенно подчинять себе другие цели, что и приводит к уходу от реальности. Когда эта зависимость начинает изменять сознание, человек вместо реальной жизни и решения реальных проблем, находит для них заменителей (то есть аддиктивную реализацию), при этом достигая психического состояния как удовольствие, отрешенность, безмятежность и равнодушие. В случае с интернет-зависимостью появились близкие к ней разновидности, как гаджет-аддикция, номофобия, игромания, девайс-аддикция и др.

В случае с девайс-аддикцией изменение психического состояния достигается путем постоянного приобретения и использования все новых электронных устройств (зачастую весьма недешевых и совершенно бесполезных с практической точки зрения). Развивается зависимость, которая начинает управлять жизнью человека, подавляет его волю, разрывает социальные связи. Формируется эмоциональная привязанность к неодушевленным предметам, и в итоге девайсы начинают заменять живых людей. По данным маркетингового исследования, проведенного 2003 года специалистами Benchmark Research Ltd в ряде европейских стран (Франция, Испания, Польша, Германия, Италия и Великобрита-

ния), люди покупают электронные товары не из необходимости или функциональности нового прибора, а на основе «моды» и желания похвастаться перед знакомыми и выглядеть современными. В число таких приборов входят: сотовый телефон, ноутбук, DVD-плеер, MP3-плеера, смартфоны, планшеты, цифровая видеофотокамера, виртуальные шлемы [5].

По данным Euronews (5.03.2015 г.), на первое место по продажам электронной техники выходят смартфоны, виртуальные шлемы и различные девайсы. Таким образом, производители электронных «игрушек», заполонив рынок и завоевав самое большое число потребителей. И они будут удерживать их всеми силами и сколько сможет, несмотря на вред как в физическом, так и в психологическом плане. Со стороны специалистов, защищающих здоровье, необходимо понять, что эта борьба не должна ограничиваться в масштабах только семейной проблематики. В 2009 году писатель Станислав Миронов опубликовал в свободном доступе на одном из литературных ресурсов роман «Virtuality», рассказывающий о проблеме интернет-зависимости, где автор классифицирует интернет-зависимость не только как психическое расстройство, но и как острую социальную проблему, предлагая пути её решения. Таким образом, проблема интернет-зависимости и девайс-аддикций получает размах в плане общественной жизни [6].

Но в этой гонке, как родителям и учителям бороться за сознание наших детей, как уберечь их от зависимости и деградации? Ведь при каждой трудности ученическая молодежь обращается не к своим хранилищам памяти и сознания, а тут же подключаются к интернету. Интернет становится универсальной палочкой-выручалочкой на все случаи жизни. И поэтому наша молодежь уже не утруждают свои мозги различного рода вопросами. Им легче думать через телефон, где всегда есть «готовые, правильные» ответы. Таким образом, интернет-сеть стала искусственным разумом XXI века, а не средством познания.

С другой стороны, некоторых родителей устраивает то, что их дети не шумят, не носятся по дому, не сорятся и не просят на улице, где их поджидает столько опасностей. Закономерно возникает вопрос, а нужно ли бороться с интернет-зависимостью? Как психологи, мы считаем, что изоляция от социума, от непосредственного межличностного общения делает социализацию детей неполноценной. Из данных психологической диагностики, где сравнивались результаты познавательных процессов детей до поступле-

ния в школу и уже во время учебы, у детей с интернет-аддикцией заметно снижение уровня развития познавательных процессов, что проявляется в снижении уровня развития внимания, памяти, мышления. Также снижаются креативные способности и воображение. (Исследование проводилось авторами в школе для одаренных детей). Наблюдается также снижение волевых качеств личности (ухудшение самоконтроля) и обеднение речи.

Подтверждением вышеуказанных фактов может служить интервью журналиста «The New York Times» Ник Билтон с Стивом Джобсом, сооснователем CEO и компаний Apple, NeXT и Pixar. Он руководил разработкой iMac, iTunes, iPod, iPhone и iPad. Его часто называют «визионером» и даже «отцом цифровой революции». Когда журналист задал ему вопрос: любят ли его дети iPad, он ответил: «Они не пользуются им. Мы ограничиваем время, которое дети дома тратят на новые технологии», ответил тот. В семье Джобса даже существовал запрет на использование гаджетов по ночам и в выходные дни [6]. Стив Джобс, например, имел привычку ужинать вместе с детьми и всегда обсуждал с ними книги, историю, прогресс, даже политику. Но при этом никто из них не имел права во время разговора с отцом доставать iPhone. В итоге его дети выросли независимыми от интернета. Оказывается также поступают и другие «отцы» из мира технологий. Например, генеральный директор IT-гигантов Андерсон, у которого пятеро детей в возрасте от 5 до 17 лет, также ограничивает их от гаджетов. Другой директор OutCast Agency, Алекс Константинополь, говорит, что его младший пятилетний сын вообще не использует гаджеты на протяжении рабочей недели. Двое других его детей, которым от 10 до 13 лет, могут пользоваться планшетами и ПК в доме не дольше 30 минут в день. Эван Уильямс, основатель Blogger и Twitter, говорит, что их двое сыновей тоже имеют подобные ограничения. В их доме сотни бумажных книг и каждый ребенок может читать их сколько угодно. А вот с планшетами и смартфонами они могут пользоваться не дольше часа в день. Крис Андерсон, бывший редактор Wired, который сейчас является исполнительным директором 3D Robotics, ввел ограничения на использование гаджетов членам своих семей. Он даже настроил девайсы таким образом, чтобы каждый из них мог быть активирован не более пары часов в сутки [6]. Таким образом, создатели и «отцы» виртуального мира знают о её вреде для подрастающего поколения и не разрешают

излишне пользоваться своим детям, тогда как во всем мире у детей от излишнего употребления этими изобретениями появляются психические расстройства и нарушается психическое и психологическое здоровье. Если бы до покупки об этом оповещали родителей, что существуют противопоказания для зависимых и неконтролируемых детей, у которых вся эта техника может вызвать зависимость и разрушить здоровье, как психическое, так и психологическое, то, возможно, какая-то часть взрослых отказалась бы от покупки. О противопоказаниях в рекламе принято умалчивать, так как «отцам» гаджетов, девайсов, телефонов и интернета нужно наращивать производство, расширять рынок продаж, создавать потребности и обеспечивать рост прибыли, другими словами, наживаются на горе других. Например, Стивена Пол Джобса часто критиковали его окружение за авторитарный стиль управления и стремление к тотальному контролю за продукцией даже после её реализации покупателю.

Исследования гаджет-аддикций свидетельствуют о том, что эта зависимость имеет такие же проявления, как другие зависимости. Например, зависимость, наркотическая, в медицинском смысле определяется как навязчивая потребность в использовании привычного вещества, сопровождающаяся ростом толерантности и выраженными физиологическими и психологическими симптомами. Рост толерантности означает привыкание ко всё большим и большим дозам [7]. Также зависимость (аддикция) в психологии определяется как навязчивая потребность, ощущаемая человеком, подвигающая к определённой деятельности. Этот термин употребляется не только для определения наркомании, но и применяется к другим областям, как проблемы азартных игр, обжорства или гиперрелигиозности. Очевидно, его можно употреблять и при рассмотрении интернет-зависимости. Здесь характер зависимости иной, чем при употреблении наркотиков или алкоголя, то есть физиологический компонент полностью отсутствует. А вот психологический проявляется очень ярко. Таким образом, можно определить интернет-зависимость как не химическую зависимость – навязчивую потребность в использовании Интернета, сопровождающуюся социальной дезадаптацией и выраженными психологическими симптомами. Впервые расстройство было описано в 1995 году Нью-Йоркским психиатром Айвеном Голдбергом. А. Голдберг выделил следующие основные симптомы этого расстройства:

– использование Интернета вызывает болезненное негативное стрессовое состояние или дистресс;

– использование Интернета причиняет ущерб физическому, психологическому, межличностному, экономическому или социальному статусу [8].

По данным различных исследований, интернет-зависимыми сегодня являются около 10% пользователей во всём мире, к которым формируется определенное отношение, как, например, в Финляндии к молодым людям с интернет-зависимостью предоставляют отсрочку от армии, в Китае с 2008 года первыми начали открывать клиники для интернет-зависимых, признав эту зависимость болезнью (применяя крайние меры для лечения подростков-пациентов, как электрошок, приводившие к смерти). В США подобные заведения, занимающиеся лечением «интернет-зависимости», появились в 2009 году. По данным социологических исследований Южной Кореи, интернет-зависимость считается одной из наиболее серьезных проблем общественного здравоохранения. Используя данные с 2006 года, правительство Южной Кореи определило, что около 210 тысяч детей и подростков в возрасте 6-19 лет (2,1% от общего числа) страдают от интернет-зависимости и нуждаются в лечении. Четверем из пяти юношей придется употреблять психотропные препараты, а каждому четвертому или пятому придется лечь в больницу. В 2004 онлайн-опрос 13,5 тысяч корейских пользователей выявил интернет-аддикцию у 3,5%, а склонность к ней – у 18,4%. Аддикты жаловались на одиночество, депрессию, ощущение ухода от реальности [7].

В нашей стране медики пока еще официально не признали интернет-зависимость (или интернет-аддикцию) психическим расстройством. Пока только психологи бьют тревогу, отмечая все признаки зависимости и неспособность детей, подростков и молодых людей самостоятельно справиться с этой проблемой.

В 1994 году психиатр Кимберли Янг разработала и опубликовала тест-опросник, направленный на выявление интернет-зависимости и получила около 500 ответов. Большинство ответивших были признаны согласно выбранному критерию интернет-зависимыми. Оказалось, что распространённость этого расстройства сходна с распространённостью патологической азартности и составляет от 1 до 5% пользователей Интернета. В 1998–1999 годах вышла первая монография К. Янга, Д. Гринфилда по этой проблеме.

Россия. Такие результаты показала в 2009 году Россия, которая согласно исследованию TNS Digital Life заняла второе место по среднему времени, проводимому в социальных сетях на душу населения, состоялся симпозиум «Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития» с участием психиатров, психологов, социологов, по материалам которого издан первый сборник по интернет-зависимости [7].

Обобщая все выявленные признаки интернет-зависимых людей, психолог М.И. Дрепа для подростков выделила отдельные признаки, по которым можно распознать простое увлечение от интернет-зависимости:

проблемы в процессе обучения (снижение успеваемости, систематические прогулы, отсрочка сдачи зачетов и экзаменов и др.);

частые беспричинные перемены настроения, от вялого до приподнятого, от безучастного-подавленного до приподнятого-эйфорического;

болезненная и неадекватная реакция на критику, замечания и советы;

нарастающая оппозиционность к родителям, родственникам, старым друзьям;

значительное эмоциональное отчуждение;

ухудшение памяти и внимания;

приступы депрессии, страха, тревоги, появление фобий;

ограниченное общение с друзьями, родителями, родственниками, значительное изменение круга общения;

уход от дел, к которым наблюдался интерес, отказ от хобби;

пропажа из дома ценностей или денег, появление чужих вещей, денежные долги;

ранее не характерные изворотливость, лживость, неопрятность, неряшливость [8].

С целью изучения интернет-зависимости учащихся психологами КазНУ во время практики было проведено анкетирование (анонимное) по следующим вопросам, на которые были получены следующие ответы (всего было опрошено 117 учеников).

На вопрос «Что для вас интернет?» ученики ответили «Общение» (38%); «Информация» (22%), «Все» (17%), были также ответы «Рай» – 2, «Бог» – 1.

На вопрос «Для чего вы пользуетесь интернетом?» мы получили ответы «Для получения информации» 57% и «Общения» 23%, «Игры» 20% (100%). На вопрос «Знаете ли вы о вреде компьютера и прочих гаджетов?» они ответили «Да» (90%), «Нет» (10%).

На вопрос «Сколько часов в день вы тратите

на пользование гаджетом?» с вариантами «от 30 минут 1 часа» – ответили 21%, от «2-х до 6-ти часов» – 48%, «Весь день» – 31%. А на вопрос «Сколько времени вы можете провести, не пользуясь интернетом?». Ответили «Час» – 9%; «День» – 19%; «Год» – 9%. Были свои ответы как «Хоть сколько», «Могу вообще не пользоваться» или «Мне некогда сидеть за компом», «Мне не дают родители» и т.д. – 63%.

Таким образом, анкетирование показало, что хотя и есть большой риск быть втянутым и остаться зависимым в сети, но в школьные годы, по крайней мере, в специализированной школе, дети заняты учебной, активным и здоровым образом жизни, который тщательно контролируется родителями. В нашей школе на занятиях первым делом отключают телефоны, дома ответственные родители запрещают пользоваться длительное время компьютером или телефоном. Пока только этими средствами они могут оградить своих детей от зависимости и сохранить их психическое и психологическое здоровье.

Пути решения проблемы интернет-аддикции не простые и эта проблема не имеет быстрого решения. Хотя многие родители думают, что выход из ситуации представляется очень простым: ограничение доступа к сети и гаджетам. После долгих мучений, слез или иногда после трагедии они понимают, что это неэффективно. Как, например, исследования, проведенные в Борнмутском университете, показали, что лишение подростков современных средств связи заставляло чувствовать себя одинокими и испытывать сильный дискомфорт [6]. Так происходит потому, что причины зачастую кроются или переплетаются с семейными неурядицами, проблемами в школе, с личностными проблемами или связаны психическими нарушениями. В каждом случае нужна квалифицированная помощь психиатра или психолога. После долгой терапевтической работы наступает выздоровление. Для профилактики, хочется пожелать родителям и взрослым начать вести здоровый образ жизни, больше общаться, выходить на природу. Также полезны творческие прикладные увлечения, как рисование, как правило, выводящие человека из зависимости. Возможно использование техник аутотренинга и медитации, их применение также блокирует Интернет-зависимость, улучшает саморегуляцию и волю человека. Для взрослых нужно помнить всегда, что дети до десяти лет особенно восприимчивы к новым технологиям и поддаживаются к ним, как на наркотики. Исследователи утверждают, что детям нельзя разре-

шать пользоваться планшетами дольше 30 минут в день, а смартфонами – дольше двух часов в сутки. Для 10-14-летних детей использование ПК допускается, но только для решения школьных заданий.

Исходя из принципа «знание - сила», мы решили описать следующие факты, которые могут изменить отношение к интернету. При исследовании этой проблемы психологами были сделаны следующие выводы:

1. Социальные сети – главный «пожиратель» времени в интернете. С 2001 по 2009 год число «граждан» в виртуальных сообществах в США выросло с 0% до 35% от общего количества пользователей. При этом если три года назад социальные сети отнимали в среднем 2 часа 10 минут в день, то всего лишь пару лет спустя – 5 часов 35 минут. Интересно, что больше всего времени в «социалках» проводят жители Италии, Великобритании, США (около 6 часов). Бесспорный лидер – Австралия (почти 7 часов). С каждым годом сетевые сообщества увеличиваются: около 72% интернет-пользователей имеют хотя бы один аккаунт в социальной сети – 5 из 10 самых посещаемых сайта планеты принадлежат к социальным сетям. Если бы Facebook, объединяющая более 350 млн. активных пользователей по всему миру, была страной, то она вошла бы в пятерку крупнейших, заняв место между США и Индонезией. А каждый час, каждый миг времени – это наша жизнь, и нам выбирать на, что мы ее тратим.

2. Зависимость от социальных сетей связана с низкой самооценкой. Мексиканские ученые показали, что люди, которые посвящают общению в Facebook более 4 часов в день, имеют более высокий уровень депрессии и более низкий уровень самооценки. Поэтому сначала нужно признаться себе в неадекватности в оценивании своих качеств и найти другие способы поднять свою самооценку.

3. Проверка своего профиля становится навязчивой привычкой. Греческие психиатры из Афинского университета выяснили, что имен-

но компульсивное расстройство – постоянное желание обновить страничку в Facebook довело их пациентку до потери работы. Исследование компании Retrevo продемонстрировало, что 42% опрошенных проверяют аккаунт в Facebook первым делом после того, как проснутся утром, а 28% пользователей iPhone заходят в Twitter перед сном. Как говорится в древнеиндийской поговорке «посеешь поступок – пожнешь привычку, посеешь – привычку – пожнешь характер, посеешь характер – пожнешь судьбу», то есть наши привычки начинаются с малого, поэтому, может, сначала нужно убрать со стола компьютер, чтобы оно не было первым, что вы видите проснувшись и вместо него поставить учебник физики или художественные книги. Ну, конечно, чтобы физика была интересной, учитель по этому предмету при первом знакомстве должен был привить заинтересовать к ней или к литературе. Это уже закономерность, что люди с интернет-аддикцией всегда ищут причину в других, а не в себе.

4. Постоянная потребность писать сообщения приводит к психическим проблемам. В медицинской школе Кливлендского университета было проведено исследование, целью которого было выяснить воздействие избыточного использования Сети на здоровье. Результаты показали, что испытуемые, которые в течение дня в школе отсылали более 120 сообщений, были больше подвержены таким расстройствам, как депрессия, нарушение сна, повышенная агрессивность.

5. Социальные сети сказываются на успеваемости. По данным Daily Mail, те из учащихся, кто во время подготовки к сессии отвлеклся на общение в социальных сетях, в среднем получали оценки на 20% ниже, чем те, кто не был вовлечен в подобную деятельность. Поэтому можно утверждать, что интернет-аддикция находится в прямой зависимости от успеваемости [9].

Возможно, знание этих выводов станет причиной отказа от гаджетов, девайсов и интернета и сможет предотвратить интернет-аддикцию.

Литература

- 1 Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – М.: Изд. «Прайм-Еврознак», 2002. – С. 633
- 2 Дубровина И.В. Школьники и охрана их здоровья / И.В.Дубровина // Школа здоровья. 1998. – Т. 5, №2. – С. 50 - 57.
- 3 Братусь Б.С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М., 1997. – С. 67-91.
- 4 Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. – Казань: Изд-во Казан, ун-та, 1997. – 262 с.

- 5 Войскунский А. Е. Психологические исследования феномена интернет-аддикции // 2-я Российская конференция по экологической психологии. Тезисы. (Москва, 12-14 апреля 2000 г.). – М.: Экосицентр РОСС. – С. 251-253.
- 6 Выгонский С.И. Обратная сторона Интернета. Психология работы с компьютером и сетью. – М.: Феникс, 2010. – 320 с.
- 7 Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития / сост. и ред. А.Е. Войскунский. – М.: Акрополь, 2009.
- 8 Дрепа М. И. Интернет-зависимость как объект научной рефлексии в современной психологии // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – № 2. – Р. 189–193
- 9 Войскунский А.Е. Актуальные проблемы психологии зависимости от Интернета//Психологический журнал. –2004. –Т.25, – №1, – С. 90-100.

References

- 1 Meshcheryakov B. G., Zinchenko V.P. Big psychological dictionary. Prod. «Prime-Evroznak», 2002, S. 633
- 2 Dubrovina I.V. Pupils and safeguarding their health / Dubrovina I.V. // School health. 1998. – Т. 5, №2. – P. 50 - 57.
- 3 Bratus B.S. The image of man in humanitarian, moral, and Christian psychology // Psychology with a human face: humanistic perspective in post-Soviet psychology; edited by D.A. Leontyev, V.G. Shyr. – M., 1997.- P. 67-91.
- 4 Abolilin L.M. Psychological mechanisms of emotional stability of a person / Kazan : Publisher Kazan, university, 1997. – 262 p.2
- 5 Voyskunsky A. E. A psychological study of the phenomenon of Internet addiction / 2 Russian conference on environmental psychology. Theses. (Moscow, 12-14 April 2000 г.). М.: Экосицентр РОСС. – P. 251-253.
- 6 Vygonksy S. I. Reverse side of the Internet. Work psychology with the computer and a network. – М.: Phoenix, 2010. – 320 pages.
- 7 Internet dependence: psychological nature and dynamics of development / Sost. and edition A. E. Voyskunsky М.: Acropolis, 2009.
- 8 Drepa M. I. The Internet dependence as object of a scientific reflection in modern psychology //Knowledge. Understanding. Ability. – 2008. – No. 2. – P. 189 – 193
- 9 Voyskunsky A. E. Actual problems of psychology of dependence on the Internet//Psychological magazine, 2004, t. 25, No. 1, P. 90-100.

Мадалиева З., Рогачева И.,
Садвакасова З.

О влиянии социально-демографического статуса на эмоциональное состояние ВИЧ-положительных

В данной статье представлены результаты изучения психологических особенностей ВИЧ-положительных. Проведенное исследование позволило проверить гипотезу о влиянии социально-демографического статуса на эмоциональное состояние ВИЧ-положительных. Было выявлено, что ВИЧ-положительные женщины более тревожны, они склонны проявлять более высокий уровень тревожности, обиды и агрессии, чем ВИЧ-положительные мужчины. У ВИЧ-инфицированных, получивших заражение инъекционным путем, в отличие от лиц, получивших заражение половым путем, значительно повышен уровень реактивной тревожности, при этом они более склонны к проявлению физической агрессии. Между ВИЧ-инфицированными с разным стажем болезни существуют различия в уровне и проявлении агрессивных реакций. У ВИЧ-инфицированных, получающих антиретровирусную терапию, значительно повышается уровень тревожности и депрессии, ухудшаются показатели психофункциональных состояний, в субъективной картине болезни ухудшаются показатели чувственного компонента, что проявляется в возрастании психосоматических жалоб. Работающие ВИЧ-положительные характеризуются повышением уровня депрессии, тревожности, при одновременном снижении показателей самочувствия, активности, настроения, что можно связать с переживанием психологического стресса.

Ключевые слова: эмоциональное состояние ВИЧ-положительных, ВИЧ-инфицированные, депрессия, агрессивность.

Madalievа Z., Rogacheva I.,
Sadvakasova Z.

About influence the social and demographic status on the emotional condition of the PLG-positive

This article is devoted to studying of psychological features PLG (Primate lentivirus group) - positive. The conducted research allowed to check a hypothesis of influence of the social and demographic status on an emotional state PLG (Primate lentivirus group) -positive. It was revealed that PLG (Primate lentivirus group) -positive women are more disturbing, they are inclined to show higher level of uneasiness, offense and aggression, than PLG (Primate lentivirus group) -positive men. At the PLG (Primate lentivirus group) - infected, which got infection with an injection way, unlike the persons who got infection sexually, the level of jet uneasiness is considerably increased, thus they are more inclined to manifestation of physical aggression. Between PLG (Primate lentivirus group) - infected with a different experience of an illness there are distinctions in the level and manifestation of the aggressive reactions. At PLG (Primate lentivirus group) - infected, receiving anti-retrovirus therapy, considerably raises the level of uneasiness and a depression, worsen indicators of psychological-functional states, in a subjective picture of an illness worsen indicators of a sensual component that is shown in increase of psychosomatic complaints.

Key words: an emotional state PLG (Primate lentivirus group)-positive, the PLG (Primate lentivirus group) – infected uneasiness, aggression, a depressive state.

Мадалиева З., Рогачева И.,
Садвакасова З.

АИТВ жұқтырғандардың эмоционалды жағдайына әлеуметтік-демографиялық статусының әсері туралы

Бұл мақалада АИТВ (адамның иммун тапшылығы вирусы) жұқтырғандардың психологиялық ерекшеліктері қарастырылған. Жүргізілген зерттеу жұмыстары АИТВ жұқтырған адамдардың эмоционалды жағдайларына әлеуметтік-демографиялық статусының әсері туралы болжамды тексеруге мүмкіндік берді. АИТВ жұқтырған әйелдердің ерлерге қарағанда үрей, реніш және агрессия деңгейі жоғары. АИТВ инфекциясына шалдыққандардың ішінде инъекциялық жолмен жұқтырғандар жыныстық жолмен жұқтырғандарға қарағанда реактивті қорқыныш деңгейі айтарлықтай жоғары, сөйтсе де олар физикалық агрессия көрсетуге бейім. АИТВ инфекциясына шалдыққандардың наукастану мерзімдеріне байланысты агрессиялық реакцияларында айырмашылық байқалады. АИТВ инфекциясына шалдыққандар ішінде антиретровирустық терапия қабылдағандарда қорқыныш пен депрессия деңгейі біршама жоғары, психофункционалды жағдайының көрсеткіштері төмендейді, сырқаттың субъективті көрінісінде сезімдік компоненттер көрсеткіштері төмендеп, психосоматикалық шағымдарының өсуіне әкеледі.

Түйін сөздер: АИТВ (адамның иммун тапшылығы вирусы) жұқтырғандардың эмоционалды жағдайы, АИТВ инфекциясына шалдыққандар, қорқыныш, үрей, агрессия, депрессивтік күй.

**О ВЛИЯНИИ
СОЦИАЛЬНО-
ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО
СТАТУСА НА
ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ
СОСТОЯНИЕ ВИЧ-
ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ**

Введение

Проблема изучения эмоциональных состояний личности в различных процессах жизнедеятельности в настоящее время становится все более актуальной. Высокая динамика жизни человека, интенсификация коммуникативных связей и некоторые другие характерные черты современной эпохи обуславливают необходимость разработки практических психологических средств по увеличению потенциальных возможностей человека, совершенствованию его адаптивных механизмов.

С обнаружением в начале 80-х годов XX века синдрома приобретенного иммунодефицита (СПИДа) перед медициной совершенно неожиданно возникла проблема, ставшая угрозой самому существованию человечества. В связи с этим становится все более актуальной задача определения ресурсов организма человека и его особенностей эмоциональной сферы для успешного преодоления различных заболеваний, сохранения или повышения способности к выполнению различных видов жизнедеятельности. Крайне важным является определение не только клинического, но и социально-психологического прогноза, от которого зависит успешность адаптации к изменившимся с появлением болезни условиям жизни. Возникла необходимость переориентации ВИЧ-положительных от негативного восприятия создавшегося положения к умению справляться со своими чувствами и эмоциями, текущими проблемами социального и бытового характера, а также содействовать выработке новых форм поведения, способствующих приверженности проводимой АРВ-терапии и навыкам жизни со своим заболеванием.

Основная часть

К сожалению, этим проблемам уделяется недостаточное внимание. Анализ литературы показывает, что работ, посвященных изучению эмоциональной сферы, личностных особенностей, которые могут помочь инфицированному в борьбе с надвигающейся болезнью не только с медицинской, но и психологической точки зрения, очень мало [1, 2, 3, 4, 5]. Они носят разрозненный характер, посвящены отдельным

аспектам и недостаточно систематизированы, что обусловлено сложностью и полимодальностью предмета изучения. Кроме того, недостаточно внимания уделяется проблеме психологических отношений больных, в том числе роли отношений личности в течение и исходе заболевания, хотя доказано, что психологические отношения во многом определяют потенциал личности и являются ее движущей силой [6, 7].

Исследование данной проблемы даст возможность выявить особенности эмоциональной сферы ВИЧ-положительных, которые помогают им адаптироваться к факту вирусоносительства, преодолеть жизненный кризис, мобилизоваться и эффективно использовать компенсаторные механизмы для борьбы с болезнью. Полученные результаты позволят наметить пути и способы психокоррекционной работы по оптимизации эмоциональных состояний, оказывающих положительный эффект на психическое здоровье и существенно влияющих на качество жизни ЛЖВ (людей, живущих с ВИЧ) в целом, что, на наш взгляд, и определяет актуальность данной статьи.

Цель исследования: изучение и описание эмоциональных состояний ВИЧ-позитивных, положительно или отрицательно влияющих на способность организма адаптироваться к сложившимся обстоятельствам и способствующих стабилизации психического здоровья. Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

1. Изучить доминирующие эмоциональные состояния ВИЧ-положительных.

2. Выявить различия психологических особенностей ВИЧ-положительных в зависимости от их социально-демографических характеристик.

Гипотеза: оказывает ли (пол, стаж заболевания, занятость, способ передачи заболевания и т.п.) влияние на эмоциональное состояние ВИЧ-положительных.

Методы и методики исследования: тест депрессии Бека, Гиссенский опросник соматических жалоб, **тест тревожности Спилбергера-Ханина**, методика оценки субъективного отношения к болезни Сердюка, неоконченные предложения Сиднея-Сакса, **тест оперативной оценки самочувствия, активности, настроения «САН»** и тест агрессивности Басса-Дарки.

Этапы и процедура исследования

Эмпирическое исследование проходило в два этапа на базе городского и областного центров по профилактике и борьбе со СПИД в г. Алматы и в г. Иссык. На первом этапе для проведения диагностики-ки эмоциональных состояний ВИЧ-положительных был подобран блок взаимодополняемых и взаимопроверяемых стандартизированных и апробированных диагностических методик и была проведена диагностика.

На втором этапе **полученные результаты исследования** были подвергнуты компьютерной обработке методами математической статистики. С учетом характера распределения объема выборки и методик использовалась непараметрическая статистика: достоверность различий вычислялась с помощью критериев U-Манна Уинти, Н-Краскала-Уолесса и корреляционного анализа Спирмена, факторного анализа.

Выборку составили 54 ВИЧ-положительных. Из них инфицированных половым путем 17 человек, парентеральным – 37, из них женщин 20 (пол – 13, ПИН – 7), мужчин 34 (пол – 4, ПИН – 30), больных туберкулезом 8 человека (3 женщины, 5 мужчин), принимают АРВ терапию 11 человек (8 женщин, трое мужчин), работающие – 19 (ж – 6, м – 13), не работающие – 35 (ж – 13, м – 22), верующих – 7 (ж – 2, м – 5), возраст испытуемых от 21 до 63 лет (ж – от 21 – 63 л, м – от 23 – 56 л), положительный статус составил период от 1 месяца до 13 лет. **Таким образом, средний возраст испытуемых составил 35,7 лет**, в том числе: у женщин 34,1; у мужчин 36,7. Средние показатели наличия положительного статуса ВИЧ инфекции – 4,5 года, у женщин – 3,6 лет, у мужчин 5,1.

Полученные результаты исследования

Рассмотрим особенности проявления психологических реакций в зависимости от способа заражения. В настоящее время выделено 2 основных пути **передачи ВИЧ-инфекции: инъекционный** (далее по тексту ПИН – потребители инъекционных наркотиков) и **половой** (далее по тексту ПОЛ). В тексте статьи в таблицах отражены результаты статистической обработки данных только по показателям, имеющим статистическую значимость, показатели, не имеющие значимых различий, не отражены в таблицах.

Таблица 1 – Средние показатели в зависимости от способа заражения

Показатели	ПИН		ПОЛ		Уровень значимых различий***
	М*	m**	М	М	
Реактивная тревожность	45,30	8,97	39,59	8,54	0,03
Ограничение удовольствий	2,84	1,38	1,47	0,80	0,001
Ограничение карьеры	2,57	1,28	1,82	0,95	0,05
Отношение к работе	2,43	1,32	1,65	1,06	0,04
Раздражение	5,03	1,82	3,88	1,45	0,04

Примечание.
 * - среднее арифметическое значение;
 ** - стандартное отклонение;
 *** - достоверность различий, вычисленная с помощью критерия Манна-Уитни

По показателям, отраженных в таблице 1, видно, что у ВИЧ-положительных (ПИН) значительно повышен уровень реактивной тревожности, при этом они более склонны к проявлению физической агрессии, то есть они более склонны к дракам и другими асоциальным поступкам, связанными с проявлениями физической агрессии. Полученные данные по методике Сердюка свидетельствуют, что для потребителей инъекционных наркотиков (ПИН)

ВИЧ-инфекция связана с необходимостью отказа от привычных способов получения удовольствия (прежде всего от «кайфа»), также они видят в ней причину ограничений в профессиональной сфере.

Рассмотрим влияние продолжительности болезни на психологическое состояние испытуемых. Для этого мы распределили испытуемых на три группы в зависимости от стажа болезни: до года, до 5 и до 10 лет.

Таблица 2 – Средние показатели групп в зависимости от стажа болезни

Показатели	статус до 5 лет						Уровень значимости различий***
	статус до года		статус до 5 лет		статус до 10 лет		
	М*	m**	М	М	М	М	
Ухудшение отношения к больному на работе	1,88	0,85	2,00	0,77	1,49	1,25	0,05
Настроение	4,40	0,97	5,27	1,29	4,47	0,58	0,03
Негативизм	5,88	2,05	3,73	2,33	5,17	0,99	0,08
Подозрительность	5,25	1,79	2,91	1,51	4,54	1,28	0,02
Вербальная агрессия	6,63	1,51	3,82	1,72	5,29	1,30	0,01
Вина	7,63	1,97	5,00	3,03	6,94	1,92	0,03
Индекс враждебности	7,63	1,77	6,55	2,11	6,60	1,85	0,03
Индекс агрессивности	11,88	2,40	6,36	2,50	10,0	2,30	0,00
Депрессия	19,13	4,62	12,64	6,15	17,1	2,42	0,02

Примечание.
 * - среднее арифметическое значение;
 ** - стандартное отклонение;
 *** - достоверность различий, вычисленная с помощью критерия Манна-Уитни

Как видно из таблицы 2, испытуемые, недавно узнавшие о своей болезни, более раздражительны, обидчивы, подозрительны,

склонны к ауто-агрессии в виде чувства вины, в целом они настроены более враждебно и агрессивно. С увеличением стажа заболевания

эти реакции постепенно уменьшаются, достигая умеренно выраженных значений. Можно предположить, что степень проявления агрессивных реакций связана с переживанием болезни. Как отмечает ряд авторов [6, 7], занимающихся исследованием отношения к болезни, первые реакции на болезнь – это шок, отрицание, возможна агрессия, поиски «виноватого» в болезни, что и демонстрируют вышеприведенные исследования. В дальнейшем человек как бы «адаптируется» к своей болезни, привыкает или смиряется, что может сказаться на некотором снижении агрессивных реакций.

Заметно, как меняется динамика активности испытуемых, которая в определенной степени отражает их психофизиологическое состояние. Это косвенно свидетельствует об адаптации к болезни. Более высокую степень влияния болезни на отношения по работе отмечают испытуемые с небольшим стажем болезни.

Определим, оказывает ли влияние наличие или отсутствие антиретровирусной терапии на состояние испытуемых (таблица 3), где «АРВ +» означает то, что человек принимает терапию, а «АРВ –» – не принимает соответствующее лечение.

Таблица 3 – Средние показатели групп в зависимости от активной терапии

Показатели	АРВ+		АРВ-		Уровень значим. различий***
	М*	М*	М	m	
Депрессия	8,09	7,38	8,26	4,43	0,08
Гиссенский опросник шкала <i>Желудочные жалобы</i>	4,91	2,63	2,72	2,67	0,01
Гиссенский опросник шкала <i>Ревматический фактор</i>	10,45	7,16	6,07	4,56	0,05
Гиссенский опросник шкала <i>Сердечные жалобы</i>	7,55	5,73	3,07	3,26	0,01
Гиссенский опросник соматических жалоб <i>Общий балл</i>	31,18	16,80	18,51	13,56	0,02
Реактивная тревожность	48,91	9,49	42,12	8,64	0,03
Личностная тревожность	52,82	10,50	41,81	10,02	0,01
Ограничение ощущения силы и энергии	2,73	1,27	2,02	1,10	0,09
Снижение физической привлекательности	2,45	1,21	1,67	0,99	0,05
Отношение к отцу	3,91	1,92	2,30	1,30	0,01
Отношение к мужчинам (женщинам)	3,09	1,04	2,12	1,24	0,01
Страхи и опасения	2,64	1,29	1,74	1,59	0,05
Активность	4,20	1,46	5,09	1,29	0,07
Физическая агрессия	4,33	1,60	5,57	1,14	0,01
Негативизм	6,00	2,32	4,72	1,96	0,07
Индекс враждебности	8,09	1,30	6,40	1,83	0,00
Примечание. * - среднее арифметическое значение; ** - стандартное отклонение; *** - достоверность различий, вычисленная с помощью критерия Манна-Уитни					

По данным, отраженным в таблице 3, видно, что несмотря на то, что факт лечения оказывает положительное влияние на снижение уровня депрессии (в абсолютных значениях оно небольшое), видно, что у испытуемых, принимающих АРВ - терапию, субъективных дискомфортных ощущений достоверно больше, они чаще жалуются на желудочные боли, интенсивность боли или алгии,

сердечные боли, в целом, показатель субъективных жалоб у них выше в 1,8 раза.

В качестве возможных причин возрастания психосоматических жалоб можно указать на субъективный характер лечения, а также тот факт, что лечение назначается в случае негативной динамики болезни в целом и обладает рядом побочных эффектов.

У принимающих АРВ-терапию выявлен повышенный уровень реактивной и личностной тревожности, они больше и чаще испытывают раздражительность и чувство вины. Очевидно, что данные показатели отражают внутренние переживания по поводу ухудшения здоровья до такой степени, что возникает необходимость в подключении терапии. Данный факт должен заинтересовать не только психологов, но и лечащих врачей, так как он говорит о необходимости проведения разъяснительной работы среди пациентов, принимающих лечение. Врачи сами должны быть готовы к тому, что в период получения лечения пациенты могут быть подвержены невротическим реакциям в большей степени.

Для изучения взаимосвязи **возраста и эмоционального состояния ВИЧ-положительных** нами проведен корреляционный анализ. Получена прямая корреляционная зависимость между возрастом пациентов и реактивной тревожностью $r = -0,41$, $p < 0,002$ и агрессией $r = -0,26$, $p < 0,05$. Это означает, что чем старше ВИЧ-инфицированный, тем **выше его показатель реактивной (темпераментальной) тревожности** и тем выше общий уровень агрессивности.

Рассмотрим влияние еще одного важного фактора – наличие или отсутствие работы (фактор занятости) – на психологические характеристики ВИЧ-положительных испытуемых (см. таблицу 4).

Таблица 4 – Средние показатели в группе работающих (занятые) и неработающих (не занятые)

	Занятые		Не занятые		Уровень достоверности различий***
	М*	М**	М	М	
Депрессия	6,15	5,70	3,05	4,02	0,02
Гиссенский опросник соматических жалоб шкала <i>Желудочные жалобы</i>	3,79	2,80	2,10	2,45	0,02
Реактивная тревожность	46,06	9,60	39,15	6,48	0,01
Личностная тревожность	46,79	11,06	39,40	9,35	0,02
Ограничение ощущения силы и энергии	2,50	1,21	1,60	0,82	0,01
Ограничение удовольствий	2,65	1,39	2,00	1,30	0,06
Ограничение карьеры	2,62	1,28	1,85	0,99	0,03
Отношение к товарищам	3,50	1,60	2,85	1,39	0,06
Отношение к подчиненным	2,47	1,38	1,70	1,45	0,05
Отношение к работе	2,50	1,31	1,65	1,09	0,02
Сознание вины	5,71	1,96	4,55	1,64	0,02
Отношение к прошлому	4,24	1,35	3,25	1,59	0,04
Цели	3,68	2,06	2,55	1,36	0,03
Самочувствие	4,68	1,75	3,70	1,42	0,05
Активность	4,55	1,31	5,51	1,25	0,01
Настроение	4,39	0,94	5,02	1,09	0,05
Физическая агрессия	4,99	5,70	5,88	0,97	0,01
Негативизм	5,41	5,84	4,25	2,40	0,08
Примечание. * - среднее арифметическое значение; ** - стандартное отклонение; *** - достоверность различий, вычисленная с помощью критерия Манна-Уитни					

Выявлено, что неработающие испытуемые имеют более низкий уровень тревожности и депрессии, их психофункциональные состояния

– самочувствие, активность, настроение субъективно оцениваются более высоко. Работающие же, наоборот, более склонны к тревожно-

депрессивным реакциям, свое самочувствие, активность, настроение они оценивают значительно ниже. Также работающие инфицированные негативно переживают факт ограничения в возможности карьерного роста и развлечений.

Обнаруженные факты могут отражать личностные особенности ВИЧ-положительных и отношение к ним в обществе. Весьма вероятно, что вынужденный или осознанный выход на работу является в значительной мере стрессом для испытуемых, обусловленным отношением социума к этой «постыдной, непристойной» болезни. В отличие от соматических нарушений, восприятие ВИЧ/СПИДа в социуме подвержено влиянию негативных, зачастую необоснованных установок. ВИЧ-положительные в обществе – стигматизированная категория населения, подвергающаяся дискриминации, например, проявляющейся в нежелании работать или учиться с такими больными, несмотря на то, что риск

инфицирования бытовым путём практически исключен. Следует согласиться с мнением тех врачей и психологов, которые считают, что в профилактике ВИЧ/СПИДа важна не только материальная, но и нравственная сторона. ВИЧ-положительные граждане испытывают огромное моральное давление и вынуждены скрывать свой статус, в свой достаточно закрытый круг общения они стараются не допуская посторонних. С учетом эпидемиологической картины и неуклонным ростом заболеваемости, необходимо понимание общества в том, что эта проблема касается каждого из нас, и к этим людям надо относиться с должным пониманием и уважением.

Нами был проведен факторный анализ полученных данных. Статистическая обработка проводилась с помощью программы SPSS, которая в результате вращения (Варимакс) позволила выявить наиболее важные переменные в структуре психологического статуса ВИЧ-положительных лиц (см. таблицу 5).

Таблица 5 – Факторные нагрузки после вращения

Переменные	Факторы		
	1	2	3
Депрессия	-0,188	0,852	
Реактивная тревожность	-0,157	0,861	0,210
Личностная тревожность	-0,338	0,704	0,374
Самочувствие	0,887	-0,299	-0,165
Активность	0,795		-0,245
Настроение	0,891	-0,280	
Враждебность	-0,234	0,319	0,822
Агрессивность	-0,106		0,914

Выявились 3 главных фактора, определяющих психологический статус ВИЧ-положительных испытуемых:

Фактор «психофункциональное состояние» объясняет 51% дисперсии, в который входят переменные: «настроение» (факторная нагрузка 0,891), «самочувствие» (факторная нагрузка 0,887), «активность» (факторная нагрузка 0,795). На положительном полюсе фактора – положительный настрой, субъективное переживание соматического здоровья и высокая активность человека, на отрицательном – **негативный настрой, ипохондричность и психосоматические нарушения, пассивность.**

Фактор «депрессивно-фобическое расстройство» объясняет 15% дисперсии. В него вошли переменные: «депрессия» (факторная нагрузка 0,852), «реактивная тревожность» (факторная нагрузка 0,861), «личностная тревожность» (факторная нагрузка 0,704). На положительном полюсе – отсутствие депрессивных реакций и низкая тревожность, на отрицательном – депрессивно-фобический невроз.

Фактор «агрессивность личности» объясняет 13% дисперсий. В него вошли переменные: «агрессивность» (факторная нагрузка 0,914) и «враждебность» (факторная нагрузка 0,822). На положительном полюсе – низкий уровень агрессии и отсутствие отрицательного настроения.

в отношении к окружающим, на отрицательном – экстрапунитивные реакции с фиксацией на препятствии, реакции негативизма и обвинения.

Выводы и заключение

Таким образом, анализ психологических особенностей ВИЧ-положительных испытуемых позволил подтвердить и уточнить гипотезы проведенного исследования о наличии особенностей в психологических характеристиках и переживании болезни у ВИЧ-положительных лиц с разным социально-демографическим статусом (пол, стаж заболевания, занятость, способ передачи заболевания и т.п.).

Гендерные особенности: ВИЧ-положительные женщины более тревожны, они склонны проявлять более высокий уровень тревожности, обиды и агрессии, чем ВИЧ-положительные мужчины. Мужчины по сравнению с женщинами склонны субъективно видеть в болезни ограничение в возможности получения удовольствия (чаще это лица, с наркотической зависимостью получившие заражение инъекционным путем), что можно интерпретировать как большую значимость и фрустрированность у них гедонистических потребностей.

У ВИЧ-инфицированных, получивших заражение инъекционным путем, в отличие от лиц, получивших заражение половым путем, значительно повышен уровень реактивной

тревожности, при этом они более склонны к проявлению физической агрессии. Между ВИЧ-инфицированными с разным стажем болезни существуют различия в уровне и проявлении агрессивных реакций, наиболее высокие показатели агрессивных реакций у лиц со статусом заболевания до 1 года, наиболее низкие – у лиц со статусом заболевания до 10 лет.

У ВИЧ-инфицированных, получающих антиретровирусную терапию, значительно повышается уровень тревожности и депрессии, ухудшаются показатели психофункциональных состояний, в субъективной картине болезни ухудшаются показатели чувственного компонента, что проявляется в возрастании психосоматических жалоб.

Работающие ВИЧ-положительные характеризуются повышением уровня депрессии, тревожности, при одновременном снижении показателей **самочувствия, активности, настроения**, что можно связать с переживанием психологического стресса.

Выявленные особенности должны стать основой более дифференцированной и индивидуализированной работы психологов и врачей с разными категориями больных. Как показал проведенный анализ, в психологической помощи нуждаются практически все категории ВИЧ-инфицированных лиц, начиная с самых первых дней установления диагноза и на протяжении всего периода заболевания.

Литература

- 1 Gallo R., Montagnier L. AIDS in 1988 // Sci. Amer. – 1988. – 259. – P. 41-48.
- 2 Miller S. M. Cognitive informational styles in the process of coping with threat and frustration // Advances in Behaviour Research and Therapy. 1989. № 11. P. 223 – 234.
- 3 Покровский В. В. Эпидемиология инфекции, вызванной вирусом иммунодефицита человека. Дис. д. м. н. – М., 1990. – 203 с.
- 4 Руководство по профилактике ВИЧ-инфекции и помощи ВИЧ-положительным уличным подросткам/Под ред. Р.В.Йорика. 2-е изд. - СПб.: Врачи детям, 2009. – 134 с.
- 5 Кулаков С.А. Основы психосоматики. – СПб.: Речь, 2005. – 288 с.
- 6 Сапарбеков М. К., Шуратов И. Х., Чакликов Т. Е., Лебедев Е.Н., Сулейменова Г.Р. Эпидемиология и профилактика ВИЧ-инфекции в Казахстане. – под редакцией д.м.н. Сапарбекова М. К. – Алматы, 2000. -176с.
- 7 Мадалиева З.Б., Рогачева И. Эмоциональное состояние ВИЧ-положительных//Вестник КазНУ. № 4(51), 2014, с.33- 39.

References

- 1 Gallo R., Montagnier L. AIDS in 1988 // Sci. Amer. – 1988. – 259. – P. 41-48.
- 2 Miller S.M. Cognitive informational styles in the process of coping with threat and frustration // Advances in Behaviour Research and Therapy. 1989. № 11. P. 223 - 234.
- 3 Pokrovsky V. Epidemiology of infection caused by the human immunodeficiency virus. Dis. d. m. s. – М., 1990. – 203p.
- 4 Guide on HIV prevention and care for HIV-positive street youth / Ed. R.V.Yorika. 2nd ed. - SPb.: Doctors to Children, 2009. – 134 p.
- 5 Kulakov S.A. Fundamentals of psychosomatic medicine. – SPb.: Speech, 2005. – 288 p.
- 6 Saparbekov M.K., Surat I.H., Chaklikov T.E., Lebedev E.N., G.R. Suleimenova Epidemiology and prevention of HIV infection in Kazakhstan. – Edited by MD Saparbekova MK – Almaty, 2000. – 176 p.
- 7 Madaliev Z.B., I. Rogachev emotional state of HIV-positive // Herald TREASURY 4 (51), 2014 (39) p.33-39

Мамырбекова Г.А.

**Социально-педагогическая
поддержка семьи как условие
разрешения проблем неполной
семьи**

В данной статье анализируются изменения роли семьи, ослабление традиционной функции семьи, регулятивный характер половой морали в распределении обязанностей в семье, повлиявшие на социальный статус женщины. А также опираясь на определения исследователей проблем семьи, что неполная семья – это малая группа с частичными неполными связями, где нет традиционной системы отношений «мать-отец-ребенок», она рассматривается как один из основных социально-демографических типов современной семьи. Отмечаются рост и источники формирования неполных семей, который непосредственно связан со сферой брачно-семейных отношений. Акцентируется ряд проблем, касающихся неполных семей, к которым относятся социально-экономические, педагогические, медицинские и психологические. Специфика положения в нашем обществе неполных семей предполагает эффективную психолого-педагогическую поддержку и качественно новые технологии социально-педагогической работы с неполной семьей. Актуализируется востребованность социального педагога – специалиста по самопознанию оказывающего психолого-педагогическую поддержку детей и взрослых неполной семьи.

Ключевые слова: роль семьи, неполная семья, социализация детей, причины роста и источники формирования неполных семей, реабилитация ребенка из неполной семьи, социальное развитие личности, методы социально-педагогической работы, методы диагностики семьи, социальную помощь детям и подросткам, семье.

Mamyrbekova G.A.

**Social - pedagogical support
of the family as a condition
for solving the problems of
incomplete family**

The article examines the changing role of the family, the weakening of the traditional functions of the family, the regulatory nature of sexual morality in the distribution of responsibilities in the family that influenced the social status of women. As well as relying on the definition of research problems of the family, that parent family – a small group with partial incomplete connections, where there is no traditional system of relations «mother-father-child», it is regarded as one of the main socio-demographic types of a modern family. Marked growth and sources of formation of single-parent families, which is directly linked to the sphere of marriage and family relations. Emphasizes a number of issues relating to single-parent families, which include socio-economic, educational, medical and psychological problems. The specificity of the situation in our society parent families implies effective psychological and pedagogical support and new technologies qualitatively of social and pedagogical work with incomplete family.

Key words: the role of the family, incomplete family, socialization of children, the causes of growth and sources of the single-parent families, rehabilitation of child-parent families, social development, personality, social and pedagogical methods of work, methods of diagnosis of the family, social assistance to children and adolescents, family.

Мамырбекова Г.А.

**Отбасын әлеуметтік -
педагогикалық қолдау толық
емес отбасы мәселелерін
шешудің шарты ретінде**

Мақалада отбасы рөлінің өзгерістері, отбасының дәстүрлі қызметінің әлсіреуі, әйелдердің әлеуметтік мәртебесіне әсер етуші отбасының қызметтерін реттеудегі жыныс моралінің реттеуші сипаттамасы талданады. Алайда отбасының мәселесін зерттеушілерінің анықтап алуына сүйене отырып толық емес отбасы – жартылай толық емес байланысты аз топтар, «ана – әке- бала», дәстүрлі қарым-қатынас жүйесі жоқ, олар қазіргі заманғы отбасының жаңа түрлері әлеуметтік-демографиялық негіздері ретінде қарастырылады. Неке-отбасы саласымен тікелей байланысты толық емес отбасылардың пайда болуы көздері және өсуі байқалады. Толық емес отбасыларға қатысты мәселер әлеуметтік-экономикалық, педагогикалық, медициналық және психологиялық мәселе екендігін анықтайды. Біздің қоғамда толық емес отбасылардың ерекше жағдайларын тиімді әлеуметтік-педагогикалық қолдау және толық емес отбасылармен әлеуметтік – педагогикалық жұмыстың сапалы жаңа технологияларды қолдануды қажет етеді.

Түйін сөздер: отбасының рөлі, толық емес отбасы, бала-шағаның әлеуметтенуі, толық емес отбасы санының өсуі және қалыптасуының басталу себептері, толық емес отбасындағы баланы сауықтыру жолдары, тұлғаның әлеуметтік дамуы, әлеуметтік-педагогтың жұмыс әдістері, отбасы диагностикасы әдістері, бала-шағаға, жасөспірім және жанұяға әлеуметтік көмек.

**СОЦИАЛЬНО-
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
ПОДДЕРЖКА СЕМЬИ
КАК УСЛОВИЕ
РАЗРЕШЕНИЯ
ПРОБЛЕМ НЕПОЛНОЙ
СЕМЬИ**

На развитие человека оказывает влияние множество различных факторов, как биологических, так и социальных. Главным социальным фактором, влияющим на становление личности, остается семья. Велика роль родительской семьи в воспитании личности. Именно в семье формируются основы характера человека, его отношения к труду, моральным и культурным ценностям. Семья была и остается важнейшей социальной средой формирования личности и основой в психологической поддержке и воспитании.

Семья и сегодня играет позитивную роль в создании особого духовного микроклимата, который очень важен для становления подрастающей личности, для развития общества в позитивном направлении. Однако сегодня безопасность семьи вызывает особую тревогу. Реформы, сопровождающиеся социальной дифференциацией, привели к катастрофическому падению уровня жизни многих семей. Произошедшие изменения ослабили традиционные функции семьи, регулятивный характер половой морали в распределении обязанностей в семье повлиял на социальный статус женщины, сделали ее более ответственной и самостоятельной. Женщины вынуждены не только четко выполнять домашние обязанности и воспитывать детей, но и больше участвовать наравне с мужчиной в производственных делах, заниматься бизнесом и предпринимательством. А.С. Макаренко придавал особое значение структуре семьи. Он ввел понятия «полная» и «неполная семья», понимая под ними семью, которая не имеет отца или матери. От того, какая по структуре семья, зависит и воспитание, и успешная социализация ребенка.

Особое внимание привлекает специфика положения в нашем обществе неполных семей. Ибо огромные проблемы в воспитании ребенка возникают с увеличением числа неполных семей и ныне не являются редкостью одинокая мать, одинокий отец, разведенные родители. Проблемы неполной семьи особенно актуальны, так как воспитание детей в такой семье обладает рядом особенностей: недостаточное влияние на ребенка внутри семьи, односторонность воспитательного воздействия, проявление неуравновешенности родительских чувств, возможность возникновения в сознании ребенка мысли о собственной неполноценности.

К сожалению, в последние годы в нашей стране растет число семей, состоящих из одного родителя, чаще всего матери – неполных. По мнению специалистов, адекватная социализация детей в семье с одним родителем невозможна. «Для счастливого детства ребенок нуждается в доме, где есть и отец, и мать», – пишет известный русский социолог И. Кон [1]. При этом статистические данные показывают, что в Казахстане каждый десятый ребенок, не достигший восемнадцатилетнего возраста, растет в семье с одним родителем, как правило, с матерью.

Согласно переписи населения 1999 года, неполные семьи, главами которых являются женщины, составили 91%. Увеличивается количество разводов, падает престиж семьи, усиливаются напряженность внутрисемейной жизни, конфликты и факты насилия в отношении женщин. В одном из своих выступлений перед журналистами Председатель агентства РК по статистике Аликхан Смаилов сообщил, что в 2012 году было зафиксировано максимальное число разводов – более 47 тысяч, а в 2013 году за два месяца в Казахстане зарегистрировано почти на 10 % больше разводов, чем в аналогичном периоде предыдущего. Каждый четвертый брак в Казахстане за последние пять лет распался. Количество «матерей-одиночек» и «отцов-одиночек» соответственно составили 444 800 женщин и 42 300 мужчин. Лидером по числу разводов считается Алматы – здесь распадается каждый третий брак. Дети из неполной семьи не всегда могут удовлетворить свои потребности, интересы. Мать, воспитывающая одна ребенка, вынуждена работать, тем самым мало уделяет времени общению с ребенком, точно такая же картина наблюдается в семье, где отец-одиночка.

Неполная семья – это один из основных социально-демографических типов современной семьи. Неполная семья – это малая группа с частичными неполными связями, где нет традиционной системы отношений «мать – отец – ребенок» [2].

Неполная семья — это малая социальная группа, состоящая из одного родителя и проживающих вместе с ним детей. Они связаны родственными отношениями, ведением общего хозяйства, взаимной моральной ответственностью. Неполная семья образуется вследствие смерти одного из родителей, развода, рождения внебрачных детей, фактического распада семейных отношений при их юридическом сохранении.

Рост неполных семей непосредственно связан со сферой брачно-семейных отношений:

- изменение моральных норм в области взаимоотношений полов;
- распространение добрачных связей,
- изменение традиционных ролей (семейных) мужчины и женщины;
- утрата семей своей производственной функции;
- неподготовленность молодежи к браку;
- завышенные требования по отношению к брачному партнеру;
- алкоголизм и наркомания [3].

Выделяют несколько источников формирования неполных семей. Наиболее массовый из них связан с распадом семьи вследствие развода супругов. Накопленная исследователями социологическая информация свидетельствует о том, что наиболее распространенными причинами разводов являются алкоголизм, несхожесть характеров, измена или создание другой семьи. Обращает на себя внимание тот факт, что в подавляющем большинстве случаев инициатором развода выступает женщина. Что касается ранних браков, то они оказываются менее жизнестойкими, чем обычные. Этот процесс, несомненно, стимулируется социальной и гражданской незрелостью супругов, их безответственным, легкомысленным отношением к семье, а также увеличением числа вынужденных браков, вследствие беременности и рождения ребенка. Формированию неполных семей в значительной мере также способствует наблюдаемый в последнее десятилетие непропорциональный рост смертности мужчин в трудоспособном возрасте от неестественных причин (отравление, производственных травмы, военные действия и т. д.).

В связи с изменением моральных норм в области взаимоотношений полов, распространением добрачных связей, неподготовленности молодежи к браку, завышении требований к брачному партнеру увеличивается число детей, рожденных вне брака.

Существует ряд проблем, касающихся неполных семей, к которым относятся социально-экономические, педагогические, медицинские и психологические.

Среди проблем неполных семей в большинстве случаев особенно остро стоит проблема экономического характера (материальные трудности, испытываемые семьей). Совокупный бюджет семьи складывается из индивидуального трудового дохода, пособий, пенсий, компенсаторных выплат и льгот, определяемых государством, алиментов на детей после развода, подарков в деньгах или вещами, продуктов от родственников и друзей.

Так как чаще всего главой такой семьи является женщина, то стоит обратить внимание на политику занятости в стране в настоящее время. Сегодня идет вытеснение женщин с рабочих мест на биржу труда или в сферу низкооплачиваемых бюджетных учреждений. Необходимость содержания и воспитания ребенка/детей чаще побуждают женщин быть активнее и предприимчивее в поисках более оплачиваемой работы или дополнительного заработка.

В последнее время значительно сократился перечень социальных гарантий и снизился уровень социальной защиты. Женщина-мать, воспитывающая ребенка без отца, сама должна нести ответственность за благосостояние своей семьи. Особенную нужду испытывают неполные семьи, в которых растут дети с отклонениями от нормы в физическом или нервно-психическом развитии, а тем более дети-инвалиды. Если ребенок-инвалид нуждается в постоянном присмотре и уходе, то женщина не имеет никакой возможности улучшить материальное благосостояние, им приходится жить на пенсию по инвалидности ребенка и детское пособие.

Необходимость ухода за ребенком в отсутствие помощи со стороны, разрушение сферы бытовых услуг не позволяют женщине проявить себя в профессиональной сфере: решающее значение на их выбор и формирования поведения оказывает материальная ответственность. Многие женщины считают воспитание и уход за детьми своим главным предназначением и отодвигают на второй план профессиональный успех и карьеру. В то же время материальное благополучие и нередко занятость на двух работах отстраняет одинокую мать от воспитания и ухода за ребенком, и он предоставлен самому себе.

Среди проблем неполных семей особенно остро стоит проблема ее функционирования как института воспитания и социализации детей. Правы те, кто полагает, что издержки воспитания детей в неполной семье связаны, прежде всего, с воздействием негативных экономических факторов. Специфический образ жизни семьи с одним родителем ощутимо отражается на воспитательном процессе.

Отсутствие одного родителя в семье может явиться причиной неполноценного, неудачного воспитания детей. В материнских неполных семьях мальчики не видят примера мужского поведения в семье, что способствует формированию в процессе их социализации неадекватного представления о ролевых функциях мужчины, мужа, отца. Поведение незамужней матери в се-

мье во многом обусловлено отсутствием второго родителя. Это влияет и на социализацию воспитывающихся в материнских неполных семьях девочек, искажает их представления о ролевых функциях женщины, жены, матери.

Дети, воспитывающиеся в монородительских семьях, лишены примера взаимоотношений мужчины и женщины в семье, что негативно влияет на их социализацию в целом и на подготовленность к будущей семейной жизни в частности. Педагогика оценивает показатель идентификации детей со своими родителями одним из основных критериев эффективности семейного воспитания. При этом ребенок выражает принятие нравственных и идеологических норм своих родителей. Осуществление этой составляющей воспитательного процесса в неполной семье деформируется в связи с отсутствием одного родителя. В отцовских неполных семьях к перечисленным выше проблемам добавляются отсутствие материнской ласки, без которой воспитание детей тоже не может быть полноценным.

В рамках воспитательной деятельности одному родителю сложно осуществить полноценный контроль за ребенком и в целом влиять на их поведение. Эффективному воспитанию мешает ряд объективных причин: разрушается привычная триада в семье: «отец + мать + дети»; основная причина – чрезмерная занятость на работе, не позволяющая уделять детям достаточного внимания.

Следующая социальная характеристика, которая требует внимания общества к неполной семье с несовершеннолетними детьми, связана с качеством их здоровья [4]. Ученые-педиатры, исследующие уровень здоровья детей, приходят к неутешительному выводу: дети из неполных семей значительно чаще подвержены острым и хроническим заболеваниям. Женщина вынуждена, прежде всего, выполнять функции материального обеспечения семьи в ущерб традиционно материнским обязанностям воспитания и укрепления здоровья детей. Статистически значима частота наличия в неполной семье вредных привычек (курение, употребление алкоголя), социально-бытовая и жилищная неустроенность, несоблюдение гигиенических норм жизни, необращаемость к врачам в случае болезни детей, самолечение и т.п.

В зависимости от характера семейных проблем, их сложности, остроты или запущенности, в работе с каждой конкретной неполной семьей используются различные формы и методы социально-педагогической работы. Это и индивиду-

альная, и групповая (клубная) социальная работа, работа в рамках семейного консультирования (семейной терапии) и социального патронажа, работа отдельно с ребенком, с родителем или с ними обоими одновременно.

В случае если неполная семья попала в поле зрения социальной службы из-за проблем, связанных с девиантным поведением ребенка (плохая успеваемость в школе, приводы в детскую комнату милиции, подозрения на употребление наркотиков и т.п.), усилия социальной службы направляются, прежде всего, на проведение социальной работы с неполной семьей в контексте оказания помощи данному ребенку. Для этого специалисты социальной службы проводят обследование неполной семьи и по ее результатам разрабатывают индивидуальную программу социальной реабилитации (ИПР) несовершеннолетнего.

Разработка и проведение индивидуальной программы реабилитации ребенка из неполной семьи включает в себя диагностику семейной и школьной ситуации, выявление первичной социальной сети подростка, обязательный анализ его медико-социального и психологического статуса, определение степени развития его интеллектуальной и эмоционально-волевой сферы. На основе данных, полученных в ходе этой комплексной диагностики, составляется индивидуальная программа работы с ребенком, включающая меры по разрешению школьных проблем ребенка, вовлечению его в более благоприятное социальное окружение, разрешению его психологических проблем, содействие в преодолении у него девиантных наклонностей.

При сборе информации о ребенке во внешней среде (в школе, среди соседей и пр.) должны проявиться особые профессиональные качества социального работника: способность к наблюдению, коммуникабельность, умение анализировать ситуацию и делать выводы. При общении с лицами, способными дать необходимую информацию, необходимо соблюдать особенный такт: не дать повода соседям, учителям или др. собеседникам для лишних кривотолков.

Специалисту следует разобраться, не является ли девиантное поведение ребенка демонстративным, с подсознательной целью привлечь к себе внимание взрослых и тем самым компенсировать недостающее ему внимание.

Параллельно с этими мероприятиями должна быть осуществлена социальная и психологическая диагностика семейной ситуации ребенка. В нее должны быть включены мероприятия по

обследованию условий проживания ребенка в семье, а также должно быть проведено собеседование с его матерью (отцом) с целью выявления существующих в семье экономических, жилищных, бытовых, педагогических, психологических, проблем с трудоустройством и т.п.

При проведении собеседования с родителем ребенка социальный педагог должен преследовать главную цель: выявить проблемные зоны в жизнедеятельности неполной семьи, коррекция которых может помочь ребенку и семье в целом выйти из трудной жизненной ситуации [5].

В процессе последующей коррекции, в зависимости от того, командой или единственным специалистом совместно с членами семьи принимаются решения, выделяются следующие подходы к выбору используемых средств и методов:

- **Согласие.** Специалист принимает условия, поставленные семьей, безоговорочно, в отсутствие всякой критики, ничего не подвергая сомнению, то есть следуя принципу «клиент всегда прав». Данный подход малоэффективен, когда речь идет о кризисном состоянии семьи и осуществлении ее патронирования. Однако его использование целесообразно на начальных этапах работы, при наличии острого, почти стрессового состояния в целях имитации согласия с противоречивыми объектами.

- **Соглашение.** У семьи узнают, чего бы она хотела «на выходе», договариваются о характере желаемого результата и необходимых совместных действиях. Подход называется договорным или контрактным, хотя рабочий альянс этим не ограничивается.

- **Указание.** Социальный работник, социальный педагог или психолог самостоятельно решает, что именно необходимо данной семье, и старается убедить ее в своей правоте.

Следует отметить, что социально-педагогическая работа с неполными семьями не должна ограничиваться только лишь вниманием к их дезадаптированным представителям. Даже если неполная семья относительно гармонична и достаточно хорошо справляется со своими основными функциями, она все равно нуждается время от времени в социальной и психологической поддержке.

Дело в том, что обычная семья проходит в своем развитии определенную последовательность типичных и потому ожидаемых событий – фаз, таких как вступление в брак, рождение первого ребенка, наступление у детей подросткового возраста, уход из дома самого младшего

ребенка, выход супругов на пенсию и т.д. Эта последовательность типичных событий или фаз составляет, по аналогии с индивидуальным развитием человека, жизненный цикл семьи – цикл, связанный с взрослением и старением ее членов, а также с последовательной сменой их ролей.

Типичный жизненный цикл обычной семьи состоит из следующих фаз:

- 1) женатая пара (без детей);
- 2) рождение ребенка (старшему ребенку от 0 до 2,5 лет);
- 3) семьи с дошкольниками (старшему ребенку 2,5 года – 6 лет);
- 4) семьи со школьниками (старшему ребенку 6 – 13 лет);
- 5) семьи с подростками (старшему ребенку 13 – 20 лет);
- 6) семьи как стартовая площадка для образования новых семей (период ухода детей из семьи от старшего до самого младшего);
- 7) пожилые родители (жизнь без детей, до ухода на пенсию);
- 8) старение членов семьи (от ухода на пенсию до смерти обоих супругов).

При этом, конечно, любая семья может столкнуться и с неожиданными событиями: финансовые трудности, ранняя подростковая беременность и т.п. Такие кризисы нарушают нормальный ход развития семьи и неизбежно приводят к изменению взаимоотношений внутри семейной системы. Как «кризисы развития», так и неожиданные события ставят семью перед необходимостью отказаться от решения новых ситуаций прежними способами и усложнить свои приспособительные реакции.

Развод или преждевременная смерть одного из супругов являются одним из самых острых проявлений подобных семейных кризисов. Образовавшаяся неполная семья подвергается тяжелым психологическим испытаниям. Согласно исследованиям, по крайней мере, один год после развода все без исключения члены семьи пребывают в состоянии стресса [6]. Относительное же равновесие восстанавливается не менее чем через 2 года.

Чтобы преодолеть это стрессовое состояние, требуется приложить немало усилий. Специалисты считают, что в идеале для преодоления стресса после развода или преждевременной смерти одного из супругов все оставшиеся члены ставшей теперь неполной семьи – взрослые и дети – должны решить для себя следующие задачи:

- 1) пережить утрату семьи как целого;
- 2) принять долю своего участия в распаде семьи;

- 3) восстановить социальные связи;
- 4) внести свою лепту в перестройку родительско-детских отношений.

Все эти, простые на первый взгляд, действия могут помочь ставшим неполными семьям избежать большинства психологических ловушек. К сожалению, однако, во многих семьях перспектива необходимых изменений очень часто встречается с ригидностью, нежеланием перемен. Многие семьи, ставшие неполными в результате развода или смерти одного из родителей, еще долгое время по инерции пытаются сохранить «старый» жизненный цикл ядерной семьи. Ощущение внезапной утраты, страх перед незнакомым и непредсказуемым будущим вызывает чувство бессилия и мешает матери (отцу) адекватно реагировать на новую семейную реальность. Возникает симптом сопротивления изменениям, который выражается в подсознательном и тщетном стремлении членов семьи предотвратить изменения, возратить паттерн отношений в семье в прежнее состояние.

Такие установки могут лишь законсервировать то изначальное стрессовое состояние, которое было вызвано разводом или смертью одного из родителей, и усугубить психологические проблемы семьи. В будущем они, скорее всего, лишь усилятся, и, в конечном итоге, отразятся на ребенке (детях), его социальном и психическом благополучии.

Нежелание принять наступившие изменения – это и есть самая главная психологическая ловушка, стоящая перед ставшими по воле случая или судьбы неполными семьями. Попавшие в нее матери (отцы) обречены на последующие ошибки в воспитании детей, установлении и поддержании с ними интеллектуального и эмоционального контакта.

Одним из наиболее эффективных методов социально-педагогической работы с неполной семьей, испытывающей временные социальные, психологические и иные трудности, является метод семейной терапии. Под семейной терапией принято понимать комплекс психологических методов и приемов, направленных на психологическую коррекцию индивидуума в семье и при помощи семьи, а также на оптимизацию семейных взаимоотношений [7].

Показанием к семейной терапии является ситуация, когда неполная семья не справляется с выполнением основных функций. Психологическая работа с семьей начинается с диагностического периода. Диагноз – термин из медицинской модели. В этом смысле семейно-

го терапевта диагноз не интересует. Обследование семьи должно включать в себя получение картины о сильных и слабых сторонах семьи, областях эффективного функционирования и дисфункциональных областях, а также поиск происхождения рассматриваемой проблемы. С целью выявления дисфункциональных областей используется наблюдение за паттернами взаимодействия членов семьи между собой, а также за взаимодействием семьи с внешним миром.

В процессе семейной социальной терапии выделяют 4 этапа:

1. Присоединение социального работника или психолога к семье.
2. Диагностика. Постановка целей.
3. Реконструкция семейных взаимоотношений.
4. Завершение семейной социальной терапии.

Задача специалиста на первом этапе – объединение с семьей. Технический прием, используемый на первом этапе семейной терапии, – положительное эмоциональное подкрепление самой попытки обратиться за помощью. На втором этапе задача специалиста – выявление правил и системы убеждений семьи, с помощью которых происходит регуляция семейных отношений. Для успешности семейной терапии необходимо согласие в формулировании и достижении цели между членами и специалистом. Формулирование целей каждого члена семьи приводит к формулированию целей семьи как единого психологического организма. На этапе диагностики используются такие методики, как:

Диагностика структуры семьи: тест-опросник «Шкала семейной адаптации и сплоченности» (FACES-3); Тест «Семейная социограмма»; системные семейные расстановки, метод «Семейная доска».

Изучение семейной истории: Генограмма. С помощью генограммы можно узнать семейную историю и правильно ее записать. Всем было бы полезно составить генограмму своей семьи и узнать: характер межпоколенного наследия, характер эмоциональных связей, отношений в семье; оценить коалиции, альянсы, треугольники; характерные проблемы и способы их решения в семье: связь между умершими и живущими и многое другое.

Диагностика семейных / супружеских отношений: тест-опросник удовлетворенности браком (исследование эмоциональных отношений); тест супружеских отношений; тест-опросник ПЭА (понимание, эмоциональное притяжение,

авторитетность); Висбаденский опросник изучения внутрисемейных отношений (WIPPF); Тест-опросник «Ролевые ожидания и притязания в браке» (РОП).

Диагностика семейных взаимоотношений в ситуации кризиса (Семейный кризис: его смысл, функция, способы преодоления): тест-опросник «Анализ семейной тревоги» (АСТ); тест «Характер взаимодействия супругов в конфликтных ситуациях».

Диагностика детско-родительских отношений: тест-опросник «Анализ семейных взаимоотношений» (АСВ); тест-опросник Родительского Отношения А.Я. Варга, В.В. Столин;

Проективные рисуночные методики: «Рисунки Семьи», социометрический метод «Семейное пространство».

Критерием оценки того, что семья готова работать со своими неосознаваемыми проблемами, служат доверительность и свобода, с которой члены семьи начинают рассказывать о себе, приводить такие факты, которые раньше вызывали у них выраженные негативные реакции. Поэтому на третьем этапе – этапе реконструкции семейных отношений – специалист путем присоединения к различным семейным подсистемам создает ситуации фрустрации с целью инициировать переход семьи на иной, более сложный уровень функционирования. Содержанием семейной терапии в этом случае является анализ взаимодействия всех членов семьи в ситуации «здесь и сейчас». Терапевтические действия основаны на принципе «действие предшествует пониманию»: именно действие ведет к новому опыту, новым переживаниям и, как следствие, к пониманию необходимости изменений.

Актуализация и структурирование полученного материала осуществляется с помощью:

- разыгрывания ролевых ситуаций;
- построения семейной скульптуры;
- рисования семейного рисунка;
- видеотехник;
- переформулирования проблемы (рефрейминг).

Эффективен также метод «домашних заданий». Домашние задания можно разделить на 3 вида: прямые директивы, метафорические, парадоксальные. Цель этих заданий:

- изменение поведения членов семьи;
- придание дополнительного стимула к построению отношений между членами семьи и социальным работником;
- изучение реакций членов семьи при выполнении ими заданий;

– осуществление социальным работником поддержки членов семьи, так как во время выполнения задания специалист как бы незримо присутствует среди них.

Работа специалиста на этом этапе способствует установлению границ между подсистемами, усилению функционирования одних и связанному с этим ослаблению функционирования других подсистем. Например, если раньше мать и ребенок большую часть времени занимались обвинением друг друга, то в процессе семейной терапии произойдет их переориентация на конструктивное взаимодействие, нацеленное на обретение смысла семьи как единого целого.

Наконец, четвертый этап – это завершение терапии. Об его наступлении свидетельствует согласие членов семьи о том, что сформулированные цели терапии достигнуты. Основная задача при этом – взаимное отсоединение семьи и специалиста друг от друга.

Изучив проблематику социально-педагогической работы с неполной семьей, формы и методы работы, можно сделать вывод о том, что социально-педагогическая работа с неполными семьями является одной из актуальных проблем современного общества. В целях улучшения социально-педагогической работы с неполными семьями должна совершенствоваться законодательная база по улучшению материального положения неполных семей, а также необходимо разработать новые инновационные методы работы, создать и реализовать программы поддержки и реабилитации неполных семей.

Семья как социальная группа, в которой совершаются определенные процессы и которая осуществляет определенные функции, исторически развивается. Неполные семьи – это та форма семейного жизнеустройства, которая на нынешнем отрезке человеческой истории стала достаточно распространенной. И это исторический факт.

Хорошо это или плохо – об этом можно судить по-разному. С точки зрения экономической безопасности государства, распространение неполных семей влечет за собой дополнительную финансовую нагрузку, поскольку значительная часть неполных семей на практике оказывается малообеспеченными и нуждающимися в мерах материальной поддержки. Существуют и другие проблемные аспекты, в частности, значительная доля асоциальных неполных семей, слабая защищенность одиноких матерей на рынке труда, теоретически (но отнюдь не всегда практически!) более низкий воспитательный потенциал семьи с одним родителем и т.д.

Одной из наиболее эффективных мер по поддержке неполных семей сегодня является развитие и законодательное закрепление механизмов привлечения отсутствующего родителя к воспитанию ребенка. Нужно стимулировать ответственность семьи, каждого родителя за воспитание детей.

Необходимо также усиливать меры адресной социальной поддержки матерей, воспитывающих детей в одиночку; разработать механизмы воздействия на рынок труда, создать возможности сочетать женщинам свои трудовые обязанности с воспитательными, без риска потерять работу.

Как никогда актуальной становится сегодня работа социального педагога. Социальная деятельность как общественное явление свойственна человеческому обществу с момента его существования. В различные периоды своего развития общество помогало в различной форме своим членам выживать. Социально-педагогическая работа как практическая деятельность направлена на поддержку, развитие личности, реабилитацию человека. Социальный педагог – специалист, оказывающий психолого-педагогическую поддержку детей и взрослых [8]. Должность социального педагога имеется, как правило, в организациях образования, общественных центрах воспитательной работы по месту жительства и в социальных службах. Он осуществляет комплекс мероприятий по воспитанию и социальной защите детей в образовательных учреждениях и по месту жительства. Основная задача специалиста – своевременно оказать социальную помощь детям и подросткам, семье. В современном обществе, к сожалению, дети нуждаются в социальной защите. Дети не выбирают родителей, не их вина, что родители развелись или ведут аморальный образ жизни. К сожалению, стало обычным лишение родительских прав, когда безответственные родители забывают о своих обязанностях, злоупотребляют, вредно влияют на развитие ребенка, жестоко обращаются с ними. Общество обязано защитить детей, так как детство должно быть безоблачным, счастливым, только тогда мы можем воспитать сильного духом, уверенного в своем будущем молодое поколение. Очень ответственной является деятельность социального педагога. В его обязанности входит выявление неблагополучных семей и принятие мер по защите прав детей и подростков, охране их жизни и сохранению здоровья. В этих целях социальный педагог изучает личностные особенности

детей, нуждающихся в помощи, и определяет систему необходимых воспитательных мер и мероприятий. В его обязанности входит работа с трудными детьми, детьми – сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей, он занимается их трудоустройством, обеспечением жильём и пособиями. При необходимости он ставит вопрос перед соответствующими органами о лишении родительских прав, установлении опеки и попечительства, усыновлении и других мерах, является своеобразным посредником между воспитанником и различными административными, ведомственными и социальными служ-

бами и благотворительными организациями. Правильная организация работы с детьми из неполных семей, позволяет на ранних стадиях корректировать социальное развитие личности и прийти в итоге к правильной социальной адаптации ребёнка [9]. Наша современная жизнь требует поиска новых моделей воспитания подрастающего поколения, выдвигает задачи воспитания личности в открытой социальной среде, требует тесного взаимодействия всех воспитательных структур нашего общества – школы, семьи, трудовых коллективов, общественности.

Литература

- 1 Кон И.С. Социологическая психология. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999.
- 2 Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996.
- 3 Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье // Социология семьи. – №6. – 2001.
- 4 Тюгашев Е.А. Семейведение. М., 2003.
- 5 Correctional pedagogy in primary education / Ed. GF Coumarin. – М.: ACADEMIA, 2001.
- 6 Ruban of M.L. Incomplete family as subject of the structural co-operating with the social teacher of school // Festival of pedagogical ideas the «Open lesson» [Electronic resource]. it is access Mode: <http://festival.1september.ru>
- 7 Методика и технологии работы социального педагога: учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений /Б.Н. Алмазов, М.А.Беляева, Н.Н.Бессонова и др.; под ред. М.А.Галагузовой, Л.В.Мардахаева. – М.: «Академия», 2002.
- 8 Э. Эйдмиллер, В. Юстицкис. Психология и психотерапия семьи. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2008.
- 9 Психология социальной работы / О.Н. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др.; под общ.ред. М.А. Гулиной. – СПб.: Питер, 2002.

References

- 1 Kon of I.C. Sociological psychology. – М.: the Moscow psychology-social institute; Voronezh: Publishing house of NPO of „MODEK», 1999.
- 2 Antonov of A.I., Honeys of B.M. Sociology of family. – М.: Publishing house of MGU: Publishing house of the International university of business and management („Brothers of Karih»), 1996.
- 3 Dementeva of I.F. Negative factors of education of children in incomplete family // Sociology of family. – №6. – 2001.
- 4 Tiugashev of E.A. Family conduct. – М., 2003.
- 5 Correctional pedagogy in primary education / Ed. GF Coumarin. – М.: ACADEMIA, 2001.
- 6 Ruban of M.L. Incomplete family as subject of the structural co-operating with the social teacher of school // Festival of pedagogical ideas the „Open lesson« [Electronic resource]. it is access Mode: [http:// festival.1september.ru](http://festival.1september.ru)
- 7 Methodology and technologies of work of social teacher : Studies.manual for студ. высш. studies. establishments /of Б.Н.Diamonds, М.А. Belaieva, N.N. Bessonova of and other; Under release М.А.Galaguzova, I. V. Mardahaeva. – М.: „Academy«, 2002.
- 8 Aidimiller of Ai., Ustizkis of B. Psychology and psychotherapy of family. – a 4th publ. is Spb.: Piter, 2008.
- 9 Psychology of social work / Aleksandrova of O.N., Bogolubova of O.N., Vasileva of N.I.and other; Under general release Gulina of M.A.it is Spb.: Piter, 2002.

Сабилова Р.Ш., Лазарева Е.А.

**Исследование когнитивного
стиля «импульсивность-
рефлексивность» в контексте
мотивации и саморегуляции
учебно-познавательной
деятельности студентов**

В данной статье рассматривается вопрос о соотношении когнитивного стиля «Импульсивность-рефлексивность», мотивации и саморегуляции учебно-познавательной деятельности первокурсников. Целью настоящей научной статьи является выявление соотношения когнитивного стиля в контексте импульсивности и рефлексивности, мотивации и саморегуляции учебно-познавательной деятельности обучающихся. Структура статьи предполагает деление ее содержания на три основных раздела: введения, основной части, заключения. Во введении авторы обосновывают актуальность проведенного исследования. Рассмотрены базовые понятия, используемые в настоящей научной статье: учебно-познавательная деятельность, мотивация учебно-познавательной деятельности, саморегуляция, когнитивные стили, импульсивность, рефлексивность. Авторы указывают роль названных понятий в учебно-познавательной деятельности студентов.

Ключевые слова: учебно-познавательная деятельность, когнитивный стиль, импульсивность-рефлексивность, мотивация, саморегуляция, планирование, оценка результатов, самостоятельность.

Sabirova R.Sh., Lasareva Ye.A.

**Study of cognitive style of
«Impulsivity-reflectivity» in the
context of motivation and self-
regulation learning and cognitive
activity of students**

In this article is discussed the question of relationship between the «impulsivity-reflection» cognitive style, motivation and self-regulation of learning and cognitive activity of the first-year students. The purpose of this research paper is to identify the relation between the cognitive style in the context of impulsiveness and reflexivity, motivation, self-learning and cognitive activity of students. The structure of the article refers to the separation of its content into three main sections: an introduction, main part, conclusion. In the introduction, the authors justify the relevance of the study. The main part contents description of the basic concepts used in this research paper: educational cognitive activity, motivation, self-regulation, cognitive styles, impulsiveness, reflexivity.

Key words: learning and cognitive activity, cognitive style, impulsivity-reflection, motivation, self-regulation, planning, evaluation of the results, self-dependence.

Сабилова Р.Ш., Лазарева Е.А.

**Студенттердің білімдік-
танымдық қызметіндегі
когнитивті қатынас стилінде
«Импульсивті-рефлексивті»
мотивациясы және өзін-өзі
реттеуі**

Берілген мақалада 1-курс студенттерінің білімдік-танымдық қызметіндегі когнитивті қатынас стилінде «Импульсивті-рефлексивті» мотивациясы және өзін-өзі реттеуі қарастырылады. Ғылыми мақаланың мақсаты-білім алушылардың білімді-танымды бағыттағы когнитивті стильге қатысты контексте импульсивтілікті және рефлексивтілікті, мотивация және өзін-өзі реттеуді анықтау. Мақаланың құрылымы оның мазмұнын 3 негізгі бөлімге бөлуге негізделеді: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Кіріспеде автор жүргізілген зерттеудің өзектілігін негіздейді. Ғылыми мақалада қолданылатын базалық түсініктер: білімдік-танымдық қызметі, білімдік-танымдық қызметтің мотивациясы, өзін-өзі реттеу, когнитивті стиль, импульсивтілік, рефлексивтілік. Авторлар студенттердің білімді-танымдық қызметінде аталған түсініктердің міндетін көрсетеді. Сонымен бірге негізгі бөлімде жүргізілген зерттеу әдістерінің сипаттамасы, оның ішінде Т.И. Ильиннің «ЖОО-дағы оқыту мотивациясы», В.И. Мурсановтың «Жүріс-тұрыстың өзін-өзі реттеуінің стилі» сауалнамасы, Д.Ж. Каганның «Ұқсас суреттерді салыстыру» тестісі бар. Зерттеу таңдамасын 18-19 жас аралығындағы 1 курс студенттерінің 110 адамы құрады.

Түйін сөздер: оқу-танымдық іс-әрекет, когнитивті стиль, импульсивтілік-рефлексивтік, мотивация, өзін-өзі реттеу, жоспарлау, нәтижені бағалау, дербестік.

**ИССЛЕДОВАНИЕ
КОГНИТИВНОГО
СТИЛЯ «ИМПУЛЬС-
СИВНОСТЬ-РЕФЛЕК-
ТИВНОСТЬ»
В КОНТЕКСТЕ
МОТИВАЦИИ
И САМОРЕГУЛЯЦИИ
УЧЕБНО-
ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
СТУДЕНТОВ**

Введение

Стратегическим направлением развития образования в Республике Казахстан сегодня стало создание благоприятных условий для формирования высокообразованной конкурентоспособной активной личности с инновационным типом мышления. Современное образование нацелено на формирование у студентов умения выявить проблему, готовность и способность обучаться самостоятельно, принимать и реализовать сложные решения, т.е. успешно адаптироваться в современном мире [1]. В связи с этим возрастает интерес к проблематике учебно-познавательной деятельности студентов. Особенно актуальной эта проблема представляется в свете ориентации системы современного высшего образования на становление и развитие компетенций как системы результатов образовательного процесса, предполагающую формирование приемлемой образовательной среды, в которой у обучающегося отмечается наличие возможности проявления себя как активной, гармоничной когнитивной личности, способной взаимодействовать с социальными реалиями.

Основная часть

Рассмотрим базовые понятия, используемые в настоящей научной статье. Учебно-познавательная деятельность в своей структуре опирается на мотивацию и саморегуляцию личности, на индивидуальные особенности когнитивной сферы.

Мотивация – это первый компонент в структуре учебно-познавательной деятельности, побуждающий и регулирующий ее. Сформированная положительная учебная мотивация является эффективным компенсирующим фактором [2].

Система саморегуляции является еще одним резервом психики, способным повысить эффективность учебно-познавательной деятельности студентов. Моросанова В.И. подчеркивает, что от сформированности системы саморегуляции конкретного человека зависит успешность его учебной деятельности [3]. Конопкин О.А. указывает, что саморегуляция является тем универсальным процессом, который пронизы-

вает все уровни организации учебной деятельности студентов [4].

В качестве третьего ресурса можно назвать когнитивные стили. *Когнитивные стили имеют особый статус, поскольку обеспечивают связь между познанием и личностью, реализуют опосредующую, системообразующую функцию* [5]. Хотя «*cognitive*» переводится как «познавательный», «познавательный стиль» и «когнитивный стиль» не являются синонимами в понятийном аппарате отечественной психологии. «Познавательный стиль» – это отражение действительности в виде познавательного образа (сенсорного, перцептивного, мнемического, мыслительного). На первый план здесь выходит содержание познавательного образа. «Когнитивный стиль» характеризует психические механизмы переработки информации в ходе построения познавательного образа. На первый план выходит сам процесс построения познавательного образа. *Холодная М.А. приводит часто употребляемое современное определение: «когнитивный стиль – это индивидуально-своеобразный способ переработки информации, который характеризует специфику склада ума конкретного человека и отличительные особенности его интеллектуального поведения»* [6]. К настоящему моменту наиболее изучены 10 когнитивных стилей. Среди них «импульсивность-рефлексивность».

Импульсивность рассматривается как быстрое выдвижение гипотезы и быстрое принятие решения в условиях неопределенности без тщательного анализа всех возможных вариантов. Рефлексивность означает медленную реакцию в тех же условиях при многократной проверке и уточнении гипотез, тщательном предварительном анализе возможных вариантов решения [6].

Данный стиль оказывает существенное влияние на учебную деятельность и имеет значимые корреляционные связи с 33% изученных функций и показателей. Так, этот когнитивный стиль коррелирует с мышлением, а именно со способностью к выделению абстрактных связей, логичностью суждений, пространственным мышлением. Он тесно связан с конвергентными способностями, показателями дивергентного мышления (беглость и разработанность), конвергентными способностями, обучаемостью [5]. Также были установлены связи рефлексивного когнитивного стиля с нахождением и применением более продуктивных способов решения задач; полнезависимостью; высокой учебной успеваемостью [6]. Более того, обнаружилось,

что обучение прямо влияет на уровень импульсивности, а именно – импульсивность снижается при овладении субъектом сканирующими стратегиями [7].

В большинстве научных работ когнитивные стили, саморегуляция и мотивация к обучению в вузе рассматриваются как отдельные характеристики [8]. Исходя из вышесказанного, мы предположили, что имеются различия в мотивации и саморегуляции студентов, находящихся на полюсах импульсивности и рефлексивности.

В нашем исследовании приняли участие 110 студентов первого курса в возрасте 18-19 лет. Они обучаются на факультетах: философии и психологии, иностранных языков, филологическом, биолого-географическом, химическом.

В качестве методического инструментария мы использовали:

1. Опросник «Мотивация обучения в вузе» Ильиной Т.И. [9].
2. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» Моросановой В.И. [10].
3. Тест «Сравнение похожих рисунков» Дж. Кагана [11].

На первом этапе исследования мы определили ключевые мотивы обучения в вузе. В результате выборка была разделена на 3 группы.

Студенты, включенные в первую группу, обладают высоким уровнем мотивации как к приобретению знаний, овладению профессией, так и к получению диплома. Во второй группе наблюдается средняя мотивация к получению знаний, овладению профессией и высокая – к получению диплома. Первокурсники, составившие третью группу, заинтересованы в получении диплома, но мало заинтересованы в учебной деятельности (табл. 1).

Далее мы диагностировали уровень развития саморегуляции первокурсников. В выборке преобладает высокий уровень саморегуляции, он присущ 50% испытуемых. Средний уровень саморегуляции наблюдается у 43,6% студентов, низкий уровень свойственен лишь 6,4% первокурсников.

Мы сравнили показатели саморегуляции у студентов с высоким, средним и низким уровнем ориентации на учебную деятельность.

Среднее арифметическое значение по общему уровню саморегуляции у высокомотивированных студентов составило 33,77 балла. Оно означает высокий уровень развития регуляторных процессов. У студентов со средним и низким уровнем мотивации средние арифметические показатели общей саморегуляции равны 30,61 и

27,21 баллов соответственно. Эти данные указывают на средний уровень развития регуляторных процессов.

Таким образом, первокурсники с высоким уровнем мотивации к учебе самостоятельны, умеют осознанно формулировать и достигать цели. Они способны гибко и адекватно реагировать на изменившиеся обстоятельства и условия деятельности. Высокий общий уровень саморегуляции позволяет им легко овладевать новыми видами активности, уверенно чувствовать себя в незнакомых ситуациях, достигать стабильных успехов в привычных видах деятельности.

Описанные выше способности, возможности и умения выражены в средней степени у студентов из групп № 2 и 3.

Затем мы определили уровень импульсивности-рефлексивности первокурсников. К импульсивным могут быть отнесены «быстрые точные» и «быстрые неточные» лица. На полюсе рефлексивности находятся «медленные точные» и «медленные неточные» студенты.

Наибольшему количеству студентов присущ когнитивный стиль «медленные точные» (42,7%). Эти лица склонны к подробному предварительному анализу вариантов решений, нахождению более продуктивного решения. Они принимают решение медленно и реже допускают ошибки. Следующая по численности группа – «быстрые неточные» (29,1%). Эти студенты склонны быстро принимать решение и действовать, не рассматривая весь спектр возможных решений, не стремясь найти оптимальное. В силу этого часто ошибаются. Меньше всего студентов являются быстрыми точными (16,5%) и медленными неточными (11,7%). Быстрые точные учащиеся не склонны предварительно собирать и анализировать нужную информацию, находят решение быстро, но ошибаются редко. Медленные неточные напротив, опираются на большой тщательно собранный массив информации, но часто ошибаются.

В контексте мотивации учебной деятельности соотношение данных полюсов выглядит следующим образом (таблица 2).

В группе высокомотивированных к учебе студентов большее количество являются быстрыми неточными (40%) и медленными точными (38%). Гораздо меньше быстрых точных (10%) и медленных неточных (12%) учащихся.

В группе первокурсников со средней мотивацией большинству присущ стиль «медленные точные» (41,3%). Несколько меньше быстрых неточных студентов (23,5%), менее всего быстрых точных и медленных неточных (по 17,6%).

Иная картина в группе студентов с низкой мотивацией к учебной деятельности. Среди них преобладают медленные точные учащиеся (57,8%). На втором месте в процентном отношении находятся быстрые точные первокурсники (31,7%), на третьем располагаются быстрые неточные (10,5%).

Несмотря на кажущиеся отличия в процентных долях по каждому когнитивному стилю в трех группах, значимым является только одно. Так, доля быстрых неточных лиц среди высокомотивированных студентов существенно выше, чем в группе студентов с низкой ориентацией на знания ($\varphi_{\text{эмп}} = 2.631$; при $p = 0,01$ $\varphi_{\text{кр}} = 2.31$). Возможно, в этом случае высокая мотивация к получению знаний компенсирует отсутствие эффективного когнитивного стиля. В разрезе саморегуляции получены следующие данные (таблица 3).

Процентное соотношение студентов, использующих продуктивные когнитивные стили («медленные точные» и «быстрые точные») примерно одинаково на всех уровнях саморегуляции – от 58% до 60,5%. Также примерно равно количество первокурсников, являющихся медленными неточными и быстрыми неточными – от 39,5% до 42%. Статистически достоверным является только различие в доле медленных неточных студентов, обладающих высоким и средним уровнем сформированности системы саморегуляции ($\varphi_{\text{эмп}} = 1.909$; при $p = 0,05$ $\varphi_{\text{кр}} = 1,64$). Среди студентов с высоким уровнем саморегуляции значимо меньше тех, кто находится на полюсе «медленные неточные». По отдельным шкалам саморегуляции результаты следующие (таблица 4).

Планирование. Существенно большая доля студентов с высоким и средним уровнем сформированности умений и навыков в области планирования своей деятельности является быстрыми неточными по сравнению со студентами, не умеющими планировать свою деятельность ($\varphi_{\text{эмп}} = 1.717$ и 1.735 ; при $p = 0,05$ $\varphi_{\text{кр}} = 1.64$).

Оценивание результатов. Среди студентов с высоким уровнем оценивания результатов своей деятельности значимо меньше медленных неточных, чем среди студентов со средними способностями к оценке ($\varphi_{\text{эмп}} = 1.779$, при $p = 0,05$ $\varphi_{\text{кр}} = 1.64$).

Самостоятельность. Среди студентов с высоким уровнем самостоятельности в организации собственной деятельности существенно больше доля быстрых точных, чем среди студентов со средней самостоятельностью ($\varphi_{\text{эмп}} = 1.815$, при $p = 0,05$ $\varphi_{\text{кр}} = 1.64$).

По прочим шкалам (моделирование, программирование, гибкость) статистически достоверных различий не обнаружено. Это означает, что доля быстрых точных, медленных неточных,

медленных точных и быстрых неточных студентов примерно одинакова среди тех, у кого моделирование, программирование и гибкость развиты в высокой, средней и низкой степени.

Таблица 1 – Выраженность мотивов обучения в вузе

№ группы	Уровень мотивации к приобретению знаний	Количество респондентов (в %)	Среднее арифметическое по шкалам		
			Приобретение знаний	Овладение профессией	Получение диплома
№1	Высокий	48,2	10,8	6,3	7,1
№2	Средний	34,5	6,8	4,9	7,4
№3	Низкий	17,3	3,4	4,7	7,4

Таблица 2 – Соотношение импульсивности-рефлексивности у студентов с различной мотивацией учебной деятельности

Уровень мотивации	Численность студентов с различными когнитивными стилями (в %)			
	Быстрые неточные	Медленные точные	Медленные неточные	Быстрые точные
Высокий	40	38	12	10
Средний	23,5	41,3	17,6	17,6
Низкий	10,5	57,8	-	31,7

Таблица 3 – Соотношение импульсивности-рефлексивности у студентов с различными уровнями саморегуляции

Уровень саморегуляции	Численность студентов с различными когнитивными стилями (в %)			
	Быстрые неточные	Медленные точные	Медленные неточные	Быстрые точные
Высокий	36	44	6	14
Средний	21	39,5	18,5	21
Низкий	30	50	10	10

Таблица 4 – Доля импульсивных-рефлексивных студентов с различной сформированностью отдельных показателей саморегуляции (в процентах)

Когнитивный стиль	Планирование			Оценивание результатов			Самостоятельность		
	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	Высокая	Средняя	Низкая
Быстрые точные	16,7	16	18,2	12,5	21	-	23,1	8,9	21,1
Медленные неточные	10,4	13,6	9,1	5	15,8	16,7	7,7	13,3	15,8
Быстрые неточные	31,3	31,8	9,1	32,5	24,6	50	33,3	26,7	26,3
Медленные точные	41,6	38,6	63,6	50	38,6	33,3	35,9	51,1	36,8

Заключение

Проведенная работа позволила сделать ряд выводов:

1. Среди первокурсников 48,2% имеют высокий уровень мотивации к приобретению знаний, 34,5% – средний уровень, 17,3% – низкий уровень. При этом все студенты активно ориентированы на получение диплома.

2. Первокурсники с высоким уровнем мотивации к учебе обладают высоким уровнем развития регуляторных процессов. У студентов со средним и низким уровнем мотивации отмечается средний уровень саморегуляции.

3. Когнитивные стили «медленные точные» и «быстрые точные» присущи 59,2% первокурсников. Эти стили свидетельствуют об использовании продуктивных когнитивных стилей. На полюсах «медленные неточные» и «быстрые неточные» находятся 40,8% студентов. У них отмечается несформированность произвольного интеллектуального контроля.

4. На полюсах «медленные неточные» и «быстрые неточные» находятся 52% первокурс-

ников с высокой мотивацией, 41,1% учащихся со средней мотивацией и 10,5% студентов с низкой мотивацией к учебной деятельности.

5. Среди студентов с развитой саморегуляцией только 6% являются медленными неточными, тогда как среди первокурсников со средним уровнем саморегуляции 18,5% находятся на данном полюсе.

6. Среди студентов с высоким уровнем оценивания результатов своей деятельности значительно меньше медленных неточных, чем среди студентов со средними способностями к оценке (5% и 15,8% соответственно).

7. Среди студентов с высоким уровнем самостоятельности в организации деятельности существенно больше доля быстрых точных (23,1%), чем среди студентов со средней самостоятельностью (8,9%).

Таким образом, когнитивный стиль «импульсивность рефлексивность», мотивация и система саморегуляции учебно-познавательной деятельности находятся во взаимодействии, взаимосодействии, тем самым обеспечивая активность и саморазвитие студентов как субъектов учебной деятельности.

Литература

- 1 Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года // Виртуальная библиотека образовательных ресурсов Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова: [http://www.vkgu.kz]. URL: library.vkgu.kz/virtuallibrary/kon_2015.shtm (дата обращения 15.11.2014).
- 2 Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика URL: mexalib.com/view/18476 (дата обращения 15.11.2014).
- 3 Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. – М.: Наука, 1998. – 191 с.
- 4 Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 5–12.
- 5 Беловол Е.В. Когнитивные стили: функциональный подход // Вестник РУДН: Серия Психология и педагогика. – 2007. – № 3-4. – С. 20-30.
- 6 Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.
- 7 Корнилова Т.В., Парамей Г.В. Подходы к изучению когнитивных стилей: двадцать лет спустя. URL: http://www.vorpsy.ru/issues/1989/896/896140.htm (дата обращения 15.11.2014).
- 8 Ткаченко Н. С. Взаимосвязь стили саморегуляции учебной деятельности студентов и их мотивации обучения в вузе // Молодой ученый. – 2012. – №4. – С. 382-384.
- 9 Ильина Т.И. Мотивация обучения в вузе: Учебное пособие // Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф.Рыбалко // Практикум по возрастной психологии: – СПб: Речь, 2010. – С.491-493.
- 10 Моросанова В.И., Коноз Е.М. Стилевая саморегуляция поведения человека // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С. 118-127.
- 11 Тест «Сравнение похожих рисунков» Дж. Кагана // Виртуальная библиотека: [http://psylab.info]. URL: Тест_«Сравнение_похожих_рисунков»

References

- 1 The concept of Education of the Republic of Kazakhstan up to 2015 year // The virtual library of educational resources of S.Amanzholov East Kazakhstan State University: [http://www.vkgu.kz]. URL: library.vkgu.kz/virtuallibrary/kon_2015.shtm (access 11.15.2014).
- 2 Rean A.A., Bordovskaya N.V., Rozum S.I. Psychology and Pedagogy URL: mexalib.com/view/18476 (access 15.11.2014).
- 3 Morosanova V.I. Individual style of self-regulation: the phenomenon, structure and function in arbitrary human activity. – M.: Science, 1998 - 191 p.

- 4 Konopkin O.A. Psychic Self-Regulation of arbitrary human activity (structural-functional aspect) // Questions of psychology. – 1995. – №1. – P. 5-12.
- 5 Belovol E.V. Cognitive styles: a functional approach // Journal of People's Friendship University: Series of Psychology and Pedagogy. – 2007. – № 3- 4. – Pp. 20-30.
- 6 Kholodnaya M.A. Cognitive styles. On the nature of the individual mind. – St. Petersburg: St. Petersburg, 2004. – 384 p.
- 7 Kornilov T.V., Paramei G.V. Approaches to the study of cognitive styles: twenty years later. URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1989/896/896140.htm> (access 15.11.2014).
- 8 Tkachenko N.S. Interrelation between style of self-learning activities of students and their learning motivation in high school // Young scientist. – 2012. – №4. – Pp. 382-384.
- 9 Iljina T.I. Motivation of training in high school // Workshop on psychology: Textbook // Ed. L.A. Golovey, E.F. Rybalko. – St. Petersburg: Speech, 2010. - Pp. 491-493.
- 10 Morosanova V.I., Konoz E.M. Stylistic self-regulation of human behavior // Questions of psychology. – 2000. – № 2. – Pp. 118-127.
- 11 The test «Compare similar figures» J. Kagan // Virtual Library: [<http://psylab.info>]. URL: Test_«Compare _ similar _ figures» (access 01.22.2015).

Сабилова Р.Ш., Капбасова Г.Б.

**Сравнительное исследование
психологического восприятия
понятия религиозного
фанатизма**

Данная научная статья содержит анализ результатов применения таких методов, как анкетирование, цветовой тест эмоционального отношения к проявлениям религиозного фанатизма в среде молодежи. Тема религиозного фанатизма в условиях глобализации как достижений научно-технического прогресса, так и проблем безопасности, приобретает особую актуальность. Несмотря на актуальность данной темы, в отечественной науке тема исследования религиозного фанатизма не получила должной разработки. Целью настоящей статьи является изучение психологической приверженности, склонности верующих и неверующих людей к религиозному фанатизму в сравнительном аспекте. Сравнительный аспект исследования предполагает выявление особенностей психологического восприятия понятия религиозного фанатизма в среде верующей и неверующей молодежи, поскольку в настоящее время, в связи с деятельностью международных средств массовой информации, в обществе в той или иной степени имеет место стереотип возможной приверженности верующих людей к идеям нетрадиционных религиозных течений. В данном контексте на основе проведения эмпирического исследования мы пришли к выводу, что категория веры в среде образованной молодежи не имеет влияния на восприятие явлений религиозного фанатизма.

Ключевые слова: религиозный фанатизм, вера, религия, анкетирование, анализ, верующие, неверующие.

Sabirova R. Sh., Kapbassova G.B.

**A comparative study of the
psychological perception of the
concept of religious fanaticism**

This research paper provides an analysis of the results of the use of methods such as questionnaires, color test of emotional relationship to the concept of religious fanaticism among the youth. The theme of religious fanaticism in the conditions of globalization of scientific and technological progress, and security issues is of particular relevance. Despite the relevance of the topic, national science researches of religious fanaticism have not received proper development. The purpose of this paper is to study the psychological commitment tendency of believers and non-believers to the concept of religious fanaticism in a comparative perspective. The comparative aspect of the research involves identifying the features of the psychological perception of the concept of religious fanaticism among believers and non-believers youth, as now, in connection with the activities of the international media, in a society in varying degrees, there is a stereotype of a possible commitment of believers to non-traditional religious ideas currents. In this context, basing on an empirical study, we concluded that the category of faith among the educated youth has no influence on the perception of phenomena of religious fanaticism.

Key words: religious fanaticism, faith, religion, questionnaire, analysis, believers, non-believers.

Сабилова Р.Ш., Капбасова Г.Б.

**Діни фанатизм түсінігін
қабылдаудың психологиялық
салыстырмалы зерттеуі**

Берілген ғылыми мақала анкеталық, жастар арасындағы діни фанатизмнің эмоциялық қарым-қатынасы туралы суреттік – түстік тәрізді әдістемелердің нәтижелерінің талдауын көрсетеді. Діни фанатизмнің тақырыбы жаһандану кезінде ғылыми техникалық жетістіктердің прогресі ретінде, қауіпсіздік мәселесі ретінде өзекті болып келеді. Берілген тақырыптың өзектілігіне қарамастан, отандық ғылымда діни фанатизм тақырыбы қажетті зерттеме болып саналады. Мақаланың негізгі мақсаты діндар мен діндар емес адамдардың діни фанатизмге бейімділіктерін салыстырмалы аспект ретінде психологиялық бейімділікті қарастыру. Зерттеменің салыстырмалы аспектілері қазіргі кезде халықаралық қызметтің көптеген мәліметтермен байланысының себебінен, қоғамдағы діндар адамдардың дәстүрлі емес діни ағымдарға бейімділігі орын алады. Берілген контексте эмпирикалық зерттеу жүргізу барысында, сенім деңгейі білімді жастардың арасында діни фанатизмнің құбылыстарын қабылдауда ықпал болмайды деген қорытындыға келдік. Мақаланың жалпы құрылымы жүргізілген зерттеудің қазіргі заманда өзекті екенін көрсететін кіріспеден басталады негізгі бөлімде, зерттеу кезеңдеріне толық сипаттама беріледі және қорытындыда, берілген ғылыми мақаланың негізгілерін қорытындылайтын нысанға келтіріледі.

Түйін сөздер: діни фанатизм, сенім, дін, анкеталық, анализ, діндар адамдар, діндар емес адамдар.

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
ВОСПРИЯТИЯ
ПОНЯТИЯ
РЕЛИГИОЗНОГО
ФАНАТИЗМА**

Введение

Темы религиозного фанатизма и экстремизма в условиях современности приобретают большую популярность в общественной, политической, религиозной и, как следствие, научной среде. Существование концепта многонационального и многоконфессионального общества в некоторой степени усложняется, что обусловлено глобализацией проблемы фанатичного отношения к религии [1]. Поскольку одной из базовых ценностей в нашей стране является народное согласие и внутривнутриполитическая стабильность, актуально исследование религиозного фанатизма [2, с. 7-8].

Уточним категориальный аппарат понятий, используемых в данном исследовании. Во-первых, религией называется исторически сформированная совокупность канонических норм, которая не представляет собой опасности для общества [3]. Во-вторых, фанатизм (от *лат.* Fanatice – исступленно) представляет собой страстное стремление к чему-либо, выходящее за рамки нормальности; профаническая слепая вера [4, с. 30]. Свойствами фанатизма являются задействование больших энергетических ресурсов, целеустремленность, отсутствие умеренности в приложении крайних усилий. Религиозный фанатизм определяется как ревностный сверх-энтузиазм религиозного характера, который обуславливает поведение вне общественных рамок, становясь опасным для общества [5].

Основная часть

Данное исследование направлено на изучение психологической приверженности, склонности верующих и неверующих людей к религиозному фанатизму в сравнительном аспекте. В связи с этим мы выделили такие задачи, как определение различий в отношении верующих и неверующих людей к явлению религиозного фанатизма; изучение природы эмоционально-смысловых представлений о себе у верующих и неверующих. Задачи исследования обусловили применение таких психодиагностических методов, как анкетирование и цветовой тест отношений.

Обратимся к описанию выборки и хода нашего исследования. Участниками исследования стали 50 человек в возрасте от 18 до 25 лет, половина которых убеждены в наличии компонента веры в системе собственных ценностных ориентаций, половина идентифицировали себя как неверующие. Ход проведения экспериментального исследования предполагает наличие трех этапов: 1 – заполнение анкеты, отражающей отношение верующих и неверующих людей к религиозному фанатизму; 2 – проведение тестирования личностного отношения к изучаемым вопросам; 3 – изучение особенностей эмоционально-смысловых представлений о себе и о религиозных фанатиках у верующих и неверующих.

Рассмотрим результаты анкетирования, использованного с целью определения отношения верующих и неверующих людей к проявлениям религиозного фанатизма [6, с. 10]. Открытые вопросы анкеты были обработаны при помощи контент-анализа, закрытые вопросы анкеты – при помощи частотного анализа. Все количество вопросов анкеты можно условно разделить на несколько смысловых блоков: отношение к религиозному фанатизму, отношение к адептам религиозных течений, видимые причины распространения религиозного фанатизма в социуме, предложения по борьбе с проявлениями фанатизма религиозного характера. Отношение к явлению религиозного фанатизма у верующих людей характеризуется как негативное у 52% верующих и 56% неверующих. Остальные на данный блок вопросов реагировали в основном равнодушно. К религиозным фанатикам было выявлено равнодушное отношение у 64% опрошенных верующих и 56% неверующих. Остальные неверующие воспринимают фанатиков как потенциальную угрозу, вызывающую страх и тревогу. Религиозных фанатиков при этом 56% верующих и неверующих респондентов характеризовали как «глубоко верующего человека, соблюдающего все предписания, заставляющего всех мыслить, как он, одеваться, как он и т.д.», а также как адепта секты (порядка трети всех опрошенных). Представим полученные данные наглядно на рисунке 1.

Один из блоков анкеты предполагал выявление отношения испытуемых к фанатизму как конечной цели религиозных стремлений. Отрицательный ответ выбрали 88% и 80% испытуемых в группах верующих и неверующих соответственно. Утвердительно ответили 4% из числа верующих и 4% неверующих испытуемых. Подробный анализ ответов на данный блок вопросов содержится в рисунке 2.

При анализе мнения испытуемых о целесообразности борьбы с проявлениями фанатизма мы выяснили, что положительный ответ дали 36% верующих и 28% неверующих испытуемых; отрицательный ответ дали 4% и 8% испытуемых в группах верующих и неверующих людей соответственно; затруднились с ответом 12% верующих и 32% неверующих испытуемых; о необходимости лечения фанатиков сказали 4% верующих и 12% неверующих испытуемых. Изобразим полученные данные наглядно на рисунке 3.

Исследуя ответы на вопрос о возможных причинах религиозного фанатизма, мы получили данные о психологических особенностях испытуемых. В обеих группах испытуемых были указаны политические причины 8% опрошенных, религиозные причины были указаны 28% верующих и 24% неверующих испытуемых. Психологические причины распространения религиозного фанатизма в качестве основных были указаны 56% верующих и 48% неверующих испытуемых; социальные причины распространения религиозного фанатизма были указаны 12% верующих и 32% неверующих испытуемых. Итак, наиболее весомой причиной религиозного фанатизма, указанной испытуемыми, была указана психологическая. Мы отобразили полученные данные схематически на рисунке 4.

Таким образом, результаты анкетирования позволили прийти к таким выводам, как, во-первых, большая часть испытуемых имеет устойчивое представление об основных характеристиках религиозного фанатизма; во-вторых, как верующие, так и неверующие в основном числе проявляют отрицательное отношение к явлению религиозного фанатизма; большинство испытуемых в обеих выборках считают религиозный фанатизм явлением, которого следует избегать при наличии религиозной веры; испытуемые выражают мнение о психологической природе религиозного фанатизма.

Цветовой тест отношений Эткинда был применен в исследовании с целью определения эмоционального отношения верующих и неверующих испытуемых к смысловым единицам тематики религиозного фанатизма («религиозный фанатизм», «вера», «я сам») [7, с. 118]. В ходе обработки полученных данных в группе верующих испытуемых выяснилось, что 60% верующих испытуемых в связи с понятием «религиозный фанатизм», остановили свой выбор на двух цветах: зеленом и черном. Это свидетельствует о том, что верующие респонденты ассоциируют с дан-

ным понятием уверенность в себе, энергичную защиту своих позиций, упорство в достижении целей, настойчивость, высокий уровень притязаний и волевого усилия. В данном случае мы наблюдаем проекцию понятия «религиозный фанатизм» у верующих респондентов на личность религиозного фанатика, поскольку происходит перенос характеристик с абстрактного понятия на личность. Следовательно, по мнению этих респондентов, религиозный фанатик – это уверенно и упорно идущий вперед человек, который хочет власти, и энергично защищает свои позиции. 22% респондентов из числа верующих соотносит понятие «религиозный фанатизм» с черным цветом, который ассоциируют с неприятием, протестом, окончание чего-либо. Можно предположить, что данные опрашиваемые связывают понятие религиозного фанатика с экстремистской, террористической деятельностью. 10% верующих применительно к данному понятию выбрали желтый цвет, соотносимый с радостью и надеждой. Цветовое отношение к категории веры у большей части верующих испытуемых (54%) связано с зеленым цветом, что говорит о соотношении респондентами понятия «вера» со стремлением к самовыражению, с успехом и властью, волевым усилием и напряжением. 32% верующих в связи с данным понятием выбрали желтый цвет, что означает переживание респондентами чувства радости и оптимизма при упоминании понятия «вера». 12% опрошенных верующих ассоциируют понятие веры с красным цветом, соотнося данное понятие с энергией, возбужденностью, инициативностью. Понятие «я сам» ассоциировалось у 38% опрошенных верующих с красным цветом, что говорит о восприятии ими своей личности как инициативного лидера, стремящегося к успеху через борьбу. 20% верующих испытуемых выбрали зеленый цвет, что свидетельствует о самоуверенности, стремлении к самовыражению и власти. 24% в данной группе выбрали в связи с понятием «я сам» желтый цвет, свидетельствующий о восприятии себя как оптимистичного, раскрепощенного человека. 16% верующих респондентов выбрали синий цвет, свидетельствующий об эмоциональной стабильности и гармоничности личности. Остальные 12% испытуемых из числа верующих выбрали черный цвет к понятию «я сам», говорящий о неприятии себя как личности. Результаты применения методики мы отразили на рисунке 5.

Рассмотрим результаты анализа показателей цветового теста отношений по понятиям «религиозный фанатизм», «вера», «я сам». С понятием

религиозного фанатизма 36% неверующих респондентов выбрали черный цвет, что означает чувство неприятия и отказа по отношению к данному понятию. 26% респондентов выбрали красный цвет, что свидетельствует об ассоциациях религиозного фанатизма с понятием лидера, стремящегося к успеху посредством борьбы. 14% выбрали коричневый цвет, что говорит о чувственной удовлетворенности, физической легкости и комфорте телесных ощущений при употреблении понятия религиозного фанатизма. 10% выбрали зеленый цвет, свидетельствующий об ассоциации религиозного фанатизма у неверующих респондентов с настойчивостью и энергичной защитой своих позиций. 2% выбрали синий цвет, что говорит о «религиозном фанатизме» как о гармонии, удовлетворении, умиротворении. 6% неверующих респондентов связали фанатизм с желтым цветом, следовательно, испытуемый бессознательно ассоциирует «религиозный фанатизм» с надеждой, радостью, оптимизмом, с расширением возможностей. Серый цвет был выбран также 6% респондентов данной группы, что говорит о нейтральном отношении к рассматриваемому понятию. Фиолетовый цвет, свидетельствующий восхищение, был выбран 2% неверующих респондентов применительно к понятию религиозного фанатизма. При анализе показателей понятия веры, мы обнаружили, что наибольшая часть неверующих опрошенных выбрала желтый цвет (40%), означающий надежду. 20% респондентов выбрали зеленый цвет, который говорит о восприятии данного понятия в связи с такими характеристиками, как энергичность, упорство, уверенность в себе. 18% выбрали синий цвет, что говорит об ассоциациях с понятием веры отдыха, душевной привязанности, гармонии и эмоциональной стабильности. 10% опрошенных из числа неверующих выбрали красный цвет, свидетельствующий о связи рассматриваемого понятия с инициативностью, возбужденностью. Показатели смыслового блока «я сам»: 30% испытуемых из числа неверующих выбрали желтый цвет, означающий восприятие ими себя оптимистично. 14% – зеленый цвет, говорящий о высоких притязаниях и настойчивости. 20% выбрали синий цвет, свидетельствующий о стабильности и удовлетворенности собственной личностью. 16% испытуемых из числа неверующих остановили свой выбор на красном цвете, что характеризует их как личностей, обладающих лидерскими качествами. Фиолетовый цвет был выбран 12% респондентов, что говорит о чувствительности и впечатли-

тельности, мечтательности. 8% выбрали серый цвет, характеризующий их как социально отгороженные личности. Отобразим полученные данные схематично на рисунке 6.

Критерий Манна-Уитни показал, что статистических различий между характером эмоционального отношения верующих и неверующих к понятиям религиозного фанатизма обнаружено не было.

Заключение

Таким образом, проведя исследование склонности верующих и неверующих к религиозному фанатизму в сравнительном аспекте, мы пришли к выводу, что идентификация себя

с определенной конфессиональной группой не предопределяет возможность положительного отношения к явлениям религиозного фанатизма. В ходе исследования мы выявили различия в отношении к религиозному фанатизму и тематическим категориям, связанным с явлением фанатизма, у верующих и неверующих респондентов не носят полярного характера. Также мы пришли к выводу, что в зависимости от наличия веры не различаются свойства эмоционально-смысловых представлений о себе, о вере и религиозном фанатизме у верующих и неверующих. Проведенное исследование свидетельствует о том, что явление религиозного фанатизма абсолютно отлично от категории религии.

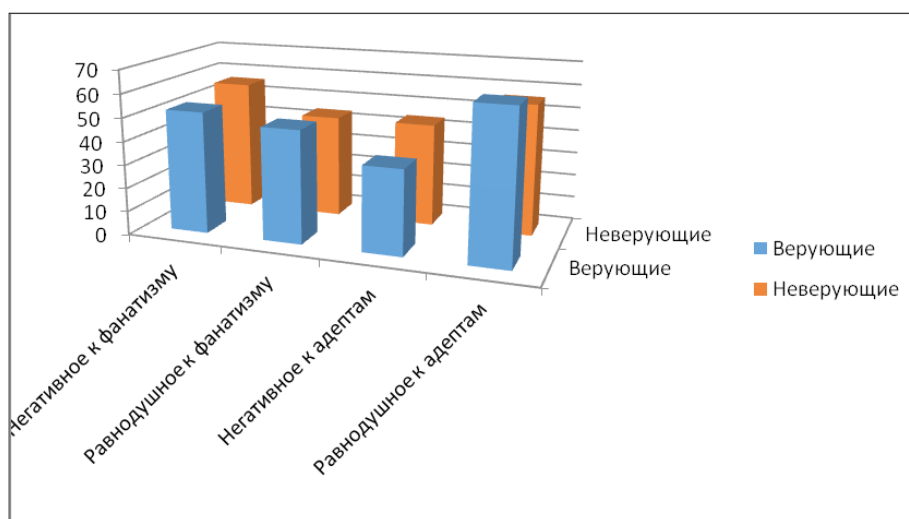

Рисунок 1 – Отношение испытуемых к явлениям фанатизма и фанатикам

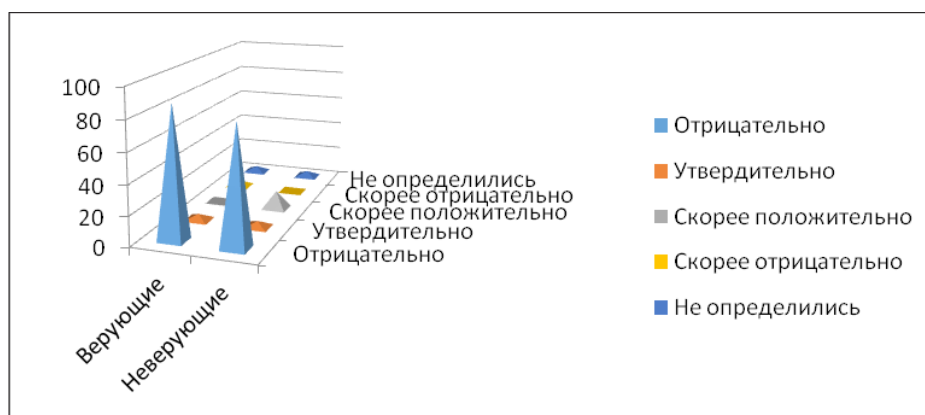

Рисунок 2 – Отношение испытуемых к фанатизму как конечной цели религиозных стремлений

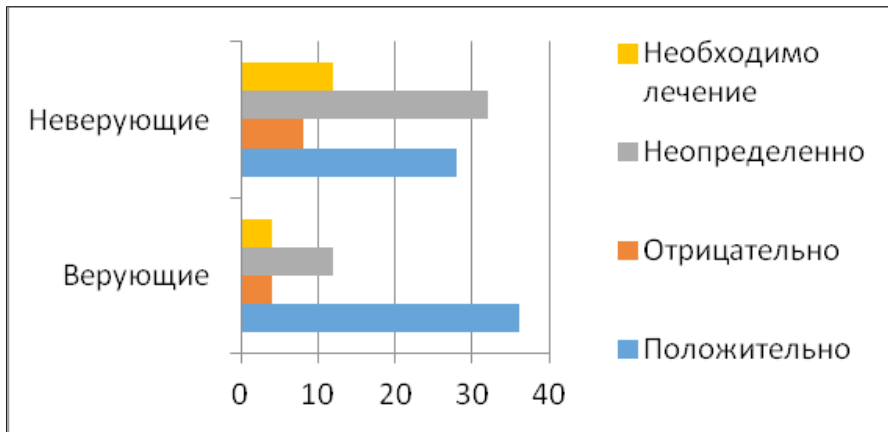

Рисунок 3 – Результаты анализа показателей необходимости борьбы с религиозным фанатизмом

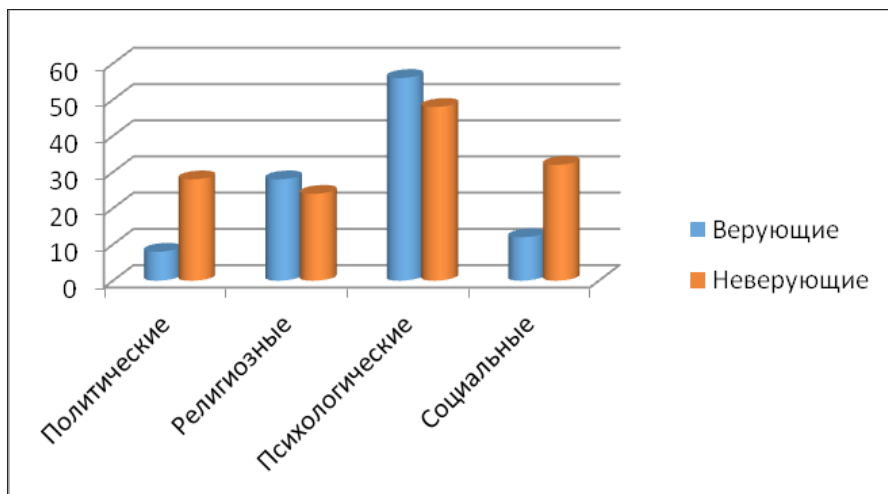

Рисунок 4 – Анализ ответов испытуемых о природе причин религиозного фанатизма

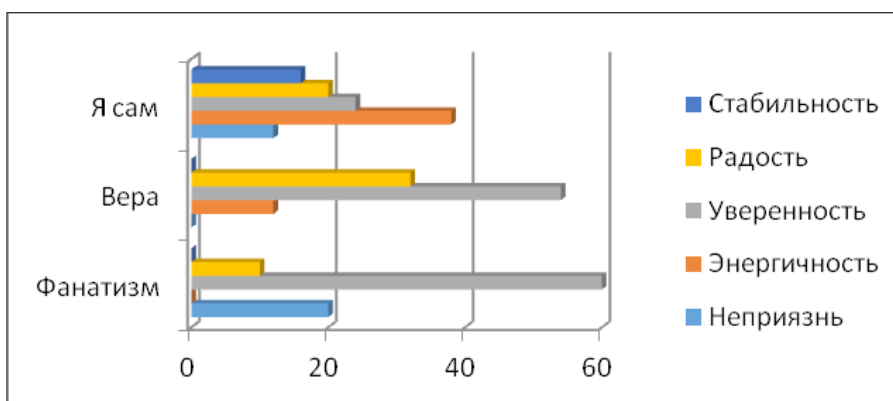

Рисунок 5 – Результаты применения цветового теста отношений А.М. Эткина в группе верующих респондентов

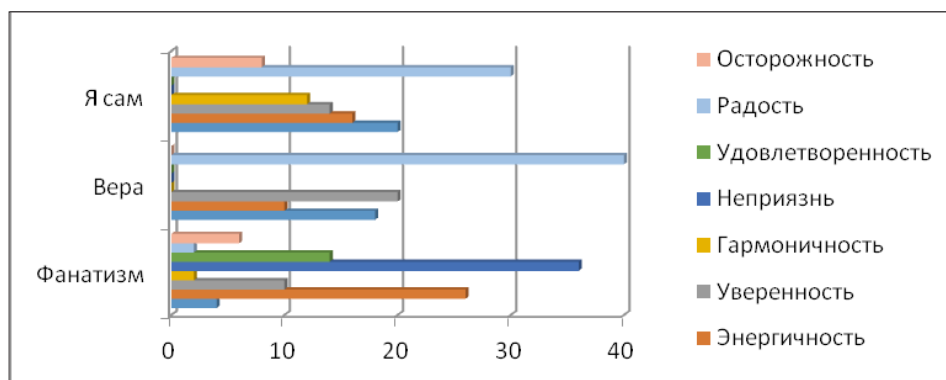

Рисунок 6 – Результаты применения цветового теста отношений А.М. Эткинда в группе неверующих респондентов

Литература

- 1 Vexen Crabtree. The Causes of Fundamentalism, Intolerance and Extremism in World Religions, and Some Solutions. Nov. 04 2012. <http://www.humanreligions.info/fundamentalism.html>.
- 2 Яхьяев М.Я. Феномен религиозного фанатизма. – Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2006. – 213 с. – С. 7-8.
- 3 Таджибаев С. Религиозный экстремизм – причина нарушения целостности религии и начала национальной вражды. 17.11.2014. <http://muftyat.kz/ru/article/view?id=602>. Доступ 05.02.2015.
- 4 Kalmer Marimaa. The many faces of Fanaticism. ENDC Proceedings, Volume 14, 2011, pp. 29–55. – P. 30.
- 5 John Firman and Ann Gila. On Religious Fanaticism A Look at Transpersonal Identity Disorder. Psychosynthesis Palo Alto, Palo Alto, CA Copyright © 2006. http://www.psychosynthesispaloalto.com/pdfs/Religious_Fan.pdf. Pp. 1-10. – P 1.
- 6 Сабирова Р.Ш., Жансерикова Д.А., Тажибаева Э.Р. Методы психологии. Русско-казахско-английский терминологический словарь-справочник. – Караганда: КарГУ, 2014. – 200 с. – С. 10.
- 7 Базыма Б.А. Психология цвета: Теория и практика. – М.: Речь, 2005. – 208 с. – С. 118.

References

- 1 Vexen Crabtree. The Causes of Fundamentalism, Intolerance and Extremism in World Religions, and Some Solutions. Nov. 04 2012. <http://www.humanreligions.info/fundamentalism.html>.
- 2 Yahyayev M. The phenomenon of religious fanaticism. – Makhachkala: CPI DSU, 2006. – 213 p.
- 3 Tazhibayev S. Religious extremism - the cause of destroying the integrity of religion and the beginning of ethnic hatred. 17.11.2014. <http://muftyat.kz/ru/article/view?id=602>. Access 02.05.2015
- 4 Kalmer Marimaa. The many faces of Fanaticism. ENDC Proceedings, Volume 14, 2011, pp. 29–55.
- 5 John Firman and Ann Gila. On Religious Fanaticism A Look at Transpersonal Identity Disorder. Psychosynthesis Palo Alto, Palo Alto, CA Copyright © 2006. http://www.psychosynthesispaloalto.com/pdfs/Religious_Fan.pdf. Pp. 1-10. P 1
- 6 Sabirova R.Sh., Zhanserikova D.A., Tazhibayeva E.R. Methods of psychology. Russian-Kazakh-English terminological dictionary. – Karaganda: KSU, 2014. – 200 p.
- 7 Bazyma B.A. Psychology of Color: Theory and Practice. – M.: Speech, 2005. – 208 p.

Сатыбалдина Н.К.,
Рукоусева А.С.,
Баймолдина Л.О.,
Калымбетова Э.К.

**Психологические особенности
отношения к природе в разных
возрастных группах**

Satybaldina N.K.,
Rukosueva A.S.,
Baymoldina L.O.,
Kalymbetova E.K.

**Psychological peculiarities
of attitude towards nature in
different age groups**

Сатыбалдина Н.Қ.,
Рукоусева А.С.,
Қалымбетова Э.К.,
Баймолдина Л.О.

**Әртүрлі жас кезеңдеріндегі
табиғатқа деген қатынастың
психологиялық ерекшеліктері**

Статья посвящена проблеме отношения человека к природе. Ухудшение экологического состояния рассматривается как детерминированное не только внешними причинами, но и внутренними психологическими проблемами, в частности антропоцентрическим сознанием, ориентированным исключительно на нужды человека. Статья акцентирует внимание на необходимости переориентации сознания человека с технократического на экологическое в связи с ухудшением экологической обстановки.

Именно сложившийся тип экологического сознания определяет поведение людей по отношению к окружающей их природе. В статье проведены обзор научной литературы по данной тематике и изучение основных концепций, касающихся психологических особенностей отношения к природе.

В эмпирической части исследования использованы методики, с помощью которых были выявлены психологические особенности отношения к природе в исследуемых возрастных группах. В статье представлена структурно-содержательная картина психологических особенностей отношения к природе в исследуемых возрастных группах. Проведенное исследование выявило перцептивный объектно-прагматический тип отношения к природе у людей 40-50 лет, перцептивный субъектно-непрагматический тип отношения у людей 18-25 лет и практический субъектно-непрагматический тип отношения у людей 65-75 лет.

Ключевые слова: отношение к природе, экологическое сознание, мотивация взаимодействия с природой, доминирующая установка, субъективизация природных объектов.

The article is dedicated to the problem of human's attitude to the environment. Deterioration of the ecological state is regarded as determined not only by external factors, but also by internal psychological problems, in particular by the anthropocentric consciousness, which is focused exclusively on the person's needs. The article is focused on the need of reorientation of human consciousness from technocratic to ecological due to deterioration of the ecological state. This formed type of ecological consciousness determines the behavior of people in relation to the environment. This article conducted a review of the scientific literature on the given subject and study of the basic concepts related to the psychological characteristics of the relationship to nature. In the empirical part of the study were used methods by which where the psychological characteristics of the relationship to nature in the studied age groups revealed.

Key words: attitude to nature, ecological consciousness, motivation of cooperation with nature, dominated guideline, subjectivization of natural objects.

Мақала адамның табиғатқа қатынасы мәселесіне арналған. Экологиялық жағдайдың нашарлауы сыртқы себептермен ғана емес, сонымен қатар, ішкі психологиялық мәселелермен, жекелей алғанда, тек адамның қажеттілігіне арналған антропоорталықтандырылған санамен детерминантталуы ретінде қарастырылады. Мақалада экологиялық жағдайдың нашарлауымен байланысты адам санасының технократиялықтан экологиялыққа қайта бағдарлану мәселесіне назар аударылады.

Экологиялық сананың қалыптасқан типі адамдардың өздерін қоршаған табиғатқа деген мінез-құлқын анықтайды. Мақалада осы тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерге шолу жасалды және табиғатқа деген қатынастың психологиялық ерекшеліктеріне қатысты негізгі концепциялар қарастырылды.

Зерттеудің эмпирикалық бөлімінде зерттелушілердің жас ерекшелігіне байланысты табиғатқа деген қатынасының психологиялық ерекшеліктерін анықтауға көмектесетін әдістемелер қолданылды. Мақалада зерттелушілердің жас ерекшелігіне байланысты табиғатқа деген қатынасының психологиялық ерекшеліктерінің құрылымдық-мазмұндық бейнесі көрсетілген.

Түйін сөздер: табиғатқа қатынас, экологиялық сана, табиғатпен өзара әрекет мотивациясы, доминантты бағдар, табиғи объектілерді субъективизациялау.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ В РАЗНЫХ ВОЗРАСТНЫХ ГРУППАХ

Введение

Эколого-психологические проблемы являются в современном обществе очень актуальными, так как экологическое состояние планеты оставляет желать лучшего [1].

Сыгравшая на определенном этапе положительную роль культура технократического общества исчерпала свои возможности и привела человечество на грань экологической катастрофы. В конце XX - начале XXI веков среди глобальных проблем современного мира по своей остроте на первый план вышла экологическая проблема. Ее суть состоит в явно обнаружившемся противоречии между стабильностью природной среды и производственной деятельностью человека [2].

Степень эффективности решения экологических проблем напрямую зависит от уровня развития экологической культуры общества [3, 4].

Экологическая психология новая и мало изученная область научного знания. Все исследования, посвященные этой проблематике, актуальны, интересны и отличаются научной новизной.

Одна из таких проблем – это отношение человека к природе. Ведь от этого отношения зависит поведение людей, вступающих во взаимодействие с природными объектами, и то, будут ли они беречь природу или относиться к ней только потребительски.

В связи с ухудшением экологической обстановки на земле важно изучать отношение людей к природе, так как это ухудшение обусловлено не возросшими технологическими возможностями воздействия на природу, а тем, как их использует сам человек.

Основные тенденции развития человечества в последние столетия определялись экономической парадигмой, ориентирующей сознание человека на потребительское отношение к миру, к окружающей природе, к другим людям и даже к самому себе [5].

Сохранение природной среды на планете и планеты в целом как экосистемы невозможно без изменения отношения человека к окружающей природе. Требуется переориентация его на осознание необходимости сохранения планеты и ее ре-

сурсов как своей жизненной среды. Необходимо формировать у каждого осознание того, что человек не противостоит природе [6].

Для этого надо исследовать отношение людей к природе, поэтому наше исследование, в котором получены новые данные, касающиеся психологии отношения людей к природе, является весьма актуальным [7].

В последние годы психологами активно разрабатывается эколого-психологическая проблематика. Экологическая психология сравнительно новая отрасль. Все исследования и открытия в этой области интересны.

Основная часть

Научная новизна нашей работы заключается в том, что в ней представлена структурно содержательная характеристика субъективного отношения к природе в трех возрастных группах, которые до этого на данный предмет не изучались. Нами получены результаты, подтверждающие наличие психологических особенностей отношения к природе в этих возрастных группах. Эти данные углубляют представления возрастной психологии о своеобразии психологических особенностей каждого возраста.

Цель нашего исследования – выявление психологических особенностей отношения к природе в трех исследуемых возрастных группах.

Объект исследования – психология отношения к природе.

Гипотеза исследования – субъективные параметры отношения к природе в разных возрастных группах различны.

Нами были проведены обзор научной литературы по данной тематике и изучение основных концепций, касающихся психологических особенностей отношения к природе. Эмпирическое исследование было проведено на базе Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Описание выборки

В исследовании принимали участие испытуемые трех возрастных групп: 18-25 лет, 40-50 лет и 65-75 лет, жители городов Алматы и Талдыкорган.

Всего в исследовании приняли участие 150 испытуемых: по 50 человек из каждой возрастной группы: 18-25 лет, 40-50 лет, 65-75 лет. Среди них были представители мужского и женского пола, разных профессий. Исследование отношения к природе в данных возрастных группах на казахстанской выборке проводилось впервые. Исследовать именно данные возраст-

ные группы в аспекте отношения к природе актуально и практически значимо, потому что, чтобы сформировать правильный тип экологического сознания у молодого поколения, нужно сначала выяснить обладает ли им старшее поколение.

Описание используемых методик

Под отношением к природе в нашей работе следует понимать отношение к животным, растениям, экологическим проблемам и любым взаимодействиям с природными объектами (отдых на природе, участие в экологических движениях, участие в природоохранной деятельности и т.д.)

На данный момент в рамках экологической психологии разработан ряд методик, предназначенных для диагностики различных аспектов психологических процессов, происходящих при взаимодействии человека с природными объектами. Эти методики позволяют получить достаточно полную картину характера отношения к природе, сложившегося у личности [8]. Ввиду ограниченного объема статьи полное описание методик не приводится.

Методика «Альтернатива» (автор В.А. Ясвин; год создания – 1989) [8].

Методика направлена на диагностику ведущего типа мотивации взаимодействия с природными объектами: эстетического, когнитивного, практического и прагматического. Испытуемому предлагается выбрать «более подходящий для него» вариант вида деятельности, например: «Для Вашего аквариума Вы бы предпочли завести рыбок: (А) с красивой окраской; (Б) с интересным поведением».

Предпочитаемый вид деятельности позволяет судить о характере мотивации взаимодействия с природой. Предъявляется 12 пар, которые составлены таким образом, чтобы каждый тип мотивации встречался 6 раз.

Количество выборов того или иного типа также представляется как доля от максимально возможного, а затем каждому типу присваиваются соответствующие ранги: 1, 2, 3 и 4. Тип мотивации, получивший наибольший удельный вес (1 ранг), интерпретируется как ведущий [9].

Методика «ЭЗОП» (авторы: В.А. Ясвин, С.Д. Дерябо, год создания: 1989) – вербальная ассоциативная методика, направленная на выявление доминирующей установки в отношении к природе [8].

«ЭЗОП» – это «эмоции», «знания», «охрана» и «польза» – такие рабочие названия типов установок использовались во время создания методики.

Условно выделяют 4 типа установок:

- 1) личность воспринимает природу как объект «красоты» («эстетическая» установка);
- 2) личность воспринимает природу как объект «изучения, знания» («когнитивная» установка);
- 3) личность воспринимает природу как объект «охраны» («этическая» установка);
- 4) личность воспринимает природу как объект «пользы» («прагматическая» установка).

Опросник «Натурафил» (авторы: В.А. Ясвин, С.Д. Дерябо, год создания - 1989) [8].

Опросник предназначен для диагностики уровня развития и структуры интенсивности субъективного отношения к природе прагматической модальности.

Под интенсивностью отношения понимается его структурно-динамическая характеристика, являющаяся показателем того, в каких сферах и в какой степени проявляется отношение. Опросник включает 4 основные шкалы, соответствующие 4-м компонентам интенсивности: перцептивно-аффективному, когнитивному, практическому и поступочному, а также шкалу натуралистической эрудиции.

Методика диагностики субъективизации природных объектов (СПО) (авторы: С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин; год создания - 1993) [8].

Данная методика предназначена для диагностики способности к субъективизации природных объектов. Природный объект может открыться личности как субъект, если он осуществляет 3 специфические субъектные функции:

- 1) обеспечивает переживания личности, ее динамики на основе установления параллелизма характеристик природного объекта со своими собственными;
- 2) выступает в качестве фактора, опосредующего построения личностью ее отношений к миру;
- 3) открывается в качестве субъекта (партнера) совместной деятельности и общения.

Соответственно трем аспектам субъективизации методика состоит из трех субтестов, каждый из которых направлен на диагностику соответствующего аспекта.

Каждому испытуемому предлагалось выполнить задания из методик, указанных ниже. Результаты фиксировались на индивидуальном бланке ответов и были положены в основу статистической обработки.

Исследование проходило в несколько этапов. Все этапы следовали друг за другом.

1 этап – выявление типа мотивации взаимодействия с природными объектами. Для этого

мы применили методику «Альтернатива». На данном этапе изучалась частота встречаемости эстетического, практического, когнитивного и прагматического типов мотивации.

2 этап – выявление типа доминирующей установки в отношении природы: эстетической, этической, когнитивной или прагматической. Здесь использовалась методика «ЭЗОП».

3 этап – выявление уровня интенсивности отношения к природе и ее структуры – по методике «Натурафил».

4 этап – измерение уровня субъективизации природных объектов по методике «СПО» [10].

5 этап – статистическая обработка проводилась уже после проведения всех 4-х этапов. Для обработки данных мы использовали два критерия: Н-критерий Крускала-Уоллиса и ф-критерий углового преобразования Фишера.

Описание используемых критериев

Н – критерий Крускала-Уоллиса. Критерий предназначен для оценки различий по уровню какого-либо признака.

Он позволяет установить, что уровень признака изменяется при переходе от группы к группе, но не указывает на направление этих изменений.

Критерий Н иногда рассматривается как непараметрический аналог метода дисперсионного однофакторного анализа для несвязных выборок. Иногда его называют критерием «суммы рангов».

Все индивидуальные значения ранжируются так, как если бы это была одна большая выборка. Затем все индивидуальные значения возвращаются в свои первоначальные выборки, и мы подсчитываем суммы полученных ими рангов отдельно по каждой выборке. Если различия между выборками случайны, суммы рангов не будут различаться сколько-нибудь существенно, так как высокие и низкие ранги равномерно распределяются между выборками. Но если в одной из выборок будут преобладать низкие значения рангов, в другой – высокие, то критерий Н позволит установить эти различия.

Критерий Фишера – ф. Критерий предназначен для сопоставления двух рядов выборочных значений по частоте встречаемости какого-либо признака. Его можно применять для оценки различий в любых двух выборках зависимых или независимых. С его помощью можно сравнивать показатели одной и той же выборки, измеренные в разных условиях. Критерий оценивает достоверность различий между процентными долями двух выборок, в которых зарегистрирован интересующий нас эффект.

1 этап

С помощью методики «Альтернатива» получены следующие результаты: у испытуемых 18-25 лет преобладает эстетический тип мотивации взаимодействия с природными объектами (40% опрошенных – 20 человек). Прагматический тип находится на последнем месте, он свойственен только 16% испытуемых данной группы (8 человек). Практический тип мотивации выявлен у 24% (12 человек), а когнитивный – у 20% (10 человек).

В группе опрошенных 40-50 лет эстетический тип занимает 2-е место по частоте встре-

чаемости, он свойственен 32% испытуемых (16 человек), а прагматический – 42% (21 человек) и занимает первое место. Когнитивный тип мотивации выявлен у 10% (5 человек), а практический – у 16% опрошенных (8 человек).

В 65-75 лет преобладает практический тип мотивации взаимодействия с природой – 76% опрошенных (38 человек), эстетический тип мотивации выявлен только у 20% испытуемых (10 человек), а прагматический – у 4% (2 человека). Когнитивный тип мотивации не выявлен. Все данные отображены на рисунке 1.

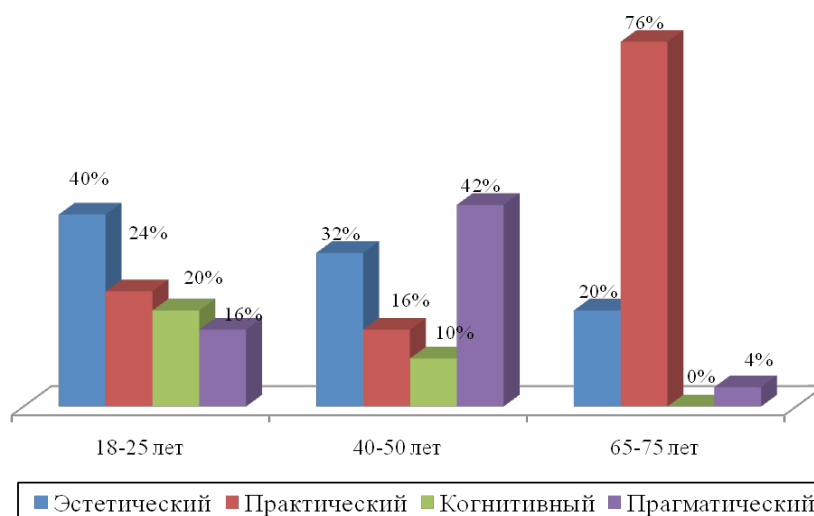

Рисунок 1 – Ведущий тип мотивации взаимодействия с природными объектами по методике «Альтернатива»

2 этап

По типу доминирующей установки в отношении природы (методика «ЭЗОП») выявлены следующие различия: в 18-25 лет преобладает эстетическая установка – 52% (26 человек), 2-е место занимает этическая – 22% (11 человек), когнитивная свойственна только 14% испытуемых (7 человек), а прагматическая – 12% (6 человек).

У испытуемых 40-50 лет первое место занимает прагматическая установка – 62% (31 человек), 2-е место – эстетическая: 25% (12 человек), этическая выявлена только у 8% (4 человека), а когнитивная – у 6% (3 человека).

В 65-75 лет преобладает этическая установка у 66% опрошенных (33 человека), эстетическая выявлена у 24% испытуемых (12 человек), прагматическая – у 8% (4 человека), а когнитивная – у 2% опрошенных (1 человек). Тип доминирующей установки в отношении природы отображен на рисунке 2.

По итогам 1 и 2 этапов исследования на основе сравнительного анализа данных, полученных с помощью методик «Альтернатива» и «ЭЗОП», можно утверждать, что результаты исследования согласуются по типу мотивации и доминирующей установке в отношении природы.

Люди в 18-25 лет более романтичны, настроены на эстетическое восприятие природы, не ищут выгоды от взаимодействия с ней. Пик прагматизма приходится на 40-50 лет. Люди этой возрастной группы взаимодействуют с природой в основном для получения полезной для себя выгоды. В 65-75 лет люди стремятся к разносторонней практической деятельности с природными объектами, имеют разнообразные увлечения, связанные с природой: например, любят работать на своем огороде, держат дома какое-нибудь животное. Причем прагматические цели в данном случае не преследуются. В этом возрасте люди воспринимают природу как объект охраны (этическая установка), бережно и гуманно к ней относятся.

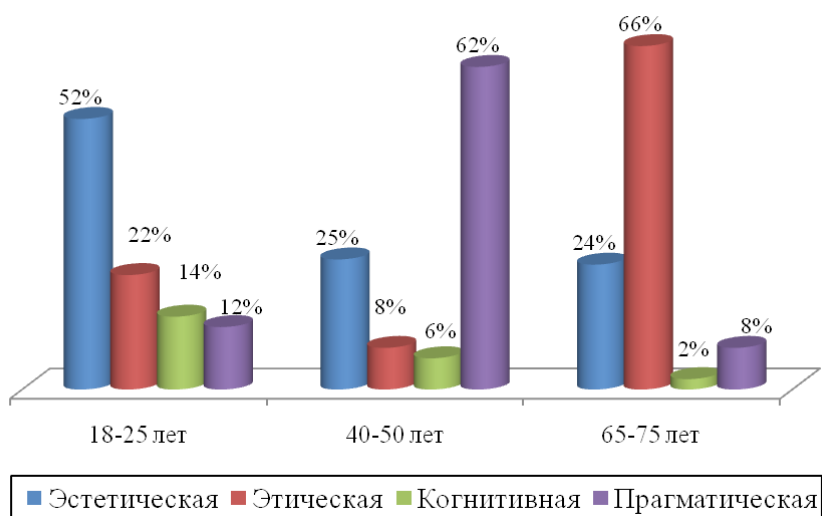

Рисунок 2 – Тип доминирующей установки в отношении природы по методике «ЭЗОП»

Познавать природу, узнавать о ней что-то новое люди в большей степени настроены в 18-25 лет, с возрастом когнитивный компонент падает и в 65-75 лет практически не выражен.

3 этап

Анализ динамики развития субъективного отношения к природе по методике «Натурафил» показывает, что в 18-25 лет интенсивность отно-

шения находится на среднем уровне и составляет 55,2 балла по Т-шкале. Затем в 40-50 лет происходит снижение уровня до 47 баллов, а в 65-75 лет средний уровень интенсивности равен 69,32 балла по Т-шкале и характеризуется как очень высокий. Таким образом, интенсивность отношения к природе снижается к 40-50 годам, затем резко увеличивается к 65-75 годам (см. рисунок 3).

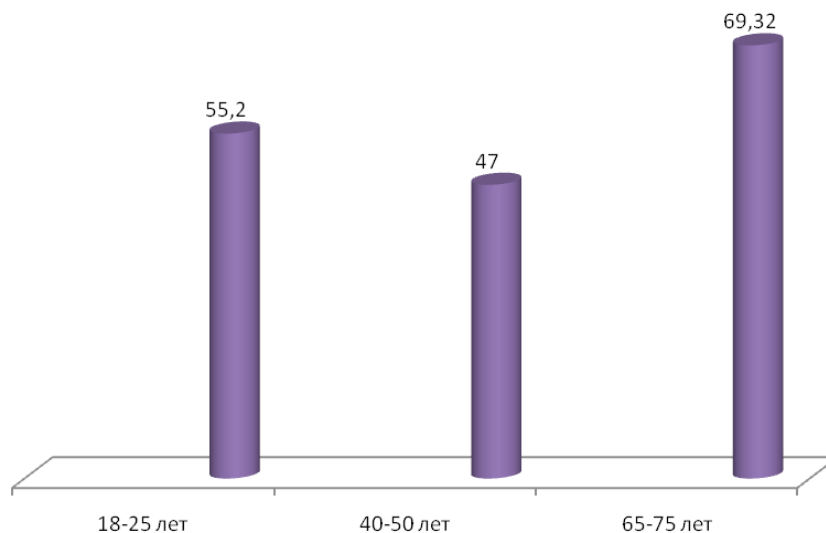

Рисунок 3 – Интенсивность субъективного отношения к природе по методике «Натурафил»

В структуре интенсивности по данным методики «Натурафил» тоже выявлены некото-

рые различия. В 18-25 лет поступочный компонент наиболее выражен и составляет 28%

(14 человек из 50), в 40-50 лет – лишь 18% (9 человек), а в 65-75 лет – 10% (5 человек). Практический компонент в 40-50 лет, составляет 22% (11 человек), в 18-25 лет – 14% (7 человек), в 65-75 лет – 70% (35 человек). Когнитивный компонент занимает последнее место в структуре интенсивности отношения к природе:

40-50 лет – 14% (7 человек), 18-25 лет – 8% (4 человека), а в 65-75 лет вообще не выявлен. Перцептивно-аффективный компонент составляет 50% (25 человек) в возрастной группе 18-25 лет, 46% (23 человека) в 40-50 лет и 20% (10 человек) в 65-75 лет. Данные отображены на рисунке 4.

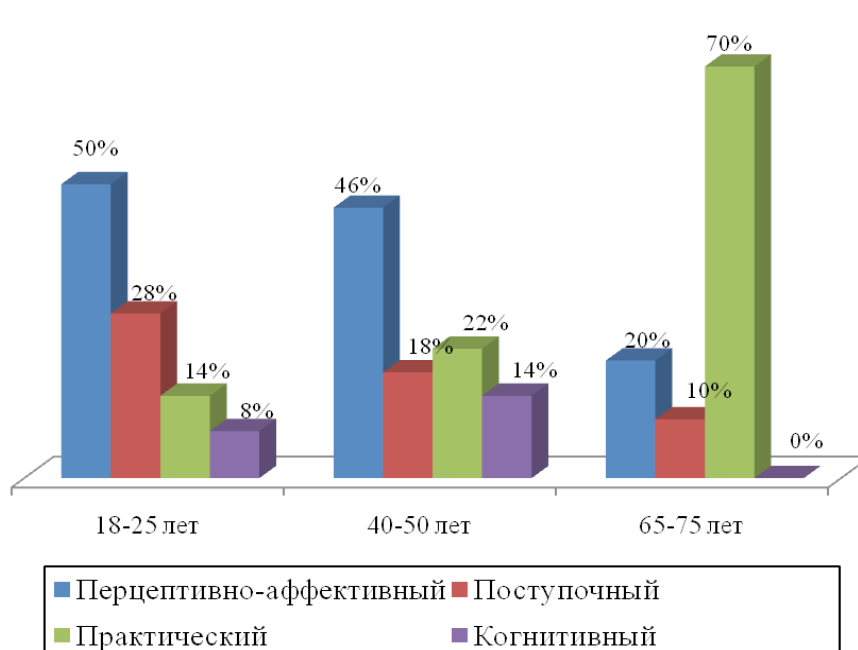

Рисунок 4 – Структура интенсивности отношения к природе по методике «Натурафил»

Можно сделать вывод, что в 18-25 лет люди склонны наслаждаться природой. В 40-50 лет, если нет возможности получить от природы какой-то конкретный полезный продукт для себя, люди тоже скорее будут воспринимать ее как объект эстетического наслаждения. В 65-75 лет люди с большей охотой вступают в практическое взаимодействие с природными объектами, чем в другие возрастные периоды. Но у них уже нет цели познать природу, расширять знания о ней.

Таким образом, при среднем уровне интенсивности отношения к природе (55,2 балла по Т-шкале) в 18-25 лет большинство испытуемых воспринимают природу как объект красоты (40%), модальность отношения – непрагматическая. В 40-50 лет природа воспринимается

как объект пользы (42%) – явно выраженная прагматическая модальность, при этом средний уровень интенсивности отношения к природе снижается (47 баллов по Т-шкале) и оно становится менее доминантным. В 60-75 лет при очень высоком уровне интенсивности отношения к природе (69,32 балла по Т-шкале) большинство испытуемых воспринимают ее как объект практического взаимодействия (76%). Модальность отношения – непрагматическая.

4 этап

По результатам методики «СПО» в 18-25 лет уровень субъективизации природных объектов составляет в среднем 47 баллов по Т-шкале, в 40-50 лет 37 баллов в среднем, а в 60-75 лет – 59,04 балла (см. рисунок 5).

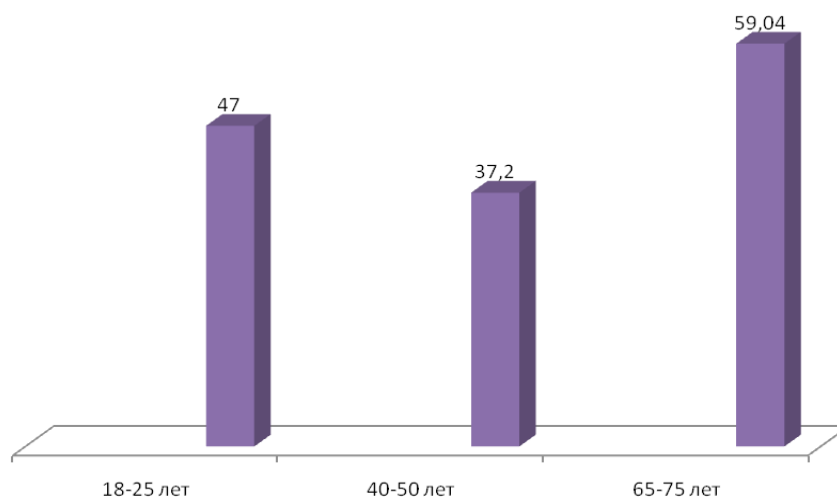

Рисунок 5 – Субъективизация природных объектов по методике «СПО»

Таким образом природные объекты воспринимаются как субъекты людьми в 18-25 лет и в 65-75 лет.

На основе полученных данных эксперимента были сделаны выводы, подтверждающие гипотезу исследования, заключающуюся в том, что субъективные параметры отношения к природе в разных возрастных группах различны. Проведенное исследование выявило перцептивный

объектно-прагматический тип отношения к природе у людей 40-50 лет, перцептивный субъектно-непрагматический тип отношения у людей 18-25 лет и практический субъектно-непрагматический тип отношения у людей 65-75 лет.

Своей работой мы хотели расширить ряд исследований по экологической психологии, обратить внимание на необходимость проведения их в данной области.

Литература

- 1 Каропа Г.Н. К созданию методики экологического образования школьников // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 13-16.
- 2 Москвичев С.Г., Максименко О.А. Экологическое сознание и контроль деятельности природопользования // 4-я российская конференция по экологической психологии: тезисы. – М., 2005. – С. 197-205.
- 3 Рахимова А.И. Экологическое воспитание – важный фактор гармонизации взаимоотношений природы и человека // Вестник Казанской академии транспорта и коммуникаций. – 2000. – № 2. – 23 с.
- 4 Экологическое образование и воспитание. – Таллин, 1987. – 324 с.
- 5 Зверев И.Д. Экология в школьном обучении: новый аспект образования. – М., 1980. – 276 с.
- 6 Столярова Т.Ф. Новые ценностные системы и мировоззрение – условие решения экологических проблем 20 века // Мир психологии. – 1997. – № 1. – С. 18-22.
- 7 Nazym Satybalдина, Kamilla Manakova. Personal relations with nature as the feature of ecological consciousness. XXX International Congress of Psychology. Cape Town, South Africa, July 22-27, 2012. International Journal of Psychology. Abstracts. Volume 47. Topic Category: Environment/ Sustainability.P.349.
- 8 Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая психология: диагностика экологического сознания. – М., 1999. – 240 с.
- 9 Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая психодиагностика. – Даугавпилс, 1994. – 200 с.
- 10 Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. – М., 1995. – 230 с.

References

- 1 Karopa G.N. Towards a methodology of environmental education of schoolchildren // Questions of psychology. – 1995. – №1. – S. 13-16.
- 2 Moskvichev S.G., Maksimenko O.A. Environmental awareness and control of wildlife management // 4-th Russian Conference on Environmental Psychology: abstracts. – M., 2005. – P. 197-205.
- 3 Rakhimov A.I. Environmental education – an important factor in the harmonization of relations between man and nature // Bulletin of the Kazan Academy of Transport and Communications. – 2000. – № 2. – 23 p.

- 4 Environmental education and training. – Tallinn, 1987. – 324 p.
- 5 Zverev I.D. Ecology in schooling: a new dimension to education. – M., 1980. – 276 p.
- 6 Carpenter T.F. New value system and worldview – condition for solving the environmental problems of the 20th century // World of Psychology. – 1997. – № 1. – S. 18-22.
- 7 Satybaldina N., Manakova K. Personal relations with nature as the feature of ecological consciousness. XXX International Congress of Psychology. Cape Town, South Africa, July 22-27, 2012. International Journal of Psychology. Abstracts. Volume 47. Topic Category: Environment/ Sustainability. – P. 349.
- 8 Deryabo S.D., Yasvin V.A. Environmental psychology: the diagnosis of environmental soznaniya. – M., 1999. – 240 p.
- 9 Deryabo S.D., Yasvin V.A. Environmental psychological testing. – Daugavpils, 1994. – 200 p.
- 10 Deryabo S.D., Yasvin V.A. Methods of diagnosis and correction of attitude towards nature. – M., 1995. – 230 p.

Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р.,
Исмагамбетова З.Н.,
Карабаева А.Г.,
Жубаназарова Н.С.

**Психологический анализ
созависимого поведения
в любви студентов
и ее причины**

В данной статье рассматриваются особенности созависимости в любви у студентов. На основе корреляционного анализа определён круг факторов, обеспечивающих созависимость. Определяющим созависимость является система потребностей в самоотверженности. С чем связана самоотверженность? Прежде всего - представленностью родителей, их противоречивых позиций в полных проблемных семьях, где мать сама не в состоянии преодолеть созависимость. Любовь у неё – сила и в то же время «хрупкий замок», предполагающий защиту и терпимость. Смысл в данном случае обеспечивается механизмами слияния с объектом любви, определяемым крайним выражением механизма идентификации. В связи с этим испытуемые игнорируют свои позиции, обеспечиваемые бессознательной идентификацией с матерью. Для отца любовь – это власть над женщиной, определённой самой природой, удовольствие и уход от ответственности. Проблемность взаимоотношений родителей, представленность друзей и любимого человека, считающих, что любовь – это жизнь ради другого, эйфория и удовольствие. Они неосознанно идентифицируются с кумирами из интернета, газет и журналов, кино и телевидение и отражением ценностей большинства людей, ориентирующихся на значимость любви как удовольствия и наслаждения, искусства обольщения, как силу, прощающую даже измены, недостатки и т.д. Таким образом, созависимые субъекты отражают эмотивные компоненты и поверхностные грани любви, не акцентируя внимание на любви как творчестве, как ежедневном труде над собой и другим.

Ключевые слова: смысл любви, созависимость, объект любви, самоотверженность, представленность, интимные личности, субъектная отражённость, идентификация, механизмы слияния и проекции.

Tashimova F.S., Rizulla A.R.,
Ismagambetova Z.N.,
Karabaeva A.G.,
Zhubanazarova N.S.

**Psychological analysis of
codependent behavior of
students in the love and its cause**

This article discusses the features of codependency in favor with students. It's based on the correlation of analysis defined range of factors that provide codependency. Determining codependency is the system needs dedication. Why is the dedication? First of all - the representation of parents, their conflicting positions in the full problem families where the mother herself unable to overcome codependency. The sense in this case, is provided with mechanisms of merge to the object of love determined by extreme expression of the mechanism of identification. For the father - the love is the power over the woman determined by the nature, pleasure and leaving from responsibility. Problematical character of relationship of parents focuses them on search of value of love which is found at others. At the friends considering that love as life for the sake of another, demanding ability to operate and submit; at darling understanding love as euphoria, pleasure, inefficiency.

Key words: meaning of love, co-dependency, the object of love, selflessness, views, intimate personality, subjectivity reflected, identification, interflow and projection mechanism.

Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р.,
Исмагамбетова З.Н.,
Карабаева А.Г.,
Жубаназарова Н.С.

**Студенттердің махаббаттағы
өзара тәуелділік мінез-құлығын
және оның себебін
психологиялық талдау**

Бұл мақалада студенттердің махаббаттағы өзара тәуелділік ерекшеліктері қарастырылады. Корреляциялық талдау негізінде өзара тәуелділікті қамтамасыз ететін факторлардың шеңбері анықталды. Жанкештілікке қажеттілік жүйесі өзара тәуелділікті анықтайды. Жанкештілік немен байланысты? Ең алдымен ата-ана және толымды мәселелі отбасылардағы, анасы өзара тәуелділікті өткере алмайтын жағдайдағы, олардың бір-біріне қарама-қайшы позициялардың елестетілгендігімен. Бұл жағдайда субъект өзінің махаббатқа деген бейсаналық қажеттіліктерін және объектіден тәуелділігін өткере алмайды. Бұл жағдайда мағына, идентификация механизмінің шеткі көрінісімен анықталатын, махаббат объектісі мен сіңісіп кету механизмдерімен жүзеге асырылады. Әке үшін махаббат – бұл, табиғат өзіне анықтап қойған әйелдің үстінен орнатылған билік, ләззат алу және жауапкершіліктен кету. Ата-ана өзара қарым-қатынасының мәселелігі оларды басқа біреуден табатын махаббат құндылығын іздеуге бағдарлайды. Махаббат басқару және бағыну қабілетін талап ететін басқа біреу үшін өмір деп есептейтін достардан; махаббатты эйфория, ләззат алу, әрекетсіздік деп түсінетін сүйікті адамнан.

Түйін сөздер: махаббаттың мағынасы, тәуелділік, махаббаттың объектісі, жанкештілік, субъектілік бейнелеу, интимдік тұлғалар, сәйкестену механизмі, сіңісіп кету механизмдері, проекция.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ
СОЗАВИСИМОГО
ПОВЕДЕНИЯ
В ЛЮБВИ СТУДЕНТОВ
И ЕЕ ПРИЧИНЫ****Введение**

Любовь – это одна из значимых сфер, придающих смысл жизни [1-6]. Счастье и страдания человеческой жизни зависят от проблем любви. Это и волшебство, обеспечивающее глубинные переживания счастья, и колдовство, порождающее страдания и созависимость. Всё в любовных отношениях зависит от объекта любви, от взаимоотношений с ним. Любовь может быть плодотворной при сохранении собственной самости, стимулирующей раскрытие потенциальных возможностей другого [7]. Однако, всё отличие любовных отношений мужчины и женщины заключается в трагизме связности с партнёром, доходящем иногда до уровня слияния и потери себя. Трагедия любви Козы-корпеш и Баян-сулу, Ромео и Джульетты заключается не только в силе их любви, стимулировавшей суицид, но и в высоком уровне зависимости от объекта любви, доходящей до симбиотического слияния. Любовь поглотила их настолько сильно, что весь остальной мир погас. Они ни на секунду не задумываются ни о страданиях родителей, ни о своей ценности в мире. Исследования суицида позволили установить, что проблемы в любви являются одним из важных стимуляторов данного явления. Значимость любимого человека обеспечивается тем, что он глубоко укореняется во внутреннем мире человека, становится одной из значимых фигур, управляющей ценностно-смысловой системой, определяющей поступки и поведение человека. На стадиях влюблённости объект любви может затмить весь остальной мир, нивелируя или отстраняя их ценности на второй план. Поэтому мир, в частности родители и близкие, чаще всего, могут быть не услышаны и все воздействия с их стороны остаются бессмысленными. В связи с этим, наш интерес представляет выяснение факторов, влияющих на созависимое поведение в любви. Мы считаем, что созависимость определяется тем смыслом, который субъект придаёт любви. Смысл любви определяется системой потребностей субъекта, определяемых соотношением значимостей в любви его интимных личностей, представленных в его внутреннем мире, от их места и особенностей их отражения и восприятия.

Методы исследования:

Нами использована методика семантического дифференциала «Смысл любви» [8]. Обработка данных проводилась методом корреляционного анализа «Граф максимальной корреляции» и смыслового анализа. Всего испытуемых 60 чел. Анализ графа максимальной корреляции у пред-

ставителей группы 2 позволяет выделить показатель 167 «Любовь – это самоотверженность, жизнь ради другого»(0,559), отражающий определяющую потребность субъекта, обеспечивающую смысл любви. Кто и как влияет на обеспечение данной потребности субъекта, какое соотношение значимостей определяет её? См. табл.1.

Таблица 1 – Корреляции показателя 167 «Любовь – это самоотверженность, жизнь ради другого» (0,559)

№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции	№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции
1	167 -1	0,547	10	83 – 21	0,468
2	1-24	0,544	11	167 - 227	0,461
3	24- 78	0,542	12	227 - 234	0,445
4	78-63	0,528	13	167 – 29	0,437
5	167 -158	0,505	14	29 - 87	0,422
6	158 – 186	-0,499	15	167 – 182	0,418
7	186 - 102	0,491	16	182- 238	0,405
8	167 – 83	0,487	17	238 -140	-0,398
9	83 – 72	-0,472	18	238 -154	-0,381

Показатель 1 Представленность личности матери (547) стимулирует ориентацию на значимость самоотверженности, поскольку любовь – это хрупкий «замок», поэтому надо его оберегать и постоянно прилагать усилия для его защиты (0, 544) и принимать любимого со всеми недостатками (0,542), что предполагает терпимое отношение к различным ситуациям в любовных отношениях (0,528).

Показатель 158 Представленность личности отца (0,505) ориентирует на значимость подчинения женщины в любовных отношениях, не связанной с трудом и заботой о другом (-0,499), а с наслаждением властью над другими (0,491).

Показатель 83 Представленность личностей друзей (0,487) ориентирует на значимость способности жить жизнью другого, не связанного с трезвым расчётом (0,472), также а с тем, что все беды в жизни происходят из-за любви (0,468).

Показатель 227 Представленность личностей большинства людей (0,461) отражает значимость любви как главной жизненной ценности, являющейся «спасательным кругом» в трудных ситуациях жизни (0,445).

Показатель 29 Представленность личностей авторов статей из Интернета (0,437) ориентирует представителей данной группы на значимость силы любви, которая способна прощать даже измену и направляет на осозна-

ние значимости в любви сексуальности женщин (0,422).

Показатель 182 Представленность личностей окружающих людей (0,418) направляет на значимость в любви самоотверженности, так как любовь – это главное в жизни человека, без которой всё теряет смысл (0,405) и не сводится к средству решения собственных проблем (-0,398) или просто к сексу (-0,381).

Таким образом, потребность субъекта в любви как самоотверженности обуславливается отражением и интегрированием соответствующих значимостей в любви матери, указывающей на хрупкость любви, требующей постоянной защиты и терпения; отца, который решает в любви желания доминировать; друзей, порождающих страх от проблем любви и отрицающих трезвый расчёт; личностей большинства людей отмечающих значимость защитной функции любви в преодолении сложных ситуаций жизни и авторов статей из Интернета, ориентирующих на силу и значимость высокой степени общности в любви, преодолевающей даже измену и направляющей на значимость сексуальности женщин.

Показатель 167 «Любовь – это самоотверженность, жизнь ради другого» значимо коррелирует с показателем 111 «Для меня любовь – это наслаждение и удовольствие (0,512).

Таблица 2 – Корреляции показателя 111 «Для меня любовь – это наслаждение и удовольствие»

№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции	№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции
1	167 - 111	0,512	11	111-199	0,412
2	111 – 46	0,504	12	199-42	0,409
3	46 132	0,500	13	42- 92	-0,401
4	132-104	0,478	14	111-41	0,388
5	111-18	0,462	15	41- 38	0,372
6	18-228	0,451	16	41- 80	0,364
7	228-192	0,447	17	41 – 107	-0,361
8	111-161	0,442	18	111- 15	0,360
9	161 -202	0,436	19	15 – 127	0,359
10	202 – 175	-0,431			

Показатель 46 Представленность авторов телепередачи любимых фильмов (0,504) ориентируют на силу любви, способной пробудить нежность даже в «каменном» сердце. Сила любви и нежность стимулируют значимость понимания и заботы друг о друге (0,500), независимо от материального и духовного равенства двоих (-0,478)

Показатель 18 Представленность авторов газетных и журнальных статей (0,462) ориентирует на значимость любви как наслаждения и удовольствия, неразрывно связанная с искусством обольщения (0,451), где существенную роль играет внешность (0,451), в частности параметры фигуры (0,447).

Показатель 161 Представленность авторов статей из Интрнета (0,442) ориентирует на любовь как на великое наслаждение и удовольствие (0,436), являющийся смыслом и основой жизни в любой точке земного шара (0,409), не связанная с унижением любви сведением к товаро-денежным отношениям, при котором любовь покупается и продаётся (-0,431).

Показатель 199 Представленность личности отца (0,412) ориентирует на значимость любви как на величайшее наслаждение, придающее жизни смысл (0, 409). Однако, при всей значимости любви как удовольствия и смысла жизни он представлен как признающий достоинства любви, предполагающее, даже развод – с уважением (-0,401).

Показатель 41 Представленность личности большинства людей (0, 388) ориентируют на зна-

чимось любви как наслаждение и удовольствие, позволяющее утверждать, что «с милым рай и в шалаше» (0,372) Любовь как наслаждение явление судьбоносное и фатальное (0,364), не сводимое к временному увлечению (-0,361)

Показатель 15 Представленность личности любимого человека (0,360) ориентируют на значимость любви как удовольствия, эйфории, блаженства, дающее осознание своей значительности (0,359)

Анализ показателя 111 «Для меня любовь – это наслаждение и удовольствие (0,512) позволяет констатировать обеспечение данной потребности соотношением значимостей, ориентирующих на силу любви, способствующей наслаждению и удовольствию: удовольствия, независимого от равенства партнёров, (авторов телепередач и любимых фильмов), удовольствия, требующего почтительного отношения, даже в случаях распада брака (личности отца), удовольствия, во много зависимого от внешних параметров и искусства обольщения (авторов газетных статей), удовольствия, связанного с фатальностью (большинство), удовольствия, который дарит ощущение своей значительности (любимый человек).

Показатель 111 «Для меня любовь – это наслаждение и удовольствие» значимо коррелирует с показателем 76 «Любовь для меня – это, прежде всего, защищённость и приятная зависимость» (0,479).

Таблица 3 – Корреляции показателя 76 «Любовь для меня – это, прежде всего, защищённость и приятная зависимость»

№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции	№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции
1	111 – 76	0,479	9	76 – 32	0,434
2	76 – 64	0,465	10	32 - 91	0,421
3	64 – 40	0,464	11	91 - 163	0,415
4	40 – 127	-0,463	12	76 – 231	0,408
5	76 - 82	0,461	13	231 - 221	0,387
6	82 – 157	0,460	14	76 – 198	0,382
7	76 – 158	0,457	15	198 - 251	0,365
8	158 - 144	0,449			

Показатель 64 Представленность личности любимого человека (0,465) отражает значимость как приятной зависимости от другого, стимулирующее добровольное подчинение, которая, как тёплый лучик в сердце, согревает душу, переполненностью чувств и гармонии.(0,464). Однако, это не стимулирует его к деяниям (-0,463).

Показатель 82 Представленность личности матери (0, 461) ориентирует на значимость «ведомости» любимым человеком, как приятную зависимость, но, к сожалению, не всегда оправдываются надежды. В связи с этим переживания чувства любви воспринимаются как сплошные страдания (0, 0,460), сомнения, бессонница.

Показатель 32 Представленность личности большинства людей (0, 434), ориентирующих на значимость материальной защиты женщин мужчинами, без которой любовь «распыляется» и остаётся горечь неоправданных надежд (0,421).

Показатель 231 Представленность личности окружающих людей (0,408) направляют на значимость любви как могущества, обеспечивающей защищённость (0,387).

Показатель Представленность природы (0,382) направляют представителей данной группы на значимость осознания любви как страсти, пронизывающей всё живое и стимулирующее ощущение защищённости, несмотря на осознание этого вечного и величественного мира природы (0,365) конфликты, непонимание и др.

Показатель 158 Представленность личности отца (0,457) ориентирует на значимость подчинения женщины мужчине и, в этом плане в любви всё зависит от женщины, то есть от её выбора (0,449).

Таким образом, потребность в любви как защищённости и приятной зависимости рождается из значимостей, отражающих добровольное подчинение, однако, не обеспечивающих деяний и творчества (любимый человек), значимость ведомости, но не оправдывающих надежд (мать), доминирование (отец) материальную защищённость (большинство людей), психологическую защищённость (окружающие, природа)

В связи с этим можно полагать, что понимание любви как защищённости и приятной зависимости порождается в большей мере представленностью большинства и окружающих людей, а также природы, в идентификации с которыми находит подтверждение данная потребность. Представленность любимого человека и родителей, в какой-то мере, ориентирует на понимание любви как защищённости и приятной зависимости, однако они же своими реальными действиями и поступками могут снижать стимулирование данной потребности.

Показатель 76 «Любовь для меня – это, прежде всего, защищённость и приятная зависимость» отрицательно коррелирует с показателем 10 «Главное для меня в любви – это равенство двоих во всех планах: интеллектуальном, духовном, материальном» (-0,466);

Таблица 4 – Корреляции показателя 10 «Главное для меня в любви - это равенство двоих во всех планах: интеллектуальном, духовном, материальном» (-0,466)

№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции	№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции
1	76 – 10	-0,466	7	12- 50	0,393
2	10-195	0,459	8	76 - 94	0,385
3	195 - 143	0,454	9	94 – 140	0,381
4	76 - 95	0,448	10	76 – 44	0,377
5	95 – 200	0,436	11	44 - 186	0,369
6	76 – 12	0,430			

Показатель 195 Представленность личности матери (0,459) ориентирует на значимость равенства в любви как в материальном так и духовном. Однако в этом равенстве, необходимо больше уважать и любить себя (0,454).

Показатель 95 Представленность личности друзей (0,448) стимулирует значимость равенства в любви, так как мужчина и женщина, – это прежде всего люди (личности). В связи с этим

необходимо умение управлять и подчиняться (0,436).

Показатель 12 Представленность личности любимого человека (0,430) ориентирует на затруднения, связанные с равенством, поскольку мужчина и женщина очень сильно отличаются друг от друга. В частности, женщина отражается любимым человеком как совокупность противоречий, не позволяющих осознавать себя досто-

верно, а тем более открывать свой внутренний мир (0,393).

Показатель 94 Представленность личностей окружающих людей (0,385) ориентирует на невозможность равенства в любовных отношениях, так как мужчина – это «голова», а женщина – «шея», которая управляет. Причём в управлении женщина решает свои проблемы (0,381).

Показатель 44 Представленность личности отца(0,377) направляет на понимание значимости дружбы в любви, но не связанной с трудом и заботой о другом(0,369).

Таким образом, потребность в любви равенства не воспринимается испытуемыми, поскольку в соотношениях значимостей характерны достаточно противоположные позиции и стереотипы, существующие в обыденном сознании. В частности, у родителей значимости равенства у матери противопоставляется некоторый эгоизм, у отца значимость любви как дружбы, сопровождается без взаимопомощи, как основания дружбы. Любимый человек отражает невозможность равенства в связи с различиями с половыми признаками, при котором

допускает некоторый акцент на дискриминацию женщин. Невозможность равенства обеспечивается и представленностью окружающих людей, которые выделяют различия в функциях мужчин и женщин, при котором женщина управляет всеми процессами в свою пользу. И только позиции друзей ориентируют на возможность равенства в любви, акцентируя внимание на взаимоотношения личностей, а не просто мужчин и женщин. Однако это равенство должно подкрепляться умением регулировать потребность в управлении и подчинении. Исходя из сказанного выше, можно понять, почему потребность в защищённости и приятной зависимости отрицательно коррелирует с потребностью в равенстве в любви. Можно полагать, что потребность в любви равенства, как такового, и не предполагается испытуемыми.

Показатель 10 «Главное для меня в любви – это равенство двоих во всех планах: интеллектуальном, духовном, материальном» значимо коррелирует с показателем 153 Главное в любви – это видение себя и мира глазами любимого человека (0, 457);

Таблица 5 – Корреляции показателя 153 «Главное в любви – это видение себя и мира глазами любимого человека» (0, 457)

№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции	№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции
1	10 – 153	0,457	6	153 – 235	0,437
2	153 -53	0, 452	7	235 -241	-0,432
3	53 – 183	0,448	8	153 – 132	0,426
4	153 – 112	0,443	9	132 – 160	0,404
5	112 – 238	0,440	10	153 -225	0,389

Показатель 53 Представленность личности любимого человека (0,452) ориентирует на значимость осмысления и осознания ценностей другого, что становится возможным при значимости искренности в откровениях (0,448).

Показатель 153 Представленность личностей окружающих людей (0,443) ориентирует на значимость понимание другого и принятие таким, каков он есть, поскольку любовь к нему – это главное в жизни человека, без которой всё теряет смысл (0,0,440).

Показатель 235 Представленность личностей авторов газет и журналов (0,437) ориентирует на значимость образованности в любви, но она не связана с утверждением своих позиций, умения управлять другим (-0,432).

Показатель 235 Представленность личностей авторов телепередач и кино (0,426) ориен-

тируют на значимость понимания и заботы способности жертвовать своими интересами ради другого (0,404).

Показатель 225 Представленность личностей авторов статей из Интернета (0,389), ориентирующих на значимость любви как искренней радости за успехи другого, как частички твоего мира.

Таким образом, потребность в видении себя и мира глазами любимого человека отражает соотношение значимостей осмысления, осознания, понимания и принятия ценностей другого, иногда игнорируя свои интересы (авторы телепередач и кино), потому что другой – это не только часть твоего мира, за успехи которого субъект должен радоваться (авторы статей из Интернета), но и смысл твоей любви.

Исходя из анализа соотношения потребностей, можно говорить об отрицании потребности

в равенстве как результата подавления его потребностью в видении себя и мира глазами другого. Кроме того, можно подчеркнуть некоторое обесценивание себя, умаление значимостей собственного мира.

Показатель 153 Главное в любви – это видение себя и мира глазами любимого человека значимо коррелирует с показателем 51. Только любовь способна умирять мою гордость и самолюбие (0,428)

Таблица 6 – Корреляции показателя (51) «Только любовь способна умирять мою гордость и самолюбие»

№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции	№	Коррелирующие показатели	Величина корреляции
1	153 – 51	0,428	6	36 -190	0,384
2	51 – 210	0,419	7	51- 115	0,378
3	210 – 26	0,416	8	115 – 78	0,376
4	51 – 66	0,408	9	51 – 59	0,369
5	66 -36	0,393	10	59 - 114	0,364

Показатель 210 Представленность личности любимого человека (0,419) ориентирует на значимость любви как сострадания и помощи, позволяющей преодолеть все невзгоды (0,416).

Показатель 66 Представленность личности братьев и сестёр (0,408) ориентирует на значимость любви как фатального, непредсказуемого явления, в которой отсутствуют какие-либо случайности (0,393). В связи с этим, сила и непредсказуемость любви прямо пропорциональны мукам любви (0,384).

Показатель 115 Представленность личности матери (0,378) направляет на осознание значимости любви как мощной силы, против которой трудно устоять, что и обеспечивает принятия любимого со всеми недостатками (0,376).

Показатель 115 Представленность природы(0,378), обеспечивающей осознание значимости любви как вечной силы, покрытой тайной и рождённой вместе с человеком (0,364).

Таким образом, потребность в любви как умиряющей гордость позволяет констатировать соотношение значимостей, отражающих её сострадательность (любимый человек), фатальность и глубина мук любви (братья и сёстра), силы, вечной (природа), которую трудно преодолеть (мать) и в связи с этим нет смысла бороться с недостатками объекта любви

Обсуждение

Анализ результатов корреляционных связей показателей, отражённых на рис. 1, позволяют констатировать определяющую роль значимостей любимого человека, родителей, авторов телепередач и кино, окружающих и большинства людей, авторов статей газет и журналов, братьев и сестёр. Специфичным является значимая роль родителей, которые фигурируют при оп-

ределении первого и, соответственно, определяющего показателя.

Было установлено, что потребность в любви как самоотверженности обеспечивается соотношением значимостей в любви: Матери, как стимулирующей осознание жертвенности во имя сохранения любви; Отца, ориентирующего на значимость доминирования в любви; Друзей, ориентирующих на значимость защиты от негативных переживаний в любви, посредством духовного единения, а не трезвого расчёта; Большинство людей, направляющих на значимость защитной функции любви в сложных ситуациях; авторов статей из Интернета, направляющих на пиковую значимость общности в любви, особенно проявляющейся, в сексуальных отношениях. Таким образом, потребность в самоотверженности обеспечивается значимостями в единении, (пиковой в том числе) и жертвенности. Данное соотношение усиливается неразрывной связью потребности в самоотверженности с потребностью в удовольствии и наслаждении, которая обеспечивается значимостями, продуцируемыми силой влечения либидо и стремлением к психологической защищённости, обеспечиваемой объектом любви.

В связи с этим, созависимые вынуждены видеть мир глазами любимого человека, который отражается ими как смысл их жизни (авторы статей из Интернета), при некотором игнорировании своих интересов (авторы телепередач и кино). Страх потери любимого человека и боязнь мук любви обеспечивают смиренность и ограничение потребностей в любви (любимый человек, братья и сёстра).

Таким образом, мы определили круг людей и системы их значимостей, определяющих

потребности субъекта и их соотношение (См. рис. 1). Это позволяет констатировать, что понимание любви как самоотверженности связано с удовольствием и зависимостью от объекта любви. В данном случае, по Фрейду, самоотверженность как определяющий показатель отражает низкий уровень субъектности, так как не в состоянии отрегулировать энергию Ид и не способен дистанцироваться от объек-

та любви. Смысл в данном случае обеспечивается механизмами слияния с объектом любви, как крайним выражением механизма идентификации. В связи с этим испытуемые игнорируют свои позиции, обеспечиваемые игнорированием основ, связанных с бессознательной идентификацией с матерью, неспособной преодолеть собственную зависимость от объекта любви.

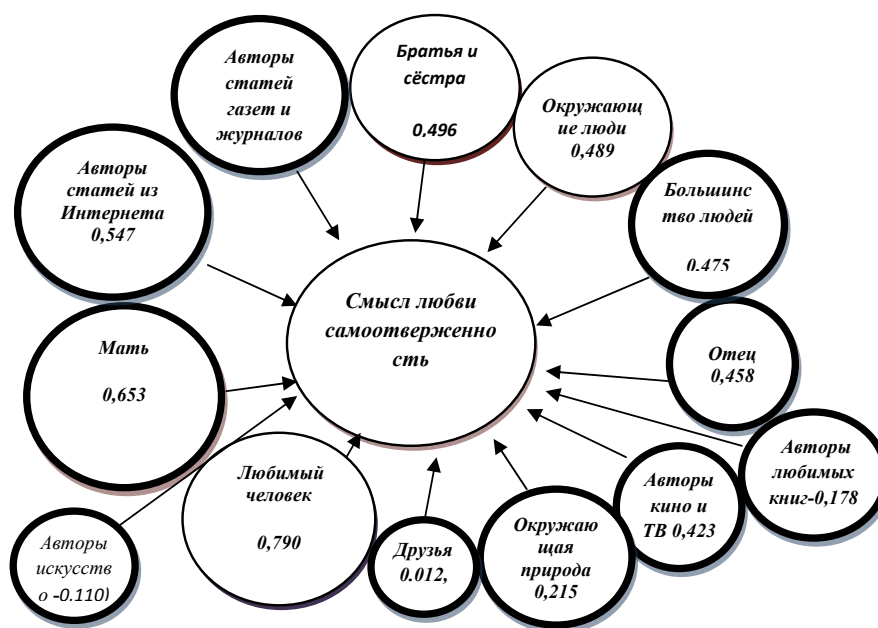

Рисунок 1 – Смысл любви – самоотверженность

На сознательном уровне они отрекаются от значимостей родителей, их неразрешённой конфликтностью, стимулирующих бесконечное напряжение и боль за них обоих. Отречение от основ как стержня личности обеспечило «заполнённость» внутреннего мира пространством большого мира, стимулирующего потерю своей самостийности, обеспечиваемого, чрезмерно высоким чувством общности, при низком уровне притязаний на признание по Адлеру. Самоотверженность напоминает мазохистическую ориентацию в любви и рецессивную любовь, по Фромму, обеспечиваемую «цеплянием» за объект. По Хорни, такая самоотверженная любовь отражает

способ психологической защиты, определяемый механизмом слияния с объектом.

Вывод

Таким образом, созависимость в любовных отношениях – это результат субъективного отражения, интерпретации и принятия испытуемыми значимостей любви интимных личностей своего внутреннего мира, определяющих соотношение множества его потребностей, в процессе интегрирования которых превалирующее значение занимает самоотверженность как определяющая грань любви.

Литература

- 1 Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456с.
- 2 Фромм Э. М. Фромм Э. Душа человека. Перевод. – М.: Республика, 1992. – 430 с.

- 3 Франкл В. Доктор и душа. – СПб.: Увента, 1997, 287 с.
- 4 Хорни К. Наши внутренние конфликты. – М.: 2000, – 560 с.
- 5 Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя: пер. с англ. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. – 571 с.
- 6 Ташимова Ф.С. Психологический анализ смысла любви как раскрытия своего «Я» в новом ракурсе // Вестник КазНУ, серия психологии и социологии. «2(29). – Алматы: Казак университеті, 2009. – С.48-55
- 7 Ризулла А., Исмагамбетова З., Кожикова А., Шакенова Ж., Скаков Т Психологический анализ понимания любви молодёжью: совладание или созависимость//Материалы III международной конференции «Детство, отрочество. Юность» Чешская республика, 25-26 апреля 2013, г. Прага. Стр. 71-79.
- 8 Субъектная детерминация смыслов: Диссертация на соискание ученой степени докт. психол. н. – Алматы, 2010, – 315 с.

References

- 1 Freud S., Introduction to Psychoanalysis: Lectures. – M: Science, 1989, pp. – 456.
- 2 Fromm E. The Heart of Man. Moscow: «Republic edition», 1992, p 430, (in Russian language)
- 3 Frankl V. The Doctor and the Soul. SPb.: Uventa, 1997, p 287, (in Russian language)
- 4 Horney K. Our Inner Conflicts, Moscow, 2000, – 560 p. (in Russian language)
- 5 Fromm E. Running from freedom. Human for himself. //translated to Russian. Moscow: «AST-LTD edition», 2004, pp 571, (in Russian language)
- 6 Tashimova FS Psychological analysis of the meaning of love as the disclosure of his «I» in a new light. Bulletin of the KNU, a series of psychology and sociology. «2 (29) . – Almaty: Kazakh University, 2009, s.48-55
- 7 Tashimova FS, Rizulla A. Ismagambetova Z., Kozhikova A., J. Shakenova, Skakov TA Psychological analysis of the understanding of love young people: coping or codependency // Proceedings of the 3rd International Conference «Childhood, Adolescence. Youth », Czech Republic, April 25-26, 2013 in Prague. P. 71-79
- 8 Tashimova F.S. The psychological analysis of subject determination of senses. Dissertation for the degree of Doctor of Psychology. Almaty, 2010, p 315

Тоқсанбаева Н.Қ.,
Наубаева Х.Т., Абдеева С.Б.,
Ибадилаева А., Усенова С.М.

**Жастардың өзіндік бағалауын
теориялық және эмпирикалық
зерттеу**

Мақалада өзіндік бағалау – тұлғаның өзін-өзі басқа адамдар ортасындағы орнын, қасиеттерін, өз мүмкіндіктерін бағалауы зерттелген. Яғни, өзіндік бағалау – қоршаған ортаның өзгермелі шарттарына тәуелсіз өзіндік ерекшелігіңді саналау. Өзін-өзі саналау белгілі бір даму этаптарында өзіндік бағалауға айналады. Өзін-өзі саналау уақытқа сәйкес өзіңнің даралығыңды сезінумен байланысты, кез келген психикасы сау адам өткенін есіне сақтайды, қазіргі кезеңді басынан өткереді, болашаққа үмітпен қарайды. Өзіндік бағалау адамның өз жүріс-тұрысын және іс-әрекетін реттеуге тікелей қатысы бар, тұлғаның белсенді дамуында қалыптасатын және оның ішкі әлемінде өзіндік көрініс табатын орталық компонент, тұлға сипаты, маңызды тұлғалық білім. Тұлғаның жас ерекшелік даму деңгейінің белгілі бір кезеңінен бастап өзіндік бағалау үлкен маңызға ие бола бастайды.

Тақырыпқа байланысты жоғарыда айтылған мәселелер бойынша біз зерттеудің келесі кезеңінде алдымызға төмендегідей мақсат қойдық. Оқушылардың өзіндік бағалауына мұғаліммен қарым-қатынасының әсерін теориялық және эксперименттік зерттеу.

Зерттеуімізге мынандай әдістемелер алынды; А- С. А. Буддасидің тұлғаның өзіндік бағалауы әдістемесі; В - Дембо-Рубинштейн әдістемесі; F- О.И. Мотковтың тұлғаның өзіндік бағалауы әдістемесі; G-Жастардың достарымен қарым-қатынасын бағалау анкетасы алынды.

Түйін сөздер: жастар, өзіндік бағалау, өзіндік сана, интерпретация, статистикалық мәнділік, психолог, тұлға, «Мен» аумағы, мотивтер, қызығушылықтар, талаптану.

Toksanbaeva N.K.,
Naubaeva H.T., Abdeeva S.B.,
Ibadilaeva A., Usenova S.M.

**Theoretical and empirical study
of self-esteem of young people**

This article examines the issues of self-identity, self-perception among others, the evaluation of their abilities and personal qualities.

Self-assessment - is the realization of his personality, despite, to changing conditions. Self-awareness is one of the steps affect the self-esteem. Self-awareness at the same time closely linked to the sense of identity, mentally healthy people remember what happened in the past, remember what is happening in the present and looking forward to the future.

Self-evaluation is an assessment of their behavior, thoughts, actions, self-esteem is a central component of personal development, self-acceptance and inner personality characteristics, it is important knowledge about the person himself. The development of the individual personality at some point is important in its self-evaluation.

Key words: heoretical and practical study of self-assessment of young people. outh, self-esteem, self-awareness, interpretation, statistical values, psychology, personality, the «I» concept, motives, interests, abilities.

Тоқсанбаева Н.Қ.,
Наубаева Х.Т., Абдеева С.Б.,
Ибадилаева А., Усенова С.М.

**Теоретическое и эмпирическое
исследование самооценки
молодежи**

В данной статье рассмотрены вопросы о самооценке личности, восприятии себя среди других, оценке своих способностей и личностных качеств.

Самооценка- это осознание своей индивидуальности, несмотря, на изменяющиеся условия. Самосознание это один из этапов влияющих на самооценку. Самосознание в тоже время тесно связано с чувством своей индивидуальности, психически здоровый человек помнит, что было в прошлом, запоминает, что происходит в настоящем, и с надеждой смотрит в будущее.

Самооценка это оценка своего поведения, мыслей, действий, центральным компонентом самооценки является развитие личности, внутреннее самопринятие и характеристика личности, это главное знание личности о себе. Развитие у личности индивидуальности в какой то момент имеет важное значение в его самооценке.

Ключевые слова: Теоретическое и практическое исследование самооценки молодежи. Молодежь, самооценка, самосознание, интерпретация, статистические значения, психолог, личность, «Я» концепция, мотивы, интересы, способности.

**ЖАСТАРДЫҢ ӨЗІНДІК
БАҒАЛАУЫН
ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ЭМПИРИКАЛЫҚ
ЗЕРТТЕУ**

Тұлғаның өзіндік бағалауын түсіндіруші келесі бағыттардың бірі гуманистік психология. Осы бағыт өкілдерінің пікірінше, өзіндік бағалау тұлғаның мәнін бейнелейді. Яғни, тұлғаның өзіне эмоциялық-құндылық қатынастарды білдіреді. Бұл бағыт өкілі К. Роджерс пікірінше, «Мен» құрамдастарының арасындағы мән неғұрлым жақындасқан сайын, соғұрлым өзіндік бағалау жоғары болады [1,58 б.]. Ол өзіндік сана мен өзіндік бағалауды тұлға құрылымында орталық буынға жатқызды. Яғни, өзіндік бағалау тұлғаның әлеуметтік ортада бағдарлануын және ішкі талаптар мен сыртқы жағдайлардың келісімділігін қамтамасыз етеді. Тұлғаның психикалық тұтастығының маңызды жағдайларының бірі өзіндік бағалаудағы тәжірибе күшімен бұрын қалыптасқан құндылықтар жүйесін өзгертуге бейімділігі деп қарастырды. Бірақ К. Роджерс идеалды және шынайы «Мендерді» арақатынасын жасайтын жалғыз фактор деп есептей отырып, тұлға ортасын және тұлғааралық қарым-қатынас рөлін асыра бағалайды. Осы орайда, автор өз зерттеулерінде тұлғаның өзіндік санасы қалыптасуындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың рөлін ескермеді.

Өзіндік бағалау – өзіндік сана сезімдерінің бірлігі, тұлғаның қасиеттеріне, сапасына деген қатынасы. Өзіндік бағалауға икемділік, орнықтылық, адекваттылық (жағымды, жағымсыз) сияқты сипаттамалар тән болады. Өмірлік тәжірибелерде қалыптасқан «Мен» бейнесі әлемді, басқа адамдарды қабылдауға, оларды бағалауға әсер етіп, соның негізінде адам өзінің мінез-құлқын өзіндік бағалайды [2, 201 б.].

К. Роджерс өзіндік бағалау теориясын және өзіндік бағалауға психотерапиялы әсер ету курсы ұйымдастырды. Оның ойынша өмірлік жағдайларға ең оңай бейімделу өзіндік бағалаудың икемділігін дамыту болып табылады, яғни өзіне деген адекватты қатынасты дамыту, бұл басқа адамдармен қарым қатынасты дұрыс қалыптастыруға, өзін-өзі сыйлаудың жоғарылауына әкеледі. Адам үшін «Меннің» саналы компоненттері адамның мінез-құлқын реттеудің негізгі құралы болып табылады [1, 62 б.]. Кеңес психологиясында өзін-өзі бағалау мәселесі теориялық деңгейде терең зерттелінген. (Б. Г. Ананьев, Л. И. Божович, С. Л. Рубинштейн, И. В. Чеснокова, В. А. Ядов және т.б.).

Өзіндік бағалауды түсіндіруде К. Левин мотивтер, қызығушылықтар, талаптану деңгейі және олардың динамикалық арақатынасын қарастырды. Осы орайда, түрлі тапсырмаларды орындаудағы жетістіктер мен сәтсіздіктерге, талаптану деңгейіне, шағын топтардағы статуска өзін-өзі бағалаудың тәуелділігі туралы фактілер анықтала бастады.

Өзіндік бағалау компоненттері болып табылатын өзіндік сана-сезімдердің онтогенетикалық даму ерекшеліктері Б.Г. Ананьевтің, С.Л. Рубинштейннің, Л.С. Выготскийдің жұмыстарында қарастырылады [3, 132; 5.6.].

Сондай-ақ, кеңес психологтары өзіндік бағалаудың әлеуметтік детерминациясына мән береді. Белгілі ғалымдар Л. И. Божович, А. А. Бодалев еңбектерінде тұлғаның өз қасиеттері мен құрылымдарын ұғыну және өзіндік бағалаудың белгілі бір деңгейі – өзін-өзі тәрбиелеудің алғышарты, осы процестің маңызды факторы деп есептеді. Авторлар пікірінше, өзіндік бағалау деңгейі мен тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуге тәуелділігі өзіндік реттелуде қарқындылықты қамтамасыз етеді.

Я.П. Коломинский зерттеулері бойынша өзі қатарлас құрбылар тарапынан қолдау таппаған жағдайда жоғары сынып оқушысы өзінің топтан өзге жерлерде дәрежесін шектен тыс жоғары бағалауға бейім келеді [7, 32 б].

Тұлғаның жастық позициясы өзіндік бағалау ерекшеліктерін детерминациялайды. Оның дамуы сыртқы ортамен өзара әрекеттесуде тұлға бағытын өзгертуге мүмкіндік береді. Мұнда өзін-өзі реттеу процесінің мәні мен өзін-өзі бағалау дамуы – өзін-өзі тәрбиелеудің қозғаушы күші болып табылады [8].

Өзіндік бағалау – еңбектің, танымның және қарым-қатынастың күрделі өнімі. Мұның негізінде тұлға өз мінез-құлығи мен әрекетін, сондай-ақ айналасындағылармен мақсатқа бағытты қатынасын ұйымдастырады.

Тұрақты өзіндік бағалаудың қалыптасуын, оның талаптану деңгейімен байланысын және мінез-құлық мотиві ретіндегі рөлін Е.И. Савонько, Е.А. Серебрякова, Л.С. Славина 1 және т.б. ғалымдар еңбектерінде кездестіреміз. Өзіндік бағалаудың тұрақсыздығы өзіне қатынастың қалыптаспауының салдары болып табылмайды [9.10]. Өзіндік бағалаудың қалыптасуында тұрақсыз болып келетін екі кезең бар: Оның құрылу кезеңі; Жаңа жағдайларға байланысты оның «тербелісі», «сынуы». Екінші кезеңдегі өзін-өзі бағалаудың тұрақсыздығы жаңа және ескі өзін-өзі бағалау арасындағы күрестен туындайды.

Өзін-өзі бағалау сипатындағы ерекшелік ақиқат өмірлік әрекеттер арқылы анықталады. Бұл жерде негізгі фактор бағалау қатынасында бейнеленетін адамның іс-әрекеті және айналасындағылармен қарым-қатынасы болып табылады.

Кеңестік ғалымдар Л.И. Божович және Л.В. Благонадежина еңбектерінде: «Тұрақты өзін-өзі бағалау баланың психикалық дамуында маңызды рөлге ие. Тұрақты өзін-өзі бағалаудың және талаптану деңгейінің қалыптасуы психикалық даму фактор ретінде ішкі қарама-қайшылықтар туындауына алып келуі мүмкін», – деп көрсетті [11,39 б.].

Өзіндік бағалау тұлға өмірлік іс-әрекеті процесінде қалыптаса отырып, оның дамуында маңызды қызмет атқарады және мінез-құлығи мен іс-әрекетін реттеуші ретінде алға шығады. Көптеген зерттеулерде өзін-өзі бағалауды психика дамуында белгілі қызметті орындаушы тұлға құрылымы ретінде қарастырды (лисина, серебрякова).

Кейбір зерттеулерде мектепке дейінгі кезеңнен бастап балалардың өз әрекетін басқаруы ерекше «ішкі механизмді» иеленеді деп көрсетті (Д.Б. Эльконин) [12, 304 б].

Кез келген психологиялық зерттеуге жүйелі түрде талдау жасап қарастыратын болсақ, тұлға өмірінде өзіндік бағалаудың маңыздылығы айқын көрінеді. Себебі, өмірлік мақсаттар қою, оған жету жолдарын қарастыру әрбір тұлғаның өзіне деген қатынасы арқылы айқындалады.

Сонымен қатар, өзіндік бағалау тұлғада өзін құрметтеу, өзін қабылдау, яғни «Мен» аумағы енетін өзіне деген қандай да бір позитивті қатынастың туындауы болып табылады [13,14].

Өзіндік бағалау тұлға дамуы барысында құрылады. Біртіндеп әлеуметтік тәжірибені меңгеру процесінде қайта құрылып, тұлғаның өзіндік санасын қалыптастыра отырып, оның құрамына кіреді. Өзін-өзі бағалау өзіндік санада көрінеді. Тұлғаның өзіндік санасы негізінде қоғамдық сана қалыптасады.

Тұлғаның өзіндік бағалауы өзіндік сана бөлігі ретінде функционалданады. Өзіндік бағалау - өзіне қатынасты, индивидтің сыни тұрғыда қаралатын өзіндік сананың арнайы функциясы. Өзіндік бағалау тұлғаның жайлылық немесе жайсыздық жағдайын детерминантайтын өзіндік сананың тірек бөлшегі болып табылады. Яғни, өзіндік бағалау тұлғаның өзі туралы білімдерінің қайнар көзі. Белгілі ғалымдар В.В. Столин, С.Р. Пантилеев өзін-өзі бағалауды өзіндік қатынас құрылымында қарастырды [15, 284 б.], [116, 108].

Р.С. Панталееттің пікірінше, өзіндік бағалау тұлға дамуында әлеуметтенудің алғашқы тәжірибесінің әсерінен дамиды. Осыған орай, өзіндік бағалау – даму барысында биологиялықтың, психологиялықтың және психоәлеуметтіктің өзара әрекеттестігінің нәтижесі болып табылады. (Панталеет). Өзін-өзі бағалау тұлға мінез-құлқының дамуында қоғамдағы өз орнын қабылдау үшін ерекше маңызға ие. Тұлға есейген сайын өзіндік бағалау шынайы сипатта көріне бастайды [16, 18 б.].

Сондай-ақ, өзіндік бағалау әлеуметтік ортада өзара әрекеттесу негізінде қалыптасатындығын тұжырымдайтын зерттеулер де белгілі. Яғни, тұлға өзін қоршаған адамдармен өзара әрекеттесе отырып, өз орнын анықтайды да, соның негізінде өзіндік бағалау қалыптасады

Тақырыпқа байланысты жоғарыда айтылған мәселелер бойынша біз зерттеудің келесі кезеңінде алдымызға төмендегідей мақсат қойдық. Зерттеуімізге мынандай әдістемелер алынды; А- С.А. Буддасидің тұлғаның өзіндік бағалауы әдістемесі; В - Дембо-Рубинштейн әдістемесі; F- О.И. Мотковтың тұлғаның өзіндік бағалауы әдістемесі; G-Жастардың достарымен қарым-қатынасын бағалау анкетасы алынды.

Қазіргі жастардың өзіндік бағалауын достарымен қарым-қатынас арқылы дамытса, онда оның интеллектуалдық қабілеттілігі, қарым-қатынаста өзін-өзі бақылау деңгейі, ата-аналар мен құрбыларымен тіл табысқыштық қабілеттілігі қалыптасады – деген болжам құрылды.

Мұнда, «корреляциялық зерттеу – адамдардың индивидуалды айырмашылықтары мен олардың мінез-құлқын сипаттайтын екі өзгергіштіктің арақатынасын зерттеу» болып табылады.

Корреляциялық байланыстардың жеке классификациясы төмендегідей сипатта: жоғары мәнді корреляция $r \leq 0,01$ статистикалық мәнділік деңгейіне сәйкес; мәнді корреляция $r \leq 0,05$ статистикалық мәнділік деңгейіне сәйкес; сенімді байланыс тенденциясы $r \leq 0,10$ статистикалық мәнділік деңгейіне сәйкес; мәнсіз корреляция r статистикалық мәнділік деңгейіне жетпейді.

Статистикалық-математикалық талдау әдістемелерінің бірі – Спирменнің корреляция коэффициентін рангілеу. Әдістеме жеке немесе топ зерттелушілерінің әрқайсысының рангілік көрсеткіштерін салыстыруға мүмкіндік береді. Осыған орай, ғылыми жұмысымыздың зерттеу әдістемелерінің ақиқаттылығы, дұрыстығы және статистикалық мәнділігі Спирменнің коэффициентті рангілерінің арасындағы байланысты салыстыру арқылы тексерілді.

Осы орайда жастардың өзіндік бағалауын құрбыларымен қарым-қатынас арқылы анықтау мақсатында С.А. Буддасидің әдістемесі тұлғаның өзіндік бағалауына сандық зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Рангілеу негізінде жүзеге асырылады. Нұсқау. Сізге тұлға қасиеттерін сипаттайтын 48 сөзден тұратын тізім беріледі. Оның ішінен сіздің қиялыңыздағы тұлға эталонын сипаттайтын («менің идеалым» деп атайық) 20 қасиетті таңдауыңыз керек. Ұсынылған сөздер қатарында жағымсыз қасиеттер де берілген.

Таңдап алынған 20 қасиетті d_1 қатарына орналастыру керек. Бірінші бағанада маңызды, жағымды тұлға қасиеттері, ал соңғы бағаналарда жағымсыз тұлға қасиеттері жазылуы тиіс (мысалы, 20-шы ранг жағымды қасиет болып саналса, 19-шы рангке маңыздылығы одан төмен тұлға қасиеті жазылады. Осылай 1-ші рангке дейін жалғаса береді). Біреуіне берілген баға екіншісінде қайталанбауы тиіс.

Таңдап алынған тұлға қасиеттерінің ішінен өз бойыңыздан көрініс табатын қасиеттерді айқын басымдылығына байланысты d_2 қатарына орналастырыңыз. (мысалы, 20-шы рангке сізге тән қасиетті жазыңыз, 19-шы рангке маңыздылығы одан төмен тұлға қасиетін жазыңыз және т.с.с.). Нәтижені зерттеу хаттамасына енгізілді.

Бірінші эксперимент бойынша зерттеуге алынған жастармен салыстырмалы топқа алынғандардың экспериментке дейінгі тұлғаның өзіндік бағалау деңгейлерін анықтауға жүргізген эксперименттік жұмыс көрсеткіштері статистикалық мәнділігі талданды. Оны статистикалық көрсеткіштер өлшемінен көруге болады. Мұнда көрсеткіштердің дамытатын экспериментке дейінгі және дамыту экспериментінен кейінгі зерттеу нәтижелерін салыстыру арнайы төмендегі салыстырмалы белгіледік. Негізгі мақсат, өзіндік бағалау деңгейіне сәйкес қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтау. Аталмыш зерттеу жұмысынан кейін эксперименттік зерттеуге алынған топтар мен бақылаушы топтардың арасындағы жоғары мәнділікті көруге болады. Бірінші және алтыншы топтарда экспериментке қатысушылардың саны өзара тең, барлығы 46 сыналуды. 23 бірліктегі 2 қатар бір-бірімен рангілеу корреляциясының аралығы $r=0,18$ -ден $r=0,62$ деңгейлі статистикалық мәнді болды. Ал екінші бойынша сыналудылар саны 21 бірлікте екінші рангілеу қатары бойынша $r=0,49$ -дан $r=0,76$, сонымен қатар үшінші бойынша сыналудылар саны 16 бірлікте $r=0,52$ -ден $r=0,78$ болса корреляциялық көрсеткішті берді.

Қарым-қатынасқа қабілеттілік өзінің мінез-

құлқын әлеуметтік өлшемдермен келісімді түрде құру шеберлігі, талаппен, келісіммен және күтумен сәйкес келетін мінез-құлқын, адамның басқалармен қабылдануы және түсіну мүмкіндігін болжайды. Осы тұжырымға сүйене отырып зерттеудің келесі «Дембо-Рубинштейн әдістемесі бойынша өзіндік бағалауды зерттеу» әдістемесі алынды.

Әдістеме өте қарапайым. Қағаз бетінде белгілі бір қасиетті білдіретін вертикальді түрде арнайы сызық беріледі. Мысалы, бақыт, денсаулық, ақыл және т.б. Жоғарғы шегі сіздің ойыңызша ең бақытты адамның күйіне сәйкес келеді. Ал, төменгі шегі бақытсыз адамды сипаттайды. Яғни, төменгі бөлігінде адам қашқактайтын жағымсыз қасиеттер, ал жоғарғы бөлігінде керісінше адам ұмтылатын жағымды қасиеттер орналасады.

Сыналушы «бақыт» шкаласындағы өзінің қазіргі күйін сипаттайтын деңгейді сызықшамен (-) белгілеуі тиіс. Қанағаттанатын деңгейін дөңгелекпен (0) белгілеуі керек. Өз мүмкіндіктерін объективті бағалай отырып, мұғалімнің көзқарасы бойынша қай деңгейде екендігін (x) белгілеуі керек.

Сыналушыларға 6 шкала беріледі: Шыдамдылық, эмоциялық орнықтылық, өзбеттілік, бақыт, ақыл-ой, жауапкершілік.

Нұсқау: осы шкалада адамдардың барлық әлемі көрсетілген: бақыттыдан-бақытсызға дейін (қолмен шкаладан жоғарыдан төменге түседі), шыдамсыздардан-шыдамдыларға дейін (қолмен шкаладан төменнен жоғарыға көтеріледі). Ең төбесінде әлемдегі ең шыдамды адамдар орналасады, ал ең төменде ең шыдамсыздар, ортасында орташалар орналасады. Сен осылардың қай жерінен орын аласың, соны белгіле.

Сыналушы барлық 6 шкала бойынша өзінің болашақтағы орнын көрсеткеннен кейін «Мен» басқалардың көзімен деген барлық шкала бойынша таныстарын бағалайды, содан кейін оған қосымша бақыт, сәттілік, сәтсіздік деген не? Сенің өзіндік бағалау деңгейің қандай және өзіндік бағалау құрбыларыңа, өзіңе, мектебіңе, отбасыңа әсер ете ме? Деген сұрақтар беріледі. Сондай-ақ зерттеу мақсатына орай әдістемеге мынадай өзгерістер енгіздік – сыналушылар өз шкаласында 3 позицияны көрсетулері керек: Нақты жағдай; Тілейтін жағдайы; Сыныптастарының көзқарастары бойынша нақты жағдайы.

Мәліметтерді өңдеп, жастардың өзі туралы құнды пікірлерін табуға болады. Интерпретацияда реалды және қажетті тілейтін нүктелерінің арасындағы арақашықтық ескеріледі, содан соң әрбір фаза және өзіндік бағалау деңгейін

анықтайтын параметрлер талданады. Өзіндік бағалаудың биіктігін табу үшін барлық шкалалардың санын қосып, оны 6-ға бөлу керек: +6-дан 2,5-ке дейін жоғарғы өзіндік бағалау +2,5-нан – 2,5-ке дейін орташа бағалау -2,5-нан – 6-ға дейін төменгі бағалауды көрсетеді.

Адам адамзат жинақтаған тәжірибені тек «Субъект- субъект» қатынасы белгіленетін іс-әрекет түрлерінде ғана емес, сонымен қатар «субъект-субъект» өзара қарым-қатынастар жүйесінде қалыптасатын және дамитын қарым-қатынас процесінде де игереді. Профессор С.М. Жақыповтың пайымдауынша, субъект – белсенділіктің, тұтастықтың (жүйеліктің) жоғарғы деңгейіндегі адам. Субъект – жоғары жүйелік тұтастық. Субъект ұғымы өте кең мағынаға ие, табиғи, әлеуметтік, қоғамдық, индивидуалдылықтың бір-лігінде үздіксіз дамиды. Біз болмысты (адамдар, заттар әлемі) танимыз, оларға әсер етеміз, оны іс-әрекет процесінде өзгертеміз [17,8 б.]. Субъективті іс-әрекет ықпалы теория, практика және эксперименттің органикалық бірлігін бекітеді. Субъект – өз іс-әрекетінің, руханилығының және тағы басқалардың: творчествоның, жасампаздықтың, инновацияның субъектісі. Сондықтан «Тұлғаның өзіндік бағалауы» әдістемесі негізгі орынды алады. НҰС-ҚАУ. Төмендегі берілген тізім ішінен сіздің бойыңызда кездесетін тұлға қасиеттерін бағалаңыз. Өміріңіздің соңғы кезеңі бойынша сараланыңыз. Шкала бойынша берілген бес жауаптың біреуін тандайсыз, бағаланып отырған қасиеттің жанындағы жолға берілген жауабыңызға сәйкес келетін санды жазасыз. Барынша шынайы жауап беруге тырысыңыз. Алынған жауаптар құпия сақталады.

Мүмкін болатын жауаптар шкаласы:– 1-өте әлсіз қасиеттің көрінуі, 2-әлсіз қасиеттің көрінуі, 3-орташа қасиеттің көрінуі, 4-жоғары қасиеттің көрінуі, 5-өте жоғары қасиеттің көрінуі.

Нәтижені өңдеу. Сыналушылар бірінші кезеңде зерттеу көрсеткішіндегі сипаттама бойынша жинақталған ұпай саны төмен пайызды көрсетсе, екінші кезеңде ол көрсеткіш жоғары пайызды анықтады. 0-3 өзіндік бағалауының жоғарылығымен түсіндірілсе, 4-5 ұпай тұлғаның өзіндік бағалауын жоғары деңгейде қобалжуының бар екендігін куәландырады. Қарым-қатынас процесінде тұлғаның өзіндік бағалауын ерекшеліктерін, Алынған мәліметтер пайыздық есептеумен, гистограмма арқылы берілді. Ал соңғы әдістеме «Жасөспірімнің сыныппен қарым-қатынасын бағалау анкетасы» Қажетті жаб-

дықтар: әрбір сыналушыға арнайы жауапқа арналған бланктар беріледі.

Сыналушыларға нұсқау: «Біз оқу процесін ұйымдастыруды күшейту мақсатында арнайы зерттеулер жүргіземіз. Анкета сұрақтарына сіздің берген жауабыңыз бізге осы тұрғыда көмектеседі. Анкетаның әр пунктында А, Б, В әріптерімен белгіленген 3 жауап нұсқалары берілген. Әр пункттегі жауаптар ішінен сіздің көзқарасыңызға толықтай сәйкес келетін жауапты таңдаңыз. Берілген анкетада «жаман» немесе «жақсы» деген жауап жоқ. Әр сұраққа бір жауап қана таңдалады».

Сыналушылар жауабының негізінде «кілт» көмегімен индивидтің топты қабылдау типіне байланысты ұпай саналады. Таңдалған әр жауапқа бір ұпай беріледі. Анкетаның барлық 14 пункті бойынша жиналған ұпайлар жүйесі әр қабылдау типі үшін жеке-жеке саналады. Қабылдаудың үш типі бойынша алынған жалпы ұпайлар суммасы әр сыналушы үшін 14-ке тең болуы тиіс.

Ұсынылып отырған әдістеме индивидтің топты қабылдауының үш түрлі типін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Қабылдау типінің көрсеткіші ретінде индивидуалды іс-әрекеттегі топ орны алғашқы орынға ие болады.

Бірінші тип. Индивид топқа өз іс-әрекетіне кедергі ретінде қарайды, ол үшін топ мүшелері үлкен құндылыққа ие емес. Өз бетінше жұмыс істегенді қалайды, қарым-қатынаста шектеулер байқалады. Индивидтің топты бұлай қабылдауы «индивидуалды» типке жатқызылады.

Екінші тип. Индивид топты белгілі бір индивидуалды мақсаттарға жету құралы ретінде қабылдайды. Яғни, топ индивид үшін «пайдалы» жағынан сипатталады, бағаланады және қабылданады. Көмек көрсетуге бейім, күрделі мәселелерді шешуге қабілетті, компетентті топ мү-

шелерін жоғары бағалайды. Индивидтің топты бұлай қабылдауы «прагматикалық» типке жатқызылады.

Үшінші тип. Индивид топты жеке құндылық ретінде қарастырады. Индивид үшін алғашқы орында топтың және топ мүшелерінің мәселелері тұрады. Топ өміріне, топ мүшелеріне деген қызығушылық байқалады, топ жұмысына өзіндік үлес қосуға ұмтылады. Ұжымдық жұмыстарға белсене араласады. Индивидтің топты бұлай қабылдауы «ұжымдық» типке жатқызылады.

Жоғарыда сипатталған топты индивидтің қабылдау типтері негізінде зерттелініп отырған индивидте қай тип басым екендігін анықтауға мүмкіндік беретін арнайы анкеталар ұсынылды.

Бесінші эксперимент «Жасөспірімнің сыныппен қарым-қатынасын бағалау анкетасы» әдістемесі бойынша зерттеу жұмысынан кейін эксперименттік зерттеуге алынған топтар мен бақылаушы топтардың арасында жоғары мәнділікті көрсетті. Бірінші және екінші топтардың ранглеу корреляциясының аралығы $r=0,25$ -тен $r=0,59$ деңгейдегі статистикалық мәнділікке ие болса, ал үшінші және төртінші топтар бойынша $r=0,34$ -тен $r=0,71$, сонымен қатар бесінші және алтыншы топтардың көрсеткіші $r=0,32$ -ден $r=0,68$ бірлікті құрады.

Зерттеу жұмысыздың төртінші экспериментінде зерттеуге алынған топтар мен бақылаушы топтардың арасындағы мәнділікті анықтауда жоғарыдағы (бірінші блок) жиілік сақталды. А- Бірінші және екінші топтардың ранглеу корреляциясының аралығы $r=0,34$ -ден $r=0,59$ деңгейлі статистикалық мәнді болды. Ал В екінші және алтыншы топтар бойынша $r=0,42$ -ден $r=0,77$, сонымен F-G қатар үшінші және жетінші топтар $r=0,32$ -ден $r=0,75$ болса, осы нәтижелерді төмендегі кестеде белгіледік:

Кесте – Жастардың өзіндік бағалауын эмпирикалық зерттеу нәтижесі

№	Әдістемелер	Зерттеуге қатыскандар саны		Дамытушы экспериментке дейінгі корреляциялық көрс. бірлігі	Дамытушы экспериментке кейінгі корреляциялық көрс. бірлігі	Теориялық көрсеткіш бірлігі
		N 1	N 2			
1	A	22	23	0,34	0,59	0,41-0,52
2	B	21	20	0,42	0,77	0,51-0,64
3	G	16	18	0,32	0,75	0,49-0,62
4	F	22	23	0,36	0,62	0,41-0,52

Біздің эксперименттік топқа алған жастарға сегіз ай бойында тренингтер және психологиялық жаттығулар мен кеңес беру жүргізілді. Әлеуметтік-психологиялық тренингтердің әртүрі – сензитивті, оқытып-жаттықтырушы, өнерби, арт, ертегітерапия және т.б. түрлері – тұлғаның дамуына тигізетін психологиялық әсері әлі де болса кеңейтіле зерттелмеген. Ал қазақ тілінде жүргізілетін тренингтер ерекшеліктері осы күнге дейін назардан тыс қалып отыр. Осындай жағдайларды ескере отырып біздің зерттеу жұмысымыз практик-психолог тұлғаның өзіндік бағалауына тренингтік әдістермен жетілдіру жолдарын қамтыдық.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, зерттеуіміздің негізгі мақсаты – тұлғаның өзіндік бағалауын түзету және қарым-қатынас жағдайын дамыту (өзара түсіністікке жету, топтағы ақжарқын қарым-қатынас); ұмтылысты дамыту, өзін-өзі тану қабілетін, өзін-өзі дамыту жолында мақсат қойып, оны орындау мен жеке тұлға ретінде өсуін дамыту; жастардың өзіндік бағалауына жеке жұмысын ұйымдастыра білу (ой жинақылау

машығы, есте сақтау, өзін-өзі бақылау), кез келген істің табыстылығына бастау (оқу, кәсіби, коммуникативтік); тұлғаның өзіндік бағалауындағы психоэмоция өрісінде дамып жетілу (эмоцияны дамыту, рухани қалыпттылыққа қол жеткізу және т.б.); өзіндік бағалауындағы коммуникациялық дағдыны дамыту, қарым-қатынастың әртүрлі әдіс, тәсілдерін меңгеру; тұлғаның өзіндік бағалауына қиялды, шығармашылық қабілетті дамыту болған. Бұл зерттеудегі қойылған мақсат пен болжамымыз нақты дәлелденді.

Бұл жұмыста тренингтің мазмұны мен әдістемелік қамтуы ашылған. Жұмыста алдыңғы қатарлы психологиялық жаттығулар, ойындар мен әдістемелерді негізге алып жасалынған.

Қазақ практик-психологтарымен жүргізіліп, бейімделген бұл бағдарлама «практик-психолог – тұлғаның өзіндік бағалауына» әрекеттік тәжірибесін дамыта отырып, болашақта «қазақ практик-психологтардың жұмыс орындары мен әлеуметтік-психологиялық орталықтардың бірлескен әрекеттік бағдарламасын» жобалауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Роджерс К. Несколько важных открытий // Вестн. Моск.ун-та. Сер.14, Психология. – М., 1990. №2. – С. 58-65.
- 2 (Роджерс К. К науке о личности // История зарубежной психологии. Тексты.- М., 1986. – С. 200-230).
- 3 Левин. К. Определение понятия «поле в данный момент» / Хрест. по истории психологии: Период открытого кризиса. Начало 10-х – середина – 30-х годов XX в. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 131-145.
- 4 Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – М.: «Наука», 1977. – С 380.
- 5 Рубинштейн С. Л. Человек и Мир / Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 424.
- 6 Выготский С. Л. Развитие высших психических функций. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – С 500.
- 7 Абеуова И. А., Ташиева И. С. Самооценка и ее влияние на трудности в общении. Международная научно-практическая конференция. – Алматы, 2003. – 423 с. [23, 423б].
- 8 Кон И. С. Психология юношеского возраста. – М., 1982. – 207 с. 9.Серебрякова Е. А. Уверенность в себе и условия ее формирования у школьников // Вестн. Ленинг. ун-та. – Л., 1981. – №3 – С. 15-24. [9, 15-24 б.
- 10 Славина Л. С. Дети с аффективным поведением. – М.: Изд-во «Просвещение», 1966. – С. 150 [10, 150 б].
- 11 Божович Л. И., Благонадежина Л. В. Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М., 1972. – С. 39. [11, 39 б].
- 12 Эльконин Д. Б. Психология игры. – М., «Педагогика», 1978 – С. 304.
- 13 Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: пер.с.нем. Э. Телятниковой. – М.: Аст, 2004. – С. 635.
- 14 Роджерс К. Несколько важных открытий // Вестн. Моск.ун-та. Сер.14, Психология. – М., 1990. №2. – С. 58-65.
- 15 Столин В. В. Самосознание личности. – М.: МГУ, 1983. – С. 284. 16.Пантеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-ценностная система. – М.: МГУ, 1991. – С. 108.
- 17 Сарджвеладзе. Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси, 1989. – С. 475.

References

- 1 Rodzhers K. Several important discoveries // Vestn. Mosk.un-ta. Ser.14, Psychology. – М., 1990. №2. – P. 58-65.
- 2 (Rogers KK science of personality // History foreign psychology. Teksty. – М., 1986. – S. 200-230).
- 3 Levin. K. The definition of «field at the moment» / Chrest. on the history of psychology: the open time of crisis. The beginning of the 10th - mid - 30s of the twentieth century. – М. : Izd. University Press, 1980. – S. 131-145.
- 4 Ananev B.G. On the problems of modern human science. - М. : «Science», 1977. – P 380.
- 5 Rubinshteyn SL Man and the World / Problems of General Psychology. – М. : Pedagogy, 1973. – 424 pp.
- 6 Vygotsky SL The development of higher mental functions. – М. : APN RSFSR, 1960. – With 500.
- 7 Abeuova IA, Taschieva I. Self-assessment and its impact on communication difficulties. International scientific-practical conference. – Almaty, 2003. – 423 p.

- 8 Kon Psychology of adolescence. – M., 1982. – 207 p.
- 9 Serebryakova EA Confidence and conditions of its formation in schoolchildren // Vestn. Lehning. University ta. – L., 1981. – №3 – S. 15-24.
- 10 Slavina LS Children with affective behavior. – M. : Publishing house «Enlightenment», 1966. – C. 150.
- 11 Bozhovich LI, Blagonadezhina L.V. Study of motivation behavior in children and adolescents. – M., 1972. – S. 39.
- 12 Elkonin DB Psychology game. – M., «Pedagogу», 1978 – page 304.
- 13 Fromm E. Anatomy of Human Destructiveness: per.s.nem. E. Telyatnikova. – M. : AST, 2004. – 635 p.
- 14 Rodzhers K. Several important discoveries // Vestn. Mosk.un-ta. Ser.14, Psihologiya. – M., 1990. №2. – P. 58-65.
- 15 Stolin VV self-consciousness. – M. : MSU, 1983. – P. 284.
- 16 Pantileev SR as the Self-emotional-value system. – M. : MSU, 1991. P. 108.
- 17 Zhakypov SM Psychological structure of the learning process. – Almaty: Kazakh University, 2004, 312 p.
- 17 Sardzhveladze. NI personality and its interaction with the social environment. – Tblisi, 1989. – C. 475.

Тоқсанбаева Н.Қ.,
Нағашбекова М.Б.,
Батырғалиева А.С.,
Ахметова Г.Б.,
Нурмуханова К.Д.

Этнопсихологиядағы кросс-мәдени ерекшеліктерді эксперименттік тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы

Toksanbaeva N.K.,
Nagashbekova M.B.,
Batyrgaliev A.S.,
Ahmetova G.B.,
Nurmuhanova K.D.

Experimental research of cross-cultural features in Ethnic psychology

Токсанбаева Н.Қ.,
Нағашбекова М.Б.,
Батырғалиева А.С.,
Ахметова Г.Б.,
Нурмуханова К.Д.

Экспериментальное исследование кросс-культурных особенностей в этнопсихологии

Мақалада «этнос» ұғымына адамдардың: ұрпақтардан, халықтардан, ұлттардан құралған тұрақты тарихи туындаған әлеуметтік қауымдастық деп тоқталады. Толеранттылық – басқалардың мінез-құлық модельдерін, нанымдары мен құндылықтарын либералды қабылдау. «Мәдениет» түсінігі көп аспектілі феномен болғандықтан, қиын анықталатын ғылымның бірі. Мәдениеттің маңызды бағыты адамдардың өмірінің мәнімен ұштастырылады, белгіленген қауымдастыққа бағынышты. Бағалылық жүйесі мақсаттармен және олардың жетістіктерімен байланысты, өмірге мән-мағыналық береді. Мәдениет қоршаған әлемде болып жатқан идеялар мен заттардың категоризацияларының мағыналық алаңы. Әлем адамдардың санасымен, идеяларымен, заттарымен мағынасын тауып құрылады.

Кросс-мәдени зерттеулер анықтағандай, әртүрлі этностар вербалды жүріс-тұрыстарымен ғана емес, вербалды емес жүріс-тұрыстарымен ерекшеленеді. Әртүрлі этносқа жататын адамдар әртүрлі тілдерде сөйлеп қана қоймай, олар сонымен қатар, вербалды емес қарым-қатынастың әртүрлі тәсілін қолданады. Вербалды емес қарым-қатынастағы кросс-мәдени ерекшеліктері әртүрлі болып келеді. Зерттеуімізге Этносаралық толераттылық пен қарым-қатынастың кросс-мәдени ерекшеліктерін психодиагностикалық зерттеу жүргізу үшін 6 әдістемесі алынды, олар: «Интолеранттылық-Толеранттылық» ИНТОЛ әдістемесі Л.Г. Почебут., «Этникалық ұқсастық» О.Л. Романова., «Мәдени құндылық бағдарлану тесті Л.Г. Почебут Флоренс Клохан және Фред Стродберг ториясына негізделген., Экспресс-сауалнама «Толеранттылық индексі», «Индивидуалдылық пен ұжымдықтың көрсеткіштерін анықтайтын әдістеме» Г. Триадис синдромына негізделген Л.Г. Почебудтың әдістемесі, «Толеранттылық пен Интолеранттылықтың компоненттері мен түрлері» әдістемесі. Г.Л. Бардиер (ВИКТИ) әдістемелер қолдандық.

Түйін сөздер: этнос, этнопсихология, кросс-мәдени психология, мәдениет, ұлт мінезі, менталитет, құндылық, қарым-қатынас.

In this article ethnos-, are descendants of the people, nations, nationalities stop in case of permanent socio-historical community. Tolerance - other behaviors, beliefs and values liberal solutions. «Culture» is the concept of a multi-dimensional phenomenon, a lot of Aspect phenomena of science. In combination with the value of the most important steps in the direction of a culture of life, as long as the established society. Accuracy depending on the goals and achievements of the system, it gives meaning to life. Culture is the ideas and categorizing things going on in the world. The world is developing with the help of human consciousness, ideas and things.

World of the spirit of the people, the ideas, to find the meaning of the subject.

Cross-cultural studies, different ethnic groups, their behavior is not only verbal, non-verbal behavior is different. Different ethnic people speak different languages, but they also use non-verbal communication in many ways. Non-verbal communication has different cross-cultural differences.

Key words: Tolerance, ethnic, cross-cultural psychology, culture, national character, mentality, values, attitudes.

В статье этнос – это потомки народа, нации, народности, они становится в случае постоянного социально-исторического сообщества. Толерантность - это другие модели поведения, убеждений и ценностей либеральных решений. «Культура» является концепцией многомерного явления, один много аспектных феноменов науки. В сочетании со значением из самых важных шагов в направлении культуры жизни, при условии, установленном общества. Точность в зависимости от целей и достижений системы, это придает смысл жизни. Культура это идеи и категоризаций вещей, происходящих в мире. Мир развивается с помощью человеческих сонаний, идей и вещей.

Мир духа народа, идеи, чтобы найти смысл этой теме.

Кросс-культурные исследования, различные этнические группы, их поведение не только словесные, невербальное поведение отличается. Различные этнические люди говорят на разных языках, но они также используют невербальное общение во многих отношениях. Невербальная коммуникация имеет различные кросс-культурные различия.

Ключевые слова: Этнос, этнопсихология, этнической, кросс-культурная психология, культура, национальный характер, менталитет, ценности, отношения.

**ЭТНОПСИХОЛОГИЯДА-
ҒЫ КРОСС-МӘДЕНИ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ
ЭКСПЕРИМЕНТТІК
ТҰРҒЫДАН
ЗЕРТТЕУДІҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Қазіргі таңда мемлекет құраушы қазақ ұлтының менталитетінде терең тамыр жайған толеранттылық қасиеті Қазақстанда ұлтаралық бейбітшілікті қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Бұл қасиет бір күнде қалыптасқан жоқ. Ұлт мінезін, дүниеге көзқарасын, рухани ұстанымдарын сипаттайтын белгілер ғасырлар, тіпті мыңжылдықтар бойы орнығу үдерісінен өтеді.

Қазіргі таңда кросс-мәдени психология бағыты қарқынды дамуда. Қазақстан көп ұлтты мемлекет болғандықтан, бұл жерде көптеген, түрлі этнос өкілдері тұрады.

Этнос өзіндік сананың бірлігінің құрамында туындайды, өз қауымдастығының мүшелерімен ұқсастығын және басқа ұйымдардың өзгешелігін, сонымен қатар, территория, тіл және мәдениет бірлігін мойындайды. Этнос және ұлтаралық қарым-қатынас мәселелерін зерттеуде С.А. Арутюновтың, Э.А. Баграмовтың, Ю.В. Бромлейдің, Л.Н. Гумилевтің А.В. Авксентьев, Т.Ю. Бурмистрова, Н.Н. Гасанов және т.б. көптеген ғалымдардың этнологиялық теориялары этносаралық қатынас мәнін терең түсініп және аталмыш үрдістің ерекшеліктерін анықтауда маңызды орын алады. Сонымен қатар, этнос ұғымы мәдениет ұғымымен өте тығыз байланысты болып келеді. Сондықтан да, этномәдениеттік қауымдастықтың психологиясы түсінігі «мәдениет» және «этнос» түсініктерімен байланысты.

«Мәдениет» түсінігі көп аспектілі феномен болғандықтан, қиын анықталатын ғылымның бірі. Мәдениеттің маңызды бағыты адамдардың өмірінің мәнімен ұштастырылады, белгіленген қауымдастыққа бағынышты. Бағалылық жүйесі мақсаттармен және олардың жетістіктерімен байланысты, өмірге мән-мағыналық береді. Мәдениет қоршаған әлемде болып жатқан идеялар мен заттардың категоризацияларының мағыналық алаңы. Әлем адамдардың санасымен, идеяларымен, заттарымен мағынасын тауып құрылады. Сонымен қатар мәдениет түсінігін Т.Г. Стефаненко, Л. Леви-Брюль (L. Levy-Bruhl, 1857-1939), Ф. Боас (F. Boas, 1858-1942), Р. Линтон (R. Linton, 1893-1953), Р. Бенедикт (R. Benedict, 1887-1948), К. Леви-Стросс (C. Levi-Strauss, 1908-2009), П.А. Сорокин (1889-1968), А. Кребер (A. Kroeber, 1876-1960), Т. Парсонс (T. Parsons, 1902-1978) және т.б./1.,2.,3.,4.,5/.

Қазіргі таңда өзге ұлт өкілдері Қазақстан халқы Ассамблеясының маңайына топтасып, өзінің салт-дәстүрі мен мәдениетін дамытуда. Тәуелсіздікпен бірге есейіп келе жатқан Ассамблея еліміз үшін үлкен мағынаға ие. Бүгінде қоғамдық институтқа республика бойынша 820 мәдени орталық мүше. Осындай жайттарды еске алғанда еліміздегі қалыптасқан толерантты қоғамның мәні мен мазмұнын жете түсіне бастайсың.

Толеранттылықтың жекелеген аспектілері қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне де арқау болды: Г.К. Исакова, М.А. Кучерова, П.И. Мамедова, Б.А. Тұрғынбаева, Ж. Наурызбай, К. Сүюнова, Қ. Қожахметова, Қ. Бөлеев т.б. толеранттылықты қалыптастырудың жалпы мәселелерін қарастырса, А.С. Әмірғазин еңбектерінде дінаралық толеранттылық мәселелерінің әр жақтары ашылған. Г.А. Уманов ұлтаралық қатынастар педагогикасының теориялық негіздерін қарастырды [5,6.].

Көрнекті тарихшы-этнограф Лев Гумилев: «этнос дегеніміз – жер бетіндегі белгілі бір тіршілік аймағы мен әлеуметтік аймақтың бірлігінде жатқан, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық кәсібі, мінез-құлқы, тілі мен мәдени мұрасы бір халықтар тобы» – деген анықтама береді [7,12].

«Ұлттық сана-сезім мен ұлттық қадір-қасиет» еңбегінде ғалым Т. Сарсенбаев: «ұлттық сана-сезім – адамның рухани өмірінің басты белгілерінің бірі» деген анықтама бере отырып, «адамның санасы мен іс-әрекеті, оның ішінде интернационалдық қасиеттері де, қоғамның жалпы материалдық және идеологиялық қатынастарының ықпалымен қалыптасып қана қоймайды, олар едәуір дәрежеде тікелей қоршаған ортаның, нақтылы жағдайдың, белгілі бір ұжымдағы дәстүрлер мен ережелердің, жақын адамдардың күнделікті қарым-қатынастарының әсерімен де қалыптасатыны мәлім. Сондықтан әрбір адамға қатысты микро-әлеуметтік ортаны, сол адам еңбек ететін ұжымның жайын, оның жоғарыдағы аталған процесте атқаратын рөлін жете білудің маңызы зор» – дейді [8].

Жалпы алғанда, «кроссмәдени» және «дәстүр» ұғымдары синонимдес болып келеді. Ал этнос дәстүрді жүзеге асырушы да, дәстүр – бір-біріне қайнаса-біткен, тұрақты тұтастықтағы мәдени парадигмалардың кешені ретінде қабылдануы тиіс. Кроссмәдениет адамның барша іс-әрекеті мен процестерінің айырылмас бөлшегі болған жағдайда ғана өміршең болады. Мысалы, өзін-өзі ұстай білуі, киім кию мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, қарым-қатынас мәдениеті және

т.б. Дәстүр – тарихи қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін білімдер мен мінез-құлық формалары [9,32]. Кроссмәдени заңдылықтарды меңгеру арқылы этностық әлеуметтену барысында тұлға белгілі-бір этностық ортаның мәдени, адамгершіліктік өлшемдерін, құндылықтық бағдарларын игереді. Сол себептен, тұлғаның өз этностық мәдениетін қабылдау дәрежесі оның өз этносына тиістілігін қаншалықты толық сезінуінен, оның этномәдени сәйкестілігінің қалыптасуынан көрінеді. Қазіргі таңда кроссмәдени сәйкестілік толыққанды қалыптастырылмай, өз этносының ерекшеліктеріне немқұрайдылық сезімі жоғары болған жағдайда, сонымен қатар, этностық менталитет (әр этностың өзіндік түсініктемелері мен таптаурындары, өмір сүру салты мен фольклор, мәдениет, дін, тіл, миф, рухани мұраларының жиынтығы) және этникалық стереотиптер (әртүрлі этникалық қауымдастық өкілдеріне тән адамгершілік, ақыл-ой, физикалық ерекшеліктер жиынтығы) жиынтықтарының индивид бойында сіңбеуінен маргиналдар қалыптасуда.

Кросс-мәдениеттің екі маңызды мақсатын Эллиот Аронсон (E. Aronson) нақты қалыптастырған. Бірінші мақсат психикалық құбылыстың және процестің қаншалықты жалпы ортақ екенін және сол себепті ғаламшарымыздағы бүкіл адамзат психикасының функциялануының тәртібі мен түсіндірілуі. Бұл зерттеудің типі барлық адамдарға олардың мәдениетіне, тәлім алғанына, қоғамдағы әлеуметтік жағдайына, географиялық орналасу жағдайына қарамастан ортақ нәрселерді іздеуге бағытталған.

Зерттеудің екінші мақсаты әртүрлі мәдениетке жататын адамдар арасындағы өзгешелікті іздеуден және мәдениетке негізгі психикалық құбылыс пен процесі ретінде қалайша әсер етуін тексеруден тұрады [9,71-72].

Бір уақыттағы ізденіс пен сәйкестіктен және де өзгешеліктен тұратын бұл зерттеу мақсатының екіге ажырауы екі концептуалды ғылыми тәсілдеме методологиялық көрініс тапты. Бұл тәсілдемені ең алғаш 1954 ж. американдық лингвист К.Л. Пайк (K.L. Pike) ұсынып, оларды етіс және етіс- тәсілдемесі деп белгілеген болатын [10, 253-254]. Етіс- пен етіс- әдістерінің айырмашылықтарын атақты канадалық кросс-мәдени психолог Джон Берри қалыптастырған. Адамзат тәртібінің етіс- анализі адам психикасының универсалды ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Ал етіс-анализі адамдардың психикалық ерекшеліктерін салыстыру мен кросс-мәдени айырмашылықтарын табуға бағытталған. Дж. Берри

кросс-мәдени зерттеудегі қажетті шындыққа жету үшін стратегия ұйымдастырған. Оның ойынша, бірегей бағдарлама жасап етіс-зерттеу аясында жалпылау жүргізу керек [10,3].

Атақты американдық психолог Д. Мацумото етіс- және етіс- идеясы адамзат тәртібінің қарама-қарсы полюстерін көрсетеді дейді: бір полюсте универсалдылық және екіншісінде – мәдени ортақтық. Адам тәртібін бақылай, түсіндіре оны етіс- немесе етіс- категорияларына жатқызуға тырысады. Автор төмендегідей мысал келтіреді: «Сізді басқа мәдениет иесімен әңгіме жүргізіп жатырсыз деп ойлайық. Әңгіме барысында оның өзі сөйлегенде көзбе-көз қатынастан қашатынын және сіз сөйлегенде де сізге қарамайтынын байқайсыз. Анда-санда ол сіздің көзіңізге қараған шақта, ол сіздің де қарап қалғаныңызды байқап, бірден көзін басқа жаққа аударады. Сіз өз мәдени бағытыңыз бойынша, ол адамның сізге деген жағымды сезімнің жоқтығын немесе сізбен әңгімелесуді онша қалап тұрмағанын ойлайсыз. Сіз өзіңізді ыңғайсыз сезініп ол кісімен әрі қарай әңгімелесуден бас тартуыңыз мүмкін. Бірақ бұл көрсеткіш олардың мәдениетіндегі көзбе-көз тіке қарау құпталмайтын, тәкаппарлық пен сыйламаудың белгісі болуы мүмкін. Ол кісінің көзбе-көз тіке қарауы сізге деген сыпайылық пен құрметтеудің белгісі болуы мүмкін» [11,41].

Психологиялық ерекшеліктерді зерттеу мәселелері, адамдардың тәжірибелік қажеттіліктерінің және олардың саяси экономикалық, мәдени байланыс жасайтын мемлекет халқының дәстүрлері мен мінез-құлық ерекшеліктерін білуге талпынудың нәтижесі ретінде пайда болды.

Г. Триандис адамзат танымының әмбебаптығын 3 негізгі облыста қарастырады: адамдар барлық әлеуметтік тәлімнің (қолдау, құптау, мадақтау) ассоциативті формалардың сәйкестіктерін және диссоциативтіден айырмашылығын бірдей түсінеді (қашу, агрессия); барлық мәдениетке жататын адамдар тәртіпті қызметі жағынан жоғарыларды (сын, бұйрықтар, тағайындау) бағынушылардан айыра алады (бұйрықтарды орындау, консорциум); адамдар жақындық (өз-өзін әшкерелеу) мен формалдылықты (әдептіліктің талаптарын орындау) айыра алады [12,23].

Р. Рохнер (R. Rohner, 1986) балаларды тек ата-ананың біреуі ғана тәрбиелеуді дұрыс деп есептемей, басқа үлкендердің (достары немесе туыстары) де көмек көрсетуін барлық мәдениетке тән екенін байқаған [12,46].

Кросс-мәдени және этникалық психология ерекше мәселелердің жиналуымен, талаптар мен

зерттеу бағыттарымен анықталады. Д. Мацумото зерттеу бағыттарының 2 түрін анықтайды.

Бірінші бағыт – ұзақ уақыттар бойы бір мәдениеттің тереңірек танып білуін қажет ететін этнографиялық зерттеу. Этнографиялық зерттеуді негізі басқа мәдениет өкілдерінің арасында өмір сүретін антропологтар жүргізеді. Бұл зерттеулер басқа мәдениет өкілдерінің салтын, дәстүрін, дінін және өмір сүру әдісін, тұрмысын зерттейді. Басқа мәдениеттермен салыстыру өзінің білімі мен зерттеушілер жинаған тәжірибесі негізінде жасалады. Бұл әдіс белгілі бір жағдайды зерттеуді еске түсіреді де, бірақ анализ бірлігі ретінде мәдениет алынады [13,10]. Этникалық психология этнографиялық әдіспен тығыз байланысты. Өйткені бір мәдениетке ортақ адамдардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеуді негізгі алады.

Екінші бағыт – талдау бен тәртіпті жалғастыратын және екі немесе одан да көп мәдени топтардан индивидтерді психологиялық ерекшеліктеріне қарай таңдайтын кросс-мәдени салыстыру. Мацумотоның пікірінше, кросс-мәдени зерттеу үш түрлі болады. Біріншіден, бұл зерттеулер ғалымды қызықтырған мәдени детерминация жайлы болжамды тексеру мақсатында жүргізіледі.

Эксперимент үшін екі таңдау тобы алынды. Кросс-мәдени зерттеу болғандықтан таңдау тобы ретінде қазақ және кәріс халқының адамдары алынды. Әр топ 30 адамнан, яғни эксперимент толық 60 адамға жүргізілді.

Этносаралық толераттырық пен қарым-қатынастың кросс-мәдени ерекшеліктерін психодиагностикалық зерттеу жүргізу үшін 4 әдістеме алынды, олар: «Мәдени-құндылық бағдарлану тесті Л.Г. Почебут Флоренс Клохан және Фред Стродберг ториясына негізделген., Экспресс-сауалнама «Толеранттылық индексі», «Индивидуалдылық пен ұжымдықтың көрсеткіштерін анықтайтын әдістеме» Г. Триандис синдромына негізделген Л.Г. Почебудтың әдістемесі, «Толеранттылық пен Интолеранттылықтың компоненттері мен түрлері» әдістемесі. Г.Л. Бардиер (ВИКТИ).

Біріншісі, Л.Г. Почебуттың Флоренс Клохан және Фред Стродберг ториясына негізделген «Мәдени-құндылық бағдарлану тесті. Мәдени құндылықты бағдарлау тесті зерттелетін, мәдениеттің қалыптасуының басты үрдісін анықтауға арнылған. Әдістеме 5 пайымдаудан тұрады. Әр пайымдау 3 нұсқадан тұрады. Клохан және Стродбек тұлғаны құндылық бағдарлау жиынтығы ретінде қарастырды. Бұл құндылықтар ба-

ланың қандайда бір мәдени ортада әлеуметтену кезеңінде қалыптасады. Мәдениеттің құндылық детерминанттары және тұлғаның құндылық детерминанттары олардың зерттеулері бойынша бірдей қарастырылды [14,176].

Арнайы берілген кілт бойынша әдістеме респонденттердің берген жауаптарын проценттік арақатынас арқылы саналады. Бұл тест бойынша Л.Г. Почебут мәдениеттің 3 типін қарастырады. 1. Дәстүрлі мәдениет (ДМ) – адамдардың өткенге деген бағдарлауымен, дәстүр ұстанымымен, өз ұлтының тарихына деген қызығушылықтарымен ерекшеленеді. Бұл мәдениеттің адамдары табиғатты мәңгілік құпия болмыс ретінде қарастырады. Адам әлеуметтік ортадан тәуелді. Туыстық байланысқа, отбасы ішіндегі мәдениетке, діни мәселелерге көп көңіл бөлінеді. Ондай мәдениетте адамның ішкі бостандығына жол берілмейді. Ол іс-әрекеті, сондай ақ ойлары қоршаған қоғамның қадағалауында болады. Шешім қабылдау көбінесе ұжымдық түрде болады, ал шешімнің толық, соңғы шешім шығару жасы үлкен адамдардың арқасында. 2. Қазіргі заман мәдениеті (ҚЗМ) – адамдардың қазіргі ортаға, қазіргі заман мәдениетіне бағдарлануымен ерекшелінеді. Олар табиғатпен гармонияда тұрып, оны бағалауға және табиғи мәселелермен қызығуға тырысады. Адами болмыс қарама-қайшы құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл мәдениеттің құндылықтары адамға шоғырланған, яғни оның құқығына, оның мүмкіншіліктерінің дамуына, өзіндік дамуына. Адамдар арасындағы қарым-қатынас формалды түрде, әрқайсысының мәртебесі мен ортадағы рөлі тағайындалған. Өзінің жасаған іс-әрекетінің нәтижесі үшін материалдық емес, моральдық сыйақы (даңқ, мәртебе, абырой) алуға ұмтылады. 3. Динамикалық дамудың мәдениет (ДДМ) – адамдардың келешекке деген, елеулі нәтижелерге тез арада жетуге ұмтылысымен ерекшеленеді. Олар өз алдына қысқа мерзімді жоспар жасай отыра, оны тез және айтарлықтай жігермен орындағысы келеді. Бұл мәдениеттің адамдары үшін «уақыт бұл – ақша». Табиғат еш құпия болып саналмайды. Өмір тез арада шешімін талап ететін мәселе болғандықтан, табиғат адамға бағынышты болу керек. Адамның басты болмысы табиғатты басқару болып табылады. Индивидуалды қызығушылыққа және құндылыққа көп көңіл бөлінеді.

Екінші әдістеме болып «Толеранттылық индексі» деген экспресс-сауалнама алынды. Бұл сауалнама Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаева және Л.А. Шайгеровамен құрастырылған. Сауалнама толеранттылықтың ортақ

деңгейін анықтау мақсатында пайда болды. Ол толеранттылыққа байланысты жүргізілген шетел және орыс зерттеушілердің практикалық зерттеулеріне негізделген. Сұрақтар адамдардың тек қоршаған ортаға немесе өзге адамдарға деген қатынасын ғана емес, сонымен қатар толеранттылық немесе интолеранттылық анық байқалатын әлеумет арасындағы өзара әрекеттесу айналасында жасалған. Тесттің пайымдауларына адамдардың түрлі әлеуметтік топтарға қатынасын, коммуникативті нұсқауларға, яғни конфликттерді конструктивті түрде шешуге байланысты сұрақтар жатады. Этникалық толеранттылық пен интолеранттылыққа ерекше көңіл бөлінді. Сауалнама үш шкаладан тұрады: 1. Төмен көрсеткіш: 22-60 балл арасы. Көрсеткіш адамның интолеранттылығының жоғары екенін бейнелейді. 2. Орташа көрсеткіш: 61-99 балл арасы. Мұндай көрсеткіш респонденттің бойында толеранттылық және интолеранттылықтың ерекшеліктердің бірдей болуын көрсетеді. 3. Жоғары көрсеткіштер: 100-132 балл арасы. Бұл топ өкілдерінің бойында толеранттылықтың басым болуы көрінеді.

Үшінші әдістеме ретінде Г. Триадис синдромына негізделген Л.Г.Почебуттың әдістемесі «Индивидуалдылық пен ұжымдықтың көрсеткіштерін анықтайтын әдістеме» алынды. Бұл әдістеме тұлғаның индивидуалдылық немесе ұжымдық ерекшеліктерін анықтауға арналған. Ол 30 сұрақтан тұрады. Әр сұрақ екі пайымдаудан тұрады. Математикалық өңдеу арнайы кілт арқылы жүргізіледі. Кілтпен сәйкес келген жауапқа 1 балл беріледі. Төртінші әдістеме «Толеранттылық пен Интолеранттылықтың компоненттері мен түрлері» әдістемесі. Г.Л. Бардиермен құрастырылған әдістеме болып табылады. Әдістеме адамның бойындағы толеранттылық пен интолеранттылықтың деңгейі анықтауға мүмкіндік береді. Нәтижелері бойынша: 1. Толеранттылықтың көрсеткіші жоғары 50 балл мен 70 балл арасы; 2. Интолеранттылықтың көрсеткіші жоғары: 30 баллдан 10 баллға дейін ең төмен көрсеткіш; 3. Орташа көрсеткіш: 30-50 балл арасы. Әдістеменің толық нұсқасы қосымшада көрсетілген.

Кросс-мәдени зерттеулер (cross-cultural studies) – зерттеу пәні мен объектісі ретінде мәдениет болатын, зерттеудің салыстырмалы түрі. Ең алғаш болып ондай зерттеулерді әлеуметтік және мәдени антропологияның өкілдері жүргізе бастады. Оларды бір мәдени жасандының түрлі халықтардың ішінде қандай қымет атқаратындығы қызықтырды. Сонымен қатар бір мәдениетте дұрыс

әрекетке жататын қылықтар, басқа мемлекетте дұрыс емес әрекетке жататындығы да қызығушылық тудырды [15,265].

Кросс-мәдениеттік психологияда алғаш эмпирикалық зерттеулер жүргізген Вильгельм Вунд болып табылады. Ол 1900-1920 жылдар арасында 10-томдық «Халықтар психологиясы» кітабын жазады.

Кросс-мәдени зерттеудің мәні топтарды салыстыру жеке оқиғасымен сәйкес келеді [16,5]. Екі ұлттың «мәдени құндылықты бағдарлау» тесті бойынша шыққан нәтижелердің графикалық нұсқасы берілген. Бұл нұсқа бойынша қазақ халқының 74% пайызы. Дәстүрлі мәдениетке жататындығын көре аламыз. Яғни дәстүрлі мәдениет типі – адамдардың өткенге деген бағдарлануымен, дәстүр ұстанымымен, өз ұлтының тарихына деген қызығушылықтарымен ерекшеленеді. Бұл мәдениеттің адамдары табиғаты мәңгілік құпия болмыс ретінде қарастырады. Адам әлеуметтік ортадан тәуелді. Туыстық байланысқа, отбасы ішіндегі мәдениетке, діни мәселелерге көп көңіл бөлінеді. Ондай мәдениетте адамның ішкі бостандығына жол берілмейді. Ол іс-әрекеті, сондай ақ, ойлары қоршаған қоғамның қадағалауында болады. Шешім қабылдау көбінесе ұжымдық түрде болады, ал шешімнің толық, соңғы шешім шығару жасы үлкен адамдардың арқасында. Яғни, қазақ халқының әлі күнге дейін өз мәдениетін, салт-дәстүрін ұстанып, құрметтеуін байқауға болады. Нәтижелер бойынша, 19% көрсеткіші, қазіргі заманғы мәдениетке жататынын, ал қалған 7% пайызы динамикалық дамудағы мәдениет типіне жататынын көруге болады.

Әдістеме бойынша кәріс ұлтының көрсеткіштері зерттеудің нәтижесінен байқағанымыздай ең үлкен көрсеткіш 53% пайыз, яғни бұл екінші типтің көрсеткіші Қазіргі заманғы мәдениет типі. Әдістеменің нәтижесі бойынша кәріс халқына тән мәдени тип ол қазіргі заманғы мәдениет типі. Қазіргі заман мәдениеті (ҚЗМ) – адамдардың қазіргі ортаға, қазіргі заман мәдениетіне бағдарлануымен ерекшелінеді. Олар табиғатпен гармонияда тұрып, оны бағалауға және табиғи мәселелермен қызығуға тырысады. Өзінің жасаған іс-әрекетінің нәтижесі үшін материалдық емес, моральдық сыйақы (даңқ, мәртебе, абырой) алуға ұмтылады. Қалған 30% пайызы дәстүрлі мәдениет тобына жатса, қалған 17% динамикалық дамудағы мәдениет тобына жатады. Яғни екі топтан да алынған нәтиже бойынша өзгешеліктер көруге болады. Шыққан нәтижелерге сүйенсек, қазақ халқының дәстүрлі мәдениет

типіне, ал корей ұлтын қазіргі заманғы мәдениет типіне жатқыза аламыз.

Критерийді қолданудың бірнеше тәсілі бар, және осы тәсілдерге сәйкес келетін бірнеше шектік мәндердің кестелері бар. Бұл әдіс екі қатар мәндер арасындағы қиылысатын зоналар жеткілікті дәрежеде аз ба екендігін анықтайды. Қиылысатын мәндер аз болған сайын, айырмашылықтар рас екендігі жоғарлай түседі. Кейде бұл өзгешеліктер екі таңдаманың орналасуындағы өзгешеліктер деп аталады. U критерийдің эмпирикалық мәні қатарлар арасындағы сәйкестік зонасы қаншалықты үлкен екендігін бейнелейді. $U_{эмп}$, аз болған сайын, айырмашылықтар рас екендігі соншалықты жоғары ықтималды болады.

$$U = (n_1 \cdot n_2) + \frac{n_x \cdot (n_x + 1)}{2} - T_x$$

мұнда n_1 -1 таңдамадағы сыналушылардың саны; n_2 - 2 таңдамадағы сыналушылар саны; T_x - екі рангтық қосындылардың ішіндегі үлкені; n_x - рангтар қосындысы үлкенірек топтағы сыналушылардың саны.

Гипотеза H_0 таңдау топтары арасындағы мәңгі айырмашылықтар болады, егер $U_{кр} < u_{эмп}$. Басқа жағдайда H_0 қабылданбайды, таңдау топтары арасындағы айырмашылықтар мәнді деп саналады. Көрсетілген кестені рангілейміз. Соның арқасында екі таңдау тобындағы бар ұқсастықтарды анықтай аламыз. Рангтарды берілген өлшемдердің өсу ретімен береміз. Ең кіші бал ең кіші ранкке тең болады. Егер де балдар көрсеткіші екі зерттеушіде бірдей болса, олардың ранг бойынша тұру ретінің қосындысын екіге бөлеміз. $n = 60$ рангтардың құрылуы кест. Рангтар кестесі.

1-кесте – Кросс-мәдени ерекшеліктерді эксперименттік зерттеу нәтижелері

X	R ранг	Y	R ранг
73	1	76	4
74	2	77	5,5
75	3	79	9
77	5,5	79	9
79	9	79	9
Жиынтығы	933,5	Жиынтығы	896,5

Қорытынды. Қазіргі таңда кросс-мәдени психология бағыты қарқынды дамуда. Қазақстан көп ұлтты мемлекет болғандықтан, бұл жерде көптеген, түрлі этнос өкілдері тұрады.

Яғни, этнос – бұл адамдардың ұрпақтардан, халықтардан, ұлттардан құралған тұрақты тарихи туындаған әлеуметтік қауымдастық. Зерттеуімізде қарым-қатынастың этносаралық толеранттылықтың кроссмәдени ерекшеліктерін анықтау тақырыбында жазылған. Зерттеу объектісі болып қазақ және корей ұлттары алынды.

Зерттеуіміздің басты мақсаты ұлт ұйымдарындағы этносаралық толеранттылық пен қарым-қатынастың кросс-мәдени ерекшеліктерін анықтау, этностық қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығын, құрылымын нақтылау және ерекшелігін анықтау болды. Жұмыстың болжамы бойынша *егер* әрбір ұлттың этностық қарым-қатынасты психологиялық маңыздылығы әдіснамалық тұрғыда негізделінсе, *онда* әрбір этностың кросс-мәдени ерекшеліктерін толық анықтауға мүмкіндік алуға

болады. Эксперимент барысында 5 әдістеме жүргізілді. Әдістемелер толеранттылық пен интолеранттылықты, ұжымдылық пен индивидуалдылықты, коммуникативтілікті, мәдениет типтерін анықтайтын тесттер мен әдістемелер болып табылады. Ұжымдылық пен индивидуалдылыққа сәйкес әдістемелер көрсеткіштері бойынша, қазақ ұлтында ұжымдылық көрсеткіші басым болса, кәріс ұлтының индивидуалдылық қасиеті басым екені анықталды.

Мәдениет түрлеріне сәйкес әдістеме бойынша шыққан нәтижелер қазақ ұлтының «дәстүрлі мәдениет» типіне, ал кәріс ұлтының «қазіргі заман мәдениет» типіне жататындығы анықталды. Басқа да жүргізілген әдістемелердің нәтижелері бойынша, қойылған болжам расталды деуге болады.

Әдебиеттер

- 1 Гасанов Н.Н. О культуре межнационального общения // Социально-политический журнал. 1997. – №3. – С. 233.
- 2 Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. – М.: Аспект Пресс, 2003.
- 3 Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. М.: Политиздат, 1984.
- 4 Лурье С.В. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 2007, 55 б.
- 5 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983, с. 58.
- 6 Аймаганбетова А.Б. История становления и развития кросс-культурных исследований в психологии. // Вестник университета «Кайнар» №3/2.2010 – 72 б.
- 7 Гумилев Л. «Как возникают и исчезают народы?». – Л., 1984. – 13-б.
- 8 Қартбаева Ж.Ж. Толеранттылық мәселесінің зерттелуі // Қазақстан орта мектебі 2009 ж – №9 – 16 б.
- 9 Досжан Р.Қ. Толеранттылық-ұларалық қарым-қатынас факторы ретінде // Зерттеуші 2012. – №6 (74). – 32 б.
- 10 Берри Дж. Как мы будем жить все вместе? Альтернативное видение межкультурных отношений / Кросс-культурная психология: актуальные проблемы // Под ред. Л. Г. Почебут, И. А. Шмелевой. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. 6-25.
- 11 Мацумото Д. Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия. СПб.: Прайм-Еврознак, 2008, 41 б.
- 12 Триандис Г. Культура и социальное поведение. – М.: Форум, 2007. – 23,46 б.
- 13 Мацумото Д. Психология и культура: Современные исследования. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 104 с.
- 14 Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология.: учебное пособие. Питер 2012 – 14-13 с.
- 15 Сидоренко.Е.В. Методы математической обработки в психологии, 2010.

References

- 1 Hasanov N.N. On the culture of interethnic communication // Socio-political magazine. – 1997. – № 3. – S. 233;
- 2 Stefanenko TG Ethnopsychology. – M.: Aspect Press, 2003.
- 3 Kon I.S. Finding yourself: personality and identity. – M.: Politizdat, 1984.
- 4 Lurie SV Historical ethnologiya. – M.: Aspect Press, 2007 55p.
- 5 Bromley YV Essays on the theory of ethnos. – M.: Nauka, 1983, p. 58.
- 6 Aymaganbetova AV The history of formation and development of cross-cultural research in psychology. // Bulletin of the University «Kaynar» №3 / 2.2010 72b.
- 7 Gumilev «As nations rise and fall?». – L., 1984. 13-p.
- 8 Qartbaeva J.J. Toleranttylyk maselesinin zerttelui // Kazakhstan orta mektebi 2009zh №9 16b.
- 9 Doszhan R.K. Toleranttylyk-ularalyk karym-katynas factors retinde // Zertteushi 2012. – №6 (74). – 32p.
- 10 Berry J. How will we live together? Alternative vision of intercultural relations / Cross-cultural psychology: Current Issues // Ed. LG Pochebut, IA Szmielew. SPb. : Publishing House of the St. Petersburg State University, 2005 253-254p.
- 11 Matsumoto D. Man, culture, psychology. Amazing puzzles, exploration and discovery. – SPb.: Praym-2008 41p.
- 12 Triandis G. Culture and social behavior. – M. : Forum, 2007. 23.46 p.
- 13 Matsumoto D. Psychology and Culture: Contemporary research. SPb. : Prime-Evroznak, 2002. 104 p.
- 14 Pochebut L.G. Cross-cultural and ethnic psychology.: Textbook. Peter 2012 14-
- 15 Muqanov MM Developmental and educational psychology. – Almaty: Izd post, 1982, 247 p.
- 16 Sheriyazdanova HT Psychologist in kindergarten: A Tutorial. – Almaty: Rauan, 1997, 56 p.

Турсунгожинова Г.С.

**Исследование лиц,
подвергшихся ионизирующе-
му излучению и совершивших
аутоагрессивные действия**

В данной статье рассмотрены вопросы, которые позволяют говорить о том, что проживающие на территориях бывшего СИЯП, испытывают длительный психотравмирующий, психологический стресс, обусловленный гиперболизацией опасности воздействия радиации и ее последствий для здоровья. Причинами длительного психологического стресса по результатам анкетирования, экспериментального исследования, являются факт существования долговременного радиационного риска для здоровья людей, недостаточность материального положения, информационный фактор, низкий уровень знаний населения о радиации и связанных с ее воздействием биологических, медицинских и других эффектах.

Причинами длительного психологического стресса по результатам изучения анкетирования, опроса респондентов, проживающих на территории бывшего Семипалатинского ядерного полигона, являются субъективное восприятие информации о радиоактивном загрязнении территорий и облучении населения, факт существования долговременного радиационного риска для здоровья людей.

Анализ литературных данных, посвященных изучению влияния ионизирующей радиации на психологические особенности личности в целом, показал, что под воздействием неблагоприятных экологических факторов происходят изменения в структуре личности, и появляются следующие личностные характеристики, такие, как тревожность, агрессия, ригидность, которые, в свою очередь, нарушают адаптацию жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: стресс, аутодеструктивные формы поведения, дистресс, дезадаптация, фобии, ипохондрические нарушения, психопрофилактика.

Tursungozhinova G.S.

**Research of persons, undergone
ionizing radiation and made
autoaggressive actions**

In this article questions which allow to say that living territories of the former SIYAP, have a long psycho injuring, psychological stress caused by an exaggeration of danger of influence of radiation and its consequences for health are considered. The reason of long psychological stress by results of questioning, a pilot study are the fact of existence of long term radiation risk for human health, insufficiency of financial position, information factor, low level of knowledge of the population and the biological, medical and other effects connected with its influence. The reasons of a long psychological stress by results of studying of questioning, poll of the respondents living in the territory of the former Semipalatinsk test site are: subjective perception of information on radioactive pollution of territories and radiation of the population, the fact of existence of long term radiation risk for human health.

Key words: stress, autodestructive forms of behavior, distress, disadaptation, phobias, ipokhandrian violations, psychoprevention.

Турсунгожинова Г.С.

**Ионды сәулеге шалдыққан
және аутоагрессиялық әрекет
жасайтын тұлғаларды зерттеу**

Аталған мақалада бұрынғы Семей сынақ ядролы полигоны аумағы тұрғындарының ұзақ сыналған психотравмалық, психологиялық стресс, гиперболизацияға шалдыққан радиацияның қауіпті ықпалы және оның денсаулыққа тигізер салдарының сұрақтары қарастырылған. Эксперименталды зерттеулердің, анкета нәтижесі бойынша ұзақ психологиялық стрестің себептері адамдардың денсаулығына ұзақ уақыт бойы жүзеге асқан радиациялық қатер, материалды жағдайдың жетіспеушілігі, ақпараттық фактор, тұрғындардың радиация және оның биологиялық, медициналық әсерімен байланыстылығы және т.б. дефектілер жөнінде білім деңгейінің төмен болуы анықталды.

Ұзақ психологиялық стрестің себептері бұрынғы Семей сынақ ядролы полигоны аумағында тұрған респонденттерге сауалнама жүргізудегі зерттеудің нәтижесі болып мыналар табылады: тұрғындардың сәулеге және аумақтың радиактивті ластануы жөнінде ақпаратты субъективті қабылдауы, адамдардың денсаулығы үшін ұзақ радиациялық қауіптің жүзеге асуы.

Тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне ионды радиацияның ықпалын зерттеуге арналған әдебиеттерде жағымсыз экологиялық факторлардың себептері негізінде тұлға құралымында өзгерістер болады және адамның өмірлік әрекеттеріндегі бейімделуді бұзатын маңызыдан, агрессия, ригидтілік т.б. тұлғалық мінездемелер көрініс табатыны талданған.

Түйін сөздер: стресс, мінез-құлықтың аутодеструктивті формалары, дистресс, дезадаптация, фобия, ипохондрикалық бұзылушылық, психопрофилактика.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИЦ,
ПОДВЕРГШИХСЯ
ИОНИЗИРУЮЩЕМУ
ИЗЛУЧЕНИЮ
И СОВЕРШИВШИХ
АУТОАГРЕССИВНЫЕ
ДЕЙСТВИЯ**

Одной из крупнейших в истории Казахстана техногенных катастроф являются испытания ядерного оружия на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне (СИЯП).

Люди, пережившие эти события, продолжают испытывать на себе их трагические последствия. Более миллиона казахстанцев подверглись воздействию радиоактивного излучения. Более 300 тысяч квадратных километров вокруг Семипалатинского полигона находятся в зоне экологического бедствия. Для восстановления нарушенного состояния окружающей среды и минимизации медицинских, психологических последствий потребуются столетия [1, 2].

По данным Всемирной организации здравоохранения, Казахстан находится на третьем месте по количеству суицидов в мире, Восточно-Казахстанская область лидирует по частоте подростковых суицидов (в 2007 году было зарегистрировано 40 фактов суицидальных проявлений среди несовершеннолетних, из них попыток суицида – 6, оконченных – 34; в 2008 году наблюдается рост суицидальных проявлений, зарегистрировано уже 79 случаев, из них попыток – 34, оконченных – 45), больше всего суицидальных проявлений наблюдается в сельской местности – 51 случай, в городской – 28.

Следует отметить, что в психиатрии и психологии достаточно хорошо изучены последствия воздействия на человека таких травматических событий, как боевые действия, различного рода промышленные и природные катастрофы. Имеется большое количество работ по изучению жертв различных форм насилия над личностью [3]. Все эти виды психической травмы имеют сходную этиологию – они основаны на воздействии «острого» стресса, имеющего событийную природу. Вместе с тем практически отсутствуют исследования, посвященные изучению проблем, с которыми сталкиваются люди, пережившие воздействие одного из «невидимых» стрессоров (угроза радиационного, химического, бактериологического и других подобных поражений) [4, 5, 6]. Такие стрессоры не приносят видимых изменений в окружающую среду, поэтому восприятие и оценка возможных неблагоприятных последствий воздействия стрессогенных факторов базируются, с одной стороны, на рациональном знании об их наличии и, с другой

стороны, на неосознаваемом или лишь частично осознаваемом эмоциональном переживании страха по поводу влияния этих факторов на жизнь и здоровье человека, что может стать основой к аутодеструктивным формам поведения, росту суицида среди групп радиационного риска.

Проблема суицида в экологически неблагоприятных регионах, к которым относятся территории, прилегающие к СИЯП, остается малоизученной [7, 8].

Практически не проводились работы по оценке частоты суицидов среди лиц, подвергшихся радиационному воздействию, и их потомков, поэтому исследования в этом направлении, несомненно, актуальны и позволят проводить профилактические мероприятия среди групп радиационного риска.

Работа выполнена на базе НИИ радиационной медицины и экологии г. Семей, Восточно-Казахстанской области. Предметом исследования послужила распространенность и структура суицидов среди экспонированного радиацией населения некоторых районов ВКО.

Значительную долю в структуре общей смертности составляет смертность вследствие внешних причин (среди них – самоубийства и несчастные случаи), которые объединяются в «Руководстве по международной статистической классификации болезней, травм и причин смерти» 10 пересмотра (МКБ-10) в класс 20 «Смертность от внешних причин» [9]. Самоубийство принято рассматривать как патологию поведения конкретного человека и как непрогнозируемое общественное явление [10, 11]. Сокращение числа смертей в результате самоубийств в Казахстане возможно при условии проведения ряда мер, в числе которых – фундаментальные и прикладные исследования факторов, влияющих на психическое здоровье и психоэмоциональное состояние с целью непрерывного совершенствования профилактической помощи.

Существует целый ряд важных социальных [12, 13], культурных [14], личностных [15], медицинских [16] и других условий к развитию ситуационной психоэмоциональной дезадаптации с фатальными последствиями.

Однако пока нет определенного ответа на вопрос, что именно играет ведущую роль пускового механизма в осуществлении акта суицида. Результаты некоторых исследований показали, что большое влияние на частоту определенных событий в популяции (рождений, смертей, инфарктов, инсультов, криминальных происшествий и т.д.) имеют факторы внешней среды, напри-

мер гелиогеофизические или метеорологические [17], протонное космическое излучение [18], радиационное излучение [19], сезоны года и др. Так, некоторые исследования показали, что в периоды усиления сейсмической активности достоверно возрастает уровень агрессивности и аутоагрессивности населения, что отражает возрастающая в эти периоды частота суицидов.

Суицид в настоящее время определяется как проявление дееспособной воли, когда страдающее лицо активно действует, знает об ожидающих его результатах и сознательно выполняет план самоуничтожения. Согласно концепции А.Г. Амбрумовой (1986), самоубийство рассматривается как следствие социально-психологической дезадаптации (кризиса) личности в условиях переживаемых ею конфликтов [20].

Диагностика и верификация психологических и психических последствий радиационного воздействия – сложная проблема, связанная со специфическими особенностями полифакторности стресса. Нужно учитывать, что стрессовая составляющая радиационного воздействия тесно связана с восприятием человеком риска от ионизирующей радиации. Его особенности играют существенную роль в развитии неблагоприятных эффектов радиации, поскольку могут оказывать серьезное патогенное влияние на социальное поведение личности, внутреннюю картину любого заболевания, в том числе спонтанного происхождения и, одновременно, изменять субъективный прогноз любого патологического или функционального состояния индивида в целом, а также его социальную адаптацию. Немаловажная роль в этих случаях помимо жизненных установок конкретного лица играют государственные социально-экономические и политические условия.

Проживание вблизи полигона вызывает ощущение личной депривации вследствие таких источников информации, как бытующие субъективные мнения, стигматизация населения, опережающие их как «облученных», «мутировавших», «импотентных» личностей, то есть людей второго сорта.

В этой связи, на одно из ведущих мест претендует «информационный фактор», который несет в себе некое подтверждение того, что люди, проживающие на территории бывшего ядерного полигона, действительно «поврежденные», «нездоровые», «недолгоживущие». В итоге усиливается уровень их тревожности и озабоченности. Информация о наличии в окружающей среде ионизирующего облучения приводит к тому, что ощущения, которые испытывало декретирован-

ное население, связываются с реакцией на облучение. В средствах массовой информации появилось много сообщений, не всегда отражающих реальную ситуацию с радиационным загрязнением и его последствиями для здоровья населения, что не способствовало не только реальному просвещению населения, так и формированию необоснованных слухов, нагнетанию страхов перед радиацией. Возможно поэтому у лиц, проживающих на экологически неблагоприятных территориях, восприятие угрозы радиационного воздействия было субъективным и воспринималось ими как опасным, непривычным, угрожающим [22].

Таким образом, психологические последствия после испытаний ядерного оружия на СИЯП формируют некоторую типичную модель личности. Ее характеризовал длительный дистресс, который проявляется в основном соматическими жалобами. Эта модель приобретает хроническую форму. У лиц основной группы, проживавших в условиях радиоэкологического стресса, нарушались психологические защитные механизмы и возникали состояния отчаяния, депрессии, растерянности. У них нарушались системы межличностных взаимоотношений, происходило сужение сферы жизненных интересов, снижение адаптационно-приспособительных возможностей.

Наибольшее количество суицидов за весь период исследования зафиксировано в Жарминском районе ВКО, наименьшее – в Абайском районе, рост числа суицидов среди декретированного населения отмечен с четвертого временного промежутка (1991-1995 гг), максимум отмечен за период 1996-2001 гг., минимальное число суицидов отмечено в 1976 г. (17 случаев), максимальное – в 1997 г. (110 случаев). Эти данные сопоставимы с увеличением смертности в целом и уровнем суицидов в частности, в период глобальных социально-экономических изменений как хорошо известный феномен, неоднократно подтвержденный в ситуациях стран Восточной Европы и бывшего СССР.

Способы совершения суицида в 93% случаев способом самоубийства выбрано повешение, в 5% – огнестрельное повреждение, в 2% – отравление.

Предпочтение определенных способов самоубийства отражает известную закономерность: высоко травмирующие способы (повешение, падение с высоты и т.п.) преобладают в выборках умерших от суицида, а менее травмирующие способы (отравление медикаментами)

преобладают среди индивидов, совершивших суицидальные попытки.

На всем промежутке исследования наибольшее число суицидов зарегистрировано в возрастной группе 20-29 лет, пик суицидов отмечен в 2006 году. Обращает на себя внимание неуклонный рост суицидов в возрастной группе 10-19 лет, максимум зафиксирован в 2008 году (20 случаев). Однако частота завершенных суицидов среди детей и подростков мало соответствовала динамике общей суицидальной активности, что связано с относительно небольшим числом случаев, на основании которых нельзя судить о статистической достоверности имеющихся место изменений.

Возрастные особенности распространения суицидов среди групп исследования совпадают с общемировыми тенденциями: наибольший уровень самоубийств традиционно регистрируется в старших возрастных группах (и поэтому возраст после 45 лет принято считать относительным фактором риска суицида), но наибольший темп прироста во второй половине XX века отмечался среди молодых людей.

Значительное преобладание уровня мужских суицидов над женскими отражает хорошо известную закономерность: среднемировой коэффициент соотношения «мужских» уровней к «женским» в 1995 г. составил 3,6:1 и в 2020 г. составит 3,9:1. Шестикратное преобладание «мужских» уровней характерно для многих государств: Латвия, Новая Зеландия, Швейцария, Австралия, Великобритания и др. В мире существует только одна страна – Китай, где уровни суицидов среди женщин постоянно выше (примерно в 2 раза), чем среди мужчин. Если последнее явление, по видимому, связано с местными культуральными и социально-экономическими особенностями и требует специальных исследований, то первое (значительное преобладание «мужских» суицидов) имеет частичное объяснение. Так же как и смерть от ишемической болезни сердца, убийств, несчастных случаев, передозировки алкоголя и наркотиков, суицид является феноменом, присутствующим мужчинам в большей степени, чем женщинам. С точки зрения гендерной психологии, это явление во многом связано с различными общественными ожиданиями от мужской и женской социальных ролей. Ключевыми для данного вопроса факторами являются различия в способах эмоциональной экспрессии и поведении, направленного на поиск помощи [23].

Национальный состав лиц в группе исследования с завершенными формами суицида не имел достоверных различий.

При временном распределении было выявлено существенное преобладание числа завершенных суицидов в весеннее и осеннее время года, и снижение суицидальной активности летом.

Вместе с тем обращает на себя внимание то, что в этом и многих исследованиях, посвященных анализу отдаленных последствий радиационного воздействия, отсутствуют подходы по изучению эффектов, влияющих на ЦНС, психические функции и аутодеструктивных форм поведения. В то же время целый ряд исследователей, и прежде всего японских и американских, считают, что имеется возрастающее число данных, свидетельствующих о том, что ионизирующее излучение может нарушать деятельность нейронов при дозах, существенно меньше тех, которые вызывают морфологические изменения в ЦНС с последующим формированием невротических, психосоматических и психических расстройств.

Некоторыми исследователями установлено, что радиационные аварии и катастрофы (Чернобыльская, Уральские и другие) влекут за собой значительные отрицательные психологические последствия, выражающиеся в повышенном чувстве тревоги, ожидании каких-то последствий, нарушениях адаптации, социально-психологической напряженности населения. Большая группа исследователей выделяет стрессовое влияние на человека как самого радиационного воздействия, так и связанного с ним информационного стресса, приводящего к формированию пограничных психических и психосоматических расстройств.

Проведенный анализ частоты завершенных форм суицида среди населения 6 районов ВКО, позволил установить достоверное превышение числа самоубийств среди населения, подвергшегося радиационному воздействию (в среднем составили от общего числа 65,1%), однако не установлено достоверной зависимости частоты завершенных форм суицида среди различных дозовых групп, что не позволяет установить зависимость «доза-эффект».

На наш взгляд, одной из причин большего числа случаев завершенных форм суицида среди экспонированного радиацией населения, может быть длительная психотравмирующая ситуация (факт проживания в условиях радиологического неблагополучия, страх за состояние здоровья детей, собственное здоровье), а также наличие общесоматических радиационно-индуцированных заболеваний, которые развиваются в более молодом возрасте и имеют злокачест-

венное течение среди групп радиационного риска.

Проведенное исследование в какой-то мере подтвердило, что индивид постоянно сталкивается с множеством внешних влияний, информационная значимость которых может существенно меняться в зависимости от исходной потребности организма. Далеко не все представители одной популяции одинаково реагируют на какое-либо внешнее воздействие (в нашем исследовании факт радиационного воздействия) – степень реакции может изменяться от нулевой до высокой. Внутри системы «человек» периодически возникают состояния «выбора», в которых необходим выбор дальнейшего пути развития. Провоцировать возникновение этих состояний могут социальные факторы – изменение образа жизни, состава семьи, потеря работы, социального положения, прием алкоголя, достижение значимых жизненных целей, утрата смысла жизни. В эти моменты психическая сфера делается чрезвычайно чувствительной к слабым воздействиям.

Большая часть населения, не имеющая в данный отрезок времени психоэмоциональной нестабильности, никак не отреагирует на изменения во внешней среде. А у некоторой части популяции произойдет изменение психоэмоционального состояния и появятся преходящие соматические расстройства или они совершат необъяснимые поступки. Развернутые переживания могут возникать в доли секунды, мгновенно приведя к большим изменениям в поведении или к потере контроля над происходящими событиями. Суицидальный импульс может пойти в сторону уменьшения или усиления и превратиться в действие; пойти по пути компенсации или декомпенсации, в зависимости от случайных синхронизирующих (регулирующих, гармонизирующих) или десинхронизирующих воздействий.

Учитывая, что основным психотравмирующим компонентом является, на наш взгляд, факт радиологического неблагополучия, все население, подвергшееся радиационному воздействию и их потомки, могут быть отнесены к группам риска развития состояний, сопряженных с психической дезадаптацией вследствие информационного воздействия, в том числе и из недостоверных источников. Это неоднократно нами подтверждалось при проведении скрининговых исследований на контролируемых территориях. Более 90% лиц, принимавших участие в обследовании, практически не имели никаких сведений о последствиях испытаний на СИЯП в целом и,

тем более, о современном радиоэкологическом состоянии территорий их проживания. Как правило, все без исключения обследуемые заявляли о каких-либо дозах облучения, без необходимой дифференцировки групп населения, подвергавшихся прямому облучению и необлучавшихся потомков. Небольшая часть этих лиц имела недостоверную информацию о возможных генетических последствиях облучения.

Полученные данные свидетельствуют о том, что поведение и эмоциональная сфера человека зависят от природных и техногенных факторов внешней среды. Нарушения психического здоровья имеют множество причин, начиная от генетических и заканчивая социально-психологическими, но в их возникновение могут вносить свой вклад окружающая обстановка, степень выраженности экологического стресса.

В связи этим необходимо на территориях, прилегающих к СИЯП, провести масштабные исследования по оценке распространенности, динамики психических расстройств, клинко-патопсихологической картине социально-психологической напряженности в регионе.

Для повышения эффективности работы по предупреждению самоубийств в условиях ра-

диоэкологического неблагополучия необходимо создание специализированной службы, деятельность которой была бы направлена на оказание медицинской, правовой, информационной помощи, психологической помощи населению, подвергшегося действию ионизирующего излучения.

В состав комплексных бригад при проведении скрининговых обследований среди экспонированного населения должны быть включены психиатр и психолог; динамическое наблюдение и выполнение индивидуальных реабилитационных программ должно проводиться не только под контролем участкового терапевта, но и психотерапевта, а при необходимости и психиатра территориальной амбулатории.

Социально-психологическая деятельность медико-психолого-социальных работников должна быть ориентирована не только на оказание лечебной помощи, но и направлена на раннее предотвращение негативных последствий радиоэкологического стресса в виде неадекватных форм социального поведения. Для этой цели целесообразно организовать кабинет социально-психологической помощи на базе районных семейно-врачебных амбулаторий.

Литература

- 1 Апсаликов К.Н. Радиационно-гигиенические и медико-демографические параллели формирования здоровья населения Семипалатинской области, подвергавшегося облучению при испытаниях ядерного оружия.: дисс...докт. мед.наук. 14.00.07- гигиена. – Алматы, 1998г., – с.356.
- 2 Apsalikov K., Chaizhunusova N., Galich B., Bilyalova G., Azhmuratova G., Buleuhanova R.. The Clinical-epidemiological markers of radiation effects of premature aging // 15th Hiroshima International Symposium, Japan, P.10-11, 2010.
- 3 Хромых В.С., Иванова С.М., Кондратьева Д.Т. Суицидальная активность в некоторых регионах СНГ: анализ за 1990-2000 гг. // Мат. Всероссийской научной конференции. – Томск, 2002. – С.76-77.
- 4 Милошич С.М., Краинская Д.А. Сравнительный анализ суицидальной активности населения промышленно развитых регионов России, Украины и Белоруси // Мат. Международной научно-практической конференции «Современные проблемы психиатрии и суицидологии». – Харьков, 2001. – С.93-95.
- 5 Dunkel D. Suicide and suicidal behavior: definition, classification, diagnosis // Crisis, 2000, Vol.21(1), P.4-9.
- 6 Дукенбаева Б.А. Судебно-медицинские аспекты завершённых суицидальных актов (по материалам города Алматы). Автореф. дисс. к.м.н. – Астана. – 2003, 23 с.
- 7 Уразалин М.М., Такамура Н. Суицид - проблема здравоохранения стран всего мира. Ситуация в Казахстане и в регионе Семипалатинска // Семейный врач. – 2002. – №3. – С.61-72.
- 8 Руководство по международной статистической классификации болезней, травм и причин смерти 10 пересмотра. – М., 2002.
- 9 Амбрумова А.Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика // Психологический журнал. – Том 6. – №6. 1985. – С. 107–115.
- 10 Гроллман Э. Суицид: превенция, интервенция, поственция // Сб. науч. тр. – Суицидология: Прошлое и настоящее. Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. – М.: Когито-центр, 2001. – С. 270–353.
- 11 Амбрумова А.Г. Суицидальное поведение как объект комплексного изучения // Комплексные исследования в суицидологии: Сборник научных трудов. – М.: Изд. Моск. НИИ психиатрии МЗ СССР, 1986. – С. 7–25.
- 12 Пилягина Г.Я. Аутоагрессивное поведение: патогенетические механизмы и клинко-типологические аспекты диагностики и лечения: Автореф. дис. ... докт. мед. наук: 14.01.16. – Киев, 2004. – 32 с.
- 13 Положий Б.С. Суициды в контексте этнокультуральной психиатрии // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2002. – Т. 04. – №6. [электронный ресурс].

- 14 Попов Ю.В. Концепция саморазрушающего поведения как проявления дисфункционального состояния личности // *Обзор психиатрии и медицинской психологии им. В.М.Бехтерева*. – 1994. – № 1. – С. 6–13.
- 15 Афтanas Л.И., Деряпа Н.Р., Валимухаметова Д.А. Адаптация к экстремальным геофизическим факторам и профилактика метеотропных реакций. – Новосибирск, 1989. – С. 22–26.
- 16 Бурлакова Е.Б., Конрадов А.А., Мальцева Е.Л. Действие сверхмалых доз биологически активных веществ и низкоинтенсивных физических факторов // *Химическая физика*. – 2003. – Т.22, №2. – С. 21–40.
- 17 Афтanas Л.И. Эмоциональное пространство человека: психофизиологический анализ. – Новосибирск: Изд-во СО РАМН, 2000. – 126 с.
- 18 Cornelissen G., Halberg F., Wendt H. et al. Resonance of about-weekly human heart rate rhythm with solar activity change // *Biologia. Bratislava?* 1996. – N 51/5. – P. 749–756.
- 19 Гайдунь К.В., Воронин А.Ю., Куликов В.Ю. и др. Влияние гипогомагнитного поля на реакции клеточного и гуморального иммунного ответа у мышей // *Гелиогеофизические факторы и здоровье человека: Материалы междунар. симп.* – 15–16 ноября. Новосибирск, 2005. – С. 117.
- 20 Амбрумова А.Г., Вроно Е.М. Ситуационные реакции в суицидологической практике // *Журн. невропатол. и психиатрии им. С.С. Корсакова*. – 1985. – Т.85. – №10. – С.1557-1560.
- 21 Белихина Т.И., Галич Б.В., Турсуножинова Г.С., Кучина Е.Б. Личностные особенности лиц, проживающих на территории бывшего Семипалатинского ядерного полигона. // *IV Международная научно-практическая конференция «Хроническое радиационное воздействие: эффекты малых доз» Россия, Челябинск, 9-11 ноября 2010 г.*
- 22 Турсуножинова А.И., Шпаковский А. И. К вопросу выявления тревожной составляющей в психологическом статусе лиц, проживающих на территориях подвергшихся вредностям Семипалатинского ядерного полигона. // *IV Международная научно-практическая конференция СГМУ «Экология. Радиация. Здоровье.»*, 28 августа, 2010г, Семей. С. 241.
- 23 Первичная профилактика психических, неврологических и психосоциальных расстройств. – М.: Смысл, 2002. – 127 с.

References

- 1 Apsalikov K.N. Radiation-hygienic and medical and demographic parallels the formation of health Semipalatinsk region exposed to radiation during the tests of nuclear weapons: diss ... doctor. med. Sciences 14.00.07- hygiene, Almaty, 1998., – P. 356.
- 2 Apsalikov K., Chaizhunusova N., Galich B., Bilyalova G., Azhmuratova G., Buleuhanova R. The Clinical-epidemiological markers of radiation effects of premature aging // *15th Hiroshima International Symposium, Japan, 2010.* – P.10-11.
- 3 Hromykh V.S., Ivanova S.M., Kondrat'eva D.T. Suicidal activity in some regions of the CIS: the analysis for 1990-2000. // *Mat. Scientific Conference, Tomsk, 2002, P.76-77*
- 4 Miloshich S.M., Krainskaya D.A. Comparative analysis of suicidal activity of the population of industrialized regions of Russia, Ukraine and Belarus // *Mat. International scientific-practical conference «Modern problems of psychiatry and suicidology», Kharkov, 2001 P. 93-95.*
- 5 Dunkel D. Suicide and suicidal behavior: definition, classification, diagnosis // *Crisis, 2000, Vol.21(1), P.4-9.*
- 6 Dukenbaeva B.A. Forensic aspects of completed suicide acts (based on the city of Almaty). Author. diss ... doctor. med. Sciences, Astana, 2003. – 23 p.
- 7 Urazalin M.M., Takamura N. Suicide – a problem of health in the world. The situation in Kazakhstan and in the region of Semipalatinsk // *Family Physician, 2002, №3.* – P. 61-72.
- 8 Guide to International Statistical Classification of Diseases, Injuries and Causes of Death 10 revision. – М., 2002.
- 9 Ambrumova A.G. Analysis of the state of psychological crisis, and its dynamics // *Psychological Journal.* – Volume 6. – №6. 1985. – P. 107-115.
- 10 Grollman E. Suicide: prevention, intervention, postvention // *Coll. scientific. tr. – Suicidology: Past and Present. The problem of suicide in the works of philosophers, sociologists, therapists and art texts.* – М.: Kogito Centre, 2001. – P. 270-353.
- 11 Ambrumova A.G. Suicidal behavior as an object of complex study // *Complex research suicidology: Collection of scientific works.* - М.: Publishing House. Mosk. Institute of Psychiatry USSR Ministry of Health. – 1986. – P. 7-25.
- 12 Pilyagina G.YA. Auto-aggressive behavior: pathogenetic mechanisms, clinical and typological aspects of diagnosis and treatment: Author. Dis. ... Doctor. honey. Sciences: 14.01.16. – Kyiv, 2004. – 32 p.
- 13 Polozhii B.S. Auto-aggressive behavior: pathogenetic mechanisms, clinical and typological aspects of diagnosis and treatment: Author. Dis. ... Doctor. honey. Sciences: 14.01.16. – Kyiv, 2004. – 32 p.
- 14 Popov YU. V. The concept of self-destructive behavior as a manifestation of a dysfunctional state of the person // *Review of Psychiatry and Medical Psychology them. VMBekhterev.* – 1994. – № 1. – P. 6-13.
- 15 Aftanas L.I., Deryapa N.R., Valimuhametova D.A. Adaptation to extreme geophysical factors and prevention meteorotropyh reactions. – Novosibirsk, 1989. – P. 22-26.
- 16 Burlakova E.B., Konradov A.A., Mal'ceva E.L.. The action of ultra-low doses of biologically active substances and low-intensity physical factors // *Chemical Physics.* – 2003 – Т.22, №2. – P. 21-40.
- 17 Aftanas L.I. The emotional space of the person: psycho-physiological analysis. – Novosibirsk: Publishing House of SB RAMS, 2000. – 126 p.
- 18 Cornelissen G., Halberg F., Wendt H. et al. Resonance of about-weekly human heart rate rhythm with solar activity change // *Biologia. Bratislava?* 1996. – N 51/5. – P. 749–756.

19 Gaidul' K.V., Voronin A.YU., Kulikov V.YU. et al. Effect hypogeomagnetic field on antibody and cell mediated immune response in mice // Heliogeophysical factors and human health: Materials of Intern. Symp. - On November 15-16, Novosibirsk, 2005. – P. 117.

20 Ambrumova A.G., Vrono E. M. Situational reaction to a suicide practice // Journal. nevropatol. and Psychiatry. SS Korsakov, 1985, T.85, №10, P.1557-1560.

21 T.I. Belikhina, B.V. Galich, G.S. Tursyngozhinova, E.B. Kuchina. Personality characteristics of persons residing in the territory of the former Semipalatinsk nuclear test site. // IV International scientific-practical conference «Chronic Radiation Exposure: Effects of low-dose» Russia, Moscow, November 9-11, 2010. – P. 78.

22 Tursungozhinova G.S., Shpakovskiy A.I. On the question of identifying alarm component in the psychological status of persons living in the territories affected by the harmfulness of the Semipalatinsk nuclear test site. // IV International scientific-practical conference SSMU «Ecology. Radiation. Health. «August 28, 2010, Semey. – P. 241.

23 Primary prevention of mental, neurological and psychosocial disorders. - М.: Meaning, 2002. – 127 p.

2-бөлім
ӘЛЕУМЕТТАНУ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

Абдикерова Г.О.

**Методология и методика
исследования интеграционных
процессов вузов с
работодателями**

Многие страны обозначают образование в качестве высшего национального приоритета, уделяют особое внимание развитию интеллектуального потенциала своего общества. Подготовка квалифицированных специалистов нового уровня неосуществима без интеграции образования, науки и производства. В мире существует различные формы и модели интеграции. Для того чтобы выбрать подходящую модель интеграции необходимо изучить социально-исторические опыты развитых стран и конкретных условий развития образования и науки в Казахстане. Унификация образования без национального своеобразия снижает эффект институциональной интеграции. Очень важно учитывать практику интеграции в мировое образовательное пространство развитых европейских стран.

В настоящее время формирование конкурентной образовательной среды требует от университетов рост эффективности и качества обучения на основе инновационного развития. Актуальным становится профессиональная компетентность и мобильность выпускников вузов в результате интеграционных процессов образования и производства.

Ключевые слова: интеграция, наука, образование, бизнес, производство, модель, работодатель, компетентность, мобильность.

Abdikerova G.O.

**Methodology and methods
of research integration of
universities with employers**

Many countries refer to education as a top national priority, pay particular attention to the development of intellectual potential of their society. Preparing qualified new level is impossible without integration of education, science and industry. In the world there are various forms and models of integration. In order to choose a suitable model of integration is necessary to study the socio-historical experience of developed countries and the specific conditions for the development of education and science in Kazakhstan. Unification of education, without national identity, reduces the effect of institutional integration. It is important to take into account the practice of integration into the world educational space developed European countries. At present, the formation of a competitive educational environment requires universities increase efficiency and quality of learning through innovative development. Becomes relevant professional competence and mobility of graduates as a result of integration of education and production.

Key words: integration, science, education, business, manufacture, model, employer, competence, mobility.

Әбдікерова Г.О.

**ЖОО жұмыс берушілермен
интеграция жасау үрдісінің
әдіснамасы мен әдістемесі**

Көптеген елдер білім беруді жоғары ұлттық артықшылық ретінде қарай отырып, өз қоғамының интеллектуалдық потенциалын дамытуға ерекше көңіл бөледі. Жаңа деңгейге сай келетін мамандарды дайындау білім мен ғылымның, өндірістің өзара интеграциясы болмайынша жүзеге аса алмайды. Әлемде интеграцияның түрлі формалары мен модельдері бар. Сәйкес келетін үлгіні таңдау үшін дамыған елдердің әлеуметтік-тарихи тәжірибелері мен Қазақстанда білім мен ғылымның дамуындағы нақты ситуацияларды зерттеу қажет. Өзіндік ұлттық айрықша белгілерінсіз білімнің унификациялануы институционалдық интеграцияның тиімділігін төмендетеді. Дамыған еуропалық елдердің әлемдік білім кеңістігіне интеграция жасау практикасын есепке алу өте маңызды.

Қазіргі уақытта бәсекеге қабілетті білімдік ортаны қалыптастыру университеттерден инновациялық даму негізінде тиімділікті дамыту мен оқытудың сапасын арттыруды талап етеді. Білім мен өндірістің интеграциялық үрдісі негізінде қалыптасатын ЖОО түлектерінің көсібі біліктілігі өзекті болуда.

Түйін сөздер: интеграция, ғылым, білім беру, бизнес, өндіріс, модель, жұмыс беруші, біліктілік, мобильділік.

**МЕТОДОЛОГИЯ И
МЕТОДИКА
ИССЛЕДОВАНИЯ
ИНТЕГРАЦИОННЫХ
ПРОЦЕССОВ ВУЗОВ
С РАБОТОДАТЕЛЯМИ**

Существуют различные мнения относительно цели университетов. К началу XIX века идеология высшего образования была сформулирована Вильгельм фон Гумбольдтом в Германии. По мнению Гумбольдта в основе университетского образования лежит принцип объединения научных исследований и обучения [1]. Совершенно по-другому рассматривает цель университетов ученый Джон Генри Ньюман в своей знаменитой лекции «Идея Университета». По его утверждению, цель университетского образования заключается в распространении и приобретении знаний, а не в получении нового [2]. По мнению известного историка, профессора Йельского университета Франка М. Тернера именно Ньюман сформулировал ключевые идеи и идеалы, при помощи которых обсуждаются направление, характер и цели университета и высшего образования в целом [3].

Университеты в основном должны заниматься обучением людей, сделать их активными, способными, образованными членами общества, а не привлекать их к научному исследованию, развивая ум и талант. Позиция Ньюмана приводит к мысли о разделении университетов и академии. Цель Университета – «учить студентов наукам», а цель академий – «расширение границ знаний» [4].

Американский футуролог К. Керр называет современные университеты мультиуниверситетами – интеллектуальными городами, играющими ведущую роль для окружающего социокультурного пространства [5]. Их целью является как раз сохранение и передача знания, так и поиск нового знания. Выбор моделей университетов – это важная задача в условиях индустриально-инновационного развития казахстанского общества. Наиболее распространенной в развитых странах является концепция исследовательского университета [6]. В современных условиях возникают университеты как региональные научно-образовательные и культурные комплексы (региональные университеты). Например, региональный социально-инновационный университет появился в результате слияния Шымкентского социально-педагогического университета и Академического инновационного университета. Этот вуз теперь претендует на звание самого крупного частного ву-

за южного региона и ставит своей дальнейшей целью постоянное повышение своего профессионального уровня, освоение инновационных технологий и методов преподавания.

По мнению российских ученых В.А. Журавлева, Н.С. Ладыжец, современный классический университет представляет собой сложный комплекс квазиавтономных систем с множеством функций – обучающих, исследовательских, технологических, культурологических, коммерческих, коммуникационных, производственных, издательских, воспитательных и рядом других, предполагающих, тем не менее, наличие сильного координирующего центра, осуществляющего многоуровневый университетский менеджмент. Переход от стратегии выживания к стратегии развития во многом зависит от университетского менеджмента [7]. По их мнению, все эти функции отражают деятельность современного пассионарного университетского менеджмента. Таким образом, существует и развивается концепция современного пассионарного университета.

В настоящее время формирование конкурентной образовательной среды требует от университетов роста эффективности и качества обучения на основе инновационного развития. Материально-техническая обеспеченность, соответствие современному стандарту и уровню развития, высокое качество обучения, методологическая и методическая обеспеченность инновационными методами и технологиями обучения позволят созданию предпринимательских университетов как конкурентоспособных субъектов образовательной деятельности.

Предпринимательский университет – это вуз, готовый «к принятию рисков при освоении новых практик, результат которых неясен» [8]. Необходимо отметить изменения роли университетов в современных условиях. Они в определенной степени влияют на экономическую жизнь общества. Все большей степени возрастает роль инновационных предпринимательских университетов.

В условиях реформирования сферы образования Казахстана всем стало понятно, что выпускники вузов должны обладать компетенциями, а не только знаниями. В век информационных технологий источники получения знания расширяются, тем самым падает актуальность давать только знания, которые достижимы возможностями компьютерной технологии и рядом других современных источников научной информации.

Актуальным становится перенос акцентов в образовании с простого получения знаний на

технологические методы обучения и развитие системного, конструктивного мышления [9]. Современный рынок требует компетентного специалиста, который обладает умением применить свои знания на практике. Ориентация университетского образования на интеграцию с бизнес-структурами и работодателями – это закономерный процесс становления социальных институтов. Теперь главное – найти именно такую модель интеграционных процессов, которая учитывает интересы и работодателей и вузов, но также соответствует основным направлениям государственной политики в сфере образования.

Основополагающие подходы к исследованию природы интеграционных процессов в обществе были заложены в трудах представителей различных школ и направлений экономической теории: Дж. Гелбрейта, Э. Чемберлина, Й. Шумпетера и др. Т. Парсонс рассматривает интеграцию как способ достижения определенного уровня солидарности [10]. Интеграция способствует сближению интересов сторон, развитию корпоративного духа в обществе, в деятельности социальных институтов.

Анализ интеграционной способности европейских вузов показал, что важными особенностями зарубежных высших технических школ являются: сотрудничество с промышленностью и тесная связь обучения с научно-исследовательской деятельностью; обеспечение технических вузов диверсифицированными источниками финансирования и эффективной системой фандрайзинга; привлечение профессорско-преподавательского состава на всех уровнях разработки и осуществления проектов; развитие научных парков, отраслевых учебно-производственных центров; разработка и введение в действие более эффективных механизмов стимулирования профессорско-преподавательского состава, осуществляющих подготовку специалистов технического профиля.

Типичным примером связи науки и производства является японская система исследований и развития. Это связь технологии и науки, которая трансформируется в связь между промышленностью и высшим образованием. В университетах поэтому «прижились» наука и продвинутое обучение, а в фирмах – прикладные исследования и тоже наука, но прикладного уровня [1, с.154].

Болонский процесс вызвал большие изменения в сфере образования стран Европы. На период до 2010 года были определены основные параметры и этапы реформирования. Однако Европа задумывается и о более далекой перспективе. В

этих целях в 2004 году был проведен опрос примерно 700 экспертов из 24 стран по вопросам будущего состояния образования и исследований до 2020 года [11]. По мнению экспертов, в 2020 году 60% выпускников средних школ Европы будут проходить дальнейшую подготовку в вузах. Главный акцент в образовании будет сделан на компетенциях и умениях будущих выпускников, их пригодности к занятости. Утверждается, что в программах бакалаврской подготовки до 20% учебного времени, а в программах магистратуры – до 12% будет посвящено общей подготовке, включая изучение иностранных языков. Остальной ресурс времени будет направлен на общепрофессиональную и собственно профессиональную подготовку.

Сложные и противоречивые процессы трансформации всех сфер жизни казахстанского общества предъявляют особые требования к качеству профессиональной социализации молодого специалиста. В современной науке профессиональная социализация рассматривается как явление, включающее в себя социальные взаимодействия, связанные с профессиональными отношениями и профессиональной деятельностью. Этот вид социализации осуществляется на трех уровнях: институциональном, групповом и личностном. Институциональный уровень формирует профессиональные качества специалиста, обуславливает его жизнеспособность. Групповой уровень определяется социокультурной средой, окружающей человека. Профессиональная группа, к которой принадлежит специалист, воздействует на него, оказывая влияние на его дальнейшее профессиональное поведение. Личностный уровень связан с формированием собственного профессионального опыта индивида, включенного в сферу профессиональной деятельности [12]. Профессиональная адаптация человека к быстро изменяющимся условиям окружающей среды, рынка труда станет существенно более эффективной, если его образовательные потребности будут удовлетворяться адаптивными технологиями обучения, разрабатываемыми с учетом изменении внешней и внутренней среды.

Стратегическая задача, озвученная в Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050. Новый политический курс состоявшегося государства» – создание общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда, обязывает перейти к всестороннему развитию главного ресурсного

потенциала XXI века – молодежного потенциала нашего государства.

Модернизация образовательной сферы Казахстана связана с переходом большинства учебных заведений страны на кредитную форму обучения, способствующую возрастанию творческой активности студентов. Кредитная технология обучения дает студенту возможность проявить свои личностные качества, стимулирует его активность на практических занятиях, а главное – создает условия для сотворчества преподавателя и студента. Эффективная организация учебного процесса, предполагающая определенный бюджет времени, непосредственно влияет на качество обучения, являющегося одной из основных форм успешной социализации личности.

Успешность перехода на инновационный путь развития в значительной мере зависит от степени восприимчивости высшего образования к технологическому прогрессу. Такая восприимчивость не в последнюю очередь зависит от характера и устойчивости взаимосвязи образования и практики. Если эта взаимосвязь не очень сильная, то существенно понижены возможности экономики в целом для разработки и освоения новых идей.

Несомненно, что интеграция образования, науки и производства приведет к повышению инновационного потенциала казахстанской экономики. Процессы интеграции развиваются в определенных организационных формах, таких как национальные и региональные технопарки, исследовательские университеты, НПО, консалтинговые фирмы и т.д. В настоящее время технопарки играют большую роль в инновационном развитии страны, в повышении интеграционного потенциала науки и производства. Три из десяти отечественных технопарков расположены на территориях Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахского политехнического университета им. К. Сатпаева и Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д.Серикова. Остальные семь технопарков находятся на территориях промышленных предприятий и научных центров.

В развитых странах отношения научных парков и университетов осуществляются на основе совместных действий, договоров по поводу передачи лицензии и патентов и т.д.

Высокий конкурентоспособный уровень подготовки кадров, хорошая материально-техническая база, спрос рынка на результаты научно-инновационной работы, защита интеллектуальной

собственности способствуют развитию инновационных процессов в обществе.

Использование инновационных методов и технологии в процессе подготовки студентов вуза, выявление факторов, лежащих в основе несбалансированности спроса и предложения молодых кадров на рынке труда, осуществление подготовки молодых специалистов через систему социального партнерства, оценка результатов и мониторинг деятельности высших учебных заведений – важная составляющая и залог их успешного развития в будущем. На данном этапе модернизации высшего образования в стране необходимо измерять уровень достигнутых результатов в показателях вклада вузов в социально-экономическое и общественное развитие региона, республики. Внедрение принципов дуального обучения на основе эффективно налаженного взаимодействия вузов с работодателями позволит решить многочисленные социальные проблемы с помощью превращения практической деятельности социологов и социальных работников в повседневный, поэтапный процесс становления компетентного специалиста.

Реализация компетентного подхода связана с удовлетворением потребности человека в профессиональном образовании, формированием стратегии личностного и профессионального развития. Именно такой подход позволяет обеспечить конкурентоспособность специалистов. Эффект достигается решением следующих задач:

- мотивирование личностного и профессионального развития;
- формирование профессиональной компетентности;
- освоение социально-коммуникативных, общепрофессиональных и специальных компетенций;
- формирование индивидуального стиля профессиональной деятельности;
- проектирование альтернативных сценариев профессионального будущего.

Основным условиям формирования профессиональной компетенции специалистов социогуманитарного направления относятся: философские, социологические, психологические и педагогические условия.

Философские условия формирования профессиональной компетенции характеризуются созданием мировоззренческого и ценностного плюрализма во мнениях участников образовательного процесса, формированием творческого субъекта познания, развитием интеллектуальных способностей студенческой молодежи и свободного выбора им модели культурного поведения.

Социологические условия профессиональной компетенции характеризуются обеспечением гуманистических условий формирования гражданской позиции молодежи, формированием разнообразных форм потребностей и интересов личности, реализацией творческих потенциалов молодежи в процессе труда, развитием внутренне мотивированную деятельности, социальной мобильности, навыков социальной коммуникации, самодисциплины и самоорганизации индивидуальной деятельности.

К педагогическим условиям, обеспечивающим эффективность формирования профессиональной компетентности молодежи – реализация работ по формированию социальной компетентности будущих специалистов в педагогическом процессе высшего учебного заведения и в различных сферах общественной жизни. Важными психолого-педагогическими факторами и условиями развития являются развитие внутренних ресурсов, формирование конструктивного отношения к реальности, позитивная профессиональная и личностная самооценка.

Страны Европы рассматривают Болонский процесс как важнейшую составляющую стратегии создания самой конкурентоспособной в мире экономики, основанной на знаниях.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби (КазНУ) первым среди вузов Казахстана и Центральной Азии подписал в городе Болонье (Италия) Великую Хартию университетов мира. Тем самым, было положено начало процессу практического вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство в рамках Лиссабонской конференции и Болонской декларации. Процесс международной интеграции направлен на создание единой международной системы сопоставимых образовательных циклов, академических степеней и квалификаций, а также объединение образовательных ресурсов ведущих университетов мира.

Сотрудничество профессионального образования и бизнеса было и остается одним из основных факторов развития кадрового потенциала Казахстана. В новых реалиях рыночного общества государство перестало быть единственным и основным «поставщиком» и «потребителем» профессиональных кадров. Встала задача поиска и формирования форм и механизмов сотрудничества, учитывающих интересы и возможности всех заинтересованных сторон (государства, бизнеса, общества, отдельных социальных групп и граждан).

Работодатель – заинтересованная сторона в определении цели и результата вузов-

кой подготовки. Сегодня существенно возрос вклад бизнеса, работодателя в определении задач и содержания образования. Фактически вопрос ставится таким образом, что в развитии образования должны участвовать две равноправные стороны – работодатели (бизнес) и академическое сообщество. Обе стороны должны хорошо знать нужды и интересы друг друга, действовать сообща и согласованно по поводу подготовки молодых специалистов. Привлечение работодателей к разработке образовательных программ и профессиональных требований к выпускникам выражается в согласовании с ними содержания образовательных программ, перечня профессиональных компетенций выпускников. Эти требования работодатели формируют на основе национальных (корпоративных) профессиональных стандартов. Вуз, в свою очередь, оказывает предприятиям методическую помощь в разработке профессиональных стандартов.

Сегодня большинство ученых рассматривают миссию университета в реализации единства интеллектуальной, социальной, культурной и образовательной функции. Типичным примером является Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

Формирование интеллектуальной молодежи в стенах университета осуществляется путем привлечения студентов в фундаментальные, прикладные и международные инновационные проекты, создания студенческих бизнес-инкубаторов и start-up компании. Широкое развитие получают волонтерские движения, направляющие энергию студенческой молодежи на социальные цели. Студенческими активистами организовываются различные акции по поддержке инвалидов, сирот и бедных слоев общества. Основные направления воспитательной работы КазНУ им. аль-Фараби: патриотическое, нравственное, духовное, правовое, культурно-массовое, творческое, социальное и физическое воспитание. Неотъемлемой частью повседневной деятельности университета является организация встреч видными представителями искусства, культуры и религии, приглашения работодателей на различные мероприятия научного и обучающего характера, проведение совместных тренингов, фокус-групп и научных семинаров.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби возглавил рейтинг высших учебных заведений, составленный Центром Болонского процесса и академической мобильности Министерства образования и науки Республики Казахстан в 2014 году. Ранжирование университетов

проводилось по пяти критериям: высокая концентрация талантливых студентов, преподавателей и исследователей; достаточность ресурсов; академическая мобильность; конкурентоспособность выпускников; научная деятельность.

В связи с намерениями унифицировать содержание и организацию профессионального образования под европейские требования, обозначенные Болонским соглашением, возникает проблема сохранения функции образования, воспроизводящей уникальную поликультурную ситуацию, характерной для казахстанской действительности.

В процессе интеграции в мировую образовательную систему современный казахстанский опыт должен быть совмещен как с традициями и лучшими образцами и технологиями обучения, унаследованными от советской системы образования, так и с собственно мировыми стандартами. Создание в Казахстане основы высокотехнологичной индустрии означает, что будут разрабатываться новые технологии, стимулирующие интеллектуальную активность, научно-исследовательскую деятельность и профессиональную компетентность личности. Поощрение конкурентных форм экономических отношений становится главной особенностью социальных технологий в сфере экономики. В сферу экономических отношений Казахстана активно внедряются инновационные технологии, стимулирующие инновационную активность казахстанского бизнеса.

Сегодня большой акцент делается на деловые качества специалиста. Это позволяет выделить модель социализации молодежи в РК. Государственная политика Казахстана, направленная на создание конкурентоспособной, инновационной экономики, создает реальные основы для формирования деловых качеств современной молодежи. Наша страна осознает важность развития своего «человеческого капитала», делая ставку на «умную экономику». Проведение единой государственной стратегии, направленной на внедрение высоких технологий и поддержку инноваций, требует воспитания конкурентоспособных кадров с деловыми качествами.

Основными характеристиками деловитости выступают высокообразованность, наличие креативных качеств, ответственность, этичность поведения, экстравертированность.

Заключение

В заключение хочется отметить, что выбор модели интеграционных процессов вузов и рабо-

тодателей можно осуществить с помощью метода моделирования, который поможет конструированию социальной реальности в контексте данной культуры. Построение новых моделей социальных процессов в условиях рынка служит главным ориентиром для появления различных теоретических направлений, целью которых является наиболее полное раскрытие энергии, инициативы, способности, дарований и талантов исследователей, ученых социогуманитарных наук. Поиск новых

моделей социального партнерства образования и производства необходимо для прогнозирования и проектирования новой формы организационных отношений, которая отличается гуманистическим и гражданским содержанием. Выстраивание новой модели социального партнерства вузов с работодателями на основе корпоративного управления способствует формированию профессиональной компетентности и обеспечивает профессиональную мобильность выпускников вузов.

Литература

- 1 Чередниченко В.С. Системы высшего образования развитых стран мира. Концепция, история и логика развития. – Алматы: «Казак университеті», 2001. – С.7.
- 2 Садовничий В.А., Белокуров В.В., Сушко В.Г., Шикин Е.В. Университетское образование: приглашение к размышлению. М., 1995.
- 3 Turner F. M. Newman's University and Ours // John Henry Newman, The Idea.
- 4 Newman, The Idea of a University, ed. F.M.Turner, Yale University Press, 1996.
- 5 Kerr C.A. The uses of the University. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982. – V. IX. – 204 p.
- 6 Майер Г.В. О критериях Исследовательского университета // Уральский государственный технический университет. Университетское управление: практика и анализ. – 2003. – № 3.
- 7 Журавлев В.А., Ладыжец Н.С. Пассионарный университетский менеджмент // Университетское управление. – 2003. № 1(24). – С. 4-8.
- 8 Кларк Б. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации. – М.: НИУ ВШЭ, 2011.
- 9 Яценко Л.А. Место университетского образования в образовательной системе Украины. Аналитический обзор международных тенденций развития систем образования № 8 (апрель – июнь 2004 г.).
- 10 Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000.
- 11 The European higher education and research landscape 2020. Enschede, Center for Higher Education Policy Studies, University of Twente. 2004. P. 28, 45, 55-56.
- 12 Вайсбург, А.В. Проблемы профессиональной социализации социологов в регионе // Журнал «Регионология». – 2009. – № 1. URL: <http://regionsar.ru>

References

- 1 VS Cherednichenko Higher education systems of developed countries. Concept, history and logic of development. – Almaty «Kazakh University, 2001. C.7.
- 2 Sadovnichy VA, Belokurov VV, VG Sushko, EV Shikin University education: an invitation to reflection. – M., 1995.
- 3 Turner FM Newman's University and Ours // John Henry Newman, The Idea
- 4 Newman, The Idea of a University, ed. F.M.Turner, Yale University Press, 1996.
- 5 Kerr C.A. The uses of the University. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1982. – V. IX. - 204 p.
- 6 Mayer G.V. On the criteria of research universities // Ural State Technical University. University Management: Practice and Analysis. – 2003. – № 3.
- 7 Zhuravlev V.A, Ladyzhets N.S. Passionate university management // University Management. – 2003. – № 1 (24). – S. 4-8.
- 8 Clark B. Creating Entrepreneurial Universities: Organizational transformation direction. – M.: HSE, 2011.
- 9 Yaschenko LA Place of university education in the educational system of Ukraine. Analytical review of international trends in the development of education systems number 8 (April - June 2004)
- 10 Parsons T. The structure of social action.
- 11 The European higher education and research landscape 2020. Enschede, Center for Higher Education Policy Studies, University of Twente. 2004. P. 28, 45, 55-56.
- 12 Вайсбург, А.В. Проблемы профессиональной социализации социологов в регионе // Журнал «Регионология». – 2009. – № 1. URL: <http://regionsar.ru>

Дадабаева Г.Р.,
Касымова Д.Б.

**Социокультурные аспекты в
поле формирования
Алматинской агломерации
(к постановке проблемы)**

В статье рассматриваются проблемные блоки в исследовательском поле формирования городских агломераций на примере Алматинской и состояние изученности темы развития агломераций. Историко-культурное развитие Алматы неразрывно связано с изменением политико-экономических векторов Казахстана, когда город из столицы независимого государства трансформировался в мегаполис регионального значения. Мегаполис в социокультурном отношении представляет собой симбиоз модернизационных процессов и веяния глобализации, и традиционных структур. В частности, потоки мигрантов – внутренних и иммигрантов – приводят к формированию внутри города своеобразных зон социокультурного отчуждения, со спецификой особой организации всех аспектов бытия – экономические ресурсы, рекреация, бытовой сектор и система развлечений и досуга. Часть этих зон уже трансформировалась в своеобразные анклавные или буферные зоны. Знание реалий социокультурного развития города и его пригородной зоны позволит эффективно воспроизводить человеческий капитал и его культурные формы, позволит преодолеть ограниченность кабинетных решений и выработать конструктивные решения для вывода страны и общества на путь инновационного развития.

Ключевые слова: алматинская агломерация, город, казахстанская идентичность, культура, социум.

Dadabayeva G.R.,
Kassymova D.B.

**Almaty agglomeration: socio
cultural aspects of its formation
(Concepts and approaches)**

Presented paper is focusing on problem clusters within the field of research: how are forming agglomerations and Almaty agglomeration particularly. The authors also concentrate on academic literature devoted to these complex issues. Historical and cultural development of Almaty is closely connected with the political moves in republic's history when the city lost its status and has been transformed into regional megalopolis. This megalopolis represents a symbiosis of contradictory processes – the influence of modernization and its outcomes, globalization affects while we still can observe traditional structures effectively functioning here. In particular, flows of inner migrants and growing migration gradually lead to forming inside of the city isolated zones alienating from other urban sectors. They are characterized by peculiar social organization, economic resources, recreation, entertainment sector, etc. Part of these zones has been transformed into certain enclaves or buffer zones. The present paper authors tried to define socio-cultural systematic factors which affect process of Almaty agglomeration. Knowledge of the city's socio cultural development realities along with its suburbs will provide an opportunity effectively reproduce human capital. Thus we can also avoid limits of mismanagement and are able to produce our own constructive ways to move in more innovative and positive for the country direction.

Key words: almaty agglomeration, city, kazakh identity, culture, society.

Дадабаева Г.Р.,
Касымова Д.Б.

**Саласындағы мәдени-
әлеуметтік аспектілері
(қойылған мәселеге)**

Мақалада зерттеу саласындағы қалалық агломерацияның құрылымдық басты проблемалық шығырлары қарастырылады, мысалға, Алматы қаласының агломерациясы мен агломерация дамуының тақырыбының таныс күйі қарастырылады. Алматы қаласының тарихи-мәдени дамуы Қазақстанның саяси-экономикалық өзгеруімен үздіксіз байланыста, қала тәуелсіз мемлекеттің астанасынан аумақтық мегаполис мағынасына ие болды.

Модернизация процесін, жаһандану лептерін, дәстүрлік құрылымдардың селбесуін ұсынады. Дербес жағдайда, мигранттар мен иммигранттардың тасқындары – қала ішіндегі өзіндік әлеуметтік-мәдени айыруларға әкеп соқтырады, болмыстың барлық аспектілерінің айрықша ұйымының өзгешелігімен – экономикалық ресурстар, рекреация, тұрмыстық сектор, ойын-сауық жүйесіне. Бұл зоналардың бір бөлігі өзіндік анклавтарға, буферлік зоналарға айналды. Қаланың және қала маңының әлеуметтік-мәдени дамуы жайлы реалий білімі – адам қаржысын, оның мәдени формаларын тиімді пайдалануға, мемлекет үшін де, сондай-ақ жаңа инновациялық дамуға сындарлы тұжырымдар мен ойларды көрсетеді.

Түйін сөздер: Алматы агломерациясы, қала, қазақстандық бірдейлік, мәдениет, социум.

**СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ
АСПЕКТЫ В ПОЛЕ
ФОРМИРОВАНИЯ
АЛМАТИНСКОЙ
АГЛОМЕРАЦИИ
(К постановке
проблемы)**

Алматы как агломерация: состояние проблемы

Выход на траекторию развития агломераций в Казахстане необходимо рассматривать как стремление выйти из тупика сырьевого развития и исторического бега по кругу из-за особенностей историко-географических детерминант и роли в системе международного разделения труда. Историко-культурное развитие Алматы неразрывно связано с изменением политико-экономических векторов Казахстана, когда город из столицы независимого государства трансформировался в мегаполис регионального значения. Алматы представляет собой уникальный социокультурный феномен в потоке истории казахского народа и Казахстана как продукта процессов геополитического развития Евразии. Город в настоящее время представляет собой модели единения прошлого и будущего через смешение архитектурных стилей, евразийскую космополитическую общность, которая проявляется в полифонии языкового и этнокультурного разнообразия, и миро-гражданского концепта общности, в которой сосуществуют разноуровневые и многоликие социокультурные сообщества. Поставленная руководством страны стратегическая задача по развитию городских агломераций как центров инновационных технологий с перспективой превращения Казахстана в один из центров экономической активности на евразийском пространстве [1] актуализирует с теоретической и прикладной точек зрения задачу комплексного систематического изучения социокультурных особенностей города Алматы и его пригородной зоны. Рыночные преобразования стимулировали миграцию населения из экономических стагнирующих районов в центр, идут процессы смены состава ранее однородных в этническом плане районов носителями иной культуры. Население г. Алматы, центра Алматинской агломерации, к 2015 г. насчитывает более 1 миллиона 450 тысяч жителей. Демографическая емкость территории, определенная (советское время) проектировщиками-градостроителями, допускает расселение 700 тысяч человек. Глава государства в Послании от 14 декабря 2012 года озвучено поручение «разгрузить» мегаполис за счет строительства 4-х городов-спутников. В 2007-2010 годах

проектной фирмой G4 City совместно с Австралийской компанией Kann Finch Group было разработано проектное предложение по строительству 4-х городов вдоль трассы Алматы – Капчагай, названных G4 City. Включение в сферу общегородского пространства пригородной зоны имеет явные положительные черты и может привести в то же время к серьезным негативным моделям развития. Как мегаполис Алматы предоставляет собой в социокультурном плане своеобразную мозаику, сотканную из космополитических (продукт модернизации и веяния глобализации) и традиционных линий, сугубо гражданское объединение автономных индивидов, находясь в фокусе властей в плане развития необходимой для жизнедеятельности инфраструктуры. Однако потоки мигрантов – внутренних и иммигрантов – приводят к формированию внутри города своеобразных зон социокультурного отчуждения, со спецификой особой организации всех аспектов бытия – экономические ресурсы, рекреация, бытовой сектор и система развлечений и досуга. Часть этих зон уже трансформировалась в своеобразные анклавы или буферные зоны.

Общество Казахстана представляет собой сосуществование базовых конструкторов традиционного общества и наложений/приложений либеральных моделей ускоренной/импортированной модернизации, заимствованных в западных обществах, частично реализованные в советский период. Именно в процессе формирования мегаполиса из Алматы в период после 1991 г. проявились наиболее выпукло эти противоречия и возможности сосуществования этих моделей. Мегаполис в социокультурном представляет собой мозаику, сотканную из космополитических (продукт модернизации и веяния глобализации) и традиционных линий, сугубо гражданское объединение автономных индивидов, находясь в фокусе властей в плане развития необходимой для жизнедеятельности инфраструктуры. В рамках формирования агломерации из города и прилегающих сельских населенных пунктов – села и города-спутники – необходимо их изучение как социокультурной целостности, в том числе и потенциал их совместимости или взаимодополняемости, учитывая различия и зоны риска. Объектом исследования должно стать население формирующейся Алматинской агломерации, различное по демографическим, этнокультурным и социально-экономическим показателям. В фокусе исследовательского интереса находятся социокультурные процессы в подсистемах агломерации, оказывающие факторное воздействие на

её формирование: миграции, социокультурная адаптация, межэтнические взаимоотношения, акторы городской среды – городские власти и неформальные структуры, представляющие интересы жителей города. В рамках социокультурного подхода формирующаяся агломерация рассматривается с позиции социального пространства как сложный социально-экономический объект. Этот объект обладает конструктивным и деструктивным структурирующим потенциалом для создания групповых и личностных моделей восприятия (когнитивные стереотипы поведения и стратегии выживания), их взаимодействия с городскими властями, сообществами, группами. Такое видение агломерации позволит выявить её внутреннюю социокультурную структуру, границы и оценить эффекты и последствия от развертывания процессов расширения поля и действия акторов на разных уровнях. Теоретико-методологические основания (феноменологические теории) и методический исследовательский аппарат (междисциплинарные подходы) фиксации и анализа эмпирического материала могут послужить основой для поиска эффективных вариантов развития агломерации с учетом социокультурной дигностики пространства и предложить научное сопровождение мониторинга социокультурных процессов.

Применяя достижения ведущих исследовательских направлений (феноменология, городские исследования), необходимо выявить реальный опыт взаимодействия административных структур, местных органов неформального самоуправления, деловых кругов по разрешению конфликтов, т.к. руководство города сталкивается с управлением сложноструктурированным социумом, что требует анализа сложившейся социокультурной ситуации, интерпретации городского, пригородного и формирующегося агломерационного пространства через призму основополагающего фактора – культуры. Перед исследователями стоят задачи определить системные факторы социокультурной природы, оказывающие влияние на процессы формирования Алматинской агломерации.

При этом основной целью должна стать разработка научно-методических подходов к эффективному развитию Алматинской агломерации с учетом социокультурных особенностей слияния городского и сельского пространств при высокой вероятности социетальных рисков для формирования стратегии управления урбанизированным комплексом. К настоящему времени накоплен и требует системного анализа комплекс офици-

альных источников (государственные указы и распоряжения, результаты картографирования, статистические расчеты, экономические выкладки), имеются обширные архивные данные, проведены различного рода полевые социологические исследования, даны предварительные экспертные оценки перспектив развития города и пригородной зоны. Необходимо комплексное описание агломерации как социокультурной целостности через взаимоотношения между его акторами – административные структуры и институты, социальные группы и индивиды, проживающие в городе или временно удовлетворяющие за его счет свои потребности, объекты-памятники материальной культуры, средства сообщения и информации, идеи, нормы и ценности. Какие социокультурные практики используют население города и его административные структуры относительно объектов общего пользования – экономические и культурные ресурсы, как складываются отношения между акторами по поводу социально-значимых объектов и какие формы эти взаимоотношения принимают? В целом, исследовательское поле формирования Алматинской агломерации видится в плане поиска ответов на следующие задачи: 1) выявить основные социальные, экономические и пространственно-временные факторы, влияющие на формирование социокультурного облика зон в рамках Алматинской агломерации; 2) установить факторы подвижности социокультурных кластеров города и составить карту распространения социокультурных параметров развития агломерации; 3) определить виды, характер и особенности многофакторных социетальных рисков как кумулятивного результата антропогенной нагрузки в агломерации через изменение (по содержанию и форме) в интеллектуальном и этическом осмыслении социумом своего образа жизни на основе замеров качества жизни и самочувствия населения города и пригорода; 4) путем сопоставления экономически и социокультурно активных районов города, инновационных зон (факторные кластеры) оценить их агломерационный эффект для стимулирования социально-экономической жизни города и прилегающей зоны. 5) выявить потенциал единства и различий/интерпретаций культурного единства как основы формирования идентичности горожанина и гражданина и системы диспозиций, что составляет *социо-культурный каркас города*; 6) определить особенности построения системы многоуровневого управления агломерацией с учетом социокультурной диагности-

ки поля взаимодействия агентов социальной среды.

Предварительные результаты, оформированные в ходе поледующих исследований, позволят разработать научно-методические подходы к формированию векторов развития Алматинской агломерации в ходе реализации «Стратегии Казахстана-2050» и индустриально-инновационного будущего страны. Изучение изменения облика Алматы как уникального социокультурного феномена в потоке истории казахского народа и Казахстана, участника процессов геополитического развития Евразии и формирования мирогражданского концепта общности, представляет огромный научный и практический интерес в рамках междисциплинарных исследований.

Накопленные к настоящему времени в отечественной науке исследования о развитии города (в том числе и Алматы), средовой специфики социального и экономического пространства не позволяют сформулировать теоретико-практическую модель формирования агломерации с точки зрения оценки социокультурного поля. Основная проблема, стоящая перед административными кругами и исследователями это выяснить соотношение объективного и субъективного в социокультурном, и степень влияния иных факторов на их динамику. Процессы взаимовлияния города и пригородной зоны должны иметь научнообоснованное объяснение (дорожная карта). Городские исследования инициируют новые подходы и приемы. Реалии и вызовы современного этапа развития Казахстана и города Алматы вызвали к жизни новую социокультурную географию города, его окрестностей и близлежащих населенных пунктов. Новые реалии наслаиваются на устоявшиеся типы социокультурного бытия, и смешиваясь с ними формируют новые виды капитала- человеческого, культурного, социального и экономического. Перетоки информации через средства социальной коммуникации представляют способы создания нового знания, и именно они становятся движущей силой/фактором инновационного развития. Именно в городской среде наиболее эффективно протекают процессы формирования гражданской солидарности, культуры мира и согласия. Если основные навыки социального общения закладываются в семье и образовательных учреждениях, и кроме того, семья выполняет роль воспроизводства этнокультурной составляющей личности, то внешняя среда выступает как своего рода заказчик и потребитель социокультурных возможностей индивида. В городе Алматы внешняя среда

является во многом определяющей, т.к. именно здесь человек удовлетворяет свои насущные жизненные потребности через экономическую деятельность и потребление, социальные услуги и общение, реализует личностный потенциал и получает образование. В какой степени внешняя городская среда отвечает всему этому в зависимости от состава населения и специфики демографических, социально-экономических и этнокультурных параметров? Во внешней среде индивиды перенимают и учатся ценить культурный опыт и наследие других, делятся своими переживаниями и достижениями, ощущают общность

Степень разработанности проблемы. Изучение социокультурных аспектов развития агломерации возможно в рамках междисциплинарных исследований. В западных исследованиях выделяются направления изучения городского пространства, теоретическая база которых была заложена классиками социологии (Э.Дюркгейм [2], М.Вебер [3], Ф.Теннис [4], Г.Зиммель [5]) – становление города как части индустриального общества. Изучение социокультурных и коммуникативных особенностей развития города было заложено В.Зомбартом [6], М.Вебером [3] и Ф.Броделем [7]. Современные городские исследования опираются на исследовательские позиции и принципы, наработанные в процессе оценки социально-экономических последствий генезиса городского пространства по мере развития агломераций Чикагской школы социологии и ее современных последователей [8]. Работы по социоурбанистике раскрывают специфику городских процессов. Концептуальные подходы к городским исследованиям были заложены Лаппо Г. [9], Дридзе Т. [10], Поляном П.М. [11]. В работах Лаппо Г.М. [9] разработаны теоретико-методологические подходы к рассмотрению агломераций как особого типа жизненной среды в пространственных рамках. Школа изучения городского пространства Т.Дридзе исследует развитие городского пространства с экоантропоцентрического подхода – что есть город для человека и как он себя в нем ощущает. Планирование развития города и его среды в российских теоретических и прикладных исследованиях исходит из необходимости проведения социальной «диагностики» с использованием технологий социального проектирования.

В.Глазычев рассматривает агломерации как политикоэкономический феномен – результат договорных схем в треугольнике – властные структуры – бизнес-сообщества и население,

роль каждого из них зависит от состояния времени и места и природы власти таковой [12]. Российские исследователи выделяют особенности развития агломераций в постиндустриальную эпоху [13]. Социокультурные особенности городской среды как потенциальных источников социальных конфликтов рассматриваются в работах Ж. Зайончковской [14] и О.Вендиной [15].

В казахстанской науке отсутствуют системные и комплексные исследования по рассматриваемой проблеме – особенности городского управления и городских режимов, формированию нового городского социокультурного пространства, развитию новой социальной архитектоники города и пригородной зоны и особенностям этнокультурного взаимодействия сообществ, хотя в последнее время появились работы прогнозистического характера о перспективах развития агломерационных моделей в регионах страны – социальные предпосылки и экономический потенциал [16], выдвигаются различные предложения о модели развития Алматинской агломерации как туристско-рекреационного центра [17]. Что представляет собой знание о городе, ставшем в одночасье мегаполисом факторах его развития уже в качестве агломерации? Видимое знание представлено в официальных отчетах, социологических и маркетинговых исследованиях. Комплекс материалов, опубликованных административными структурами, определяет значимость агломерационного развития с учетом положительных экономических эффектов для города и прилегающих зон [18]. Есть работы по историко-культурным аспектам изучения города и прилегающей зоны [19]. Современная казахстанская урбанистика представлена рядом социологических исследований [20]. Факторный анализ этнокультурной ситуации в городском пространстве проделан в работах Забировой А. [21] и Алексеенко А. [22]. Влияние межэтнических отношений на состояние казахстанского общества рассматриваются в работах Ж.Кыдыралиной [23].

Алматинскую агломерацию следует рассматривать как сложное социокультурное образование, призванное стать агломерацией нового типа в постиндустриальную эпоху как центр инновационных технологий, поэтому необходимо обратить внимание на факторы воспроизводства человеческого капитала. Государственно-централизованная модель управления городским пространством в Казахстане постепенно модифицируется в смешанную с участием бизнес-секторов и институтов гражданского общества

для решения социально-значимых проектов. Управление городским сообществом, основанное на применении традиционных социокультурных форм организации сообществ и трендов модернизации, при рациональном использовании имеющихся ресурсов, позволит увеличить инновационный потенциал города и минимизировать социетальные риски. Новый облик Алматы будет способствовать становлению его как места межрегиональной активности деловых кругов в евразийском масштабе. Исследователи городских процессов в их развертывании получают возможность применить полученные результаты при разработке планов и программ социокультурного развития агломерации, оказывать консультационные услуги бизнес кругам и для руководителей социальноориентированных проектов города.

В качестве методологической основы целесообразно использовать социокультурный подход (город как саморазвивающаяся социокультурная система, единство объективных условий и субъективной практики), принимая во внимание и факторы политико-экономического характера (синтетические теории, охватывающие микро-, мезо- и макро-уровни бытия общества – экономические, госуправления, социологии, культурологии), что находится в русле авторитетных исследовательских традиций – феноменологической, герменевтической, сравнительных исторических исследований и постструктуралистской теории. Для сбора и обработки материала возможно применить общенаучные методы анализа, синтеза, моделирования, сравнительно-исторический, синергетические теории управления социальными системами, социального отбора, социального действия, социального обмена и структурно-функционального анализа, теории социального конфликта, социальных изменений, культурной памяти, теории, концепты генетического структурализма и анализа дискурсивных практик. Анализ данных соцопросов с применением программы факторного анализа SPS и методов качественной социологии.

Заключение

Некогда устойчивое в политикоэкономическом плане поле городского и сельского пространств Алматы и Алматинской области, созданное усилиями правящего режима при жестко структурированном контроле за сферами производства, потребления и расселения (прописка), подверглось внутренней критике в годы горбаче-

вской перестройки (поздний период правления Д.Кунаева, декабрьские события 1986 г.), прошло серьезные испытания за годы после 1991 г. (экономический кризис, формирование моделей рыночной экономики, трансформация социальной структуры, миграции, культурные метания и воздействие внешней среды- модернизация новой волны и глобализация). Однако за период после 1991 г. не было проведено ни одного комплексного исследования по выявлению типологических и специфических особенностей развития города и села в социокультурном ключе, не считая обзоров экспертов ООН и Всемирного Банка по индексированию человеческого развития Казахстана. Как сосуществуют модели стратегий выживания в городе и пригородной зоне у социальных групп (дифференцированных по специфике из социального и культурного капитала) при наступательном давлении глобализационных трендов – консьюмеризм, рыночные взаимоотношения, западная культура, и поиски этнокультурного возрождения/самоопределения?

Каким видит дальнейшее развитие города и его прилегающей зон население и как люди артикулируют свои представления о его настоящем и перспективах на будущее и аргументируют те или иные спорные позиции? Как те или иные социальные, этнические и культурные группы относятся к городскому пространству и разделяют его по тем или иным параметрам на общее/разделяемое или присвоенное? Как производится/воспроизводится культурное пространство и ценности в рамках города и пригородной среды с точки зрения концептов устойчивого развития, социетальной безопасности и взаимодействия культур/цивилизаций?

Знание реалий социокультурного развития города и его пригородной зоны позволит эффективно воспроизводить человеческий капитал и его культурные формы, позволит преодолеть ограниченность кабинетных решений и выработать конструктивные решения для вывода страны и общества на путь инновационного развития. Алматы не может застрять между прошлым, разрываемым традиционным видением его как политико-экономической среды и местом/магнитом притяжения потоков мигрантов в поисках лучшей доли и неопределенным будущим, которое видится прежде всего в конкуренции с Астаной, куда постепенно, руководствуясь административными решениями, передислоцируются основные градообразующие организации – банки, финансовые учреждения и т.д. Граждане современного Казахстана, и, в

частности Алматинской агломерации, должны иметь возможность понять, в каком социокультурном пространстве они живут, и выстраивать стратегии выживания, соответствующие реаль-

ным вызовам времени и ситуациям, а управляющие структуры на основе социокультурной диагностики смогут обоснованно программировать развитие агломерации.

Литература

- 1 Назарбаев Н.А. Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии: Послание Президента РК народу Казахстана // Казахстанская правда. – 2006. – 2 марта;
- 2 Durkheim, Émile. The Rules of Sociological Method, Preface to the Second Edition, trans. W.D. Halls, The Free Press, 1982.
- 3 Weber, Max. The City, New York, Free Press. 1966.
- 4 Ритцер, Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.: ил. – Серия «Мастера психологии».
- 5 Simmel, Georg, 1950, The Sociology of Georg Simmel, Compiled and translated by Kurt Wolff, Glencoe, IL: Free Press.
- 6 Зомбарт В. Собрание сочинений: в 3 т. – СПб.: Владимир Даль, 2005.
- 7 Braudel, F., Capitalism and Material Life : 1400-1800, New York, Harper & Row, 1973.
- 8 Abbott, Andrew. Department and Discipline: Chicago Sociology at One Hundred. Chicago: University of Chicago Press. 1999.
- 9 Лаппо Г. М. География городов. – М.: Владос, 1997. – 480 с.; Лаппо Г., Полян П., Селиванова Т. Агломерации в России в XXI веке. – 52 с. // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.friio.ru/uploads_files/Lappo.pdf
- 10 Дридзе Т. М. Коммуникативные механизмы культуры и прогнозно - проектный подход к выработке стратегии развития городской среды // Город как социокультурное явление исторического процесса./Отв. ред. Э. В. Сайко. М.: Институт социологии РАН, 1995.
- 11 Полян П.М. Городские агломерации. // Национальный атлас России. М.: ПКО Картография, 2007. Л.128-129 (совм. с Т.И.Селивановой); Полян П.М. Наукограды России: вчерашние запретные и полузапретные города – сегодняшние точки роста. // Мир России. - 2008. - № 1, – с.20-49. (Совместно с Г.М.Лаппо).
- 12 Глазычев В. Л. Урбанистика. – М.: Европа; Новая площадь, 2008. – 218 с.; Глазычев В. Л. Политическая экономия города. – М.: Дело, 2009. – 189 с.; Глазычев В. Л. Город без границ. – М.: Территория будущего, 2011. – 398 с.
- 13 Большакова В. Челябинская агломерация в системе расселения страны и региона //Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: строительство и архитектура. 2013, №2, том 13// Электронный ресурс. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/chelyabinskaya-aglomeratsiya-v-sisteme-rasseleniya-strany-i-regiona>.
- 14 Иммигранты в Москве. Под ред. Ж.А. Зайончковской. – М.: Три квадрата, 2009.
- 15 Вендина О.И. Московская идентичность и идентичность москвичей //ИЗВЕСТИЯ РАН. СЕРИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ, 2012, № 5, с. 27–39.
- 16 Притворова Т.П., Косдаулетова Р.Е. Развитие агломерации в Восточном Казахстане: предпосылки и условия для роста. // Вестник КарГУ. – 2014. – №1. – С. 20-28.
- 17 Чиканаев А. Актуальные проблемы крупных городов и агломерации Казахстана: поиски путей их решения //Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы большого города: архитектурная теория и практика», Алматы, 2013. 20.
- 18 Отчет акима Алматы Ахметжана Есимова по итогам 2011 года перед населением города // <http://vecher.kz/node/9665>; Алматы область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Т. 3 : стат. сб. / Агентство РК по статистике / ред. А. А. Смаилов. – Астана : [б. и.], 2011. – 180 с.
- 19 Город мой Алма-Ата. Сост. М.Зендлин. Алма-Ата: Казахстан. – 1971. - 248 с. Маляр И. Их именами назвали улицы: очерк-путеводитель. – Алма-Ата: «Жалын», 1983. – 183 с.; – Алматы: Энциклопедия. Под ред. Р.Нургалиева. – Алматы: Казак энциклопедиясы, 1996. – 344 с.; История Алматы: В 2-х Т. – Алматы, 2006.
- 20 Сыргакбаева А. Философия города. – Алматы, 2006, – 234 с.; Асанбаев М. Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане: выводы, меры, рекомендации. Алматы, 2010, Фонд Сорос Казахстан. - 234 с.; Султангалиева А. Город и люди: социокультурная трансформация в Казахстане. – Алматы: 2010. – 244 с.
- 21 Забирова А.Т. Сельско-городская миграция казахов в Астану (мотивы миграции, механизмы адаптации и этническая идентичность) // Саясат. Политика: информационно-аналитический журнал. 2001. №3. С.24-31.
- 22 Алексеенко А.Н. Внутренние миграции в Казахстане и проблема формирования «нового» городского пространства. //Миграции и диаспоры в социокультурном, политическом и экономическом пространстве Сибири. Рубежи XIX – XX и XX – XXI веков / Научный редактор д.и.н. проф. В.И. Дятлов. – Иркутск: Отгиск, 2010, с. 115–131.
- 23 Кыдыралина, Ж. У. Этнос и религия в Казахстане/ Ж. У. Кыдыралина. – Астана: Елорда, 2007. – 224 с.

References

- 1 Nazarbayev N.A. Strategy of Kazakhstan's entering 50 most competitive countries. President of Kazakhstan message to the people of republic // Kazhstanskaya Pravda. – 2006. – 2 March.
- 2 Durkheim, Émile. The Rules of Sociological Method, Preface to the Second Edition, trans. W.D. Halls, The Free Press, 1982.
- 3 Weber, Max. The City, New York, Free Press. 1966.
- 4 Ritzcher, Jorge. Modern theories of sociology. 5 ed. – StP: Piter, 2002. – 688 p.: il. – Seriya «Mastera psilogiui».
- 5 Simmel, Georg, 1950, The Sociology of Georg Simmel, Compiled and translated by Kurt Wolff, Glencoe, IL: Free Press.
- 6 Zombart, V. Collection of works: III v. – StP: Vladimir Dal, 2005.
- 7 Braudel, F., Capitalism and Material Life : 1400-1800, New York, Harper & Row, 1973.
- 8 Abbott, Andrew. Department and Discipline: Chicago Sociology at One Hundred. Chicago: University of Chicago Press. 1999.
- 9 Lappo G.N. Geography of the cities. – M.: Vldos, 1997. – 480 p.; Lappo G., Polyan P., Selivanova T. Agglomerations in Russia in XXI century. – 52 p. // Elektronii resurs. Rezhim dostupa: http://www.friio.ru/uploads_files/Lappo.pdf
- 10 Dridze T.M. Communicative mechanism of culture and prognosis – the project approach to strategy formation //Gorod kak sorziokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsessa/Отв. ред. Е.В. Saiko. M.: Institut sotziologii RAN, 1995.
- 11 Polyan P.M. Cities agglomerations //Natsionalnyi atlas Rossii. M.: PKO Kartografiya, 2007. p.128-129 (sovm. s T.I. Selivanovoi); Polyan P.M. Russian «Naukograds»: yesterday's forbidden cities – today's growing point // Mir Rossii. – 2008. – № 1, – p.20-49. (sovm. s G.M. Lappo).
- 12 Glazychev V.L. Urban Studies. – M.: Evropa; Novaya ploshhad, 2008. – 218 p.; Glazychev V.L. Political Economy of the city. – M.: Delo, 2009. – 189 p.; Glazychev V.L. City without borders. – M.: Territory of the future, 2011. – 398 p.
- 13 Bolshakova V. Chelaybinks agglomeration in system of country development //Vestnik Yazhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: stroitelstvo I arhitektura. 2013.-№2.-tom13// Elektronii resurs. Rezhim dostupa :<http://cyberleninka.ru/article/n/chelyabinskaya-aglomeratsiya-v-sisteme-rasseleniya-strany-i-regiona>.
- 14 Immigrants in Moscow. Ed. Zh.A. Zaionchkovskoi. – M.: Tri kvadrata, 2009.
- 15 Vendina O.I. Moscow identity and identity of Moscovites //Izvestiya RAN. Seriya geographicheskaya, 2012, №5, pp. 27–39.
- 16 Pritvorova T.P., Kosdauletova P.E. development of agglomeration in Eastern Kazakhstan: growth prerequisites and conditions. // Vestnik KarGU, 2014, №1. p. 20-28. C. 20-28
- 17 Chikanayev A. The acute problems of cities and agglomerations in Kazakhstan: in search of problems solving //Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Aktualnie problemy bolshogo goroda: arhitekturnaya teoriya I praktika», Алматы, 2013.
- 18 «Report on results of 2011 Almaty development» akim Ahmedzhan Esimov informs city population //http://vecher.kz/node/9665; Almaty region: Census on 2009 Kazakhstan. V. 3: stat. sb. / Agenstvo RK po statistike ; red. A.A. Smailov – Astana : [б. i.], 2011. - 180 p.
- 19 My city – Almaty. Ed. M. Zendlin. Alma-Ata: Kazakhstan. – 1971. - 248 p. Malyar I. Streets were named after them. – Alma – Ata: «Zhalyn», 1983. –183 p. Almaty: Encyclopedia . Ed. R. Nurgaliev.- Almaty: Kazak Encyclopedia, 1996. – 344 p.; History of Almaty: V I-II. – Almaty, 2006.
- 20 Syrgakbaeva A. Philosophy of the city. – Almaty, 2006, – 234 p.; Asanbayev M. Analysis of the internal migration in Kazakhstan: conclusions and recommendations. Almaty, 2010, Fond Soros Kazakhstan. – 234 p.; Sultangaliyeva A. City and people: socio-cultural transformation in Kazakhstan. – Almaty: 2010.- 244 p.
- 21 Zabirowa A.T. Rural – urban migration to Asrana (motives of migration, mechanism of adaptation) // Saysat. Politika: informatsionno-analiticheskii zhurnal.2001. №3. C.24-31.
- 22 Alekseenko A.N. Domestic migration in Kazakhstan and problems of «new» urban space formation // Migration and Diasporas in modern political, socio-cultural and economic space of Siberia. Between XIX-XX and XX-XXI centuries. Ed. prof. V.I. Dyatlov. Irkutsk: Okhotsk, 2010, p. 115.
- 23 Kadyralina, Zh.Y. Ethnos and religion in Kazakhstan / Zh. Y. Kadyralina. – Astana, Elorda, 2007. – 224 p.

Дуанаева Ш.Е, Бәйнеш Ш.Б.

**Тұлғаның эмоционалдық
аймағы гендрлік
айырмашылық ретінде**

Бұл мақалада негізгі гендрлік психологияның даму тарихы мен гендрлік айырмашылық, гендрлік сәйкестілік ұғымдары теориялық тұрғыдан талданған. Сонымен қатар, эмоционалды интеллект категориясы кеңінен талданып, ұғымның даму тарихы мен эмоционалды интеллект аймағындағы негізгі гендрлік айырмашылықтар қарастырылған. Эмоционалды интеллект, жалпы эмоционалдылық тұрғысынан гендрлік айырмашылықтар талданып, эксперименттік зерттеу жүргізілді. Зерттеу нәтижесіне сәйкес әйелдерде эмоционалды интеллект тікелей қарым-қатынасқа тәуелді болса, ерлерде эмоционалды-еріктік өзін-өзі реттеуге тәуелді екендігі анықталды.

Түйін сөздер: гендр, гендрлік айырмашылықтар, жыныс, гендрлік сәйкестілік, эмоционалдылық, эмоционалды интеллект.

Duanayeva Sh.E., Baines Sh.B.

**Emotional area of the individual
as gender differences**

In this article, from a theoretical point of view, to discuss the psychology of gender, as well as gender differences and gender identity. And is widely considered as the category of emotional development rights and gender differences of emotional intelligence. Further experimental work is based on the study of gender differences in the emotional intelligence realm of man. The results of this study revealed that emotional intelligence in women is directly related to sociability, and men established a direct relationship emotional and volitional self-regulation.

Key words: gender, gender differences, gender (sex), gender identity, emotional, emotional intelligence.

Дуанаева Ш.Е, Бәйнеш Ш.Б.

**Гендерные различия
в эмоциональной
области индивида**

В данной статье с теоретической точки зрения рассматривается развитие гендерной психологии, гендерные различия и гендерная идентификация. Широко рассмотрены категории развития эмоциональной сферы человека, гендерные различия эмоционального интеллекта. Проведена экспериментальная работа, основанная на изучение гендерных различий в эмоциональной сфере человека. По результатам данной работы выявлено то что, эмоциональный интеллект у женщин непосредственно связан с общительностью, а у мужчин установлена прямая зависимость эмоционально-волевой саморегуляции.

Ключевые слова: гендер, гендерные различия, пол, гендерная идентификация, эмоциональность, эмоциональный интеллект.

**ТҰЛҒАНЫҢ
ЭМОЦИОНАЛДЫҚ
АЙМАҒЫ ГЕНДЕРЛІК
АЙЫРМАШЫЛЫҚ
РЕТІНДЕ**

Ерлер мен әйелдердің психологиялық ерекшеліктерін зерттеу тек бір адамға ғана қатысты емес, бүкіл қоғамды қамтитын мәселе.

Соңғы уақытта адамның жыныстық ерекшеліктері және олардың психологиялық айырмашылықтары жаңа қоғамда белсенді талданып жатқан сұрақтар қатарында. Мәселен, ер адам мен әйел адамның қазіргі қоғамдағы рөлі үлкен өзгерістерге ұшырап жатыр. Бұл өз кезегінде қоғамның талабына сәйкес нарықтық-экономикалық қатынаста субъект-субъект қарым-қатынасының жағымды орнатуына қажет алғышарт ретінде қарастырылатын көрсеткіштер болып отыр.

Гендрлік психология – тұлғаны белгілі-бір жыныс өкілі ретінде оның қалыптасу мен дамуының заңдылықтарын зерттейтін психологияның бір саласы болып табылады. Ал оның жыныстық психологиядан айырмашылығына келетін болсақ, гендрлік психология ерлер мен әйелдердің психологиялық ерекшеліктерін ғана емес, жыныстық дифференциация, стратификация, иерархизация құбылыстары нәтижесіндегі тұлғаның даму заңдылықтарын зерттейді. Жыныс психологиясын әйел мен ерлер арасындағы физиологиялық және биологиялық айырмашылықтарды қарастыратын болса, ал гендрлік психология бұл айырмашылықтардың әлеуметтік (статустық, әлеуметтік позиция, рөлдік, қарым-қатынастық, таптаурындық, т.б.) жағын зерттейді [1]. Бұл мақалада біз гендрлік айырмашылықтың адамның эмоция аймағымен байланыстырып қарастырамыз, атап айтқанда эмоционалдылық немесе эмоциялық интеллект сферасындағы өзгешеліктер.

Жалпы эмоциялық интеллектті (ЭИ) зерттеуге қызығушылықтың өсуі осы феноменнің концептуалды өрісінің көптеген ақ дақтарымен байланысты болғанындай, қолданбалы зерттеулер қажеттіліктерімен де байланысты. Эмоциялық интеллект мәселесін шетелдік ғалымдар барынша белсенді зерттеуде. Дж. Мейер, П. Сэловей, Д. Карузо, Д. Гоулман, Г. Орме, Д. Слайтер, Х. Вейсингер, Р. Стернберг, Дж. Блок секілді есімдерді еске түсірсек жеткілікті. Ресейлік психология ғылымында эмоциялық интеллект ұғымын алғаш рет Г.Г. Гарскова қолданды [2]. Қазіргі таңда посткеңестік кеңістікте эмоциялық интеллект зерттеумен Д.В. Люсин, Э.Л. Носенко, Н.В. Коврига,

О.И. Власова, Г.В. Юсупова, М.А. Манойлова, Т.П. Березовская, А.П. Лобанов, А.С. Петровская және т.б. айналысып жүр. Өз зерттеуімізде біз шетел психологиясындағы «эмоциялық интеллект» ұғымын дайындау процесін қарастырып, осы терминді отандық психология ғылымының категориялық аппаратына енгізудің алғышарттарын анықтаймыз.

1970-1980 жылдардың соңында эмоция мен ойлаудың өзара әрекеттесуін зерттеуге деген қызығушылықтың артқаны байқалады [2]. Эмоционалды және когнитивтік процестердің өзара өнімді әрекеттесуі туралы идеяны біраз зерттеулер дәлелдеп шықты. Бұл кезеңде эмоциялар туралы сананың ішкі жүйесінің бірі ретінде айтылады. Эмоцияның когнитивті теориясы оны ақылдың функциясы ретінде қарастырады. Р. Лазарустың когнитивті концепциясында эмоцияның танымдық детерминациясы туралы идея орталық болып табылады. Когнитивті жанамаулау эмоцияның пайда болуы үшін қажетті шарт ретінде қарастырылады. Р. Лазарустың концепциясында екі ереже басты болып табылады [4]:

1. Әрбір эмоциялық реакция мазмұнына қарамастан танымның немесе бағалаудың ерекше түрінің функциясы болып табылады;

2. Эмоциялық жауап әлдебір синдромды білдіреді, оның әр компоненттері жалпы реакцияда қандай да бір маңызды сәтті көрсетеді. Эмоциялардың пайда болу схемасы, концепция авторларының пікірінше, былайша болып келеді: қабылдау – бастапқы бағалау – зерттеу белсенділігі – (бағаланатын ситуациядағы эмоцияның жеке мәні) – екінші бағалау – әрекет тенденциясы – күйзелістер, физиологиялық өзгерістер және моторлы реакциялар тенденциясы түріндегі эмоция [6].

Нейрофизиологиялық, аффективтік және когнитивтік процестердің өзара байланысы туралы түсініктің дамуына отандық нейропсихологияның негізін қалаушы А.Р. Лурия мол үлесін қосты. Ол егер интеллектуалдық процестерге жеке қабілеттерге сияқты емес, күрделі функционалдық жүйелер ретінде қарайтын болсақ, осы функциялардың тар локализациясының мүмкіндіктері туралы идеяларды қайта қарау қажеттігін анықтады [13].

Дегенмен, ЭИ – жаңа кейіптегі ескінің көзі және психологияға жаңа категория енгізудің мәні жоқ деп ойлауға болмайды. А.В. Брушлинскийдің ойынша, эмоция мен когниция арасындағы өзара қатынасты тек ойлауға ғана емес, эмоцияға да тиесілі бірліктерді шығаруға мүмкіндік беретін түсінік аппараты болған жағдайда ғана табу түптеп келгенде маңызды.

Ричард Робертс, Джеральд Мэттьюс, Моше Зайднер және Дмитрий Люсин өздерінің эмоциялық интеллектті зерттеулерінің толық шолуларында осы конструкттың негізгі екі моделін ажыратады, осының негіздемесінде оны зерттеудің методикасы жасалады [1].

Ревен Бар-Он тұлғааралық және тұлғаның ішкі эмоциялық интеллекті деп бөледі, ал өзінің EQ-i (Bar-On Emotional Quotient Inventory) атты сұрақ-жауабына бейімделу, стрестерді басқару және жалпы көңіл-күй шкалаларын қосады [15]. Қабілеттер моделінде эмоциялық интеллект дұрыс және бұрыс жауаптары бар тапсырмалардан тұратын тесттердің көмегімен өлшенетін қабілеттер топтамасымен анықталады. Ең танымал мұндай әдістеме MSCEIT, V.2.0 [16] болып табылады, мұнда эмоциялық интеллекттің төрт деңгейі бөлініп беріледі, оның әрқайсысын анықтауға тапсырмалар дайындалған.

Мэйер мен Сэловей эмоциялық интеллект когнитивтік интеллектпен тығыз байланысты деп ойлайды, өйткені аффект пен интеллекттің бірлігі дәлелдеуді қажет етпейді [16], бұл Л.С. Выготский мен С.Л. Рубинштейн мектептерінің отандық дәстүріне сәйкес келеді. Мұндай шешімді Ушаков та ұсынады, ол «әлеуметтік интеллект танымдық қызметтің жоғары түріне – жалпыланған және орталықтандырылған түрлеріне қабілет орната отырып интеллекттің басқа түрлерімен бір қатарда тұр» деп шамалайды [12].

Біз интеллект адаптивтік функция сияқты қоршаған ортада бейімделуге және белсенуге сөзсіз артықшылық береді деп білеміз. Мұндай түсінік Пиаженің ізімен жалпы когнитивтік қабілеттермен шектік қатынастар арқылы байланысқан эмоциялық интеллект үшін ерекше өзекті болып көрінеді. Интеллекттің орташа деңгейі индивидтің қоршаған ортаға бейімделуі үшін қажетті болғанымен, жеткілікті емес.

Келесі кезекте, эмоция, эмоциялық интеллект аймағындағы негізгі гендрлік айырмашылықтарға тоқталғанды жөн көріп отырмыз.

Гендрлік айырмашылықтар мәселесі, яғни адам психологиясының оның жынысына, физиологиялық ерекшеліктеріне қатысты тәуелділігі, психологтардың назарын ХХ ғасырдың 50-жылдардан бастап аударып бастады. Осы мәселенің ғылыми зерттелуі 1957 жылы Дж. Мак-Ки мен А. Шерифтің жыныстық айырмашылық мәселесіне арналған мақаласынан басталды. ХХ ғасырдың 70-жылдарының ортасынан бастап, әлемде жыныстық айырмашылық бойынша жылына бір жарым мың жұмыстар басылып шыға бастады [1].

Психологиядағы гендр мәселесіне тоқталып кететін болсақ, жалпы психологияда гендр - адамға «ер» және «әйел» деген ұғым беретін әлеуметтік психологиялық категория болып есептелінеді. Гендр үнемі ер адам қызметі мен әйел адам қызметі туралы мәдени нормалар мен бағдарлардың әсерінде жүреді [18].

Гендр бұл индивид атаулы биологиялық түрдің әлеуметтік-психологиялық сипаты. Ерлер мен әйелдер арасында мағыналы психологиялық айырмашылықтар бар екендігі қарапайым тұрмыстық өмірде де айқын көрінеді.

Соңғы 15 жылда жүргізілген зерттеулер нәтижесі жыныстық айырмашылықтардың негізгі көрсеткішінде әлеуметтік-мәдени детерминациялар басымдылық танытатындығын көрсетеді. Егер 80-жылдарға дейін жыныстық айырмашылықтар тәрбие мен сыртқы ортаға тәуелсіз үш белгі (математикалық қабілеттер, кеңістік бейне және вербалды интеллект) бойынша ғана ажыратылса, қазіргі таңда эмоциялық интеллект те бір критерий ретінде қарастырылады. Э. Маккоби және К. Джеклин көптеген американдық және батыс-еуропалық зерттеушілердің қабылдау, үйрену, ес, интеллект, когнитивті стиль, мотивация, өзіндік сана, темперамент, белсенділік деңгейі мен эмоционалдылық бойын-

ша жыныстық ерекшеліктерді айқындауға байланысты жүргізген зерттеулерін талдап, жалпылауға тырысты. Маккоби мен Джеклин сенімді дәйектер күткеннен аз болғанын хабарлап, нақты дәлелденген фактілерге тоқталып өтті: қыздарда ұлдарға қарағанда вербальді қасиеттері жоғары дамыған; ұлдарда қыздарға қарағанда визуалды-кеңістік қабілеттері жақсы дамыған; ұлдарда математикалық қабілеттер жақсы дамып, агрессивті болады [19].

Ендігі кезекте, гендрдің қалыптасу ерекшеліктері, соның ішінде биологиялық дамуы мен индивидте эмоциялық интеллекттің қалыптасу ерекшеліктеріне тоқталған жөн.

Тұрмыстық көзқарастар бойынша индивидтің жыныстық сәйкестілігі биологиялық тұрғыдан «беріледі» дегенмен, жыныстық сәйкестілік (идентификация), яғни белгілі-бір жынысқа өзін саналы түрде жатқызу – онтогенезді, жыныстық әлеуметтену мен өзіндік сана дамуын байланыстыратын күрделі био-әлеуметтік процесс болып табылады [20]. Бұл процесс жыныстық ұяшық даму сәтінен бастау алып, бірнеше сатылар көлемінде қалыптасады және әр даму сатысының өзіндік спецификалық міндеттері бар. Американдық ғалым Д. Мани жыныстық дифференциацияның келесі сатылары мен компоненттерін жіктейді [6]:

Бұл ұзақ эволюциялық қатардың ең негізі – жыныстық дифференциацияға жауап беретін, организмнің болашақ гентикалық бағдарламасын анықтайтын хромосомдық немесе генетикалық жыныс. Алғашқы пайда болған ұрық жынысқа

ажыратылмайды. Сонан соң иммунологиялық әйел организммен сәйкес келмейтін тек ер жасушаларына сәйкес Н-У антиген (1976 жылы ашылған) орын алады, бұл ұрықтың ер жыныста (андроген) дамуына алғышарт болады. Гормональді

жыныс ұрықтың ішкі репродуктивті органдары (ішкі морфологиялық жыныс) мен сыртқы генитальді, «жыныстық орталық» деп аталып, кейінірек феминді немесе маскульдік мінез-құлықты анықтайтын ерекше жүйке механизмдерін ажыратады [6]. Егер ұрықтың дағдарыстық даму кезінде андрогендер жетіспейтін болса, жыныстық дифференциация автоматты түрде, хромосомалар санына тәуелсіз әйел типі бойынша құрылады (Бұл Мани бойынша маскульдік аддитивтілік ұстанымы деп аталады). Жыныстық орталықтар орналасқан гипоталамус гомондар әсерінен ажыратылып, психоэндокринді орган болып табылады; оның гренитальді бағдарламасы ұрықтың ер немесе әйелдік мінез-құлығын бағдарлайды, пубертантты кезеңде жыныстық гормондарға реакция сипатын анықтайды.

Постнатальді онтогенезде жыныстық дифференциацияның биологиялық факторлары әлеуметтікпен толықтырылады. Генитальді сырт бейне жыныстық анықтама бойынша берілетін ересектер үшін бағдарлама. Бұл жыныстық әлеуметтену, яғни баланы жыныстық рөлге үйренуі - баланың қоғамдық, мәдени дәстүрлер мен нормаларына байланысты.

Мұнда ең басты жыныстық рөлдерді ажырату, яғни еңбекті жыныстық бөлу, ер мен әйелге арнайы қосып жазылатын жыныстық-рөлдік құқықтар мен міндеттер және олармен байланысты маскульдік немесе феминдік туралы таптаурындар жүйесі, яғни ер мен әйел қандай немесе қандай болу қажет ұғымдары қамтылады. Бұл норма мен қарым-қатынастың күрделі жүйесі неке-отбасылық және басқа да институттарда қалыптасып, жыныстық әлеуметтенудің типін анықтайды [6].

Бәрімізге мәлім, қарапайым интеллект көрсеткіші біздің өміріміздің сәтті болуына кепіл бола алмайды, пайыздық көрсеткішпен алғанда 20%-дық көлемді ғана құрайды екен. Ал эмоциялық интеллект анағұрлым үлкен мәнділікке ие.

Интеллекттің стандартты түрі ретінде қарастырылу үшін эмоциялық интеллект ақыл қабілеті ретінде операционализациялану керек.

Уақыт өте келе эмоциялық интеллект расында да осы критерийлерді қанағаттандыратыны айқын болды. Ол ақыл қабілеті ретінде операционализацияланды. Қазіргі уақытта оны өлшеу үшін біраз әдістемелер қолданылуда, оның ішінде беріктіктің ең жоғары деңгейін MEIS ($r=0,96$) көрсетті. Ч. Спирменнің g интеллектінің бас факторымен аналогия бойынша факторлық анализдің нәтижесінде gei эмоциялық интеллектінің жалпы факторы бөлінді [21].

«Эмоциялық интеллект» ұғымымен «эмоциялық білімділік» ұғымдары өзара тығыз байланыста десек қателеспейміз, яғни баланың әлеуметтік және эмоциялық компитенттілігін қалыптастырушы. Осы бағытта, эмоциялық интеллектті дамытуға арналған арнайы бағдарламалар қалыптасуда. Бұл бағыттар балаға өзгенің эмоциялық күйін түсінуге, эмпатия, рефлексияға үйретумен айналысады. Бала өз ортасында өз өзін ұстауы барынша үйлесімді болуына, өзіндік жеке индивидуалды қасиеттерінің көрінуіне эмоциялық интеллект рөлі басым. Баланың эмоциялық интеллект дәрежесі тәрбие арқылы берілетіні біршама анықталды. Дегенмен, эмоциялық интеллект дәрежесі ата-анасының эмоциялық интеллект дәрежесімен де тікелей байланысты. Оң жақ жарты шарлық ойлау типі бойынша эмоциялық қабілеттілік, темперамент қасиеті, ақпаратты өңдеу тәсілі тұқым қуалаушылық арқылы берілетіні дәлелденіп отыр. Оң жақ жарты шарлық ойлау типіне жағатын балаларда вербалды емес интеллект, сөйлеуде эмоциялық бояуды тану қабілетіне ие. Вербалды емес интеллектті дамыған адамдар, эмоционалды белсенді, өзіне қарағанда қоршаған ортадағы адамдардың эмоциялық күйлерін тану қабілеті басым келетіні белгілі [21].

Баладағы эмоциялық интеллектінің оптималды жағдайда дамуына, ерлі зайыптылардың өзара қатынастары, ата-ананың өздері қалыптастырған отбасылық өмірлеріне қанағаттанғануының ба әсері бар. АҚШ-тағы жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, отбасылық өмірлеріне разы ерлі-зайыптылардың балаларының эмоциялық интеллект дәрежесі отбасылық өмірлеріне разы емес адамдардың балаларына қарағанда әлдеқайда жоғары болғандығы анықталды [22]. Ата-ананың эмоциялық мәселелерді талқылауы, баладағы өзіндік эмоцияны түсінуді мен өзіндік реттеуінің дамуына себепкер бола алады. Әр отбасындағы «ашылып сөйлесудің» жиілігі мен мағынасы әртүрлі болады. Осының өзінде сандық сипаттағы жағдайдың сапалыққа ауысуында айқын көрінетін тенденция байқалады: ана өз балаларымен әр түрлі сипаттағы эмоциялық күйлерді талқылайтын болса, алты жасқа келгенде балалар тіпті бөтен ересектер тарапынан болатын әртүрлі эмоциялық күйлерге бейімделген болады [8].

Бала дамуындағы эмоциялық интеллекттің қалыптасуына әсер ететін бірнеше факторлар тізіміне адам ағзасының физиологиялық тұрғыдағы жағдайын да кіргізуге болады.

Андрогинділік эмоциялық интеллекттің алғы шарты ретінде белгілі бір стратегиялық тәрбие

нәтиже қарастырылады, мысалы, қыз баладағы шыдамдылық пен өзіндік бақылау, реттеу эмпатия мен нәзік сезімдердің көрінуі мадақтаудың көп болуына байланысты деп қарастырылады, ал ұл балаларда мұндай жағдайлар егер бала ересектер тарапынан ешқандай сынға ұшырамаса, қалыптасады. Бұл жағдай эмоциялық интеллекттің қалыптасуындағы гендерлік айырмашылықтарды көрсетеді, яғни маскулинді және феминді сипаттағы қасиеттердің қалыптасуына алғышарт болады [14].

Атап айтқандай, әйел және ер жынысты андрогинді индивидтерде өнімді эмоциялық стратегия қосылысы бар. Басқаша айтар болсақ, оларға айқын көрінетін қабілеттерге – өзіндік бақылау, эмоцияны сыртқа шығару және тану тән. Андрогинділік пен эмоциялық интеллекттің өзара байланысын Д.Д. Гуастелло, С.Дж. Гуастелло зерттеулерінен білеміз [18].

Гендрлік айырмашылықтар индивидуалды қасиеттермен қоса, қалыптасып дамуда да айқын көрінеді: қыздарда есею процесі ерте жүреді, мұнда көптеген көрсеткіштер жыныстық айырмашылық ретінде орын алады. Сонымен қатар, ер мен әйелді ажырататын көрсеткіш ретінде бөлек ми құрылымындағы айырмашылықтар да қарастырылады. Жаңа туылған сәби мен бір айлық сәбидің ми биотоктарындағы айырмашылықтарды айқындауда, осы кезден бастап ұл мен қыз баланың ми дамуындағы айырмашылықтар бар екендігі айқындалған [18]. Әртүрлі жыныстағы балаларда қабылдау

мен сөздерді ұғынуда эмоциялары әртүрлі әсер етеді: қыздарда ми толығымен іске қосылады, яғни оң жақ және сол жақ жарты шарлар; ал ұлдарда ми таңдамалы іске қосылады, яғни оң немесе тек сол жақ жарты шар. Ер адамдар жағдайды ойда саралап, одан шығу жолды іздейді, ал әйел адамдар жедел түрде жалпы белсенділік жоғарлап, ми қыртысының тонусы жоғарлайды, яғни әйелдердің миы кез келген аяқ асты орын алған жағдайға жауап дайындайды және мидың барлық құрылымдары дайындық жағдайында болады [22].

Біздің экспериментте «Қазселденқорғау» мемлекеттік мекемесінің қызметкерлеріне Р.Б. Кеттелдің дербес мәдени интеллектуалды тесті көмегімен психодиагностикалық жұмыс жасалды. Зерттеушілердің эмоционалды-еріктік қасиеттері Р.Б. Кеттел және Р.В. Коан сұрақтамасының 12-факторы арқылы анықталады. Зерттеуге 65 адам қатысты, олардың 30 – әйел жынысты, 35 – ер жынысты.

Мәліметтерді статистикалық өндеуде факторлы талдау қолданылды. Ол үшін STATISTICA бағдарламалық пакеті қолданылды [23]. Факторлы талдауда ең кеңінен таралған Varimax әдісі, бұл - факторлы жүктемелерді нәтижелі қалыпты көрсеткіштердің маңызды бөліктерін көрсету. Мұның нәтижесінде 4 негізгі факторды бөлдік, олардың суммалық (S%) жүктемесі әртүрлі жағдайға байланысты 55-тен 85 %-ға дейін болды. Факторлы талдау нәтижесінің көрінісі кестеде көрсетілген (1-кесте).

1-кесте – Зерттеушілердің факторлы талдау бойынша нәтижелері

Тұлғалық қасиеттер	Әйелдер				Ерлер			
	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4
Факторлар								
1	2	3	4	5	6	7	8	9
IQ	0,34	-0,14	-0,61	0,10	0,20	0,07	0,58	0,22
A	-0,10	0,12	-0,71	-0,05	-0,12	0,82	-0,03	-0,16
C	-0,25	0,41	0,47	0,52	-0,62	-0,08	0,42	0,41
D	-0,45	-0,54	0,11	-0,06	-0,41	0,02	0,18	-0,59
E	-0,73	0,16	0,03	-0,01	0,08	-0,07	-0,77	-0,02
F	0,18	0,65	0,07	-0,24	0,06	-0,11	0,39	0,67
G	0,59	0,18	0,11	-0,12	-0,05	0,29	-0,26	0,72
H	0,15	-0,32	0,03	0,64	0,22	0,78	0,11	0,02
I	-0,24	0,18	0,52	0,15	0,08	0,65	-0,01	0,30
J	0,31	0,26	-0,41	0,41	0,72	0,17	0,24	0,07
N	0,08	0,11	0,16	-0,66	0,11	-0,04	0,41	0,03
O	-0,62	-0,28	0,03	-0,42	-0,54	-0,15	-0,20	0,00
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Q4	0,10	-0,80	0,23	0,07	-0,61	0,20	-0,01	-0,24
S, %	15	15	13	12	14	15	13	13

Ескерту. Р.Б. Кеттел және Р.В. Коан сұрақтамасындағы 12 фактордағы тұлғалық қасиеттер интерпретациясы (ESPQ) А – ашық-тұйық; С – эмоционалды тұрақтылық-тұрақсыздық; D – қозу – қалыптылық; E – тәуелсіздік-иланушылық; F – сенімділік – уайымшылдық; G – жоғары-төмен адал ниеттілік; H – батырлық-жасқаншақтық; I – жұмасқытық-қаттылық; J – энергетикалық-ұстамдылық; N – аңқаулық-пысықтық; O – қобалжу-тыныштық; Q4 – кернеулік-босандық.

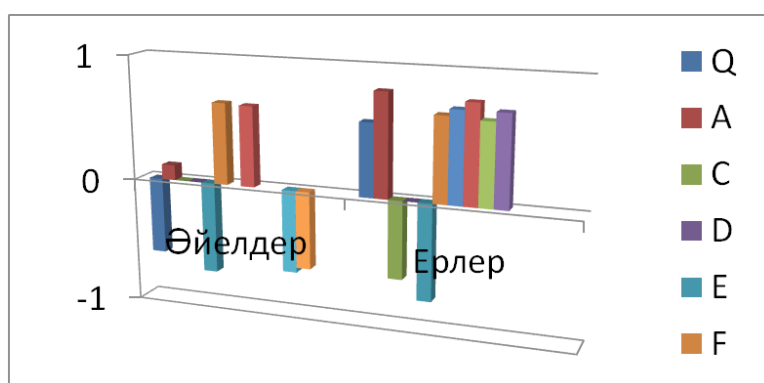
Эксперименттік мәліметтер нәтижесінің қорытындысы: Әйелдердің ерлерге қарағанда қарым-қатынасқа, өзара сөйлесуге деген қажеттілігі жоғары.

Тұлғалық қалыптасу кезінде әйел адамдардың интеллектісі – қарым-қатынасқа байланысты болады, ал ер адамдарда – доминанттылықтың төмендігіне байланысты.

Динамикалық қасиеттер мен қарым-қатынасқағы эмоционалды қырлардың дамуы әлеуметтену процесімен тікелей байланысты.

Аталған төрт факторға енетін негізгі тұлғалық қасиеттер осы жас кезеңінде төменгі инфантильділік және есеюдің жоғарғы деңгейін көрсетеді.

Келесі кезекте, алынған нәтижелердің бейнелік көрінісін 1 суретте көрсетілген.

1-сурет – Зерттеушілердің факторлы талдау бойынша нәтижелері

Әйелдерде бастапқы сатыда интеллект эмоционалды тұрақтылық пен қарым-қатынас факторларымен сәйкестендірілді. Әйел адамдарда интеллект қарым-қатынаспен сәйкестендіретіндігі оның тұлғалық қасиеттері даму кезінде орын алатын жайт екендігін ескерте кеткен жөн. Жалпы сыртқы жағдайлар ескерілген сұрақтар нәтижесіне келетін болсақ, қобалжу доминанттылықпен, ал тыныштық мойынсұнумен байланысты. Мәселен, мойынсұну, тәуелділік сезімін бастан кешкен әйел өзін тыныш сезінеді.

Әйел адамдар да эмоционалды-еріктік жағдай тікелей қобалжу фрустрациямен байланысты. Екі қасиет өзара тәуелді және де мінез-құлық нормалары мен еріктік өзіндік реттеу қасиеттеріне кері тәуелділік орын алады. Мәселен, қобалжу мен фрустрация жоғары болған сайын мінез-құлық нормаларын сақтау мен еріктік өзіндік реттеу төмен болады.

Ер адамдар да керісінше, тыныштық пен реакция қайтарудың төмен деңгейі еріктік өзіндік реттелумен байланыстырылады. Бұл факторда тәртіптілік төменгі доминанттылық пен жауапкершілікпен сәйкестендіріледі. Ер адамдар

да алынған мәліметтер бойынша келесідей қорытынды жасауға болады: әйелдердің интеллектісі қарым-қатынаспен шартталады, ал ерлер де интеллекттің ең жоғарғы деңгейі төменгі доминанттылықта байқалады. Ер адамдарда интеллект пен еріктік қасиеттерінің арасында тікелей байланыс жоқ екендігі анықталды. Сонымен қатар ер адамдарда ашықтық пен батылдық қасиеттерінің факторлары бір сызықта, яғни өзара байланысты жүзеге асатын қасиеттер болып табылады. Ер адамдарда эмоционалды тұрақсыздыққа әсер ететін ең бірінші фактор – тәрбие.

Жалпы қорытындылай келе, ерлер әйелдерге қарағанда эмоционалдылық көрінісі тұрақты болады. Мұның себебі зерттеу нәтижелерінен алынған көрсеткіштерге қоса, олардың нейропсихологиялық даму жолы да дәлел, мәселен, әйел адамдар да сыртқы орта тітіркендіргіштерге ми қыртысы жалпылама жауап беріп, тұтастай белсенділік орын алса (мидың екі жарты шары да іске қосылады), ал ер адамдар да сыртқы орта тітіркендіргіштеріне таңдамалы жауап болады, яғни әсер етуші факторға сәйкес не сол жақ, не оң жақ жарты шарлар функциялары іске қосылады.

Әдебиеттер

- 1 Бендас Т. Гендерная психология: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2007. 431с.
- 2 Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена // Вопр. психол. -2006.- № 3.- С. 78-86.
- 3 Гарскова Г.Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию // Тез. науч.-практ. конф. «Ананьевские чтения». – СПб.: Изд-во СПб. ун-та. 1999. – С. 25-26.
- 4 Изард К. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 1999.
- 5 Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004.
- 6 Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications // Psychol. Inq. 2004. – V. 15. – № 3. P. 197-215.
- 7 Goleman D. Emotional intelligence. – N.Y.: Bantam Books, 1995
- 8 Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. М: КСП+, 2003.
- 9 Вайсбах Х., Дакс У. Эмоциональный интеллект. – М.: Лик Пресс, 1998.
- 10 Тихомиров О.К. Психология мышления. – М.: Изд-во МГУ, 1984.
- 11 Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.; Л.: учпедгиз, 1934. – С. 13-14.
- 12 Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973.
- 13 Тхостов А.Ш., Колымба И.Г. Феноменология эмоциональных явлений // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. 1999. – № 2. – С. 3–14.
- 14 Андреева И.Н. Понятие и структура эмоционального интеллекта // Социально-психологические проблемы ментальности: 6-я Междунар. научно-практ. конф. 26–27 ноября 2004 г., г. Смоленск: В 2 ч. Ч. 1. Смоленск: Изд-во СГПУ, 2004. – С. 22–26.
- 15 Goleman D. Working with emotional intelligence. – N.Y.: Bantam Books, 1998.
- 16 Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence // Imagination, Cognition and Personality. 1990. N 9. – P. 185 – 211.
- 17 Harrod N.R., Sheer S.D. An exploration of adolescent emotional intelligence in relation to demographic characteristics // Adolescence. 2005.
- 18 Андреева И.Н. Гендерные различия в сфере эмоционального интеллекта // Материалы Междунар. междисциплинарной научно-практ. конф., 19–20 декабря 2003 г., г. Минск. – Минск, 2004. – С. 147–149.
- 19 Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. С. 242–244.
- 20 Андреева И.Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и личностной тревожности в подростковом возрасте // Психологическое здоровье в контексте развития личности: Материалы республ. научно-практ. конф., 30–31 января 2004 г., г. Брест. Брест, 2004. – С. 12–13.
- 21 Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. Пер.с польского. – М.: Прогресс. 1979.
- 22 Андреева И.Н. Взаимосвязь социальной компетентности и эмоционального интеллекта у подростков // Женщины. Образование. Демократия: Материалы 5-й Междунар. междисциплинарной научно-практ. конф. 6–7 ноября 2002 г., г. Минск. Минск, 2003. С. 194–196.
- 23 Hudspeth W.J. Pribram K.H. Psychophysiological indices of cerebral maturation// Int. J. Psychophysiol. 1992. V.12PP. 19-29.

References

- 1 Bendas T. Gender Psychology: a tutorial. – SPb.: Peter, 2007. 431s.
- 2 Andreeva IN Emotional intelligence: research phenomenon // Problems. psychol. -2006.- № 3.- pp 78-86.
- 3 Garskova GG The introduction of the concept of «emotional intelligence» in psychological theory // Proc. scientific and practical. Conf. «Anan'evskij reading.» – SPb.: Publishing House of St. Petersburg. Univ. 1999, pp 25-26.
- 4 K. Izard Psiholgiya emotions. – SPb.: Peter, 1999.
- 5 LaFreniere P. emotional development of children and adolescents. – SPb.: Praym-2004.
- 6 Mayer JD, Salovey P., Caruso D. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications // Psychol. Inq. 2004. V. – 15. №3. P. 197-215.
- 7 Goleman D. Emotional intelligence. – N.Y.: Bantam Books, 1995
- 8 G. Orme Emotional thinking as a tool for success. – M: KSP+, 2003.
- 9 H. Weissbach, Dax W. Emotional Intelligence. – M.: Lick Press, 1998.
- 10 Tikhomirov DC Psychology of thinking. – M.: MGU, 1984.
- 11 Vygotsky, LS Thinking and speech. – M.; L.: Uchpedgiz, 1934. pp 13-14.
- 12 Rubinstein SL Problems of general psychology. M., 1973.
- 13 Tkhostov AS, Kolymba IG The phenomenology of emotional phenomena // Vestn. Mosk. Univ. Ser. 14. Psychology. 1999. № 2. pp 3-14.
- 14 IN Andreeva The concept and structure of emotional intelligence // Socio-psychological problems of mentality: 6th Intern. Scient. Conf. November 26-27, 2004, Smolensk: At 2 pm. Part 1. Smolensk Univ SSTU, 2004, pp 22-26.
- 15 Goleman D. Working with emotional intelligence. – N.Y.: Bantam Books, 1998.
- 16 Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence // Imagination, Cognition and Personality. 1990. N 9. – P. 185 - 211.

- 17 Harrod N.R., Sheer S.D. An exploration of adolescent emotional intelligence in relation to demographic characteristics // Adolescence. 2005 .
- 18 IN Andreeva Gender differences in emotional intelligence // Proceedings of the Intern. interdisciplinary Scient . Conf. , December 19-20, 2003, Minsk . – Minsk, 2004, pp 147-149 .
- 19 Ilyin EP Emotions and feelings. – SPb.: Peter, 2001, pp 242-244 .
- 20 IN Andreeva The relationship of emotional intelligence and trait anxiety in adolescence // Psychological health in the context of personal development: Proceedings of the Repub. Scient. Conf., January 30-31, 2004, Brest. Brest, 2004, pp 12-13.
- 21 Rejkovskij Ja. Jeksperimental'naja psihologija jemocij. Per.s pol'skogo. – M.: Progress. 1979.
- 22 IN Andreeva The relationship of social competence and emotional intelligence in adolescents // woman. Education. Democracy: Proceedings of the 5th Intern. interdisciplinary Scient. Conf. November 6-7, 2002, Minsk, Belarus. Minsk, 2003, pp 194-196.
- 23 Hudspeth W.J. Pribram K.H. Psychophysiological indeces of cerebral maturation // Int. J. Psychophysiol. 1992. V.12PP. 19-29.

Дүйсенова С.М.,
Қылышбаева Б.Н.

**Қазіргі кезеңдегі Қазақстан
студенттерінің ғылыми
мотивациялары**

Ғылыми жаңалықтарды ашу барысында біз жаңа қырларды да ашамыз. Бұл ғалымдарға пассивті ләззат береді. Бұл ғалымдардың жаңалықтарды ашуға белсенді қатысуының нәтижесінен туындайды. Бұл сезім рухани қанағаттануға бағытталған мотивтері бар адамдарға қатысты. Олардың көбі ғылымға кездейсоқ келген, әлі бейімделіп үлгермеген адамдар. Ғылыми қызметте кейбір мотивтерді қолдауға болады, ал кейбірін түсіну қиын. Мақалада Қазақстан Республикасының жоғары оқу орнындағы студенттердің ғылыми мотивациялары қарастырылады. Мақсаты білім саласында өз жолын таңдау барысында жас ғалымдардың мотивтерін талдау және оларды жете ұғыну болып табылатын жоғары оқу орнындағы білім алушылардың ғылыми мотивациялары бойынша әлеуметтанулық зерттеу жүргізілді. Қазіргі қоғам әлеуметтік-экономикалық реформалау бойынша қиын кезеңді бастан кешіруде. Ғылымның жаңа деңгейге дамудағы трансформациясы жас зерттеушілерден күшті кадрлық потенциал жасауды талап етеді.

Түйін сөздер: ғылыми мотивация, жас ғалым, жоғары оқу орны, ҒЫЛЫМ.

Duysenova S.M.,
Kulyshbaeva B.N.

**Scientific motivation
of students of modern
Kazakhstan**

When we make a scientific discovery, reveal a new facet. This gives scientists passive enjoyment. It is the result of the active participation of scientists in discovering the beauty. This feeling for those who have the motivation oriented for spiritual satisfaction. Most of them are people who have got into science accident just a little adapted to anything. In scientific activities, some motives are commendable and other is difficult to perceive. The article considers scientific motivation of young people of higher education institutes of the Republic of Kazakhstan. Was conducted sociological research on the scientific motivation of students of universities, whose aim is to analyze the motives of the young scientists in selecting their specialty and thoroughly dismantled. Modern society is going through a difficult stage of social and economic reform. Transformation of science to a new level of development requires the creation of a powerful staff potential of young researchers.

Key words: scientific motivation, higher educational institutions, young scientist, science.

Дүйсенова С.М.,
Қылышбаева Б.Н.

**Научные мотивации
студентов современного
Казахстана**

Когда делаем научное открытие, выявляем новую грань. Это дает ученым пассивное наслаждение. Это результат активного участия ученых в раскрытии прекрасного. Это чувства для тех, у кого мотивация ориентирована для духовного удовлетворения. Большинство из них просто малоприспособленные к чему-либо люди, попавшие в науку случайно. В научной деятельности некоторые мотивы заслуживают одобрения, а других воспринимать трудно. В статье рассматриваются научные мотивации студентов высшего учебного заведения Республики Казахстан. Было проведено социологические исследования по научной мотивации обучающихся вузов, целью которой являются проанализировать мотивы, которыми руководствовались молодые ученые при выборе своих пути в образовательной сфере и детально их разобрать. Современное общество переживает сложный этап социально-экономического реформирования. Трансформация науки на новый уровень развития требует создания мощного кадрового потенциала из молодых исследователей.

Ключевые слова: научная мотивация, молодых ученые, высшие учебные заведения, наука;

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН СТУДЕНТТЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ МОТИВАЦИЯЛАРЫ

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстан үшін тұлғаны қалыптастыру мәселесі, жалпы адамзат және ұлттық-мәдени құндылықтардың рөлі, сондай-ақ, жоғары оқу орнындағы білімнің орны мен мәні осы үрдісте шынайы белгілерге ие болды. Сондықтан, өзін нақты заманауи оқыту, кәсіби және тұлғалық қалыптасу, сонымен бірге, әртүрлі оқудан тыс «әлеуметтену» үрдістерін иемденетін тұлғаның білім беру стратегиясын зерттеу жай ғана өзекті болуымен шектелмей, жалпы мәселелі тақырыпты әзірлеудің тәжірибелі маңызды элементі болып табылады. Бұл қоғамды реформалау кезінде жас адамдар әртүрлі тәлім үлгілерін таңдауда өте күрделі жағдайда болуымен шартталған. Ересек ұрпақ өкілдері белгілі бір өмірлік және әлеуметтік тәжірибеге және сәл әлсіреген, бірақ сонда да, әлі жеткілікті орнықты құндылықтар мен өмірлік стратегиялар жүйесіне ие болып келеді, ал жас адамдардың жаңа қалыптасып келе жатқан әлеуметтік шынайылыққа енуі оларға әлеуметтік іс-әрекеттің әлеуетті үлгілерін қалыптастыруға, нивелирлеуге, бәлкім, олардың асоциалды іс-әрекеттерін басуға көмектесетін осындай базасы жоқ. Жастардың мотивацияларының ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігі қазіргі кездегі кәсіби бағытталу саласындағы мәселелерді толықтай түсіну қажеттілігімен негізделген. Білім алу барысында, жастардың өмірлік жолын таңдау кезінде толық, адекватты мотивтердің жиынтығы болуы қажет. Бұл өз мансабын және өзін-өзі жетілдіруге қол жеткізу үшін сауатты рет-тестіруге көмектеседі.

Негізгі бөлім

«Мотивация» термині (уэж – лат. moveo – «қозғау») ең бірінші рет А. Шопенгауэрдің «Жеткілікті себептің төрт қағидасы» атты мақаласында қолданылған болатын (1900–1910). Мотивация кең мағынасында – бұл адамның белсенділігін арттыру: оның қажеттіліктері, түйсіктері, әуестігі, сезімдері, мақсаттары, мұраттары және т.б. [1]

Мотивация екі фактормен айқындалады, олар: ұйымда қалыптасқан сыйақы мен еңбек жағдайы жүйесі және басшының

жеке басының қабілет-қарымы (басшылықтың стилі). Бірқатар ғалымдардың пікірінше мотивация жүйесінде адамға бағдарланған еңбек жағдайы (ұйым арасында қызметкерлердің жұмыс істеуіне жайлы жағдай жасау, ұйымдастыру мәдениетінің жоғары деңгейде болуы), сондай-ақ қызметкерлердің еңбегіне лайықты сыйақы төлеу, әдетте өнімділіктің неғұрлым жоғары деңгейіне қол жеткізуге жол ашатын басты қағида. Осыған орай мотивацияны талдау қазіргі заманда маркетингтік зерттеулердің біршама жаңа, келешегі зор бағытына айналып отыр. Мотивацияны зерттеу – тұтынушының нарықтағы мінез-құлқын айқындайтын себептер мен жағдайларды, ең алдымен әлеуметтік психология аясындағы себептер мен жағдайларды іздеп табуға саяды. Нақты аяда алғанда, айталық сатып алушының белгілі бір тауарды өз пайдасына таңдау жасауына қарай себептер кешенін зерделеп білу кәсіпорынның өткізу мен жарнама қызметінде кездесетін ықтимал қателерден аман болуына мүмкіндік береді. [2]

Қызметкерлерді басқару мәнмәтінінде мынадай анықтама беруге болады: «бұл мекеменің жеке мақсаттарына жету үшін өзін және басқаларды талаптандыру үдерісі». Эмпирикалық зерттеулердің негізінде мотивацияға және мотивация үдерісіне әсер ететін, факторларды сипаттайтын бірнеше тұжырымдамалар жасалынған болатын. Мотивация теориясын екі үлкен топқа бөледі: процессуалдық теориялар, және мазмұнды. Мазмұнды теориялар адамдарды осылай әрекет етуге мәжбүрлейтін, «сол ішкі талаптарды теңестіруге» негізделеді (қажеттіліктер). [3] Осыған ғалымдар А. Маслоу қажеттіліктер теориясын, Д. Мак-Клелланд жетістіктеріндегі қажеттіліктер теориясын, Ф. Герцбергтің екі факторлық теориясын және К. Альдерфердің теориясын жатқызады. Осы теорияларды толық қарастырып көрейік.

Меңгерушілер адамдардың қажеттіліктерінің және олардың мотивацияға әсерінің қиындығы туралы, алғашы ғалымдардың бірі Абрахам Маслоудың еңбектерінен біледі. Оның тұжырымдамасының бағытына әсер еткен, бихевиористтер мектебіне жатқан.

А. Маслоу қажеттіліктің бес деңгейін көрсетті:

– бірінші деңгей – адамның өмір сүруін қамтамасыз ететін физиологиялық қажеттіліктер (тағам, ұйқы, микроклимат және т.б.);

– екінші деңгей – болашаққа сенімділік және қауіпсіздік қажеттіліктері;

– үшінші деңгей – әлеуметтік қажеттіліктер, адамның махаббатқа, қарым-қатынасқа талпынуы;

– төртінші деңгей – сыйластық және өзін-өзі қадірлеу, қоғамдық ықылас, өзін-өзі толық қалыптасқан тұлға ретінде санау қажеттіліктері;

– бесінші (жоғары) деңгей – қызметте өз ойын білдіру, даму, қабілеттілік, шығармашылық мақсаттарын жүзеге асыру қажеттілігі.

А. Маслоу тұлғаның дамуы үшінші, төртінші деңгейлердің басымдылығынан тоқтатылуы мүмкін екендігін болжаған. Тек қана төменде көрсетілген қажеттіліктерді жүзеге асыру үшін мүмкіндік жасау шартымен ғана жоғары деңгейдегі қажеттіліктер маңызды болады. [4] Бірақ оның ізбасары М.Х. Мескон бұл тұжырыммен келіспеді: «адамдар қауіпсіздік қажеттілігі немесе олардың физиологиялық қажеттіліктері толығымен қанағаттандырылғаннан бұрын өз орнын кейбір қауымдастықтардан іздей бастайды». А. Маслоу ойы менеджмент тәжірибесінде кеңінен қолданылды. Бірінші және екінші деңгейлерді қамтамасыз ету бойынша менеджерлерге ұсыныстар жасалған болатын (ыңғайлы, қолайлы, тиімді ұйымдастырылған жұмыс орнын жасау, құқықтық кепілдемелер, еңбек ақысы және т.б.). Сонымен қатар жоғары деңгейдегі қажеттіліктерді жүзеге асыру үшін сәйкес ұсыныстар жасалды. [3]

А. Маслоу теориясының кеңінен таралғандығын айта кетуіміз керек. Бірақ, ғылыми басқару қағидаларының ізгілендіруіне қосқан маңызды үлесіне қарамастан, ол көптеген сынға алынды. [5] Бұл теорияда адамдардың жеке айырмашылықтарын есепке алмайды делінеді: себебі әр адам үшін өзіндік басым қажеттіліктері болады. Сонымен қатар қажеттіліктер А. Маслоу көрсеткендей дәл сол иерархияны әрқашан орындамайтындығын көрсетеді. Қанағаттандырылған жұмысшы – жақсы жұмысшы деген жорамал күмән тудырады. Сонда да, А. Маслоудың өшпес еңбегі, оның көптеген ғалымдарды еңбек қызметіндегі мотивациясын түсіндіруде жаңа әдістерді іздеуге ынталандырғандығында. А. Маслоудың артынан XX ғасырдың 40 жылдарында өзінің теориясын жасаған, 1950 жылдары Д. Мак-Клелланд және оның әріптестері мотивацияны белсенді зерттей бастаған. Олардың ойларына сәйкес адамдардың еңбек тәртібінің түрлерін, варианттарын түсіну үшін қажеттіліктердің үш түрінің ғана сипаттары және оларға сай уәждер жеткілікті: жетістіктердегі қажеттіліктер, топтық қатардағы қажеттіліктер және биліктегі қажеттіліктер. Д. Мак-Клелланд адамда қажеттіліктің үш түрі әртүрлі шамада көрсетілгендігін айтады. Ол, сонымен қатар адамдар бұл шамаларды саналы түрде өзгерте алатындығын анықтады,

яғни өздерінің қажеттілігінің, уәждерінің маңыздылығын өзгерту.

Бұл теориялар аясында нақты уәждердің нығаюына әсер еткен, арнайы тренингтердің рәсімдері жасалған болатын. Ғалымдар «Д. Мак-Кле-ландтің жетістігіндегі қажеттіліктер теориясы шынайы өндірістік жағдайда көп тәжірибелік қолданысқа ие» екендігін айтады. [6] Бірақ, сонда да бұл теорияда әлі де зерттелуі тиіс проблемалар бар. К. Альдерфердің мотивация теориясын (ERG) қарастырайық. Кейбір ғалымдар оны А.Маслоу ойын дамыту түрі ретінде қарастырады. К. Альдерфер үш негізгі қажеттіліктер бар деп болжайды:

өмір сүруге байланысты қажеттіліктер;

басқа адамдармен қарым-қатынас жасаудағы қажеттіліктер;

дамудағы қажеттіліктер.

А. Маслоу теориясынан айырмашылығы мұнда, бұл үш негізгі қажеттіліктер бір-бірімен иерархиялық тәуелділікпен байланыспайды, сонда да бұл қажеттіліктер бір уақытта бізге әсер ете алады. Сонымен қатар, егер кейбір қажеттілік толығымен қанағаттандырылмаса, басқа қажеттілікке көшіп кетуі әбден мүмкін. Осылайша, әртүрлі қажеттіліктер бір-бірінің орнын толтыра алады. Бұл теория А.Маслоудың мотивация теориясына қарағанда, көп деңгейде адамдардың жеке мінез-құлықтарын ескеретіндігін айта кеткен дұрыс.

Жалпылай, мазмұндық теориялар бойынша келесідей тұжырым жасауға болады: жоғарыда көрсетілген теориялардың әрқайсысы кез келген мекемеде кез келген адам үшін әмбебап тәсілді қолдануға тырысады. Бірақ кез келген теориялық зерттемені тәжірибиеде қолдану тек қана адамның сыртқы ортасын ғана емес, сонымен бірге ішкі ортаны да зерттеуді талап етеді. Әр теорияның олқылығынан құтылу үшін, меңгерушілер мотивацияның мазмұндық теориясымен таныс болуы керек, және оларды өзінің эвристикалық есептеулер тәжірибесінен шыға келе қолдануы тиіс.

Келесі жас адамдарда кездесетін мотивацияны зерттеу үшін ұсынылатын «құндылықты бағыттар» әдіс (авторы М. Рокич). Құндылықты бағыттар жүйесі тұлғаның бағыттылығының мазмұнды жағын анықтайды және оның қоршаған ортаға, басқа адамдарға деген қарым-қатынасының негізін құрайды. Бұл әдістеме құндылықтар тізімін тікелей саралауға негізделген. М. Рокич құндылықтардың екі табын ажыратады:

терминалды – қандай да бір соңғы мақсатқа жетуге тырысу қажет екендігіне сенеді. Бұл тап

наным деңгейінде нормативті мұраттарға, тұлғаның құндылықтарына, құндылықтар құрылымына жауап береді;

инструменталды – қимылдың кейбір бейнесі немесе тұлғаның ерекшелігі кез-келген жағдайда артығырақ болады дегенге сенеді. Бұл тап әлеуметте көрінетін іс әрекет, тұлғалық басымдылық деңгейіндегі құндылықтарға жауап береді.

Құндылықтар иерархиясын талдай келе, олардың әртүрлі негіздер бойынша мазмұнды блоктарда сыналған топтарына көңіл бөлген дұрыс. Сонымен, «нақты» және «абстрактты» құндылықтармен, кәсіби өзін-өзі дамыту және жеке өмір құндылықтарымен және т.б. ерекшеленеді. Аспаптық құндылықтар этикалық құндылықтарға, қарым-қатынас құндылықтарына, іс құндылықтарына; өзін-өзі таныту құндылықтары және басқаларды қабылдау құндылықтары және т.б. топтастырылуы мүмкін. Субъективтік құрылымының барлығы бірдей құндылықты бағыттар жүйесі болып табылмайды. Бұл әдістеменің негізінде құндылықтар тізімін тікелей саралау жатыр, оның нәтижесі сыналушының өзін-өзі бағалау адекваттылығымен тығыз байланысты және соған сәйкес, оның сенімділігі төмендейді. Бұл әдістеме бойынша мәліметтерді басқа әдістердің мәліметтерімен нығайту ұсынылады. [7]

Қазақстандық зерттеуші Г.С. Әбдірайымова жүргізген зерттеулерінде қазақстандық ғылымның даму деңгейіне баға берген. Қазіргі кезеңдегі жас ғалымдардың қазақстандық ғылымның даму деңгейін бағалауы олардың жағдайды сыни тұрғыда қабылдайтындығынан хабар береді деуге толық мүмкіндік береді. Бұл сұрақ бойынша жастардың қоғамдық пікірінде біржақты баға беру байқалмайды десе болады. Сандық тұрғыдан респонденттердің басым бөлігі «Қазақстандық ғылым ТМД өлшемі бойынша орташа деңгейде» деген жауап нұсқасын белгілеген – 27,5%. Респонденттер ең үлкен бағаны ғылыми кадрлардың деңгейіне берген, ең алдымен тәжірибе мен біліктілікке (6,1 баллдан). Үшінші орында ақпараттық қамтамасыздандыру – 5,8 балл. Ең төмен бағаға ғалымдардың жалақысы ие – 4,3. Рейтингінің аяқ жағынан, сонымен қатар «Ғылыми жетістіктерді тәжірибеге ендіру» және «Ғылыми мекемелерді материалдық-техникалық қамтамасыз ету» пункттері бар. Қалған көрсеткіштер бойынша бағалар 5,5 пен 5,2 баллдардың арасында ауытқып тұр. [8]

Қоғамды дамыту жағдайында білім заманауи мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігінің көрсеткіші, оның интеллектуалды шамасының, жағдайының деңгейі болып табылады. Қазіргі уақытта қоғам-

ның барлық саласы тікелей ғылымға байланысты, сондықтан ғылыми қызметтің, ғылыми-техникалық инновациялар қажетті болып қана емес, сонымен қатар Адам қызметінің кез-келген түрінің дамуының басты шарты болады.

Г. Беккер мен Т. Шульц интеллектуалды шаманы тасымалдаушы ретінде білімі бар, білімді қайта меңгеруге епті әртүрлі әлеуметтік топтар шыға алады дейді. Интеллектуалды шама астында олар ең алдымен жоғары деңгейде кәсіби біліктілігі, шығармашылық қызметтің дағдылары бар және кәсіби құрылымдарымен айналысатын, экономикалық белсенді халықты айтады, олардың жұмысы жоғары деңгейде белсенділікті және теориялық білімді қолдануға негізделген [9].

Д. Белл постиндустриалды қоғамының тұжырымдық көзқарасы бойынша, қоғамды дамытудың басты қоры, оның ғылыми кадрлары болып саналады. Олар ғылыми қауымдастықта құрылған, ғылыми-зерттеу қызметінің және іс әрекетінің нормалары және құндылықтары, мұраттары, оның материалды-техникалық базасы, ғылымның ұйымдастырылған және институционалды құрылымы, жиналған ғылыми білімнің жүйесі ретінде, оның осындай жасалымдарымен бірдей, бірегей ғылыми шаманың, мемлекеттің, аумақтың, саланың және т.б. органикалық бөлігі болып табылады. Білімді тікелей тасымалдаушы ретінде, продуктивті зерттеушілік қызметке, жаңа білімді меңгеруге, сонымен қатар өзін-өзі жаңғырту қабілеттері ғылымның ең маңызды бөлігін құрайды. Ғылыми кадрлар инновациялық үдерістің тұрақтылығын анықтай отырып, интеллектуалды өнімдерді және ғылыми-техникалық жетістіктерді жасауда маңызды рөл атқарады, сондықтан олардың секторлары (өнеркәсіп, мемлекет, университеттер) мен функциялары (өндіріс, зерттеу және оқыту) бойынша үлестірілуі шектелген әлеуметтік қорларды қолдануға қатысты саясаттың негізін құрайды [10].

Мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін интеллектуалды қорлардың эсерінің күшейуі олардың өзін-өзі жаңғыртуын басқару, ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрларды дамыту және сақтау мәселелері өзектеді. Бұл стратегияны көптеген аспектіде жүзеге асыру, ғылыми-зерттеушілік немесе ғылыми-педагогикалық қызметпен, көбінесе қолданбалы, іргелі ғылыммен және жоғары кәсіби білім берумен айналысатын, әлеуметтік мәдени және жаңашылдық талабы бар жас буынмен байланыстырады. Бұл топты бірінші кезекте жас ғалымдар бастайды.

Төменде біз бұл топтың әлеуметтік сипатын қарастырып және «жас ғалым» категориясының шекарасын анықтаймыз.

Берілген «жас ғалымдар» топтарын кеңес одағы кезіндегі ғылым институтында XX ғасырдың 60 жылдарында бола бастады, ол кездерде әлем мойындаған ғылыми жетістіктерге жеткен болатын, осылайша ғылым кеңес өкіметімен қатаң қадағаланып отырды. Осы кезеңде алғаш рет жас ғалымдарға арнап конференциялар өткізіліп жүрді, нәтижесінде жас ғалымдар мен мамандар Кеңесі құрылды. Кеңес үкіметінен кейін қоғам мен мемлекеттің осы саладағы ғалымдарға деген ықыласы XX ғасырдың 90 жылдары белсене түсті, бұл уақытта отандық ғылым қазақ қоғамының өзгеру салдарынан қиындыққа тап болды, нәтижесінде экономиканың тұтынушылық секторына және ғалымдардың шет елдерге шыға алмағандықтарынан ғылымның кадрлық жағдайы төмендеп кетті. Осы кезеңде «жас ғалым» ұғымын ғылыми ортаға енгізу XX-XXI ғасырларда шетелдерде Қазақстанның әлеуметтік-саяси жағдайын көрсетіп тұрды және тарихи кезең сипатында көрінді: кризистер мен күйзелістер кезеңінде ғылым қиындықтарға тап болады, бірақ дәл осы кезде ол мемлекеттің осы кезеңнен шығуына ықпал етеді. Білікті ғылым кадрлары дәстүрлі инновациялық жүйе экономикасының өсуіндегі қайнар көзін құруда өте маңызды рөл атқарады. [11]

Қазіргі қазақ қоғамында жас ғалымдардан құралған әлеуметтік-кәсіби топтардың жұмыс істеуі үшін институционалды жағдайлар жасалуда: ғылыми қорлар, бағдарламалар құрылып, конференциялар, конкурстар, ғылыми мектептер және т.б. өткізілууде. Қазақстандық ЖОО және мекемелерде жұмыс істейтін жас ғалымдар қауымдастығы өзін-өзі дамыту қағидасымен қызмет етеді, ЖОО Ғылыми кеңесінде немесе аймақтық білім беру ғылыми мекемелерінде, ғылыми-техникалық кеңестерде және т.б. өкілеттілігі бар.

Ғалымдардың әлеуметтік-кәсіби топтарының қызмет ету мәселелері бойынша, шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерін зерттеу негізінде, сонымен қатар ресейлік және америкалық ұлттық зерттеу университеттерінің, ғылыми қорлардың және бағдарламалардың сайттарын саралауда біз мынадай шешімге келеміз. Ғылыми дискурста «жас ғалым» категориясының бір мәнді анықтамасы жасалмаған, осы топқа сай тәртіптердің әлеуметтік, кәсіби үлгілерін түсіндіру, жастық шекараларды анықтауға мүмкіндік береді, бұл түсінікті тұжырымдауға талпынады.

Қазақстандық ғылыми дискурста осы топқа жатқызылатын маңызды өлшемдер ретінде біріншіден - жас өлшемін, екіншіден – біліктілігін айтады (жоғары білім туралы диплом, ғылыми дәрежесі). Осыған қарамастан, бұл әлеуметтік топқа, жас ерекшелігі 40 жасқа дейінгі ғылыми-зерттеушілік, ғылыми-техникалық немесе ғылыми-педагогикалық тәжірибемен айналысатын интеллектуалды жастардың әртүрлі категориялары кіре алады (магистранттар, докторанттар, ғылым кандидаттары, жас мұғалімдер, ғылыми қызметкерлер және т.б.). Жас факторы өте маңызды, себебі, қазіргі кезде жастар әлеуметтік тобы мемлекеттік ғылыми-техникалық, жас, әлеуметтік, демографиялық саясаттың және т.б. назарында. Осының аясында жастардың өмір сүру сапасын және деңгейін жақсартуға бағытталған бағдарламалар жасалуда, және бұл аймақтық және республикалық деңгейде жүзеге асырылады.

Жоғары оқу орындарындағы білім алушыларды ғылымға тарту үшін жасалатын жұмыстарға талдау жасау үшін беріліп отырған әлеуметтік топтың ұстанымын анықтап алу қажет болды. Сауалнамаға еліміздің әртүрлі жоғары оқу орындарынан 182 студент қатыстырылып, жалпы сауалға жауап беруге талпыныс 396 рет, ал, қол жеткізген респонденттердің көрсеткіші 46 пайызды құрады. Сауалнама әдісі – электронды пошта арқылы сұрау. Осылайша, бұл зерттеу

электронды пошта, онлайн сұрақ-жауаптар негізіндегі сауалнаманың кемшіліктерін көрсетіп берді: ол сұрақ-жауапқа арналған тұтас бір топтың қол жеткізген көрсеткішінің төмен екендігі. Ал, басқа зерттеулердің жинаған тәжірибесі көрсеткеніндей, сұрақ-жауап кезіндегі жеке стандартталған және жартылай құрылымдалған сұхбат тәсілдері бойынша респонденттер жоғары пайызға қол жеткізген.

Аталмыш зерттеудің болжамы:

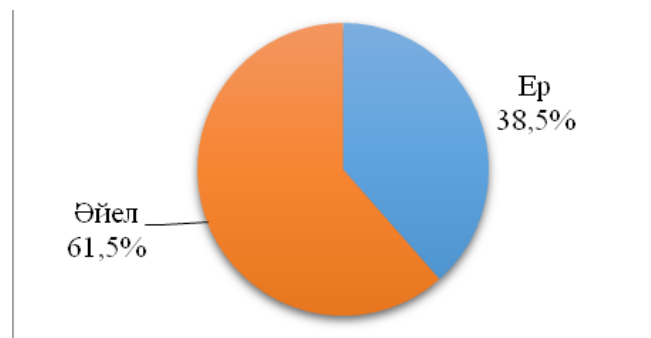
гендерлік белгі бөлінісінде жастар білім және ғылым стратегиясында айырмашылық бар;

білім саласы бөлінісінде жастар білім және ғылым стратегиясында айырмашылық бар;

білімін жалғастыруға ниетті бөлімде жастар білім және ғылыми стратегиясында айырмашылық бар.

Бұл келтірілген мәліметтерді өңдеу SPSS деп аталатын статистикалық бағдарламаның көмегімен жүзеге асырылды. Мәліметтерді талдау кезінде жиілік және желілі үлестіру талдауы қолданылды, кестенің талдауы Chi-square статистикалық белгілер ерекшелігімен анықталды.

Студенттердің, оның ішіндегі бакалавриатта оқитындарының сауалнамасының нәтижесі бойынша, жас жігіттерге қарағанда, қыздардың пайызы басымырақ, бұл жайындағы респонденттердің гендерлік жіктелуі туралы мәлімет 1-диаграммада көрсетілген.

1-диаграмма – Респонденттерді гендерлік белгілері бойынша бөлу

Зерттеуге қатысушылардың білім сапасы 1-диаграммада көрсетілген. Мәліметтер гендерлік бөлімде толықтай ұсынылған. Зерттеу қорытындысына сәйкес, гендер бөлігінде білім саласы бойынша анағұрлым түрлі статистика жоқ. Өзгешелік пайыздық көрсеткіштен ғана көрінеді, сол бойынша бұл жас жігіттер мен қыздардың арасындағы білім саласы бойынша өзгешеліктің

орын алғанының белгісі. Бұл мәліметтегі білімін магистратурада жалғастыруға ниетті студенттер жайындағы зерттеу, мәліметтер гендерлік бөлінісінде, сол сияқты жалпы респонденттер бойынша көрініс тапқан. Қолға тиген мәліметтер магистратурада білімін жалғастырғысы келетіндер жас жігіттерге (58,6%) қарағанда, қыздардың арасында (64,3%) көптеп табылатынын дәлел-

дейді. Жалпы студенттер арасында магистратураны жалғастырғысы келетіндердің пайыздық көрсеткіші 62%, жалғастырғысы келмейтіндердің пайыздық көрсеткішінен 38% басым.

Сонымен бірге, білімдерін магистратурада жалғастыру ниеті білім саласында талқыланып, талданды, алынған мәліметтер 1-кестеде келтірілген. Талдау нәтижесі магистратураға түсуге ниет етушілер әлеуметтік-гуманитарлық ғылым саласындағы студенттер арасында кең тарағанын көрсетті.

Бакалавриаттағы студенттердің магистратурада білімдерін жалғастыруға ниетті респонденттерге себебін білу мақсатында: «Егер де

сіз магистратурада біліміңізді жалғастырғыңыз келсе, бұл шешіміңіздің себебін айтып беріңізші?» деген сұрақ қойылды. Бұл сұраққа орай берілген жауаптың нәтижесі бойынша, көптеген бакалавриаттар магистратурада білімдерін жалғастыру арқылы олар білім және ғылым стратегиясын, яғни, өздерінің білім дәрежелерін көтеріп, ғылыммен айналысу мақсатында емес, еңбек және мансапқа қызығушылық себебіне сәйкес оқуына тура келетіндіктерін айтқан. Бакалавриаттағыларды магистратураға түсуге итермелейтін себептер көрсетіліп, гендерлік белгі саласы бөлімдерінде талданып, талқыланды.

1-кесте – Бакалавриаттағы студенттердің магистратура бөлінісінде білімдерін жалғастыруға ниеттері білім саласы бөлінісінде «ЖОО аяқтағаннан кейін Сіз магистратураға түсуді жоспарлайсыз ба? *» қарастырылады

	Білім беру саласы		Барлығы
	Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар	Жаратылыстану және техникалық ғылымдар	
Магистратурада оқуды жалғастыруға ниетті	69	53,7	62,1
Магистратурада оқуды жалғастыруға ниеті жоқ	31	46,3	37,9

Бакалавриаттағыларды магистратураға түсуге итермелейтін себептер көрсетіліп, гендерлік белгі саласы бөлімдерінде талданып, талқыланды. Талдау нәтижесі 2-кестеде ұсынылған. Мәліметтердің айырмашлығы статистикалық тұр-

ғыдан болар-болмас. Сонымен бірге, мынадай келесі бір беталыс байқалады: «Магистратураға түсу – басқа сәйкес келетін жұмыстың жоқтығынан, амалсыздан баратын жол» деген себеп қыздардың арасында кең тараған.

2-кесте – Гендерлік бөлімдегі магистратураға түсу себебін жіктеу «Егер иә болса, Өз шешіміңіздің себебін атаңыз? *»

	Жынысы		Барлығы
	Ер	Әйел	
Магистратураны аяқтау ары қарай ғылыми қызметпен айналысу мүмкіндігін береді	22,0	12,5	15,9
Магистратураны аяқтау жұмысқа тұру мүмкіндігін арттырады	41,5	44,4	43,4
Магистр дәрежесі табысты мансап жасау мүмкіндігін береді	26,8	31,9	30,1
Магистратураға түсу – мәжбүрлі шара, себебі, лайықты жұмыс жоқ	9,8	11,1	10,6

Жалпы ғылыми-зерттеу жұмысындағы бакалавриаттардың белсенділігін анықтауда сауалнамаға қатысушылардың барлығына «Сіз студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына қатысасыз ба?» деген сұрақ қойылды. Мәліметтерді талдау көрсеткеніндей, гендерлік бөлімде және білім саласы бөлінісінде ерекше статистикалық өзгешелік байқалмайды.

Сонымен бірге, ғылыми-зерттеу жұмысындағы бакалавриаттардың айналымы белсенділігі магистратураға түсуге ниет білдіру бөлінісінде талқыланды. Мәліметтер 3-кестеде көрсетілді. Бұл кестеде өзгешелік статистикалық тұрғыдан елеусіз. Бірақ та, мынадай қызық беталыс байқалады: ғылыми-зерттеу жұмысына студенттердің белсенділігі мәжбүрлі сипат алады, олар ғылыми

жұмысқа талаптанбайды, сондықтан, олар ары қарай магистратурада білімдерін жалғастырып, ғылыми қызметпен айналысуды жалғастыруға ниеттері жоқ.

3-кесте – Ғылыми-зерттеу жұмысындағы студенттердің белсенділігі «Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысасыз ба?*

	ЖОО аяқтағаннан кейін Сіз магистратураға түсуді жоспарлайсыз ба?		Барлығы
	Магистратурада оқуды жалғастыруға ниетті	Магистратурада оқуды жалғастыруға ниеті жоқ	
Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына қатысады	45,1	53,6	48,4
Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына қатыспайды	54,9	46,4	51,6

Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуға итермелейтін себепті анықтау үшін сауалнамаға қатысушыларға «Сіз неге ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысасыз?» деген сұрақ қойылды. Зерттеу анықтағанындай, студенттердің басым көпшілігі ғылыми-зерттеу жұмыстарымен өзіндік мақсаты мен ниетінің құлап тұрғанынан емес, мәжбүрлікпен ғана айналысады. Сондықтан да, студенттердің басым көпшілігі ғылыми-зерттеу жұмыстарымен ғылыми жетекшілерінің, кураторларының, кафедра меңгерушілерінің міндеттеуінің арқасында айналысады. Сонымен бірге, студенттердің белгілі бір бөлігі ғылыми жұмысқа қызыл диплом алу немесе магистратураға түсуге мүмкіндік алу үшін ден қояды. Талдаудың нәтижесі көрсеткендей, «Маған ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысқан ұнайды» деген жауаптар магистратурада білімін жалғастыруға құлықты студенттердің, қыздардың арасында көптеп таралған. Магистратураға түсуге, шынында да, ғылыми жұмыспен айналысуға қызығушылығы бар студенттердің белгілі бір бөлігі, яғни, біз күткен беталыс осылайша бекітілді.

Мәліметтер көрсеткеніндей, бакалавриаттардың басым көпшілігі ғылыми-лабораториялық базаны жарақтандыру қажеттігін алға тартады. Сол арқылы әлеуметтік-гуманитарлық ғылым үшін маңызды болып табылатын компьютерлерді қазіргі заманға сай мәліметтерді талдау, өңдеу бағдарламаларымен қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді. Студенттердің көзқарасынша, ғылыми-лаборатория базасын жарақтандыру жеткіліксіз, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына деген құлшынысын арттыру үшін ғылыми-лабораториялық базаны түбегейлі жаңарту керек. Бұл деген сөз ғасырлық ақпараттық технология бағдарламаларын, техниканы жаңарту

туды көздеу, үнемі жаңа ақпараттық бағдарламаның құрылуы жастардың қазіргі жаңартылған ресурстармен тығыз байланысты күтуі. Ал, жастар ғылыми-лабораториялық базаны барынша жаңартудың соңына түсудің қиын екенін, тек ғылыми жұмыстың негізінің классикалық үлгісі бар екенін түсіне бермейді.

Тағы бір өзіндік әсері бар фактор ол жас ғалымдарды материалды тұрғыдан қолдау болып табылады. Сондықтан да, зерттеуге қатысушылардың 33,1 пайызы студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына міндетті түрде ақы төлеу керектігін айтады. Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тартудың үшінші тәсілі студенттердің қызығушылығын қанағаттандыруда оларды ғылыми тәжірибе жинақтау үшін барлық мүмкіндікті жасау керек. Сол үшін де студенттердің 24,9 пайызы студенттердің ғылыми зерттеу жұмысы ұйымдастыруда шетелдік әріптестерді, ғылыми зерттеу институты ғалымдарын тартудың қажеттігін көрсеткен. Зерттеудің анықтағанындай, студенттердің белгілі бір тобының тәжірибелі ғалымдармен, соның ішінде шетелдік ғалымдармен жұмыс істеуге, осы арқылы өз білімдері мен тәжірибелерін де толықтырып, біліктіліктерін арттыруға қызығушылықтары мол екендіктері белгілі болды.

Жас ғалымдардың әлеуметтік мінез-құлқына, олардың кәсіби стратегиясы мен қойылымдарына табыс пен білім беру (біліктілік) деңгейі секілді өз беделдерінің маңызды компоненттерінің сәйкес келмеуі едәуір әсер етеді. Аталған топтағы беделдік келісімсіздік салдары ғылым саласының төменгі беделі, жастардың ғылым мен жоғарғы білім беру саласынан тығыз ағымы, олардың ғылыми тәжірибесін шет елдерде жалғастыру үшін шет елдерге еңбек көші-қоны секілді әлеуметтік мәселелердің күрделенуі, сол сияқты, тө-

менгі кәсіби мобильділік, әлеуметтік сегрегация, әлеуметтік апатия өсімі, өз кезегінде оның әлеуметтік беделінің маргиналдылығын күшейтеді. Жастар арасындағы білім беру мен ғылым саласының беделінің төмендеуі статустық келісімсіздік нәтижесі ретінде және жоғарғы мектепті реформаландыру жағдайындағы кәсіби қызметке деген талаптардың жоғарылығы болып табылады.

Жас ғалымдардың әлеуметтік беделін сипаттауда талдау үшін келесі негіздерді бөліп қарастыруға болады:

әлеуметтік-кәсіби стратификациядағы (тұлғаның (топтың) биліктік, экономикалық, мәдени-білім беру ресурстарына, зерттеушілік құзіреттілігінің қалыптасу деңгейіне баға беру) әлеуметтік беделінің объективті сипаттамалары;

әлеуметтік стратификацияның түрлі өлшемдеріндегі объективті сипаттамаларының (табыс, мамандық беделі, білім деңгейі және т.б.) сәйкестік деңгейі;

топты әлеуметтік мәдени жаңғырту үдерісінің сипаттамасы (жоғарғы кәсіби білім беру мен ғылым институтының дамуының заманауи тенденциялары);

жас ғалымдардың кәсіби қызмет мазмұнымен, қоғамдағы әлеуметтік жағдайымен, мамандықтың ынталық факторларымен, әлеуметтік мақсаттар мен бағыттармен, кәсіби және тұлғалық стратегиялармен және т.б. қанағаттанушылық деңгейін білдіретін субъективті сипаттамалары;

жас ғалымдар мен жас зерттеушілердің (типологиялық белгілері) құрылымындағы айтарлықтай өзгешеліктерінің айқындалуы.

Эмпирикалық деңгейде ғылым мен инновация саласында зерттеулердің кемшілігі эмпирикалық деңгейде анықталады, аймақтық және федералдық деңгейлердегі мемлекеттік реттеудің тиімді механизмдері мен адекватты ғылыми-техникалық саясаты, аталған саланы ғылыми талдаудың кешенді жүйесі жоқ. Әлеуметтану зерттеулер нәтижелеріне сүйенетін қарастырылатын саладағы көз жеткізерлік сараптамалық базаның құрылуы ғылыми, ғылыми-техникалық, әлеуметтік және кадрлық саясатты жасауға негіз болады. Көбінде ғылыми-зерттеушілік қызметпен айналысатын, жастардың әлеуметтік мәселелері қарастырылатын мониторингтік социологиялық зерттеулердің жетіспеушілігі байқалады: ғылыми мансапты таңдау ынтасы, ғылыми қызметтің құндылықтарын, оның нәтижелілігінің шарттарын, ғылыми қауымдастыққа енудегі әлеуметтік кедергілер, кәсіби құзіреттіліктердің қалыптасуы және т.б.

Қорытынды

Қазіргі әлеуметтану жайындағы пікір білім алу мүмкіндіктері мен өмірлік ұстанымның «сырт пішіні» ретінде жастардың білім стратегиясын зерделеуге әрекет етуден тұрады. Жастар өмірлік мақсатқа жету амалдарында білім қағидалары мен құндылықтарын ауыстырып, субъективті білім мен шынайы өмірлік жоспарлардан бас тарта отырып, білімдегі белгілі бір диспозицияларды тудырады. Қазақстандық білім жүйесі ақпараттық технологиялар мен жаңа білім стандарттарын енгізумен байланысты әлемдік жүйеге енеді. Жастардың білім стратегиялары жаһандандудың әсерімен «жекешеленуде», жастардың білім стратегияларының когнитивті тұтастығының төмендеуіне әкелетін депривациялық және демонстрациялық әсерлермен анықталады. Білім стратегиялары, сәйкесінше, біліммен емес, өмірлік дағдылар бақталастығымен байланысты тәртіптің қол жеткізген үлгісін жетілдіру, болашағы бар және маңызды білімді алуға ұмтылумен анықталады.

Жоғары білімде «жеткілікті білім» деп аталатын қайта бағдарлау қондырма қабатын және білім ресурстарына белгілі бір топтық монополияның, ақылы білім қызметтерін кеңейту әсерімен білім ресурсына жастардың түрлі тобының біркелкі қол жеткізе алмауы сияқты әлеуметтік теңсіздік жаңғыртылады. Жастардың өмірлік диспозициялары бұрынғы ұрпақтың әлеуметтік тәжірибесінде теріске шығарылады және бұл жағдайдың күші әлеуметтік ұсақорта қызығушылығы мен білім үлгілерін алып пайдалануға негізделді. Респонденттердің басым көпшілігі әлеуметтік-оқиғалы орнатуды жүзеге асырады, яғни, лезде табысқа жетумен және әлеуметтік ұсақ ортаның таптауымен байланысты; олар топтық ұқсастықты құру мен кәсіби әлеуметтану жүйесі ретінде білімге жақсы қатынас көрсетпейді.

Білім үдерісінде өмірлік мақсатты қайта анықтау өлшемі бойынша білім бағыттары түзетіліп жатады. Респонденттер білімді жеке өмірге дайындық уақыты ретінде қарастырады және ресурстарды жинауға арналған агенттің мәртебесін пайдаланады. Ғылыми стратегия жас ұрпаққа кәсіби білім алу түрі мен ғылымның өз саласында алдыңғы қатарлы технология негізінде бәсекеге қабілеттілікті арттырумен қамтамасыз ететін ғылыми зерттеуді жүзеге асыру тәсілін таңдауды қояды.

Бакалаврлардың көпшілігі магистратурада білімдерін жалғастыруға білім және ғылым стратегиясына орай, өз білімдері деңгейін көтеру, ғылыми жұмыспен айналысу себебімен емес, еңбек

және мансапты табысқа қол жеткізуге қызығушылықтың арқасында барады. Көптеген студенттер ғылыми-зерттеу жұмыстарымен өз ықыластарымен немесе мақсаттарымен емес, мәжбүрлі түрде барады. Көптеген студенттер ғылыми-зерттеу жұмыстарымен ғылыми жетекшілерінің, кураторларының, кафедра меңгерушісінің талабымен ғана айналысады. Сол сияқты студенттердің тағы бір бөлігі ғылыммен қызыл диплом алу үшін немесе магистратураға түсуге мүмкіндікті арттыру мақсатында айналысады. Студенттермен жүргізілген зерттеу нәтижесі келесідей тұжырымға келді.

зерттеу барысы көрсеткеніндей, гендерлік бөлімде жастардың білім және ғылым стратегиясында айырмашылық болмағандықтан, бұл болжамдарды қабылдамаймыз.

білім саласы бөлінісінде жастардың білім және ғылым стратегиясында ерекше өзгешелікті зерттеу анықталмағандықтан, бұл болжамдарды қабыл алмаймыз.

магистратурада білімдерін жалғастыруға құлықты бөлімде жастардың білім және ғылым стратегиясында өзгешелік болмағандықтан, бұл болжамдарды қабыл алмаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Пряжников Н.С. Мотивация трудовой деятельности. – М., 2008.
- 2 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.
- 3 Мескон М.Х. и др. Основы менеджмента. М., 1992.
- 4 Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности: тексты / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А. Пузырея. – М., 1982.
- 5 Носкова О.Г. Психология труда – М., 2004.
- 6 Шульц Д., Шульц С. Психология и работа. – СПб., 2003.
- 7 Наука как ценность в социальной ориентации молодых ученых Казахстана [Текст] / Г. Абdirайымова, А. Садвокасова // Саясат - Policy. - 2008. - №5. - С. 109-111.
- 8 Абdirайымова Г.С. Қазақстанның жас ғалымдары: социологиялық бейнеге негіздеме. Ғылыми басылым. Монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012 ж. -85б.
- 9 Попова И.П. Интеллектуальный потенциал развития профессиональной структуры российского общества: к проблеме определения// Россия: тенденции и перспективы развития. - М.: ИНИОН, 2007.-Вып. 2.-С. 611-618.
- 10 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. - М.: Academia, 1999. – 320 с.
- 11 Abdirajymova G.S., Verevkin A.V. Scientific, educational strategies of young scientists as representatives of Kazakh middle class // International Conference on Behavioral and Psychological Sciences. World Academy of Science, Engineering and Technology 2014 №116.

References

- 1 Pryazhnikov N.S. Motivation of labor activity. – Moscow, 2008.
- 2 «Kazakhstan»: National encyclopedia / Head of editor A. Nysanbaev – Almaty: «Kazakh's encyclopedia « Home Edition, 1998.
- 3 Meskon M.H. et al. Principles of Management. M., 1992.
- 4 Maslow A. Self-actualization // Personality Psychology: text / ed. Yu.B.Gippenreyter, A.A. Puzyreya. – M., 1982.
- 5 O.G. Noskov Work Psychology – M., 2004.
- 6 Shultz D., Schultz S. Psychology and work. – St. Petersburg, 2003.
- 7 Science as a social value orientation of young scientists of Kazakhstan [Text] / G. Abdirajymova, A. Sadvokasova // Sayasat – Policy. – 2008. – №5. – P. 109-111.
- 8 Abdirajymova G. Young scientists of Kazakhstan: rationale sociological portrait. Scientific publishing. Monograph. – Almaty, «Kazakh University» 2012. – P 85.
- 9 Popova I.P. Intellectual potential of the occupational structure of the Russian society: the problem of determining // Russia: Trends and Prospects. – М.: INION, 2007, vol. 2.-S. 611-618.
- 10 Bell D. The future of postindustrial society. Experience in social forecasting / D. Bell. – М.: Academia, 1999. – P 320.
- 11 Abdirajymova G.S., Verevkin A.V. Scientific, educational strategies of young scientists as representatives of Kazakh middle class // International Conference on Behavioral and Psychological Sciences. World Academy of Science, Engineering and Technol-

Жусупова А. Жаназарова З.Ж.

**Мүгедек балаларды қоғамға
бейімдеу арқылы сауықтыру
жолдары**

Қазіргі таңда мүгедек балалар күн санап артып келе жатқаны жаңалық емес. Оның ішінде күрделі кемістігі бар балалар көбеюде. Кемшіліктері бар балаларды әлеуметтендіруде үлкен жұмыстар атқарылуда. Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған арнайы мекемелердің барлық түрлері қызмет көрсететіні, мүмкіндігі шектеулі балалар санының артуымен түсіндіріледі. Мүгедек бала тәрбиелеу, отбасының шаруасы, әртүрлі жанұялық проблемалар, кей жағдайда баланың болашағын, оның кейінгі тағдыры туралы ойлануға мойын бұрғызбайды. Дегенмен де, ата-ана түзете-дамыту үрдісінен тыс қалмай белсенді қатысушы болып, мамандармен, медициналық, психологиялық кеңес алып отырса, баласының өмірлік қажеттілік дағдыларды меңгеруіне сауатты түрде ықпал етеді.

Түйін сөздер: мүгедек, әлеумет, оңалту, кемтар, реформа, ЦРУ инватакси, полиомиелит.

Zhusupova A. Zhanazarova Z.Zh.

**Adaptation of children – persons
with disabilities to society
through rehabilitation**

Children with disabilities are generally quite limited in their zhiznedeyatelnosti. Problema child disability is relevant throughout mire. Family - inner circle of a child with disabilities vozmozhnostyami. Osuschestvlenie measures for the social rehabilitation of juveniles with disabilities and young people with disabilities, including socio-environmental orientation and welfare adaptation

Key words: disabled person, society, reform, the CIA Invataxi, polio

Жусупова А. Жаназарова З.Ж.

**Адаптация детей –
инвалидов к обществу
путем реабилитации**

Дети инвалиды вообще весьма ограничены в своей жизнедеятельности. Проблема детской инвалидности является актуальной во всем мире. Семья-ближайшее окружение ребенка с ограниченными возможностями. Осуществление мероприятий по социальной реабилитации несовершеннолетних с ограниченными возможностями и инвалидов молодого возраста, включающих социально-средовую ориентацию и социально-бытовую адаптацию.

Ключевые слова: инвалид, общество, реформа, ЦРУ инватакси, полиомиелит

**МҮГЕДЕК БАЛАЛАРДЫ
ҚОҒАМҒА БЕЙІМДЕУ
АРҚЫЛЫ САУЫҚТЫРУ
ЖОЛДАРЫ****Кіріспе**

Бүгінгі таңда мемлекет тарапынан мүгедектер үшін көптеген бағдарламалар жасақталып, жұмыстар жүріп жатыр. Соның ішінде кембағал жандарды жұмыспен қамту маңызды мәселе болып табылады. Елбасымыз да өзінің соңғы Жолдауында осы мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты орынды мәселелер көтеріп, оларды жұмыспен қамтуға ерекше көңіл бөлу керектігін қадап тапсырған болатын. Ең бастысы мүгедек балаларды сәби кезінен бастап анықтап, олардың ортаға бейімделуіне жағдай жасауымыз керек. Жалпы баланы қоғамға бейімдеу мен оқытуда ерте диагностикалау мен түзету маңызды. Мүмкіндігі шектеулі, мүгедек балалар тәрбиесіне ерекше мән берілуі керек. Бұл тәрбиенің негізгі мақсаты- еңбекке үйрету, өмірде өз орнын табуға баулу, өмірге икемді жеке тұлға қалыптастыру. Ең алдымен тәрбие ісіне терең сезім қажет. Тәрбиеге нағыз сенім бар жерде ғана, нағыз талапшылдық еңбек тәртібі болады. Еңбек, еңбек– бәрін жеңбек. Осы бір мақалдың ішіне барлығы сиып тұрғандай. Мүмкіндігі шектеулі, мүгедек балалар дегенде көз алдымызға еңбекке жарамсыз, ата-ана қамқорлығында отырған балалар елестейді. Еңбек баланың өмірлік қажеттілігі. Мүмкіндігі шектеулі, мүгедек балалардың өзіндік еңбек дағдылары бірден қалыптасып кетпейді. Мұндай балалар ата-ана мен арнайы мамандардың көмектерін қажет етеді. Оларға өздерін танытып, айналасындағылармен араласуға мүмкіндік беру керек. Өздері өте жасық келеді. Бойында дарыны бар балалар қаншама. Мұндай балаларды еңбекке баулыса, ертең есейгенде өмірде өз орнын, өз мамандығын табуға көп көмек болар еді. Күнделікті үй тұрмысындағы еңбектің өзі баланың еңбек дамуының көзі. Баланың өзіндік қызмет дағдыларының қалыптасуын қадағалау қажет. Оның дұрыс тамақтануы, тамақтанып болғаннан кейін ыдыстарын, киімдерін жинау ұқыптылықтары еңбектену көзінің бұлағы емеспе. Үйде жасалатын жұмыс туралы түсінігін дамыта отырып, заттық ойын және іс-әрекеттерін ұйымдастыру күнделікті еңбек дағдыларының қалыптасуы болып табылады. Осы тұрғыда ата-ананың орны ерекше. Ертең есейгенде олар кім болып шығады деген сұрақ әрбір ата-ананы ойландыруы тиіс. Баласының қалаған ісімен

еркін шұғылданып, қоршаған дүниені тануына, олардың толыққанды тұлға ретінде сезінуіне көмектесіп, жол аша білу керек. Осыған байланысты педагогтар да балаға арналған жеке даму бағдарламасы бойынша жұмыс жасайды. Ата-ана мен педагогтар бірігіп жұмыс жасаса мүмкіндігі шектеулі, мүгедек балаларды еңбекке баулу мәселесі өз шешімін табады

Негізгі бөлім

Әр ата-ана бауыр еті-баласының дені сау болып туып, қатарынан кем қалмай өсуін тілейді. Ал балалардың өмірге мүгедек болып келуі кімкімге де ауыр соққы. Осыдан болып шаңырағы шайқалған талай отбасы бар. Мұндайда көбіне әке шіркіндер бойларын ала қашып, аналар тағдыр тауқыметін жалғыз арқалайды. Баласы қандай күйге душар болса да жүрегі езіліп тұратын қайран ана жүрегі-ай дейсің мұндайда. Хафиза Нығметқызы ашқан «Сәби» қоғамдық қорына тіркелген 70-тен астам ананың басым көпшілігі жалғызбасты әйелдер. Олардың балаларына қойылған диагноз да жан дүниенді езілтеді: Даун синдромы, аутизм, психикалық дамудың тежелуі, церебралды сал ауруы, басқа да неврологиялық сырқаттар. Дерттің ауыр түріне шалдыққан өскіндердің көпшілігі арбаға таңылған, өздігінен қозғалып жүре алмайды, сөйлеу, есту қабілеттері нашар дамыған. Балалардың кішкентай кезінде тағы ештеңе емес. Өскен сайын оларды көтеру, алып жүру жалғызбасты аналарға қияметтің қиыны. Бейкүнә баласының дертпен жалғыз арпалысып, өзімен-өзі өгейлік күйін кешуі – анасының жанын жегідей жейтіні тағы бар. Осындай психологиялық-моральдық соққыға қарамастан байғұс әйелдер үміттерін үзбей, балаларын оңалту қамымен қандай ауыртпалыққа да төтеп беруге бар.«Сәби» мүгедек баллардың аналары» қоғамдық қорының басты тілегі – балаларын оңалтуға септігін тигізетін орталық құру.

Мүгедек балалардың ата-аналары көптеген әлеуметтік проблемалармен бетпе-бет келеді. Олардың ішінде әсіресе, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытатын білім мекемелерінің тапшылығы күрделі мәселе болып тұр. Мүгедек бала тәрбиелеп отырған отбасылардың көпшілігі әлеуметтік жағдайы төмен отбасылар. Олардың қоғамдық орындарға, мәдени іс-шараларға баруға мүмкіндіктері аз. Сондықтан мұң-мұқтажы бір ата-аналардың басын қосып, балаларын дамытуға жағдай жасайтын орталық аса қажет. Әрине, Астана қаласында мамандандырылған түзету

білім, денсаулық ұйымдары бар. Тіпті тірек-қимыл аппараты функцияларының бұзылуынан болатын церебралды сал ауруына шалдыққан балаларға арналған еліміз бойынша жалғыз балабақша да елордада ашылған. Бірақ бұл мекемелер Астанада үлкен қалаға аздық етеді. Елордада кәметтік жасқа толмаған 2050 мүгедек бала ресми тіркелген десек, соның басым көпшілігі үйде отыр төрт қабырғаға қамалып. 2005 жылы ашылған қоғамдық қордың белсенділері мүгедек балаларды қоғамға бейімдейтін, қимыл-қозғалысын дамытатын оңалту орталығын өздері-ақ ашуға әзір. Тек лайықты ғимарат таппай жүр. «Бізге арнайы орын берілсе болғаны, қалғанын өзіміз-ақ реттеп алар едік. Орталыққа қажетті құрал-жабдықтарды да таба аламыз. Түрлі үйірмелер ашуға да мүмкіндігіміз бар», – дейді қоғамдық қордың директоры.

Мүгедек балалардың уақытша немесе тұрақты мекендеуіне арналған медициналық-әлеуметтік мекемелер бар. Ол жерге интеллектісі сақталған, сүйену-жылжу аппаратының қызметі бұзылған, тұрақты түрде басқа бір адамның көмегіне және медициналық қызметке зәру 4 пен 18 жас аралығындағы төмендегідей сырқатпен ауыратын мүгедек балалар орналасуы мүмкін:

- әртүрлі этиологиядағы мидың сал ауруы;
- полиомиелит салдарынан кейінгі қалыпқа келтіру және резидуальді кезең;
- сүйену-жылжу аппаратының әртүрлі туа және кейін пайда болған деформациялары;
- артрогриппозом;
- хондродистрофией;
- тұқым қуалайтын дегенеративті және жүйке-бұлшық ет аурулары.

Мүгедек баланы сауықтыру орталығына орналастыру үшін тұрғылықты жеріңіз бойынша жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар басқармасына барып, келесі құжаттарды тапсырыңыз: 1. Баланың ата-анасының (занды өкілдерінің) белгіленген үлгідегі өтініші. 2. Өкілетті органның (медициналық мекеменің) мемлекеттік медициналық-әлеуметтік мекемеге әлеуметтік қызмет көрсетуге қабылдау жолдамасы:

- 1) туу туралы куәлік немесе жеке куәлік;
- 2) СТН;
- 3) ӘЖК;
- 4) мүгедектігі туралы анықтама көшірмесі;
- 5) медициналық карта;
- 6) психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес қорытындысы;
- 7) амбулаториялық картадан үзінді;
- 8) жеке сауықтыру бағдарламасының көшірмесі.

Балаларды МӘМ-нен шығару:

– баланың ата-анасының (заңды өкілдерінің) өтініші; – кәмелеттік жасқа толғанда;

Сондай-ақ ҚР Денсаулық сақтау министрінің жүйесіне қарайтын, оңалту орталықтары бар, онда әр түрлі аурулармен; тірек-қимыл және эндокринологиялық жүйелер ауруларымен ауыратын балаларды 20-27 күн аралығында оңалту курстарын өтеді. Орталыққа орналасуға қажетті құжаттардың тізімі, оңалту шараларын өткізуге қарсы көрсеткіштер барлық аймақтардың емдеу органдарында бар.

Мүмкіндіктері шектеулі тұлғалардың мәселелерін шешу және әлеуметтік жағдайын жақсарту мемлекетіміздің әлеуметтік саясатының басым бағыттарының бірі. 2008 жылдың аяғында Қазақстан мүмкіндіктері шектеулі тұлғалардың құқықтары туралы Халықаралық Конвенцияға қосылды.

Бүгінгі күні Алматы қаласында 34,7 мың мүгедектер, оның ішінде 3276 мүгедек балалар тұрып жатыр. Бұл бүкіл мемлекет бойынша мүгедектер санының 7,2 % құрайды. Осы адамдарды әлеуметтік қорғау шаралары «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының заңына сәйкес жүзеге асады.

Жеке тұтынушылықты есепке алғанда мүгедектер протезді-ортопедиялық көмекпен, сурдо, тифлотехникалық құралдармен, санаторлық-курорттық сауығумен, есту протездеулерімен, кресло-арбалармен, міндетті гигиеналық құралдармен, ымдау тілімен қызмет көрсететін мамандармен қамтамасыз етіледі. Қалада психикалық аурумен ауыратын мүгедектер үшін екі медициналық әлеуметтік мекеме, 15 әлеуметтік бөлімдер және екі мүгедектерді сауықтыру орталықтары жұмыс жасайды. 2009 жылдан бастап «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының заңын жүзеге асыру шеңберінде кемтар балаларға және 18 жастан асқан адамдарға үйде және күндізгі бөлімдерде әлеуметтік қызметтер көрсетіледі. Қызметтер мемлекеттік сектор және де үкіметтік емес ұйымдар арқылы ұсынылады.

Мүгедек балаларды тәрбиелеп және үйде оқытып отырған отбасыларына көмек көрсету мақсатында жергілікті бюджеттен тоқсан сайын жәрдемақы төленеді. Жан басына шаққанда орташа табыс бойынша атаулы әлеуметтік көмек, тұрғын үй және біржолғы материалдық жәрдемақы жасалынады.

Қазақстан Республикасында әлемдік білім кеңістігіне кіру үшін мемлекет тарапынан көп-

теген шаралар енгізіліп жатыр. Бүгінгі күні білім саласында өз шешімін таппай отырған мәселелер жеткілікті. Инклюзивті білім беруді дамыту бағыттары 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік дамыту бағдарламасында шешімін тапты. Биыл жарық дүние есігін ашқан сәбилердің 11 пайызы мүгедек болып туған. Жүйе өсіп бара жатыр. Жыл өткен сайын сондай балалардың да саны үлкейіп келеді. Орта мектептерден оларға арнайы топтар да ашылып жатыр. Сондықтан мамандар әрқашан керек болады. Қоғамдағы мүгедектердің жағдайы, олар бастан өткеруге мәжбүр қиындықтар туралы пікірталастар жиі орын алып келеді. Алайда ересек мүгедектердің өз құқықтарын іске асыруына байланысты мүгедектік проблемалары жиі іске алынып жатады, ал кемтар балалардың жағдайына тиісті көңіл бөлінбейді. Бұл кемтар балаларды психологиялық бейімдеу және қоғамға кіріктіру мәселелерінен бастап, олардың тұлға ретінде қажетсіздігіне дейінгі саладағы проблемалар санының көптігіне қарамастан орын алуда. Бұл баланың адамзаттық ар-ожданын кемсітетін, оның дамуға және тіпті өмір сүруге құқығын іске асыруына кедергі келтіретін әр түрлі кемсітуші көріністер болып табылады. Осы мақсатты жүзеге асыруда біз оқушының деңгейіне мән бермейміз, нәтижесінде көптеген оқушылар осы деңгейге жетпей қалу салдарынан үлгермеушілер қатарына жатады. Мектептегі үлгермеушіліктің негізгі себебі мектептегі білім беру жүйесінің баланың интеллектуалдық жүйесіне сәйкес келмеуі. Ал біз болсақ, білім беру бағдарламаларын күрделендіру үстіндеміз. Баланың меңгеру деңгейін, оның жас ерекшелігін назарға алмай, бір жағынан баланың жаңа бағдарламамен оқуы қиынға соғатынын түсіне отырып, оны беделді мектепке, мықты мұғалімге беруге тырысамыз [1, 43].

Қазіргі уақытта арнаулы білім берудегі нақты прогресске бірнеше факторлар: мүгедек оқушыларға қатысты үміттің аздығы, жоқтығы, инклюзивті білім беруге мектептердің дайын еместігі кедергі келтіруде. Арнаулы білім беруді кез келген білім беру реформаларының бағдарламаларына енгізу, жоспарлау кезінде мүгедек балалардың нақты мүмкіндіктерін ескеру, білім сапасын жақсарту және оны алуға қол жеткізуді қамтамасыз ету, арнаулы заңдарды әзірлеу, ерекше білім алу қажеттіліктері бар адамдардың санаттарының құқықтарын қамтамасыз ету осының барлығы жағдайды едәуір өзгертіп, барлық адамдардың білім идеяларын іске асыру үшін алғышарттар жасап, үйден оқыту мәселесін қатаң қадағалау қолға алынып отыр. Еліміздің Бі-

лім заңында барлық бала жалпы орта біліммен қамтылуы жазылса да, өкінішке орай мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту өзекті мәселе болып отыр. Мүмкіндіктері шектеулі балаларға білім мен тәрбие берудегі ғылыми нәтижеге қол жеткізудің бірі жаңа технологияны игеріп, компьютерді пайдалану. Компьютерді пайдалануда мынадай дидактикалық мүмкіндіктерді көруге болады: логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылық еңбек етуіне жағдай жасайды. Электрондық оқулықтарда теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі. «Бәріне бірдей мүмкіндік» принципі ұстанатын инклюзивтік білім берудің енгізіле бастағанына көп бола қойған жоқ. Бұл термин көбіне «Сапалы білім барлығы үшін» түсінігімен бірге қолданылады. Яғни, жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндіктері шектеулі бала мен басқа да әлеуметтік қорғалатын топтарға жататын оқушыларға өзгерлермен теңдей білім беру, соған жағдай жасау.

Қазіргі кезде Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балалар көбінде арнайы мектеп - интернаттарда білім алады. Жалпы мектептердегі мұғалімдер кемтар бала сыныпқа келген кезде оны қандай оқулықтармен оқытып, қандай әдістемелік құралдарды пайдаланады соны білмейді. Бұл мәселенің артынан туындайтын мәселе – кадр жеткіліксіздігі. Шындығында олар оқшауланған қоғамдық өмірге аса бейім емес. Мәселенің бұлай қалыптасуына бүгінгі қоғамның да кінәсі бар. Өйткені біз мүмкіндігі шектеулі жандарға мүсіркей қараудан арыла алмай келеміз. Жалпы білім беретін орта мектептерде олардың оқып, білім алуына жағдай жасау енді – енді қолға алына бастады. Инклюзивтік білім берудің негізі мектептегі барлық балаға олардың ерекшеліктерінен тыс сапалы білім беру болып табылады.

Осы орайда Қазақстанның Тәуелсіздік алғанына 20 жыл толуына байланысты қаламызда осындай мүмкіншіліктері шектеулі балаларға арналып жартылай стационар «Аялы алақан» атты бөлімше ашылды. Мұнда балалар таңертеңнен кешке дейін мамандардың қарамағында болып, үйірмелерге қатысып, бір-бірімен танысып, ұжымдық тәртіпке үйреніп, дәріс алады. Балалар бес мезгіл тамақтанады, тынығып дем алады, әр маманмен бірге ұсақ қол жаттығуларын орындап, бұлшық еттердің қызметтерін жақсартады, сюжетті рөлдік ойындарды сахналауды үйренеді. Бөлімшеде мүмкіншіліктері шектеулі балалардың толықтай дамуына, өзгерістерді түсінуіне, өз бетімен білімін жетілдіруіне барлық жағдай жасалған, мұнда балалар тікелей дәрігерлердің бақылауында болады. Мұндай жәйттер негізі-

нен әлеуметтік жағдайларға байланысты. «Аялы алақан» атты жартылай стационарға келетін мүгедек балаларға әр апта сайын қаламыздағы психологиялық – медициналық педагогикалық консультациядан мамандар : психиатр, лор, көз дәрігерлері келіп тексеріп, психологиялық зерттеудің нәтижесімен таныстырып, олардың жалпы арнаулы түзеу арқылы білім беретін жүйеде оқуға және тәрбиеленуге қабілеттері туралы шешім шығарады. «Ең бастысы мүгедек балаларды сәби кезінен бастап анықтап, олардың ортаға бейімделуіне жағдай жасауымыз керек. Сондықтан күндізгі шағын стационар да арнайы жұмыс тобын құрып, әр баланың қабілет – қарымын анықтап, дұрыс бағыт – бағдар беріп, жарымжан балалардың жастайынан жасық болып өсуіне жол бермеуіміз керек». Инклюзивтік білім беру жүйесін дамытуға Үкіметтен бастап, мектептерге дейін мән берілуде. Жарымжан балаларды оқыту процесінде ерте бейімдеудің маңызы зор. Тек оқытып ғана қоймай, мемлекеттің әлеуметтік қамсыздандыру мен денсаулық сақтау қызметін тарту қажет. Жалпы баланы қоғамға бейімдеу мен оқытуда ерте диагностикалау мен түзету маңызды. Инклюзивтік білім беру жүйесін дамытуда «Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенция аясында инклюзивтік білім беруді дамытудың ұлттық жоспарын жасап, сапалы білім алуды қамтамасыз ету үшін қоғамдық институттардың тәжірибесін ескере отырып, мүмкіндігі шектеулі жандарды үздіксіз оқытудың тұжырымдамасын жасау аса қажет болмақ. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың үйде білім алуын қамтамасыз ету, жай және арнайы мектептерде оқуға мүмкіндігі жоқ балаларды қашықтықтан оқытуға жағдай жасау мемлекеттің басты мақсаттарының бірі болып табылады. Осыған орай мәселелерді шешу жолында әр мұғалім бағдарламаға сай шағын электронды оқулықтар дайындап, үлгерімі төмен және мүмкіндігі шектеулі оқушылармен жеке жұмыс түрлерін жүргізгені жөн. Әр оқушының үлгермеуі себебін анықтап, мүгедек баланың диагнозына қарай жұмыс жүргізсе, оқушының білімге деген құлшынысы артып, өзіндік дарындылығы айқындалады деп ойлаймын. Жаңаша білім берудің негізгі тәжірибелік міндеттерін шешуде мектептегі жаңалықтармен дамуды, қолданылған әрекеттер мен құралдардың тиімділігін диагностикалау негізінде анықтауға болады. Осыған байланысты педагогтар өз қызметінің объектісіне әлеуметтік психологиялық және педагогикалық мінездеме беріп, танып, білумен зерттеу әдістерін меңгерулері керек. Әр оқушыға арналған жеке даму бағдарламасы олардың

өзіндік дарындылығын ашып, өмірдегі өз орнын, өз мамандығын табуға көп көмек болар еді. Осындай орталықтар жұмысын жүйелеп отыратын, мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмыс істейтін медициналық - педагогикалық орталықтарды көптеп ашса, кемтар балаларды зор қуанышқа бөлер еді [2; 21].

Бүгінгі күнде мүгедектердің қолжетімділігін қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөлінуде. БҰҰ ратификациялау шеңберінде Еңбек және әлеуметтік қорғау Министрлігімен дайындалған Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылы 16 қаңтардағы №64 Қаулысымен бекітілген, Қазақстан Республикасының мүгедектердің құқықтарын қамтамасыз ету және өмір сүру сапасын жақсарту жөніндегі 2012-2018 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарына сәйкес барлық аумақтарда кедергісіз жағдай мәселесін шешу үшін объектілерді түгендеу жүргізіледі.

Атап өту керек, Басқармалармен және Алматы қаласының басқа да қызметтері әлеуметтік, көліктік және дем алатын инфрақұрылымдық нысандарға түгендеу жүргізілді. Сол кезде тексерілген нысандардың ішінде (мүгедектерге қызмет көрсететін ірі нысандарды қоса алғанда) 75% кедергісіз өту талаптарын қанағаттандырмады.

Қазіргі таңда кейбір ғимараттарда ғана көтергіш құрылғылар бар. Сауда саласының, қызметтердің, зейнетақы және жәрдемақы алу орындарының («Қазпошта» бөлімшелері және Халық банкісінің филиалдары) объектілері қол жетімділігі бойынша құрылыс нормалары мен ережелер талаптарына жауап бермейді. Есіктердің параметрлері мүгедек арбасының кіруіне сәйкес келмейді, мүгедектердің көліктерін қою орындары қарастырылмаған. Мүгедектер тұратын тұрғын үйлердің кіреберістерін арнаулы құралдармен қайтадан жабдықтау қажет. Өлбетте мүгедектердің жайлы өмір сүруі үшін барлық тұрғын үйлер ыңғайлы болуы керек. Өйткені жарақат алудан ешкім сақтандырылмаған, жас отбасыларда бесік арбамен тасуды қажет ететін балалар бар, тіпті жасы үлкен адамдарға да пандус пен лифт қажет.

Қалалық транспорттың да мүгедектерге бейімділігі аз, өйткені олар арнаулы көтергіштермен жабдықталмаған, мамандандырылған көліктің жоқ болуы, мүгедектерге бөлінген әуежайда қону- ұшу аландарын, жолаушылар аялдамаларын орналастыруды ұйымдастырудың тиісті шешімі табылған жоқ. Мүмкіндіктері шектеулі адамдарды мамандандырылған көлікпен қамтамасыз ету шеңберінде өткен жылдан бас-

тап қозғалысы қиын 1 топ мүгедектерге арналған бюджеттік қаражаттан қаржыланатын инвентаризация қызметі қаламызда жұмыс жасауда. Осындай қызметті көрсетуде белгілі тәжірибесі бар ЖШС «ЦРУ-ИНВАТАКСИ» әлеуметтік тапсырысты ұтып алды. Бірақ бұл әрине мәселені шешпейді және осындай мақсаттар үшін қоғамдық көлікті жетілдіру қажет. Дегенмен, жұмысқа, оқуға және тағы басқа жерлерге қандай да бір сұрақтармен бара алмай жүрген көптеген мүгедектерде енді осындай мүмкіншіліктер бар. Қалалық даму бағдарламасында осындай қызмет көрсету келесі жылдарға да қарастырылған.

Білім алу объектілеріне мүмкіндік алу мәселелеріне ерекше тоқталып өткен жөн. Алматы қаласында есту, көру, сөйлеу қабілеттері бұзылған, тірек қимыл аппараты бұзылған, психикалық дамуы шектелген мектеп жасында және мектеп жасына дейінгі балаларға арналған түзету ұйымдарының жүйесі: 9 арнаулы мектеп-интернаттары, 3 түзету кабинеті, 9 түзету бала бақшалары бар. Алайда көптеген білім беретін мекемелерде пандустармен, арбашыларға лифт пен көтергіштердің жоқтығы сияқты мәселелер бар. Мәселен, мүгедектер оқитын №8 мамандық лицей арбашыларға қол жетпес. №92 политехникалық колледжде нашар еститін ересек балалар бар. Қызмет колледжінде мүгедек балалардың арасынан 89 бала оқиды. Осыған ұқсас жағдайлар жоғары оқу орындарында да бар. Бұл мәселелердің шешімі БҰҰ Конвенциясының мүгедектердің құқықтарын қорғау шеңберінде шараларды жүзеге асыру арқасында ғана мүмкін болады.

Жобалау бойынша бастапқы кезеңде денсаулық сақтау, білім беру, көлік, тұрғын үй, мемлекеттік органдардың бірнеше объектілерін төлқұжаттау өткізіледі. Одан кейін мүгедектердің қол жетімділігі үшін талаптар сәйкестендіріледі. Бүгінде дистанциондық білім беруді тәжірибелік сынақтан өткізу жүргізіліп жатыр. Алматы қалалық жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар басқармасы, ЖТІ компаниясы және Тұран университетінің арасында және Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау Министрлігімен келісе отырып мүгедек балалар мен 23 жасқа жеткен мүгедектерді ҰБТ немесе кешенді тестілеуге тегін дайындау үшін білім беру жобасы басталғалы отыр.

Келісім шарттың негізгі мақсаты екі жақпен мүгедек балалар мен мүгедектерге дистанциондық білім беру жобасын жүзеге асыру болып табылады. Бұл жобаның қызметтік мақсаты дистанциондық білім беру технологиясын пайдалану негізінде мүмкіндіктері шектеулі мүгедек

адамдарға сапалы білім беруді қамтамасыз ету. Бұл тәжірибені әрі қарай тарату мүгедектерге жоғарғы оқу орындарында, колледждерде білім алуға мүмкіндік береді. Осылайша олардың өмірлерінің сапалылығын жоғарлатады. Өздігінен жаза алмайтын бірақ компьютерде жұмыс істей алатын нашар көретін және соқыр адамдар үшін ҰБТ ның орнына сұқпаттасу мәселелерін шешу қажет.

Қаланың мүгедек адамдарының санаториялар мен пансионаттарда демалу мүмкіншіліктері бар. 2009-2010 жж. көзі нашар көретін мүгедек 169 адам санаториялық-курорттық ем қабылдады. 2011 жылы - 90 адам болды. 2011 жылы «Алатау» жаздық сауықтыру лагерінде 30 мүгедек балалар санаториялық-курорттық ем қабылдады. Осымен қатар мүгедектердің алып жүрушілерін, мүгедек балалардың ата-аналарын жолдамамен қамтамасыз ету мәселелері тұр [3; 14].

Мүмкіндігі шектеулі адамдар қоғамда тең құқықты мүше бола отырып, ерекше қолдауды қажет етеді. Қоғамда бірінші жоспарда интеграциялау мәселелері бойынша мүгедектерді жұмыспен қамту болып табылады. Оларды жұмыспен қамту сұрақтарын шешу барлық елдерде іс жүзінде өзекті мәселе.

Жұмыспен қамтумен біздің басқарма айналысады. Жыл сайын аудандық жұмыспен қамту бөлімдеріне 200-дей мүгедектер жұмыс іздеп келеді. Жеке оңалту бағдарламасы сараптамасына сәйкес мүгедектік тобына тәуелсіз жұмысқа тұруға және жіберілуге барлық мүгедектер құқылы. Мүгедектер көбінесе Алматы қаласын дамытудың 2011-2012 жылдарға арналған бағдарламасы және жұмыспен қамту 2010 бағдарламасы аясында қалалық және республикалық бюджеттен қаржыландырылатын әлеуметтік жұмыс орындарына орналастырылады.

Әлеуметтік еңбек орындары үкіметтік емес ұйымдармен ұсынылады. Мұндай жұмыс орындары негізінен әлеуметтік қызмет көрсетумен байланысты болады. Мүгедектер де кәсіптік дайындықтан немесе қайта даярлаудан өтуге құқығы бар. Сондықтан олар өз еріктері бойынша жұмыспен қамтамасыз ету аудандық бөлімдеріне жіберіледі. Жұмыспен қамтамасыз ету және мүгедектерді әлеуметтік қорғау заңнамасына сәйкес мүгедектерді жұмысқа орналастыру сұрағын шешу мақсатында «мүгедектерге жұмыс орындарының квотасын анықтау туралы» қала әкімшілігінің қаулысы қабылданды. Осы қаулыға сәйкес меншік нысанының түрлеріне байланысты барлық ұйымдар жұмыс орындарының жалпы бөлігінің 3% мүгедектерге квота ретінде

жұмыс орындарын белгілейді. Оңалту орталықтары жұмыстарын жеңілдету үшін балалардың келу кестесі құрастырылған, орын бөлу кезінде аймақтардан алдын-ала келетін өтініштер есептелген [4; 65].

Әлемнің дамыған елдерінде мүгедек балаларды дені сау құрбыластарымен қатар оқытып, сол арқылы сауықтыру әдісі бар. Осынау тәсілді елімізге алғаш рет алып келген және осы бағытта балабақша түріндегі «Аруана» атты емдеу-диагностикалық орталығын ашқан кәсіпкер – Шынар Мәлікқызы.

Шынар – «Болашақ» бағдарламасымен Ұлыбританияда білім алған алғашқы түлектердің бірі. «30 жасқа дейінгі өмірімді тек білім алуға, ізденуге, біліктілігімді жетілдіруге, мамандығымды шыңдауға жұмсадым» дейді өзі. Әрине, елімізде «Болашақпен» оқып келген жастар жерде қалмайтыны белгілі. Шынар да жоғары лауазымдарда жұмыс істеді. Бірақ басты мақсаты мансап қуу емес еді. Ол өз алдына кәсіп ашып, ұзақ жыл бойы жинақтаған білімін ел кәдесіне жаратуды ойлады. «Шетелде оқып жүрген кезімде мүгедек жандарды жиі ұшыратынмын. Мұндай кембағал жандар елімізде жоқтай көрінетін. Сөйтсем, албырттықпен аңғармаппын, біздегі мүгедектердің жағдайы тіптен мүшкіл екен ғой» дейді Шынар.

Біреуге қарайласуды өзінің адамдық парызы санайтын Шынарды мүгедек жандардың денсаулығы бейжай қалдырмады. Әсіресе, туа бітті ауруға шалдыққан балалардың болашағына алаңдаған ол сәбилерге қалай да көмектесудің жолдарын іздестірді. Кембағал балаларға берілетін әлеуметтік көмектер денсаулығына демеу бола алмайтынын түсінген Шынар ұзақ ізденудің арқасында сал ауруына шалдыққан жеткіншектерді құлан таза ауруынан айықтыруға болатынына көз жеткізеді. «Әлемдегі, соның ішінде еліміздегі кейбір ауқатты отбасылардың мүгедек болып туған балалары Венгрияның Пете институтында білім алады. Бұл оқу ордасының мамандары сал ауруына шалдыққан жандардың 70 пайызын сауықтырып шығарады. Солардың әдіс-тәсілдерін елімізге әкелу арқылы мен, тым болмаса, сал ауруына шалдыққан балаларды емдеп шығаруды өзіме мақсат етіп қойдым», дейді Шынар. Ол мұратына жету үшін аз тер төккен жоқ. Венгрияға талай мәрте барып, тіпті, екі жыл сонда тұрып келді. «Қытайдың мамандары мидың қатып қалған тамырларын жібітіп, адамның қол-аяғына жан бітіреді» дегенді естіп, аспан асты еліне де сапар шекті. Тіпті, осы үшін өзі жақсы білетін ағылшын, неміс тілдеріне қо-

са, қытай тілін де меңгеріп алды. Талай елдің тәжірибесін зерттеп, мәселенің мән-жайына әбден қаныққаннан кейін Шынар «Дені сау балалар мен денсаулығында ақауы бар балаларды біріктіру және оқытудың инклюзивті әдісі» атты қанат қақты жобасын «Бизнестің жол картасы- 2020» бағдарламасына ұсынады. Әрине, балаларды тәрбиелейтін әрі емдеп шығаратын орталықты ашу оңай болған жоқ. Табанынан таусылып, талай мекеменің есігін тоздырды. Ол ол ма, емдеу-диагностикалық орталығын ашқаннан кейін «Балаларымыз қалай мүгедек балалармен қатар балабақшаға барады?» деп шала бүлінгендер де табылды. Алайда, бұл қиындықтардың ешқайсысы Шынарды жасыта алған жоқ.

Бүгінде «Аруана» емдеу-диагностикалық орталығында 150 бала тәрбиеленуде.

Шынар Мәлік ашқан орталықтың ерекшелігі сол, мұнда сау балалармен бірге сал ауруына шалдыққандар да тәрбиеленеді. Бірақ көп емес, отыз сау бала оқитын бір топта бар болғаны бірекі ғана мүгедек бала бар. Оқытудың осы тәсілі енгізілген кәсіпкер бірқатар нәтижеге жеткенін, балалардың бойында адамгершілік қасиеттердің ұшқынын көбірек байқағанын айтады. «Жалпы, сал ауруына шалдыққан балалар жүріп-тұра алмаса да, олардың ақыл-есі түзу, жүрегі жұмсақ болып келеді. Ең бастысы, дені сау балалармен қатар ойнап, өздерін олармен тең көрген балалар ешқашан өздерін кем-қор санамайды. Бұл олардың психологиясына да оң әсер етті. Ал дені сау балалар оларға қамқорлық көрсету арқылы мейірімділіктің не екенін сезінді. Оқытудың мұндай әдісі қандай балаға да тиімді екеніне көз жеткіздік» дейді Шынар Мәлікқызы.

Мұндай жобаға «Аруананың» ата-аналары да риза көрінеді. Расымен, сал ауруына шалдыққан балалары бар отбасылардың анасы көбіне үйінде отырады. Ал осы балабақша ашылғалы ата-аналар еш алаңсыз жұмысқа баратын болған. Себебі, балалары ешкімнен кем емес, балабақшаға барып қана қоймай, логопед, психолог, ЛФК-дәрігері сынды мамандардың жіті бақылауында екендігін олар да біледі.

Әзірге «Аруана» 1-7 жас аралығындағы балдырғандарды қабылдауға ғана мүмкіндігі бар. Енді Шынар Мәлік 7 жастан 18 жасқа дейінгі жеткіншектерді оқытатын оңалту орталығын ашуды ойластырып жүр. Оған себеп болған балалардың өздері екен. Енді Шынардың мақсаты – балалардың тілегін орындап, оларды тең құрбыларымен қатар тәрбиелейтін орталық ашу. Егер сауықтыру ем-шаралары дұрыс жасалып, психологиялық-моральдық тұрғыдан қолдау көп

болса, сал дертіне шалдыққан балалар 16 жасына қарай құлан таза жазылып кетуі мүмкін екен. Шынар Мәлікқызы да бұған нық сеніммен болашақ орталықтың іргетасын қалауға кірісіп кеткен жайы бар.

Мәселен, 2005 жылы мүмкіндігі шектеулі балалардың саны 124 мыңды құраса, бүгінгі күні 150 мыңнан асқан. Әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінде нәрестелердің денсаулығындағы мүкістердің 70-80 пайызы бір жасқа дейін анықталып, дер кезінде емделеді екен. Себебі түзету мен сауықтыру әдістерін дер кезінде қолданса, 3-5 жасқа дейін толықтай оңалып кететін балалар болатынын айтады мамандар. Алайда, бұл жағдай елімізде әлі кенжелеп тұр. Бізде көбіне баланың диагнозын қою уақыты 6-7 жылға созылып кетіп жатады да, баланың дамуы тежеліп қалады. Осы тұрғыда кеше «Дара» қайырымдылық қорының ұйымдастыруымен педагогикамен айналысатын 70-тен аса маман Алматыда бас қосып, республикалық семинар барысында балалар дамуына ерте араласу әдісінің соңғы жетістіктерін пайдалана отырып, нәрестенің денсаулығындағы ақауларын барынша ерте анықтап, сауықтыру мүмкіндіктерін талқылады.

Мүгедек жандардың өмір сүру сапасын арттыруды көздеген «Нұр Отан» партиясының «Кедегерсіз келешек» жобасы бойынша 2020 жылға дейін мектептердің 70 пайызы инклюзивті білім берумен толық қамтамасыз етілуі тиіс, яғни арнайы қажеттіліктері бар (мүмкіндігі шектеулі) балаларды қабылдауы қажет. Дегенмен, мамандардың айтуынша, баланың инклюзивті білім алуы үшін де оны алдын ала соған дайындау қажет. Себебі арнайы мамандар, ата-аналар о баста баламен жұмыс істемесе, кейін мектепке барғанда қиындықтар туындамақ. Қазіргі таңда елімізде 3 жасқа дейінгі 6 мыңға жуық мүмкіндігі шектеулі бала бар. Егер олардың дамуына ерте араласу мәселесі түбегейлі шешілмесе, бұл балалардың көпшілігі мектепте оқуға дайын болмауы мүмкін. Ал ерте араласу әдісі мүмкіндігі шектеулі азаматтардың әлеуметке бейімделуіне де үлкен әсер етпек. Мысалы, бұл әдіс кең қолдау тапқан елдерде мүгедектердің 40 пайызға жуығы жұмыс істейді, ал бізде бұл көрсеткіш 12 пайызды ғана құрап отыр. Бұған қатысты Ресейден жеткен Санкт-Петербургтың ерте араласу институтының директоры Лариса Самарина: «Егер есту қабілеті нашар сәбиге бір жасқа дейін арнайы құрал кигізсе, ол сөйлеуді үйреніп, толыққанды өмір сүре алады. Ал егер үш жастан кейін кісе – оны сөйлеуге үйрету өте қиынға түседі. Сол сияқты көру қабілеті нашар, цереб-

ралды паралич, басқа да ауруларға шалдыққан балаларға қатысты да осыны айтуға болады. Күнделікті өмірде, тұрмыста қажетті дағдыларды мұндай балаларға қаншалықты ерте сіңірсек, соншалықты олар тіршілікке бейімделіп, қоғамда өмір сүре алады. Қазір Ресейде де мұндай балалардың дамуына ерте араласу жұмыстары қарқынды түрде жүруде» дейді [5; 34].

Мүгедек балалардың инклюзивті білім алуына байланысты «Дара» қайырымдылық қоры «Самұрық-Қазына» ҰӘҚ-ның қолдауымен «Қазақстанда инклюзивті қоғамды құру» жобасын іске асырып келеді. Соның негізінде, мектеп жасына дейінгі арнайы қажеттіліктері бар балаларға арналған түзету орталықтары жұмыс істемек. Қазірдің өзінде Астанада сондай екі орталық жұмысын бастаған. «Мұнда әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық дайындық жұмыстары жүргізіледі. Енді жылдың соңына дейін Көкшетау, Қарағанды, Ақтөбе қалаларында да осындай орталықтар ашу жоспарланып отыр» дейді «Дара» Қайырымдылық қорының менеджері Хадидиша Сержанова. Оған қоса, арнайы қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар үшін психологиялық көмек көрсетілетін. Ол үшін ата-аналар клубы құрылып, айына 2-3 рет бас қосып тұрмақ.

Екі күнге созылатын «Ерте жастағы балаларды түзеу-педагогикалық қолдауы» атты республикалық семинарға келген арнайы білім беру ұйымдарының жетекшілері мен педагогтары, дефектолог-мұғалімдер, логопедтер мен психологтар Қазақстанда ерте араласу әдістерін енгізу, ерте диагностикалау арқылы мүмкіндігі шектеулі балалардың толыққанды өмір сүруіне жағдай жасау мәселесін талқыламақ. Сондай-ақ бұл са-

ладағы соңғы жетістіктер мен әдістемелік құралдар таныстырылады.

Қорытынды

Әлемдік медицина туа бітті, ауыр дертке шалдыққан балалардың құлан-таза айығып кетпесе де оларды ортаға бейімдеуге болатынын алға тартады. Ол үшін логопед, дефектолог, невропатолог, педиатр сынды мамандардың жұмыла жұмыс істегені керек. Қоғамдық қор өкілдері балаларына қамқор болатын мұндай мамандарды табуы да өз мойындарына алып отыр. Бізге қолғабыс етуге ниетті екендіктерін айтып, хабарласатын мамандар баршылық. Сондай жандардың көмегіне сүйенбекпіз.

Қамқөңіл жандар қашан да жүрегін жылытатын жұбаныш іздейді. Өздеріне мұндас, сырлас іздейді. Аналар бір-бірімен әңгімелесіп, шер тарқатқысы келеді. Елордада аутизм, церебралды сал ауруы секілді психоневрологиялық патологиялары бар балаларды оңалтуға арналған орталық құрылса, дәл осы сұраныстар да өтелері сөзсіз. Қоғамдық қордың да, оған тіркелген ата-аналардың да қалауы осы.

Кез-келген бала, соның ішінде мүгедек бала да қоғам мен адамның көмегіне, қамқорлық пен махаббатқа құқығы бар. Ортадан жырақ қалған балаларда ондай қажеттілік одан да жоғары және де олардың кейбіреуі медициналық қызметкер мен педагогтың назарын үнемі қажет етеді. Медициналық сауықтыру ауру, жарақат, жарым-жан болудың салдарын шешуге немесе жеңілдетуге бағытталған диагностикалық, емдік және сауықтыру іс-шараларының жиынтығын қарастырады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы заңы – 2005 ж.
- 2 Теория социальной работы. Холостова Е.И. – М.: Юрист, 1999 г.
- 3 Отбасылық дағдарыс психологиясы. Бизақова Ф, Мамашбаева Ш. – Астана: Фолиант, 2010 ж.
- 4 «Мүгедектер әлемі және оларды қорғау туралы заң» – 2011 ж.
- 5 «Айқын» ақпараттық газеті – 2013 ж. – № 16.
- 6 Жаназарова З.Ж. Социальная работа с дезадаптированными детьми // Социальная литература в файле работа: учебное пособие / под ред. Г.С. Абдрайымовой. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 548 с.

References

- 1 Law on Social Protection of Disabled Persons in the Republic of Kazakhstan. – 2005.
- 2 The theory of social work. Holostova E.I, - M.: Lawyer, 1999.
- 3 Crisis Psychology family. Bizakova F, Mamashbaeva S.H. – Astana: Tome of 2010.
- 4 «World of Persons with Disabilities and the Law on Protection of Disabled Persons», – 2011.
- 5 Information newspaper «Ayqyn», – 2013, well number 16.
- 6 Zhanazarova Z.J. Social work with disabled children are endangered // Social work: study book. The editors. G.S.Abdirayymova. Almaty: Kazakh University, 2013, – 548 p.

Изимова Г.С., Амитов С.А.
**Эмоциональное выгорание у
служащих пенитенциарных
учреждений**

В статье проанализирована чрезвычайно актуальная, но до настоящего времени малоизученная проблема профессиональной деформации личности. С привлечением обширного теоретического материала рассматриваются факторы эмоционального выгорания у сотрудников пенитенциарной системы.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, стресс, уголовно-исполнительная система.

Izimova G.S., Amitov S.A.
**Emotional burnout
of penal officers**

The article analyzes the extremely urgent, but to date little-studied problem of professional deformation of the person. With the use of extensive theoretical material are considered factors of burnout among penitentiaries staff.

Key words: emotional burnout, stress, penal system.

Изимова Г.С., Амитов С.А.
**Пенитенциарлық мекеме
қызметкерлерінің
эмоционалды жанып кетуі**

Мақалада маңызды және бүгінгі күні аз зерттелген пенитенциарлық жүйе қызметкерлерінің тұлғалық кәсіби деформациялануы талданған. Ауқымды теориялық материалдардың қолдануымен қызметкерлердің эмоционалды жану факторлары, сондай-ақ, олармен жұмыстың негізгі бағыттары қарастырылады.

Түйін сөздер: эмоционалды жану, тұлғаның деформациялануы, эмоционалды жану факторлары, қылмыстық-атқарушылық жүйе.

**ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ
ВЫГОРАНИЕ У
СЛУЖАЩИХ
ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ**

Современный Казахстан – независимое государство, которое год от года укрепляет свои позиции на мировой арене. Ориентированные на мировые стандарты политики нашей страны работают в отношении укрепления экономической, политической и социальной ее стабильности. Одной из задач государственного уровня является становление и развитие демократизации нашего общества. Одним из шагов в этом направлении является повышение информированности населения о мероприятиях, проводимых в государстве, а также о мероприятиях, планируемых для проведения на государственном и мировом уровне. Ежегодно в рамках решения этой задачи Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев выступает с Посланием народу Казахстана. В Послании Президент сообщает народу, чего достигло государство за прошедший период и какие шаги планируется провести в дальнейшем. В наступившем 2015 году Президент уделил огромное внимание укрепляющемуся благосостоянию страны и представил на обозрение народа мероприятия по его дальнейшему укреплению [1].

Для гражданина Республики Казахстан становятся радостными те факты, что указом Президента повышены заработные платы большой категории граждан и различные социальные отчисления. Улучшаются условия жизни в недавно еще неблагополучных регионах нашей страны. Улучшаются жилищные условия. Наряду с позитивными направлениями государственной политики существует и ряд проблем как экономического, политического, так и социального характера. К примеру, на первую половину 2015 года запланировано проведение амнистии. В ходе этого мероприятия будет освобождено большое количество осужденных за преступления небольшой и средней степени тяжести. Но это создает ряд дополнительных трудностей. Если представить, что все эти осужденные при выходе на свободу столкнутся с жестокой реальностью, в которой нет родных, крыши над головой и средств к существованию, то остается предполагать, что большинство из них, совершив новые преступления, вновь вернутся в стены исправительных учреждений. Это создает проблемы и для тех людей, чей труд направлен на исправление осужденных, на ежедневный кон-

такт с ними, с их судьбами. А это новые психологические травмы, стрессы и трудности в жизни сотрудников уголовно-исполнительной системы.

В период бурных социально-экономических преобразований, сопровождающихся стрессами, личностно-профессиональное благополучие работающего населения представляет собой важную проблему, приобретающую масштабы государственной кадровой политики. Одним из негативных последствий трудовой деятельности является синдром профессионального выгорания. Его последствия обнаруживаются в отрицательных переживаниях относительно себя, процесса и результатов труда, деловых отношений, личностного благополучия. Синдром выгорания представляет собой форму психологической дезадаптации и проявляется в физическом, психическом истощении, «обезличивании» других людей, потере трудовой мотивации или эмоционально-ценностного отношения к профессии. Феномен выгорания распространяется среди разных работников. Наибольшим риском к его появлению подвержены специалисты, труд которых направлен на непосредственную, физическую либо психологическую, помощь людям. К ним относятся и сотрудники уголовно-исполнительной системы.

Сотрудники уголовно-исполнительной системы внедрены не только в постоянное общение с другими людьми, но и в выполнение многих задач, которые относятся к категории государственной важности и требуют от сотрудника большой самоотдачи. Несомненно, одно – сотрудник уголовно-исполнительной системы находится в напряженной атмосфере посторонних негативных эмоциональных переживаниях. А по природе психика человека не может оставаться хладнокровной к проявлениям эмоций других людей. В итоге это может сказаться не только на ухудшении здоровья самого специалиста, но еще и на результате и эффективности его работы.

Одной из главнейших причин появления синдрома эмоционального выгорания является длительное переживание стресса. Поэтому в профилактике и коррекции данного синдрома ученые уделяют внимание стрессоустойчивости организма работника. Проблематика стрессоустойчивости человека в различных профессиях с давних пор привлекала внимание психологов различных направлений. Анализ факторов, вызывающих подобные симптомы в различных видах деятельности, показал, что существует ряд профессий, в которых человек начинает испытывать чувство внутренней эмоциональной

опустошенности вследствие необходимости постоянных контактов с другими людьми. Появился термин «бессильный помощник» описывающий состояние психической перегрузки в профессиях, требующих множества социальных контактов.

Среди профессий, в которых СЭВ встречается наиболее часто (от 30 до 90% работающих), следует отметить врачей, учителей, психологов, социальных работников, спасателей, работников правоохранительных органов, к которым относятся сотрудники пенитенциарной системы. Главной причиной СЭВ считается психологическое, душевное переутомление. Когда требования (внутренние и внешние) длительное время преобладают над ресурсами (внутренними и внешними), у человека нарушается состояние равновесия, которое неизбежно приводит к СЭВ.

Установлена связь выявленных изменений с характером профессиональной деятельности, сопряженной с ответственностью за судьбу, здоровье, жизнь людей. Эти изменения расценены как результат воздействия продолжительного профессионального стресса. Среди профессиональных стрессоров, способствующих развитию СЭВ, отмечается обязательность работы в строго установленном режиме дня, большая эмоциональная насыщенность актов взаимодействия. У ряда специалистов стрессогенность взаимодействия обусловлена тем, что общение длится часами, повторяется в течение многих лет, а те, с кем данные работники взаимодействуют, исполняя профессиональные обязанности, – люди с тяжелой судьбой, неблагополучные дети и подростки, преступники, осужденные и многие другие, относящиеся к категории наиболее сложных, имеющих массу страхов, страданий, ненависти.

Развитию СЭВ способствуют личностные особенности: высокий уровень эмоциональной лабильности; высокий самоконтроль, особенно при волевом подавлении отрицательных эмоций; рационализация мотивов своего поведения; склонность к повышенной тревоге и депрессивным реакциям, связанным с недостижимостью «внутреннего стандарта» и блокированием в себе негативных переживаний; ригидная личностная структура. Личность человека – достаточно целостная и устойчивая структура, и ей свойственно искать пути защиты от деформации. Одним из способов такой психологической защиты и является синдром эмоционального выгорания.

Основная причина развития СЭВ – несоответствие между личностью и работой, между

повышенными требованиями руководителя к работнику и реальными возможностями последнего. Зачастую СЭВ вызывается несоответствием между стремлением работников иметь большую степень самостоятельности в работе, самим искать способы и методы достижения тех результатов, за которые они отвечают, и жесткой, нерациональной политикой администрации в организации рабочей активности и контроля за ней. Результат такого контроля – возникновение чувств бесполезности своей деятельности и отсутствие ответственности [2, с. 317].

Отсутствие должного вознаграждения за работу переживается работником как непризнание его труда, что может также привести к эмоциональной апатии, снижению эмоциональной вовлеченности в дела коллектива, возникновению чувства несправедливого к нему отношения и, соответственно, к выгоранию.

Таким образом, к настоящему времени существует единая точка зрения на сущность психического выгорания и его структуру. Согласно современным данным, под «психическим выгоранием» понимается состояние физического, эмоционального и умственного истощения, проявляющееся в профессиях социальной сферы. Этот синдром включает в себя три основные составляющие, выделенные К.Маслач:

- эмоциональную истощенность;
- деперсонализацию (цинизм);
- редукцию профессиональных достижений.

Под эмоциональным истощением понимается чувство эмоциональной опустошенности и усталости, вызванное собственной работой [3, с. 452].

Деперсонализация предполагает циничное отношение к труду и объектам своего труда. В отношении сотрудников уголовно-исполнительной системы деперсонализация предполагает бесчувственное, негуманное отношение к осужденным, отбывающим наказание, попустительское отношение к приказам руководства, применение «тюремного языка» в собственном лексиконе и т.д. Контакты с ними становятся формальными, обезличенными; возникающие негативные установки могут поначалу иметь скрытый характер и проявляться во внутренне сдерживаемом раздражении, которое со временем прорывается наружу и приводит к конфликтам.

Редукция профессиональных достижений

– это возникновение у работников чувство некомпетентности в своей профессиональной сфере, осознание неуспеха в ней.

Психическое выгорание понимается как профессиональный кризис, связанный с работой в целом, а не только с межличностными взаимоотношениями в процессе её. Такое понимание несколько видоизменило и его основные компоненты: эмоциональное истощение, деперсонализацию, профессиональную эффективность. С этих позиций понятие деперсонализации имеет более широкое значение и означает отрицательное отношение не только к осужденным, но и к труду и его предмету в целом [4, с.108].

Выделяют 5 ключевых групп симптомов, характерных для СЭВ:

- физические симптомы (усталость, физическое утомление, истощение; изменение веса; недостаточный сон, бессонница; плохое общее состояние здоровья, в т.ч. по ощущениям; затрудненное дыхание, одышка; тошнота, головокружение, чрезмерная потливость, дрожь; повышение артериального давления; язвы и воспалительные заболевания кожи; болезни сердечно-сосудистой системы);

- эмоциональные симптомы (недостаток эмоций; пессимизм, цинизм и черствость в работе и личной жизни; безразличие, усталость; ощущение беспомощности и безнадежности; агрессивность, раздражительность; тревога, усиление иррационального беспокойства, неспособность сосредоточиться; депрессия, чувство вины; истерики, душевные страдания; потеря идеалов, надежд или профессиональных перспектив; увеличение деперсонализации своей или других – люди становятся безликими, как манекены; преобладает чувство одиночества);

- поведенческие симптомы (рабочее время более 45 часов в неделю; во время работы появляется усталость и желание отдохнуть; безразличие к еде; малая физическая нагрузка; оправдание употребления табака, алкоголя, лекарств; несчастные случаи – падения, травмы, аварии и пр.; импульсивное эмоциональное поведение);

- интеллектуальные симптомы (падение интереса к новым теориям и идеям в работе, к альтернативным подходам в решении проблем; скука, тоска, апатия, падение вкуса и интереса к жизни; большее предпочтение стандартным шаблонам, рутине, нежели творческому подходу; цинизм или безразличие к новшествам; малое участие или отказ от участия в развивающих экспериментах-тренингах, образовании; формальное выполнение работы);

- социальные симптомы (низкая социальная активность; падение интереса к досугу, увлечениям; социальные контакты ограничиваются

работой; скудные отношения на работе и дома; ощущение изоляции, непонимания других и другими; ощущение недостатка поддержки со стороны семьи, друзей, коллег) [5, с. 94].

Различают стрессы профессиональные, личностные, стрессы ответственности. К профессиональным стрессам можно отнести вхождение в новую профессиональную среду, ситуации нововведений и конфликтов в этой сфере, ситуации изменения требований к профессии, внутренних кризисов, профессионального роста, карьеры. Так ситуации нововведений и конфликтов в профессиональной сфере могут способствовать появлению у человека стрессовых проявлений: беспомощности, эмоциональной напряжённости, снижения работоспособности, уровня самокритичности. В преодолении стресса задействованы три важнейших фактора: когнитивный, эмоциональный, поведенческий. Существуют индивидуальные различия в том, какая из сфер психики окажется наиболее уязвимой при длительном высоком напряжении. Выбор «мишени» обуславливают ситуативные факторы и личностные особенности. При сильном стрессе возникают: навязчивые мысли или образы (когнитивная сфера); застревание, заикленность переживаний (эмоциональная сфера); навязчивые стремления, действия, ритуалы (поведенческая сфера); нарушение социальных связей и социальная дезадаптация (социально-психологическая сфера) [6, с. 179].

Часто реакция на трудности наиболее ярко выражена в эмоциональной сфере. Она не редко оказывается основной «мишенью» стрессового воздействия, но главный ресурс для преодоления стресса может быть найден в других сферах психики. Важную роль здесь играет построение более гармоничных эмоциональных отношений. Поиск такой сферы, её активизация составляют основную задачу психологической поддержки в преодолении жизненных трудностей. Если стоящие перед человеком трудности не превышают его потенциала психологической устойчивости, то их преодоление повышает гибкость адаптационных процессов, расширяет спектр выхода из трудных жизненных ситуаций, обогащает опыт проявления своей активности [7, с. 109].

Х. Шредер выделяет пять групп личностных переменных, ответственных за интенсивность и качество реакции на стресс: когнитивные структуры, представление о себе, поведенческие программы, мотивационные структуры, опыт межличностного поведения.

Важнейшим условием защиты человека от психических стрессов является жизненная

стратегия, в частности, система ценностей. Л.И. Анциферова предлагает следующую классификацию типов поведения в стрессовых ситуациях:

1) экстерналы – уход от трудных ситуаций, обвинение в своих трудностях других людей, низкая мотивация достижения, стремление подчиняться другим;

2) интерналы – предпочитают конструктивную стратегию совладения с трудностями, стараясь видеть их источник в себе, уверены в своих силах, отличаются высокой ответственностью и стрессоустойчивостью, любое событие рассматривают как стимул для развития своих возможностей, такой тип формируется в детстве при наличии объекта подражания, предоставлении родителями самостоятельности в решении жизненных проблем [8, с. 25].

Тип адекватной стратегии в стрессовых ситуациях определяется силой, подвижностью, уравновешенностью нервных процессов. Поведение личности в соответствии с требованиями профессиональной среды, способствующее психическому здоровью и профессиональному росту, определяет три основные сферы:

1. Профессиональная активность, выраженная в категориях субъективного значения деятельности, профессиональных притязаниях, готовности к энергетическим затратам, стремление к совершенству при выполнении заданий, а также способности сохранять дистанцию между личной и профессиональной сферами.

2. Стратегии преодоления проблемных ситуаций, представленные как тенденции отказа от дальнейшего выполнения профессиональных заданий; активность стратегии преодоления трудностей, а также внутреннего равновесия. Эти признаки отражают два различных способа поведения в трудной ситуации: активное решение проблем или их избегание.

Синдром эмоционального выгорания рассматривается К. Кондо как следствие производственных стрессов, как процесс дезадаптации к рабочему месту или профессиональным обязанностям. При этом основным предрасполагающим фактором «выгорания» является продолжительность и чрезмерная рабочая нагрузка в ситуациях напряжённых межличностных отношений. Этому соответствует и данное им образное толкование: «Выгоранию подвержены те, кто работает страстно, с особым интересом; долгое время помогает другим, они начинают чувствовать разочарование, так как не удаётся достичь того эффекта, которого ожидали». Такая работа

сопровождается чрезмерной потерей психологической энергии, приводит к психосоматической усталости и эмоциональному истощению и как результат – беспокойство, раздражение, гнев, пониженная самооценка на фоне учащённого сердцебиения, одышки, желудочно-кишечных расстройств, головных болей, пониженного давления, нарушений сна, а также семейные проблемы. Такое включение стрессогенных факторов в факторы эмоционального выгорания значительно расширило круг соответствующих профессий.

Многие исследователи предпринимают попытки обнаружить связь между производственными стресс-факторами и симптомами «выгорания». Значимые корреляции были обнаружены между общим (суммарным) показателем «выгорания» и характеристиками работы (значимостью задачи, продуктивностью, намерениями поменять работу); между деперсонализацией и прогулами (недисциплинированностью), плохими отношениями с семьей и с друзьями; между эмоциональным истощением и психосоматическими заболеваниями; между персональными достижениями и отношением к профессиональным обязанностям, значимостью работы.

Организационный фактор эмоционального выгорания связан с тем, что работа может быть многочасовой, не оцениваемой должным образом, имеющей трудноизмеримое содержание, требующей исключительной продуктивности или соответствующей подготовки, или с тем, что характер руководства со стороны «вышестоящих» не соответствует содержанию работы. Администрация может смягчить развитие эмоционального выгорания, если обеспечит работникам возможность профессионального роста, наладит поддерживающие социальные и другие положительные моменты, повышающие мотивацию [9, с. 14].

Таким образом, синдром профессионального выгорания относится к числу феноменов личностной деформации и представляет собой многомерный конструктивный, набор негативных психологических переживаний, связанных с продолжительными и интенсивными межличностными взаимодействиями, отличающимися высокой эмоциональной насыщенностью или когнитивной сложностью; синдром профессионального выгорания есть ответная реакция на продолжительные стрессы межличностных коммуникаций. Исследования синдрома профессионального выгорания позволили выделить такие факторы, вызывающие выгорание, как социально-психологические, профессиональные

и личностные, причем последним в психологии уделяется достаточно важное внимание. Исследования особенностей личности в их взаимоотношениях с выгоранием является важной областью изучения данного феномена, т.к. ряд ученых считает, что личностные особенности намного больше влияют на развитие выгорания не только по сравнению с социальными характеристиками, но и с факторами рабочей среды. Нами были рассмотрены точки зрения как отечественных, так и зарубежных психологов на проблему профессионального выгорания. Данная проблема имеет место проявления в профессиях разного типа. Синдром профессионального выгорания обусловлен совокупностью факторов, влияющих на личность человека в ходе профессиональной деятельности

Таким образом, можно сделать вывод о том, что эмоциональное выгорание – это состояние физического, эмоционального и умственного истощения, которое возникает вследствие длительного воздействия неблагоприятных факторов. Развитие синдрома носит стадийный характер. По мере развития синдрома могут возникнуть различные психосоматические заболевания и профессиональная дезадаптация личности.

Особенности работы в исправительном учреждении сами по себе являются условиями развития негативных симптомов, ведущих затем к формированию синдрома выгорания в целом. Мы имеем в виду следующие социально-психологические факторы деятельности в исправительном учреждении:

Содержание деятельности: работа с осужденными отличается противоречивым характером, поскольку связана, с одной стороны, с их перевоспитанием и ресоциализацией, а с другой, с жестким контролем над их поведением и постоянными контактами с криминальной субкультурой, которая сама по себе является закрытой и строго структурированной.

Особенности клиентов: воспитательная работа с осужденными должна строиться в рамках личностного подхода, который предполагает безоценочное, принимающее отношение к их особенностям, к их прошлому, настоящему и будущему, а также заинтересованность в их развитии и самореализации. С другой стороны, практически у каждого из работников исправительного учреждения существует психологический барьер, связанный с безоценочным отношением к осужденным, который либо игнорируется, либо скрывается и не находит своего адекватного выражения в профессиональной деятельности.

Временные параметры деятельности и объема работы: повышенные нагрузки в деятельности, сверхурочная работа стимулируют развитие выгорания. Этому также есть подтверждения в исследованиях В.Е.Орла, согласно которым между продолжительностью рабочего дня и выгоранием существует достоверная корреляционная связь.

Характер отношений с коллегами: ролевые, определенные уставом, отношения не позволяют удовлетворить потребность субъекта в самораскрытии, не предполагают эмоционально открытое, доверительное общение, что противоречит самой природе человека. Кроме того, имеет значение и степень профессиональной самостоятельности и независимости, необходимость принимать важные, социально значимые решения. Описанные в литературе исследования (В.Бойко, В.Е.Орел) подчеркивают важность такого фактора, как обратная связь, отсутствие которой соотносится со всеми тремя компонентами выгорания, приводя к повышению уровня эмоционального истощения и деперсонализации, снижая профессиональную самооффективность [10, с. 213].

Большое количество работников исправительных учреждений сталкиваются с проявлениями синдрома выгорания независимо от стажа и уровня профессиональной подготовки. Для большинства служащих с синдромом выгорания в его наиболее выраженной стадии часто характерно «особое» отношение к работе, которое можно назвать «идентификацией с работой». Под этим термином понимается приписывание субъектом требований, предъявляемых к выполняемой им роли «профессионала» к себе как субъекту; высокую личностную ценность результатов своей профессиональной деятельности; понимание им своей работы как главной жизненной ценности.

Само понятие «идентификация» в психологии не несет негативного оттенка; это естественный и необходимый процесс личностного и профессионального самоопределения, дающий положительный эффект в развитии человека. Субъективное значение работы не ведет прямо и непосредственно к выгоранию; стремление к качественно выполненной работе, к большей информированности в профессиональной области нельзя рассматривать как отрицательный момент в поведении профессионала. Другое дело, когда значительный эмоциональный и энергетический вклад в работу остается без «ответа», без надлежащей компенсации. Причину негативных

последствий следует искать в неблагоприятном сочетании высокой профессиональной активности индивида с отсутствием соответствующей эмоциональной поддержки и обратной связи со стороны остальных участников профессиональной системы. Именно при таких условиях профессиональные ситуации отличаются наибольшей напряженностью и «взрывоопасностью», требуют значительной мобилизации психических сил. При таком отношении к работе любая, даже незначительная, неудача воспринимается как личная, а замечания со стороны руководства принимаются как претензии к самому себе. В дальнейшем развитая сильная зависимость от работы приводит к полному отчаянию и экзистенциальной пустоте. На первом этапе развития синдрома профессиональная деятельность является главной ценностью и смыслом всей жизни. В случае несоответствия между собственным вкладом или полученным ожидаемым вознаграждением появляются первые симптомы выгорания. Происходит обезличивание отношений между участниками этого процесса, которое подавляет проявления гуманных форм поведения между людьми и создает угрозу для личностного развития сотрудников уголовно-исполнительной системы [11, с. 213].

Синдром эмоционального выгорания в данной профессиональной среде включает в себя такие признаки как: ограничение эмоциональной отдачи и негативное восприятия себя как профессионала, эмоционально-нравственная дезориентация, уход от обязанностей, требующих эмоциональных затрат, увеличение доли отрицательных эмоций.

Основным и «запускающим» механизмом развития «эмоционального выгорания», а точнее первой его фазы «Напряжение», у сотрудников уголовно-исполнительной системы является «когнитивный диссонанс», сопровождаемый чувством дискомфорта, то есть несоответствие знаний и собственных представлений субъекта о значимости его профессии и реальной трудовой деятельностью. В процессе развертывания «выгорания» в качестве дополнительных механизмов его развития выступают дистресс, способствующий развитию второй фазы «Резистекция», и психологическая защита, вырабатываемая субъектом деятельности в ответ на хронические психотравмирующие воздействия профессиональной жизни, что соответствует третьей фазе «Истощение» [12, с. 190].

По сути, эмоциональное выгорание у пенитенциарных служащих – это форма профес-

сиональной деформации субъекта профессиональной деятельности, приобретенная им в результате действия защитных механизмов в ответ на психотравмирующее воздействие условий работы в исправительно-трудовых учреждениях, обнаруживающая себя в снижении эмоциональной отдачи, в стремлении сократить профессиональные обязанности, требующие эмоциональных затрат, а также в стремлении оправдать это путем обесценивания деятельности и ее предмета.

Целесообразным в профилактике и коррекции синдрома выгорания является акмеологический подход, ориентированный на самореализацию личности профессионала. Эффективность преодоления «эмоционального выгорания» у пенитенциарных служащих основана на использовании в профилактической и коррекционной работе знаний о сущности и механизмах его возникновения и активности самого субъекта деятельности [9, с 234].

Профессиональная деятельность при определенных условиях может негативно сказываться на человеке как субъекте этой деятельности, результатом чего становится профессиональная деформация личности, которая проявляется на

разных функциональных уровнях: поведенческом, эмоциональном, ценностно-смысловом. На эмоциональном уровне профессиональная деформация личности обнаруживает себя как синдром эмоционального выгорания.

Профессиональная деформация в форме «эмоционального выгорания», «болезней общенности», «истощения» наблюдается главным образом у представителей социальных профессий, где на первый план выходят субъект-субъектные отношения. К этому типу профессий относятся и сотрудники УИС.

Профессиональные деформации у пенитенциарных служащих возникают под влиянием множества факторов, которые по своей природе относятся к индивидуальным характеристикам личности и к организационным характеристикам деятельности профессионала. Сравнение причин выгорания и профессиональной деформации личности позволяет рассматривать «эмоциональное выгорание» как форму, как центральный компонент в структуре профессиональной деформации личности и указывает на специфику его формирования в условиях исправительных учреждений.

Литература

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 11.11.2014 г.
- 2 Малкина-Пых И.Г. Психология экстремальных ситуаций // Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005.
- 3 Селье Г. Стресс без дистресса. – Ярославль, 2001. – 218 с.
- 4 Фельдшейн Д.И. Психология становления личности: – М.: Международная педагогическая академия, 1994.
- 5 Самоукина Н.В. Карьера без стресса. – СПб.: Питер, 2003.
- 6 Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются. Статья. <http://hr-land.com/>
- 7 Абрумова А.Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика // Психологический журнал. – 1985. – №6. – С.107-115.
- 8 Ильин Е. П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с
- 9 Леонова А.Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2001. – №11.
- 10 Макарова Г.А. Синдром эмоционального выгорания. – СПб.: Речь, 2005.
- 11 Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. – СПб.: Питер, 2005.
- 12 Апчел В. Я., Цыган В. Н. Стресс и стрессоустойчивость человека. – СПб.: ВМА, 1999.

References

- 1 Message from the President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev to the people of Kazakhstan from 11.11.2014
- 2 Malkin I.G. -Puff Psychology of extreme situations // Handbook of Practical Psychology. – М.: Eksmo, 2005.
- 3 Selye H. Stress without distress. Yaroslavl, 2001, 218 p.
- 4 Feldsheyn D.I. Psychology of personality formation: М.: International Pedagogical Academy, 1994s.
- 5 Samoukina NV Career without stress. – SPb.: Peter, 2003.
- 6 Maslach K. Professional burnout: how people cope. Article. <http://hr-land.com/>
- 7 Abrumova AG Analysis of the state of psychological crisis and their dynamics // Psychological Journal. 1985. №6.- str.107-115.
- 8 Ilyin EP emotions and feelings. – St. Petersburg: St. Petersburg, 2001. – 752 p.
- 9 Leonova AB The main approaches to the study of occupational stress and psychosocial // Bulletin of Correction and Rehabilitation raboty.A-2001. – №11.
- 10 Makarova GA Burnout syndrome. – SPb.: Speech, 2005.
- 11 Vodopiyanov NE burnout syndrome: diagnosis and prevention. - SPb.: Peter, 2005.
12. Apchel VY, Gypsy VN Stress and stress man. – SPb.: VMA 1999

Капсамит М.А., Нурбекова Ж.А.

Международный опыт реализации молодежной политики

В XXI веке создаются высококачественные и эффективные программы для молодежной политики на местном, национальном и общеевропейском уровнях. Особое внимание уделяется роли ООН, Европейскому Совету в формировании и реализации молодежной политики, разработке ее основных программ. Мир меняется, молодые люди меняются тоже, поэтому основными целями и задачами в реализации молодежной политики в зарубежных странах является: создание больших возможностей в сфере образования и занятости, улучшения доступа и полное участие молодежи в обществе, содействие солидарности между молодежью и обществом.

Все страны признают необходимость и важность работы с молодежью. ООН и Советом Европы создаются нормативные базы, в которой содержатся практические указания для развертывания национальных и международных мероприятий, направленных на улучшение жизни молодого поколения во всех странах мира.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, молодежь, молодежная политика, Европейский Совет.

Kapsamit M.A., Nurbekova J.A.

International experience in the implementation of youth policy

In the 21st century created high-quality and effective programs on youth policy on local, regional and European levels. European youth policy covers vital activity of young people aim to improve their welfare and living conditions. Special role plays the United Nations and The European Council in the formation and implementation of youth policy and the development of her main programs. The world is changing and young people are changing too, so the main goals and objectives implementation of youth policy in foreign countries are: the creation of opportunity in education and employment, improving access and full participation of youth in society, promoting solidarity between youth and society.

All countries recognize the need and importance of working with young people. UN and Council of Europe has established a regulatory framework, which contains practical guidance for deploying national and international activities aimed at improving the lives of young people all over the world.

Key words: United Nations, youth, youth policy, The European Council.

Капсамит М.А., Нурбекова Ж.А.

Жастар саясатын жүзеге асыру халықаралық тәжірибесі

XXI ғасырда Ұлттық және еуропалық жастар саясаты жөніндегі, жоғары сапалы және тиімді бағдарламалар жүзеге асуда. Жастар саясатын қалыптастыру және іске асыру оның негізгі бағдарламаларын дамытуда БҰҰ-ның алатын рөлі ерекше. Әлем өзгереді және жастар өзгереді. Сондықтан, шетелдерде жастар саясатын іске асыруда негізгі мақсаттар мен міндеттерге: болып табылады: білім беру және жұмысқа көп мүмкіндіктер жасау қоғамдағы жастардың толық қатысуын арттыру, жастар мен қоғамның арасындағы ынтымақтастықты арттыру. Барлық елдер жастармен жұмыс істеу қажеттілігі мен маңыздылығын мойындайды.

Еуропа БҰҰ және Кеңес бүкіл әлемде жастардың өмірін жақсартуға бағытталған ұлттық және халықаралық іс-шаралар қолдану үшін практикалық нұсқаулар бар нормативтік базаны орнатты.

Түйін сөздер: Біріккен Ұлттар Ұйымы, жастар, Жастар саясаты, Еуропалық Кеңес.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ РЕАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Изучение международного опыта свидетельствует о формировании как минимум трех основных моделей по формированию и реализации государственной молодежной политики.

Первая – модель тотальной ответственности (КНР, Куба, бывший СССР), где государство берет на себя полную ответственность за проведение политики, все основные сферы молодежной политики находятся в государственной собственности.

Вторая – модель «социальной ответственности» (или континентальная модель – Франция, Германия и т.д.), где государство берет ответственность за молодежную политику, сферы молодежной политики находятся в частном секторе, но под пристальным вниманием государства.

Третья – «либеральная модель» («англосаксонская – США, Великобритания и т.д.). В этой модели ответственность государства ограничена, все основные сферы молодежной политики ориентированы на рынок.

В сфере молодежной политики различных стран применяются как методики ограничения роли государства в процессе социализации молодежи и делегирования данных функций общественному и коммерческому сектору, так и жесткое регламентирование ответственности государства в общественно-политическую и социально-экономическую жизнь страны.

По определению Организации Объединенных Наций, в 1995 году к численности молодежи относятся люди в возрасте 15-24 лет – оценивается в 1,0 млрд. человек, или 18% от общего населения планеты. Большинство молодежи мира (84% в 1995 году) проживает в развивающихся странах. По прогнозам, этот показатель увеличится к 2025 году до 89 процентов. Трудные условия, с которыми сталкиваются люди во многих развивающихся странах, зачастую носят для молодых людей еще более острый характер ввиду ограниченных возможностей в сферах образования и профессиональной подготовки, продуктивной занятости, здравоохранения и социального обслуживания. Кроме того во многих развивающихся странах отмечаются беспрецедентные темпы миграции молодежи из сельских районов в городские.

Однако, помимо упомянутого выше статистического определения термина «молодежь», следует отметить, что само зна-

чение этого термина существенно различается в различных странах мира [9].

Определение молодежи постоянно трансформировалось в зависимости от меняющихся политических, экономических и социально-культурных условий.

Молодые люди во всех странах представляют собой основной людской ресурс как для целей развития, так и главных проводников социальных изменений, экономического развития и технического прогресса. Их творческое воображение, идеалы, могучая энергия и проницательность имеют важное значение, для обеспечения постоянного развития того общества, в котором они живут. Поэтому ощущается особая необходимость в обеспечении новых стимулов для разработки и осуществления молодежной политики и программ на всех уровнях. От того, каким образом в рамках политики будут решаться проблемы и реализовываться потенциальные возможности молодежи, будут зависеть нынешние социальные и экономические условия жизни будущих поколений [3].

С точки зрения планирования молодежной политики также можно говорить о различных формах и методиках, в их числе специальные государственные программы, стратегические планы, национальные проекты, отдельные социальные проекты. Формы и методы применяются с учетом особенностей исторического и национально-культурного развития и менталитета народов, проживающих на территории страны.

Несмотря на разницу подходов, принципов, форм, все страны признают необходимость и важность работы с молодежью. Обобщая целевые установки в сфере молодежной политики разных стран, можно сформулировать общую цель, которой является содействие бесконфликтной интеграции молодых людей в общество.

Большую роль в реализации молодежной политики играет Организация Объединенных Наций – это глобальный институт принятия наиболее важных для всего человечества решений. Во время проведения Генеральной Ассамблеи ООН здесь концентрируется вся мировая элита, которая играет значительную и решающую роль в развитии молодежной политики. Следует отдать должное данной организации, вопросы молодежной политики всегда оставались в фокусе ее деятельности [2].

Согласно классификации ООН, к молодежи относятся те, чей возраст составляет от 15 до 24 лет. На современном этапе – 1,2 миллиарда человек, то есть 18% мирового населения, 87% из

них проживают в развивающихся странах и страдают от ограниченного доступа к ресурсам, образованию, услугам здравоохранения, профессиональной подготовке, трудоустройству, а также экономическим возможностям.

Государства-члены ООН признают, что молодое поколение во всех странах является главным людским ресурсом для развития, положительных социальных перемен и технологических инноваций. Энергичность, идеалы и широта взглядов молодежи играют центральную роль в процессе поступательного развития их общества.

Часто молодое поколение становится лидером, пропагандируя «зеленый» и здоровый образ жизни, оберегая окружающую среду, предлагая оригинальное исполнение новых технологий, например, мобильных устройств и социальных сетей Интернета, а также наводя мосты, благоприятствующие развитию инклюзивного общества. Наше общество должно признавать и поощрять вклад молодежи в местное, национальное, региональное и мировое развитие.

Принимая во внимание такие реалии и зная, что подход к актуальным проблемам и использованию потенциала молодого поколения непосредственно влияет на нынешние социально-экономические условия, государства-члены ООН провозгласили Международный год молодежи.

Подход системы Организации Объединенных Наций к проведению Международного года молодежи: диалог и взаимопонимание (12 августа 2010 года – 11 августа 2011 года), призван обеспечить конкретную основу для коллективных усилий в рамках Года. Подход системы Организации Объединенных Наций в связи с Годом фокусируется на трех ключевых областях, которые изложены ниже. В каждой из этих областей развитие партнерских отношений с молодежью носит фундаментальный характер.

Прогресс, достигнутый в течение этого года в каждой из этих областей, будет положен в основу для дальнейшей работы в области развития молодежи, включая осуществление Всемирной программы действий в интересах молодежи и достижение Целей развития тысячелетия.

– Повышение уровня информированности (расширение обязательств и инвестиций в молодежь).

– Содействие расширению признания эффективности инвестиций в развитие на государственном и частном уровне.

– Пропаганда признания вклада молодежи в процесс развития на национальном и общинном

уровнях, а также в дело достижения целей развития тысячелетия.

– Содействие пониманию неравенства среди молодежи и способов эффективного удовлетворения потребностей наиболее обездоленной ее части.

2. Мобилизация и расширение участия (привлечение молодежи и расширение партнерских связей):

– Институционализация механизмов участия молодежи в процессах принятия решений.

– Поддержка молодежных организаций и инициатив для повышения их вклада в развитие общества.

3. Укрепление связи и ликвидация пробелов (укрепление межкультурного взаимопонимания среди молодежи):

– Содействие взаимодействию молодежи, сетей и партнерских связей между культурами.

– Расширение возможностей и поддержки молодежи как активного участника процесса социальной интеграции и борьбы за мир.

Государствам-членам ООН предлагается проводить национальные мероприятия в рамках Года и пропагандировать неоценимый вклад молодого поколения в развитие своей страны. Также государствам-членам рекомендуется провести обзор своих национальных стратегий и программ развития молодежи с целью осуществления в полном объеме Всемирной программы действий, касающейся молодых людей [2].

Молодежным организациям и организациям молодежного профиля предлагается устраивать мероприятия, приуроченные к Году и его теме, и участвовать в них.

Особенностью данного мероприятия, является то, что принять участие в продвижении идеалов мира, свободы, прогресса и солидарности для содействия развитию молодежи и достижения целей развития тысячелетия могут все.

Международный год молодежи, 12 августа 2010 года – 11 августа 2011 года, начинается с мероприятий в Центральных учреждениях ООН в Нью-Йорке и по всему миру, с тем, чтобы продемонстрировать вклад молодого поколения в процесс развития и содействие осуществлению Всемирной программы действий, касающейся молодежи [5].

В декабре 2009 года Генеральная Ассамблея ООН, подчеркивая значение, которое международное сообщество придает включению проблем молодого поколения в повестку дня на глобальном, национальном и региональном уровне, приняла резолюцию 64/134, провозгласившую

проведение Года Молодежи. Эта инициатива, проходила под лозунгом «Диалог и взаимопонимание», имеет целью продвижение идеалов мира, солидарности и уважения к правам человека, уважение различных культур, религий и цивилизаций. Наш мир зачастую сталкивается одновременно со многими кризисными явлениями, включая проблемы в сфере финансов, безопасности окружающей среды и другими вызовами социально-экономического характера, препятствующих достижению международно-признанных целей развития. Инвестировать в молодежь и вовлекать ее – в этом ключ к решению таких проблем на устойчивой основе.

Следует отметить, что с принятием Всемирной программы действий, касающейся молодежи на 2000 и последующий период тема развития молодежи получила мощный импульс в системе ООН. Всемирная программа действий в интересах молодежи признает важную роль молодежи, и не только как основного источника людских ресурсов, но и как главной движущей силы социального прогресса и экономического развития, и выдвигается на передний план необходимость устранения препятствий, мешающих развитию молодежи.

Данная программа была разработана для того, чтобы увеличить значимость глобальных молодежных вопросов и признать права и стремления молодых людей; содействовать развитию национальной международной политики, национальных механизмов координации и национальных программ по вопросам молодежи как интеграционной части политики социального и экономического развития в сотрудничестве с государственными и негосударственными организациями; способствовать участию молодых людей в процессе принятия решений на всех уровнях для увеличения импульса в развитии национального и международного сотрудничества [4].

В 1995 году Генеральная Ассамблея приняла Декларацию о распространении среди молодежи идеалов мира, взаимного уважения и взаимопонимания между народами. В период с 1965 по 1975 год как Генеральная Ассамблея, так и экономический и Социальный Совет выделили три основные темы в области молодежи: участие, развитие и мир. Была также подчеркнута необходимость проведения международной политики в интересах молодежи. В 1979 году Генеральная Ассамблея в своей резолюции 34/151 провозгласила 1985 год «Международным годом молодежи: участие, развитие и мир». В 1985 году в

своей резолюции 40/14 Генеральная Ассамблея одобрила «Руководящие принципы для дальнейшего планирования и осуществления соответствующих последующих мер, касающихся молодежи». Эти руководящие принципы имеют важное значение, ибо в них учитываются интересы молодых людей как широкий категории, включающей различные подгруппы, а не как единой демографической единицы.

Основные темы, которые были определены Генеральной Ассамблеей для международного года молодежи: участие, развитие и мир, отражают приоритетное значение, придаваемое международным сообществом обеспечению справедливости через посредство распределения благ, широкому участию масс и улучшению качества жизни. Они были отражены в руководящих принципах, а также представляют собой общие темы Всемирной программы действий, касающейся молодежи, до 2000 года и на последующий период.

Всемирная программа действий также базируется на других, недавно принятых международных документах, к числу которых относятся: Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию, принятая на Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию, Венская Декларация и Программа действий, принятые на Всемирной Конференции по правам человека. Программа действий Международной Конференции по народонаселению и развитию. Копенгагенская Декларация по социальному развитию и Программа действий Всемирной встречи на высшем уровне в интересах социального развития. Платформа действий, принятая на четвертой Всемирной конференции по положению женщин.

К основным приоритетным направлениям деятельности, которые были определены международным сообществом, относятся: образование, занятость, голод и нищета, здравоохранение, окружающая среда, злоупотребление наркотическими средствами, преступность среди несовершеннолетних, организация досуга, девушки и молодые девушки, а также полное и эффективное участие молодежи в жизни общества и процессе принятия решений.

Для выполнения Программы действий требуется, чтобы молодые люди пользовались в полном объеме всеми правами человека и основными свободами и чтобы правительства принимали эффективные меры для борьбы с нарушениями этих прав и свобод и поощряли отказ от дискриминации, терпимость, уважение к мно-

гообразию, полное уважение к различным религиозным и этическим ценностям, культурной принадлежности и философским убеждениям их молодежи, равенство возможностей, безопасность, солидарность и участие всех молодых женщин и мужчин.

Несмотря на то, что в последние годы достигнут впечатляющий прогресс на пути к всеобщему базовому образованию, включая грамотность, число неграмотных будет по-прежнему расти, и многим развивающимся странам, вероятнее всего, не удастся выйти на уровень всеобщего начального образования. В этой связи применительно к существующим системам образования можно выделить три основные проблемы. Первая из них заключается в том, что многие родители в развивающихся странах не могут отправить своих детей в школу, поскольку сделать это не позволяет местные социально-экономические условия. Вторая сопряжена с узостью возможностей получения образования, открывающимися перед девочками и молодыми женщинами, мигрантами, беженцами, беспризорными детьми, перемещенными лицами, молодыми людьми из меньшинства коренного населения, сельской молодежью и молодыми людьми с инвалидностью. Третья проблема связана с качеством образования, его соотносительностью с трудоустройством и его полезностью для молодых людей при переходе к взрослой жизни, активной гражданской позиции, а также продуктивной и приносящий доход занятости.

В развивающихся странах расширяют возможности для молодых людей в сфере повышения учебы или квалификации в высших учебных заведениях, занятия научно-исследовательской работой или подготовки к самостоятельной занятости.

Проблема участия молодежи в формировании общества пользуется все большим вниманием на региональном и национальном уровнях. Так в 90-х годах максимальное усиление роли молодежи в формировании общества стало наиболее широко заявленной целью молодежной политики в Европе. Активностью в этом процессе отличается Совет Европы. Одним из первых заявлений, сделанных под эгидой Совета, была Европейская хартия, об участии молодежи в муниципальной и региональной жизни, принятая в 1992 году Постоянной конференцией европейских местных и региональных органов власти. В первой части Хартии сформулированы руководящие принципы секторальной молодежной политики, такие, как содействие обеспечению

занятости среди молодежи, профилактические меры в социальной сфере и в области здравоохранения, обеспечение молодым людям доступа к информационным центрам и базам данных и содействие равноправному участию молодых женщин и мужчин в жизни общества [4].

Большую роль также сыграло Европейское сотрудничество в области молодежной политики. Европейское сотрудничество развивалось посредством поэтапного подхода, что привело к возрастанию интереса к знаниям о потребностях и ожиданиях молодых людей в смежных областях, таких как занятость, социальная включенность и здоровье.

Успешность международного сотрудничества в сфере молодежной политики, накопленный опыт реализованных программ и необходимость совершенствования политики Европейского Союза в сфере обучения в течение всей жизни и неформального образования послужили основой для разработки системной молодежной политики ЕС.

Рамки Европейского сотрудничества в сфере молодежи были разработаны в июне 2002 года на основании «Белой Книги». С целью достижения этих задач используется открытый метод координации. Другим инструментом содействия активной гражданской позиции молодых людей является программа «Молодежь в действии», молодежный портал и Европейский центр знаний по молодежной политике. ЕС также ведет структурный диалог с целью вовлечения молодых людей в процесс принятия решений на европейском уровне [7].

В плане социальной и профессионально интеграции молодых людей Европейский Союз реализует способы улучшения образования, различных тренингов и социальной включенности молодых людей.

Европейский Союз вносит вклад в развитие мобильности молодежи и признанию неформального образования.

Открытый метод координации является важным методом реализации европейской мо-

лодежной политики и включает фиксирование руководящих принципов Союза, соединенных с отдельными расписаниями для достижения целей, которые страны-члены определили на краткосрочный, среднесрочный и долгосрочный периоды; установление, где это происходит, количественных и качественных индикаторов и критериев, приспособленных к нуждам различных стран-членов и отраслей в качестве средства для сравнения наилучшей практики; перевода этих европейских руководящих принципов в национальную и европейскую политику путем постановки конкретных задач и принятие мер с учетом национальных и региональных различий; периодический мониторинг, оценка и экспертиза, организованные как процесс взаимного обучения [10].

Большую роль в работе Европейского Союза играют молодежные организации, так они выражают интересы большого количества молодых людей. В своей работе с молодежью Европейский Союз использует структурный диалог, который означает консультации с молодежью по актуальным вопросам, касающимся молодых людей. На основе структурного диалога была разработана «Белая книга» и Европейский молодежный пакт.

Европейская комиссия проводит различные консультации, обсуждения, слушания, дебаты и распространяет их результаты [6].

Совет Европы проводит политику значимости активного участия молодежи в построении ее собственного будущего, в строительстве будущей Европы как стабильного дома демократии и мира. Совет Европы привлекает внимание молодежи и общественности в целом к вопросам основных прав человека, а также способствует осуществлению принципов и практики социальной сплоченности среди молодежи [8].

От того, насколько правильно будет построена молодежная политика, зависит судьба целого государства, поэтому государства должны учитывать все особенности, условия молодых людей и построить правильную молодежную политику.

Литература

- 1 Организация Объединенных Наций. Основные факты. Справочник. – М., 2000. – С. 424.
- 2 Молодежь в меняющемся обществе, Молодежная политика. Институт молодежи. – М., 1998. – С. 133.
- 3 Ильинский И.М. Молодежная политика. Философия. История. Теория. – М.: Голос, 2001. – С. 696.
- 4 Белая книга Европейской комиссии. Новый импульс для Европейской молодежи. – Брюссель, 2001. – С. 681.
- 5 Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи: Теоретические вопросы, – М.: Социум, 2000. – С. 333.
- 6 Левикова С.И. Молодежные культуры и объединения, – М. 2010, С. 405.
- 7 Молодежный обмен между Востоком и Западом. Отчеты, факты, мнения участников. – Киев, 1994. – С. 600.

- 8 Молодежь в меняющемся обществе. Региональный мониторинговый доклад № 7 - 2000 год. Проект MONEE ЦВЕ/СНГ/Балтия. Детский фонд Организации Объединенных Наций. Исследовательский центр «Инноченти», Флоренция, Италия. С. 409
- 9 Концепция региональной государственной молодежной политики в Волгоградской области // Молодежная политика. Информационный бюллетень. – 2000. – № 1. – М.: Социум, – С. 250
- 10 Ювенология и ювенальная политика в XXI веке: опыт комплексного междисциплинарного исследования. – СПб.: Знание, ИВЭСЭП, 2004. – С. 625.

References

- 1 Organization of the United Nations. Key facts. Directory. Moscow, 2000. – 424 P.
- 2 Youth in a Changing Society, Youth policy. Youth Institute. M., 1998. – P.133
- 3 Ilyinsky IM Youth policy. Philosophy. History. Theory. M.: The Voice, 2001.P.696
- 4 White Paper of the European Commission. A new impetus for European youth, Brussels., 2001. – P. 681
- 5 Kovalev AI, Bows V.A.Sotsiologiya youth: Theoretical questions, – M., Social, 2000. P.333
- 6 Levikova SI Youth culture and associations, 2010, – M., P. 405
- 7 Youth exchange between East and West. Reports, facts, opinions of the participants. Kiev, 1994. P. 600
- 8 Youth in a Changing Society. Regional Monitoring Report number 7 - 2000. MONEE Project CEE / CIS / Baltics. Children's Fund of the United Nations. Research Center «Innocenti», Florence, Italy. – P. 409
- 9 The concept of a regional state youth policy in the Volgograd region // Youth Policy. Newsletter. 2000. № 1, – М.: Society, P. 250
- 10 Juvenology and juvenile policy XXI century: the experience of complex interdisciplinary research. St. Petersburg: Knowledge, IFEREL, 2004. S. 625.

Кендирбекова Ж.Х.
**Особенности изучения
этнокультурной микросреды
личности в системе
этносоциальной работы**

Полиэтничность состава населения выдвигает на первый план проблему сохранения межнационального согласия. Этносоциальная работа выступает одним из направлений в области решения данного вопроса. Актуализируется необходимость определения основных средовых составляющих, воздействие на которые позволит максимально содействовать развитию позитивных этносоциальных связей личности и эффективного межнационального взаимодействия. Этнокультурная микросреда представляет собой центральное звено, аккумулирующее актуальные социальные потребности и особенности этнокоммуникативных контактов индивида. Ее исследование – первый и важный этап в области определения содержания этносоциальной работы. В статье представлены результаты методологического обобщения структуры, процесса диагностики, условий, методов эффективности, основных компонентов исследования этнокультурной микросреды личности, степень воздействия данного этапа на результативность этносоциальной работы в целом.

Ключевые слова: микросреда, этнокультурная микросреда, внеинституциональная этнокультурная среда, этнокультурная позиция личности, этносоциальная работа, методы исследования этнокультурной микросреды личности.

Kendirbekova Zh.Kh.
**The peculiarities of research
of the individual ethnocultural
microenvironment in the system
of ethnosocial work**

Polyethnic composition of the population highlights the problem of preservation of ethnic harmony. Ethno-social work is one of the directions in solving this problem. Necessity definitions of key environmental components, the impact of which will make it possible to promote the development of positive ethnosocial relations of personality and effective international cooperation. Ethnocultural microenvironment provides a Central link, accumulating actual social needs and characteristics of ethnocommunicative contacts of the individual. The research of ethno-cultural environment is the very important step in determining the content of ethno-social work. The article presents the results of a methodological study of the structure, process diagnostics, conditions, methods of efficiency, major components of the study of individual ethno-cultural microenvironment, the impact of this phase on the efficiency of the ethno-social work.

Key words: microenvironment, ethnocultural microenvironment, non-institutional ethnocultural microenvironment, ethnocultural position of a person, ethnosocial work, non-institutional ethnocultural environment, research methods of the ethnocultural microenvironment of personality.

Кендірбекова Ж.Х.
**Этноәлеуметтік жұмыс
жүйісіндегі жеке тұлғаның
этномәдени микроортасын
зерттеудің ерекшеліктері**

Тұрғындардың құрамының көпұлтты болуы бірінші орынға ұлтаралық келісім болуын талап етеді. Осы мәселені шешу саласында этноәлеуметтік жұмыс көп бағыттардың бірі болып табылады. Тұлғаның ұлтаралық өзара әрекетінің тиімділігімен этноәлеуметтік байланыстарының жағымдылығының дамуына барынша көмектесу негізгі орталық құрастырушыларды анықтаудың қажеттілігінің маңыздылығын арттырады. Этномәдениеттік микроорта орталық түйін болып табылады. Онда индивидтің этнокоммуникативтік түйісу ерекшеліктерімен маңызды әлеуметтік қажеттілік шоғырланады. Оны зерттеу – этноәлеуметтік жұмыстың мазмұнын анықтау саласындағы өте маңызды кезең. Мақалада методологияның негізделген құрылымы, диагностика процесі, шарттары мен әдістердің тиімділігі, тұлғаның этномәдени микроортасын зерттеудің негізгі компоненттері, осы кезеңнің жалпы этноәлеуметтік жұмысқа әсер ету нәтижелері көрсетіледі.

Түйін сөздер: микроорта, этномәдени микроорта, институционалдықтан тыс этномәдени орта, тұлғаның этномәдени көзқарасы, этноәлеуметтік жұмыс, жеке тұлға этномәдени микроортаның зерттеудің әдістері.

**ОСОБЕННОСТИ
ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОКУЛЬ-
ТУРНОЙ МИКРОСРЕДЫ
ЛИЧНОСТИ В
СИСТЕМЕ ЭТНОСОЦИ-
АЛЬНОЙ РАБОТЫ**

Полиэтническое по своему составу казахстанское общество, несмотря на достаточно стабильную картину в отношении межэтнического взаимодействия, реальную толерантность, нуждается в укреплении социально политического обоснования относительно предотвращения воздействия факторов, провоцирующих межнациональное противостояние. Причины важности постоянного внимания к данной проблеме заключаются в не снижающемся числе лиц с аддиктивными формами поведения, неоднозначной в решении межнациональных проблем внешнеполитической обстановкой, широкими миграционными процессами, иными угрозами национальной безопасности. Обстоятельства дополняются и такими отличительными особенностями этносоциального настроения в молодежной среде, представляющей социальный потенциал развития общества, как: отсутствие содержательной этноидентифицированности молодых людей при наличии формального самоотнесения к определенной этнокультуре – 64%, неумение части молодых людей определить свое мнение по поводу необходимости знания этнокультурных традиций – 40%, проявления так называемой «чистой» этнокультурной маргинальности – 28% и этноцентричности, выражающейся в принципиальном отказе от межэтнического взаимодействия – 34% (Ж. Кендирбекова, 2013). Имеющийся опыт требует конкретизации отдельных направлений, способствующих укреплению межнациональной и межконфессиональной стабильности, что особенно подчеркнул Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, акцентируя внимание на важности сохранения уникальности каждой многонациональной страны в условиях глобализации мирового сообщества [1]. Особую роль в этом процессе выполняют специалисты, содействующие решению социальных проблем личности. Среди них выделяется профессиональная категория социальных работников как особый вид деятельности, обеспечивающий «лечение» и профилактику социальных проблем личности, что подчеркивает возможность решения на основе индивидуального подхода представителями данной профессии проблем, связанных с включением индивида в широкие этносоциальные связи, с оказанием максимального содействия их успешности.

Необходимым является выявление сущности собственно этносоциальной работы в целом и отдельных ее этапов в частности. Нами особенно подчеркивается в терминологическом плане использование данного понятия (несмотря на существующее – «социальная работа с этническими группами»), отражающего сущность включения социального работника в систему специфических социальных отношений, характеризующихся своеобразной «сложностью» восприятия друг другом различных групп, сплоченных на основе особого типа идентичности – этнической. Анализ ряда исследований показывает (Е. Холостова, И. Невлева, П. Павленок, Н. Soydan, Ch. Williams), что основной областью этносоциальной работы выступает помощь в адаптации к новым социально-культурным и социально-экономическим условиям – для мигрантов; профилактика и разрешение возможных этнических конфликтов – для всех социальных групп. Подчеркивается необходимость организации реабилитационного уровня данного направления деятельности социального работника [2; 3]. В этих условиях важным является определение возможностей среды с точки зрения их включения в содержание этносоциального направления деятельности и влияния на уровень восприятия личностью (особенно взрослеющей) этнокультурной среды в целом.

Среди основных подходов изучения связей личности и среды в настоящее время выделяются: личностно-средовой (среда субъекта); временно-средовой (длительность взаимодействия субъекта и среды); управленческо-средовой (степень управленческого воздействия на личностно-средовые связи); количественный (уровни охвата личностно-средового взаимодействия); субстанционно-признаковый (уровни познания среды: эстетическая, искусственная, духовная и т.д.); социально-деятельностный (уровни искусственного преобразования среды: архитектурная, экономическая, производственная и т.д.); возрастной (специфика социально-средового взаимодействия личности в рамках хронологически адекватной одновозрастной группы); социально-перцептивный (субъективно-объективное отражение среды: материальная, аудиовизуальная, духовная). Нетрудно заметить, что, несмотря на попытки отграничить те или иные стороны социального взаимодействия, проявляется некоторое наложение исследовательских позиций в отношении определения сущности многообразных связей личности и среды. Это объясняется реально существующей сложностью и взаимной

обусловленностью средовых контактов, направленных на обоюдное развитие участвующих в них сторон.

Социальные связи отдельного человека не могут быть признаны как охватывающие все без исключения стороны природной и социальной сред и их производных, что объясняется различной степенью влияния объективных условий и субъективного физического и психического развития (особенно мотивационной сферы). Тем не менее, человек, как известно, вступает в контакт со средой вообще на основе необходимости удовлетворения потребностей.

Уровень потребностей, носящий характер приоритетного в иерархическом ряду структуры личностной системы и отражающийся в предпочитаемых необходимых связях со средой, определяет степень охвата индивидуально-социального взаимодействия. Он выделяется особенно, поскольку делает возможным выявление наличествующей потребностно-мотивационной сферы, степени интериоризации и экстериоризации личности. Опора на потребности и интересы индивида способствует выявлению основных путей плавного включения личности в социальную среду.

Наибольшую актуальность в контексте изучаемого аспекта этносоциальных связей представляет анализ микросоциальной среды на основе количественного, личностно-средового и управленческо-средового подходов. Обоснование заключается в необходимости выявления возможности организации целенаправленной этносоциальной работы в условиях взаимодействия личности в этносоциуме, которая способствовала бы становлению его социально-адекватного культурно-ценностного мировоззрения.

Анализ исследований в области структурирования социального воздействия на личность выявляет следующие воззрения на категорию микросреды. Она обосновывается рядом авторов (Ю. Сычев, В. Бочарова, Л. Буева и др.) как среда непосредственного взаимодействия личности с обществом; «поле ее социальной активности» (В. Бочарова), основанное на потребностях со средой существования во всем их комплексе. Подчеркивается, что микросреда, пропуская через себя воздействия среды, преломляет некоторую их часть и придает им собственную окраску, а ее границы с социальной макросредой носят условный характер.

А. Харчев дает определение микросреды как совокупности «объективных факторов среды, взаимодействующих с конкретным социальным

субъектом» [4, с. 75]. Л. Бугеовой подчеркивается непосредственность взаимодействия микросреды с личностью [5]. Ю. Бродский настаивает на важности учета ее пространственно-временной характеристики [6]. В свою очередь В. Агеев, указывая на сложность данных взаимоотношений, отмечает: «любая социальная группа входит в качестве составной части в какую-то более широкую и в свою очередь (за исключением ... небольших по объему малых контактных групп) состоит из более мелких группировок» [7, с. 79]. Это значит, что микросреда не есть нечто закрытое, она изменяется с течением времени и отражает некоторый наличный объем взаимодействия социальной среды и личности, зафиксированный в системе актуальных социальных связей. Как и любая другая социальная подструктура, микросреда представляет собой открыто-закрытую подсистему. Через нее происходит наиболее эффективное накопление индивидуального социального опыта.

А. Мудрик, исходя из понимания количественного анализа среды, считает, что микросреда есть «действующая общность, включающая в себя семью, соседство, группы сверстников, различные общественные, государственные, религиозные, частные и воспитательные организации» [8, с. 107], детерминированные *потребностной* сферой личности и влияющие на ее развитие. М. Сужиков относит к микросреде сферу непосредственных отношений людей, ту их часть, в которую вовлечен конкретный человек. В этой связи «национальная микросреда – сфера непосредственных отношений между представителями различных национальностей, та часть совокупности национальных отношений, в которую вовлечены те или иные конкретные люди» [9, с. 78].

Ю. Сычев считает, что это – «...специфическое проявление общественной среды, включающее в себя все ее основные компоненты, но в так или иначе преобразованной форме [10, с. 14]; ...объективная социальная реальность, представляющая собой совокупность материальных, политических, идеологических и социально-психологических факторов, непосредственно взаимодействующих с личностью в процессе жизни и практической деятельности» [там же, с. 13]. По мнению И. Петрова, микросреда есть объективная реальность, представляющая совокупность лишь социально-психологических факторов, «непосредственно взаимодействующих с личностью в процессе ее жизни и практической деятельности» [11, с. 89]. Думается все же, что

она характеризуется относительно постоянными временными рамками данного конкретного периода развития личности и представляет собой ее актуальные социально-средовые связи. Б. Парыгин, Е. Мясоедова полагают, что микросреда – это не более, чем своеобразный проводник макросреды [12].

В. Бочарова выделяет открытую микросреду, отождествляя ее с внеинституциональной средой и тем самым стараясь подчеркнуть приоритетность значимости этой среды для личности в плане самореализации последней. Очень четко обозначена ведущая роль сферы *интересов* личности как обуславливающей становление этой подсистемы. Однако думается, что понятие «открытая микросреда» все же совмещает категории микро- и внеинституциональной среды, одновременно, в пользу первой, поскольку нельзя сказать, что микросреда личности лишена открытости. Мы считаем, что в терминологическом плане наиболее выгодно выделяется понятие «внеинституциональная среда»: в этой словесной оболочке показана опосредованность данной среды ситуацией актуализации сферы интересов и неформального (или предпочитаемого) общения.

Принимая во внимание данные позиции, есть основание полагать, что микросреда представляет собой объективную актуальную социальную реальность взаимодействия личности и определенных сторон социальной действительности, опосредованную субъективным уровнем личностного развития и объективными условиями влияния среды. Сущность микросредового влияния, в том числе его этносоциального сегмента как части целостной системы общественных отношений заключается в потенциальной возможности создания через него максимально целесообразных деятельности и общения, соответствующих индивидуальной социальной ситуации развития и опосредованных потребностно-мотивационной сферой личности, при условии выбора социально-позитивного ее компонента.

Следовательно, этнокультурную микросреду индивида составляет его ближайшее этническое окружение, в социальные взаимоотношения с которым он вступает в силу необходимости удовлетворения культурных потребностей. Ей также свойственна подвижность в зависимости от состояния личностно-средовых отношений, детерминируемых характером взаимного воздействия личности и среды.

Н. Маликова подчеркивает глубину воздействия этномикросоциального окружения,

которое способно воздействовать на характер становления мировоззренческих убеждений личности [13].

Вместе с тем, культурные потребности, обозначающиеся в качестве определяющей категории, обеспечивающей личностное стремление к овладению ценностями культуры (всех ее подсистем, в том числе этнической и общечеловеческой), обусловлены объективными общественными отношениями [12]. Большинство исследователей сходятся во мнении, что эти потребности являются частью духовных. Последние отражают степень духовного общественного и индивидуального развития. Культурные потребности могут быть представлены и как часть социальных, удовлетворение которых способствует реальному расширению сферы культурного Сознания как конкретной личности, так и всего общества.

Этнокультурные потребности есть состояние индивида либо социальной группы, выражающее объективно-субъективную необходимость их активно-пассивного участия в овладении ценностями определенной этнической культуры, имеющего целью развитие последней. Степень оценки индивидом условий полиэтнокультурной среды зависит от их удовлетворенности [14, с. 24].

Удовлетворенность этнокультурных потребностей отражается на характере этнокультурно-ценностных ориентаций индивида. Ее отсутствие, особенно в молодом возрасте, влечет за собой охлаждение либо к этнической культуре, либо к социально-культурным институтам и агентам социализации, и выражается в соответствующих негативных типах этноповедения: этноцентричности, этнокультурной маргинальности.

Реализация этнокультурных потребностей возможна в процессе культурной деятельности, что объясняется ее специфичностью как особого типа человеческой деятельности, осуществление которого позволяет рассматривать ценности духовной культуры и как средство, и как объект деятельности.

Суть личностного включения в этническую культуру, формирования этнического самосознания индивида проявляется в этносоциальном влиянии, обеспечивающим условия этносоциализации личности. Результат формирования индивидуальных этнокультурных интересов сказывается на уровне общегруппового этнического самосознания. Высказывается мнение относительно сложности процесса их удовлетворения в условиях полиэтнической среды [14]. В этой

связи Л. Дробижева замечает: «...идентификация осуществляется в процессе межличностного общения, первые стереотипы человек познает от ближайшего окружения, приобретая представления о «родной общности», этнически окрашенный менталитет» [15, с. 71], что подчеркивает первичность роли этнокультурной микросреды в данном процессе. Однако «человек создает свой мир типизированных образов» [там же, с. 72] на основе самостоятельного анализа полученной социальной информации, который отражается в его предпочитаемых контактах, в том числе с этносредой. Отмечается [16] зависимость адекватной интериоризации ценностей и традиций культуры от их субъективной осмысленности и включенности в сферу индивидуальных мотивов и намерений личности. При этом институциональная среда способствует формированию начал мировоззрения личности на основе целенаправленной передачи социально приемлемого опыта. Конечный результат зависит от наличия обратной связи «личность – общество». Вместе с тем, большинство исследователей (В. Бегинин, Н. Маликова, М. Сужиков) сходятся во мнении, что личностный потенциал наиболее эффективно может быть реализован в условиях неформального взаимодействия и общения, особенно в процессе установления адекватных позитивным социальным отношениям условий межэтнического взаимодействия.

Влияние этнокультурной микросреды на становление этнокультурной позиции личности в этих условиях несомненно. Оно проявляется в специфике трансляции посредством участвующих в этнокультурной микросреде агентов и институтов информационного поля этнокультурного воздействия (языка, традиций, обычаев и др.) и может быть как позитивно, так и негативно направленным фактором, формирующим этнопозицию индивида. Данное влияние обеспечивается частотой, глубиной и эмоциональностью контактов. Кроме того, общение в условиях этнокультурной микросреды создает условия особых отношений между участвующими в нем индивидами, где каждый является на данный момент агентом социализации другого, а следовательно – воздействует на процесс становления его мировоззренческих убеждений. То есть личностно-духовное общение протекает во всех сферах микросредового общения независимо от характера контактов, выносимых как социально приоритетные в тех или иных условиях общественного взаимодействия (деловые, дружеские, родственные). От-

сутствие жестких институциональных рамок, определяющих ту или иную направленность взаимоотношений, относительная независимость от социальных структур обуславливают возможность построения межличностных связей и основанной на них деятельности, характеризующихся повышенным эмоционально положительным настроем. Нами разделяется точка зрения по поводу значимости микросоциального взаимодействия, его влияния на развитие личностной индивидуальности. Однако мы подчеркиваем положение об опосредованности этого взаимодействия реальной внеинституциональной средой личности, что подтверждается рядом исследователей: Ю. Мануйлов, С. Григорьев, Л. Маркова и др., указывающих на наличие общих интересов в качестве обязательного компонента неформального общения. Общность интересов в условиях данного контактирования почти всегда ведет к организации совместной целесообразной деятельности. Повышенная степень комфортности способствует ее результативности или хотя бы осознанного стремления к ней, окрашенного положительной эмоциональной оценкой. В данной связи официальные отношения отражают регламентированное воздействие. Они более устойчивы, постоянны, в то время как неофициальные, наоборот, более подвижны. Именно неофициальная сторона общения обеспечивает его самостоятельное формирование на основе общности интересов. Это еще раз подчеркивает наличие и роль особой личностной среды и ее детерминированность сферой индивидуальных интересов и неформальными контактами.

Н. Асипова указывает на относительное влияние этнической микросреды личности в формировании ее субъективной мировоззренческой позиции применительно к восприятию различных этнических культур и становления собственной этнической идентичности, выявляя тем самым высокую степень личностного отношения к данной сфере отношений, определяемого субъективным выбором [17]. Мы предполагаем, что культурно-ценностная ориентированность поведения детерминируется и микросредовым, и внеинституциональным, как частью первого, компонентами личностных связей, поскольку в противном случае становится очевидной невозможность эффективности организации целенаправленного формирования культурно-ценностной направленности индивидуального поведения в условиях внутри- и межэтнического взаимодействия. Ее результат отражается во

внеинституциональных этнокультурных связях личности.

Сущность этномикросоциального воздействия определяется также пространственными характеристиками этномикросреды: ее охват относительно месторасположения институтов и агентов этносоциализации. Немаловажную часть составляет демографическая характеристика микроэтноконтактов: как этническая принадлежность состава этномикросреды, так и социально-профессиональный состав (степень его дифференцированности); особенности половозрастного состава (число лиц пожилого возраста или их отсутствие; преобладание лиц женского или мужского пола; число сверстников и т.д.); состав семьи.

В собственно социальном плане решающую роль оказывают образ и стиль мышления в отдельных микросредовых группах воздействия; уровень их образованности, кругозора; референтность институтов и агентов этносоциализации; уровень конфликтности; характер восприятия этничности и культуры в целом.

Немалое воздействие на исследуемую область социальных связей оказывает фактор времени: длительность несущественно изменяющихся этносоциальных контактов формирует достаточно стойкую концепцию поведения [18], которая, проявляясь в активности личности, представляет в дальнейшем ее структуру.

Следовательно, *этнокультурная микросреда* представляет собой уровень включенности личности в межэтно- и внутриэтнокультурные связи, отражающие степень ее этнической идентичности и межэтнической адаптированности поведения. *Внеинституциональная среда* – среда, избираемая самим индивидом согласно наличествующей системе интересов и определяемых ими потребностей, в силу чего она представляет собой наибольшую степень комфортности. В ней заложен огромный потенциал для развития личности: ее наклонностей, самовыражения и т.д. Она является частью микросреды и опосредована сложившимся мировоззрением личности. Это – среда ближайшего интересующего окружения и общения в нем. Основными компонентами являются такие личностные характеристики, как интересы и актуальные субъективные потребности. *Внеинституциональная этнокультурная среда* – среда предпочитаемых этнокультурных связей личности, часть этнокультурной микросреды.

Условно влияние этнокультурной микросреды можно представить следующим образом (рис. 1).

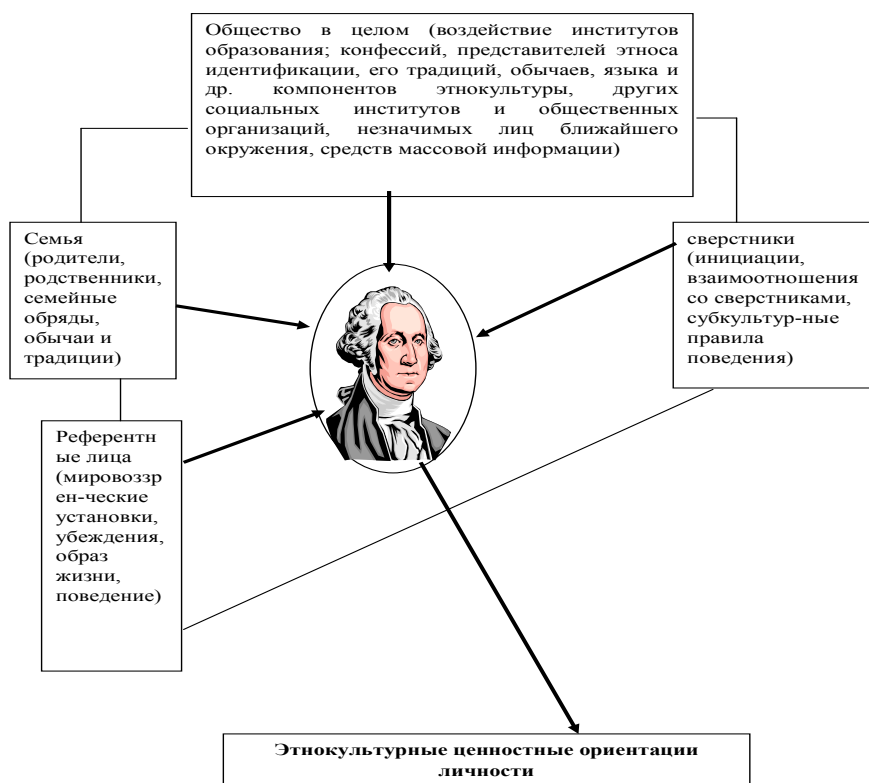

Рисунок 1 – Роль этнокультурной микросреды личности в развитии ее ценностных ориентаций

Становится актуальной диагностика наличествующей этнокультурной микросреды, выявление и использование ее позитивного начала, потенциально способствующего формированию этнокультурно-креативной направленности личности и одновременной ее адаптированности к межкультурному взаимодействию. Возможность изменения этнокультурной микросреды также оказывает влияние на становление внеинституциональной этносреды индивида. Важно помнить о том, что последняя есть неотъемлемая составная часть этнокультурной микросреды личности, а границы между данными подсредами условны.

Процесс диагностирования этнокультурной микросреды опирается на исследование ее конкретных возможностей в плане включения личности в этнопозитивные социальные связи, эффективной передачи ценностей. Речь идет о необходимости использования ее социально-воспитательного потенциала, стихийно передаваемого в условиях этномикросоциального воздействия. Под ним понимается совокупность этнообразовательных условий этносоциальной среды, комплексное влияние которых способс-

твует развитию и формированию этноидентификационных личностных черт, выражающихся в направленности индивида на этнокультуротворческую деятельность, сохранение и передачу этнической культуры как компонента общечеловеческой. Его систематизация позволяет построить научно-обоснованный структурно-логический механизм последовательного транслирования ценностей. Особый акцент делается на важность реального использования данного потенциала как микро-, так и внеинституциональной этносреды личности и подчеркивается его наибольшая эффективность в становлении личностно-адекватной позиции относительно этномногообразия культуры.

Изучение этнокультурной микросреды личности проводится с учетом ее выявления не только реального состояния, но и определения социально-воспитательного потенциала в этнокультурном ориентировании индивида. При этом эффективное исследование этнокультурной микросреды возможно при соблюдении следующих условий:

Системность как способ восприятия, который помогает видеть в объекте целостный комп-

лекс взаимосвязанных компонентов, требует соблюдения следующих требований:

рассмотрение этнокультурной микросреды как целостной системы взаимообусловленных факторов, где изменение одного из них приводит к трансформации и перестройке других этнокультурных элементов;

конкретизация этнокультурной микросреды через основные системообразующие связи и их анализ;

общая характеристика этнокультурной микросреды и ее компонентов (количественные и качественные характеристики, направленность, их структурная организация в иерархии уровней внешних и внутренних связей);

видение этнокультурной микросреды в динамике: прошлое, настоящее, будущее;

раскрытие внутренних механизмов этнокультурной микросреды как системы, так как помимо воздействия внешних факторов любая система обладает собственным источником развития.

Практикоориентированность – необходимость в постановке цели и задач этнокультурно-ориентированной деятельности на основе реальных потребностей среды, так как продуманность и конкретность цели предупреждает стихийность и исключает сбор лишнего, не несущих специфической важности, данных.

Направленность на значимые компоненты этнокультурной микросреды в целостной структуре этносреды, что обусловлено невозможностью тщательного изучения всех сторон последней как многогранной и динамичной системы, даже если исследуется ее небольшой участок. Затрата внимания на незначительные для формирования личности элементы приводит к лишнему расходу времени, энергии и средств и отвлекает от определения перспектив развития и участия в этносоциализации реально важных факторов. Однако необходимо сочетать «фоновое» (на котором происходит взаимодействие исследуемого компонента) и глубинное изучение среды.

Последовательность и систематичность, что проявляется в логике исследования микросреды. Остановки в исследовании также не допустимы, так как это может отрицательно отразиться на дальнейшем проектировании и реализации этносоциальной работы по этносоциализации личности.

Прогностика этносоциальной работы по этносоциализации личности, что заключается в определении перспектив развития этнокультурной микросреды и личности в ней, их взаимодействия.

Интегративный подход к изучению компонентов этнокультурной микросреды, который заключается в максимально взаимосвязанном использовании информации, получаемой при исследовании компонентов этнокультурной микросреды, при обязательном планировании всех действий.

Научность в исследовании этнокультурной микросреды, что обуславливает важность соблюдения взаимодополнения диагностических и прогностических методик, наличия конкретной программы исследования.

Учет возрастных, психических особенностей, индивидуально-социальных отношений и характера признаковой идентичности, поскольку это помогает раскрыть специфику взаимодействия личности и социума в конкретный момент ее развития, подробнее выявить состояние имеющихся проблем, установить их причинно-следственные связи, определить характер этносоциальных отношений индивида.

Уважение к личности, независимо от состояния ее отношений с обществом, индивидуально-социальных проблем и этносоциальных взглядов, поскольку это проектирует перспективу ответной позитивности индивида на социальное воздействие в области этносоциализации, способствует развитию адекватности его этносоциальной позиции.

Среди методов исследования этнокультурной микросреды личности можно выделить:

А) *Методы сбора первичной информации*, основная цель которых получение стартовых данных о состоянии и возможностях развития компонентов этнокультурной микросреды. К ним относятся: наблюдение, все виды письменного и устного опроса, экспертных оценок, изучение продуктов деятельности.

В) *Методы оценки и анализа данных*. Их цель – систематизация и изучение полученных первичных данных. Среди них: методы шкалирования, факторного и системного социально-педагогического анализа, позволяющие наглядно выявить реальную картину иерархического воздействия компонентов этнокультурной микросреды и определить его характер.

С) *Методы прогностики*, цель которых построить оптимальную модель этносоциальной работы с максимальным учетом всех возможных позитивных и негативных факторов воздействия. Представляется вполне правомерным выделить следующую группу методов: методы экспертных оценок, моделирования, синтеза, экстраполяции, интерполяции, индукции, дедукции, аналогии, гипотезы и др.

При выборе методов А.М. Низова [19] и Е.А. Мясоедова [12] рекомендуют ориентироваться на следующие критерии:

адекватность методов поставленным задачам; взаимодействие и взаимодополняемость методов, т.е. решение одной задачи разными методами с целью получения более объективных данных;

учет изменчивости метода, так как на разных этапах исследования методы меняют свою роль и функцию;

определение последовательности методов в исследовании;

обеспечение выбранной системой методов оперативности и эффективности исследования с учетом отсутствия ущерба для качества получаемой с их помощью информации.

Исследование этнокультурной микросреды целесообразно начинать с выявления основных потребностей субъекта этносоциальной работы, выделения особо острых проблем, являющихся проблемами не только личности, но и среды его окружения.

В результате исследования должны быть созданы благоприятные условия для:

организации оптимальной, планомерной и системной этносоциальной работы;

построения взаимосвязанного и поэтапного воздействия компонентов этнокультурно-образовательной среды с перспективой их включения в этнокультурную микросреду личности; данное направление содействует целенаправленной организации этнокультурно-творческой активности личности, толерантному восприятию этнокультурной среды и коррекции (при необходимости) негативных форм этноповедения;

обеспечения научно-обоснованного действенного руководства данной средой;

формирования этнокультурного сознания населения, его общественного мнения по проблемам включения молодежи в систему позитивных этнокультурных связей;

прогнозирования результатов этносоциальной работы и влияния на этот процесс этнокультурной микросреды;

вовлечения позитивных агентов этносоциализации в работу по актуализации социально-воспитательного потенциала этнокультурной микросреды.

Основываясь на предложенных требованиях к проведению диагностики и прогнозированию этномикросреды и развития ее этнокультурного потенциала предлагается следующая программа ее изучения (рис. 2).

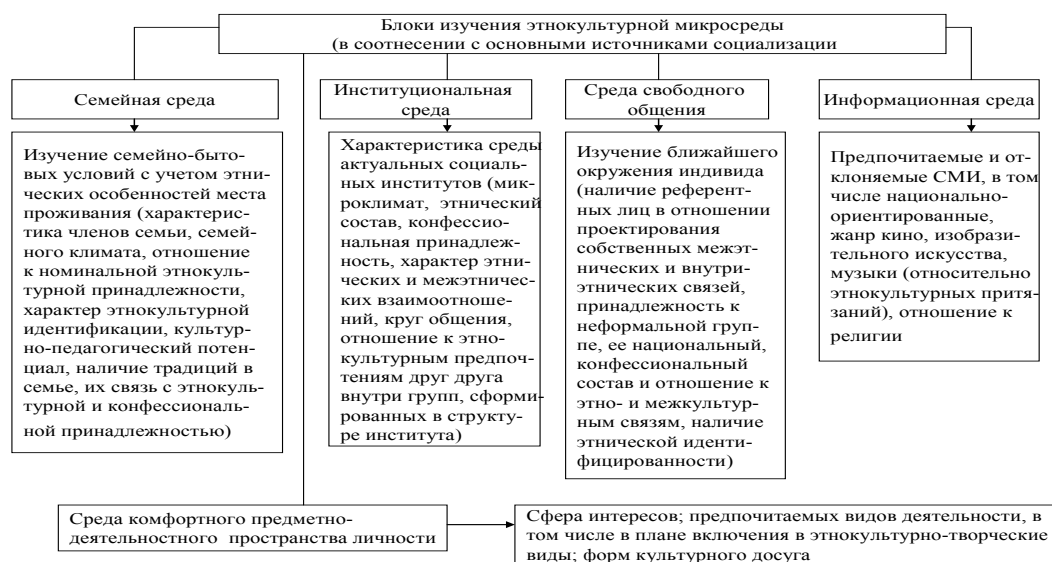

Рисунок 2 – Структура изучения этнокультурной микросреды личности

Таким образом, выявление этнокультурной микросреды личности содействует эффективности

определения перспектив этносоциальной работы в области позитивной этносоциализации личности.

Литература

- 1 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». – http://www.akorda.kz/ru/category/gos_programmi_razvitiya.
- 2 Soydan H., Jergeby U., Olsson E., Harms-Ringdal M. Socialt arbete med etniska minoriteter. En litteraturöversikt. – Stockholm: Liber, 1999. – 114 b.
- 3 Williams Ch., Graham M. Social Work in Europe Race and Ethnic Relations. – Abingdon: Edited by Routledge, 2013. – 162 p.
- 4 Харчев А. Г. Социология воспитания. – М.: Политиздат, 1991. – 222 с.
- 5 Буева Л.П. Социальная среда и сознание личности. – М.: Мысль, 1968. – 268 с.
- 6 Бродский Ю.С. Педагогизация среды как социально-педагогический результат интеграции воспитательного взаимодействия. – Екатеринбург: Союз, 1993. – 220 с.
- 7 Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 240 с.
- 8 Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М.: Издательство «Институт практической психологии», 1997. – 365 с.
- 9 Сужиков М.С. и др. Межнациональные отношения в Казахстане. – Алматы: Гылым, 1993. – 160 с.
- 10 Сычев Ю.В. Микросреда и личность. – М.: Мысль, 1974. – 192 с.
- 11 Петров И.Ф. Дифференциация культурных потребностей личности: социологический подход. – Кемерово: КемГУКИ, 2006. – 152 с.
- 12 Мясоедова Е.А. Подготовка студентов педвузов к исследованию педагогического потенциала среды: Дис. ... канд. пед. наук. – Астрахань, 1998. – 189 с.
- 13 Маликова Н.Р. Межнациональное общение: Методологические проблемы этносоциологического исследования. – М.: Ин-т социологии АН СССР, 1990. – 118 с.
- 14 Малинин Г.В. Мироззренческие и социокультурные основания межнационального согласия: Дис. ... докт. филос. наук. – Алматы, 1997. – 271 с.
- 15 Гражданская, этническая и региональная идентичность: вчера, сегодня, завтра / рук. проекта и отв. ред. Л. М. Дробизева. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2013. – 485 с.
- 16 Миславский Ю.А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте. – М.: Педагогика, 1991. – 152 с.
- 17 Асипова Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников: Дис. ... докт. пед. наук. – Алматы, 1998. – 350 с.
- 18 Аракелян О.В. Поликультурное образование в многонациональных школах в условиях мегаполиса. – М.: Издательский дом «Грааль», 1999. – 154 с.
- 19 Методика исследования взаимодействия школы, семьи и общественности в воспитании учащихся / сост. А.М. Низова. – М.: Изд-во «Педагогическое общество», 1996. – 74 с.

References

- 1 Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, Nursultan Nazarbayev «Strategy «Kazakhstan-2050»: new political course of the established state». – http://www.akorda.kz/ru/category/gos_programmi_razvitiya.
- 2 Soydan H., Jergeby U., Olsson E., Harms-Ringdal M. Social work with ethnic minorities A literature review. - Stockholm: Liber, 1999. – 114 pp.
- 3 Williams Ch., Graham M. Social Work in Europe Race and Ethnic Relations. – Abingdon: Edited by Routledge, 2013. - 162 pp.
- 4 Kharchev A. G. Sociology of education. - Moscow: Politizdat, 1991. – 222 pp.
- 5 Bueva L. P. Social environment and the consciousness of the person. - Moscow: Mysl', 1968. – 268 pp.
- 6 Brodsky Y. S. Pedagogical environment as a socio-pedagogical result of integration of educational interaction. - Ekaterinburg: Union, 1993. – 220 pp.
- 7 Ageyev V. S. Interaction among groups: social and psychological problems. – Moscow: Moscow University Press, 1990. – 240 pp.
- 8 Mudrik A. V. Introduction to social pedagogy. - Moscow: Publishing house «Institute of practical psychology», 1997. – 365 pp.
- 9 Suzhikov M. S., and others. Interethnic relations in Kazakhstan. – Almaty: Gylym, 1993 – 160 pp.
- 10 Sychev Y. V. Microenvironment and personality. Philosophical and sociological aspects. – Moscow: Mysl', 1974. – 192 pp.
- 11 Petrov I. F. Differentiation of the cultural needs of the individual: a sociological approach. - Kemerovo: KemGUKI, 2006. – 152 pp.
- 12 Myasoedova E. A. Training of students of pedagogical institutes to study the pedagogical potential of the environment: Dis. ... of candidate of pedagogical Sciences. – Astrakhan, 1998. – 189 pp.
- 13 Malikova N. R. Interethnic communication: Methodological problems of ethnosociological studies – Moscow: Institute of sociology of the USSR Academy of sciences, 1990 – 118 pp.
- 14 Malinin G. V. Philosophical and socio-cultural basis of ethnic harmony: Dis. ... of doctor of philosophy Sciences. - Almaty, 1997. – 271 pp.
- 15 Civil, ethnic and regional identity: yesterday, today, tomorrow / project Manager and resp. edited by L. M. Drobizheva. - Moscow: Russian political encyclopedia, 2013. – 485 pp.
- 16 Mislavsky Y.A. Self-regulation and activity of personality in adolescence. – М.: Pedagogy, 1991. – 152 pp.
- 17 Asipova N.A. Scientific-pedagogical bases of formation of culture of interethnic communication students: Dis. ... of doctor of pedagogical Sciences. - Almaty, 1998. – 350 pp.
18. Arakelyan O. V. Multicultural education in a multicultural schools in a metropolis. - Moscow: Publishing house «Grail», 1999. – 154 pp.
19. Technique of studying the interaction of school, family and community in the education of students. / Compiler A.M. Ni-zova. - Moscow: Publishing house «Pedagogical Society», 1996 - 74 pp.

Кокушева А.А.

**Абсентеистические настроения
в молодежной среде: причины
политического отчуждения**

В статье рассматривается проблема политического отчуждения молодежи, интенсивное распространение которой автор сводит к патриархальному типу политической культуры, формирующей ценностно-установочную программу «пассивного участия» в политической жизни общества. Также в статье дается определение категории «отчуждения», в частности раскрываются ее конструктивные и деструктивные формы как политического поведения. Выдвигается положение, что абсентеистические настроения в молодежной среде обусловлены рядом проблем: одни связаны с политическим прошлым страны, другие с влиянием состоявшейся политической культуры на общественное сознание молодого поколения. Показаны результаты социологических исследований, которые демонстрируют низкий уровень политического участия молодежи в политической жизни общества, что непосредственно связано с отсутствием интереса у них к политике. Делается вывод о том, что молодежь как элемент политической системы общества, хоть и не выступает в роли актора политических процессов, но имеет свою определенную нишу по регулированию всей системы отношений государства и общества.

Ключевые слова: молодежь, студенчество, абсентеизм, политическое отчуждение, политическая культура, патриархальная культура, тоталитаризм, авторитаризм, демократия, пассивное участие, политические ориентации.

Kokusheva A.A.

**The absenteeism mood among
young people: the causes of
political alienation**

The problem of political alienation of youth, intensive spread of which the author brings to the patriarchal type of political culture, which forms the value-installer «passive participation» in the political life of society. The article also provides a definition of the category of «alienation», in particular reveals its constructive and destructive forms as political behavior. Put forward a position that absenteeism mood among the youth due to a number of problems: one related to the political past of the country, while others held to the influence of political culture on public consciousness of the young generation. The results of sociological studies that demonstrate a low level of political participation of young people in the political life of society, which is directly related to the lack of interest in their politics.

Key words: young people, students, absenteeism, political alienation, political culture, patriarchal culture, totalitarianism, authoritarianism, democracy, political orientations.

Кокушева А.А.

**Жастар арасындағы
абсентеистік көңіл-күйлер:
саяси жатсынудың
себептері**

Мақалада жастардың саяси жатсыну мәселесі қарастырылған. Автор оның қазақстандық қоғамда кеңінен таралу себебін жастардың қоғамның саяси өміріне «белсенсіз араласу» қатынасын тудыратын патриархалды саяси мәдениет пен оның құндылықтық-ұстанымдық бағдарларымен түсіндіреді. Сонымен қатар, мақалада «жатсыну» түсінігіне анықтама беріліп, оның саяси іс-әрекет ретінде залалды және пайдалы қырлары мен түрлері көрсетіледі. Жастардың саяси жатсыну мен саясаттан алшақтаушылығы бірқатар мәселелермен негізделген: біріншілері, мемлекеттің саяси тарихымен байланысты болса, екіншілері, қалыптасып қалған саяси мәдениеттің жастардың қоғамдық санасына тигізер әсерімен байланысты болып келеді. Жастардың белсенсіз саяси әрекеттері мен осыған байланысты саясатқа деген қызығушылықтың жоқтығын дәлелдейтін әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелері көрсетілген. Жастар қоғамның саяси жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде саяси үрдістердің қозғаушы күші ретінде танылмағанымен, мемлекет пен қоғам арасындағы қатынастар жүйесін реттестіруші қызметкерінің рөлін атқарады деген қорытынды шығарылады.

Түйін сөздер: жастар, студенттер, абсентеизм, саяси жатсыну, саяси мәдениет, патриархалды мәдениет, тоталитаризм, авторитаризм, демократия, саяси бағдарлар.

**АБСЕНТЕИСТИЧЕСКИЕ
НАСТРОЕНИЯ В
МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ:
ПРИЧИНЫ
ПОЛИТИЧЕСКОГО
ОТЧУЖДЕНИЯ**

Молодежь является одной из центральных проблем современных исследований, вектор которых направлен на раскрытие ее роли как субъекта ключевых процессов общественной жизнедеятельности. Многие исследования также направлены на изучение социальной действительности, в условиях которой пребывает молодежь. В частности, особое внимание уделяется ее психологической, социально-экономической и общественно-политической характеристике, определяются особенности ее взаимодействия с другими социальными группами общества. Ведущими учеными мира не раз было доказано, что эта категория людей в большей степени подвержена огромному влиянию извне и формируется по определенным запросам общества и эпохи, которые задают ценностно-мировоззренческие и поведенческие ориентиры развития как индивида, так и общества в целом.

В последнее время нарастает потребность общенаучного переосмысления ряда социальных проблем, с которой также связано применение целостного подхода к изучению всего многообразия общих связей и закономерностей молодого поколения. Сегодня выбранные молодежью социальные ориентиры во многом определяют будущее казахстанского общества. Изменяющиеся объективные обстоятельства макросреды опосредуют особенности включения молодого поколения в социальную структуру общества. Это сказывается как на формировании социального облика молодого поколения, так и степени развитости самой социальной структуры. Вместе с тем факторы общественного прогресса, отображаясь в сознании молодых людей, влияют на их потребности, интересы, ценностные ориентиры, одновременно проявляясь в поведенческих реакциях [1].

Применение структурно-функционального подхода к проблеме оптимизации роли молодежи в жизни общества и государства обосновывает необходимость изучения ее как одной из составляющих политической системы. В таком случае подвергаются сомнению и критическому анализу утверждения, согласно которым молодежь выступает дополнительным звеном или запасным игроком, задача которого заключается в ожидании своего хода на поле игры. Молодежь как объект ис-

следования изучается в «чистом виде» в качестве фрагмента от общего, то есть вырезается из всей системы отношений и рассматривается внутри самой себя, когда, напротив, она должна представляться во взаимодействии со всеми элементами политической системы и общества. В результате проведенных исследований, становится очевидным, что современная молодежь, будучи стратегическим резервом развития общества, всё более отчуждается, дистанцируется от этого самого общества, а точнее, от тех правящих структур и механизмов, которые это самое общество представляют. В конечном итоге это находит своё выражение в политическом абсентеизме (от *лат.* «absent», «absentis» – отсутствующий) – неучастия лиц, наделенных избирательным правом, в процессе выборов, завершающем их элементе – голосовании. Если трактовать абсентеизм более широко, то, по существу, это отчуждение от мира политики, дистанцирование от всего того, чем живёт сфера политического. В нашем случае мы будем использовать более широкое понимание, то есть последнее определение понятия «абсентеизм», которое является характерной чертой политической культуры казахстанской молодежи [2].

Необходимо подчеркнуть, что до сих пор не существует единого понимания как относительно содержания этого понятия, так и что может служить мерой политического отчуждения. Одним из первых кто изучал проблему отчуждения был К.Маркс. В частности, он акцентировал внимание на дегуманизации личности в экономической системе, где труд как деятельность сформировавшая человека, теряет свои человеческие характеристики. Отчуждение, связанное с частной собственностью на средства производства, проявляется в том, что вместо того, чтобы быть способом проявления самого человека, труд становится лишь средством существования. Для того чтобы человек самореализовался, ему надо преодолеть это отчуждение [3].

М. Вебер приложил идею Маркса об отчуждении на работника в бюрократической системе. Вебер считает, что бюрократия нацелена на лишение человека его автономности, существуя в которой он выполняет свои профессиональные обязанности, обособленные от его личности. Такого рода обезличенность и есть ключевое составляющее бюрократической системы. Специализация, подчинение узкой профессиональной роли приводит к дегуманизации или отчуждению от истинно человеческого выбора. По Веберу отчуждение означает принудительное подчи-

нение нормам; отчужденный индивид связан в выборе ролей [4].

Современные политологи выделяют несколько основных составляющих понятия отчуждения в политической науке:

- политическое бессилие, то есть неспособность субъекта воздействовать на деятельность правительства;

- бессмысленность, то есть взгляд на политические действия как на безосновательные, бессистемные, не имеющие значения;

- крушение ценностей, то есть убеждение, что социальным нормам не стоит следовать, а традиционный социальный и политический порядок должен быть уничтожен;

- политическая изоляция – то есть такое положение, когда нормы, которыми руководствуется правительство, не являются легитимными [5].

Абсентеистические настроения также связаны с политическими ориентациями. В данном случае либо политические ориентации (например, низкий уровень доверия политическим институтам или политическим лидерам) приводят к появлению чувства или желания отрешения от мира политического и отказа от исполнения своих гражданских обязанностей либо абсентеизм (отсутствие интереса к политике) порождает позицию неучастия в политической жизни общества. Абсолютная отчужденность по своей природе противоречит принципам абсолютной ориентированности, которая означает, что субъект не мыслит реализацию своих ожиданий иначе чем вследствие определенных действий политической системы. По сравнению с отчужденностью, для которой вовсе не существует политической системы, абсолютная ориентированность настроена как на позитивные, так и негативные действия в ответ поступающим сигналам из политической системы.

Общепризнанным является и тот факт, что излишне высокие индексы позитивной ориентированности, слишком широкое распространение в обществе ориентаций такого рода играет в отношении системы скорее не стабилизирующую, а дестабилизирующую роль, ибо любые, даже незначительные политические ошибки оборачиваются для системы заметным сокращением поддержки.

Американский ученый Л. Милбрэйт в 1965 году опубликовал работу «Политическое участие», в котором он поделил американское общество по степени участия на три категории. В первую группу «апатичных» вошли те, кто избегает участия в политическом процессе. Вторую груп-

пу составили «зрители» – те, кто принимают минимальное участие в политической жизни общества. Таких в Америке насчитывалось 60%. Около 5-7% взрослого населения составили группу, которая активно вовлечена в политические процессы. Их обычно именуют гладиаторами [6].

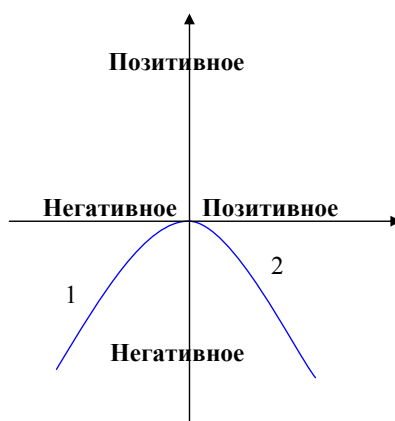
Западногерманский политолог Р. Дарендорф указывает на необходимость поддержания естественного соотношения между группами, которое не должно нарушаться в целях обеспечения стабильности политической системы. В настоящее время, считает он, общества, вступившие в эпоху современности подвержены трем политическим рискам, которые представляют собой абсолютные варианты трех элементов современной политики – руководства, управления, участия. Участие в своем абсолютном варианте ведет к установлению наиболее нестабильной системы – демократии [7].

Эта же проблему Г. Алмонд и С. Верба рассмотрели в работе «Гражданская культура», где они отмечают, что перед гражданином в демократическом обществе ставятся противоречивые требования [8]. Одновременно гражданин должен быть вовлечен в политику, достаточно активен и информирован, а также достаточно пассивен, выключен из политики и почтителен по отношению к правящим элитам. Исследователи приходят к выводу, что разрешение противоречия лежит, наряду с другими факторами, и в потенциальной, а не реальной активности гражданина, его уверенности, что в случае необходи-

мости гражданин может повлиять на общественный процесс принятия решений. В этих условиях определенный процент людей, не принимающих участие в политической жизни в цивилизованной демократической стране можно расценить в качестве показателя стабильности политической системы, ибо это означает, что люди не ожидают от правительства никаких радикальных перемен [9].

Российский ученый Несмелова М.Ю. считает, что с помощью определенных элементов в человеческом сознании можно выделить различные уровни, способы, степень проявления политического отчуждения. Так, элементы, обозначенные как политическое бессилие и бессмысленность характеризуют уровень отчуждения от определенных поведенческих норм, то есть социальных ожиданий такого типа поведения, которое приемлемо и законно в обществе. Элементы, обозначенные как крушение ценностей и политическая изоляция, характеризуют уровень отчуждения от определенных культурных ценностей.

«Представляется, что политико-поведенческие нормы и политико-культурные ценности образуют такую систему координат, которая позволяет представить графически возможные позиции субъекта в спектре политического поведения. Так, например, категория политического отчуждения может быть представлена в виде обратной параболы, каждая точка которой означает степень политического отчуждения от поведенческих норм:

где точка 0 обозначает позицию «политика как сфера деятельности не интересует, мнения о политических событиях не имею». Тогда в данной системе координат точкой 1, например, можно

обозначить позицию политического бойкота, то есть нарастание негативных значений, враждебного отношения субъекта к политической реальности; а точкой 2 – позицию пассивной готовности:

«политикой не интересуюсь, но в случае необходимости всегда готов выступить на защиту своего народа» [9, с.31].

Исходя из данной схемы политического отчуждения можно выделить два способа его проявления. Первый заключается в попытке изменить себя, когда основные усилия субъекта направляются на его самоусовершенствование. Второй выражается в желании изменить мир, когда субъект стремится к созданию контркультурных ценностей и норм.

В данном случае хотелось бы обратить внимание на попытку Г.Н. Лолы ввести в научный оборот понятие «отчужденная политическая социализация». Это – «...когда личность лишь внешним образом приобщается к политическому и политические потребности утрачивают или даже не обретают общественно-значимого содержания [10].

Казахстанский общественный деятель Г. Шойкин утверждает, что некоторые индивиды могут не проявлять никакой активности в политике. При этом важно помнить, что граждане так или иначе все равно участвуют в политическом процессе, соответственно, отсутствие политической активности не означает тот факт, что человек не является субъектом политических взаимодействий. В качестве самого простого примера можно привести неучастие избирателей в выборах с целью сорвать их проведение. Другие формы абсентеизма также не свидетельствуют о том, что человек не участвует в политической жизни [11].

Так, например, отчужденность основной массы молодежи постсоветских стран от политики – подтверждаемая практически всеми социологическими опросами и замерами реальность. По мнению Р.Л. Лившица, в постсоветский России политическая отчужденность молодежи, проявляющаяся в отсутствии интереса к политике, в уклонении от участия в выборах и т.д., является результатом действия трех причин: «1) воспитания молодежи в течение последнего десятилетия в духе тотального отрицания советского наследия, 2) вопиющего аморализма правящего режима, 3) общей моральной и интеллектуальной деградации значительной части молодежи [12].

Он также исходя из факта слабого участия молодежи в выборах в Законодательную думу Хабаровского края делает глобальный вывод: «В результате контрреволюции 1991-1993 годов в России выросло поколение людей, которым совершенно безразлично, «что же будет с Родиной и с нами», поколение людей, сознание кото-

рых не вмещает в себя идею государственности [13]. Хотя это суждение можно считать скорее личным нежели общепризнанным, так как такая постановка проблемы слишком субъективна, и накладывать его на весь контекст отношений молодежи и политической системы не целесообразно.

Во-первых, экономические и социально-политические потрясения не ведут с неизбежностью к тотализации равнодушия, безразличия к судьбам Отечества. Наоборот, из истории известно, что именно в такие периоды зачастую происходит всплеск значимости идейно-политических мотивов идентификации в массовом сознании и в самосознании личности.

Во-вторых, совершенно некорректно отождествлять «идею государственности» с патриотизмом, с обеспокоенностью судьбой Родины. Понятие патриотизма включает в себя широкий спектр исторических и культурных ассоциаций, связанных не только и не столько с государством как таковым, но и с семьей, местом рождения, «малой Родиной». Вряд ли будет справедливым упрекать в отсутствии патриотизма людей, родившихся в государстве под названием СССР, но приверженных не идеям данного типа государственности, а например, национальной идее России, Украины и Казахстана.

В-третьих, аполитичность современной молодежи – отнюдь не локальное «СНГовское» явление. Те же тенденции отстранения молодежи от политики фиксируют социологи и в наиболее благополучных с экономической и социально-политической точки зрения странах консолидированной демократии. Причем массовый характер эти тенденции приняли не сегодня и без всякого отношения к тотальному отрицанию советского наследия. Достаточно вспомнить в этой связи движение «хиппи», призывавших молодых людей «заниматься любовью, а не политикой». В современном мире ни одно молодежное движение, ставящее себе целью демонстративный отказ от политики, не может сравниться по степени охвата и популярности с хиппи 60-70-х гг. прошлого столетия.

В-четвертых, неучастие в выборах отнюдь не всегда и не при всех условиях является свидетельством отчужденности от политики, гражданской незрелости, инфантильности и т.д. Напротив, это может свидетельствовать о реалистическом восприятии социально-политической реальности, когда индивид в полной мере осознает тот факт, что реальная политика делается отнюдь не выборными органами и, как пишет

сам же Р.Л. Лившиц, видит, во что превращены выборы современными политическими режимами [13, с.238].

Особо распространенные среди казахстанской молодежи абсентеистические настроения стали характерной чертой не только политического облика этой социальной группы, но и в целом описывают их сегодняшнее социально-культурное, духовно-нравственное состояние. Такие слова, как «пассивные», «инфантильные», «бездеятельные», «безучастные», являются не просто ярлыками или штрихами к их портрету, а реальным отношением общества к ним как таковым. Подобное восприятие вызвано недоверием или недооценкой их человеческого и интеллектуально-деятельностного потенциала и принижает их в роли полноценного участника политических процессов. Хотя нами уже было оговорено, что молодежь в большей степени формируется как социальный заказ, и в процессе политической социализации она осваивает определенную ценностно-установочную программу, которая закреплена политическим режимом государства. К примеру, в закрытых политических системах с авторитарным или тоталитарным стилем управления свобода слова и свобода печати подавляется, ведется активная борьба с инакомыслием и политическим плюрализмом, в массовом сознании происходит персонализация власти – все это приводит к формированию патриархальной политической культуры, которая определяется как политическая культура местных общин и характеризуется полным отрывом массы населения от политической системы, отсутствием знаний о ней и интереса к политическим процессам [13, с.250]. Обычно такой тип политической культуры приписывается странам с тоталитарным опытом управления или государствам, переходящим от авторитаризма к демократии. В постсоветских странах политическая социализация молодежи находилась на контроле у коммунистической партии, которая установила четкие идеологические установки, строящиеся вокруг культа личности Вождя или Лидера, что имеет место и в нашей политической культуре. В советское время политическая социализация студенчества и весь учебно-воспитательный процесс вуза стали строго идеологизированными и политизированными. С другой стороны, государство обеспечивало каждого студента стипендией, бесплатным образованием, жильем, трудоустройством после окончания вуза и т.д. Все эти меры по благоустройству жизни молодежи предотвращали возникновение и развитие социальной напряжен-

ности, протестных настроений и политической аномалии в обществе, в результате чего у молодого поколения сформировалось безоговорочное поклонение и почитание власти. В сознании у молодых людей не возникало альтернативного представления об ином политическом управлении обществом.

Проблему абсентеизма и тесно связанную с ней патриархальную политическую культуру нельзя сводить лишь к тоталитарному прошлому наших стран. Международный опыт показывает, что в прошлом тоталитарные и авторитарные страны, успешно освоившие урок демократии стали государствами с высокой партиципаторной политической культурой. Например, в начале 70-х годов XX века в Турции в условиях парламентского режима началась качественная перестройка образовательной системы в сторону демократии. Согласно законам 1973 года «Об основах национального просвещения» и «О высшее школе», в стране было введено всеобщее среднее образование, началась политехнизация процесса обучения, была сделана попытка сгладить диспропорцию между городом и деревней, что привело к изменению социального состава студенчества. Таким образом, в ходе демократических преобразований, государство старалось охватить все слои населения образованием. Основным социальным состав турецких студентов в конце 70-х гг. XX в. формировался за счет представителей средних слоев города и деревни [14].

Но развитие данного процесса в начале 80-х гг. XX в. было нарушено в результате установления в стране военно-авторитарного режима. Перекраивается карта демократических преобразований. Высшее образование и студенчество начинают испытывать на себе власть военных. Идет наступление со стороны правящей элиты военного режима против студенчества. Во-первых, согласно ст. 68 новой конституции Турции, принятой в 1982 году, было запрещено политическим партиям создавать молодежные отделения, а студентам – заниматься политикой.

Опираясь на новую конституцию, лидеры военного режима осенью 1982 года принимают закон под 2547 «О высшем образовании». По данному закону, университеты и жизнедеятельность студенчества попали под полный контроль военного режима. Взаимоотношения военно-авторитарного режима со студенчеством приобретает жесткий характер. Режим начал сокращать контингент студентов. Если в 1980 году абитуриенты смогли заполнить треть имевшихся в

наличии студенческих мест, то в 1982 году – менее десятой части. В результате такой политики лидеров военного режима в области образования резко сокращается фонд студенческих стипендий, возрастает плата за обучение, экзамены, общежитие, пользование библиотекой, лабораторным оборудованием и т.д. Таким образом, военный режим закрыл путь к обучению в высшей школе разночинной политически активной молодежи и представителям малоимущих слоев населения [14, с.58]. Хотя такого рода жесткие меры не смогли полностью подавить протестное настроение среди молодежи и искоренить случаи «неповиновения», напротив, они положили начало формированию у молодежи активной политической позиции.

И сегодня наблюдается аналогичная ситуация, которая свидетельствует о высокой степени политического участия турецкой молодежи, успешно перенявшая модель партиципаторной политической культуры европейских стран. Турецкая молодежь открыто взаимодействует с институтами политической системы и играет определенную роль в процессе принятия политических решений. К примеру, состоявшийся в 2008 году футбольный матч между Турцией и Арменией был сопровожден политической акцией, инициатором которой стала турецкая молодежь. Молодежное движение «Юные граждане» потребовало от властей открыть границу с Арменией, объяснив это тем, что фанатам будет нелегко добраться до Еревана. Они также отметили, что «эта игра – отличный шанс для нормализации отношений между Турцией и Арменией». В ответ на данное заявление правительство Армении приняло решение отменить визы для граждан Турции с 1 по 6 сентября 2008 года. Такого рода события характеризуют молодежь Турции как самодостаточную и самостоятельную социальную группу, у которой имеются собственные ориентиры и стратегии развития.

Проблема политического отчуждения казахстанской молодежи требует более глубокого и комплексного анализа. В связи с этим можно предположить, что абсентеизм как форма политического поведения и общественного сознания сформировался в результате компромиссных отношений молодежи и институтов политической системы. Кроме того, в молодежном сознании еще не сложилось единого мнения о перспективах политического развития государства. Существенная часть молодежи не определилась в оценке будущего страны и не имеет твердых политических убеждений, что не дает возможность

смоделировать их политическое поведение в случае возникновения изменений в структуре политической системы. И, тем не менее, даже при ухудшении социального фона вероятность резкой радикализации значительной части молодежи сравнительно невелика, прежде всего из-за низкого уровня ее самоорганизации, отсутствия субъектов, способных консолидировать хотя бы наиболее активную ее часть.

Проведенное казахстанскими учеными социологическое исследование в 2005 году свидетельствует об отсутствии твердых политических убеждений среди казахстанцев. 32,3% респондентов ответили, что «равнодушны к политике, так как им достаточно своих собственных забот», 48,4% сказали, что никогда не задумывались об этом [15]. Тем не менее, среди казахстанской молодежи прослеживаются определенные симпатии и предпочтения тем или иным социально-политическим учениям. Например, 15,8% назвали себя «либерал-демократами», 23,2% – «социал-демократами», 10,4% – «исламистами», 12,2% – «национал-патриотами», 38,2% затруднились ответить (данные социологического опроса за 2007 год, проведенного Институтом философии и политологии МОН РК). Хотя когда им был задан вопрос «Считаете ли Вы, что у Вас есть возможность влиять на решения, принимаемые властями?», 54% респондентов ответили «нет», 20% затруднились ответить. Получается, что политические ценности и убеждения выступают лишь в форме общественного сознания, но не являются мотивирующим фактором политического поведения.

Уровень абсентеизма и его глубина тесно связаны с фактором неучастия граждан в протестных акциях. Департамент молодежной политики по результатам исследования, проведенного в 2006 году опубликовал следующие данные о протестном потенциале казахстанской молодежи и об основных формах реализации этого потенциала. Было выявлено, что 11% респондентов готовы защищать свои интересы посредством участия на митингах, 3% выбрали пикетирование, 2% сказали, что готовы активно сопротивляться, 17% опрошенных затруднились с ответом. Аналогичная ситуация сложилась и в России. Результаты социологических исследований показали, что готовность к участию в акциях неповиновения оказалась наиболее высокой у людей в возрасте от 30-45 лет (39,5%), а не у молодежи (19,8%) [15, с.162-163]. Это еще раз доказывает тот факт, что большинство молодых людей не готовы к активным и решаящим

действиям либо их действия не самоорганизованы и не скоординированы.

Проведенный в 2013 году социологический опрос выдал результаты, которые частично противоречат результатам предыдущих лет. Опрос показал, что доля молодых казахстанцев, активно интересующихся политикой, достаточно высока – 21,8%, доля молодежи, которая «факультативно» интересуется (интересуется лишь иногда) – 53,7% и не интересуются вовсе около пятой части (19,8%) и затруднились ответить – 4,7%. Интерес к политике в молодежной среде особо не отличается от интереса к ней в других возрастных группах.

Анализ результатов в этническом разрезе показывает ощутимую разницу предпочтений. Так, более четверти (27,5%) молодых респондентов-казахов отметили, что постоянно интересуются политической жизнью страны, среди русских таковых 12,7%.

Политическая жизнь страны не интересует 17,7% казахских респондентов и 23,1% русских. В той или иной степени политикой интересуются 78,2% казахов и 71,2% русских, то есть существенная разница отмечена в показателях «постоянно интересующихся».

Ответы молодых людей на вопрос анкеты о характере их политической активности показали, что участие в общественно-политической жизни в основном сводится к участию в выборах в органы власти различного уровня, на это указало 33,0% респондентов. Значительная часть молодых людей отметила, что не проявляют ни-

какого внимания к жизни общества (40,7%), а 12,9% принимали участие в коллективном благоустройстве подъездов и домов, и лишь 1,8% заявили о своем участии в деятельности политических партий [16].

Приведенные социологические данные показывают, насколько проблема отчуждения сложна и многогранна, и это обосновано тем, что ей посвящено множество исследований, которые еще не выработали общего подхода к данной проблеме. Все еще нет определенной системы технологий, применение которых выявило бы характер абсентеистических настроений. Многие ученые исходя из опыта своих стран и свойственной им политической культуры по-разному определяют понятие «политическая отчужденность», рассматривая ее во взаимодействии с такими понятиями, как «легитимность», «компромисс», «протестность», «нигилизм» и т.п. Что касается казахстанской молодежи, остается все еще не известным, каковы основные причины его широкого проявления в нашем обществе. То ли эти настроения закреплены состоявшейся политической культурой или вытекают из последствий взаимодействия политической системы и общества, или это связано с тем, что принципы демократии все еще не укоренены в сознании граждан. Иначе говоря, абсентеистические настроения казахстанской молодежи как в конструктивной, так и в деструктивной форме являются одним из ключевых элементов, определяющих жизнеспособность и жизнедеятельность политической системы.

Литература

- 1 Зайниева Л.Ю. Калетаев Д.А., Шойкин Г.Н. Молодежь Казахстана в условиях демократизации общественных и экономических отношений. – Астана, 2004. – С.3.
- 2 Волкова Н.Н. Проблема абсентеизма в молодежной среде. – Братск. – С.2.
- 3 См.: Маркс К. Экономически-философские рукописи 1844г./К.Маркс, Ф.Энгельс. – Соч. – Т.42.
- 4 См.: Weber M. Economy and Society. – L.A.L., 1978.
- 5 Цит. По Несмелова М.Ю. Finifter A. Dimensions of Political Alienation//American Political Science Review. – 1970. - №64. – P.390.
- 6 Milbrath L., Goel M. Political participation. – P.11.
- 7 Социальный конфликт. Современные исследования. – М., 1991. – С.14.
- 8 Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия. – С.124.
- 9 Несмелова М.Ю. Политическое поведение студенческой молодежи в современной России. – Казань, 1995г. – С. 22.
- 10 Лола Г.Н. Политическая социализация личности в системе самоуправления// Ускорение НТП: социально-философские проблемы. – М., 1986. – С.161.
- 11 Шойкин Г.Н. Политическое поведение казахстанской молодежи. – Алматы, 2006. – С.17.
- 12 Лившиц Р.Л. Молодое поколение не выбирает (отчуждение молодежи от политики в постсоветской России: причины и последствия)//Credonew. – 2002. - №4/http://ihtik.lib.ru
- 13 Айдарбеков З.С. Казахстанская молодежь: ценности, приоритеты, стратегии самоопределения. – Алматы, 2008. – С.237.
- 14 Хоменко И.А. Азиатское студенчество. Социально-политический портрет. – М.: Наука, 1997. – С.56-57.

- 15 Малинин Г.В., Дунаев В.Ю. Человек и социальное государство. – Алматы, 2005. – С.152.
- 16 Ешпанова Д.Д. Аналитический отчет «Социально-политические ориентации казахстанской молодежи». – Алматы, 2013. – С.28.

References

- 1 Zaynieva L.J., Kaletaev D.A., Shoykin G.N. Kazakhstan young people in conditions of democratization of public and economical relations. – Almaty, 2004. – P.3
- 2 Volkova N.N. Absenteeism problem among young people. – Bratsk. – P.2.
- 3 K. Marx. Economical-philosophical manuscripts of 1844\ K.Marx, F.Engels. – V.2.
- 4 Weber M. Economy and Society. – L.A.L., 1978.
- 5 Finifter A. Dimensions of Political Alienation//American Political Science Review. – 1970. - №64. – P.390.
- 6 Milbrath L., Goel M. Political participation. – P.11.
- 7 Social conflict. Contemporary studies. – M., 1991. – P.14.
- 8 Almond G. Verba S. Civil culture and a stable democracy. – P.124.
- 9 Nesmelova M. J. Political behaviour of students in modern Russia. – Kazan, 1995. – P.22.
- 10 Lola G.N. Political socialization of individuum in the system of self-governing. – M., 1986. – P.161.
- 11 Shoykin G.N. Political behaviour of Kazakhstan young people. – Almaty, 2006. – P.17.
- 12 Livshicz R.L. Young generation does not choose//Credonew. – 2002. - №4/<http://ihtik.lib.ru>
- 13 Aydarbekov Z.S. Kazakhstan youth: values, priorities and strategies of self-determination. – Almaty, 2008. – P.237.
- 14 Homenko I.A. Asian students. Social-political portret. – M., 1997. – P.56-57.
- 15 Malinin G. V. Dunaev V. J. Person and social state. – Almaty, 2005. P.152.
- 16 Eshpanova D.D. Analytical report «Social-political orientations of Kazakhstan youth». – Almaty, 2013. – P.28.

Науkenова А.Г.

Опыт социальной работы уполномоченных органов занятости Павлодарской области по развитию занятости женщин

Современный рынок труда Павлодарской области характеризуется тем, что женщины испытывают наибольшие затруднения в поисках работы. Это обусловлено, в основном, тем, что потребность в рабочей силе работодателями заявляется в основном на мужские специальности. Большую часть безработных составляют женщины, которым сложнее всего предоставить работу, так как это наиболее неконкурентная на рынке труда категория населения, не отвечающая требованиям работодателя. В данной статье анализируется опыт социальной работы уполномоченных органов занятости Павлодарской области по развитию занятости женщин. Предложены рекомендации по укреплению положения женщин на рынке труда.

Ключевые слова: уполномоченные органы занятости, социальная работа, женщины, активные меры содействия занятости, безработные, уровень безработицы, трудоустройство.

Naukenova A.G.

Authorized Employment Agencies Social Work Experience for Pavlodar Women Occupation

The contemporary labour market in Pavlodar is characterized by the fact that women are experiencing the greatest difficulties in search of work. This is mainly due to the fact that the demand for labor is mainly for men's specialties. The biggest part of the unemployed is women who are the most difficult to employ as they are the least competitive category of population at the labour market failing to meet the employers requirements. The paper analyses the experience of social work undertaken by authorized employment agencies in Pavlodar region for women's occupation. The recommendations are given regarding reinforcement of female status at the labour market.

Key words: authorized employment agencies, social work, women, active measure for occupational support, unemployed, unemployment rates, employment.

Науkenова А.Г.

Әйелдерді жұмыспен қамтылу дамыту бойынша Павлодар облысының жұмыспен қамтылу уәкілетті органдардың әлеуметтік жұмыстар тәжірибесі

Қазіргі Павлодар облысының еңбек нарығында әйел адамдар жұмысты іздестіруде үлкен қиыншылықтар көреді. Бұл мәселенің ұғымы - жұмыс берушілерге көбінде еркек мамандықтар қажет болып жатыр. Жұмыссыз жүрген әйел адамдардың үлкен бөлігі бұл бәсекеге жарамайтын еңбекке нарықта жұмыс берушінің талаптарына сәйкес келетін емес әйелдер құрап жатыр. Осы мақалада әйелдерді жұмыспен қамтуды дамыту бойынша Павлодар облысының жұмыспен қамтылу уәкіл органдардың әлеуметтік жұмыстарының тәжірибесі көрсетілді. Еңбекке нарықты әйелдердің жағдайын күшейту бойынша кепілдемелер ұсынылған.

Түйін сөздер: жұмыспен қамту жөніндегі уәкілетті органдар, әлеуметтік жұмыс, әйелдер, жұмысқа орналасудың қамтылулары, жұмыссыз жүрген адамдар, жұмыссыздықтың деңгейі, жұмысқа орналастыру.

**ОПЫТ СОЦИАЛЬНОЙ
РАБОТЫ УПОЛНОМО-
ЧЕННЫХ ОРГАНОВ
ЗАНЯТОСТИ
ПАВЛОДАРСКОЙ
ОБЛАСТИ
ПО РАЗВИТИЮ
ЗАНЯТОСТИ ЖЕНЩИН**

В экономике нашего государства сегодня активно продолжают реформы, начатые с момента приобретения республикой суверенитета. Четко проявились признаки становления новой системы социально-экономических и трудовых отношений, определились новые условия функционирования и качества рабочей силы, наметились тенденции в изменении уровня жизни населения, обусловленные новыми обстоятельствами.

Главной целью современной политики занятости становится повышение занятости всего населения путем выявления неиспользуемых способностей, вовлечение совокупной рабочей силы в более эффективную и всеохватывающую систему разделения труда. При этом поощряется, а не ограничивается доступ новых категорий трудоспособного населения на рынок труда. В настоящее время не приемлема занятость маломобильной рабочей силы, которая привыкла получать низкую заработную плату не за труд, а за рабочее место. Современный рынок ориентирован на эффективную занятость, которая направлена на развитие и использование квалифицированной, дорогой и мобильной рабочей силы, на переоценку ее возрастающих материально-бытовых потребностей. Политика эффективной занятости является более рациональной, социально направленной, что отвечает требованиям рынка рабочей силы. Следовательно, нужно признать то, что проблема безработицы не может решаться изолированно, что она является частью общей проблемы активизации и развития «человеческих ресурсов», повышение их производительной силы, что более производительная экономика увеличивает спрос на рабочую силу, поскольку при этом увеличивается производство, меняется стоимость продукции, что создает условия для расширения сбыта. В борьбе против безработицы акцент переносится с пассивных мер на меры активного характера

Характеризуя развитие рынка труда, следует особое внимание уделить проблемам становления и развития трудовых отношений, обусловленных прежде всего сменой формы собственности и участия членов трудовых коллективов в собственности. Наиболее полная картина происходящих изменений в сфере занятости на уровне макропоказателей предс-

тавлена в балансе трудовых ресурсов, который ежегодно рассчитывается статистическими органами [1].

По данным Управления статистики Павлодарской области по балансу трудовых ресурсов в области численность экономически активного населения области на конец 2014 года составила 439,0 тыс. человек, экономически неактивного 156,9 тыс. человек [2].

Современный рынок труда сформировался в условиях реформирования казахстанской экономики и продолжает испытывать негативное воздействие социально-экономического кризиса 90-х годов, обусловившего спад в промышленном секторе и сельском хозяйстве, снижение спроса на рабочую силу, рост общей и регистрируемой безработицы. Произошло сокращение численности экономически активного населения, в том числе снижение численности занятого населения. Начиная с 1996 года наблюдалась стабилизация на рынке труда, уменьшение простоев на производстве, более полное вовлечение в производство работников, находящихся в вынужденных отпусках и работающих в режиме неполного рабочего времени. С 1999 года отмечается стабильное увеличение численности занятого населения и снижение уровня безработицы. С целью снижения указанных последствий государство проводит политику, направленную на борьбу с бедностью и безработицей, главными компонентами которого являются политика занятости и политика рынка труда. При этом политика рынка труда должна обеспечить эффективную социальную защиту зарегистрированных безработных граждан.

В настоящее время имеющиеся проблемы рынка труда остаются актуальными и весьма острыми как для работодателей, так и для ищущих работу граждан. Это проблемы привлечения рабочей силы для первых, поиск рабочего места и трудоустройства для вторых, которое обусловлено рядом причин.

Во-первых, существующий фиксированный рынок труда Павлодарской области в большей части представлен низкоквалифицированной рабочей силой. В то время как около 50% новых и более 70% вакантных рабочих мест предназначаются для квалифицированной рабочей силы.

Во-вторых, большинство сельских округов характеризуются небольшим количеством действующих предприятий, либо слабым спросом рабочей силы со стороны работодателей. Третья часть крестьянских хозяйств обеспечивает занятость только членов своих семей, владельцы 1/3

части живут в городах и других районах, что создает ограничения в обеспечении рабочих мест местному населению.

В третьих, ограниченность в возможности трудоустройства, неудовлетворенность спроса на рабочие места приводит к расширению самозанятости населения. В настоящее время более 20% занятого населения области составляют самостоятельно занятые работники. Это те граждане, которые работают самостоятельно или с компаньонами и на постоянной основе заняты торгово-посреднической деятельностью и услугами, работают за свой счет, помогают членам семьи, безвозмездно работают на семейном предприятии. В отличие от фермерских хозяйств и малых предприятий самостоятельная занятость не использует наемную рабочую силу. Однако, учитывая, что система найма работников приобретает скрытый характер, то из-за непрозрачности социально-трудовых отношений сложно в каждом конкретном случае уловить эти отличия. Кроме того, сезонный характер некоторых производств и услуг неизбежно связан с привлечением наемной рабочей силы. Поэтому расчеты численности самозанятого населения области, как и по всей стране, являются весьма условными. Вместе с тем, с данной категорией населения никто не занимается. Самостоятельная занятость не поддается систематическому учету, государственному регулированию, а самозанятые граждане не делают ни социальных, ни пенсионных, ни налоговых отчислений, не имеют социальной поддержки и гарантий.

Так, число самостоятельно занятого населения на конец 2014 года – 24873 человека, или 5,7% от экономически активного населения области.

Рынок труда характеризуется также и *структурным изменением* численности занятого населения. Происходит перераспределение рабочей силы из производства в сферу услуг.

За время существования рыночной экономики все большее распространение получает вторичная занятость. В обществе появилась возможность неограниченных совместительств, работы на дому, создания и поиска дополнительных источников дохода. Организации и предприятия практикуют использование труда наемных работников без зачисления их в списочный состав персонала. А это означает, что при разрешении трудовых споров работающая сторона не имеет юридической защиты, либо имеет маленькие шансы доказать свое участие в работе того или иного предприятия. Соответственно работодатели нарушают и другие обязательства

перед государством – уплату налогов, пенсионные выплаты и т.д. [2].

На рынке труда безработица сегодня наиболее болезненная проблема. Являясь своеобразным социальным индикатором, она сопровождается экономическими и психологическими трудностями.

Обеспечение занятости населения является одним из главных задач преодоления бедности. Проводимая в Павлодарской области активная политика занятости направлена прежде всего на включение работодателей в решение вопросов обеспечения занятости. В 2014 году по области введено 10939 новых рабочих мест (на селе – 7067).

За 2014 год в уполномоченные органы по вопросам занятости области за содействием в трудоустройстве обратилось 14065 безработных в трудоспособном возрасте, из них, проживающих на селе 6298 безработных.

Органами занятости трудоустроен 7361 безработный, из них, проживают в сельской местности 3370 человек. Из трудоустроенных 1178 безработным предоставлены социальные рабочие места, созданные работодателями по договорам с уполномоченными органами занятости специально для целевых групп населения.

Уровень трудоустройства безработных к численности обратившихся по области составляет 74,6%. Уровень безработицы составил 4,9%.

По состоянию на 1 января 2015 года в области имеется 1454 вакантных рабочих мест.

В общественных работах приняло участие 4318 безработных, в том числе по селу – 2925 человек. На оплату труда участников работ начислено и профинансировано из средств местных бюджетов 295945,4 тыс. тенге, работодателей – 24162,8 тыс. тенге.

За 2014 год на профессиональное обучение направлено 719 безработных.

В общей численности созданных рабочих мест – 5888 постоянных (в т.ч. на селе – 2798). Постоянные рабочие места созданы в сельском хозяйстве (1046), промышленности (566), строительстве (1585), транспорте (61), торговле (1045), образовании и здравоохранении (264), в других отраслях (1321). Временные рабочие места – 5051 (на селе – 4269).

На учете в органах занятости области состоит 1560 безработных (из которых 963, или 61,7%, женщины), в том числе по селу 625 человек. Доля зарегистрированных безработных в численности экономически активного населения составила 0,4%.

За 2014 год в Центры занятости населения по вопросам участия в Программе обратилось 8026 человек, из них 7222 человека включены в состав участников Программы.

По первому направлению Дорожной карты занятости 2020 на развитие инфраструктуры и жилищно-коммунального хозяйства из республиканского бюджета выделено 2305,2 млн. тенге (в том числе на строительство 4 врачебных амбулаторий - 270,0 млн. тенге), освоено 2279,2 млн. тенге. На 2014 год утверждено 139 проектов с созданием 2123 рабочих мест [3].

По состоянию на 1 января 2015 года ремонтные работы ведутся на 5 объектах, завершены на 134 объектах, трудоустроено 2147 человек, в том числе 1165 участников Программы.

По второму направлению Дорожной карты занятости 2020 на микрокредитование участников Программы из республиканского бюджета выделено 712,8 млн. тенге, на развитие инженерно-коммуникационной инфраструктуры выделено 85,5 млн. тенге, освоено 81,2 млн. тенге. На обучение основам предпринимательства выделено и освоено 10,8 млн. тенге. Обучение основам предпринимательства прошли 322 человека. Микрокредиты получили 306 человек на сумму 712,8 млн. тенге.

По третьему направлению Дорожной карты занятости 2020 в 2014 году из республиканского бюджета на организацию профессионального обучения выделено 379,9 млн. тенге, освоено 379,7 млн. тенге.

С 2011-2012 года профессиональную подготовку продолжают 882 человека. К профессиональному обучению приступили 554 участников программы (в т.ч. профессиональная подготовка – 138, переподготовка – 309, повышение квалификации – 107). Завершили профессиональное обучение 854 человека (с учетом переходящих с 2011-2012 годов), из них трудоустроены – 698.

С начала 2014 года на социальные рабочие места трудоустроено 857 человек, на молодежную практику направлено 464 участника Программы. На финансирование социальных рабочих мест из республиканского бюджета выделено и освоено 100,4 млн. тенге, на организацию молодежной практики выделено и освоено 68,5 млн. тенге.

Проводится работа по заселению жилья, введенного в 2013 году. За истекший период 2014 года организован переезд 162 семей.

Таким образом, в настоящее время на рынке труда наблюдается стабилизация, уменьшение уровня безработицы, идет строительство новых

производств и расширение действующих. В связи с этим активизировалась возможность создания новых рабочих мест. Но на эти создаваемые рабочие места нужны высококвалифицированные кадры: монтажники технологического оборудования и связанных с ними конструкций, токари, фрезеровщики, машинисты крана (крановщики), машинисты-экскаваторщики, машинисты бульдозера, слесари-сантехники, слесари по строительно-монтажным работам, мастера-строители широкого профиля, мастера отделочных строительных работ. Вступление Казахстана во Всемирную торговую организацию, динамичный рост экономики, повышение промышленного и инновационного потенциала области, внедрение современных технологий в производство ставят задачу обеспечения соответствия квалификации предлагаемых кадров запросам работодателей. Общий спрос на квалифицированную рабочую силу в отраслях экономики Павлодарской области в 2015-2017 годах составит 45,7 тысяч человек, причем более 70% составляет спрос на специалистов с начальным профессиональным образованием. Больше всего квалифицированные рабочие кадры нужны в промышленности, сельском хозяйстве, строительстве.

Вместе с тем, анализ обратившихся и состоящих на учете безработных граждан свидетельствует о том, что каждый второй безработный не имеет профессионального образования, большая часть которых в возрасте от 30 до 49 лет. В этих условиях профессиональная подготовка, переподготовка и повышение квалификации является самой эффективной формой работы по повышению конкурентоспособности безработных.

Современная ситуация на рынке труда области характеризуется тем, что женщины испытывают наибольшие затруднения в поисках работы, что обусловлено, прежде всего, тем, что потребность в рабочей силе работодателями заявляется в основном на мужские специальности. Так, из представляемых в органы занятости вакансий, женщины могли получить только каждое третье-четвертое рабочее место. В сельских регионах области в период сезонных сельскохозяйственных работ потребность имеется в основном на мужскую рабочую силу, что связано с физическим характером работ.

Предприятия и организации требовательны к наемным работникам. Сегодня производству необходимы высококвалифицированные специалисты. Вот обобщенный портрет требуемого

специалиста: опыт работы не менее 3-5 лет в отрасли, для служащих: образование высшее по требуемой специальности, умение пользоваться компьютером, владение государственным языком (для бухгалтеров обязательное знание бухгалтерской программы, в большинстве запросов - программа 1-С), для рабочих: квалификация не ниже 5-6 разряда, в редких случаях 3 разряд, дополнительная смежная специальность. И требования эти не простая прихоть работодателей. Это диктуется уже самим временем, условиями развития предприятия, конкуренцией на рынке производства.

По состоянию на 1 января 2015 г., на учете в уполномоченных органах занятости Павлодарской области состоит 1560 безработных, из которых 61,7%, или 963 человека, – женщины. Доля сельского населения в общем числе 40,1% (625 чел.), из которых 63 % составляют женщины. Из состоящих на учете безработных 37,4% (584 чел) длительное время, более года не работавшие (то есть утеревшие трудовые навыки), почти 70,5% (412 чел.) составляют женщины, из которых 253 человека (61,4%) сельские жительницы. Еще 294 безработных, из которых 201 (68,4%) – женщины, относятся к числу ранее не работавших граждан. 37,9% (591 чел.) всех безработных составляют женщины, которые не имеют профессионального образования.

Как видите, более 1/3 безработных граждан ищущих работу через службу занятости относятся к категориям длительно, более года, или ранее не работавших. Большая часть этой категории безработных – женщины, которым сложнее всего предоставить работу, так как это наиболее неконкурентная на рынке труда категория населения, не отвечающая требованиям работодателя. Кроме того, сегодня пропадает такое явление, когда на некоторые мужские специальности принимали женщин, что было обычным явлением в советские времена. Нельзя назвать это дискриминацией, так как условия работы нынешних предприятий совершенно отличаются от того, что было характерно для них раньше. К примеру, если раньше в сложных цехах тракторного завода на поточной линии работало большинство женщин, то сегодня этому производству узкопрофильные специалисты, выполняющие одну операцию, не нужны.

Происходящие положительные сдвиги в экономике области способствуют повышению требований к профессиональной подготовленности кадров. Сегодня рынку труда требуются квали-

фицированные кадры, нередко владеющие несколькими профессиями.

Третью часть состоящих на учете безработных, составляют женщины, не имеющие профессию вообще, с образованием средним, общим и ниже. Из этого числа почти 53,6% жительницы села. Из общего числа безработных только 6,4% женщин имеют высший уровень квалификации (101 чел.) [4].

Женщины в силу ряда социальных, культурных особенностей и традиций встречаются больше трудностей на рынке труда. Основная часть женщин фертильного возраста не могут повысить профессиональный уровень или переобучиться с целью получения новой специальности, поскольку совмещают трудовую деятельность с воспитанием детей, материнством. И при довольно высоком первоначальном профессиональном образовании многие из них с течением времени становятся на рынке труда менее конкурентоспособными. Кроме того, перспективы их выхода в декретные отпуска сдерживают работодателей в приеме женщин на работу.

Кроме того, безработице среди женщин способствует несовпадение профессионально-квалификационных структур безработных женщин и вакансий, предлагаемых рынком труда, т.к. сегодня чаще вакантными оказываются рабочие места, традиционно считающиеся мужскими, соответственно и спрос со стороны рынка труда в основном ориентирован на привлечение мужской рабочей силы. Играет роль и неравномерность в распределении ресурсов между мужчинами и женщинами; женщинам труднее получить кредит для открытия своего дела, поскольку многие из них не обладают залоговым имуществом. Эти факторы приводят не только к высокому уровню безработицы среди женщин, но и длительности безработицы. После одного месяца безработицы женщинам достаточно трудно найти работу, чем мужчинам [5].

Социальная работа уполномоченных органов по вопросам занятости для оказания содействия безработному населению:

Это, прежде всего, трудоустройство на вакантные места, представляемые предприятиями и организациями. С начала т.г. трудоустроено 7361 безработный, из которых женщин 52,4%, или 3858 человек, в этом числе 1627 человек или 42,2%, составляют женщины, проживающие в сельской местности. Вместе с тем, трудоустройство женщин осложняется тем, что женщины на рынке труда находятся в жесткой конкуренции. Число заявляемых в органы занятости вакансий увеличилось по сравнению с прошлыми годами,

что значительно повлияло на уровень трудоустройства безработных.

Интеграция органов по вопросам занятости с работодателями способствовала расширению и развитию форм и методов работы с безработным населением. В целях защиты и поддержки на рынке труда социально-уязвимых категорий граждан из целевых групп населения в сотрудничестве с работодателями с 2003 года в Павлодарской области введена новая форма содействия трудоустройства – организация социальных рабочих мест. В отличие от Кустанайского опыта в Павлодарской области социальные рабочие места имели постоянный характер работы. Целью нового проекта было оказание практического содействия в занятости безработным из целевых групп населения, снижение доли безработных из целевых групп. Для этого активно привлекались работодатели. При этом размер оплаты труда безработным, принятым на социальные рабочие места, устанавливался в соответствии с нормативно-законодательными актами Республики Казахстан, не ниже установленной минимальной заработной платы по республике, при долевом участии государства и работодателя (50х50). Обязательным условием договора между уполномоченным органом по вопросам занятости и работодателем было предоставление для социальных рабочих мест конкретных вакантных или новых рабочих мест, предусмотренных в штатном расписании. При выборе партнеров предпочтение отдавались предприятиям, гарантирующим последующее постоянное трудоустройство принятых на социальные рабочие места работников. Тем самым осуществлялось стимулирование работодателей, принявших участие в решении проблем безработицы. Результатом эффективности данной работы было то, что только в первом году реализации данного проекта в совокупности с другими направлениями содействия занятости и социальной защиты произошло значительное снижение уровней бедности и безработицы.

Таким образом, в 2003 году Павлодарская область стала одной из первых в республике, где начали создаваться социальные рабочие места.

Только в 2005 году в Закон Республики Казахстан «О занятости населения» были внесены дополнения и изменения. Одним из них было введение статьи о социальном рабочем месте. Особенностью введенных корректив в Закон явилось то, что для организации социальных рабочих мест не используются постоянные рабочие места и вакансии, работа носит времен-

ный характер. Это значительно повлияло на организацию социальных рабочих мест, так как не стимулирует ни работодателей, ни безработных.

2. Одним из форм содействия временной занятости являются общественные работы.

Общественные работы – виды трудовой деятельности, не требующие предварительной профессиональной подготовки работника, имеющие социально-полезную направленность и обеспечивающие временную занятостью граждан. Наиболее действенными общественные работы являются для реабилитации и восстановления трудовых навыков длительно неработающего и не имеющего квалификации населения. Эффективность общественных работ напрямую зависит от их социальной и экономической значимости. При организации общественных работ следует уделять внимание не только на ее продолжительность, но и на достаточно действенные объемы выполняемых работ. Итогом такой работы могут стать реанимированные и отремонтированные объекты и, как следствие, открытие новых предприятий, создание новых рабочих мест, организация молодежной практики.

Однако, на практике реализуемые меры по обеспечению занятости безработных, особенно среди получателей государственной адресной социальной помощи, не всегда способствуют повышению трудовой активности самих безработных, чаще носят формальный характер, не оказывают существенного влияния на увеличение дохода из-за краткосрочности.

Результативностью организации общественных работ в городах является то, что именно здесь к финансированию общественных работ привлекаются предприятия и организации. Это дает возможность развитию взаимодействия уполномоченных органов по вопросам занятости с работодателями, активизации участия последних в реализации государственной политики занятости. На селе эту работу проводить сложнее, так как партнерами уполномоченных органов по организации общественных работ больше являются государственные учреждения, не имеющих права финансирования общественных работ за счет собственных средств.

Таким образом, если общественные работы и не играют какой-либо заметной роли в практике регулирования рынка труда, то при рациональной их организации способны не только смягчить ситуацию на рынке труда, оказать поддерж-

ку безработным, но и решить многие проблемы экономики.

Популярность общественных работ среди женщин объясняется также тем, что отдельным категориям граждан – одиноким и многодетным и матерям, имеющим малолетних детей, лицам, имеющим ограничения в труде – они предоставляются на льготных условиях с полной оплатой труда (работа неполный день, гибкий график работы). Участвуя в общественных работах, женщины имеют возможность не только реализовать свой трудовой потенциал, но и уделить больше времени детям, семье, решению проблем здоровья, имея одновременно доход от трудовой деятельности. Это в определенной степени повышает социальную значимость работ. С начала года в общественных работах приняло участие 2707 женщин, в том числе проживающих на селе 1857 человек.

3. Профессиональная подготовка, переподготовка и повышение квалификации безработных, одно из направлений деятельности органов занятости с целью повышения конкурентоспособности безработных на рынке труда.

Однако, при организации указанных мероприятий исполнительные органы по вопросам занятости испытывают затруднения, которые обусловлены рядом причин:

во-первых, большинство безработных, особенно лица старших возрастов, психологически не готовы к прохождению профессионального обучения;

во-вторых, учебные заведения расположены в областном центре или райцентрах, и в связи с этим значительно отдалены от места проживания большей части безработных. Кроме того, большинство учебных заведений, осуществляющих начальное профессиональное обучение не имеют своего общежития;

в-третьих, не всегда учебные заведения мобильны и могут оперативно реагировать на потребности рынка труда;

в-четвертых, недостаточно активны работодатели в обновлении содержания профессионального образования, повышении качества подготовки кадров в соответствии с современными требованиями и опытом высокоразвитых стран, требуется их софинансирование программ подготовки, переподготовки и стажировки;

в-пятых, несовершенство Правил организации и финансирования профессиональной подготовки, повышения квалификации и переподготовки безработных, которое не позволяет

развивать сотрудничество с учебными комбинациями предприятий, так как они не имеют лицензии на образовательную деятельность. Решение этого вопроса дало бы возможность финансирования профобучения на долевых началах: бюджета с предприятием. Частичное финансирование затрат на обучение является своеобразным стимулом для предприятий по подготовке кадров из числа зарегистрированных безработных [6].

С начала года уполномоченными органами занятости на краткосрочных курсах обучено 649 безработных, из которых женщины составляют 54,5% или 354 человека. Основными партнерами по профессиональному обучению безработных являются учебные заведения.

Одной из мер по решению проблем безработицы среди женщин является развитие и поддержка предпринимательской инициативы, участие в активных мерах занятости в рамках Дорожной карты занятости 2020.

При неуклонно сокращающихся возможностях трудоустройства на постоянную работу, что объективно обусловлено не недостатком рабочих мест, а субъективно-дискриминационными действиями работодателей, предпочитающих нанимать на работу представителей «сильного пола» – мужчин, женщины в поисках заработка все чаще склоняются к открытию своего дела.

Как показывает опыт Японии и целого ряда стран Западной Европы, малый и средний бизнес занимает особое место в решении проблем занятости. Из общего числа занятых около 50% женщин работают на малых и средних предприятиях. Малый бизнес – своеобразный полигон проявления женского предпринимательства. При этом значительная часть женщин ориентирована на такие сферы, как образование, здравоохранение, бытовые услуги, производство, печать, туризм. В целом деятельность женщин-предпринимателей ориентирована на производство товаров народного потребления и услуг.

Перечисляя качества, характерные для лиц, занятых в сфере бизнеса, мы не увидим среди них таких, которые не были бы присущи женщине, более того, она в большей мере, чем мужчина, обладает гибкостью, терпимостью, что крайне важно для успеха. Приоритетным качеством женщины в сфере бизнеса является профессионализм, основанный на высоком уровне экономической, правовой подготовки.

Также одной из задач оказания социальной поддержки безработным женщинам является и психологическая поддержка. С этой целью в городах Павлодар и Екибастуз созданы Клубы поиска работы, оказывающие психологическую и методологическую помощь по самостоятельному поиску работы, преодоления страха перед рыночными отношениями.

Сохранение селективного подхода при высвобождении и приеме на работу делает женщин особенно уязвимыми на рынке труда и актуализирует работу службы занятости с безработными женщинами. Поскольку ситуация на рынке труда складывается не в пользу женщин, то по-прежнему будет преобладать предложение рабочей женской силы, следует разработать механизм реализации политики занятости таким образом, чтобы он исключал возможность дискриминации по полу.

Женщины, как и мужчины, должны иметь право реализовать свой личностный потенциал в процессе трудовой деятельности, которая позволила бы им обеспечивать себя и свои семьи. Потребность женщин во внедомашней занятости обусловлена следующими причинами:

- экономической необходимостью второго заработка в семье;
- необходимостью своеобразной социальной страховки выживания семьи на случай безработицы супруга;
- необходимостью гарантии будущего обеспечения себя и своих детей в случае возможного распада семьи или потери кормильца;
- потребностью женщины в личностной самоактуализации, самоутверждении, отдыхе от бесконечных домашних дел.

Решением проблемы занятости женщин занимаются как государственные, так и общественные структуры. Очевидна необходимость объединения усилий этих структур для научной и практической разработки проблемы занятости женщин, более четкой проработки нормативных документов и программ занятости. Должен быть создан механизм сохранения кадрового потенциала женщин, их подготовки и переподготовки, рационального использования творческих способностей, интеграции в новую экономическую систему. Крайне необходимы государственные меры по укреплению положения женщин на рынке труда, повышению уровня конкурентоспособности, мобильности женщин как в профессиональном (готовность к смене профессии), так и в социальном плане [7].

Литература

- 1 Рынок труда / под общ. ред. проф. Буланова В.С. и проф. Волгина Н.А. // МЖ «Экзамен», 2000. – 448 с.
- 2 Материалы Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. URL: <http://www.stat.gov.kz> (дата обращения: 07.03.2015)
- 3 Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 июня 2013 года № 636 «Об утверждении Дорожной карты занятости 2020». URL: <http://www.mzsr.gov.kz> (дата обращения: 17.02.2015)
- 4 Данные Управления координации занятости и социальных программ Павлодарской области.
- 5 Генкин, Б. М. Экономика и социология труда. – М.: Норма-Инфра, 1998 – 328 с.
- 6 Иванова В.Н., Безденежных Т.И.: управление занятостью населения на местном уровне. Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 192 с.
- 7 Экономические основы социальной политики государства в условиях рыночной экономики / под общ. ред. доктора экон.наук А. Серикбаева и проф. Султангазина А.Б. и Зейнельгабина А.Б. – Астана; Академия гос.службы при Президенте РК, 2004. – 102 с.

References

- 1 Labor Market. Ed. Prof. V.Bulanova., Prof. N.Volgina, MJ «Examination»,2000. – 448 p.
- 2 Materials of Statistics Committee, National Economics Ministry, Kazakhstan. URL: <http://www.stat.gov.kz> (date of reference 07.03.2015)
- 3 Republic of Kazakhstan Government Resolution, No. 636, 19.06.2013 «Employment Roadmap 2020». URL: <http://www.mzsr.gov.kz> (date of reference: 17.02.2015)
- 4 Information from Employment and Social Programs Coordinating Office, Pavlodar.
- 5 B.Genkin,. Labor Economics and Sociology . – М.: Norma-Infra, 1998 – 328p.
- 6 Local Level Population Occupation Management, V.Ivanova., T.Bezdenezhnyh, Learning materials. – М.: Finance and Statistics, 2002. – 192p.
- 7 Economical Basis of State Social Politics in Market Economy. Ed. Doctor of Economics A.Serikbayev, Prof. A.Sultangazina, A.Zeinlgabdina – Astana; Academy of State Service by President of Kazakhstan, 2004. – 102p.

Нұрбекова Ж.А.,
Жаназарова З.Ж.,
Файзуллина А.К.

Әлеуметтік жұмыс теориясының заңдылықтары

«Әлеуметтік жұмыс ұстанымдары» мақаласында әлеуметтік проблемаларды шешудің әртүрлі комплекс және дифференциалды жолмен шешу түрлері қарастырылады. Бұл ұстанымдар, әлеуметтік жұмыс жасаушыға психологиялық-педагогикалық әрекеттесулерінің тиімділігі мен ұстанымын өзгертуге тиімділікті қамсыздандырылады. Ұстанымдар өкілдерден әртүрлі әлеуметтік қабаттардың, топтардың, мамандық пен жас мөлшерінің материалды және мәдени құндылықтарға, қоршаған ортаға қарым-қатынаста, есепсіз санаға деген мақсаттылықтың болмауында, сезім, еркіндік пен адамдар тәртібін жақсартады.

Түйін сөздер: рухани құндылықтар, әлеуметтік жұмыс, педагогикалық әсер ету.

Nurbekova Zh.,
Zhanazarova Z.,
Fayzullina A.K.

Principles of Social Work

In the article «Principles of Social Work» discusses various approaches by the complex and differential way in solving social problems. These principles provide the effectiveness of psycho-pedagogical impact on the state and behavior of the client's social work. Principles generate the representatives of different social strata, groups, professions and age-specific views and attitudes to the material and spiritual values, the reality around us, without which it is impossible to targeting of consciousness, feelings, will, and behavior.

Key words: spiritual values, principles, social work, pedagogical impact.

Нурбекова Ж.А.,
Жаназарова З.Ж.,
Файзуллина А.К.

Принципы социальной работы

В статье «Принципы социальной работы» рассматриваются различные подходы комплексным и дифференциальным путем в решении социальных проблем. Эти принципы обеспечивают эффективность психолого-педагогического воздействия на состояние и поведение клиента социальной работы. Принципы вырабатывают у представителей различных социальных слоев, групп, профессий и возрастов специфические взгляды и отношения к материальным и духовным ценностям, окружающей нас действительности, без учета которых невозможно целенаправленное воздействие на сознание, чувства, волю и поведение людей.

Ключевые слова: духовные ценности, принципы, социальная работа, педагогическое воздействие.

**ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС
ТЕОРИЯСЫНЫҢ
ЗАНДЫЛЫҚТАРЫ**

«Объект» термині таным мен іс-әрекеттің бірлікті қатынасын сипаттайтын нақты екі жақты байланысты талдауда қолданылады. Бұл нақты қарым-қатынаста таным мен іс-әрекетті жүргізетін жағы субъект, ал таным мен іс-әрекет бағытталған жағы объект деп аталады. Әлеуметтік жұмыс субъектісінің түсінігі көпжақты, және де ол әржақты талданады.

Субъект-объекттік қарым-қатынастар жылжымалы келеді. Яғни, бір қарым-қатынаста объект болған нәрсе, басқа таным немесе іс-әрекет актісінде субъектіге айналуы мүмкін, және керісінше. Одан басқа, коммуникативті іс-әрекет саласында қарым-қатынастардың бірқатары екі жақта да белсенді іс-әрекет пен танымның процестері болып табылатын және бір-біріне әсер ететін субъект-субъектілі ретінде қабылдануы мүмкін. Әлеуметтік жұмыс дәл осындай әлеуметтік шынайылық салаларының қатарына жатады.

Кәсіби әлеуметтік жұмыстың қалыптасуы әлеуметтік жұмысты зерттейтін және оның практикасын сипаттайтын ғылымдардың түсінік аппаратының жасақталуымен қоса жүрді. Басқа да даулы дефинициялардың ішінде көмек көрсетілетін адамды қалай атау туралы пікірталастар болды. Медицинада мұндай адам «науқас» деп аталады. Юриспруденцияда – «жәбірленуші», латынның «науқас», немесе «арызданушы» терминінің аналогы болып табылады, яғни көмек іздейтін адамды білдіреді. Бірақ бұл терминдер көмекті қажет ететін адамның ұстанымы жағынан тек қиналудың бір жағын ғана сипаттайды. Ол, әрине, залалын көрді, қиналды, өмірлік қиыншылық жағдайын бастан кешті, дегенмен ол интеллектуалды, дене, психикалық және моральдық ресурстары мүмкіндік беретіндей тұлғалық субъективтілігі бола тұра, өз проблемасының шешілуіне өзі қатысуы керек.

Әрине, өзінің туа біткен немесе жастық ерекшелік интеллектуалды-психикалық статусына байланысты айналадағы ортаны қабылдауға, өз мінез-құлқы мен іс-әрекетін қадағалауға мардымсыз кішкентай бала, ересек адам басқа адамдардың сырттан қарап жүруіне, оның проблемаларын шешудегі басшылық еңбегіне зәру. Бірақ егер де мүгедек өзінің толық емес болса да ой-санасын сақтап қалса, басқалардың басшылығымен, шектеулі болса да өзінің қиындықтарын шешу әрекетіне

қатыса алса, онда ол көмектің пассивті реципиенті емес, өз өмірлік жағдайларының өзгеруінің белсенді агенті болып, әлеуметтік жұмыскермен әрекеттесе алады. Осыған байланысты әлеуметтік жұмыскер көмек көрсететін адамды клиент деп атау туралы пікір қалыптасты. Клиент индивидуалды да, топ та (отбасы, мектеп сыныбы, инвалидтер тобы, еңбек коллективі және т.б.) бола алады. Оның нақтырақ сипаттамалары әлеуметтік жұмысты ұйымдастырудың деңгейімен анықталады.

Кез келген дәрежедегі әлеуметтік жұмыскер – әрдайым белсенді жақ болғандықтан, адамдардан белсенді немесе пассивті қабылдау ғана кездестірсе де, оның іс-әрекетінің қайда бағытталғаны туралы айтуға болады. Бұл мағынада әлеуметтік жұмыс объектісі қиын өмірлік жағдайға түскен мүгедектер, жанұялар, топтар, қауымдастықтар болып табылады. Қиын өмірлік жағдай – бұл әлеуметтік объектінің бірқалыпты жұмыс істеп тұру мүмкіндігін бұзатын немесе бұзылу қаупі бар жағдайын айтады. Мүгедектердің бұл жағдайымен, сыртқы жәрдемсіз, өздігімен күресуіне күші жетпейді.

Әлеуметтік жұмыскер туралы айтқанда, хабарсыз адам көз алдына қолына сөмке алып, жалғыз қалған мүгедектер мен қарттарды азық-түлікпен қамтамасыз етіп отыратын қызметкерді елестетеді. Әлеуметтік жұмыс клиенттеріне аз қамтылған және кедей адамдарды жатқызамыз. Бірақ кедейшілікпен күрес әлеуметтік жұмыстың «тектік бағыты» болса да, оны осындай секілді тұлғалармен ғана шектеу негізсіз болар еді.

Өкінішке орай, әл-ауқаты жақсы адамның өмірінде де бақытсыз жағдайлар, аурулар, орын алады, бұл оны сыртқы көмекке зәру етіп, әл-ауқаты төмен топтар қатарына ысырып тастауы мүмкін. Ерлі-зайыптылар арасындағы немесе ата-ана-бала қарым-қатынасын тұрақсыздандыратын отбасылық проблемалар, әлеуметтік статусы мен материалдық жағдайына қарамастан, кез келген жанұяда пайда болуы мүмкін. Жасөспірімдер немесе қарт адамдардың проблемалары іс жүзінде болмай қалмайды, бұл тұрғындар категориясы, олардың жақындарымен қоса, проблемалардың шешілуінде көмекті қажет етеді. Сондықтан бүкіл әлемде әлеуметтік жұмыс барлық қабаттарға, топтар мен мүгедектерге керек екендігін жете түсінді. Бірақ кейбіреулер көмекке потенциалды түрде зәру болса, ал кейбіреулер үшін бұл өте өзекті. Оны белгілі бір уақытқа дейін жабулы тұрған, бірақ керек кезде ашылып мүгедектерді қауіп төндіретін жағымсыз әсерлерден қорғайтын қолшатырға ұқсату орын алды.

Біздің қоғамда қалыптасқан жағдай «әл-ауқатты әлеуметтік топ» түсінігінің іс жүзінде қалыптасуына әкелді. Басқа мемлекеттерде кепілді түрде ауқатты тұрғындар табына жататын тұрғындар категориясы (мемлекеттік қызметкерлер, дәрігерлер, педагогтар, ғылыми интеллигенция, офицерлер, қорғаныс кәсіпорындарының қызметкерлері және т.б.) бізде кедей болмаса да, аз қамтылғандар қатарына жатады. Жұмысбастылық, жұмыстың болуы қызметкердің өзінің және жанұясының күн көріс минимумның деңгейінде болса да, қамсыздандырылуын кепілдендіреді. Дегенмен, біздің социумда, кәсіпорындар мен мекемелер дұрыс қызмет етуі, өнімнің сұранысқа ие болуы, жалақының уақытында төленіп отырылуы (барлық жағдайдың болуы міндетті емес) көп жағдайда еңбекақы деңгейі қызметкердің жанұясын асырауын қамтамасыз етпейді. Жалақының құнына социомәдени дамуы үшін қажетті шығындар ғана емес, тіпті минималды үй ауданына, балаларға арналған қаржы қарастырылмаған.

Созылып кеткен дағдарыс жағдайы, болашақтың дамуының анықсыздығы, яғни қалыптасқан моралдық-өнегелілік жүйенің ыдырауы және ортақ қабылданған түсінікті жаңа жүйенің болмауы – мұның барлығы психологиялық қолдаудың көп адамға қажет болуына әкеледі. Азаматтық-құқықтық қарым-қатынастар құрылымының күрделенуі, бірқатары алдын болған немесе бір-біріне қарама-қайшы келетін көптеген нормативті актілердің пайда болуы құқықтық кеңес алуға қажеттілікті күшейтеді. Жұмыссыздық немесе жұмыссыздық қаупі жағдайындағы қолдауға, өзін-өзі қамтуда және жұмысбастылықта жәрдемдесуге деген қажеттілік сол саладағы көмек көрсететін әлеуметтік қызметтердің рөлін арттырады. Мұның барлығы Қазақстан жағдайындағы әлеуметтік жұмысқа деген қажеттілік өте өзекті және жалпыға бірдей екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, әлеуметтік жұмыскерлер кімге көмек көрсетеді? Клиенттер тізімі белгілі шамада бұл қызмет түрінің қысқа, бірақ мазмұнды даму тарихын көрсетеді. Әлеуметтік жұмыс индивидке бағытталған. Жәрдем тек әлеуметтік тапқа, үлкен топ, территориялды қауымдастыққа ғана бағытталмаған – осы ірі топтардың әрбір өкілі, жеке адам бақытқа ие болуға және өзінің қабілеттерін дамытуға құқығы бар. Бастапқы кезде әлеуметтік жұмыс дәл индивидтермен жұмыс ретінде жүргізілді. Бірақ кейін жеке клиенттің жағдайы мен мінез-құлқын өзгерту әрекеті, тікелей айналасына, олар кіретін жақын әлеумет-

тік желісіне әсер етпесе, көп ретте тиімсіз болып шығатыны белгілі болды. Бұл отбасылық және топтық әлеуметтік жұмыстың қалыптасуына әкелді. Отбасыға ықпал жасау отбасының әрбір мүшесіне әсерін етусіз мүмкін емес. Отбасының жеке мүшесінің мінез-құлқындағы және хал-жағдайындағы өзгерістер отбасының ішкі өзара қарым-қатынасындағы шиеленісушілікке, отбасылық коммуникацияның трансформациясына т.б. әкеледі. Топпен жұмыс істеуде де солай. Жасөспірімдер мен жастар, конформды, тәуелді, тұрақсыз мінезді адамдар туралы айтатын болсақ, органың әсерін асыра бағалау мүмкін емес. Ал бұл жұмыс өз кезегінде, кеңірек проблемалардың шешілуін талап етеді – сол индивид, топ немесе отбасы тұратын жердің барлық тұрғындар проблемасы. Мұндай түсіну бізді қауымдық немесе коммуналды әлеуметтік жұмысқа жүгіну қажеттілігін шығарады.

Шетелдік теоретиктердің түсінігінде, бұл терминдер өзін-өзі басқарудың жеткілікті кең деңгейіне ие және территорияны сақтау мен орнықтыруда, білім берудегі, әлеуметтік қызмет көрсетуде, спорттық және мәдени дамуындағы ересектер мен балалар қажеттіліктерін қамсыздандыруда бірқатар ортақ мүдделері бар белгілі бір елді мекен немесе аймақ тұрғындарының жиынтығын білдіреді. Мұндай территориалды бірліктердің тұрғындарының білім деңгейі мен әлеуметтік мәртебесі қаншалықты жоғары болса, соншалықты олардың өзінің қауымдастық істеріне қатысу деңгейі де жоғары болатындығы белгіленді. Кедей адамдар, мұралық жұмыссыздар тұратын әлеуметтік қиыншылықтар тоқырау аймақтарының тұрғындары пассивтілігімен ерекшеленеді, өзінің елді мекенінің істеріне не-мқұрайлы болады.

Біздің социумда өмір сүрген жергілікті өз-өзін басқару жүйесі тура әкімшілік басқаруға ауыстырылып, әлденеше рет ойранға ұшырады. Оның әр түрлі нұсқаларын, реформаға дейінгі ауылдық қауымдастықты, Петр I реформалары, XIX ғ. соңы – XX ғ. басы жер қызметі, кеңестік билік тәжірибесімен қоса, зерттеу өткен тәжірибеде әлеуметтік-саяси және құқықтық механизмдердің көптігін көрсетеді. Оларды қолдану өмірімізді жақсартуға көмектесе алады. Басты қорытынды – жергілікті өзін-өзі басқарудың әлеуетін пайдаланбаса, бұл елді мекенде әлеуметтік организмнің дұрыс жұмыс жасауын қамтамасыз ету мүмкін емес болады. Жергілікті тұрғындардың нақ жиынтықты ерігі мен санасы ғана жемқорлықты, бюрократизмді, тиімсіздікті алдын алып, әкімшілікті қадағалауға және оны

белсендірек және мақсатты іс-әрекетке ынталандыруға бағытталған. Сондықтан жергілікті өзін-өзі басқарудың күшеюі сөзсіз және оның шеңберінде қауымдық әлеуметтік жұмыс қалыптаса алуын сенімді болжауға болады. Осыдан біздің әлеуметтік жұмыстың жалпыәлеуметтік деңгейінің бар екендігін айтуға құқығымыз бар. Әлеуметтік жұмыскер көмектесетін адамдардың әлеуметтік проблемалары олардың белгілі бір әлеуметтік-демографиялық топқа жататындығына да байланысты болады. Мысалы, өзіне тән ғана проблемалар қарт жастағы адамдарда кездеседі. Әрине, ауқатты немесе кедейде және жанұясы қоршаған немесе жалғыз қарттарда проблемалармен күресу мүмкіншіліктері әртүрлі болады; дегенмен жастық физиологиялық және әлеуметтік өзгерістер бәріне тән. Әйелдер мен балалар дәстүрлі түрде әлеуметтік жұмыстың ерекше категориялары бөліп бөлінеді, өйткені жағдайларының объективті мән-жайлары олар үшін әлеуметтік қатер қаупін құрайды. Балалар әлсіз, дербес емес және тәуелді – бұл олардың жәрдемге қажеттілігін және ересектер тарапынан құрбаны болу қаупін арттырады. Әйелдер де өзінің репродуктивті функцияларын орындау салдарынан осал жағдайда болады. Бүгінде біз үшін әлеуметтік-демографиялық категория - ер кісілерде көмекке ерекше қажеттілігі бар деген ой үйреншіксіз болып көрінеді. Олар өзінің ер жынысына жататындығымен шартталған ерекше қиыншылықтар кезігеді. Дегенмен, бұл нақ осылай, және андрологиялық проблемаларды (алдымен, медициналық және медико-әлеуметтік) ер кісілерге білікті жәрдем көрсету үшін арнайы зерттеле бастады.

Оған қоса, ерекше проблемалары бар клиенттерді бөлуге болады. Мұндай адамдардың мәні, көрінісі және проблемаларына араласуға қажеттілігі олардың ерекшелігіне, өмір әрекетін қиындатып жатқан проблемаларға байланысты. Мысалы, мүгедектер немесе мүмкіндігі шектеулі адамдар мемлекет тарапынан арнайы көмекке мұқтаж, өйткені олардың физикалық, психикалық немесе интеллектуалды мүмкіндіктері қоғамдағы бірқалпыт өмір сүруіне кедергі келтіреді. Сондықтан архитектура мен транспортты қозғалуға шектеулі мүгедектер үшін ыңғайландыру қажет, өзінің мінез-құлқын толық бақылай алмайтындарға қауіпсіз еңбек пен тұруына жағдай жасау, өз өмір әрекетін басқара алмайтындарға бақылау орнату, және мүгедектерді қоғамға интегралдау үшін барлық күшті салу.

Бірақ та мүгедектерден басқа жұмыссыздарда, соғысқа қатысып, жарاقاتтан кейінгі стресс

ті к синдром салдарынан қиналып жүргендер, оқуда қиналатын көпбалалы отбасыларда да өзінің ерекше қажеттіліктері бар.

Бұл категориялардың барлығына жәрдемнің арнайы түрлері қажет және мамандандырудың әртүрлі жұмысшыларының көмегіне зәру. Әрине, біздің жағдайымызда әзірше әлеуметтік жұмыскерлер американдық қызмет өкілдері секілді (кедей отбасынан шыққан қыздарға сұлулық байқауына дайындалуға көмектесе отырып, әлеуметтік теңдікке жәрдемдеседі деп санайды) кейбір ерекше, арнайы, тіпті экзотикалық қажеттіліктерді қанағаттандыруда көмек көрсететінін күту аңқаулық болар еді. Дегенмен, әлеуметтік жұмыста осындай «ерекше қажеттіліктерді» ескеру де қажет.

Сонымен, қорытындылай келетін болсақ, әлеуметтік жұмыс территориялды, өнеркәсіптік белгісі, проблеманың ұқсастығы бойынша немесе бүкіл қоғам шегінде біріккен индивид, отбасы, топ, адамдар қауымдастығы деңгейінде жүргізіледі. Бірақ та, көмек көрсете отырып, әлеуметтік жұмыскер бұл көмек неге бағытталғанын білуі, іс-әрекет процесінде неге қол жеткізгісі келетінін, оның мақсаты қандай және өз жұмысының идеалды нәтижесін елестетуі қажет. Бұл сұрақ берілген қызмет түрінің біліктілігі мен мүмкіндіктер шегімен байланысты күрделі пікірталастардың тақырыбы да болып табылады.

Бірақ мойындайтын жайт, клиент жағдайын қиындататын себептер, жағдайлардың бірқатарына әлеуметтік жұмыскер ғана емес, әлеуметтік жұмыстың институтының өзі, берілген мемлекеттің бүкіл әлеуметтік жүйесі, тіпті біздің біліміміз бен ресурстарымыздың заманауи деңгейінің өзі – бүкіл адамзатқа ықпал ете алмайды. Айталық, туа біткен немесе мүгедектікті тугелімен немесе мүгедектердің мүмкіндіктерін шектейтін дефектіні жою бүгінде мүмкін емес. Өркениеттің жетістіктері денсаулық сақтаудың дамуы, генетикалық прогностика және пренаталды диагностиканың жаңа түрлерінің пайда болуы, медициналық жәрдемнің жетілуі, еңбек жағдайы мен тұрмыстың жақсаруы мүгедектіктің бір себептерін жояды, бірақ оның орнына өркениеттің сол жетістіктерінен туған басқа себептер келеді. Сондықтан мүгедектердің жалпы саны өсуде. Мүгедекті мүгедек қылатын себептерді жою мүмкіндігі жоқ әлеуметтік жұмыскер не істей алады? Тек мүгедекке, оның шынайы өмірлік жағдайлары мен денсаулығы шамасындағы қоғамға интеграциялануының максималды деңгейіне жетуіне көмектесе алады.

Әлеуметтік заңдылықтар жеке құрылым болып табылмайды, қоғамдық өмірдің процестері

мен құбылыстарында орын алады. Әлеуметтік процестер әрдайым мүдделері мен ұмтылыстары көптеген белгілері бойынша айырмашылықтары бар бұқараның өзара әрекеттестігін сипаттайды. Әртүрлі мотивтер, мақсаттар, қажеттіліктер мен мүдделердің әртүрлілігіне байланысты олардың әрекетінің сан алуан болуы соңында әлеуметтік процестің жалпы, орташаланған бағытын тудырады. Әлеуметтік жұмыстың мазмұнында субъектінің объектіге әсер ету қағидасы орталық бір орын алады.

Өзінің қызмет тәжірибесінде әлеуметтік жұмыс мамандарының әрбір нақты оқиғада белгілі бір жағдайды сипаттайтын тенденциялардың сараптамалары мен зерттеулеріне жүгіну мүмкіндігі болмайды, тәжірибелік әрекеттеріне арналған шешімдер мен талаптар қалыптастыра алмайды. Сондықтан олар қызметінің жалпы бастамасы, ережесі, қағидасына айналатын объективті әрекеттегі әлеуметтік заңдылықтардың көрінуі жалпыланған нәтижелерін, өткен әлеуметтік тәжірибе сабақтарынан алынған қорытындыларын пайдаланады. Әлеуметтік жұмыс қағидалары мазмұны бойынша объективті және формасы бойынша субъективті болып табылады. Адамдар олардың күнделікті тәжірибелік қызметі орын алған әлеуметтік заңдылықтарына қайшы келмеу үшін қағидаларды басқару бастамалары ретінде қалыптастырады.

Әлеуметтік саладағы байланыстар мен қарым-қатынастардың күрделілігі және сан алуандығы әлеуметтік жұмыстың қағидаларының кең жиынтығының, жүйесінің бар болуын шарттайды, олардың ішінде әлеуметтік-саяси, ұйымдастырушылық, психо-педагогикалықты бөледі.

Әлеуметтік-саяси қағидаларға жатады: әлеуметтік жұмыстағы шешілетін міндеттерге мемлекеттік келу; әлеуметтік жұмыстың гуманизмі мен демократизмі; әлеуметтік жұмыс мазмұны мен формасының тұлғаның, әлеуметтік топтың өмір сүруінің нақты жағдайларымен тығыз байланысы; әлеуметтік жұмыстың заңды болуы мен әділеттілігі.

Логикалық тәртіптелген білім жүйесінің маңызды компоненті ғылымның түсінік аппараты болып табылады – осы ғылыммен зерттелетін құбылыстарды жалпыланған формада көрсетуге мүмкіндік беретін түсініктер, категориялар мен терминдердің жиынтығы, сонымен қатар, қасиеттері, белгілері және олардың арасындағы заңдылықтарды тіркеу жолымен іске асатын байланыстары. Түсінік аппараты эмпирикалық бақылау және эксперимент нәтижелерін жалпылау процесінде тану қызметінде абстракция-

лау, жалпылау, салыстыру және т.б. логикалық операциялар зерттеу процедураларын қолдану жолымен қалыптасады. Түсінік аппараты әлеуметтік жұмыс теориясының құрылымын құрайды, оның мәні, объектісі, пәні және қызметін, тіпті оның тиімділік критерийлерін анықтауды да қосады. Ғылыми теория ретіндегі әлеуметтік жұмыстың түсінігі мен категорияларын үш топқа бөлуге болады: мәндік аспектісін бейнелейтін түсініктер, технологиялық аспектісін бейнелейтін түсініктер, әлеуметтік жұмыстың сапалық күйін сипаттайтын түсініктер.

Түсініктер әлеуметтік жұмыстағы құбылыстар мен процестер арасындағы елеулі, тым тұрақты және қайталанатын байланыстарды табуға мүмкіндік беретін маңызды логикалық форма болып табылады. Нақ осы түсініктер арқылы кез келген, соның ішінде әлеуметтік жұмыс, құбылыстар мәнін түсінуде біркелкілікке жетуге, әлеуметтік шынайылықтың даму заңдылықтары мен тенденцияларын білдіруге мүмкіндік береді.

Түсініктің екі деңгейін айыру орын алған. Біріншіден, әлеуметтік жұмыстың эмпирикалық тәжірибесін, бақылау мен эксперименттердің нәтижелерін бейнелейтін түсініктер. Оларды, әдетте, бастапқы деп атайды. Екіншіден, біріншілікті түсініктер мен оларға жасалатын логикалық операцияларды интерпретациялау жолымен құрылатын түсініктер. Олар екінші қатардағы деңгейді құрайды және теоретикалық түсініктерге жатады.

Кез келген ғылым аппаратының негізін құрайтын маңызды, негізгі түсініктер *категориялар* деп аталады. Әлеуметтік ғылымдардың категория туралы мәселелері едәуір күрделі болып табылады, өйткені олар бейнелейтін әлеуметтік құбылыстар мен процестер тым өзгергіш, көптүрлі болады, олардың аспектілері өзара тығыз шиеленіскен, олар әлеуметтік білімнің жеке салаларымен әртүрлі түсіндіріледі, бұл осы категориялардың өз арасындағы шегараның салыстырмалығы мен өткізгіштігін, әлеуметтік жұмыс теориясының полипарадигмалдылық сипатын шарттайды. Сондықтан олардың көптүрлілігін тәртіптеу мақсатында әлеуметтік жұмыстың келесі түсініктер мен категориялар тобы туралы айтуға болады:

Әлеуметтік жұмыс теориясы үшін өзіндік болып табылмайтын категориялар, өйткені олар белгілейтін құбылыстар мен процестер басқа да ғылымдармен зерттеледі (әрине, мұндай құбылыстар әрбір ғылымның, оның пәні мен қолданылатын әдістер призмасы арқылы қарастырылады); мысалы, «әлеуметтік қарым-қатынастар», «әлеуметтік іс-әрекет», «әлеуметтену», «тұлға» және т.б.;

Басымдылығы бойынша әлеуметтік жұмыс теориясына жататын бірақ басқа да білім салаларымен пайдаланылатын категориялар, мысалы, «психоәлеуметтік жұмыс», «әлеуметтік оғалту», «отбасылық жанжал» және т.б.;

Әлеуметтік жұмыстың өз категориялары болып табылатын категориялар, мысалы, «әлеуметтік жұмыскер», «әлеуметтік көмек көрсету», «атаулы әлеуметтік жәрдем» және т.б.

Әлеуметтік жұмыс категориялары түсініктерін жалпылау деңгейі бойынша осы дифференциациядан басқа мазмұны бойынша да талдануы қажет. Бұл мағынада әлеуметтік тәжірибенің әр түрлі салаларындағы әлеуметтік жұмысты ұйымдастырудың спецификасын бейнелейтін түсініктер бірінші топқа бөлінуі қажет. Мысалы, білім мекемелеріндегі әлеуметтік жұмыстың түсінік аппараты медициналық мекемелердегі әлеуметтік жұмысты бейнелейтін терминдер және категориялар жүйесінен жартылай айырмашылығы болады. Онымен қоса, мүмкіндігі шектеулі тұлғалар, қарт жастағы адамдар, босқындар, қауіп тобына жататын отбасылар мен балалар секілді клиенттер категорияларымен әлеуметтік жұмыс та өзінің ерекшеліктеріне ие. Ерекше жағдайлардағы, мысалы экологиялық апат, әскери жанжалдар аймағындағы әлеуметтік жұмысты да бөліп айтуға болады.

Екінші топты кәсіби және ерікті әлеуметтік жұмысты ұйымдастырудың әр түрлі аспектілерін, әлеуметтік жәрдемді көрсетуге технологиялық келуді бейнелейтін түсініктер құрайды. Мұндай түсініктердің ішінде - әлеуметтік жұмыс менеджменті, әлеуметтік қызмет экономикасы, психоәлеуметтік әдістер және т.б. Әрине, әлеуметтік жұмыстың эмпирикалық зерттеулерінің өрістеуі, оның теоретикалық білімдер жүйесін тереңдетіп және нақтылайған сайын әлеуметтік жұмыс категориялар жүйесі молая береді.

Кез келген басқа әлеуметтік білім саласы секілді, әлеуметтік жұмыстың да маңызды құрылымдық элементі болып оның заңдылықтары табылады. Халықты әлеуметтік қорғау міндеттерін шешудің нәтижелігі мен тиімділігі көп ретте әлеуметтік көмек көрсетудің құрылу деңгейі мен мекемелердің жұмыс істеуімен, клиенттермен әрекеттесудің мазмұны мен технологиялық тәсілдерін таңдаудың ғылыми негізділігімен, адамдармен жұмыс істеу тәжірибесіндегі әр түрлі өмірлік жағдайларындағы индивидтердің тікелей және тікелей емес байланыстары, қажеттіліктер мен мүдделердің, көңіл-күй мен мінез-құлық мотивтерінің өзара әсерін ескерумен анықталады.

Заңдылықтарды танудан әлеуметтік жұмыстың нәтижелілігі байланысты, оларды ең маңызды, тұрақты байланыстар ретінде шығару мен тұжырымдау – жалпы ғылыми теорияның, әсіресе әлеуметтік көмек көрсету саласындағы ғалымдар мен практиктердің маңызды міндеті. Ескерген жөн, шынайылықта бар объективті заңдылықтар ғылымда бекітілетін заңдылықтардан мазмұнының көлемі мен тіркеу формасы бойынша айырмашылығы болуы мүмкін. Мұнда мәселе осы әрбір сәтте белгілі бір құбылыстардың мәнін соңына дейін ашпайтын біздің біліміміздің толық болмауында емес. Әлеуметтік жұмыстың нақты тәжірибесінің ерекшелігі ондағы заңдылықтар кешенді түрде, әртүрлі жақтар мен элементтердің шиеленісушілігінде байқалуы, әрбірі қалғандарынан оқшау көріне алмайды. Тек теорияда ғана біздің ойлау осы сәтте маңызы жоқ жақтарды ойша абстракциялау қабілетінің арқасында талданатын қатынастарды логикалық бөліп алу заңдылықты «таза» түрінде зерттеу мен қалыптастыруға мүмкіндік береді. Міне нәліктен әлеуметтік жұмыс теориясының заңдылықтары туралы айтылғанда, халыққа әлеуметтік көмек көрсету жүйесінің қалыптасу мен жұмыс істеу тенденцияларының көбіне идеалды орташаланған бейнесі көрсетіледі.

Әлеуметтік жұмыс заңдылықтарын шынайылық бейнесінің логикалық формасы ретінде сезімдік қабылдауға қол жетпейді. Оларды абстрактілі ойлау, әлеуметтік процестестердегі шығатын тенденциялар мен өзара тәуелділіктің көріністеріне талдау мен синтез операцияларын қолдану негізінде ғана ұғыну мүмкін. Әлеуметтік жұмыстың пәнаралық, интегративті сипаты, эмпирикалық материалдың, жекелік бақылаулардың тәжірибелік мәліметтері мен нәтижелерінің көп санын статистикалық өңдеу қажеттілігі – мұның барлығы заңдылықтарды шығару мен тұжырымдауды күрделендіреді. Шынайы әлеуметтік процестерді тану дамыған, зерттеу процедураларын жетілдіре және олардың теоретикалық талдауын тереңдеткен сайын әлеуметтік жұмыс заңдылықтар жүйесі де трансформацияға ұшырайды, объективті шынайылықты нақты бейнелеуге жақындай түседі.

Негізгі заңдылық ретінде мемлекеттің әлеуметтік саясаты мен қоғамдағы әлеуметтік жұмыстың мазмұнының өзара байланысын бөліп айтуға болады. Шынында, әлеуметтік жұмыстың арнайы кәсіби қызмет ретінде шығу фактісі әлеуметтік саясаттың тұрғындардың үлкен топтар, кластар, страттардан ауыр өмірлік жағдайға түскен индивидке, жанұяға көмек көрсетуге

қайта бағытталумен байланысты болды. Осымен байланысты әлеуметтік даму мақсаттары мен әлеуметтік жұмыстың даму деңгейі арасындағы өзара байланысы заңды. Дегенмен, бұл аталған мақсаттар іргелі мемлекеттік құжаттарда, теоретиктер мен эксперттердің еңбектерінде едәуір түсініксіз белгіленсе де, әлеуметтік қызметтерді талдау мұндай дамудың бағытталуы туралы қорытынды шығаруға болады. Соның ішінде, әлеуметтік қызмет көрсетудің басымдықтарының белгілі бір өзгеруі, ол бірінші кезекте мүгедектер мен қарттарға көмек көрсету бойынша қызмет ретінде басталған, ал соңғы кезде қараусыз қалған және бейімделмеген балалар мен жасөспірімдерге, қауіп тобындағы отбасылар, өмірлік қиындықтарды өткеріп жатқан басқа халық категорияларына көмек көрсету жүйесі ретіндегі дамуы әлеуметтік проблемаларға мезеттік әрекет етуге қызығуды жоюдың бастау алуы, әлеуметтік даму мақсаттарының болашағын көру нышандарының пайда болуы туралы айтады.

Жоғарыда айтылғандай, әлеуметтік жұмыста маман және клиент басқарушылық қарым-қатынасы мен өзара әрекетін бөлуге болады. Сәйкесінше, талдауға әлеуметтік жұмыстың өзіне тән заңдылықтары бар екі деңгейі талдауға жатады: ұйымдыстыру-басқарушылық және тікелей байланыстық.

Федералды, аймақтық және муниципалды деңгейлердегі белгілі бір өкілеттілікке, белгіленген құқықтар мен міндеттерге ие, ұйымдасып рәсімделген мамандар тобының жиынтығын құрайтын тұрғындарды әлеуметтік қорғау жүйесінің басқару элементтері үшін қызмет келесі заңдылықтармен айқындалады: тиімді әлеуметтік қорғаудың әлеуметтік басқару органдар және әлеуметтік қызмет көрсету мекемелер жүйесінің құрылымдық толықтығы мен аяқталғандығының байланыстылығы; әлеуметтік жұмыстың нәтижелілігінің мемлекеттік басқару органдар кадрлық корпусының санасының әлеуметтік бағдары мен қызметіне байланыстылығы; әлеуметтік жұмыс пен тұрғындарды әлеуметтік қорғау жақын және көпмерзімді мақсаттарының қайшылықсыздығы арасындағы өзара байланыстылығы және т.б.

Әлеуметтік жұмыс мақсаттарының тікелей байланыс деңгейіндегі тиімді іске асырылуы мынадай секілді факторларға байланысты болады (заңдылықтар): әлеуметтік жұмыскер мен клиенттің өзара әрекетіндегі соңғы нәтижеге ортақ мүдделі болуы; әлеуметтік жұмыскердің клиентке әсерінің тұтастығы мен кешенділігі; әлеуметтік жұмыскер маманының өкілеттік пен

жауапкершілігінің сәйкестігі; әлеуметтік жұмыс маманы мен әлеуметтік қызмет клиентінің даму деңгейлерінің сәйкестігі және т.б.

Әлеуметтік көмек көрсетудегі қызмет әлемдік және отандық тәжірибесі көрсеткендей, әлеуметтік жұмыс заңдылықтары жоғарыда көрсетілгені де, айтылмағаны да объективті сипатқа ие және өзін адамдардың ерігі мен ниетіне, оларды мамандардың білу-білмеуіне тәуелсіз көрсетеді. Әлеуметтік қызмет немесе әлеуметтік басқару қызметкерлері әртүрлі себептер күшіне байланысты бұл заңдылықтардың болуын ескермеуі мүмкін, дегенмен бұл олардың әрекеті мен әсерін жоймайды. Әлеуметтік жүйелендірудің объективті факторларын ескермеуден туындаған кері салдарды болдырмау әрқашан да тапшы болған қосымша күш, уақыт пен ресурстарды қажет етеді. Міне сондықтан, әлеуметтік жұмыс маманы өзінің тәжірибелік әрекетінде оның заң-

дылықтарын терең және толық ескерген сайын нәтижелері тиімдірек болады.

Бірақ ескеретін жайт, заңдылықтарды теориялық білу өзімен-өзі әлеуметтік жұмыс маманының күнделікті тәжірибесінде жүйелі қолдануына кепіл болмайды. Маман-практик кез келген нақты оқиғада әлеуметтік жағдаяттың толық теориялық анализ жасай алмайды, өзінің әрекетін мақсатты түрде әлеуметтік шынайылықтың тұрақты байланыстары мен заңдылықтарымен арақатынастылығын белгілеуі, өзінің клиентпен қарым-қатынасы жөнінде рефлекстеуге мүмкіндік болмайды. Сондықтан тәжірибеде көбіне, бірінші кезекте ашылған заңдылықтар негізіндегі және әлеуметтік жұмыскерге қойылатын белгілі бір талаптар тізімін білдіретін ғылым және тәжірибемен қалыптастырылған клиенттердің типтік проблемаларынан шешім шығарады.

Әдебиеттер

- 1 Губанов В.А., Захаров В.В., Коваленко А.Н. Введение в системный анализ. – Л., 1988.
- 2 Гиг Дж. Ван. Прикладная общая теория систем / Пер. с англ. – М.: Миф, 1981, 336 с.
- 3 Берталанфи Людвиг фон. Общая теория систем – критический обзор // Исследование но общей теории систем: – Сб. переводов. – М., 1969.
- 4 Панов А.М. Социальная работа как наука, вид профессиональной деятельности и специальность в системе высшего образования // Российский журнал социальной работы, 1995. №1.
- 5 Социальная работа. Вып. 1-10/Под ред. И.А. Зимней . – М., 1992-1994.
- 6 Социальная работа: учебно-справочное пособие. – М., 1997.
- 7 Теория и методика социальной работы, В 2 т. / под ред. И.Г. Зайнышева. – М., 1994.
- 8 Топчий Л.В. Кадровое обеспечение социальных служб: состояние и перспективы развития. – М., 1997.

References

- 1 Gubanov V.A., Zaharov V.V., Kovalenko A.N. Introduction to systems analysis. –Leningrad, 1988
- 2 Gig J.Van. Applied general systems theory. M: World, 1981. p. 336
- 3 Bertalanffy L. An Outline of General System Theory. Critical review M., 1969
- 4 Panov A.M. Social work as a science, the kind of professional and specialized in higher education//Russian Journal of Social Work 1995. №1
- 5 Social work. Issue 1-10 / Edited by Zimnyaya I.A., M., 1992-1994
- 6 Social work: Training and Reference Manual, M., 1997
- 7 Theory and Methods of Social Work. In 2 volumes/ Edited by Zaynysheva I.G. M.: 1994
- 8 Topchiy L.V. Staffing of social services: state and prospects of development. M.: Institute of Social Work. 1997

Сарсенова Ә.Б.,
Маульшариф М.

Өңірлік еңбек нарығы мен жұмысбастылық ерекшеліктері: Алматы облысы мысалында

Мақалада статистикалық мәліметтер негізінде Алматы облысы мысалындағы өңірлік еңбек нарығы мен жұмысбастылықтың даму ерекшеліктері талданады. Авторлар өз зерттеулерінеде қазіргі қазақстандық қоғамның даму ерекшеліктерін талдау өңірлердің әлеуметтік-экономикалық модернизациясын, сонымен бірге, еңбек нарығын зерттеу контекстінде жүргізілуі қажет деп түйіндейді. Басты зерттеу назары жұмысбастылық сияқты еңбек нарығының негізін құраушы аспектіге жасалады. Сонымен қатар, өңір бойынша кедейшіліктің статистикасы мен сараптауына басты көңіл бөлінеді.

Өңірлік еңбек нарығы мен жұмысбастылық статистикасын талдай келе, өңірде оңды динамикамен қатар, еңбек нарығы саласында күрделі мәселелер де кездесетіні туралы тұжырым жасалды. Олардың ішінде тиімсіз жұмысбастылық пен еңбек ресурстарын пайдалану, өсіп келе жатқан құрылымдық жұмыссыздық, жұмыс орындарының төмен сапасы, өзбетінше жұмысбасты халықтың жоғары үлесі, адами капиталдың құнсыздануы. Авторлар, сонымен қатар, өңірдегі жұмысбастылық саласындағы статистиканы жетілдіру мәселесіне назар аударады.

Түйін сөздер: еңбек нарығы, жұмысбастылық, өңірлік жұмысбастылық, жұмыссыздық, экономикалық тұрғыдан белсенді адам.

Sarsenova A.B.,
Maulsharif M.

Regional features of the labor market and employment: the case of the Almaty region

In the article on the basis of statistical analyzes the characteristics of the regional labor market and employment on the example of Almaty region. In their study, the authors proceed from the assumption that the analysis of the specificity of modern Kazakhstan society should be conducted in the context of the study of the socio-economic modernization of the region, in particular the labor market. The main research focus is on such a fundamental aspect of the labor market as employment. Also, considerable attention is paid to the statistics and analysis of poverty in the region.

Analysis of the statistics of the regional labor market and employment suggests that the region is characterized by positive dynamics, along with serious problems in the workplace. Among them: the inefficient use of time and human resources, increasing structural unemployment, low quality jobs, a higher proportion of self-employed, the depreciation of human capital.

The authors also drew attention to the problem of improving statistics on employment in the region. For many key indicators, determined by the situation on the labor market, statistics are not available.

Key words: labor market, employment, regional employment, unemployment, economically active population.

Сарсенова А.Б.,
Маульшариф М.

Региональные особенности рынка труда и занятости: на примере Алматинской области

В статье на основе статистических данных анализируются особенности развития регионального рынка труда и занятости на примере Алматинской области. В своем исследовании авторы исходят из того положения, что анализ специфики развития современного казахстанского общества должен проводиться в контексте изучения социально-экономической модернизации регионов, в частности рынка труда. Основной исследовательский акцент делается на таком основополагающем аспекте рынка труда, как занятость населения. Также значительное внимание уделяется к статистике и анализу бедности по региону.

Анализ статистики регионального рынка труда и занятости позволяет сделать вывод о том, что регион характеризуется наряду с положительной динамикой с серьезными проблемами в сфере труда. Авторы также обратили внимание на проблему совершенствования статистики в области занятости региона. По многим важнейшим показателям, определяющим ситуацию на рынке труда, статистические данные отсутствуют. Отсутствие достоверных прогнозов по рынку труда и рабочей силе по всем основным количественным и качественным параметрам делает статистический анализ не полным.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, региональная занятость, безработица, экономически активное население.

**ӨҢІРЛІК ЕҢБЕК
НАРЫҒЫ МЕН ЖҰМЫС-
БАСТЫЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ:
АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ
МЫСАЛЫНДА**

Халықтың жұмысбастылық, жұмыссыздық және еңбек ресурстарының мобильділік мәселесі әр уақытта ғылыми, қоғамдық, саяси қызметтердің, ұйымдардың өзекті тақырыбы болып табылады.

Қазақстанның өңірлік еңбек нарығын қарастырмас бұрын, ең алдымен, біздің ойымызша еңбек нарығы, жұмысбастылық, жұмыссыздық категорияларына қатысты әлеуметтік-экономикалық теорияларды қарастыру қажет.

Еңбек нарығына қатысты ХЕҰ берген анықтама көптеген шетелдік және отандық ғылымдарда кеңінен қолданылады. Ғалымдардың көзқарасы бойынша, еңбек нарығы – жалақы және еңбек шарты жағдайына қатысты кәсіпкерлер мен жұмысшылардың біріге келіссөз жүргізетін сала. Аталмыш анықтама еңбек қатынасы мен еңбекті бағалау механизміне бағытталған. Ал, кейбір қазақстандық мамандардың зерттеуінде еңбек нарығы жұмысбастылықты реттеудің әдісі және нарықтық экономиканың қалыптасуының алғышарты мен басты құрамдас бөлігі ретінде анықталады. Енді біреулері «еңбек нарығы» ұғымы әсіресе, нақты аймақ, сала бойынша төленетін жұмысбастылықтың саласымен сипатталады деп есептейді [1].

Ғылыми әдебиеттерге шолу еңбек нарығы сияқты күрделі және көпқырлы феноменді талқылауда амал-тәсілдердің кең спектрі бар екенін көрсетті. Қазіргі заманғы зерттеушілер еңбек нарығы мәселесі туралы көптүрлі көзқарастарды қорытып, оның басты аспектілерінің бірі еңбек нарығы мен жұмысбастылық механизмін зерттеу бойынша бірнеше концепцияларға сілтеу жасайды. Олар: классикалық, неоклассикалық, кейнсиандық және монетаристік [2, 5].

Жалпы еңбек нарығы, еңбек қатынасы, жұмысбастылық теориясын түсіндіруге талпыныс жасап, еңбек нарығының, еңбек қатынасының классикалық бағытын қалыптастырғандар А. Смит [3], Д. Рикардо [4], Ж.Б. Сэя, К. Маркс [5] болды. А. Смит пен Д. Рикардо еңбек нарығына тепе-теңдікке ұмтылу қасиеті тән, ал оған толық жұмысбастылық арқылы қолжетуге болады деп тұжырымдайды.

Неоклассикалық теорияның өкілдері А. Маршалл [6, 120], Дж.Б. Кларк және т.б. егер еңбек нарығында тепе-теңдік болса, жұмыссыздық мүмкін емес деп түсіндіреді. Жұмыссыздықтың

себебі төмен жалақы салдарынан жұмысшылардың қызметтен бас тартуы болып табылады.

Кенсиандық теория бойынша экономикада толық жұмысбастылыққа кепілдік беретін ешқандай механизм жоқ, толық жұмысбастылық ол кездейсоқтылық. Дж. Кейнс бойынша толық жұмысбастылыққа еңбек нарығын реттеуші ролін атқаратын мемлекет араласқанда ғана жұмыссыздықты жоюға болады [7, 368].

Монетаристік концепция өкілдері нарықтық шаруашылық тұрақтылыққа ұмтылады деп, олар кенсиандық теорияға қарсы шығып, яғни мемлекеттік араласу шаруашылық дамудың қалыпты жолын бұзуға әкеледі деген пікірді ұстанады [8, 125].

Қазіргі қазақстандық жағдайға келетін болсақ, Елбасы өзінің кезекті «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауының бірінші бағытында – Қазақстандықтардың жұмысбастылық мәселесіне назар аударып, жаңа жұмыс орындарын ашу, ауылдық жерлерде кәсіпорындарды дамыту, еңбек ресурстарының мобильділігін арттыру мәселелеріне тоқталып өтеді. Президент өңірлердің өзектілік мәселесін көтере отырып: «Қуатты Қазақстан дегеніміз – бұл ең әуелі өңірлердің қуаттылығы болып саналады» деп атап өтеді [9]. Елбасы өңірлерді дамытуға, қуатты өңірлерге азаматтардың қоныс аударуына мемлекеттің көмек беруі аса қажет, елдің әлеуметтік-экономикалық болашағы өңірлерді дамытуда жатқанында екенін түсіндіреді.

Өңірлердің табысты өзгеруіне жағдай жасайтын басты факторлардың бірі – ол тұрғындардың жұмысбастылығы. Біз қарастырып отырған Алматы облысының жұмысбастылық пен еңбек нарығының табиғатына тоқталмас бұрын, «жұмысбастылық» (кейде жұмыспен қамту деп те атайды) деген ұғымды анықтап алудан бастаған дұрыс болады. Экономикалық ұстаным көзқарасы тұрғысынан жұмысбастылық - нақты адамдардың жеке және қоғамдық қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты заңға қайшы келмейтін әрекеті, ол жұмыс істейтіндерге жалақы немесе еңбек табысын әкеледі, сондай-ақ ол еңбек нарығындағы жұмыс күшінің сұранысы мен ұсынысының сандық және сапалық баланстылығы дәрежесінің көрініс ретінде пайда болатын әлеуметтік-экономикалық қатынастары [10, 74]. деп анықтама береді. Ал Қазақстан Республикасының «Халықты жұмыспен қамту туралы» Заңында былай жазылған: «жұмыспен қамтылу дегеніміз – жеке қажеттіліктерді қанағаттандыруға байланысты және (немесе) табыс немесе кіріс әкелетін еңбек қызметі» деп түсіндіреді.

[11]. Осыдан, жұмысбастылық тұрғын халыққа кірістің жоғары деңгейін қамтамасыз етіп, адами потенциалды дамытады деген пікірге келеміз.

Қазақстанда еңбек нарығы салалық және өңірлік болып қалыптасқан. Салалық еңбек нарығы нақты кәсіби ұсыныстар мен сұраныстарды, ал өңірлік еңбек нарығы, ең алдымен, Республиканың субъектілерін (аудан, ауыл) білдіреді. Республиканың бұндай субъектілерінің еңбек нарығы, соның ішінде халықтың жұмысбастылық саласындағы мәселелерді аймақтық саясат жүзеге асырады. Себебі, аймақтық саясат әлеуметтік-экономикалық дамудың ұлттық стратегиясының құрамдас бөлігі болып табылады. «Мемлекеттің аймақтық саясаты – елдің экономикалық, әлеуметтік және саяси дамуын кеңістіктік, аймақтық аспектіде басқару жөнінде әрекет саласы, яғни мемлекет пен аудандар арасындағы, сондай-ақ аудандардың бір-бірімен өзара қатынастырымен байланысты» деп ҚР Үкіметі, сонау 2000 жылдардың басында аймақтық саясат проблемасына назар аударған [12, 189-190].

Алматы облысының еңбек нарығы күрделі көп деңгейлі аумақтық жүйе ретінде көптеген экономикалық, демографиялық, әлеуметтік, институционалды, табиғи құбылыстар мен үрдістермен тығыз өзара қарым-қатынаспен қалыптасып, қызмет етеді.

Қазіргі кезде Алматы облысы жоғары еңбек потенциалымен сипатталады. Облыстың еңбек нарығының әлеуметтік факторының қалыптасуына кадрлар дайындау жүйесі мен онымен негізделген білікті-кәсіби деңгей, халықтың жалпы мәдени деңгейі, әлеуметтік құрылымның дамуы, халықтың еңбекке қатынасының аймақтық және әлеуметтік менталитеті кіреді. Бірақ солардың ішіндегі ең бастысы тарихи қалыптасқан халықтың өмір сүру салты мен деңгейі болып табылады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Қазақстанның барлық өңірлеріндегі сияқты экономикалық реформаның салдарынан Алматы облысы халқының едәуір бөліктерінде өмір сүру деңгейі төмендеді. Дағдарыстық құбылыстың салдарынан 2008 жылдың аяғында облыста халықтың жұмысбастылық саласында жағымсыз тенденция байқалды. Бұл динамика жұмыссыздар санын 2009 ж. 56,3-ға дейін өсуге алып келді.

Жұмысбастылық стратегиясын шешу үшін өңірде 2009 жылы дағдарысқа қарсы нақты шаралар жасалынды. «Жол картасы» бағдарламасын жүзеге асыру бойынша аймақтық шаралар жоспары әзірленді. Жалпы, 2009 ж. «Жол картасы» бағдарламасын жүзеге асыру барысында 19847 жұмыс орындарын ашуға мүмкіндік бе-

ріп, 19847 жұмыссыздар жұмысқа орналасты. Облыстың даму динамикасын төменде қарастыратын боламыз.

Облыс еңбек нарығындағы қызмет ету субъектісі ретінде еңбек ресурстарының өзі емес, тек экономикалық тұрғыдан белсенді халық болып табылды. Экономикалық белсенді халық – статистикалық бақылаудың есепті мерзімінде материалдық құндылықтар мен қызмет көрсетулерді өндіру үшін өздерінің еңбектерін ұсынатын адамдар. Осындай халықтың қатарына қатардағы ха-

лық, сондай-ақ қарулы күштерде қызмет атқарып жатқан адамдар да кіреді және ол екі құрамдас бөліктерден тұрады: жұмыспен қамтылғандар мен жұмыссыздар. Ал экономикалық белсенді емес халыққа жасына қатыссыз жұмыспен қамтылғандардың және жұмыссыздардың санына кірмейтін барлық адамдар жатады (үй шаруасындағы әйелдер, жұмыс істемейтін мүгедектер, еңбекке қабілетті жастағы оқушылар мен студенттер, жұмыс істемейтін және жұмыс іздемейтіндер, жұмыс істемейтін зейнеткерлер және өзгелер) [10,74].

1 кесте – Еңбек рыногының негізгі индикаторлары

жылдар	Еңбек ресурстары					
	Экономикалық тұрғыдан белсенді емес халық (мың адам)	Экономикалық тұрғыдан белсенді халық				
		Олардың ішінде:				
		Жұмыссыздар	Жұмысбасты			
			Жалдамалы жұмысшылар	Өзбетінше жұмысбасты халық		
2001	349,5	733,3	75,0	658,3	335,0	323,3
2002	321,1	761,2	70,4	690,8	368,4	322,4
2003	338,5	789,7	68,0	721,7	392,0	329,8
2004	365,0	798,7	62,3	736,4	415,4	321,0
2005	381,7	804,1	59,0	745,1	414,5	330,6
2006	386,2	816,1	57,8	758,3	426,1	332,2
2007	388,0	834,1	55,9	778,2	441,3	336,9
2008	387,4	854,2	54,7	799,5	462,1	337,4
2009	395,3	863,4	56,3	807,0	467,0	340,1
2010	384,3	893,3	50,2	843,1	477,6	365,5
2011	387,2	947,0	47,9	899,1	502,3	396,8

Дерек көз: ҚР Статистика жөніндегі Агенттігі

1-диаграмма

■ жұмыссыздар ■ жұмысбастылар

2-диаграмма

1-кестеден байқап отырғанымыздай, 2001-2011 жылдары еңбек нарығындағы бірқалыпты, тұрақты дамуын облыстың экономикалық тұрғыдан белсенді халық санының өсуін байқаймыз. 2001 ж. – 733,3 мың адам және 2011 ж. – 947,0 мың адам. 2001 жылмен салыстырғанда ол 8,3 %-ға өсті. Соған қоса жұмысбасты халық саны 213,7 мың адамға өсті және 899,1 мың адамды құрады, ал 2001 жылмен салыстырғанда жұмыссыздар саны 27,1 мың адамға төмендеп, 2011 жылы 47,9 мың адамды құрады. 2001 жылы жұмысбасты халық деңгейі 92,7% , ал 2011 жылы 95,5% құрады, ал жұмыссыздық деңгейі 2001 жылы 7,3%, 2011 жылы 5,5% құрады, демек, жұмысбастылық өсіп, жұмыссыздық деңгейі төмендеді. Экономикалық тұрғыдан белсенді емес халық 387,2 мың адамды құрады. 10 жыл ішінде 2001-2011 жылдар аралығында жұмысбасты халық саны 90%-дан 95%-ға дейін өсіп, ал жұмыссыз адамдар саны 10%-дан 5%-ға дейін төмендеді.

Жұмысбасты халықтың құрылым динамикасы жалдамалы жұмысшылар санының өсуімен және өзбетінше жұмысбасты халықтың қысқаруымен сипатталады. Халықтың жұмысбастылық санының ішінде жалдамалы жұмысшылардың тұрақты өсуін 2-ші диаграммадан байқауға болады. Мысалы, 1-кестеде келтірілгендей, жалдамалы жұмысшылар 2001 ж. – 335,0 мың адам, 2011 ж.- 502,3 мың адамды құрады. Өз бетінше жұмысбасты тұрғындар саны азайды - 2001 ж. – 323,3 мың адам, 2011 ж.- 396,8 мың адам. Халықтың жалдамалы жұмысшылар мен өз бетінше жұмысбасты бөлігінің жалпы жұмысбастылық санының динамикасы төмендегідей көрінеді: 2001 ж. – 50,8 %, ал 2011 ж.- 55,8 % өскенін; өзбетінше жұмысбасты халықтың динамикасы: 2001 ж. – 49,1 %, ал 2011 ж.- 43,8 %. төмендегенін байқаймыз. Сонымен, өз бетінше жұмысбасты

халықтың үлесі жұмысбасты халық санына қарағанда 2001 ж. 49,1 %-дан 2011 ж. 43,8 %-ға дейін төмендеді. Алайда ол әлі де төмендету бойынша шараларды қолдануды талап етеді.

Өзбетінше жұмыспен қамтылған 276,9 мың тұрғын адам немесе 81,4% ауылдық жерлерде тұрады; 60% жеке шаруашылықпен айналысады; 30% индивидуалды негізде жұмыс істейді; 10% шағын бизнес кәсіпорындарда қызмет етеді. Өзбетінше жұмысбасты халықтың жоғары деңгейі ауылдық жерлерге тиесілі және 2010 жылдың 1 қаңтарына сәйкес 44,6% немесе 276,9 мың адамды құрап отыр. Ауылдық жерлердегі 44,0 мың адам жұмыссыздар қатарына жатып, жұмыссыздық деңгейі 6,6% құрады. Сонымен қоса, облыстың ауылдық жерлерінде жеткіліксіз вакантты жұмыс орын мәселесі шешілмей отыр.

Өңірдегі еңбек нарығының мониторингі, ауылдық жерлердегі жұмысқа орналасу мәселесі бірнеше жағдайларға байланысты қиындап отырғанын көрсетеді: ауыл шаруашылық жұмыстарының маусымдығы, жұмыс күшінің артықшылығы, мамандық бойынша жұмыстың жоқшылығы.

Жұмысбасты халықтың негізгі бөлігі ауыл шаруашылығында еңбек етеді – 48,5%, өнеркәсіппен құрылыста – 12,8%, қызмет көрсету саласында – 38,7%. 2005 жылы аталмыш көрсеткіш сәйкесінше 48,6%, 11,3% және 40,1% құрады, яғни өсім жұмысбастылықтың барлық саласында байқалады. Сонымен қатар, қызмет көрсету саласында да жұмысбастылық бөлігі едәуір өсті [13].

Халықтың жұмысбастылық құрылымының өзгеруі жұмыссыздық деңгейінің қысқару үрдісімен анықталады, яғни 2001 жылы 10,2 %-дан 2011 жылы 5,1 %-ға дейін төмендеді және халықтың экономикалық тұрғыдан белсенділік деңгейі өсті (3-диаграмма).

Нәтижелі жұмысбастылықты болдыру және өзбетінше жұмысбасты халық санын төмендету үшін облыста бос жұмыс орындарын белсенді іздеу мен іріктеу, оқыту, жұмыссыздарды қайта даярлау, біліктілігін көтеру қолданылады. Жастар мен әйел адамдарды жұмысқа орналастыру үшін жаңа жұмыс орындарын, вакансиялар жәрмеңкесі өткізіліп отырады. Мысалы, 2010 ж. «Жол картасы» бағдарламасы аясында 14141 жұмыс орындары ашылып, 14418 адам жұмысқа

орналасты, «Жастар практикасы» бағдарламасына 1852 түлектер қатысты [14].

«Жол картасы» бағдарламасы бойынша облыс, аудан, қала әкімдерінен қайта оқытуды қажет ететін мамандықтар тізбесі Алматы облысының жұмысбастылықты үйлестіруші және әлеуметтік бағдарламалар басқармасына ұсынылып отырады. Аталмыш басқарманың мәліметінше, төмендегі кестеде келтірілген мамандықтар 2014 жылы қажет болды. (2-кесте)

2-кесте – Аудан, қала әкімдерімен ұсынылған облыстың еңбек нарығында «Жол картасы» бойынша қажетті кәсіби оқыту мамандықтар тізімі (2014)

№	Мамандықтар атауы	Барлығы	Ақсу	Алақөл	Есекелді	Жамбыл	Іле	Қарасай	Қаратал	Райымбек	Талғар	Ұйғыр	Қапшағай қ.	Талдықорған қ.
	Облыс бойынша барлығы	51	3	3	3	3	10	5	5	1	5	3	5	5
1	Бухгалтер	15					5				5			5
2	Мал дәрігер санитары	3					3							
3	Мектеп тәрбиешісі	2					2							
4	Шаташтараз-модельер	1				1								
5	Тігінші	8		3				5						
6	Аспазшы	18			3	1			5	1		3	5	
7	Ауыл шаруашылығындағы тракторист-машинист	3	3											
8	Электрогазосварщик	1				1								

Алматы облысының жұмысбастылықты үйлестіруші және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының мәліметтері бойынша жұмысбастылық, жұмысқа орналасу жөнінде 2014 жылдың қараша айында 916 адам, соның ішінде – 564 адам уәкілдік органдардың көмегіне жүгінді.

Жұмыссыз есебінде жұмыспен қамту органдарының тіркеуінде 2014 жылдың қараша айының соңына қарай 2160 адам тұрды. 2013 жылдың қараша айына қарағанда ол 342 адамға көп (15,1%) және 2014 жылдың қазан айына қарағанда 856 адамға (24,9%) аз болды [15,63].

Алматы облысының қазіргі экономикалық потенциалы жұмысбасты адамдардың санымен анықталады. Әрине бұл үрдіс экономиканың жандануына байланысты болып отырды, алайда сонымен қатар жұмысбасты халық санын анықтау әдісінің өзгеруі де сөзсіз әсер етті. Бұл үрдіс Алматы облысында да байқалды. Мысалы, ҚР статистика жөніндегі Агенттіктің мәліметі бойынша 2010 жылы бұл өңірде жұмысбасты халық саны 843,1 мың адамды құрады. Соңғы

жылдары облыста жұмысбастылықтың тұрақтылығы сақталуда. Оның басты себебі, жаппай жұмыссыздыққа жол бермейтін ірі кәсіпорындар мен билік органдарының саясаты. Сонымен қоса, ХХ ғасырдың 90-жылдарындағы нарықтық реформаның нәтижесі еңбек нарығына қатысы жоқ аса маңызды категориядағы адамдардың қалыптасуына алып келді. Облыстық статистика қызметі халықтың осындай категориясын нақты есепке алмай, тек «жеке қосалқы шаруашылықпен айналысатын еңбекке қабілетті тұрғындарды; әскери қызметтегілер және т.б.; экономика саласында шұғылданбайтындарды» көрсетеді. Жеке қосалқы шаруашылық бүгінгі күнде халықтың едәуір бөлігі үшін жұмысбастылықтың негізгі түріне айналды. Бұрында ол әсіресе ауыл тұрғындары үшін күнкөрістің қосымша көзі болып саналған.

Алматы облысының әкімшілік аудандарының еңбек нарығының аймақтық ерекшеліктері оның шаруашылық құрылымымен анықталады. Облыстың жұмысбасты халқының басым бөлігі

(70%-ға жуығы) салалық өндіріспен айналысады. Облыстың өндіріс саласындағы жұмысбастылық ең алдымен жетекші салалардың есебінен қалыптасады. Оларға: жұмысбасты халықтың жартысынан астам келетін, өндіріс, ауыл шаруашылығы мен сауда жатады. Республикада жүргізілген экономикалық реформалар облыс-

тың экономика секторының қарқынды дамуына алып келді. Жалпы аймақтық өнім құрылымындағы едәуір бөлікті өнеркәсіп – 19,1%, ауыл шаруашылығы – 18,1%, құрылыс – 10,6%, яғни Алматы облысының салалық дамуының ішінде көшбасшылардың қатарына өнеркәсіп, ауылшаруашылығы, құрылыс жатады (2-кесте).

3-кесте – Жалпы аймақтық өнімнің дамуына салалық өндірістің қосқан үлесі, %

Салалар	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Ауылшаруашылығы	27,8	22,4	18,1	17,5	16,4	18,1
Өнеркәсіп	35,9	26,6	23,9	19,8	20,5	19,1
Құрылыс	8,1	10,4	10,8	8,5	12,0	10,6
Сауда	7,4	7,6	9,0	9,3	9,1	7,3
Көлік және байланыс	13,8	16,0	12,8	11,1	9,5	9,5
Басқа салалар	13,0	17,0	25,4	33,8	32,5	35,4
Қорытынды, жалпы	100	100	100	100	100	100

Дерек көз: 2011-2015 жылдарға арналған Алматы облысының даму бағдарламасынан алынды

Тауарайналым мен қоғамдық тамақтану қызметтерінің едәуір үлес салмағы Қарасай, Іле, Талғар, Еңбекшіқазақ аудандары мен Талдықорған қаласына тиесілі. Алматы қаласының жақын орналасуына орай сауда орталықтары басқа аудандарға қарағанда осы аудандарда едәуір көп қалыптасқан [16,31].

Алматы облысының жұмысбасты халықтың салалық құрылымы оның әр әкімшілік аудандары мен қалалық елді-мекен деңгейі бойынша ерекше болып келеді. Оның басты факторы Қазақстанның мәдени және қаржы орталығы Алматы қаласының жақын орналасуы болып табылады және ол көптеген жеке ерекшеліктерімен сипатталады. Қарастырылып отырған жұмыста облыс (облыс аумағында орналасқан 3 қала: Қапшағай, Текелі, Талдықорған, 16 аудан) еңбек нарығының аймақтық элементтерін 6 типтік топтарға бөлуге болады:

- 1) көпқызметті облыс орталығы – Талдықорған қаласы;
- 2) аграрлық-өнеркәсіптік аудандар: (Еңбекшіқазақ, Іле, Қарасай, Талғар).
- 3) мал шаруашылығы-өнеркәсіптік аудандар: (Райымбек, Қарасай).
- 4) өнеркәсіптік өндіріс аудандар: (Ұйғыр, Ақсу, Коксу, Іле және Талдықорған қ.).
- 5) транспорттық-шекаралық аудандар: (Жаркент қ., Үшарал қ.)
- 6) тауарайналым мен қоғамдық тамақтану қызмет аудандар: (Қарасай, Іле, Талғар, Еңбекшіқазақ аудандары мен Талдықорған қ.).

Сонымен қоса, облыс еңбек нарығында кейбір мәселелер кездеседі. Солардың ішінде маңыз-

дылары мыналар болып табылады: жұмыссыз азаматтардың кәсіби-біліктілік құрылымындағы сәйкессіздік; орта кәсіби, жоғары кәсіби білімдері жоқ азаматтардың едәуір үлесінің болуы; білікті кәсіби мамандардың және инженерлік құрамның жетіспеуі; әсіресе ауылдық жерлердегі дәрігерлер кадрларының тапшылығы; бұқаралық ақпарат құралдары қызметтерінде журналистика және техникалық маманның аздығы; жұмыс күшінің төмен сапасы мен тиімсіз жұмысбастылықтың бар болуы; әсіресе ауылды жерлерде жұмыссыздық әлі де сақталуда; өзбетінше жұмысбастылардың едәуір саны әлі қалып отыруы.

Халықтың жұмысбастылық саласындағы аймақтық саясаттың басты бағыттарын негіздей отырып, облыстық еңбек нарығы деңгейде дамығанымен, толығымен қалыптаспағандығы байқалады. Сол себепті жұмысты тек ресми түрде тіркелген жұмыссыз адамдармен жүргізіп қана қоймай, оның реттелуін кешенді түрде жүзеге асыру қажет. Бұндай аспект аса өзекті әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу негізінде және жұмысбастылық үрдісі мен жұмыссыз тұрғындарды оңтайлы басқарумен құрастырылу қажет. Сондықтан өңірлік саясатқа бірнеше бағыттарды ұсынуды жөн көрдік: 1) мерзімді мониторингтер жүргізу; 3) ауылдық жерлерде шағын және орта бизнесті дамытуға қатысты консультациялық көмектер орталықтарын аша отырып, өзбетінше жұмысбасты халық санын азайту; 4) халықтың экономикалық сауатын жоғарылату мақсатында әртүрлі оқу орталықтарын, жаңа жұмыс орындарын ашу; 5) жұмысбасты халықтың

салалық құрылымындағы диверсификациялау; 6) жас мамандардың жұмысқа орналасу қажеттілігін одан әрі дамытып, жұмысқа орналасу мерзімін қысқарту; 7) жұмысбастылық саласындағы жетістіктер мен проблемалары туралы жұртшылықты ақпараттандыру, сұранысқа ие мамандықтарға үгіт-насихат жүргізу; 8) еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес даярлау, қайта даярлау, кәсіби оқыту жүйесін дамыту; 9) демобилизациядан кейінгі әскери қызметкерлерді жұмысқа

орналасуға көмек көрсету; 10) жұмыс берушілер есебінен кадрларды дайындау, қайта даярлау мен өндіріс ішілік білім беруді дамытуда көмек беру; 11) өңірдегі жұмысбастылықтың қажеттілігі және т.б. оқтын-оқтын ғылыми негізделген зерттеулер жүргізу, аймақтың даму саясатында зерттеу нәтижелерін кеңінен қолдану. Бұл бағыттар аудандық және қалалық еңбек нарығы деңгейінде барлық негізгі процестерді дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Абжатов А.К. Методологическая характеристика основных элементов рынка труда. // Вестник Академии наук РК. №5. 2014. – С.150-157.
- 2 Агабекян Р.Л., Авагян Г.Л. Современные теории занятости. –М., 2001.-С.5.
- 3 Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. В 2 т. – М., Наука, Т.1, 570 с., 1993.
- 4 Риккардо Д. Сочинения. – М., 1961. – С.-8.,
- 5 Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Собр. соч., – М., Политиздат, т.23, 1954-1981. – С.180,
- 6 Маршалл А. Принципы экономической науки. В 2 т. – М., Прогресс, т.2, – С.120, 1993.
- 7 Павленков В.А. Рынок труда. Занятость. Безработица: учебник. – М., МГУ, 368 с., 2004.
- 8 Фридмен М., Хайек Ф. О свободе. Минск, Полидак-референдум, 125. – С., 1990.
- 9 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы. «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» // Егемен Қазақстан. 2012 жылғы 28 қаңтар.
- 10 Қазақстандағы адам дамуы. – Алматы: 2004. – 74 б.
- 11 Халықты жұмыспен қамту туралы Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы N 149 Заңы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000149_
- 12 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002-2004 жж. Бағдарламасы. 189-190 б.
- 13 Национальный аналитический центр. – Электронды ресурс. – Қолжетімді ресурс. <http://www.nac.gov.kz/news/analytics/analytical-note.php>.
- 14 <http://www.almoblsobes.kz/index>
- 15 Алматы облысының статистика департаменті. – Алматы облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы. 2014 ж. қаңтар-қараша. 63 б.
- 16 Программа развития Алматинской области на 2011-2015 годы. – Талдыкорган, 2011. 153б.

References

- 1 Abzhatova AK Methodological description of the main elements of the labor market. // Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. №5.2014. – P.150-157.
- 2 Aghabekian RL, GL Avagyan Modern theories of employment. – М., 2001.-p.5.
- 3 A. Smith, The Wealth of Nations. In 2 v. М., Science, Vol.1, 570 pp., 1993.
- 4 Ricardo D. Writing.-M., 1961.-p.-8.,
- 5 Marx, Engels. Capital. Coll. cit., М., Politizdat, t.23, 1954-1981., p.180,
- 6 Marshall A. Principles of economics. In 2 v. М., Progress, Vol.2, p.120, 1993.
- 7 Pavlenkov VA Labor market. Employment. Unemployment. Textbook. Moscow, Moscow State University, 368 pp., 2004.
- 8 M. Friedman, Hayek F. On Freedom. Minsk, Polidak-referendum, p.125, 1990.
- 9 Address by the President of the Republic of Kazakhstan «Socio-economic modernization - main direction of the country,» Kazakhstanskaya Pravda. 2012, January 28
- 10 Human development in Kazakhstan. A .: 2004, p.74.
- 11 The Law on Employment of the Republic of Kazakhstan. Number 149 of January 23, 2001 http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000149_
- 12 The Government of the Republic of Kazakhstan for 2000-2004 . P.189-190.
- 13 National Analytical Center-Elektronny resurs.-Kolzhetimdi resource. <http://www.nac.gov.kz/news/analytics/analytical-note.php>
- 14 <http://www.almoblsobes.kz/index>
- 15 The Department of statistics of Almaty region. Socio-economic development of Almaty oblastidamuy. 2014 January-November. p.63.
- 16 The program of the Almaty region in 2011-2015. Taldykorgan, 2011. p.153.

Тимурқызы А., Бегалиева Н.У.

**Психология ғылымында
эмоция ұғымының
қарастырылуы**

Мақалада психология ғылымындағы эмоция мен сезімдердің теориялық негіздерін ашып, физиологиялық астарына талдау жасалған. Сонымен қатар жеке тұлғаның сезімі мен эмоцияларының дамуы қарастырылған. Өмірлік деректердің қасиеттері мен ерекшеліктерінің көп қырлылығы, толыққандылығы айқын көрінген құбылыстар аса күрделі қатынасты туындатады. Оларға деген қатынастар қуаныш, қайғы, ұнату, елемей, ашу-ыза, мақтаныш, ұят, қорқыныш сияқты күрделі сезімдік толқулар түрінде көрініс береді. Аталған толқулардың бәрі сезімдер немесе эмоцияларды білдіреді.

Эмоциялар адамның белгілі бір затқа бағытталған қажеттіліктерін сипаттайды. Эволюция үдерісінде эмоционалды түйсінүлер мен күйлер өмірлік үдерістерді оңтайлы шекарасында қолдаудың құралы ретінде биологиялық тұрғыда бекіді. Олардың ағза үшін әсері белгілі бір факторлардың бұзушы сипаты арқылы байқалады. Осылайша, эмоциялар адамның ағзасы мен іс-әрекетінің функционалды күйін реттейтін негізгі бір бөлігі болып табылады. Алайда, біздің екі ұғымды қолданатынымызға назар аудару қажет: «сезімдер» және «эмоциялар». Бұл ұғымдар қаншалықты ұқсас? Аталған ұғымдар бір-бірінен туындамай ма?

Түйін сөздер: эмоция, эмоциялық күйлер, фрустрация, мазасыздану, аффект, сезімдер.

Timurkyzy A., Begaliev N.U.

**Consideration of the concept
emotion in psychology**

The article discusses the theoretical basis of psychological sciences such as emotions and feelings, and analysis of physiological nature. And also discusses the development of feelings and emotions of the individual.

Various difficulties and feature versatility life paths are not rare breeds of ordinary situations complicated relationship. They appear in the form of complex sensory excitement such as joy, sadness, sympathy, neglect, anger, pride, shame, and fear. Above said all the excitement related to feelings and emotions.

Emotions describe a person's need for a particular object. In the evolution of vospriyatie emotions affect the body and human activity. Their effect on the body is revealed through violation of factors. This way, emotion is a part that is responsible for the daily human body and the functional state of the action.

However, we must use carefully these two concepts: the «feeling» and «emotions.» No close their meanings are? Are these concepts generated from each other?

Emotions are subjective human responses to external and internal stimuli, reflecting their experience in the form of personal significance for the subject and manifest themselves in the forms of pleasure or displeasure.

Key words: emotion , emotional condition, disorder , anxiety , affect, feelings.

Тимурқызы А., Бегалиева Н.У.

**Понятие эмоции
в психологии**

В статье рассматриваются теоретические основы психологических наук таких как, эмоций и чувства, и анализ физиологического характера. А также, рассматривается развитие чувств и эмоции у индивида. Разные трудности и особенность многогранности жизненных путей не редко порождает из обычной ситуаций сложные отношения. Они проявляются в виде сложных чувственных волнения таких как, радость ,печаль, симпатия, игнорирование, гнев, гордость, стыд, страх. Выше сказанные все волнения относятся к чувствам и эмоциям.

Эмоции описывают потребность человека к конкретному объекту. В процессе эволюции восприятие эмоции влияет на организм и деятельность человека. Их влияние на организм выявляется через нарушение факторов. Таким образом, эмоция является частью которая отвечает за распорядок человеческого организма и состояние функциональных действий.

Однако, мы должны внимательно использовать эти два понятия: «чувства» и «эмоции». Насколько они близки по смыслу? Не порождаются ли эти понятия друг от друга?

Эмоции — это субъективные реакции человека на воздействия внешних и внутренних раздражителей, отражающие в форме переживаний их личную значимость для субъекта и проявляющиеся в виде удовольствия или неудовольствия.

Ключевые слова: эмоция, эмоциональные состояния , расстройств , тревога , аффект, чувства.

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДА ЭМОЦИЯ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАРАСТЫРЫЛУЫ

Кіріспе

Эмоция қазіргі теорияларда білімнің маңызды түрі ретінде қарастырылады. Эмоция психологиясы психологияның белгілі аймағы болып табылады. Қазіргі эмоция психологиясында «эмоция» түсінігінің түрлі анықтамалары кездеседі. Бірақ, барлық теоретик-психологтардың тәжірибелі тұрғыдан сай келуі осы «эмоция» түсінігінің жалпы қабылдаған анықтама-сының жоқтығында. Сондықтан да «эмоция» категориясы мамандар тарапынан үлкен қызығушылықты туғызып отыр.

Біздің күнделікті өмірде кезігетін жағдайлар, бойымызда оларға деген белгілі қатынасты туындатады. Бір объектілер және құбылыстар бізде ұнатуды, керісінше, екіншілері жек көруді туындатады. Бір құбылыстар қызығушылық пен құштарлықтың пайда болуына ықпал ететін болса, екіншілері – бейтараптылықты туындатады. Түйсіктер арқылы, мысалы, түс, иістер арқылы алынатын заттардың жекеленген қасиеттері бізді бейжай қалдырмайды. Оларды түйсіну арқылы біз қанағаттану немесе қанағаттанбау сезімін бастан кешіреміз, кейде айқын көрінетін немесе біршама білінер-білінбес сезімдерді басымыздан өткереміз. Бұл заттардың жекеленген сапаларына біздің қатынасымызды сипаттайтын түйсіктердің өзіндік бояуы, түйсіктердің сезімдік бояуы (реңі) деп аталады.

Эмоциялар адамның белгілі бір затқа бағытталған қажеттіліктерін сипаттайды. Эволюция үдерісінде эмоционалды түйсінулер мен күйлер өмірлік үдерістерді оңтайлы шекарасында қолдаудың құралы ретінде биологиялық тұрғыда бекіді. Олардың ағза үшін мәні белгілі бір факторлардың бұзушы сипаты туралы ескертуде байқалады. Осылайша, эмоциялар адамның ағзасы мен іс-әрекетінің функционалды күйін реттеудің негізгі тетіктерінің бірі болып табылады.

Алайда, біздің екі ұғымды қолданатынымызға назар аудару қажет: «сезімдер» және «эмоциялар». Бұл ұғымдар қаншалықты ұқсас? Аталған ұғымдар бір-бірінен туындамай ма?

Эмоциялар – бұл аса кең ұғым, сезімдер эмоционалды күйлердің белгілі бір көрінісін білдіреді. Күнделікті өмірде эмоция деп, біз әдетте адамның алуан түрлі реакцияларын – ынтызарлықтың буырқанған күйінен көңіл-күйдің нәзік тербелістеріне дейінгі реакцияларды атаймыз. Психологияда эмоция деп, адамның өмір сүруіне арналған ішкі және сыртқы жағдаят

тарды бағалауды және тұлғалық маңыздылықты көрсететін, толғаныстар түрінде жүзеге асатын психикалық процестер аталады. Нәтижесінде, эмоцияның аса маңызды сипаттамасы ретінде олардың субъективтілігі алынады.

Эмоциялар арқылы адам өзінің заттарға деген қажеттіліктерін саналы ұғынады. Кез келген эмоция жағымды немесе жағымсыз болуы себепті, адам қойылған мақсатқа жету туралы тұжырым жасай алады. Мысалы, жағымды эмоция әрдайым қаланған нәтижеге жетумен байланысты болса, ал жағымсыз эмоция керісінше, қойылған мақсатқа жетудегі сәтсіздіктермен байланысты болады. Осылайша, эмоциялар адамның іс-әрекетін реттеумен тікелей байланысты болады деген тұжырым жасауымызға болады.

Эмоция туралы айтқанда, жас баланың сезімінің дұрыс дамуы жөнінде дала ойшылдарына жүгінгенде әл-Фарабиден бастау алатын «Һауас, иманигүл, жауанмәртлік» хақындағы ойларын басшылыққа аламыз. Әл-Фарабидің осы ойларын Абай өз қара сөздерінде дамытады. Абай қара сөздеріндегі «Һауас» деп аталатын ұғым, адам сезімі және оны дамыту мәселесін қозғайды. 38-қара сөзінде адамның сезімі және ізденіс барысындағы кедергілердің ықпалы туралы терең толғап, сабыр мен сабырсыздық, қиянат пен зорлық, махаббат пен ләззат мәселесін мұсылмандық тұрғыдан аша көрсетеді. Сондай-ақ, Абай қазақ халқының балаға деген қажеттілігі мен оның педагогикалық-психологиялық тұрғыдан дамытудың үйлеспейтін тұстарын сынап көрсетеді (7-10 сөздер) [1].

Оқушыларда сезім мен эмоциялардың жалпы танымдық процестері барысында алатын орны зор екендігі зерттеу жұмысының терең теориялық және тәжірибелік өзектілігін сипаттайды.

Зерттеу мақсаты: – жеке тұлғаның сезім мен эмоцияларының дамуы.

Зерттеу міндеттері:

- Психология ғылымында эмоция мен сезімдердің теориялық негіздерін ашу;
- Эмоция және сезімдер ұғымына сипаттама беру;
- Эмоция және сезімдер физиологиялық астарына талдау жасау;
- Эмоция және сезімдер жеке тұлғаның психологиялық қасиеттері ретінде зерттеу;
- Сезімдерді және эмоцияларды жеке тұлғада қалыптастыру ерекшеліктерін көрсету;
- Оқушылар дамуында сезім және эмоциялардың алатын орнын анықтау;
- Тәжірибелік бөлімде сезімдер және эмоцияларды дамыту және тәрбиелеуге арналған әдіс-тәсілдерді жасау.

Зерттеу болжамы: жеке тұлғаның эмоциялары мен сезімдерін дамыту және тәрбиелеу арқылы жеке тұлғаны қалыптастыру процесі табысты болады.

Зерттеу әдістері: ғылымилық, жүйелілік, талдау.

1. Эмоция туралы зерттеушілердің тұжырымдары

Қазақ дүниетанымының психологиялық қырларына бойлай білген Шәкәрім «Шын бақыттың айнасы» еңбегінде баланың жасөспірім кезіндегі мазасыздануы мен қорқуы, үрейленуі туралы «Ол кезде өзімізден жасы үлкендерден қорқып-қырап, именетұғынымыздың аулақ жүргіміз келетұғынымыздың себебі не еді?» – деп сұрай отырып, мұның да өзекті мәселе екендігін ұғындырады [2].

М. Жұмабаев эмоция, ішкі сезімдер түрлері және олардың жағымды, жағымсыздығы туралы дербес тоқталып айта келіп, осы сезімдерді тәрбиелеу қажеттігіне тоқталады. Бала мазасыздану туралы қорқу сезімін де баса айтады. «Қорқу сезімі – адам жанында бір бақытсыздық күткенде болады», – деп оны терең талдай отырып, «Бала тым қорқақ келеді. Мұның себебі – баланың қиялы тым тірі хәм денесі әлсіз» – деген тұшымды ой айтады. Алдымен, баланың қорықпауына мән беру керектігі, жасында қорқақ болған баланың ерлік істерге бара алмайтындығымен түйіндейді [3].

Нақ осы біздің эмоцияларымыз сол немесе өзге істерді орындауға және шешім қабылдауға итермелейді. Психология ғылымының жас ғылым екендігіне қарамастан, психологиялық білімдер төркіні антикалық философтар мен дәрігерлер еңбектерінен бастау алады. Ежелгі грек философы Платон, философия мен психологиядағы идеалистік бағыт өкілінің пікірінше, эмоциялар жоғары, «интеллектуалды» және төменгі қанағаттануларға бөлінеді [4].

Платонның шәкірті Аристотель «Жан туралы» трактатында 3 түрлі жан түрін анықтады және сезімнің міндетті түрдегі заттылығын, эмоцияның сипатын айқындады [5]. Ежелгі гректік философияда эмоция жайлы Эпикур еңбектерінде құнды пікірлер айтылады. Ғалым жан күйзелісін, қорқыныш сезімін, мазасызданудың сана-сезімнің адасуы деп түсіндірді. Эпикур пікірінше, адам үшін сезімнен артық даму жоқ.

Аффективті қалыппен күресудің бірқатар жолдары ұсынылды:

1) Аффекті сырттай байқалуға ауыспауы тиіс: сырттай байқалу аффектіні нығайтады (мұнда ішкі, эмоционалды реакциялар сыртқы мінез-құлықпен байланыста болады);

2) Өзге әрекетке ауысу яғни, қорқыныш кезінде ерлік пен шыдамдылық үлгісін, ал маза-сыздану кезінде тыныш күйді еске түсіру.

Бұл сияқты ұсыныстар, зейінді өзекті қалыптан ауқымды қалыпқа ауыстыру қазіргі, яғни психотерапевтік бағыттарда, мысалы нейролингвистикалық бағдарламада ұсынылады (NLP) [6].

3) эмоцияларды үнемдеу оның қарқынын бәсеңсітеді.

4) іс-әрекет пен аффект арасында арақашықтықты құру.

Мысалы, атақты философ Ф. Декарт өзінің философиялық тұжырымдамаларында эмоцияның психофизиологиясына үлкен мән береді, яғни тыныс алу, қан қысымы, пульстің өзгеруі сияқты өзгерістердің табиғаты туралы жазды [7].

Сезімдер проблемасы жайлы «этика» деген еңбегінде Б. Спиноза терең жазды. Л.С. Выготский Б. Спинозаның еңбегіне орынды баға берді. Б. Спиноза бойынша, адам тәні табиғатынан аффектілер шығады. Ол 3 негізгі аффект түрін бөліп көрсетеді: қанағаттанбау, қанағаттану және қалау. Адамға зиян келтіретін аффектілер: қайғыру және жек көру [8]. Жаратылыстану ғылымдарының қарқынды дамуы біздің зерттеу пәндерімізге де өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Адам табиғаты жөнінде революция жасаған ғалымдар Ж.Б. Ламарк [9], Ч. Дарвиндер [10] пайда болды. Жаратылыстанушы Ч. Дарвин өзге проблемаларымен қатар эмоцияларды да зерттеді. «Адамда және жануарларда эмоцияның пайда болуы» деген 1872 жылғы еңбегіндегі жүйеленген зерттеулер оны мынандай қорытынды жасауға келіп жеткізді: «Біздерді ым-ишарат арқылы бейнеленетін сезімдеріміз эволюциялық процесс нәтижесі болып табылады». Ч. Дарвин эмоциялардың байқалуын бас салып төну мен қорғануда көрінетін сақталып қалған әрекеттердің қалдығы деп қарастырды. Жануарлардың элеуметтеніп дамуына орай бұл қимыл-қозғалыстар дербес рөлге ие болды.

Американ психологы У. Джеймс теориясында субъективті эмоционалды тәжірибе физиологиялық функциялармен қатысты қарастырылады. У. Джеймстің жұмыстары әрі қарай ми мен эмоцияның нейрофизиологиялық негізін зерттеуде алғашқы қадам болып саналады [11]. З. Фрейд неврологияны мидың жұмысы арқылы эмоцияларды түсіндіруге тырысты. Ол былай деді: «Эмоциялар – ми тереңіндегі жағымсыз сезімдерінің күшеюі немесе азаюы» [12].

Американ психофизиологтары Д. Олдс, П. Милинер, Р. Хит, К.Сен-Джонсон, швейцар физиологы В. Гесс, кеңестік нейрофизиологтар

В.Н. Бехтерев, Ю.А. Макаренко, П.В. Симов және т.б зерттеулері бас миында түрліше эмоционалды орталықтардың ашылуына әкеліп соқты. Бұл жаңалық П.К. Анохинге эмоционалды құбылыстардың жануарлар эволюциясының механизмі, олардың өмір сүруге тырысу, қоршаған ортаға бейімделу қасиеті екендігі жайлы тұжырымдама жасауға әкеліп жеткізді. П.К. Анохин эмоцияларды қарапайым субъективті құбылыстар деп түсіндірді де олардың психологиялық мазмұнын нақтылады [13].

У. Джеймс пен К.Г. Лангенің перифериялық теориясы маңызды рөл атқарды. Бұл теория бойынша эмоция туындағанда, субъект бұл эмоцияны өзінің ағзасында физиологиялық өзгерістерді түйсіну ретінде бастан кешіреді. У. Джеймс былай деді: «Біздер қайғырамыз, себебі: жылаймыз, өкпелейміз – себебі: соққы береміз, қорқамыз – себебі: дірілдейміз» [11].

Әдебиеттерге талдау жасай келе, бүгінгі күні сипаттау ретінде эмоцияның келесі сипаттарын бөліп көрсетуге болады:

а) санада эмоцияның тікелей бастан кешулер ретінде берілуі;

б) эмоцияның психофизиологиялық сипаты: бір жағынан аффективті толқу, енді бірі – органикалық байқалуы;

в) эмоцияның айқын берілген бояуы.

С.Л. Рубинштейн өз теориясында эмоцияны қажеттіліктердің болуының субъективті формасы деп көрсетеді. Бұл дегеніміз, мотивация субъектіге эмоционалды құбылыс түрінде ашылады да оларға қарай іс-әрекетті бағыттайды [14].

А.Н. Леонтьев эмоцияны іс-әрекет жүйесінде қарастырады. Ол былай дейді: «Эмоциялар өзіне іс-әрекетті бағындырмайды, қозғалыстың «механизмі» және нәтижесі болып табылады». Эмоцияның функциясы жайлы «эмоциялар ішкі сигналдар функциясын орындайды. Эмоция ерекшелігі, олар мотивтер арасындағы қатынасты бейнелейді». А.Н. Леонтьев мынандай құнды пікірді алға тартады: «мотивтер сезілмеген уақытта да олар өздерінің психикалық бейнеленуін ерекше формада – әрекеттің эмоционалды бояуы формасында табады» [15].

В.К. Вилюнас эмоциялардың функционалды жіктелуіне күш салды. Ол эмоциялардың екі негізгі түрлерін бөліп көрсетеді, жетекші және өндіргіш. Жетекші эмоциялар қажеттілік затының мәнін және мағынасын ашады. Осы жетекші эмоциялар іс-әрекет мотивімен, тікелей байланысады [16]. Аффект пен эмоциялар өзінің ситуативтілігімен ерекшеленеді. Аффектілер А.Н. Леонтьев бойынша, әрекет соңында пайда болып, әрі

жағдайдың жалпы бағасын береді де, ал эмоциялар болған немесе мүмкін болатын жағдайға бағалау және жеке қатынасты бейнелейді де, идеаторлық сипатта болуы мүмкін [15].

Ал сезімдер – айқын сипаттағы заттық сипаттағы тұрақты эмоционалды бастан кешулер болып табылады және іс-әрекетке қатысады, бірақ жағдайға тәуелді болмайды. Қазіргі таңда күрделі эмоциялардың динамикасын ғана түсіндіретін теориялардан басқа, эмоцияның дамуын жеке дамуымен байланысты қарастыратын теориялар пайда болды. Ол бұл тұжырымдамасында былай дейді: эмоционалды даму деген жоқ, тек жеке адамның дербес дамуының эмоционалды аспектісі болады. В.А. Петровский жеке адамның «эмоционалды дамуының» екі аспектісін бөліп көрсетеді [17]:

1. Эмоционалды күрделілікке адамның тартылуы;

2. Өзге адамдармен эмоционалды бірлікті орнатуы.

Б.И. Додановтың зерттеуінде [18] «Эмоционалды күрделілік» ұғымы «Когнитивті күрделілік» ұғымына жақын екендігі айтылған. Эмоциялар саласы бойынша, зерттеулер әлі жеткіліксіз, бірақ дегенмен жалпы сипатта эмоционалды процестердің пайда болуы және динамикасын анықтайтын басты заңдылықтарды көрсетуге болады.

– Эмоционалды процестер – индивид үшін әрекетке әкеліп жеткізетін психикалық басқару класының ерекше класы.

– Эмоционалды процестер индивид үшін маңызды факторлар арқылы туындайды. Бұл – ең алдымен, физикалық тітіркендіргіштер.

– Эмоционалды процестер басқару процестеріне әсер етеді, ағзаның ішкі қалпына және сыртқы мінез-құлыққа да әсері болады.

Бихевиористік бағытқа реакция ретінде ХХ ғасырдың 50-жылдардың аяғы, 60-жылдардың басында когнитивті психология мектебі пайда болды. Оның көрнекті өкілдері – С. Шехтер, Дж. Келли, Л. Фестингерлер эмоционалды қалып пен мазасыздануды төмендегідей қарастырды. Яғни, «эмоционалды қалыптар субъект бір аспект жөнінде екі түрлі психологиялық білімде болғанда пайда болады. Ал мазасыздану – теріс эмоция, дискомфорт күйі және оны жағдайды дұрыс шешу жағына өзгерту жолы арқылы, әрі жаңа мәліметті алу жолы арқылы өзгертуге болады».

Физиологиялық көзқарасты ұстанған психологтар Д. Гамбург пен Дж. Адамстор мазасыздану қалпын соматикалық аурулар табиғатымен

салыстырды. Олар мазасыздық деңгейін адам ағзасының вегетативті функциясын тіркеу әдісі арқылы өлшеуді ұсынды. К. Кеннан мазасыздану кезінде адам қанында адреналин деңгейі жоғарылайтындығын анықтады. Франкенштейн мен Кинг, қанға мехолил күйінде яғни мазасыздану барысында қан қысымы тез арада және біршама уақытқа төмендейтіндігін дәлелдеді. Мазасыздануды талдау З. Фрейдтің тұжырымдамасын назардан тыс еш қалдырмайды. Осы проблеманы теориялық тұрғыда зерттеуді бастаған осы З. Фрейд болды. Ғалым бөлген мазасыздануды тудыратын жағдайлар мыналар:

а) қалаған объектіні жоғалту, мысалы, ата-анасынан немесе жақын досынан айрылған бала т.б.;

б) махаббат сезімінің жоғалуы .

Э. Фромм [19], К. Хорни [20], Г.С. Салливанның тұжырымдамаларына сәйкес, мазасыздану – әлеуметтік құбылыс. Адамдар тумасынан мазасыз болмайды, оларды мазасыз болуға өмірлік жағдайлар себепші болады. Г. Салливан теориясы бойынша, мазасыздану екі түрлі болады: невротикалық және экзистенциалды. Мазасыз (қорқақ) адамдар: бастауыш мектеп немесе жалпы бала кезеңде қорқыныш сезімі ақырғы шегіне жетеді, яғни олар адамдардан, өзге балалардан, ит, найзағайдан т.б қорқады.

Сонымен, мазасыздану дегеніміз қиындық жағдайындағы әлеуметтік қажеттіліктер фрустрациясын бастан кешіру. Ал, бастан кешулер дегеніміз Л.И. Божович айтқандай-ақ, ерекше эмоционалды формада қажеттіліктерді қанағаттандыру дәрежесін бейнелейді. Мазасыздану мен тынышсыздық таламусты тітіркендірген кезде байқалған [18].

Психоанализге мазасыздану проблемасы жайлы көптеген еңбектер жазған ғалымдар Э. Фромм, К. Хорни мен Г.С. Салливан болды. Э. Фромм «Сүйе білу өнері» және «Бостандықтан көшу» деген ірі еңбектерінде мазасыздануды тек қорғаныстық механизмдер деп атады. К. Хорни Фрейдистік жүйені тереңдетуді жалғастыра түседі. Ол «негізгі мазасыздықты» – оқшаулану сезімі немесе баланың зұлым әлемде көмектен тыс қалуы», – дейді [20]. Жалпы алғанда, баланың ата-аналарымен қарым-қатынасында қауіпсіздікті жоятынның барлығы мазасыздануды тудырады. Қауіпсіздікті сезбей тұрған мазасыз бала бойында оқшаулану және дәрменсіздік сезімін игеруге арналған түрліше стратегиялар дамиды. Ол бала зұлым немесе, керісінше, өте ақылды, яғни өзі жоғалтқан махаббатты қайтаруға дайын болатындай қалыптасуы мүмкін. Балада шындыққа сай емес, өзінің бейнесі қалыптасуы да мүмкін.

Э. Фромм, К. Хорни және Г.С. Салливан тұжырымдамалары бойынша айтатын болсақ, олардағы жалпы болатын ұғым: мазасыздану әлеуметтік құбылыс деп есептеледі. Адамдар табиғатынан мазасыз бола қоймайды, оларды өмір жағдай – шарттары мазасыз етеді. Фрейд пікіріне қарама-қарсы адамдар табиғатынан деструктивті емес. Олар деструктивті бола алады, ол үшін өзін-өзі жүзеге асыру жолына түсулері тиіс [19, 20]. Кейбір тұжырымдама авторлары мазасыздануды мінез акцентуациясы деп санайды да, мазасыз жеке тұлғалар деп типтерге бөледі. Мысалы, ол автордың бірі К. Леонгард ол былай дейді: «Бала өскен сайын мазасыздануы азаяды».

Эмоционалды күйлерді реттеудегі жетекші рөлді үлкен жарты шарлардың қабығы атқарады. И.П. Павлов мидың қабықшасы эмоциялардың жүруі мен көрінісін реттейтінін, денеде болатын барлық құбылыстарды бақылауда ұстайтынын, қабықша астындағы орталықтарға тежеуші әсер ететінін, оларды басқаратынын атап көрсеткен болатын. Егер бас миының қабығы шамадан тыс көп қозу күйіне келетін болса (шаршауда, мас болуда және т.б.), онда қабықшадан төмен орналасқан орталықтардың қайта қозуы жүзеге асады, нәтижесінде бірқалыпты ұстамдылық жоғалады. Кең ауқымды тежелу тараған жағдайда, бұлшық еттерінің қысымдалуы, әлсіреуі немесе қатып қалуы, жүрек-қан тамыр жүйесіндегі бұзылыстар, тыныс алудағы ауытқулар байқалады [21].

Мидың қабықшасы эмоционалды күйлерді реттеуде маңызды рөл атқаратынын клиникалық жағдайлар көрсетеді, онда субъективті толғаныспен олардың сыртқы көрінісі арасындағы күрт алшақтық байқалады. Мидың үлкен жарты шарларының қабықшасы бұзылған науқастарда, кез келген тітіркендіргіш өзіне сәйкес емес сыртқы реакцияны туындатуы мүмкін: күлкі немесе жылау. Алайда, күле отырып, бұл науқастар өздерін қайғылы сезінеді, ал жылай отырып, өздерін көңілді сезінеді.

Адамның эмоционалды күйлерінде маңызды рөлді *екінші сигнал жүйесі* атқарады, толғаныстар сыртқы ортаның тікелей әсерлері арқылы ғана емес, сонымен бірге, сөздер мен ой-пікірлер арқылы туындауы мүмкін. Мысалы, оқылған әңгіме адамға сәйкес эмоционалды күйді туындатады. Қазіргі кезде екінші сигнал жүйесінің жоғары адамзат сезімдерінің – интеллектуалды, моралды, эстетикалық сезімдердің физиологиялық негізі болып табылатыны туралы пікір қалыптасқан.

2. Эмоция мен сезімнің дамуы және олардың адам өміріндегі мәні. Эмоциялар барлық

жоғары психикалық функцияларға ортақ даму жолынан – сыртқы әлеуметтік детерминацияланған формалардан ішкі психикалық процестерге дейінгі даму жолынан өтеді. Туа біткен реакциялардың негізінде, балада оны қоршаған адамдардың эмоционалды күйлерін қабылдауы дамиды. Уақыт өте келе, күрделенген әлеуметтік байланыстардың әсерімен эмоционалды процестер қалыптасады.

Балалардағы аса ерте эмоционалды көріністер оның органикалық қажеттіліктерімен байланысты болады. Оған тамақтанудағы, ұйқыдағы және т.б. қажеттіліктерді қанағаттандыру немесе қанағаттандырмаудағы қанағаттану немесе қанағаттанбау көріністері жатады. Сонымен қатар, қорқыныш және ашу-ыза сияқты қарапайым сезімдер ерте байқала бастайды. Алдымен, олардың бейсаналы сипаты болады. Мысалы, егер сіз қолыңызға жаңа туылған нәрестені алсаңыз, оны жоғары көтеріп, содан кейін тез төмен түсірсеңіз, онда нәрестенің ешуақытта құламаса да, жиырылып қалғанын көресіз. Баланың қажеттіліктері қанағаттандырылмағанда, олардың басынан өткеретін қанағатсыздықпен байланысты ашу-ызаның алғашқы көріністерінің дәл осындай бейсаналы сипаты болады. Мысалы, екі айлық нәрестеде әдейілеп бетінің кескінін бұзған әкесінің түріне қарағандағы қорқыныштың белгісі байқалды. Дәл осы нәрестеде оны мазақтауды бастағанда маңдайындағы ашу-ызаны білдіретін сызықтар байқалды.

Атап өтетін бір жайт, баланың жағымды эмоциялары ойын арқылы және зерттеушілік мінез-құлық арқылы бірте-бірте дамиды. Мысалы, К.Бюлердің зерттеулері балалар ойынындағы қанағаттану күйінің сәттері баланың өсуі мен дамуы шамасына қарай артады. Бастапқыда сәбиде қаланған нәтижені алу сәтінде қанағаттану пайда болады. Бұл жағдайда қанағаттану эмоцияларына мадақтаушы рөл беріледі. Екінші саты – функционалды. Ойын ойнаушы балаға іс-әрекеттің нәтижесі ғана емес, процестің өзі қуаныш сыйлайды. Қанағаттану енді процестің аяқталуымен емес, оның мазмұнымен байланысты болады. Үшінші сатыда, ересектеу балаларда қанағаттанумен асыра тамсану пайда болады. Бұл жағдайдағы эмоция ойын әрекетінің басында пайда болады, әрекеттің нәтижесі және оны орындау баланың толғаныстарында орталық орын алмайды.

Ерте жастағы сезімдердің көрінісінің басқа сипаттамалық ерекшелігі ретінде оның аффектілі сипаты алынады. Осы жастағы балалардың эмоционалды күйлері кенеттен пайда болады, қызу

жүреді, сонымен бірге тез жоғалады. Балалардың эмоционалды мінез-құлқын аса мәнді бақылауы, ересек мектепке дейінгі жаста пайда болады, бұл кезде оларда қоршаған адамдармен күрделенген өзара қатынастардың әсерімен эмоционалды өмірдің аса күрделі формалары пайда болады.

Жағымсыз эмоциялардың дамуы біршама дәрежеде балалардың эмоционалды сферасының тұрақсыздығымен негізделген және *фрустрациямен* тығыз байланысты болады. Фрустрация – бұл саналы ұғынылған мақсатқа жетудегі кедергілерге деген эмоционалды реакция. Фрустрация кедергінің жойылуына, оны айналып өтуіне, орнын алмастыратын мақсаты табылғанына байланысты алуан түрлі шешілуі мүмкін. Фрустрациялық жағдаятты шешудің әдеттегі тәсілдері оның барысында туындайтын эмоцияларды анықтайды. Ерте балалық шақта жиі қайталанатын фрустрация күйлері және оны жеңудің стереотипті формалары бір адамда енжарлықты, бейтараптылықты, бастаманың болмауын бекітеді, ал екінші адамдарда – агрессивтілікті, қызғанышты және ашушандықты туындатады. Сондықтан, осындай эффектілерді болдырмау үшін, баланы тәрбиелеуде тікелей қысым көрсету арқылы өзінің талаптарын орындауға мәжбүрлеуге болмайды. Талаптардың жедел орындалуын қадағалай отырып, ересек адамдар балаға өзінің алдына қойған мақсатына өз бетімен жетуге мүмкіндік бермейді және фрустрациялық жағдайларды құрады, бұл өз кезегінде балалардың қиыншылығы мен агрессивтілігін, бастамашылдықтың болмауын бекітуге ықпал етеді. Бұл жағдайда зейіннің тұрақсыздығында көрінетін балалардың жас ерекшеліктерін қолдану қажет болады. Мұнда баланың зейінін туындаған проблемалық жағдаяттан ауыстыру жеткілікті, бала бұл жағдайда өзінің алдына қойған міндеттері өз бетімен орындай алады.

Балалардағы жағымсыз эмоциялардың пайда болу мәселелерін зерттеу, агрессивтілік сияқты эмоционалды күйді қалыптастыруда баланы жазалау, әсіресе жазалау шамасы үлкен мәнге ие болатынын көрсетті. Үйінде қатаң жазаланатын балалар қуыршақпен ойын әрекеті барысында үйінде онша қатаң жазаланбайтын балалармен салыстырғанда үлкен агрессивтілікті көрсетті. Сонымен бірге, жазалаудың мүлдем болмауы балалардың мінезінің дамуына жағымсыз әсер етеді. Қуыршаққа агрессивті қатынас білдірген жазаланған балалар, ойыннан тыс кезде, мүлдем жазаланбайтын балалармен салыстырғанда, аса агрессивті болмады.

Балалардағы позитивті және негативті эмоциялардың қалыптасуымен бірге, оларда адам-

гершілік сезімдер бірте-бірте қалыптасады. Адамгершілік сананың нышандары ең алғаш рет балада ересектердің тарапынан берілетін қолдау, мақтау, сонымен бірге, ескертудің әсерімен пайда болады. Алайда, балалардың «не жақсы» және «не жаман» туралы балалардың алғашқы түсініктері, баланың және басқа адамдардың жеке қызығушылықтарымен тығыз байланысты болады. Белгілі бір әрекеттің қоғамдық пайдалылық принципі, оның моральды мәнін саналы ұғынуы баланың мінез-құлқын біршама кешірек анықтайды. Егер төрт-бес жастағы балаға келесі сұрақтарды: «Жолдастарыңмен неге төбелесуге болмайды?» немесе «Рұқсатсыз басқа адамның заттарын неге алуға болмайды?» деп қоятын болса, онда көп жағдайда балалардың жауаптары өздері және басқа адамдар үшін жағымсыз салдарды есепке алады. Мысалы: «Төбелесуге болмайды, себебі көзің көгеріп қалады» немесе «Бөгде адамның затын алуға болмайды, әйтпесе милицияға апарарды». Мектепке дейінгі жастың соңына қарай басқа мәндегі жауаптар пайда болады: «Жолдастарыңмен төбелесуге болмайды, себебі оларды ренжіту ұят болады», яғни балаларда мінез-құлықтың моральды принциптерін саналы ұғыну бірте-бірте пайда бола бастайды [24].

Адамның эмоциялары мен сезімдерін тәрбиелеу ерте балалық шақтан басталады. Жағымды эмоциялар мен сезімдерді қалыптастырудың маңызды шарты ретінде, ересектер тарапынан жасалатын қамқорлық алынады. Махаббат пен қамқорлық жетіспейтін бала салқынқанды және қайырымсыз болып өседі. Эмоционалды жауапкершілікті туындату үшін, бас адам үшін жауапты болуы, кіші інілері мен қарындастарына қамқорлық жасау, ондай болмаса, үй жануарларына қамқор болу маңызды болып саналады. Баланың біреуге қамқор болып, біреу үшін жауапты болуы қажет.

Баланың эмоциялары мен сезімдерін қалыптастырудың тағы бір шарты ретінде, балалардың сезімдерінің тек субъективті толғаныстардың шекарасымен шектелмеуі, олардың нақты әрекеттермен іс-әрекетте жүзеге асырылуы алынады. Мұндай болмаған жағдайда тек сөзбен баяндауға қабілетті, өзінің сезімдерін өмірде жүзеге асыра алмайтын сентиментальды адамдарды оңай тәрбиелеуге болады.

Қорытынды

Эмоциялар адамдардың өмірінде аса маңызды рөл атқарады. Қазіргі кезде эмоцияның ағзаның өмір сүру әрекетінің ерекшеліктерімен

байланысын ешкім теріске шығармайды. Эмоциялардың әсерімен қан айналу, тыныс алу, ас қорыту, ішкі және сыртқы секреция бездерінің қызметі өзгереді. Толғаныстардың шамадан тыс жиілігі және ұзақтығы ағзадағы бұзылыстарды туындатуы мүмкін. М.И. Аствацатуров былай деп жазады: «жүрек қорқыныш арқылы жиі бұзылады, бауыр – ашу-ызамен, асқазан – апатия және енжар күймен бұзылады». Бұл процестердің пайда болуының негізінде сыртқы дүниеде болатын өзгерістер алынады, ол ағзаның барлық іс-әрекетін қамтиды. Мысалы, эмоциялық күйзелістерде қан айналымы өзгереді: жүрек соғысы жиілейді немесе баяулайды, қан-бұлшық еттерінің тонусы өзгереді, қан қысымы көтеріледі немесе төмендейді және т.б. Нәтижесінде, белгілі бір эмоционалды күйзелістерде адам қызарады, екінші бір күйде – бозарады. Жүрек адам өміріндегі барлық өзгерістерге нақты жауап береді, жүректі халық арасында жанның қойнауы орналасқан сезім мүшесі деп атайды, алайда өзгерістер бір мезгілде тыныс алу және ас қорыту, секторлы жүйелерде жүреді.

Болып жатқан оқиғаның бәрі адамға белгілі бір қатысы болып, адамның тарапынан оқиғаға деген белгілі қатынасты туындататын болса, онда адамда белгілі бір эмоцияларды туындатуы сөзсіз, әсіресе адамның эмоциялары мен оның өзіндік іс-әрекетінің арасындағы әрекетті байланыстығы болып саналады. Ішкі қажеттілігімен

эмоция арақатынастан – жағымды немесе жағымсыз арақатынастан пайда болады, яғни бастапқы түрткі, мотив болып саналатын қажеттілікке деген әрекеттің нәтижелерінен туындайды.

Бұл байланыс өзара екіжақты: бір жағынан, адамзат іс-әрекетінің барысы мен нәтижесі әдетте адамда белгілі бір сезімдерді туындатады, ал екінші жағынан – адамның сезімдері, оның эмоционалды күйлері оның іс-әрекетіне әсер етеді. Эмоциялар іс-әрекетті ғана емес, сонымен, іс-әрекет арқылы негізделеді. Эмоциялардың сипаты, олардың негізгі қасиеттері мен эмоционалды процестердің құрылысы іс-әрекетке тәуелді болады.

Қорыта келе, адамзат әрекетінің объективті нәтижесі түрткілерге және объективті жағдайларға байланысты болып қоймайды, сонымен бірге адамның алуан түрлі қажеттіліктері көп және өзекті мәнге ие болады; әрекеттің нәтижесі адамның берілген жағдайда тұлға үшін маңызды болып саналатын қажеттілігімен сәйкестігі немесе сәйкессіздігі орын алуы мүмкін. Осыған байланысты өзіндік іс-әрекеттің барысы субъектінің қанағаттану немесе қанағаттанбаумен байланысты жағымды немесе жағымсыз эмоциясы мен сезімін туындатады. Кез келген эмоционалды процестің екі полярлы сапасының бірінің пайда болуы, осылайша, іс-әрекеттің барысында қалыптасатын және әрекет пен оның бастапқы түрткісі арасындағы өзгермелі арақатынасқа байланысты болады.

Әдебиеттер

- 1 Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы. Ел. 1993. – 272 б.
- 2 Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003.
- 3 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
- 4 Платон. Соч. в 3-х томах. Т. 2. – М., 1970.
- 5 Аристотель. О душе соч. в 4-х т. т. 1. – М., 1975. – с. 369.
- 6 Волкер В. Проект НЛП: исходный код. – М.: Маркетинг, 2002. – 220 с.
- 7 Декарт Р. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1950. – 712 с.
- 8 Выготский Л.С. Спиноза и его учение об эмоциях в свете современной психоневрологии // Вопросы философии. 1970. №6. – С. 127.
- 9 Ламарк Ж.Б. Зоопсихология. – Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 1997.
- 10 Дарвин Ч. Выражение эмоций у животных и человека. Собр. соч. в 5 т., т. 5. – М., 1953.
- 11 Джеймс У. Психология. – М.: Педагогика, 1991.
- 12 Фрейд А. Психологическое «Я» и защитные механизмы. – М.: Педагогика-Пресс, 1991.
- 13 Бехтерев В.М. Объективная психология. – М.: Наука, 1991.
- 14 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Т. 2. – М., 1989. – 354 с.
- 15 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание, Личность. Собр. Соч. в 2-х т. том 1. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – М., 1983.
- 16 Виллюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.
- 17 Петровский В.А. Личность в психологии. – Р-н-Д., 1996. – 272 с.
- 18 Доданов Б.И. Эмоции как ценность. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
- 19 Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1995.
- 20 Хорни К. Наши внутренние конфликты. – Конструктивная теория невроза. Изд-во: Академ проект, 2007.
- 21 Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1989.

References

- 1 Abaj. Қара сөз. Поjemalar. – Almaty. El. 1993. – 272 b.
- 2 Shəkarim. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен poemalar. – Almaty: Atamҗра, 2003.
- 3 Zhҗmabaev M. Pedagogika. – Almaty: Ana tili, 1992. – 160 b.
- 4 Platon . Soch. v 3-h tomah. T. 2. – M., 1970.
- 5 Aristotel'. O dushe soch. v 4-h t, t. 1. – M., 1975. – s. 369.
- 6 Volker V. Proekt NLP: ishodnyj kod. – M.: Marketing, 2002. – 220 s.
- 7 Dekart R. Izbrannye proizvedeniya. – M.: Gospolitizdat, 1950. – 712 s.
- 8 Vygotskij L.S. Spinoza i ego uchenie ob jemocijah v svete sovremennoj psihonevrologii // Voprosy filosofii. 1970. №6. – S. 127.
- 9 Lamark Zh.B. Zoopsihologija. – Har'kov: Izd-vo «Gumanitarnyj centr», 1997.
- 10 Darvin Ch. Vyrazhenie jemocij u zhivotnyh i cheloveka. Sobr. soch. v 5 t., t. 5. – M.,1953.
- 11 Dzhejms U. Psihologija. – M.: Pedagogika, 1991.
- 12 Frejd A. Psihologicheskoe «Ja» i zashhitnye mehanizmy. – M.: Pedagogika-Press, 1991.
- 13 Behterev V.M. Ob#ektivnaja psihologija. – M.: Nauka, 1991.
- 14 Rubinshtejn S.L. Osnovy obshhej psihologii. – T. 2. – M., 1989. – 354 s.
- 15 Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie, Lichnost'. Sobr. Soch. v 2-h t. tom 1. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1986. – M., 1983.
- 16 Viljunas V.K. Psihologija jemociional'nyh javlenij. M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1976. – 142 s.
- 17 Petrovskij V.A. Lichnost' v psihologii. – R-n-D., 1996. – 272 s
- 18 Dodanov B.I. Jemocii kak cennost'. – M: Politizdat, 1978. – 272 s.
- 19 Fromm Je. Begstvo ot svobody. – M., 1995.
- 20 Horni K. Nashi vnutrennie konflikty. – Konstruktivnaja teorija nevroza. Izd-vo: Akadem proekt, 2007.
- 21 Bozhovich L.I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste. – M., 1989.

Шеденова Н.У.,
Чинасилова А.М.

**Қазіргі кездегі қоғамдағы
қарт адамдардың әлеуметтік
мәртебесі**

Егде және қарт адамдардың жағдайы қазіргі кезде қоғамда орын алып отырған әлеуметтік, саяси және экономикалық өзгерістерден бөліп қарастыру мүмкін емес. Бұл – тікелей сандық анықтап сипаттауға болмайтын категория. Оған еңбек ету мен бос уақыт, тамақтану сапасы, өмір сүру сапасы, тұрмысының қолайлығы, әлеуметтік институттардың қызмет ету сапасы, қызмет көрсету салалары, күнделік пайдаланатын бұйымдар, қарым-қатынасқа түсу қажеттіліктеріне сапалы қанағаттану деңгейі, сондай-ақ білімге, шығармашылыққа және т.б. көрсеткіштері жатады. Біздің елдегі демографиялық тенденциялар бүкіл әлемде жүріп жатқан үрдістерге ұқсас әрі қартайған жастағы адамдардың абсолютті және салыстырмалы сандық үлесінің қарқынды жүруін сипаттауда. Қазіргі кездегі қазақстандық қоғамда халықтың абсолютті санының құрылымы ұлғаюы және қарт адамдар мен кәрілік жас үлесінің көбеюі экономикалық, әлеуметтік және моральдық этикалық мінез-құлықтың бірқатар салдарына алып келіп отыр. Мақалада қарт адамдардың әлеуметтік мәртебе ерекшеліктері көрсетіледі. Одан кейінгі талдау үшін оның әлеуметтік құрылымы беріледі.

Түйін сөздер: әлеуметтік мәртебе, қарт адамдар, әлеуметтік жағдай, халықтың қартаюы.

Shedenova N.U.,
Chinassilova A.M.

**Social status of the elderly in
modern society**

The situation of older people in modern conditions is inseparable from the social, political and economic changes occurring in society. This category does not directly quantitative determination. It includes the indicators richness of content of labor and leisure, quality of life, quality of food, quality and fashionability of clothing, subjects of use, luxury housing, quality of functioning of social institutions, sphere of service quality level to meet the needs of communication, knowledge, creativity, etc. Demographic trends in our country similar trends throughout the world and show the absolute and relative increase in the number of elderly persons. This article identifies the main features of the social status of the elderly. For further analysis of the proposed structure of the phenomenon.

Key words: Key words: social status, elder people, an ageing population.

Шеденова Н.У.,
Чинасилова А.М.

**Социальный статус
пожилых людей
в современном обществе**

Положение пожилых и старых людей в современных условиях не отделимо от социальных, политических и экономических изменений, происходящих в обществе. Эта категория не поддается прямому количественному определению. К ней относятся показатели содержательности труда и досуга, качество жизни, качества питания, качества и модности одежды, предметов обихода, комфортности жилья, качества функционирования социальных институтов, сферы обслуживания, качественного уровня удовлетворения потребностей в общении, знаниях, творчестве и т.д.

Демографические тенденции в нашей стране аналогичны тенденциям во всем мире и демонстрируют нарастание абсолютного и относительного количества лиц преклонного возраста. В статье выявляются основные особенности социального статуса пожилых людей. Для его дальнейшего анализа предлагается структура феномена.

Ключевые слова: социальный статус, пожилые люди, социальное положение, старение населения.

**ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ
ҚОҒАМДАҒЫ ҚАРТ
АДАМДАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК
МӘРТЕБЕСІ**

Кіріспе

Қазіргі кезде әлемде халықтың қартаюу үдерісі жүруде, яғни қоғамда қарт адамдардың үлесі өсуде. Бұл жағдай көбіне өмір сүру ұзақтығы өсуі мен өсіп-өнудің төмендеуінен туындайды. Сондай-ақ қазіргі кездегі қоғамда қарт адам деп есептеу жасы анықталған, оның негізгі өлшемі болып зейнетке шығу жасы саналады. Ал бұл өз кезегінде жасы бойынша қарт адам болып есептелінетін, бірақ белсенділіктерін жоғалтпай сақтап қалған үлкен топтың пайда болуына алып келді. Бұл үдеріс қазіргі кезеңде әлеуметтік қарым-қатынастар мен қоғамдағы қарт адамдардың хал-ахуалында едәуір өзгерістер енгізуде. Осыған орай қазіргі қазақстандық қоғамдағы қарт адамдардың әлеуметтік мәртебесін қарастыру өзекті болып отыр.

«Әлеуметтік мәртебе» ұғымының келесідей жалпыға ортақ анықтамасымен келісуге болады: әлеуметтік мәртебе – бұл «адамның белгілі бір құқықтары мен міндеттерімен байланысқан топтағы немесе қоғамдағы әлеуметтік орныққан орны» [1]. Бұл – осы топ мүшелерінің басқа мәртебелерімен салыстырмалы түрде анықталған біршамалық өлшем. Ол тек қана индивидтің алып отырған жағдайының объективті көрсеткіштерін ғана емес, сонымен қатар оның осы қоғамдағы беделін де ескереді.

Негізгі бөлім

Халықтың қартаюуы – ХХІ ғ. бүкіләлемдік қауымдастықты жаппай қамтып келе жатқан әлемдік көп өлшемді үдеріс болып табылады. «Алматы қаласында шамамен зейнеткерлік жастағы 117 941 мың адам болып табылады.

Қазіргі кездегі қоғамда қарт адамдар – үлкен әрі бірегей емес әлеуметтік топ. Қартаюу үрдісі мен қарқыны индивидуалды болғанымен де, қоғамда бір мәртебеден екінші мәртебеге ауысу, яғни егде жас шегі анықталған, ол – зейнеткерлік жасы болып табылады. Ал бұл шектеу егде жастағы еңбек ету белсенділігін сақтап қалған үлкен қарт адамдар тобының құрылуына алып келеді [2]. Әрбір мәртебе қоғаммен бөлінетін және мәдениетпен бекітілген әлеуметтік беделге, иерархиялық

сатыда орынға ие болады. Бедел келесідей бірқатар факторлардың ықпалымен қалыптасады. Олар:

– қоғам даму үшін мәртебенің функционалдық маңыздылығы;

– құндылықтар жүйесі мен мәдениеттің тарихи дәстүрлері.

Ескеру қажет, қазақстандық заңнамамен зейнеткерлік жасаралық нақты белгіленгенмен көптеген қарт адамдар жұмыс жасауын тоқтатпай жалғастырады. ҚР зейнеткерлік жас ерлерге арналған жас 63 жастан, әйелдер үшін – 2018 жылға дейін 58 жастан басталады. «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» ҚР Заңының 11-бабына сәйкес 2018 жылдан бастап әйелдердің зейнеткерлік жасы 2027 жылға дейін жарты жыл сайын 63 жасқа жеткенше көтерілетін болады.

Халықтың қартаюуы – қазіргі кезде өмір сүрудегі әлемдік мәселе болып табылады. БҰҰ эксперттері бойынша Қазақстанды қартаюу үрдісі шапшаң жүріп жатқан елге жатқызды. БҰҰ-ның Қазақстандағы халық санының 2030 жылға берген есебіндегі болжамы бойынша 65 және одан жоғары жастағы тұрғын халық үлесінің 2010-2015 жылдарға қарай 7,2%-ға дейінгі шамаға төмендейтінін көрсетеді. Одан әрі халықтың айқын көрінетін «қартаюу» үдерісі күтілуде, соның нәтижесінде, егде жастағы адамдардың үлесі 2030 жылға қарай 11,5 %-ға дейін өседі. Мұндай болжам қазақстандықтардың лайықты қарттығын ойдағыдай қамтамасыз ету үшін демографиялық үрдістерді есепке алу арқылы әлеуметтік-экономикалық саясат әзірлеудің өзектілігі туралы тұжырым жасауға дәйек болып отыр.

Зейнетке шығу кезеңі ұлғайған сайын жұмысбастылар саны азая береді, еске сала кететіні, бұл процесс әйелдерде ерлерге қарағанда қарқындырақ жүреді. Дегенмен де, зейнетке шыққанда бастапқы бес жылда әйелдер, ерлерге қарағанда еңбектік белсенділік деңгейлерін өте жоғарғы деңгейде сақтап қала алады. Зейнетке шыққаннан кейінгі он жылдық мерзімді өзгерістік кезең ретінде есептеуге болады, осы кезден кейін жұмыс жасайтын зейнеткерлер санының үлесі шұғыл төмендейді [3].

Әлеуметтік қызметкерлер үшін қарт адамдардың өмір сүру салты мен сапа деңгейлеріне, еңбек ету мүмкіндіктері мен ынталарына, денсаулық жағдайларына, әлеуметтік-тұрмыстық хал-ахуалдарына және т. б. байланысты әлеуметтік және психологиялық сипаттағы бірқатар факторлар өте маңызды мағынаға ие.

Қазіргі Қазақстанда егде адамдардың мәртебесі айтарлықтай жоғары емес болып отыр. Бұл берілген әлеуметтік топтың мемлекет және қоғам алдында төмен құндылық ретінде көрінуімен байланысты. Мемлекет егде адамдардан ресурсты әлі көрмейді, олардың тәжірибесінің мүмкіндіктерін және бос уақытын пайдаланбайды. Алайда соңғы уақытта егде жастағы адамдарға қатысты әлеуметтік саясат тек әлеуметтік қамтамасыз етумен ғана емес, сонымен қатар егде жаста белсенді өмір сүру жағдайларын жасау іс-шараларымен айналысуда, олар көбіне бос уақытты өткізу бағдарламалары түрінде.

Егде адамдарды және кәрілікті қабылдау қазіргі қоғамда қарама-қайшы сипатта болуда. Халықтың бір бөлігінде егде жас біртіндеп физикалық және психикалық деградациямен, әлеуметтік өмірден тыс қалумен байланыстырылады, екінші бөлігінде – даналық жасымен және оны қоғам игілігіне пайдаланумен, үшінші бөлігінде – жасалған еңбегіне тиесілі демалыс уақытымен байланыстырылады. Бұндай қарама-қайшылық кәрі болу сипатының бірегейлі еместігінен туындап отыр, ол бір жағынан адамның физикалық және интеллектуалдық қызметтерінің сапасының біртіндеп төмендеуімен байланысты, ал екінші жағынан – басқа ұрпақтарға пайдалы болатын бай өмірлік тәжірибе жинақталатын уақыты болып саналуымен байланысты.

Зейнеткерлердің жұмысбастылық деңгейі зейнетке шыққаннан кейінгі 10 жыл ішінде айтарлықтай жоғары болып қала береді. Д.М. Рогозиннің (2012 ж.) зерттеу мәліметтері бойынша өзгерісті кезең деп 70 жасты санауға болады, оның келуімен жұмыспен айналысатын зейнеткерлердің бөлігінің кенет төмендеуі (14%-ға дейін) байқалады. Еңбек ету қызметінің 70 жас-тан кейін тоқталуының негізгі себептері болып денсаулық жағдайының нашарлауы және егде жастағы адамдар үшін жұмыс жасау маңыздылығының төмендеуі саналады [4].

Еңбек ету қызметінің тоқтатылуы және одан кейінгі әлеуметтік статустың, кіріс деңгейі мен әлеуметтік контактілер санының өзгеруі егде жастағы адамдардың әлеуметтік өмірден тыс қалу қаупінің жоғарылауына жағдай жасайды.

Әлеуметтік мәртебені қазіргі қоғамдағы басты қартаю қаупіне айналуда. Оның себептері ретінде, белгіленген зейнеткерлік жас пен қартаю кезеңінің басталуы арасындағы алшақтық, егде жастағы адамдардың қоғамдағы жылдам өзгерістерге бейімделу қиындықтары, егде адамдарды масыл ретінде қабылдау алынады. Әлеуметтік мәртебе мәселесі халықтың қартаю жағдайында

ерекше өзекті бола бастайды әрі мемлекет пен қоғам деңгейіндегі өзгерістерді талап етеді.

Әлеуметтік мәртебенің болмысы мен табиғатына әлеуметтанулық талдауды Р. Мертон, П. Сорокин, Э. Гидденс және т.б. авторлардың қатары жүргізді. Қазіргі қоғамдағы егде жастағы адамдардың әлеуметтік мәртебесі А.А. Смолькин, Л.С. Ржаницын, Т.В. Смирнова, А.В. Писарев еңбектерінде кең зерттеледі. Алайда егде жастағы адамдардың әлеуметтік мәртебесі мәселесіне айтарлықтай көңіл бөлінсе де, зерттеулердің көбісінде мәселені кешенді түрде талдау көрсетілмеген, тек әлеуметтік статустың бір жағы ғана ашылған: статус әлеуметтік жағдаймен теңдестіріледі, берілген әлеуметтік топтың қоғамда қабылдануына немесе егде адамдар жайлы стереотиптер арқылы сипатталады.

Бейімделуді қарастыруда бірнеше негізгі ыңғайларды бөліп көрсетуге болады: бейімделу (Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер, М.Р. Битянова, Е.В. Петрова), әлеуметтік ену (А.Л. Крупенин, Т.Л. Кончанин), субъект пен әлеуметтік жүйе арасындағы өзара байланыс (Т. Парсонс, Ю. Хабермас) және т.б. [5].

Әлеуметтік бейімделуге әлеуметтік біліктілік жағдай жасайды. Бұл түсінікті бірқатар авторлар қарастырған. Әлеуметтік біліктіліктің егде жаста көрінуін белсенді кәрілік (немесе «егде жастағы өмірлік белсенділік») түсіндіріледі, кең мағынада, ол «қартаю барысында адамның өмірін жақсарту мақсатындағы, денсаулықты қамтамасыз ету үшін жағдайларды оптимизациялау, қоғам өміріне қатысу және адамның қорғалу үрдісі» деп түсіндіріледі [6]. Бұл түсінікті қарастырудың түрлі амалдары қалыптасты: айрықша физикалық белсенділік (П. Брегг, А.А. Микулин) және әлеуметтік байланыстардың сақталуы және қоғам өмірінде шамасына қарай қатысу (Р.А. Зобов, В.Н. Келасьев, И.Л. Первова). Егде жаста өмірлік белсенділік егде жастағы адамдардың әлеуметтік тыс қалуының алдын алудың бір жолы болып табылады.

Сонымен, егде адамдардың әлеуметтік тыс қалуының жеке аспектілері әдебиеттерді кең қарастырылса да, кешенді амал құрылмаған. Әдебиеттерде қосылу/тыс қалудың нақты детерминанттары да белгіленген: адамға, әлеуметтік ортаға, адамның ортаға қосылу регуляторлары және қоғамның даму фазаларына тәуелді [7]. Алайда олардың рөлі егде жастағы адамдардың әлеуметтік тыс қалуының алдын алудың бір жолы ретінде ашылмаған. Берілген кешенді амалдың құралуы үшін әлеуметтік статус, әлеуметтік бейімділік және әлеуметтік біліктілік, егде адам-

дардың әлеуметтік тыс қалуы түсініктерінің потенциалын іске қосу жөнді деп саналады.

«Қартаю – бұл индивидуалды деңгейде жас ұлғайған сайын алдағы өмір ұзақтығының азаюына... және қоғам деңгейінде халықтың құрамында егде адамдардың санының көбеюіне әкеліп соғатын құбылыстар тобының жалпы белгісі» [8]. Адам өмірлік белестерден өту барысында жай ғана қартаймайтындығын ескерте кетейік. Егде болған сайын ол жастық, үздіксіз-талғамалы әлеуметтенуден өтеді, яғни талап етілетін және күтілетін рөлдердің жиынтығын меңгереді, және «индивидтің «соңғы» жасы немен толтырылатындығы түгелімен оның өзіне байланысты болады» [9]. Әлеуметтік қартаю келмеуі немесе максималды ұзақ кезеңге созылуы мүмкін. Ол индивидтің қартаюды қоғаммен, іс-әрекетпен және егде адамдардың әлеуметтік рөлдерді орындаумен қалай байланыстыратындығына байланысты.

Зерттеу үшін Макс Вебердің әлеуметтік іс-әрекет теориясының идеялары қызығушылық көрсетеді, оның контекстіндегі соңғы жастағы өмірлік ресурстардың әлеуметтік іске қосылуы, егделердің қоғамға инклюзиясы деген түсініктер білімдік және жеке білімдік технологиялар мен стратегиялардың механизмдеріне жүгінуді өзекті қылып отыр. Әлеуметтік іс-әрекет теориясы әлеуметтік шынайылықты мақсатты және субъективті саналы іс-әрекеттердің сферасы деп қарастырады, ол іс-әрекеттер адамның еркін жасампаз еркінде негізделген. «Ерік пен өзіндік сананың жалғыз иегері, адамның еншісі – болмай қалмайтын, шарасыз таңдау» – деп санады Вебер. Сөну ретіндегі қартаю мен кәдімгі өмір арасынан таңдау жасау барысында – егде адам өзін-өзі іске асыру мақсаттарын басшылыққа ала отырып, таразылайды және құндылықтар арасында өзінің ар-намысы және дүниетанымының әмірі негізінде таңдау жасайды. М. Вебер қалауларды әрбір нақты жағдайға байланысты ой елегінен өткізуге, адамдармен өзара қарым-қатынаста «өзінің іс-әрекетінің салдарын есте сақтауға шақырады». Әлеуметтік белсенділіктің мәні белсенділік пен іс-әрекеттің арақатынасын қарастырудан тыс анықталуы мүмкін емес. Әлеуметтік белсенділіктің көрсеткіші болып белгілі бір сапалы және сандық сипаттамалардың социуммен өзара байланысындағы іс-әрекеті саналады. Белсенділіктің ішкі қайнар көзі болып қажеттіліктер саналады.

Әлеуметтік белсенділіктің қозғайтын факторы болып барлық қажеттіліктер саналмайды, тек қана қанағаттандырылуы әлеуметтік мәнге

ие болып табылатындары, қоғамдық мүдделеге байланыстылары ғана. «Осы жерден, әлеуметтік белсенділік – бұл тұлғаның ерекше қажеттіліктер тобын қанағаттандыруға бағытталған саналы, өзіндік іс-әрекет және қоғамдық маңызды мәселелерді шешу» [10]. «Белсенділік» теориясының жақтаушылары Б. Нейгертен, Дж. Розен, қарт аламдар өздерінің әдетке айналған рөлдерімен айырылсқан сәтте, оларды «жоғалту» және «өзінің қоғамдағы қажетсіздігі» секілді сезімдер мазалайды деп есептейді; сонымен бірге жекелік адамгершілік сезіміне қысым жасалатындығы жайында айтады. «Өзіндік моральдік рух пен позитивтік сана сезіміне демеу беру үшін оларға белсенді әлеуметтік маңызды рөлдерді сомдау арқылы қоршаған адамдармен тіл табысып, жаңа еңбек түрімен айналысу қажет» [11]. И.А. Григорьева, В.Н. Келасьевицтің пікірлері бойынша, қарт адамдар белсенді еңбекпен, мейілі қоғамдық, отбасылық немесе өндірістік болсын, максималды ұзақ түрде шұғылданулары қажет екен. Кезкелген еңбек түрі, ақылы немесе тегін болсын, қарт адамның белсенділігін сақтауына септігін тигізеді.

Қартаюдың көптеген ерекшеліктері мен үрдістерінің күрделі байланысуы, олардың көрініс табуының әрқилылығы қартаю феноменінің әлеуметтік интерпретацияларының көптеген нұсқаларын бір мемлекет шеңберінде, сондай-ақ бүкіл әлемде туындатады және бұл өзінің әсерін қартаю теорияларының заманауи әркелкілігінде табады.

Қарт адамдардың әлеуметтік тобы физикалық жағдайы мен жасы бойынша үлкен өзгеріске ұшыраған. Қарттардың әрбір санатында қоғам өміріндегі белсенділігі мен қатысушылығының, әлеуметтік енгізілуінің мүмкін боларлық максималды деңгейі және бұдан өзге өзіндік қажеттіліктері, құндылықтары мен қышығушылықтары, әлеуметтік шеттетілу қаупінің өзіндік деңгейі бар.

А.Е. Дергаевамен қарттардың әлеуметтік мәртебесінің құрылымын қарастырудың екі-жақты бірлестіктен: статустың қабылдануы мен қарттардың әлеуметтік жағдайынан құралған интегративті қадамы ұсынылған болатын. Қарттардың әлеуметтік статусының екі жағы келесідей деңгейлері қарастырылды:

Қабылдау үшін: 1.1 ғылыми-теориялық деңгейде (қартаю теориясы); 1.2 мемлекеттік саясат деңгейінде (мемлекетпен қарттардың қабылдануы, аталған әлеуметтік топқа қатысты әлеуметтік саясаттың бағыттарында табуы); 1.3 қоғамдық сана деңгейінде (адамдармен қарттық пен қарттардың, олардың қоғамдағы орындары

мен рөлдерінің қабылдануы және қарт адамдардың БАҚ-тағы бейнесі); 1.4 өзін-өзі анықтау (самоидентификация) деңгейінде (қарт адамның қарттыққа, қоғамдағы орнына және өзіне деген қарым-қатынасы).

Әлеуметтік жағдай үшін: 2.1 мемлекеттік саясат деңгейінде (жұмыспен, зейнетақымен, қарттардың әлеуметтік қорғаумен қамтылуы және т.б. салалардағы саясат; қарт адамдардың еңбек нарығындағы жағдайы, олардың материалдық ресурстарға және т.б. қолжетімділігі); 2.2 қоғам мен шағын топтар деңгейінде (қарт адамның отбасындағы және қоғамдағы рөлі); 2.3 қарт адамның деңгейінде (қарт адамның өзінің субъективті статусына сәйкес мінез-құлқы).

Қарттардың әлеуметтік статусының салыстырмалы түрде төмен болуының себебі қарттардың функционалдық маңыздылығының қоғам мен мемлекет алдында төменгі деңгейде болуыменен түсіндірілді.

Бір жағынан бұл қарт адамның статусының еңбекке қабілетті жастағы адаммен салыстырған кезде ғылыми бірлестік, мемлекет, қоғам және қарттың өзінің деңгейінде төмен орналасқанын қабылдаудан көрініс табады. Сондай-ақ егде жастағы адамдардың сипаттамасында, қарттар заманауи өзгерістерге бейімделе алмайтын және сәйкесінше, қоғамға пайда әкелмейтін әлеуметтік қорғаудың пассивті клиенті ретінде сипатталады.

Бірақ соңғы уақытта қарттарға деген көзқарас пен олардың қоғам өміріндегі функционалды қатынасуға деген потенциалының мойындалуы өзгеріске ұшырауда. Теоретикалық деңгейде аталған өзгеріс жүзеге асырылып қойған. Оң бағыттағы тенденциялар қарттардың мемлекетпен қабылдануын айғақтайтын қарттарға қатысты әлеуметтік саясаттың бағыттарын таңдау кезінде да байқалады.

Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, қарттардың қоғамдағы қабылдануы біркелкі емес. А.В. Писареваның зерттеуіне сәйкес (2001 жыл), сұралғандардың төрттен бір бөлігі қарттарды әлеуметтік дамудың кертартпасы ретінде есептесе, 78%-ы қарт адамдардан толық емес және әлеуметтік көмекке мұқтаж адамдардың бейнесін көреді. Алайда, 60%-ы қарттарды әлеуметтік белсенді өмірге тартуға тұрарлық потенциал ретінде қабылдайды. А.А. Смолькинаның зерттеу нәтижелері бойынша (2010 жыл), жастардың қарттарға қатысты негативті қарым-қатынасының бір себебі ретінде қарттардың жаңа шарттарға бейімделе алмауы мен тамырланып кеткен кедейшілікке негізделген белгілі бір мінез-құлық стилі көрініс алады (экономика, киіну әдебі, «жеңілдіктер үшін

күресі»). Т.В. Смирнованың зерттеу мәліметтеріне сәйкес (2008 жыл), респонденттер өздерін қарттардың негативті және деструктивті үрдістерін асыра сипаттауға бейім екендігімен көрсеткен. Қарттардың өзін-өзі қабылдауы, көп жағдайда олардың индивидуалды ерекшеліктерімен байланысты болады. Алайда, мемлекет ішінде және қоғамда қалыптасқан қарттық жасқа қатысты пікір қарттардың өзін-өзі айқындауына әсер етіп, олардың іс-әрекеттерінде, сәйкесінше, көрініс табады. Қарттықтың заманауи бейнесін қалыптастыруда медициналық түсініктеме мен кәріліктегі аурумен сәйкестендірілуі үлкен әсерін тигізеді.

Зейнетақы көлемінің ұлғаюына қарамастан, қарт адамдар өздерінің материалдық жағдайларын төмен және бастапқы мұқтаждықтарды қанағаттандыруға жеткіліксіз, ал өздерінің құқықтарын өзге тұрғындардың топарымен салыстырғанда қысымға ұшыраған күйде деп бағалауға бейім. Зерттеу мәліметтері бойынша, еңбекке қабілетті респонденттер тобы осы пікірмен өздерінің келісетіндіктерін айтады [12].

Қарттардың еңбек қызметін тоқтатқаннан кейінгі әлеуметтік статусының төмендеуі, табыс көлемінің төмендеуі және осының әсерінен әлеуметтік қарым-қатынастар мен белсенділіктің азаюы секілді әлеуметтік салдарларға алып келеді.

Мемлекеттің қарттарға қатысты көзқарасы мен жүргізіліп жатқан саясатының өзгеру тенденцияларына қарамастан қарттардың әлеуметтік жағдайы көп мәліметтерде төменгі немесе қанағаттанарлық деңгей ретінде бағаланады.

Қарттардың еңбек нарығындағы жағдайын олардың алып жатқан қызметтері мен кәсіби сфералары жағынан алып қарасақ әрқелкі болып келеді. Бір жағынан бұл жалақысы төмен және төменгі деңгейде мамандандырылған вахтер, киім жинаушы секілді кәсіптер болса, екінші жағынан, жоғарғы деңгейде мамандандырылған, бірақ көп жағдайда жалақы көлемі төмен болып келетін, мұғалімдер, оқытушылар, ғылыми-зерттеу институттарының қызметкерлері секілді қызмет орындарын құрайды.

Қоғамдағы қарттардың рөлі мен оларды қабылдау үрдісінің салдары қарттардың мінез-құлқына тікелей әсерін тигізеді. Қарттықтың ауру ретіндегі стереотипті бейнесі қарттардың өздерінің белсенділігінің, қызмет және тұтыну сфераларының саналы түрде шектелуіне алып келеді.

Алайда қартаю үрдісі индивидуалды болып келеді, қарт адамның бір әлеуметтік статустан

екіншіге өтуінің шекарасы ретінде оның қызметінің тоқтаған кезеңін алып көрсетуге болады. Төменгі әлеуметтік жағдай мен әлеуметтік статус, физикалық функционалдық пен әлеуметтік қытынастардың интенсивтілігінің төмендеуі түбінде қарттардың әлеуметтік шеттетілуіне алып келеді.

Қарттық жастағы әлеуметтік бейімделу келесідей салаларда: өмірдің жаңа кезеңі мен өзін қарт адамның ролінде қабылдау кезінде; өмірдің өзгеріске ұшыраған кезеңіне бейімделу (әсіресе, қызметін тоқтатқаннан кейін), өмірдің бұрынғы бейнесінде өмір сүру немесе жаңа әлеуметтік орталарға сәтті ену, қоғамдағы жылдам өзгерістерге деген уақытылы әрекет ете білу қабілетін көрсету секілді кезеңдерінде қажет.

Сәтті әлеуметтік бейімделуге адамның әлеуметтік құзыреттілігі септігін тигізеді. Қарт адамдардың әлеуметтік құзыреттілігінің спецификасы олардағы келесідей элементтердің болуымен айқындалады:

- білімнің: қарттық жас пен қартаюдың ерекшеліктері, өздерінің құқықтары мен мүмкіндіктері жайында болуы;

- қабілеттері мен икемдерінің: тіл табысуы мен қарым-қатынастарды сақтауы, өз уақыты мен бос уақытын ұйымдастыруы, денсаулығы мен белсенділігін, қоғамдағы жаңа өзгерістерге уақытылы бейімделуін қамтамасыз ету кезінде көрініс табуы;

- әлеуметтік рефлексияның орын алған оқиғаның қалыпты бағалау құралы ретінде қолданылуы.

Қарттық жастағы әлеуметтік құзыреттіліктің орын алуы астарында «денсаулықты, қоғам өміріндегі қатынасуы және адамның өмірінің қартаю кезеңінде жақсарту мақсатында қорғалуын қамтамасыз ету мүмкіндіктерін жақсарту үрдісі» жатқан белсенді қарттықпен түсіндіріледі [13].

Әдебиеттегі қолданылатын терминдерді талдай келе («белсенді қартаю», «белсенді ұзақ өмір») А.Е. Дергаева жаңартылған түсінікті енгізу маңыздылығы туралы қорытындыға келе отырып «егделік жастағы өмірлік белсенділік» терминін ұсынды. Шынында да, «қарттық» терминін «егделік жас» терминіне өзгерту түсінікті өзі сипаттайтын феноменмен айтарлықтай сәйкестендіреді. Бұдан бөлек, қазіргі кезде әдебиетте белсенді қарттық нақты айтқанда егде адамдардың мәселелері контекстінде көптеп қарастырылуда. Жақын арада А.Е. Дергаева егде жастағы өмірлік белсенділіктің моделін ұсынды.

1-сурет – Егде жастағы өмірлік белсенділік моделі

Сонымен, қазіргі замандық жағдайларда егде жастағы адамдардың әлеуметтік шеттетілуі қаупі айтарлықтай жоғары болып отыр. Сәтті түрде әлеуметтік бейімделу үшін қарияларға қарттық жаста, сонымен қатар өмірлік белсенділікте көрініс табатын әлеуметтік құзырлылық қажетті болып табылады.

А.Е. Дергаеваның жүргізген зерттеу бойынша қарт адамдардың субъективті әлеуметтік статусы келесі факторларға тәуелді: кәсіби қызметке қатысу, денсаулық жағдайы, белсенділік деңгейі, жақын туыстардың болуы, психологиялық күйге келу. Субъективті статустың ең жоғары көрсеткіштері 70-тен жас болып келетін жұмыс жасайтын адамдарда байқалды. Олар көбіне өздерін толықтай еңбекке қабілетті азаматтар қатарына жатқызады және бұл олардың қоршаған орта шынайылығына деген қатынасынан көрінеді. Төменгі субъективті статусты жасқа тәуелсіз ауру адамдар иеленеді. Олар өздерін және әлемді кара түнекте көреді және олардың өмірі қызықты жағдайлармен аз қамтылған. 70 жастан жоғары денсаулығы сақталған адамдардың субъективті статусы көп жағдайда олардың рухани ниетімен және қызметтері интенсивтілігімен байланысты.

70-тен жас болып келетін адамдар өздерін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінеді және әлеуметтік шеттетілудің айтарлықтай тәуекелділігін сезбейді. 70 жастан асқан белсенді егде жастағы адамдар денсаулыққа қатысты шектелуден тыс өздерінің әлеуметтік статустарының төмендеп келе жатқанын түсінеді. Ал әлеуметтік контактілер шеңберінің тарылуы және денсаулықтың нашарлауы әлеуметтік шеттетілу тәуекелділігіне алып келеді.

Денсаулығының шектелуіне байланысты үйден шыға алмайтын көптеген егде жастағы адамдар өздерінің әлеуметтік шеттетілуі, жалғыздығы туралы айтады. Оның себебі ретінде қоғамда толыққанды өмір сүруге кедергі келтіретін денсаулық жағдайының нашарлығын айтады.

Қорытынды

Егде жастағы адамдардың әлеуметтік мәртебесі олар зейнетақылық жасқа жеткен кезде емес, оладың еңбек қызметін тоқтатқан кезде төмендей бастайды. Шынында, жұмыс жасауды жалғастыратын адамдар өздерінің соңғы иеленген субъективті мәртебелерінің, контактілерінің және белсенділіктің деңгейін ұзақ уақыт бойы сақтайды. Сондай-ақ қарт адамдарға деген қоршаған ортадағы адамдар қатынасының өзгергендігі. Олар қоғамның еңбекке қабілетті мүшелерінің құқықтарын пайдаланады және көп жағдайда өздерін қартайып жатқан адамдар категориясына қоспайды. Белгілі бір себептермен еңбек қызметінен кеткен егде адамдар зейнеткерлер категориясына өтеді. Бұл жағдай бір жағынан олардың материалдық жағдайына және контактілер интенсивтілігіне әсер етсе, бір жағынан субъективті мәртебесіне де әсер етеді.

Қарт адамдардың әлеуметтік компетенттілігінің ерекшелігі келесі критерийлермен анықталады: кәріліктегі өзіне деген қатынасы; өзінің құқықтары мен мүмкіндіктерін білуі; олардың белсенділік деңгейі; қазіргі замандық өмір жағдайларына бейімделуге деген талпыныс.

Егде жастағы адамдардың әлеуметтік шеттетілуіне қарсы профилактикалық жолдардың барлығының негізінде қарттардың әлеуметтік мәртебесін көтеру жатыр. Осы мақсатқа жету үшін барлық деңгейде күш жұмсау қажет. Жұмыс егделік жасқа деген қатынасты өзгертуден басталуы абзал. Бұл жағдай ғылыми ортада орын алып онды тенденциялар әлеуметтік саясат деңгейінде байқалады. Айтылған тенденцияларға демеу беріп, оларды қо-

ғамдық сана және сол егде адам санасы деңгейінде дамыту қажет. Әлеуметтік саясат қоғам игілігі үшін қарт адамдар потенциалын ашып дамытуға көңіл бөлуі өте маңызды болып табылады. Егер қоғам және мемлекет қарт адамдардан қолданылмаған потенциал көретін болса, онда, сәйкесінше егде жастағы адамдарды қоғамның толыққанды қоғам мүшесі ретінде, әрі оның дамуына жағдай жасаушылар ретінде қабылдайтын болады.

Әдебиеттер

- 1 Волков Ю.Г., Добренков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология – М., «Гардарика», 2007.
- 2 Григорьева И.А. Социальное исключение пожилых людей и возможности его преодоления // Актуальные проблемы социальной работы / ред. Бородкиной О.И., Григорьевой И.А. – СПб: Скифия-Принт, 2005 – С.208-224
- 3 Малеева Т. Синявская О. Модели занятости пенсионеров // ДемоскопWeekly. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2008/0341/tema04.php>.
- 4 Рогозин Д.М. Либерализация старения, или труд, знания и здоровье в старшем возрасте // Социологический журнал – М., 2012 №4 – С. 62-90
- 5 Корель Л.В. Социология адаптаций – Новосибирск: Наука, 2005 – С. 30-49
- 6 Health and aging: a discussion paper // ВОЗ
- 7 Зобов Р.А., Келасьев В.Н. Социальное здоровье и социализация человека – СПб.: Химиздат, 2005 – С.19-33
- 8 Григорьева И. А. Старость и старение: основные определения / Пожилые человек в обществе. Сборник статей под редакцией И.А.Григорьевой – СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2010. С.6
- 9 Григорьева И. А. Старость и старение: основные определения / Пожилые человек в обществе. Сборник статей под редакцией И.А.Григорьевой – СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2010. С.23
- 10 Серегин А. Н., Подходы к исследованию социальной активности. / Тезисы докладов III Всероссийского социологического конгресса. – М.: Институт социологии РАН, 2008. / (официальный сайт Института социологии РАН)
- 11 Смелзер Н. Социология. – М. Феникс. 1994. С. 375.
- 12 Ржаницына Л.С. Как живут пенсионеры сегодня? // Социологические исследования – М., 2012 №4 – С. 98-109
- 13 Health and aging: a discussion paper // Всемирная Организация Здравоохранения.

References

- 1 Volkov Y. G., Dobrenkov V. I., Nechipurenko, V. N., Popov A. V. Sociology – M., Gardarika, 2007.
- 2 Grigoriev I. A. Social exclusion of older people and the possibility of overcoming the // Actual problems of social work / edited by Borodkina O. I., Grigorieva, I. A. – St. Petersburg: Scythia-Print, 2005 – P. 208-224
- 3 Maleeva T. O. Sinyavskaya model of employment of pensioners // ДемоскопWeekly. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2008/0341/tema04.php>.
- 4 Rogozin, D. M. Liberalization of aging, or labor, knowledge and health in older age // Sociological journal – M., 2012 No. 4, Pp. 62-90.
- 5 L. V. Korel Sociology adaptations – Novosibirsk: Nauka, 2005 – P. 30-49
- 6 Health and aging: a discussion paper // World Health Organization.
- 7 Zobov R.A., Kalashev V. N. Social health and socialization of man – SPb.: Hemostat, 2005 – P. 19-33
- 8 Grigoriev I.A. Senility and aging: basic definitions / Elderly people in society. The collection of articles edited by I. A. Grigorieva – SPb.: Publishing house of the «European house», 2010. S. 6
- 9 Grigoriev I.A. Senility and aging: basic definitions / Elderly people in society. The collection of articles edited by I. A. Grigorieva – SPb.: Publishing house of the «European house», 2010. С. 23
- 10 Seregin, A.N., Approaches to the study of social activity. / Book of abstracts of the III all-Russian sociological Congress. – M.: Institute of sociology of the Russian Academy of Sciences, 2008. / (official website of the Institute of sociology, RAS)
- 11 Smelser N. Sociology. – M. Phoenix. 1994. S. 375
- 12 Rzhanicyna HP As pensioners live today? // Sociological research., 2012 No. 4, Pp. 98-109
- 13 Health and aging: a discussion paper // World Health Organization.

Шнарбекова М.К.,
Абдирайымова Г.С.

**О множественных реальностях
образовательной стратегии
молодежи**

В данной статье представлены некоторые результаты исследования, проведенного авторами с ноября 2014 года по февраль 2015 года в г. Алматы на базе Центра социологических исследований и социального инжиниринга для определения образовательных и профессиональных стратегий казахстанской молодежи и детерминантов ее формирования. Был проведен опрос, в котором участвовали 571 респондент. Для сравнения приведены результаты других социологических исследований. В процессе подготовки опроса была применена многоступенчатая выборка, где необходимыми критериями были социально-демографические характеристики (пол, возраст, национальность), регион и направление специальности.

Ключевые слова: образовательные стратегии, высшее образование, равные образовательные возможности, культурный капитал, стартовый образовательный капитал выпускника.

Shnarbekova M.K.,
Abdiraymova G.S.

**On multiple realities
of educational strategies
of the youth**

This article presents some results of the study conducted by the article authors from November 2014 to February 2015 in Almaty at the Centre for Sociological Research and Social Engineering to determine the educational and professional strategies of Kazakh youth and determinants of its formation. The survey involved 571 respondents. For comparison the results of other sociological studies are presented too. During the preparation of the research a multistage sampling quota was used, where essential criteria were chosen socio-demographic characteristics (gender, age, nationality), the region and the direction of specialization.

Modern society is characterized by a general aspiration to receive higher education after graduating school. And it is defined as an indicator of democracy. But is this true? Do all school graduates need to enter higher education?

In this article we would like to focus on the concept, that changed, is changing and will change in the future. It is the concept of «equal educational opportunities.» What is its role, importance and essence? How the Kazakh youth evaluate the importance of higher education?

Key words: educational strategies, higher education, equal educational opportunities, cultural capital, start-up capital of school graduates.

Шнарбекова М.К.,
Әбдірайымова Г.С.

**Жастардың кәсіби
стратегияларының көптеген
шынайылықтары туралы**

Аталмыш мақалада 2014 жылдың қараша айынан 2015 жылдың ақпан айларында жүргізілген социологиялық зерттеудің кейбір мәліметтері берілген. Зерттеу Социологиялық зерттеулер мен әлеуметтік инжиниринг орталығы негізінде қазақстандық жастардың білімі және кәсіби стратегияларын айқындау мақсатында Алматы қаласында өткізілді. Сауалға барлығы 571 респондент қатысты. Сонымен қатар, салыстыру мақсатында Қазақстанның барлық аймағын қамтыған өзге де социологиялық зерттеулердің мәліметтері ұсынылған. Сауалды даярлау барысында көпсатылы іріктеу қолданылды, маңызды көрсеткіштер ретінде әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар (жыныс, жас, ұлт), елді мекен мен мамандық бағыты қарастырылды.

Қазіргі заманғы қоғам мектепті бітіргеннен кейін жоғары білім алуға деген жалпы ұмтылыспен сипатталады. Бұл демократия көрсеткіші ретінде айқындалады. Осы рас па? Барлық түлектер мектепті бітіргеннен кейін ЖОО-ға түсуі керек пе?

Мақалада біз қоғаммен қабылданған, уақыт бойы өзгерген, өзгеріп жатқан және болашақта өзгертін тұжырымдаманы талдауға талпыныс жасаймыз. Бұл «тең білімі мүмкіншіліктер» тұжырымдамасы. Оның рөлі, мәні және маңызы қандай? Қазақстандық жастар жоғары білім маңыздылығын қалай бағалайды?

Түйін сөздер: білімі стратегиялар, жоғары білім, тең білімі мүмкіншіліктер, мәдени капитал, түлектің бастапқы білімі капиталы.

**О МНОЖЕСТВЕННЫХ
РЕАЛЬНОСТЯХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
СТРАТЕГИИ
МОЛОДЕЖИ****Введение**

Современное общество характеризуется всеобщим стремлением получить высшее образование после окончания школы. И это определяется как показатель демократии. А так ли это? Необходимо ли всем выпускникам школ поступать в вузы? Возможно, такое всеобщее движение определяет жизненные планы выпускника школы и подталкивает его выбирать то, что является одобряемым и отказываться от того, что на самом деле для него является интересным и где он мог бы достигнуть определенных успехов...

В статье нам бы хотелось остановиться на общей концепции, которая была принята обществом, которая изменялась, изменяется и будет подвержена изменениям в будущем. Эта концепция «равных образовательных возможностей». Какова ее роль, значение и сущность? Как оценивает казахстанская молодежь значимость высшего образования?

Позиция ребенка в обществе имеет историческую зависимость. В доиндустриальном обществе горизонты ребенка были сильно ограничены его семьей. Профессиональная траектория ребенка непосредственно рассматривалась как продолжение семейного уклада, он должен был продолжать деятельность отца. Домохозяйство имело полную власть над ребенком, а также полную ответственность за него. Ребенок оставался частью одного и того же хозяйствующего субъекта всю жизнь. Конечно же, определенная мобильность существовала, но она была не значительной.

В этой связи можно выделить два важных аспекта. Во-первых, домохозяйство несло ответственность за членов всю жизнь. Во-вторых, домохозяйство как экономическая единица обеспечивала ребенка необходимыми знаниями и умениями. В традиционных обществах для сыновей такого поля знания были фермы, а для дочерей домохозяйства. Знания ребенка были необходимым условием в поддержании семейного производства.

Индустриальная революция сформировала иные экономические организации, социальные сообщества, что, в свою очередь, изменило роль домохозяйства как экономической единицы и ее образовательные функции. С этого времени дети начали

строить свою профессиональную деятельность за пределами домохозяйства и его роль как основного источника знания начала снижаться. Такое фундаментальное изменение стало началом формирования общественного образования.

В начале XIX века в Америке и Европе стали формироваться основы общественного образования. К этому времени уже существовали частные школы. Общеобразовательная школа была доступной для всех, но дети из привилегированных семей предпочитали частные школы. Таким образом, формировались дифференцированные образовательные возможности [1].

Идея дифференцированного образования основывалась на двух необходимостях: во-первых, индустриализация требовала работника с базовым образованием и, во-вторых, заинтересованность привилегированных семей в получении качественного образования своих детей. Представители среднего класса могли реализовать обе эти цели.

Таким образом, формировался обученный рабочий класс и дети среднего или высшего класса с лучшим образованием.

Необходимо отметить, что идея о равных образовательных возможностях получает свое развитие в XIX веке в Европе и Америке.

Ранний этап развития концепции равных образовательных возможностей включала следующее:

- обеспечение бесплатным образованием определенного уровня, необходимого для представителя рабочего класса;
- обеспечение общей учебной программой для всех детей, независимо от происхождения;
- дети из разных слоев могут посещать одну и ту же школу, при условии низкой плотности населения;
- предоставление равенства в данной местности, так как местные налоги являются источником поддержки школ [1].

Экономическая дифференциация в получении общего образования была снижена, но дифференциация в получении высшего образования сохранялась.

Основная часть

Анализируя понимание концепции равных образовательных возможностей, необходимо отметить, что эта идея стала популярной благодаря *Мортимеру Адлеру*, который считает, что демократия требует равного образования для всех детей в средней школе. «Обучение должно быть

направлено на достижение целей общества. И не должно существовать несколько образовательных траекторий: одна из которой направлена вперед, а другая является не эффективной» [2, с. 5]. Под траекториями в данном случае мы понимаем различные образовательные программы, как академическая/профессиональная и т.д.

По мнению экс-президента Гарварда *Чарльза Элиота (Charles Eliot)*: «Если демократия является попыткой сделать всех детей равными или всех людей одинаковыми, это значит бороться с природой, и в этой борьбе демократия, несомненно, будет поражена, нет такого понятия, как равенства природы, способностей к обучению, или интеллектуального мышления [3, с.13]. Таким образом, *Чарльз Элиот* отмечал, что демократия проиграет, если заставлять всех студентов поступать в колледж/университет. Впоследствии учебные программы станут слабыми или дети не смогут их освоить. Причина этого заключается не в интеллектуальных способностях детей или не в низких ожиданиях преподавателей, а в том, что люди разные и достигают высших успехов в разных областях, которые для них интересны.

В своем труде «Дух позитивной философии» *О. Конт* отмечал: «... меня издавна побуждало всегда изображать систему образования... как предназначенную преимущественно для наиболее многочисленного класса» [4, с.72-73]. Конт отмечал, что «позитивистская» система образования, которая характеризуется доступом к образованию самых широких рабочих масс, является основой общественного благополучия.

Образование всегда связывалось с постулатами демократии. Образование дает возможность личности развивать свои способности и найти свое место в профессиональной иерархии, а также способствует обеспечению равенства, образованные молодые люди имеют возможность занять достойное место в обществе, что в определенной степени снижает уровень выраженности социального положения.

В этой связи важно отметить высказывание *Ф. Брауна*: «в индустриальном обществе социальный и профессиональный успех во многом зависит от профессиональной квалификации человека, определяющийся как наличием диплома, так и наличием реальных знаний. Также нельзя не отметить индивидуальность субъекта, его харизму как важную составляющую профессионального успеха» [5, с. 18].

Согласно Конституции РК, государство является ключевым гарантом равенства прав на

образование. Система государственных образовательных грантов обеспечивает доступность высшего образования для населения, а также для учащихся сельских школ и представителей социально-уязвимых слоев населения выделяются квоты. Это показывает степень социальной ориентированности общества, государства и доступность высшего образования.

Результаты исследования показывают, что для большинства опрошенных молодых людей важными в достижении успеха жизни являются упорный труд – 55,5% и уровень образования – 25,6%, но также интересным представляется и позиция, которую отметили 7,9% – иметь влиятельные связи и 4,4% – иметь состоятельных родителей и родственников.

По данным исследования казахстанских социологов, 41,5% казахстанских студентов отмечают, что главными факторами будущих профессиональных успехов и карьерного роста являются [6, с.159]:

– высокий уровень квалификации, опыт работы и высокие профессиональные знания.

Однако среди лидирующих позиций есть и другие факторы, довольно различные по своей природе:

- знание казахского языка – 35,8%;
- связи, влиятельные друзья и знакомые – 32,9%;
- знание иностранных языков, получение образования за границей – 26,8%;
- хорошее воспитание (надо быть культурным человеком, уважать старших и т.п.) – 25,3%;
- диплом престижного, известного отечественного учебного заведения – 20,7%.

В рамках социологического исследования, респондентам также был задан отдельный вопрос о важности и роли наличия высшего образования: 60,6% отметили его очень важным и 25,6% – важным. Суммарный положительный ответ – 86,2%, суммарный отрицательный ответ составил 5,5%, в том числе 4,6% отметили скорее не важно и 0,9% совсем не важно.

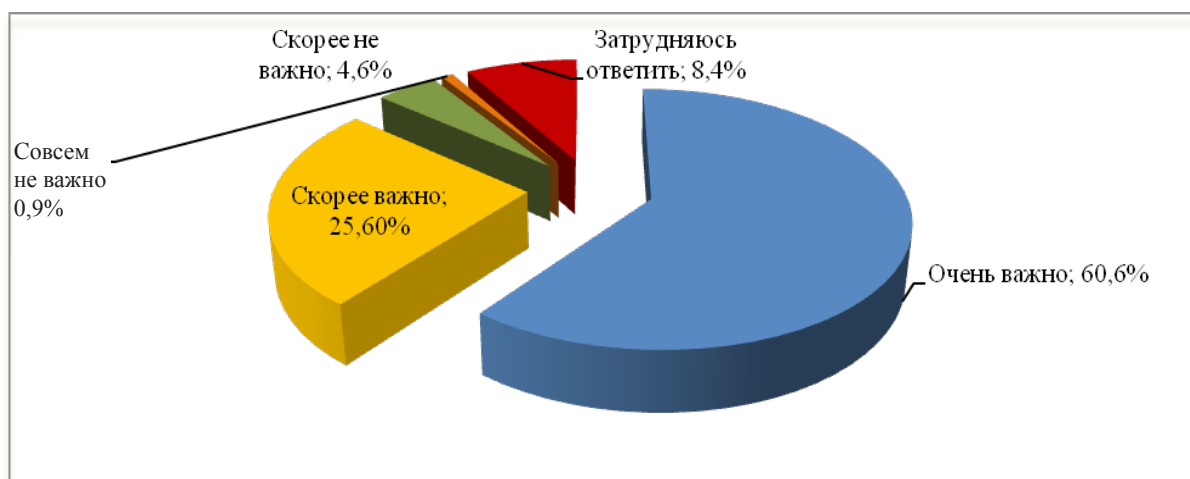

Рисунок 1 – Распределение ответов респондентов на вопрос «Насколько для Вас важно наличие высшего образования?» (от общего числа в %)

Таблица 1 показывает нам ранжирование ответов респондентов на вопрос – «Как Вы считаете, с какой целью Вы получаете высшее образование?». Среди целей получения образования лидирующие позиции занимают: чтобы найти высоко оплачиваемую работу – 56,6%, чтобы стать специалистом, востребованным на рынке труда – 56,8% и чтобы добиться успеха, сделать карьеру – 50,5%, а также найти интересную, творческую работу по душе также для молодежи является важным (48,7%). На последнем месте в данной иерархии стоят, чтобы

поменять место жительства (4,5%) и чтобы продлить годы учебы (3%).

На реализацию равенства образовательных возможностей в системе профессионального образования в определенной степени влияет стартовый образовательный капитал выпускника школы, который формируется социальной средой. Ограниченность социокультурного капитала ребенка во многом является следствием ограниченности домохозяйств и социального окружения, предоставленного родителями выпускника.

В данном контексте ограниченность можно рассматривать как недостаточное развивающий потенциал среды, в которой живет выпускник, и

не достаточное использование экономического и культурного капитала родителями на благо развития выпускника [7].

Таблица 1 – Ранжирование ответов респондентов на вопрос «Как Вы считаете, с какой целью Вы получаете высшее образование?» (в % от общего числа респондентов)

№	Варианты ответов	%
1	Чтобы найти высоко оплачиваемую работу	56,6%
2	Чтобы стать специалистом, востребованным на рынке труда	56,8%
3	Чтобы добиться успеха, сделать карьеру	50,5%
4	Чтобы найти интересную, творческую работу по душе	48,7%
5	Чтобы пользоваться уважением окружающих	29,0%
6	Чтобы найти спокойную работу с гибким графиком	19,0%
7	Чтобы заниматься наукой	17,2%
8	Перейти на следующие ступени образования или профессиональной подготовки (магистратура, PhD докторантура)	28,9%
9	Чтобы найти друзей, спутника(цу) жизни	13,4%
10	Чтобы поменять место жительства	4,5%
11	Чтобы продлить годы учебы	3,0%
12	Другое	2,2%

К стартовому образовательному капиталу выпускника можно отнести знание иностранного языка и научного языка, что в определенной мере облегчит понимание и дальнейшее обучение. Развитие данной идеи можно проследить в работе Э. Бернштейна «Класс, коды и контроль», в которой автор обосновывает теорию «ограниченного кода». По утверждению автора, ограниченность языка детей из домохозяйств с низким материальным и социальным статусом препятствует в восприятии учебной программы.

В таблице 2 видно соотношение успеваемости студентов с типом учебного заведения. Как мы видим, выпускники гимназии и лицея имеют хорошие академические успехи, в том числе 28,6% выпускников гимназии и 27,4% выпуск-

ников лицея отметили, что учатся на «отлично», такую позицию среди выпускников средней образовательной школы отметили – 21,5%. Суммарный показатель «отличников и хорошистов» в разрезе учебного заведения таков:

- Выпускники средней образовательной школы – 80,5%;
- Выпускники гимназии – 82,3%;
- Выпускники лицея – 86,3%.

Однако, оценка «неудовлетворительно» преобладает у выпускников гимназии – 3,4%, выпускников средней образовательной школы – 1%. Высокий показатель «задолженностей» у выпускников лицея – 2,7%, когда у выпускников средней образовательной школы данный показатель составляет 0,7%. Среди выпускников гимназии «задолженностей» нету.

Таблица 2 – Успеваемость студентов в разрезе типа учебного заведения

№	Успеваемость	В каком учебном заведении Вы учились до поступления в вуз?		
		в средней образовательной школе	в гимназии	в лицее
1	Отличная	21,5%	28,6%	27,4%
2	Учусь на «хорошо» и «отлично»	59,0%	53,7%	58,9%
3	Имею самые разные оценки, в том числе и тройки	17,8%	14,3%	11%
4	Преобладает оценка «удовлетворительно»	1%	3,4%	-
5	Есть «задолженности» и неудовлетворительные оценки	0,7%	-	2,7%
6	Всего	100%	100%	100%

По мнению Г.Б. Бекежанова, своеобразной разделительной линией между образованными и неграмотными, богатыми и бедными, молодыми и пожилыми, городскими и сельскими жителями в какой-то мере является знание английского языка, который используется в 80% сайтов, в компьютерной графике и инструкциях. В результате информатизации в мире возникают новые, невидимые, но весьма опасные барьеры, разделяющие людей [8, с. 63-64].

В ходе исследования студенческой молодежи были выявлены определенные различия в академической успеваемости студентов по степени знания английского языка. Студенческую молодежь по уровню академической успеваемости условно можно разделить на 5 групп: 1) студенты отличники, 2) студенты хорошисты, 3) студенты-троечники, имеющие разные оценки, в том числе и оценки «удовлетворительно», 4) студенты-троечники, у которых преобладает оценка «удовлетворительно» и 5) неуспевающие студенты, имеющие «задолженности» и неудовлетворительные оценки.

По знанию английского языка студенческая молодежь была разделена на 4 группы:

Первая группа – студенты, свободно владеющие английским языком. В данной группе студенты, учатся на «отлично» – 40%, на «хорошо» и «отлично» – 49,3%; студенты имеющие разные оценки, в том числе и тройки, составляют 8%, студенты с преобладающей оценкой «неудовлетворительно» – 1,3% и имеющие «задолженности» и неудовлетворительные оценки – 1,3%. Таким образом, качество знания – 89,3%.

Вторая группа – студенты, хорошо владеющие английским языком. Отличники – 29,9%,

хорошисты – 60,8%, студенты с разными оценками, в том числе оценки «удовлетворительно» – 8,8%, студенты с преобладающей оценкой «неудовлетворительно» – 0,5%. Качество знания данной группы – 90,7%.

Третья группа – студенты с трудом владеющие английским языком. Учатся на «отлично» – 16%, на «хорошо» и «отлично» – 59,7%, студенты, имеющие оценки «удовлетворительно» – 21%, студенты с преобладающим количеством оценки «удовлетворительно» – 1,9% и студенты имеющие «задолженности» и неудовлетворительные оценки – 0,5%. Качество знания третьей группы составляет 75,7%.

Четвертая группа – студенты не владеющие английским языком. Всего 3,2% студентов в данной группе учатся на отлично, но доля студентов, учащихся на «хорошо» и «отлично», составляет 67,7%, имеют тройки – 25,8%, а 3,2% студентов имеют в основном оценки «удовлетворительно». Качество знания – 70,9%.

Самый высокий показатель студентов, учащихся на «отлично» среди студентов, свободно владеющих английским языком – 40%. В то же время студенты, имеющие «задолженности» и неудовлетворительные оценки в данной группе, – 1,3%.

Качество знания в первых двух группах очень высокое – 89,3% и 90,7%. Среди студентов, не владеющих английским языком, не высокий показатель отличников – 3,2%, но достаточно хорошие результаты по успеваемости. В этой же группе студентов, имеющих оценки «удовлетворительно», – 29%, в том числе 3,2% с преобладающим количеством троек.

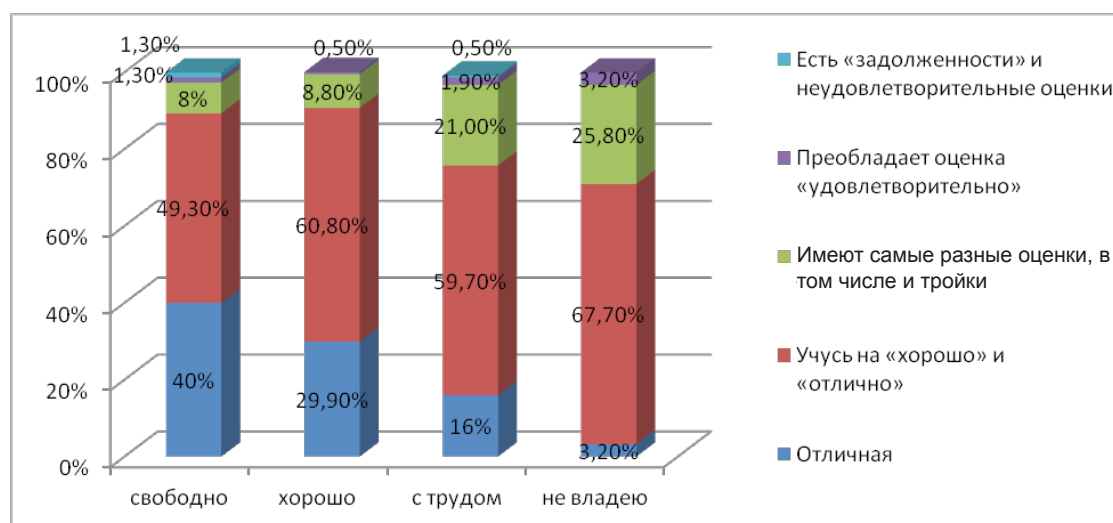

Рисунок 2 – Успеваемость студентов в соотношении знания английского языка

По результатам исследования казахстанских ученых современная молодежь определяет знание иностранного языка как один из востребованных навыков в карьерном росте, таблица 3 [9].

Таблица 3 – Ранжирование ответов респондентов на вопрос «Какие компетенции являются важными для выпускников вузов?» (в % от общего числа респондентов)

№	Варианты ответов	%
1	Знание иностранного языка	49.8%
2	Компьютерная грамотность	33.7%
3	Профессионализм	31.2%
4	Управленческие навыки	30.5%
5	Базовое знание	28.4%
6	Навыки использования информации	28.0%
7	Коммуникационные навыки государственного языка	26.6%
8	Способность работать в команде	25.5%
9	Лидерские качества	19.1%
10	Аналитическое мышление	18.3%
11	Ответственность за качество работы	18.1%
12	Умения решать проблемы	17.9%
13	Адаптация к новым условиям	15.1%
14	Межличностные отношения	12.6%
15	Умение дискутировать и слушать собеседника	12.2%
16	Способность понимать представителей другой культуры	9.4%
17	Способность критически оценивать, в том числе и себя	9.9%
18	Незнаю	3.3%

От чего же зависит академический успех? По мнению респондентов, для достижения академических успехов надо упорно трудиться (49%), под трудом понималось, постоянное чтение книг, подготовка к занятиям, посещение лекций, выполнение самостоятельных работ и

т.д. Также каждый пятый респондент (22,9%) отметил, что молодой человек должен иметь талант, способности к обучению. 11,2% студентов отметили, что методы обучения также являются важным критерием в достижении академических успехов.

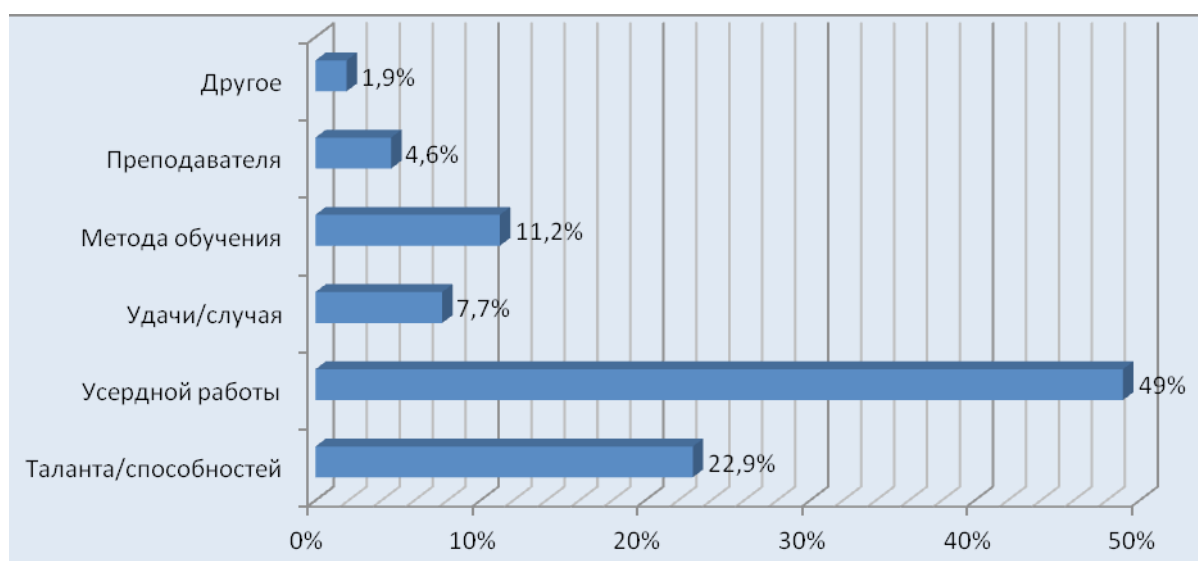

Рисунок 3 – Ранжирование ответов респондентов на вопрос «По Вашему мнению, академический успех зависит от...» (в % от общего числа респондентов)

Согласно теории П. Бурдьё культурного воспроизводства, объяснение неравенства социальных классов в образовательных достижениях заключается в социальном распределении «культурного капитала». Бурдьё утверждает, что владение культурным капиталом зависит от социального класса, но система образования требует определенный уровень культурного капитала [10]. Таким образом, обучающиеся из рабочего класса встречаются с некоторыми трудностями в достижении академических успехов.

По утверждению социолога, образование определяет профессиональные позиции, которые легитимируют социальное неравенство. Это, в свою очередь, в какой-то мере повышает важность культурного капитала. Таким образом,

можно определить двумерное пространство социального статуса: первое сравнительно на основе экономического капитала (например, менеджеры частных компаний, руководители) и второе сравнительно на основе культурного капитала (например, журналисты, ученые, работники государственного сектора, художники) [10].

Подобно другим социологам образования, П. Бурдьё отмечает связь академической неудачи с социальной принадлежностью [11].

Подробная информация о материальном положении семей респондентов по итогам опросов представлена в таблице 4. Имеющиеся данные свидетельствуют, что опросом охвачены все слои населения, как с затруднительным материальным положением (10,8%), так и наиболее обеспеченные (20,5%).

Таблица 4 – Ранжирование ответов респондентов на вопрос «Опишите, пожалуйста, материальное положение Вашей семьи» (в % от общего числа респондентов)

Все респонденты	%
Денег не хватает даже на питание	1,9%
На питание денег хватает, но покупка одежды вызывает серьезные проблемы	8,9%
Купить сейчас телевизор, холодильник или стиральную машину было бы трудно	12,3%
Денег вполне хватает на крупную бытовую технику, но мы не могли бы купить новую машину	20,0%
Наших заработков хватает на все, кроме таких дорогих приобретений, как квартира/дом	16,6%
Материальных затруднений не испытываем. При необходимости могли бы приобрести квартиру, получив кредит	13,1%
Материальных затруднений не испытываем. При необходимости могли бы приобрести квартиру без приобретения кредита	20,5%
Отказ от ответа	6,7%

Результаты опроса показали, что 20,5% респондентов оценили свое материальное положение как максимально благополучное, 13,1% отметили, что материальных затруднений не испытывают. При необходимости могли бы приобрести квартиру, получив кредит.

Также наибольший частотный результат получен относительно варианта ответа «Денег вполне хватает на крупную бытовую технику, но мы не могли бы купить новую машину» – 20% опрошенных.

Для 16,6% респондентов заработка хватает на все, кроме таких дорогих приобретений, как квартира/дом, указывающий на материальную обеспеченность несколько выше среднего уровня.

8,9% респондентов утверждают, что их семье хватает денег только на питание, но покупка одежды вызывает серьезные проблемы.

Среди респондентов 12,3% отметили, покупка телевизора, холодильника или стиральной ма-

шины является затруднительным для его домохозяйства.

1,9% студенческой молодежи охарактеризовали свое материальное положение как находящееся ниже «черты бедности».

6,7% отказались отвечать на данный вопрос.

Результаты исследования показывают, что выпускники из достаточно благополучных домохозяйств имеют хорошую успеваемость – 91,5%, имеют самые разные оценки, в том числе и «удовлетворительно» – 7,7% и 0,8% опрошенных студентов имеют «задолженности» и оценки «неудовлетворительно». В данной группе наибольший частотный результат студентов учащихся на «отлично» – 30,8%. Качество знания – 91,5%.

Представители второго слоя, которые отметили свое материальное положение как благополучное, имеют следующие академические успехи: учатся на «отлично» – 18,7%, на «хорошо» и «отлично» – 66,7%,

имеют самые разные оценки, в том числе и «удовлетворительно» – 14,6%, в том числе у 4% студентов преобладает оценка «удовлетворительно».

Студентов-хорошистов в этой группе сравнительно больше, чем среди студентов других социальных слоев. Качество знания составляет 85,4%

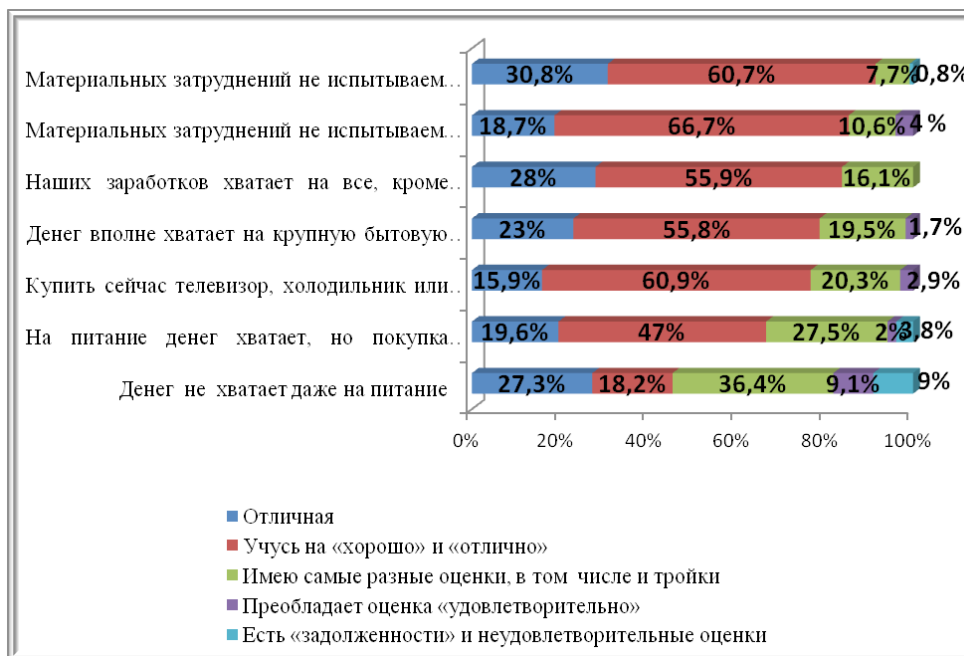

Рисунок 4 – Успеваемость студентов в разрезе материального положения домохозяйств

Выпускники из домохозяйств, материальная обеспеченность которых несколько выше среднего слоя, отметили, что учатся на «отлично» 28 %, на «хорошо» и «отлично» – 55,9%, имеют самые разные оценки, в том числе и «удовлетворительно» – 16,1%. Студентов с многочисленными тройками и имеющих «задолженности» и оценки «неудовлетворительно» нет. Качество знания студентов, представителей третьего социального слоя – 83,9%.

Среди студентов, выбравших ответ «денег вполне хватает на крупную бытовую технику, но мы не могли бы купить новую машину», отличники – 23%, хорошисты – 55,8%, студенты с разными оценками, в том числе и тройками – 21,2%, у 1,7% студентов преобладает оценка «удовлетворительно». Качество знания студентов – 78,8%.

Выпускники из домохозяйств, для которых покупка крупной бытовой техники является проблематичной, учатся на «отлично» – 15,9%, на «хорошо» – 60,9%, имеют разные оценки «отлично», «хорошо», «удовлетворительно» – 20,3%, и у 20,9% студентов преобладает оценка «удовлетворительно». Качество знания – 76,8%.

Характеризуя качество знаний тех студентов, которые отметили, что семье хватает денег только на

питание, но покупка одежды вызывает серьезные проблемы – 66,4%, необходимо отметить, что каждый пятый студент имеет оценку «неудовлетворительно», а студенты, имеющие «задолженности» и неудовлетворительные оценки, составили 3,8%.

К этой группе относятся молодые люди, оценивающие материальное положение своего домохозяйства как находящееся ниже «черты бедности». Частотный показатель студентов, учащихся на «отлично», «хорошо», и студентов, имеющих разные оценки, в том числе и «удовлетворительно» – по 45,5%. Таким образом, качество знания студентов составляет менее 50%, почти каждый десятый студент имеет «задолженности» и оценки «неудовлетворительно» (9%), это высокий показатель по сравнению с другими группами. Однако, доля студентов, имеющих высокий уровень успеваемости – 27,3%, по частотному показателю они на втором месте после детей из максимально обеспеченных домохозяйств.

Заключение

Новые тенденции в социологии образования поставили вопрос так: «если говорить об образо-

вании для всех, то надо не просто сделать, чтобы каждый мог получить образование, но так чтобы каждый захотел получить. Равенство образовательных возможностей недостаточно. Необходимо равенство результатов» [11].

Как показывают эмпирические данные, для молодых казахстанцев наличие высшего образования важно (86,2%), в сознании молодежи будущие профессиональные успехи ассоциируются: высокими профессиональными знаниями (41,5%), знанием языков (62,6%) и наличием связей и влиятельных друзей (35,8%).

Среди целей получения образования лидирующие позиции занимают: чтобы найти высокооплачиваемую работу – 56,6%, чтобы стать специалистом, востребованным на рынке труда – 56,8% и чтобы добиться успеха, сделать карьеру – 50,5%, а также найти интересную, творческую работу по душе также для молодежи является актуальным (48,7%).

В процессе исследования были проанализированы академические успехи студенческой молодежи в разрезе типа учебного заведения до поступления в вуз, знания иностранного языка, материального положения домохозяйства.

Выпускники гимназии и лицея имеют хорошие академические успехи, в том числе 28,6% выпускников гимназии и 27,4% выпускников лицея отметили, что учиться на «отлично», такую позицию среди выпускников средней образовательной школы отметили 21,5%.

Среди студенческой молодежи свободно и хорошо владеющих иностранным языком хорошие показатели успеваемости 89,3% и 90,7%, соответственно. Среди студентов, не владеющих иностранным языком, не высокий показатель отличников – 3,2%, но также хорошие результаты по успеваемости – 67,7%, однако показатель сту-

дентов, имеющих оценки «удовлетворительно», высокий – 29%.

На основе теории П. Бурдье культурного воспроизводства также была сделана попытка проанализировать образовательные достижения в разрезе экономического благополучия домохозяйств. По статистическим данным, чем выше материальное благополучие, тем выше показатель успеваемости среди студенческой молодежи и соответственно, чем ниже материальное благополучие домохозяйств, тем больше оценок «удовлетворительно». К примеру, среди студентов, оценивающих материальное положение своего домохозяйства как находящееся ниже «черты бедности», почти каждый второй имеет оценки «удовлетворительно», и каждый десятый имеет «задолженности» и неудовлетворительные оценки. А выпускники из достаточно благополучных домохозяйств имеют хорошую успеваемость – 91,5%, имеют самые разные оценки, в том числе и «удовлетворительно» – 7,7% и 0,8% опрошенных студентов имеют «задолженности» и оценки «неудовлетворительно».

Знание иностранного языка (49,8%), компьютерную грамотность (33,7%) и профессионализм (31,2%) молодежь определяет как ключевые компетенции выпускников вузов, которые способствуют дальнейшему трудоустройству.

Резюмируя полученные данные, можно отметить, что среди казахстанской молодежи достаточно высокий уровень понимания о необходимости получения высшего образования, осознания важности профессиональных знаний для достижения в будущем профессиональных успехов и карьерного роста. Образовательные стратегии и успехи молодежи не сводятся только влиянию одного, а определяются целой системой взаимосвязанных внешних и внутренних факторов.

Литература

- 1 James S. Coleman and others. Equality of educational opportunity. U.S. government printing office Washington, 1966. – 749.
- 2 Adler, M. J. The Paideia proposal. New York: Macmillan. 1982, p.5
- 3 Carroll D. Wright. National Society for the Promotion of Industrial Education, 1908, p. 13
- 4 Конт О. Дух позитивной философии // Западноевропейская социология XIX века. – М.: Феникс, 2003. – 256 с.
- 5 Аксакалова Г.А. Равенство образовательных возможностей как принцип формирования человеческого капитала в Казахстане. Дисс. канд. социол. наук. – Алматы, 2009. – 181 с.
- 6 Abiraiymova G., Jamanbalayeva Sh. and others. Professional choice and preferences of university graduates in the labor market in Kazakhstan/Proceedings of the 3rd Annual International Conference on Political Science, Sociology and International Relations, 2013. P. 159-163.
- 7 Калдыбаева Т.Ж. Детский сад и жизнь, социальные проблемы развития детских дошкольных учреждений в Казахстане// Психология, социология, дефектология, – 2006. №7. С. 3-4
- 8 Абдирайымова Г.С. Социология молодежи: учебное пособие. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2008. – 280 с.
- 9 Abdiraiymova G., Duisenova S., Shayakhmetov S. Quality Assessment of Higher Education in Kazakhstan (Based on Sociological Survey Results)/ Proceedings of the 5th World Conference on Educational Sciences, 2014. P. 4315 – 4321.

- 10 Herman G. Van De Werfhorst, Alice Sullivan, Sin Yi Cheung. Social Class, Ability and Choice of Subject in Secondary and Tertiary Education in Britain/ British Educational Research Journal. 2010. P. 41-62.
11 Смирнова Е.Э. Социология образования. СПб.: Интерсоцис, 2006, 192 с.

References

- 1 James S. Coleman and others. Equality of educational opportunity. U.S. government printing office Washington, 1966. – P. 749.
- 2 Adler M. J. The Paideia proposal. New York: Macmillan. 1982, P.5
- 3 Carroll D. Wright. National Society for the Promotion of Industrial Education, 1908, P. 13
- 4 Auguste Comte. The spirit of positive philosophy // 19th Century Western European sociology. Moscow. Publishing House: Феникс, 2003. – p. 256
- 5 Aksakalova G. Equal educational opportunities as principle of formation human capital in Kazakhstan. Dissertation of assistant professor. Almaty, 2009. – P. 181
- 6 Abiraiymova G., Jamanbalayeva Sh. and others. Professional choice and preferences of university graduates in the labor market in Kazakhstan/Proceedings of the 3rd Annual International Conference on Political Science, Sociology and International Relations, 2013. P. 159-163.
- 7 Kaldybaeva T.J. Kindergarten and life, social problems of pre-school institutions in Kazakhstan // Psychology, Sociology, pathologist, – 2006. №7. С. 3-4
- 8 Abiraiymova G. Sociology of youth: textbook. – Almaty: Publishing House «Жибек жолы», 2008. – P. 280
- 9 Abdiraiymova G., Duisenova S., Shayakhmetov S. Quality Assessment of Higher Education in Kazakhstan (Based on Sociological Survey Results)/ Proceedings of the 5th World Conference on Educational Sciences, 2014. P. 4315 – 4321.
- 10 Herman G. Van De Werfhorst, Alice Sullivan, Sin Yi Cheung. Social Class, Ability and Choice of Subject in Secondary and Tertiary Education in Britain/ British Educational Research Journal. 2010. – P. 41-62.
- 11 Smirnova E. Sociology of education. Publishing House: Интерсоцис, 2006, P.192

3-бөлім
ШЕТЕЛДІК ӘРІПТЕСТЕРДІҢ МАҚАЛАЛАРЫ

Раздел 3
СТАТЬИ ЗАРУБЕЖНЫХ КОЛЛЕГ

Section 3
ARTICLE FOREIGN COLLEAGUES

Василенко И.А.
Индивидуально-психологические особенности уверенной личности

В статье представлены результаты эмпирического исследования особенностей коммуникативной креативности у лиц с различным уровнем уверенности в себе. Установлено соответствие между спецификой коммуникативной креативности и уровнем уверенности в себе. Так, испытуемые с высоким уровнем уверенности в себе легко устанавливают и поддерживают контакты с окружающими, стремятся быть в центре внимания, смелые, энергичные, отклоняются от шаблона в поведении. Демонстрируют критическое восприятие чужого мнения, обнаруживают наличие собственной позиции, игнорируют чужие суждения, если считают их неправильными. У них выразительная мимика, жестикуляция, что свидетельствует о богатом интонационном репертуаре и широкой палитре эмоциональных переживаний.

Представители низкого уровня уверенности в себе не проявляют инициативы в общении, не общительны, как правило, поддерживают отношения с одними и теми же людьми, испытывают трудности, вступая в новые социальные контакты. Они, как правило, отличаются слишком сильной сговорчивостью и неспособностью отстаивать свои интересы.

Ключевые слова: коммуникативная креативность, показатели коммуникативной креативности, уровни уверенности в себе.

Vasilenko I.A.
Individual psychological particularities of a confident personality

The purpose of this report is to present the results of an empirical study of communicative creativity characteristics of persons with different levels of self-confidence.

On the ground of empirical research common features and peculiarities of communicative creativity of individuals with different self-confidence levels are found. Thus, in the high-confidence group subjects easily establish and maintain contacts with others, they are bold and energetic, tend to be in the spotlight, deviate from the pattern of behavior. They show the critical perception of the other's opinions, reveal the presence of their own position and ignore other people's judgments, if they consider them to be wrong.

Representatives of the low self-confidence level do not take the initiative to communicate, they are not sociable, maintain relationships with the same people, have difficulties entering into new social contacts.

As usual they are peculiar with too strong amenability and failure to protect their interests. They have monotonous and inexpressive nonverbal language, poor, monotonous linguistic means of communication (intonation, tempo, tone, etc.).

Key words: communicative creativity indices of communicative creativity, levels of self-confidence.

Василенко И.А.
Сенімді тұлғаның индивидуалды-психологиялық ерекшелктері

Мақалада өзіне деген сенімділік деңгейі әртүрлі адамдардың коммуникативті креативтілік ерекшеліктерінің эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелері ұсынылған. Өзгеше коммуникативті креативтілік пен өзіне деген сенім деңгейі арасындағы сәйкестік орнатылған болатын. Өзіне деген сенімділігі жоғары адамдар тез арада қоршаған ортамен тіл табыса алады, олар басты назарда болуға тырысады, батыл, қайратты, тәртіптегі бір қалыптан ауытқиды. Кісінің пікірінің қысылшаң байымын ашық көрсете алады, меншікті айқындамасы болады, жат адамның пікірін дұрыс емес деп тапса елемейді. Олардың бас бейнелеуші-ым, қимыл, олардың бай интонациялық репертуарын, эмоциялық қобалжулардың кеңейтілген палитрасын көрсетеді. Коммуникативті креативтіліктің басты ерекшелігі басқа адамдармен қарым-қатынас жасай білу және қолдау, ара барым ұсталықтың және дағдының адекваттық білімдерінің, жанасушылықтың табыстысын қамсыздандыру.

Түйін сөздер: коммуникативті креативтілік, коммуникативті креативтілік көрсеткіштері, өзіне сенімділік деңгейлері.

**ИНДИВИДУАЛЬНО-
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ
УВЕРЕННОЙ
ЛИЧНОСТИ**

Личность, обладающая достаточно высоким творческим потенциалом, всегда была интересна для науки не только в связи с возможностью создания нового оригинального продукта, но и в связи со способностью совершенствовать процессы и средства, которые приводят к высокой производительности, а также готовностью меняться, развиваться в соответствии с запросами современного мира. Уровень развития психологической науки, и в частности таких ее областей, как психология личности, психология творчества, связан с нахождением решений многих социально-экономических, образовательных, культурных задач. Овладение творчеством как видом и компонентом современной деятельности позволяет личности моделировать возможные изменения в организации, структуре и содержании своего жизненного пространства. Личности сегодня необходимо обладать высоким уровнем общей культуры, компетентностью, нетрадиционно подходить к решению различных психологических ситуаций, организовывать свою деятельность на творческой основе. Для того, чтобы адекватно реагировать на постоянные изменения, человек должен активизировать свой творческий потенциал, развивать в себе такое качество, как креативность.

На основании изучения феноменов творчества, творческого потенциала, креативности многими исследователями делается вывод о том, что область креативных проявлений охватывает все основные сферы психической активности человека. Все большее распространение получает комплексный взгляд на креативность: рассматривается функциональная структура взаимодействующих когнитивных и личностных составляющих личности, а также взаимозависимость индивида и его окружения в течение всего процесса творческой деятельности. Итак, творческий потенциал человека должен проявляться и в сфере социальных контактов, межличностного взаимодействия.

Понятие «креативность» используется для обозначения творческих способностей личности. Выделяют ряд направлений в изучении феномена: когнитивные (Дж. П. Гилфорд, С. Медник, М. Рорбах, В.Н. Дунча, Т.И. Ронгинский и др); личностные (К. Кокс, А. Маслоу, Э. Роу, Е.Л. Яковлева и др);

синтезирующие (Д. Перкинс, Д.Б. Богоявленская, В.Н. Дружинин, Н.В. Хазратова и др.)

В контексте континуального подхода коммуникативная креативность рассматривается как интегральное многоуровневое свойство, содержащее: формально-динамические, качественные, содержательные, императивные или нормативные показатели (социально-культурные представления о содержании и способы выражения феномена, изучается). Коммуникативная креативность как черта личности способствует творческому общению и обеспечивает успешное взаимодействие с другими людьми. В структуре коммуникативной креативности среди ее формально-динамических и качественных характеристик выделены и описаны следующие показатели: легкость в общении (Л), склонность к самопрезентации (Сп), склонность к независимости (Н), конфликтность (К), эмоциональная устойчивость в общении (Есс), склонность к манипулированию (М), экспрессивность (Е), коммуникативная компетентность (УК) [3].

Теоретико-методологическую основу исследования составили: системный подход (Б.Г. Ананьев, Б.Ф. Ломов, В.П. Кузьмин, С.Л. Рубинштейн, К. Урбан); принцип взаимодействия (Я.А. Пономарев и др); концептуальные положения психологии творчества, креативности, социальной психологии творчества (В. Андреев, А.А. Бодалев, В.Н. Дружинин, А.В. Карпов, Б.М. Кедров, В.Н. Куницына, Л.М. Попов, И.Е. Стрелкова, Б.М. Теплов, Т. Амабайл); психометрический (Дж. Гилфорд, С. Медник, Э. Торранс) и интегральный (Д.Б. Богоявленская, А.М. Матюшкин и др.) подходы к идентификации креативности.

Анализ настоящего состояния проблемы уверенности в психологии свидетельствует о том, что в ее понимании существуют некоторые теоретические разногласия. Это обусловлено, в первую очередь, сложностью и многогранностью самого феномена, а также раскрытием и проявлением его через другие понятия, такие как смелость, решительность, застенчивость, самооценка, воля. Отсюда и свободное использование понятия «уверенность» разными авторами. К ним относится и уверенность как мера поведения и как вероятная характеристика, связанная с оценкой деятельности человека, и как состояние в той или иной степени выражает черты характера человека, а также как состояние, которое возникает при оценке результативности своих действий и формировании самооценки по отношению к своим возможностям.

Дальнейший анализ литературы показал, что в том или ином виде проблему уверенности в себе, доверия к себе и к своим способностям можно обнаружить во многих психологических теориях, так или иначе касающихся психологии личности.

Проблема уверенности в себе привлекла внимание ученых с конца XIX века. Ее изучением занимались А. Адлер, Р. Альберти, Э. Берн, В. Вендланд, В. Джеймс, Ф. Зимбардо, А. Лазарус, Д. Дж. Либерман, А. Маслоу, Ф. Перлз, К. Роджерс, К. Рудестам, А. Сальгер, Дж. Смит, Э. Фромм, Э. Шостром, и другие.

В некоторых направлениях психологии уверенность в себе включается в блок личных качеств; определены ее функции в системе межличностных отношений; описана структура и условия его развития в онтогенезе; разработаны тренинги и методики по ее коррекции. (Б. Ананьев, С. Ковалев, А. Прудченков, В.Г. Ромек, Е.А. Серебрякова, Т.А. Смолев, и др.

Уверенность относилась к определенному теоретическому конструкту из арсенала психологии и трактовалась как: установка (Я.С. Прангшвили); интеллектуальное состояние (М.Н. Володарская), уровень напряжения (Н.И. Наенко); значимое переживание (М.А. Котик), интеллектуальная эмоция (И.А. Васильев), аспект стратегии собственных действий в интеллектуальных играх (Б.Б. Косов, А.Е. Карпов). То есть с помощью термина «уверенность» описывались различные психические явления.

Но, несмотря на развитие исследований этого феномена, нужно отметить, что выраженного подхода, определенной школы в изучении уверенности, а также четкого и всеми принятого понятия уверенности как в отечественной, так и в зарубежной психологии не существует. Уверенное поведение является важнейшим фактором успешной конкурентной борьбы, социального продвижения. Уверенный в себе человек легко приводит веские аргументы и оспаривать аргументы соперника. Если человек доволен собой, ценит себя как личность, имеет положительное самопринятие, тогда человек активен в жизни и наслаждается жизнью, обществом, окружением, новыми местами и вещами, действует спонтанно, доверяет своим суждениям, хорошо адаптируется в обществе. Таким образом, уверенность позволяет личности активно развиваться, что положительно влияет на реализацию уверенных форм поведения и общения, умение видеть в себе и окружающих положительные стороны, а также на коммуникативную креативность

(Л.М. Митина). Полученные данные о необходимых условиях формирования уверенности свидетельствуют, что дефицит общения, однообразие или отсутствие социальных связей со стороны социальной среды приводят к значительным недостаткам уверенности.

Цель исследования заключается в теоретико-эмпирическом изучении особенностей коммуникативной креативности у лиц с разным уровнем уверенности в себе. Эмпирическое исследование направлено на изучение особенностей коммуникативной креативности лиц с разным уровнем уверенности в себе, включало три этапа: подготовительный, диагностический, аналитический. На подготовительном этапе осуществлялись поиск и отбор методик, сформирована выборка исследования, определены организационные условия проведения исследования (время, место); на диагностическом этапе проведения запланированы измерительные процедуры; на аналитико-интерпретационном этапе проводился анализ полученных результатов, их интерпретация и обобщение.

В соответствии с целью и задачами исследования для диагностики исследуемых феноменов были использованы следующие методики. Для диагностики коммуникативной креативности «Тест-опросник коммуникативной креативности (О.П. Санникова, Р.В. Белоусова)», который диагностирует восемь первичных показателей коммуникативной креативности и один вторичный интегральный. Коммуникативная креативность, которая представлена следующими показателями: легкость в общении (Л), склонность к самопрезентации (Сп), независимость (Н), конфликтность (К), эмоциональная устойчивость в общении (Есс), склонность к манипулированию (М), экспрессивность (Е), коммуникативная компетентность (Кк), вторичный обобщенный (суммарный) показатель - Опкк. Кроме того, в исследовании задействовано методика: «Тест уверенности в себе» Методика уверенности в себе диагностирует три первичные показатели:

- общая уверенность (это положительная оценка собственных навыков и способностей);
- социальная смелость (позитивное восприятие общения, новых контактов и взаимоотношений с людьми);
- инициатива в контактах (похоже на социальную смелость, только «деятельнее»). Выборку составили студенты Южноукраинского национального педагогического университета имени К.Д. Ушинского. Всего в исследовании приняло участие 65 человек в возрасте от 18 до 25 лет. Обработка полученных данных произ-

водилась методами количественного (с помощью компьютерной программы SPSS 13.0 for Windows) и качественного (метод «профилей») анализа.

Для выяснения статистических связей между показателями двух рядов указанных явлений (коммуникативной креативностью и уверенностью в себе) проведен корреляционный анализ по методу К. Пирсона. Анализ корреляций показал наличие большого количества значимых положительных связей.

Показатели коммуникативной креативности Ккр (коммуникативная креативность) и Л (легкость в общении), положительно связаны ($p < 0.01$) с показателями Оув (общая уверенность в себе), Ссм (социальная смелость), Иниц в Ск (инициативность в социальных контактах). Показатель Сп (склонность к самопрезентации) связан положительно на 5% уровне с показателями Ув в себе (уверенность в себе), Иниц в Ск (инициативность в социальных контактах). Показатель Н (независимость), положительно связан ($p < 0.01$) с показателями Оув (общая уверенность в себе), Ссм (социальная смелость). Показатель К (конфликтность) связан положительно на 1% уровне с показателями Иниц в Ск (инициативность в социальных контактах), и положительно связан ($p < 0.05$) с показателями Оув (общая уверенность в себе), Ссм (социальная смелость). Показатель Е (экспрессивность) положительно связан ($p < 0.01$) с показателями Оув (общая уверенность в себе) и Иниц в Ск (инициативность в социальных контактах). Показатель Кк (коммуникативная компетентность) положительно связан ($p < 0.01$) с показателями ЗВС (общая уверенность в себе) и Иниц в Ск (инициативность в социальных контактах). УЗКК (вторичный обобщенный (суммарный показатель) связан положительно на 1% уровне с показателями Оув (общая уверенность в себе), Ссм (социальная смелость), Иниц в Ск (инициативность в социальных контактах).

Установлено, что общий показатель коммуникативной креативности (ОПКК) связан со всеми компонентами уверенностью в себе с коэффициентом корреляции на уровне $p \leq 0.01$, что свидетельствует о близости этих свойств и возможность их сопоставления.

Таким образом, полученные результаты корреляционного анализа указывают на тесную прямую взаимосвязь таких психологических явлений, как коммуникативная креативность и уверенность в себе.

На следующем этапе проведен качественный анализ связей между показателями ком-

муникативной креативности и уверенностью в себе. Основной целью данного этапа исследования было установление специфики коммуникативной креативности в зависимости от уровня уверенности в себе личности. Так, с помощью метода «асов», который позволил выявить группы испытуемых, принадлежащих к представителям разных уровней уверенности в себе: с высокими (четвертый квартиль распределения) и низкими (первый квартиль распределения) значениями показателей, были сформиро-

ваны отдельные подвыборки по следующим признакам: Уп в себе (уверенность в себе), Нп в себе (неуверенность в себе), Ссм (социальная смелость), Сб (социальная робость), Иниц в Ск (инициативность в социальных контактах), П (пассивность). Особенности коммуникативной креативности лиц с разным уровнем уверенности в себе были изучены с помощью метода «профилей». Итак, на рис. 2. представлена диаграмма коммуникативной креативности лиц разного уровня уверенности в себе.

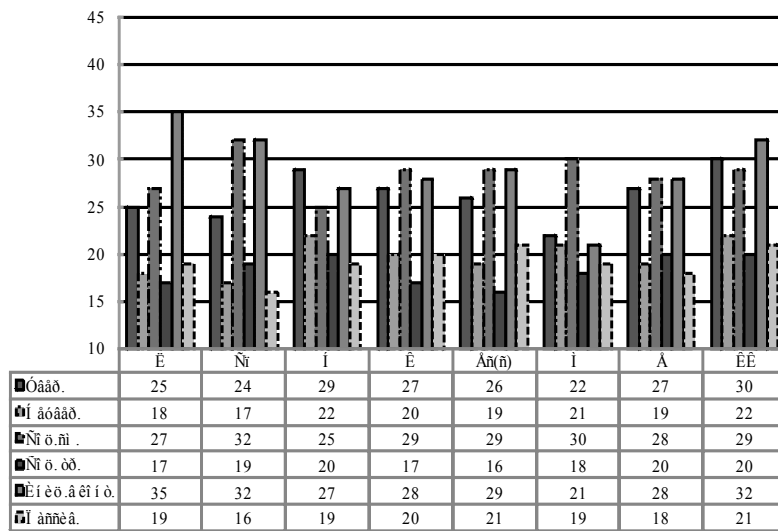

Рисунок 2 – Диаграмма коммуникативной креативности лиц с разным уровнем уверенности в себе

На оси абсцисс расположены показатели коммуникативной креативности. На оси ординат – их значения, представляют усредненную оценку каждого показателя всех представителей выделенных групп, выраженную в перцентилях.

При анализе профилей нас, прежде всего, интересовали значимые различия в одноименных показателях. Достоверность различий определено с помощью t-критерия Стьюдента для независимых выборок. В связи с тем, что показатели коммуникативной креативности являются биполярными континуума (на одном полюсе яркая выраженность компонента, на противоположном – низкая его выраженность), можно ожидать «отражение» профилей коммуникативной креативности у лиц с разной степенью уверенности в себе, социальной смелости, инициативности в социальных контактах.

Итак, коммуникативная креативность уверенных в себе людей характеризуется, прежде

всего, выраженными показателями со стороны независимости, конфликтности и эмоциональной устойчивости. Это личности, которые имеют собственную позицию и отстаивают свою точку зрения. Они игнорируют социальные условия и авторитеты, склонны к авантюризму, игнорируют чужие суждения, если считают их неправильными, имеют обостренное чувство справедливости. Такие личности склонны к возмущению, они умеют управлять собственными эмоциям, что свидетельствует о наличии эмоциональной зрелости, и проявляют настойчивость в достижении цели. У них выявлена выраженность общего уровня коммуникативной креативности, которая проявляется в способности устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми. Наименее представленными показателями в профиле их коммуникативной креативности является коммуникативная компетентность и конфликтность.

Коммуникативная креативность неуверенных в себе людей характеризуется покорностью, ригидностью, желанием всем угодить, даже в ущерб собственным интересам. Такие лица в основном руководствуются мнением окружающих, не способны отстаивать собственную точку зрения, следуют за более сильными и легко расстраиваются, бывают несдержанными, часто не могут сконцентрироваться и довести начатое дело до конца. У них возникают трудности в налаживании новых взаимоотношений. Коммуникативная креативность лиц с высоким уровнем социальной смелости характеризуется независимостью от авторитетов, они демонстрируют минимальное предпочтение социальному влиянию, выявляют наличие собственной позиции, игнорируют чужие суждения, если считают их неправильными. Имеют обостренное чувство справедливости, обладают прямолинейностью, любят привнести что-то особенное. Часто используют конфликты для развития ситуации и личностного роста. Склонны манипулировать другими людьми и умеют скрывать свои истинные намерения, чтобы с помощью отвлекающих маневров добиваться своей цели. Умеют находить подход к людям, лица легко вступают в контакт с новыми людьми, умеют эффективно и успешно выступать перед многочисленной аудиторией, всегда могут поддержать разговор, то есть умеют органично вливаться во взаимодействие с окружающими. В аспекте эмоциональной зрелости личность, невозмутимая, здравомыслящая, которая способна управлять своими эмоциями. При необходимости умеет мобилизоваться и направить эмоциональную энергию в нужное русло, в реализации задуманного проявляет настойчивость.

В группе лиц с высоким уровнем социальной робости коммуникативная креативность характеризуется покорностью, склонностью к зависимости и желанием всем угодить, даже в ущерб собственным интересам. Такие субъекты в основном руководствуются мнением окружающих, не могут отстаивать свою точку зрения, следуют за более авторитетными лицами. Они легко расстраиваются, проявляют невротические симптомы, бывают невыдержанными, нетерпеливыми, часто не могут собраться и довести начатое дело до конца. У них обнаружена трудность в общении, неумение влиться в уже существующую группу.

Коммуникативная креативность представителей с высоким уровнем инициативности в социальных контактах характеризуется легкостью

в общении и независимостью. Такие личности легко вступают в контакт с новыми людьми, умеют эффективно и успешно выступать перед многочисленной аудиторией, всегда поддержат разговор и являются душой компании. Они уверены в собственной способности понять любого человека, любознательные, проявляют открытый интерес к людям. Умеют говорить открыто и искренне. Характеризуются эмоциональной зрелостью личности, здравомыслящие, способные управлять своими эмоциями. При необходимости могут мобилизоваться в реализации задуманного и проявляют настойчивость.

Коммуникативная креативность представителей с высоким уровнем пассивности характеризуется кротостью, желанием всем угодить, даже в ущерб личным привязанностям, они не способны отстаивать свою точку зрения. Такие люди имеют трудности в общении и налаживании новых контактов. Им трудно вступить в разговор, если он был начат без них. Они проявляют однообразие и невнятность эмоций и монотонность языковых средств общения (интонации, темпа, тона и т.д.). У них выявлен низкий уровень коммуникативной креативности, такие лица не реализуют собственных креативных способностей при решении межличностных и социальных задач.

На основе анализа эмпирических данных установлены как общие черты, так и особенности коммуникативной креативности лиц с разным уровнем уверенности в себе. Полученные результаты корреляционного анализа указывают на тесную прямую взаимосвязь таких психологических явлений, как коммуникативная креативность и уверенность в себе. Установлено, что в группе с высокими показателями уверенности в себе коммуникативная креативность способствует нестандартному решению ситуаций, возникающих в общении и при взаимодействии с другими людьми. В группе с низкими показателями проявляются трудности в общении и наличие низкого уровня коммуникативной компетентности. В этом контексте уверенность в себе можно рассматривать как один из важных психологических факторов коммуникативной креативности, что является основой проявления творчества в общении, предложения новых идей и способов общения, направленных на обеспечение благополучной взаимодействия с окружением. Результаты исследования свидетельствуют, что представителям определенного уровня уверенности в себе присущи характерные особенности коммуникативной креативности.

Литература

- 1 Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству / Д.Б. Богоявленская. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
- 2 Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
- 3 Санникова О.П. Оценка показателей коммуникативной креативности с помощью оригинальной методики / О.П. Санникова, Р.В. Белоусова // Наука і освіта, 2001. – №6. – С.52-54
- 4 Ромек В. Г. Уверенность в себе как социально-психологическая характеристика личности: Автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.01 / Владимир Георгиевич Ромек Владимир Георгиевич. – Ростов на-Дону: РГУ, 1997. – 17 с.
- 5 Хохлова Е. В. Уверенность в себе – базовое качество инновационной личности [Текст] / Е.В. Хохлова // Молодой ученый. – 2011. – №6. Т.2. – С. 108 – 110.

References

- 1 Bogoyavlenskaya D.B. (1981) Ways to creativity. – М.: Knowledge, 96 p.
- 2 Bodalev A.A. (1995) Personality and communication. – М.: International pedagogical academy, 328 p.
- 3 Sannikova O.P., Belousova R.V. (2001) The evaluation of the communicative creativity indices using the original technique. Science and education, № 6, p. 52-54.
- 4 Romek V.G. (1997) Self-confidence as a socio-psychological characteristic of the individual: Dissertation abstract ... candidate of psychological sciences: 19.00.01. – Rostov na-Donu: RGU, 17 p.
- 5 Khokhlova E.V. (2011) Self-confidence – a basic quality of the innovative personality. Young Scientist, № 6., V.2., p. 108-110.

Казанжи М.И.

Особенности нравственной сферы личности, в различной степени склонной к фасилитации

В статье представлен фрагмент комплексного эмпирического исследования психологических особенностей фасилитивного потенциала личности. Изложены основные результаты изучения соотношения фасилитивного потенциала, смысловых аспектов помощи и проявления фасилитивности в разных сферах жизнедеятельности с параметрами нравственной сферы личности.

Установлены положительные корреляционные связи большинства компонентов фасилитивного потенциала с волевым компонентом нравственного выбора, количеством конкретных предложений соответствующего поступка, его обоснованием внутренними мотивами, преобладанием положительных эмоций в реакции на ситуацию. Исключительно отрицательные связи параметры фасилитивного потенциала демонстрируют с такими характеристиками, как нравственный релятивизм, негативные эмоции как реакция на ситуацию, нежелание влиять на поступки героя ситуации, общие советы, отговорки, совет устранить чувства, эмоции.

Ключевые слова: фасилитивность, фасилитивный потенциал, нравственность личности, ингибитность.

Kazanzhy M.I.

Peculiarities of the moral sphere of a person prone to facilitation in different degrees

Abstract. This article represents a fragment of the complex empirical study devoted to psychological characteristics of the individual's facilitative potential. There have been presented the main results of the study revealing the relation between the facilitative potential, sense aspects of help, the facilitative ability manifestation in different spheres of life and the parameters of the moral sphere of a person.

There has been found out a positive correlation between most components of the facilitative potential and the will component of moral choice, the number of concrete proposals to the relevant act, its internal motives' rationale, the predominance of positive emotions in reaction to the situation. Extremely negative correlation links have been revealed between the facilitative potential parameters and such features as moral relativism, negative emotions as a reaction to the situation, unwillingness to influence the actions of the hero of the situation, general advice, excuses, advice to eliminate feelings and emotions.

Key words: facilitative ability, facilitative potential, morality of a person, inhibiting ability.

Казанжи М.И.

Тұлғаның адамгершіліктік саласындағы ерекшеліктері, әртүрлі деңгейдегі жәрдемдесуге бейімділігі

Мақалада жеке тұлғаның комплексы эмпирикалық зерттеулерінің психологиялық ерекшеліктері ұсынылған. Қарым-қатынаста эмоционалды көмек беруге дайын адамның басты ерекшеліктері, көмек берудің мағыналық аспектілері мен қарым-қатынас жасаудағы эмоционалды көмек беруге дайын адамның өмір сүрудегі маңызы көрсетіледі.

Фасилитивті потенциалдың коррелятивті байланыстарының компоненттері, іс-әрекетке сәйкес келетін нақты ұсыныстары, кез келген жағдайдағы жағымды эмоцияда болуды орнатылды. Фасилитивті потенциалдың жағымсыз әсерлері мына мінездемемен сипатталады, іске салғырттық, сылтаулар, сезімдер мен эмоцияларды дұрыстау.

Түйін сөздер: фасилитивтілік, фасилитивті потенциал, тұлғаның адамгершілігі, ингибиттілік.

**ОСОБЕННОСТИ
НРАВСТВЕННОЙ
СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ,
В РАЗЛИЧНОЙ
СТЕПЕНИ СКЛОННОЙ
К ФАСИЛИТАЦИИ**

В контексте системного исследования фасилитивности важным элементом ее познания является изучение нравственной сферы личности как совокупности присущих ей убеждений, знаний, ценностей, мотивов, потребностей, чувств и переживаний, а также соответствующих им действий и поступков. Именно нравственность человека можно рассматривать как основу формирования фасилитивности, впрочем, развитие фасилитивности, несомненно, сказывается и на особенностях нравственной сферы личности. Несмотря на очевидную взаимосвязь данных психологических феноменов, важно установить ее особенности, так как потребности психологической, педагогической практики, а также более узких сфер помощи и развития личности (психотерапия, например) определяют актуальность данной работы, а анализ существующих сведений показывает отсутствие исследований в данном направлении.

Важно отметить, что психология нравственности имеет обширную историю научных поисков, касающихся как общих проблем соотношения морали и нравственности, так и социально-психологических механизмов, в том числе и интериоризации морали, определения состояния человечества в контексте обозначенной проблемы, поисков путей повышения индивидуальной нравственности и моральности общества.

Анализ исследований показывает, что проблематика фасилитивности является предметом познания психологии (И.Н. Авдеева, А.С. Андреев, Г.А. Балл, И. Бенс, Т. Бентли, М. Берри, А. Брокбэнк, Е.Г. Врублевская, С. Даунинг, Е.Ю. Комарова, О.А. Кондрашихина, К. Крампекер П.В. Лушин, Р.В. Овчарова, Д. Хантер, Дж. Хирон, Р. Шварц и др.); педагогики (Ш.А. Байжанова, И.Т. Богдан, С.А. Жолдасбаева, Р.С. Димухаметов, О.И. Димова, О.В. Козина, А.А. Майер, А.В. Межина, О.В. Пушкина, С.Я. Ромашина, Л.И. Тимонина и др.); философии (А. Бергсон, Дж. Милль, А. Уотсон, Н.А. Бердяев, В.С. Соловьев и др.), физиологии (П. Адер, В.М. Бехтерев, Б. Зейдман, Ш. Фере) и др.

Приоритетным направлением данного этапа исследовательской работы является не только установление и анализ имеющихся теоретических сведений психологии фасилитивности и нравственности, но и эмпирическое изучение данных

феноменов, изначально имеющее перед собой цель не просто констатации существующего положения дел, но и определения направления практической работы по формированию нравственных качеств личности, развитию навыков фасилитации, фасилиативных личностных качеств...

Организация и методы исследования

Для изучения нравственной сферы личности нами была применена «Методика исследования нравственной сферы личности» [2] (Е. К. Веселова, текст разработан совместно с С. А. Черняевой). С помощью данной методики (решение ситуации морального выбора) можно установить ряд важных показателей нравственной сферы человека, таких как: положительный (POZ), отрицательный (NEG) или уклончивый (UKL) выбор в ситуации принятия нравственного решения; нежелание влиять на поступки героя ситуации (Т), совет сделать положительный выбор (PV), волевой компонент, нравственного решения (V), рациональное их объяснение (RAC); отрицательные (EM-) или положительные эмоции в реакции на ситуацию (EM+), совет устранить чувства, эмоции (UZ); общий совет, отговорка (OTG), внешние (VM) или внутренние мотивы (VNM) поступков, нравственный релятивизм (NR). Интегральным же является показатель индекс нравственности (IM).

Различные аспекты фасилитации изучались с помощью комплекса методик, разработанных нами, включающего: «Тест-опросник фасилиативного потенциала личности» [4], с помощью которого можно измерить эмоциональный (ЕК),

когнитивный (КК), волевой (ВК), потребностно-мотивационный (ПМК), поведенческий (ПК) и ценностно-смысловой (ЦСК) компоненты, которые в определенном сочетании репрезентируют актуализационную и ресурсную составляющие фасилиативного потенциала личности; две методики проективного типа. По результатам применения «Методики исследования смысловой мотивации помощи» [3] устанавливается выраженность определенных индексов: фасилитации (If), ингибиции (Ii), центрации (Iц), децентрации (Idц), негативности (In), экзистенциальности (Iекз), познания себя (Iпс), коммуникативности (Ik), соблюдение социальных норм (Idсн). «Методика диагностики индивидуальных отличий фасилиативности личности по сферам проявления» [5] дает информацию о проявлениях фасилиативности в пяти сферах: обучение и воспитание, семейные, дружеские, профессиональные, общечеловеческие отношения посредством решения конкретных жизненных ситуаций – выясняются причины и путей решения ситуации. В каждой сфере выделяются показатели: фасилитации, моральности, рациональности, формализма.

Выборку исследования составили 400 студентов Пивдэнноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского. Был применен количественный и качественный анализ данных. Статистическая обработка данных производилась с помощью компьютерной программы SPSS 16.0 for Windows.

Перейдем к анализу значимых корреляционных связей параметров фасилиативности и нравственной сферы личности.

Таблица 1 – Результаты корреляционного анализа между показателями фасилиативного потенциала и нравственной сферы личности

		Показатели ФП					
		ЕК	КК	ВК	ПК	ПМК	ЦСК
Показатели нравственной сферы личности	IM	364**	183**	442**	308**	492**	581**
	POZ	330**	179**	426**	307**	492**	564**
	NEG	-321**	-132**	-348**	-221**	-399**	-481**
	UKL			-171**	-158**	-234**	-222**
	V	243**	150**	205**	144**	238*	210**
	VM	107*					
	VNM	139**		192**		201**	263**
	NR		-150**	-112*		-163**	-190**
	RAC	120*		147**		128*	
	EM-			-101*		-99*	-114*
	T	-146**			-108*		-135**
	OTG					-115*	-205**
	UZ	-116*					-98*
	EM+	136**	121*	151**		174**	223*

Примечание: здесь и далее 1) знак «*» – значимость отличий $p \leq 0,05$; знак «**» – значимость отличий $p \leq 0,01$.

Со всеми показателями фасилитивного потенциала положительно коррелирует индекс нравственности, показатель соответствия решения исследуемого нравственному стандарту (1%), отрицательно на этом же уровне значимости показатели ФП связаны с количеством негативных решений нравственных ситуаций.

Положительные связи всех компонентов ФП установлены с волевым компонентом нравственного выбора, количеством конкретных предложений нравственного выбора (1%). Остальные корреляционные связи более разнообразны. Так, обоснование нравственного выбора внешними мотивами (VM) коррелирует только с эмо-

циональным компонентом ФП, большая часть связей ФП с внутренними мотивами, а именно с этими мотивами положительно связаны ЕК, ВК, ПМК, ЦСК (1%). Положительные эмоции в реакции на ситуацию (EM+) положительно коррелируют со всеми компонентами ФП, кроме поведенческого.

Исключительно отрицательные связи компонентов фасилитивного потенциала с такими характеристиками нравственной сферы, как нравственный релятивизм (NR), негативные эмоции как реакция на ситуацию (EM-), нежелание влиять на поступки героя ситуации (T), общие советы, отговорки (OTG), совет устранить чувства, эмоции (UZ).

Таблица 2 – Результаты корреляционного анализа между показателями смысловой мотивации помощи и нравственной сферы личности

		Показатели смысловой мотивации помощи								
		Iф	Ii	Iдц	Iц	Iн	Iе	Iк	Iпс	Iдсн
Показатели нравственной сферы личности	IM	269**	-118**	151**	-119*	-109*	125*		139**	
	POZ	270**		132**	-125*		114*		147**	-100*
	NEG	-212**	108*	-107*			-135**			
	UKL	-129**							-108*	
	V								160**	
	VNM	124*								
	RAC		-106*							
	EM-					182**				
	T	-101*								
	OTG	-105*								
	PV					134**			-113*	
	UZ					159**				
EM+		-126*								

Содержательно примерно такая же диагностическая картина результатов корреляционного анализа с показателями смысловой мотивации помощи. Индексы фасилитации и децентрации демонстрируют похожие корреляции: положительные – с индексом нравственности, соответствию решения исследуемого нравственному стандарту, отрицательно – с количеством негативных решений нравственных ситуаций. В то же время, индекс фасилитации более связан с показателями нравственной сферы – положительно с внутренними мотивами нравственного выбора (5%), отрицательно – с нежеланием влиять на

поступки героя ситуации, предоставлением общих советов (5%).

Ii, Iц, Iн отрицательно связаны с индексом нравственности. Iпс, который проявляется в познании себя, своих возможностей в помощи другому, положительно коррелирует с индексом нравственности, соответствием решения исследуемого моральному стандарту, волевым компонентом нравственного выбора, количеством конкретных предложений нравственного выбора. Отрицательные связи – с количеством уклончивых ответов и положительным выбором только при наличии возможностей для его реализации.

Таблица 3 – Значимые коэффициенты корреляций между показателями фасилятивности в определенной сфере жизнедеятельности и параметрами нравственной сферы личности

		Сфера обучения				Семейные отношения			
		Фн	Мн	Рн	Фрн	Фс	Мс	Рс	Фрс
Показатели нравственной сферы личности	IM	394**	122*	188**	-109*	288**	118*	190**	-126*
	POZ	383**		183**	-103*	278**	113*	194**	-139**
	NEG	-317**	-145**	-177**		-219**	-106*	-117*	
	UKL	-175**				-127*		-117*	
	V	198**	118*	133**		149**		134**	
	VNM	186**		118*			111*	139**	
	NR	-134*							
	RAC		103*						
	EM-							-129**	
	T	-134**							
	OTG	-178**		-123*		-106*	-154**		
	PV			-101*				-109*	
	UZ	-100*		-141**					
EM+	132**								

Анализ корреляционных связей индивидуальных проявлений фасилятивности во всех выделенных сферах позволяет установить следующие общие закономерности.

Проявление фасилятивности во всех сферах (шкала «фасилитации») преимущественно связано положительно с индексом нравственности (IM), соответствием решений исследуемого нравственному стандарту (POZ), волевым компонентом нравственного выбора (V), внутренними мотивами нравственного выбора (VNM), положительными эмоциями в реакции на ситуацию (EM+). Отрицательные связи шкала фасилитации зачастую демонстрирует с количеством негативных, уклончивых ответов (NEG), нравственным релятивизмом (NR), нежеланием влиять на поступки героя ситуации (T), предоставлением общих советов, отговорок (OTG).

Шкала «формализма» отрицательно связана с сущностными параметрами нравственности во всех сферах. Шкалы нравственности и рациональности в проявлениях фасилятивности демонстрируют приблизительно схожую специфику корреляционных связей, что и шкала «фасилитации». Анализ многих исследований по проблематике нравственности [6], несмотря на некоторые отличия (например, относительно роли воли в совершении нравственных поступков и пр.), во многом демонстрирует схожие результаты по значимости личностных смыслов и ценностей, определяющих нравственную позицию личности. Важно отметить, что и в фасилитации

мотивация человека, его ценности, смыслы являются актуализационными механизмами перехода фасилятивного потенциала из латентного состояния на уровень актуализации.

Таким образом, проявление фасилятивности во всех сферах жизнедеятельности всегда положительно связано с общим показателем нравственности, волевым компонентом нравственного выбора, внутренними мотивами его совершения. Отрицательные связи проявления фасилятивности во всех сферах жизнедеятельности тоже достаточно однородны – с негативными, уклончивыми ответами; нежеланием влиять на поступки героя ситуации; предоставлением общих советов, отговорок и пр.

Подводя итог, следует отметить, что приведенные психологические портреты лиц с разным уровнем фасилятивности не являются абсолютными (они, как и любые усредненные оценки, имеют индивидуальную вариативность).

Проанализируем специфику нравственной сферы лиц, различающихся уровнем выраженности фасилятивного потенциала (из групп ФП- и ФП++).

В данном случае типологизация проводилась по выраженности определенных структурных компонентов фасилятивного потенциала личности, однако типами сформированные группы назвать сложно из-за небольшого количественного состава, позволяющего совершить на самом деле индивидуальный анализ каждого случая. Таким образом, были сформированы группы с высокими (4 квартиль) и низкими значениями (2 квар-

ть) показателями фасилитивного потенциала. Теоретически можно предположить существование группы с очень низкими значениями фасилитивного потенциала (1 квартиль), но в данной

выборке ее выделить не удалось, что объясняется профессиональной принадлежностью исследуемых – будущие учителя. Соответственно, были сформированы группы ФП++ и ФП-.

Таблица 4 – Значимые коэффициенты корреляции между показателями фасилитивности в определенной сфере жизнедеятельности и нравственной сферы личности

	Показатели фасилитивности в определенной сфере жизнедеятельности									
	Фд	Рд	Фрд	Фп	Мп	Рп	Фрп	Фз	Мз	Рз
IM	293**	134**		349**		215**	-165**	341**		
POZ	281**	163**		343**		241**	-153**	302**		
NEG	-256**			-282**		-136**	151**	-316**	-116*	
UKL		-162**		-138**		-185**				
V	155*			201**	114*		-142**	212**	111*	
VM			-115*				-135**			
VNM	120*			148**		101*		150**		
NR				-147**						
OTG		-113*		-134**						
PV						-117*				
EM+	149**			148**				170**		
EM-										-126*

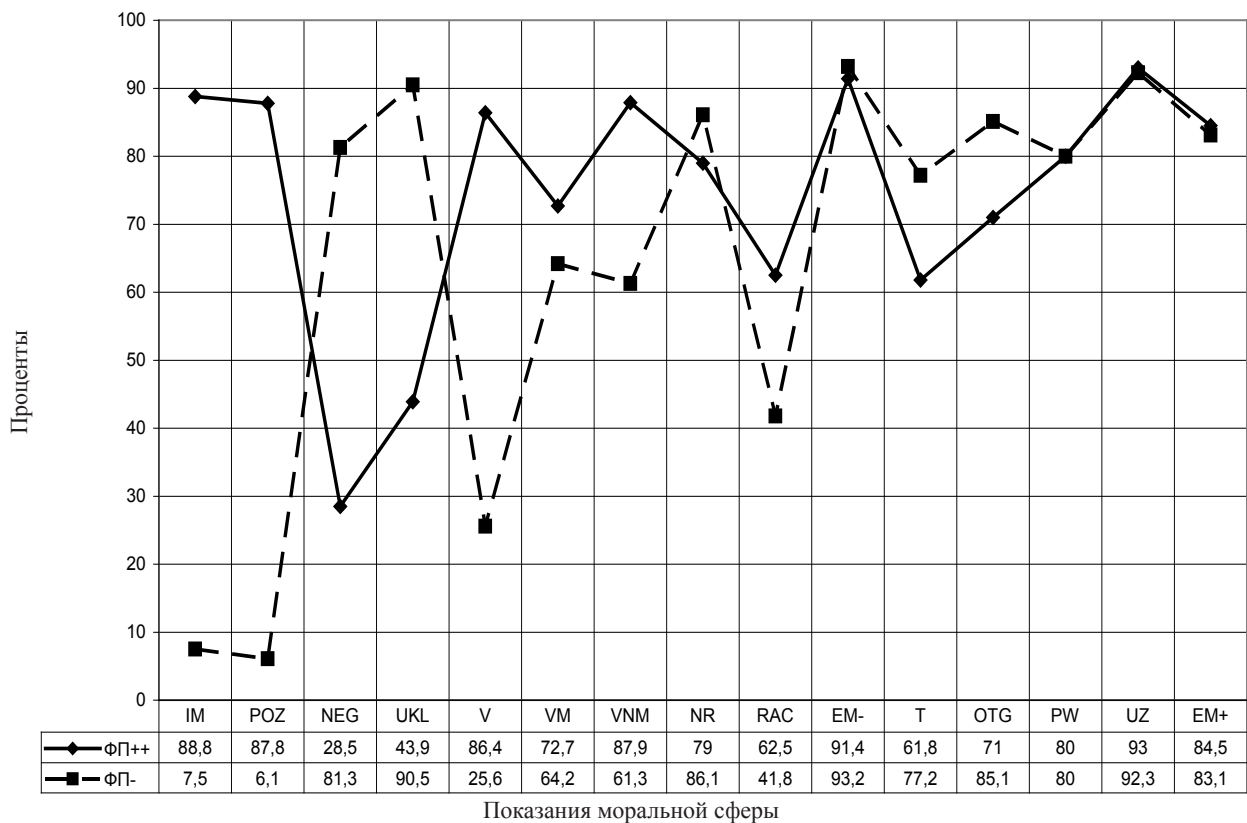

Рисунок 1 – Особенности нравственной сферы представителей групп ФП++ и ФП-

Визуально на графике видны значимые отличия в выраженности индекса нравственности, количестве положительных, отрицательных нравственных выборов, предоставлении уклончивых ответов и пр.

Установлены статистически значимые отличия по критерию Стьюдента по показателям IM, POZ, V, VNM с преобладанием их в группе ФП++ и по показателям NEG, UKL, T, OTG с преобладанием в группе ФП-.

Таким образом, у лиц с выраженностью всех показателей фасилитивного потенциала нравственные нормы играют существенную роль в регуляции поведения, особое значение приобретают внутренние мотивы решений в ситуации нравственного выбора с опорой на смысл жизни как базис, руководящий поведением человека. Преобладает склонность к конструктивным решениям, предоставление конкретных советов. В противовес им, лицам с низким уровнем фасилитивного потенциала свойственно отрицание нравственных стандартов, мысль о необязательности их соблюдения, уклончивые, неопределенные ответы в случае нравственного выбора, невыраженная волевая включенность в таких ситуациях, нежелание влиять на поступки, разделять с кем-то ответственность. С. С. Бутко [1] также рассматривает склонность к конструктивным решениям, предоставление конкретных советов, стремление к сотрудничеству, открытость, готовность способствовать другому как характеристики человека с развитыми навыками и умениями фасилитации.

Выводы

Результаты проведенной работы можно сформулировать ряд наиболее общих положений, имеющих в основании как теоретический, так и эмпирический анализ.

Доказана взаимосвязь фасилитивного потенциала как в латентном, так и в актуализированном виде с нравственной сферой личности. Наиболее существенные связи обнаружены с общим показателем нравственности, волевым компонентом нравственного выбора, внутренними мотивами его совершения. Отрицательные взаи-

мосвязи демонстрируют параметры фасилитивного потенциала, проявления фасилитивности в выделенных сферах жизнедеятельности с негативными, уклончивыми ответами; нежеланием влиять на поступки героя ситуации; предоставлением общих советов, отговорок.

Ингибитивность отрицательно связана с параметрами нравственности личности, поэтому нравственность можно рассматривать не только как предпосылку, условие либо связанную характеристику с фасилитивностью, но и как серьезное препятствие ингибитивного поведения человека.

Установленная взаимосвязь внешних проявлений невыраженности фасилитивности человека дает возможность очертить круг внешних маркеров склонности к фасилитации (либо ее отсутствия).

Описана специфика нравственной сферы лиц с различной степенью выраженности фасилитивного потенциала. Наиболее значимые отличия зафиксированы по общему уровню нравственности, репертуару конкретных решений в ситуации морального выбора, преобладанию внутренних либо внешних мотивов нравственного поведения и включенности в него волевого аспекта.

Проведенное исследование дает возможность обозначить некоторые направления в развитии фасилитивного потенциала личности путем изменения ее нравственной сферы. В первую очередь речь идет о развитии волевых качеств и ориентации на внутренние, интериоризированные личностью мотивы нравственного поведения, а не на внешние критерии и штампы. Также важным является приобретение широкого репертуара моделей нравственного поведения, способов реагирования в ситуациях, требующих соответствующего решения. Можно предположить, что таким образом будет развиваться как актуализационная, так и ресурсная составляющие фасилитивного потенциала личности. Ресурсная обогатится новым диапазоном помогающих действий, способов реагирования, методов помощи другому, а актуализационная расширится за счет формирования внутренних мотивов нравственного поведения, усиления волевых аспектов его совершения.

Литература

- 1 Бутко С. С. Реализация фасилитативной функции в иноязычном общении с младшими школьниками (на примере слабослышащих детей) / С. С. Бутко // Молодой ученый. – 2011. – №6. – Т.2. – С. 138-144.
- 2 Диагностика здоровья. Психологический практикум / [Под ред. проф. Г.С.никифорова]. – СПб.: Речь, 2007. – 950с.
- 3 Казанжи М.Й. Методика дослідження смислової мотивації допомоги / М.Й. Казанжи // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – Серія «Психологія». – 2010. – Том 15. – Вип. 4. – С. 81–92.

- 4 Казанжи М. Й. Діагностика фасиліативного потенціалу особистості / М. Й. Казанжи // Наука і освіта. – 2009. – №9. – С. 97–104.
- 5 Казанжи М. Й. Методика діагностики індивідуальних відмінностей фасиліативності особистості за сферами прояву / М. Й. Казанжи // Науковий вісник ПНПУ імені К. Д. Ушинського. – 2010. – №5–6. – С. 56–63.
- 6 Овчарова Р. В., Гизатуллина Э. Р. Психологическая структура нравственной сферы личности подростка / Р. В. Овчарова, Э. Р. Гизатуллина // Педагогическое образование в России. – 2011. - №3. – С.103-108.

References

- 1 Butko S. S. (2011) The implementation of facilitative functions in foreign language communication with primary pupils (at the example of hard of hearing children). *Young Scientist*, №6, Vol.2., p. 138-144 [in Russian].
- 2 Diagnostics of health. *Psychological Workshop (2007)* / [Ed. prof. G.S.Nikiforova]. SPb.: Speech, 950 p. [in Russian].
- 3 Kazanzhy M. Y. (2010) **The method of studying sense motivation of help.** *Bulletin of Odessa University, Series «Psychology»*, Vol. 15, Issue. 4, p. 81-92 [in Ukrainian].
- 4 Kazanzhy M. Y. (2009) **Diagnostics of the personal facilitative potential.** *Science and Education*, №9, p. 97-104 [in Ukrainian].
- 5 Kazanzhy M. Y. (2010) **Methods of diagnosing individual differences in the personal facilitative potential according to the spheres of manifestation/** M. Y. Kazanzhy // *Scientific Bulletin of PNPU named after K.D. Ushynsky*, №5-6, p. 56-63 [in Ukrainian].
- 6 Ovcharova R. V., Gizatullina E. R. (2011) **Psychological structure of the adolescent's moral sphere.** *Teacher education in Russia*, №3, p. 103-108 [in Russian].

Koleva I., Makariev P.

Monitoring teachers' socio-cultural competency in a multicultural environment (scientific research project)

This article is devoted to studying of development of objective criteria of competence of activity of the teachers working in the multicultural environment. These criteria allow to measure progress of educational integration that in turn provides feedback about efficiency of policy in this area. Besides, it is that there are certain difficulties in motivation of the teachers working with children and students from ethnic minorities. In particular, it is told about risk of «commercializing» of motivation of the personnel working in the multicultural environment, i.e. not about their readiness for increase of the competence, and about their focus on receiving extra fee for the work. Experience of carrying out of this sort of work in multinational Bulgaria is covered in article.

Key words: competence, multicultural environment, motivation, teachers.

Колева И., Макариев П.

Мониторинг социально-культурной компетенции учителей в мультикультурной среде (научно-исследовательский проект)

Данная статья посвящена изучению разработки объективных критериев компетентности деятельности преподавателей, работающих в мультикультурной среде. Данные критерии позволяют измерить прогресс образовательной интеграции, что, в свою очередь обеспечивает обратную связь об эффективности политики в этой области. Кроме того, речь идет о том, что существуют определенные трудности в мотивации преподавателей, работающих с детьми и студентами из этнических меньшинств. В частности, говорится о риске «коммерциализации» мотивации персонала, работающего в поликультурной среде, т.е. не об их готовности к повышению своей компетентности, а об их ориентированности на получение дополнительного вознаграждения за свою работу. Освещается опыт проведения подобного рода работы в многонациональной Болгарии.

Ключевые слова: компетентность, мультикультурная среда, мотивация, преподаватели.

Колева И., Макариев П.

Мульти мәдениеттік ортадағы мұғалімдердің әлеуметтік-мәдени құзыреттілігінің мониторингі (ғылыми-зерттеу жобасы)

Бұл мақала көп мәдениеттік ортада өз қызметін арқаратын мұғалімдердің іс-әрекетінің құзыреттілігін бағалайтын критерийлерді жасауды зерттеуге арналған. Бұл критерийлер білім берудегі интеграциялану прогресін өлшеуге, яғни осы саладағы жүргізіліп отырылатын саясаттың тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұлттық азшылықтан шыққан балалар мен студенттермен жұмыс жасайтын ұстаздардың мотивациясында болатын белгілі қиындықтар туралы айтылады. Мысалға, осы қызметкерлердің мотивациясындағы «коммерциализация», яғни олардың өз құзыреттілігін жетілдіруге емес, өз еңбегі үшін қосымша жапақы алуға бағытталғандығы туралы айтылады. Көпұлттық Болгарияда осындай жұмыстың атқару тәжірибесі ашылды.

Түйін сөздер: құзыреттілік, мультимәдениеттік орта, мотивация, ұстаздар.

**MONITORING
TEACHERS' SOCIO-
CULTURAL
COMPETENCY
IN A MULTICULTURAL
ENVIRONMENT
(Scientific research
project)**

The current study's immediate goal is to develop objective criteria of teaching staff competency within a multicultural environment. Such criteria are necessary in terms of assessing teachers' work in such an environment on an institutional level, thus allowing the targeted stimulation (both in terms of bonuses and career development opportunities) of said staff (teachers, counselors, school psychologists, educators, principals and their deputies) to perform better in a multicultural school environment. In more general terms, these criteria would allow measuring the educational integration progress, in order to provide feedback on the effectiveness of educational integration policies.

In recent years, trends in the sphere of educational integration show insufficient implementation of targeted incentives for stimulating quality work with children and students from ethnic minorities. As a result teaching motivation of staff working in such an environment is lacking. This includes a reluctance to participate in postgraduate qualification programs, offered by institutions and NGOs alike, or when participating, to do it in an indifferent manner, without aiming to actually and effectively implement any aspects, which would increase specific competencies of educators, who are to work with minority children and students. The respective educator's motivation is mainly to receive one or the other participation certificate, not to achieve any real results [1].

Under the National Program for Differentiated Teaching Staff Remuneration, adopted in 2007, educators are entitled to additional remuneration for their work with children and students from ethnic minorities (Item 4 of the Card Stipulating Additional Salary of Teaching Professionals) [1]. However, no mention is being made on performance quality, resulting in a routine approach. In our opinion, maintaining such an approach creates a risk of «commercializing» teaching staff motivation in a multicultural environment, i.e. the danger that such commitments shall be undertaken only for better pay, not because there is readiness and competence to meet involved professional challenges.

In the most general terms, quality criteria for educational work could be divided into objective and subjective; i.e. criteria subject to definite objective «identification,» such as success rate of students from a certain school or class, and criteria showing in the

form of knowledge, skills, attitudes and values of individuals heading the educational and schooling process. Several serious research studies, based on objective criteria, have been undertaken so far and are showing convincing results. A major advantage of objective indicators is that they can be measured empirically. However, that is not the case with subjective ones, and criteria for competency in a multicultural environment fall into the latter group. It would be reasonable to assume that, due to this fact, researchers and education policy analysts exhibit noticeable restraint in developing such indicators. A possible starting point for work in this direction could be the standard official job descriptions for the positions of «teacher», «primary school teacher» and «educator» [2].

In a broader sense, development of competency criteria for teaching staff working in a multicultural environment should be based on existing education legislation, as well as relevant international directives, and in more general terms, on educational values and principles with regard to children and students from ethnic minorities at European and global level. Therefore, these subject matters have also been covered in the current study. Proceeding from a rather generalized perspective, based on researching numerous authors dealing with the issues of minority education, we have given precedence to the paradigm of intercultural education, which for various reasons has a leading role in the country. The competency criteria for teaching staff work in a multicultural environment, suggested in the current expose are to be understood in the spirit of intercultural education discourse, a brief account on which will follow later on in the paper. We have further drawn on work studies dealing with early school leaving [3].

The current report is not copyrighted and is to be viewed as a reflective picture of intercultural education problems in the country.

Furthermore, the formulated hypothetical evaluation criteria were proposed by the very people whose professional work is to be assessed. These indicators were included in a survey with over 250 teachers, counselors, principals and experts who work with students from ethnic minorities, along with some more general questions dealing with the issue of intercultural education in the country. The survey questionnaire and results are presented in the current paper.

We had to take into account certain constraints in our work, arising from the specifics of the pedagogical work with students from ethnic minorities. For example, the criteria do not include

some objective indicators such as success rates and the percentage of school dropouts, who indirectly, but empirically attest to the competency of teachers working with such students. We were guided by our understanding that the developed criteria should be applicable to the most difficult target groups, e.g. children from ghetto-like Roma neighborhoods. Experience shows that the success rate of students, coming from such backgrounds, rises slowly, even when the educational and schooling process quality is very good. The same applies to reducing dropout proportions. If the quality of educational work in a certain school is judged primarily on these indicators, teaching staff could be prompted to avoid engaging students who live in difficult conditions, and that would leave that category of children outside the scope of educational integration.

Analogously, we believe that parent and student surveys on educational schooling process quality should be used only when relatively reliable results could be expected. Classical empirical research methods do not work well with respondents, representative of a significant portion of the population of the districts in questions [4].

Consequently, we are focusing our efforts on the development of competency criteria which would allow us to determine performance in terms of knowledge, skills, values and attitude. Such indicators should be measurable and possible to be monitored, with clear time frames and sources of information (e.g. monitoring of lesson, analytic reports, programs, reports, protocols, portfolios). Assessing educational work quality through these criteria could be done through inspection, monitoring and supervision performed by the school administration, but also through reciprocal co-worker evaluation and self-evaluation (it is recommendable to apply the latter two methods simultaneously). Empirical parent and student surveys should also be undertaken, when reliable results could be expected.

Ethnic and cultural features of Bulgarian society

According to the National Statistical Institute's 2011 Census results, Bulgaria's population has the following ethnic and cultural characteristics

Ethnic Structure

The established demographic tendencies and increased emigration during the last 20 years influence the number of all ethnic groups in the country. As a result, no significant change in the ethnic structure of the population in the years between the last two voluntary censuses has occurred:

– The Bulgarian ethnic group comprises 5 664 624 persons, or 84.8% of individuals who voluntarily declared their ethnic identity.

– The Turkish ethnic group comes second, numbering 588 318 persons. This represents 8.8% of the population.

– The Roma ethnicity is traditionally the third largest, numbering 325 343 persons, with a relative share of 4.9%.

– The population of people identifying themselves as Bulgarian is significantly more urbanized in comparison to the other two ethnic groups. 77.5% of Bulgarians live in urban areas, compared to 37.7% of all Turkish citizens and 55.4% of all Roma.

– Individuals who identify themselves as of Turkish ethnicity are located in several districts – Kardzhali, Razgrad, Targovishte, Shumen, Silistra, Dobrich, Rousse, Bourgas. 63.7% of this ethnic group's population lives in those areas.

– The Roma ethnic group is spread throughout all provinces. The biggest shares of Roma people are located in the municipalities of Montana – 12.7% and Sliven – 11.8%, followed by Dobrich – 8.8% and Yambol – 8.5%, while the country total is 4.9%.

– Individuals who do not identify themselves as belonging to any given ethnic group number 53 391 – 0.8%. The share of young people, under the age of 19, among them is 51.7%.

Mother tongue

– Bulgarian is the mother tongue for 5 659 024 citizens or 85.2% of the population. Turkish is the mother tongue for 605 802 or 9.1% of the population, who voluntarily responded to the question. The Roma language is mother tongue to 281 217 individuals or 4.2% of the population.

– The correlation between ethnic self-identification and identification by mother tongue is strongly expressed. The most homogeneous ethnic group in terms of mother tongue is the Bulgarian. Among people who responded to both questions, on ethnicity and mother tongue, 5 571 049 (99.4%) indicate Bulgarian as their mother tongue, 15 959 (0.3%) – Turkish, 7 528 (0.1 %) – Roma and 7 511 citizens (0.1 %) said 'other.'

– Among the persons who identified themselves as belonging to the Turkish ethnic group, 564 858 or 96.6% have pointed Turkish as their mother tongue and 18 975, or 3.2% – Bulgarian.

– The Roma ethnic group is distributed as follows in terms of mother tongue: 272 710 persons, or 85.0% indicate the Roma language as their mother tongue; 24 033 persons, or 7.5% say Bulgarian; 21 440 persons, or 6.7% – Turkish; 1 837 persons, or 0.6% - Romanian.

– Religious self-determination is the question with the highest share of nonrespondents – 21.8%, whereas among those, the majority are young people and respectively, people living in the municipalities of Sofia (Capital), Plovdiv and Varna.

– Individuals who identified themselves as East-Orthodox number 4 374 135, or 76.0% of the population, who responded to the question. Catholic was indicated by 48 945 and Protestant by 64 476, or respectively 0.8% and 1.1% of respondents. 577 139 or 10% are Muslim.

Of them, Sunni Muslims number 546 004, while 27 407 are Shia. 3 727 persons pointed out just Muslim. 11 444, or 0.2% of respondents indicated they profess a different religion, 272 264 (4.7%) said they have no religion, while 409 898 respondents (7.1%) gave no indication.

Compared to Western Europe, Bulgaria's birth rate is 2 times lower. Alarming, however, is its structure – nearly 50% of births occur in social communities where children are doomed to social underdevelopment due to kinship, family, maternal and/or paternal environment, as Prof. Michael Mirchev reported during a previously held round table on «Demography of the Bulgarian Nation,» organized by the Bulgarian Academy of Sciences and Arts. According to other data, today's classroom structure on a summarized national level is 47:53 in favor of the Roma ethnos.

As per the National Roma Integration Strategy of the Republic of Bulgaria (2012 - 2020) [5]:

Data from the National Statistical Institute's 2011 population and housing census show that the Roma ethnos remains the third largest ethnic group in Bulgaria. 325 343 persons, i.e. 4.9% of Bulgarian citizens identified themselves as belonging to the Roma ethnos.

The census shows a persistent tendency among part of the people, identified by the general population as Roma or Gipsy, to identify themselves as Bulgarians, Turks, Romanians, etc., which is possibly due to the fact that people participating in the census have the right to define their ethnic background themselves or to refrain from indicating it.

The persons from the Roma ethnic group are distributed across all regions of the country. Approximately half (55.4%) of the people who identified themselves as belonging to the Roma ethnic group reside in cities.

The age structure of the Roma population shows a distinctly manifested tendency – the relative share of the age groups decreases with the increase of age: children in the age group 0 to 9 years constitute one fifth (20.8%) of all persons who identify themselves

as Roma, the groups of 10-19 year-olds and 20-29 year-olds show equal relative shares of 18.3% each, the 30-39 age group constitutes 15.2%; the 40-49 age group – 11.6%; the 50-59 age group. – 8,7%; the 60-69 age group – 4,9%; the 70-79 age group – 1.9%; the 80+ age group – 0,4%.

Among the Roma population economically inactive are three fifths of people above the age of 15 – 61.2%. The group of pensioners (the only ones who generate own income) is the smallest one – just about 23.5% (14.4% of all Roma citizens at the age of 15 or older). The main reason lies in the age structure of the community, but also in the fact that many elderly Roma citizens, who have been durably unemployed or have been employed in the informal sector, have no pension insurance and do

not meet the pension requirement for a definite number of years of service. The share of students is extremely small – 7.3% of the economically inactive population, i.e. 4.4% of all Roma citizens above the age of 15. This small share of young people continuing their education after the age of 15 will determine the lower educational and qualification status of the Roma community in years to come, hence - a greater share of unemployed people and labor market dropouts in the decades to come. Housewives constitute a huge share – 36.5% of the economically inactive Roma population, i.e. 22.4% of all Roma above 15.

A prolonged dropping-out of the workforce is the strongest indicator of socio-economic exclusion in Bulgaria after 1989.

Table 1 – Educational level among Bulgarians, Turks and Roma (2011)

Education/ years	Bulgarians % 2011		Turks %2011		Roma %2011	
Higher	19.2	25.6	2.4	4.9	0.2	0.5
Secondary	47.6	52.3	21.9	29.7	6.5	9.0
Basic	24.9	18.0	46.9	44.5	41.8	40.8
Primary	6.9	3.4	18.6	13.4	28.3	27.9
Uncompleted primary school and illiterate/ non- attendance	1.4	0.9	10.2	7.5	23.2	21.8

Source: NSI

Observations show that improvement of the educational status of the Roma community has slowed down in the last 20 years. Another specificity of the group is that functional illiteracy is three times more frequent among Roma women than men. Women are the ones bringing up the children and their illiteracy and/ or low educational level have a crucial impact on the educational aspirations and school success of their children.

The educational level among all three groups – Bulgarians, Turks and Roma – is on the rise, but this trend is notably weaker with the Roma community.

Part of Roma children do not speak the official Bulgarian language well enough when enrolled in school, neither have they acquired basic knowledge and skills needed to cope with the learning process. Socialization models in many Roma groups, particularly in neighborhoods with predominantly Roma population, create additional difficulties for the adaptation of Roma children in school, if they have not attended pre-school classes.

The patriarchal norms of excessive control over girl and women behavior in some Roma subgroups also make them early school leavers.

Despite all encountered difficulties, the period 2001 – 2011 saw an increase of young Roma citizens graduating from higher education institutes in the country, or specializing and obtaining a higher degree abroad. The successes in this respect are even higher than indicated by NSI's census, because many young people do not identify themselves as Roma after completing higher education [7, 8].

2011 Census data shows that despite an increasing share of young Roma people with higher education, the predominant tendency is for a great number of young Roma citizens to remain without appropriate education, drop out of school at an early stage, or fail to enroll at all. The situation varies across different Roma subgroups, settlements and regions.

The intercultural education model as a pedagogical work methodology in a multicultural environment

In the most general terms, one could distinguish between two strategies for dealing with education

problems determined by ethnic, religious or racial differences. In recent decades, these have established themselves as alternative education models in the countries of North America and Western Europe. The talk is of methodologies developed in the spirit of liberalism and respectively, multiculturalism. The first one relies on downgrading cultural diversity, while the second - on its positive treatment [9].

From a liberal point of view, difficulties arising in the communication between teachers and students due to cultural differences are explained as resulting from the cultural backwardness of children from ethnic and religious minorities. Designations such as «ethnic students» and «students of ethnic origin» [10, 12] are often used (in publications by authors from the liberal movement) for the latter. The idea is for communication in school to proceed in a standardized, optimized, culturally neutral way. In other words, children with cultural attitudes, determined by their ethnicity and respectively, religion, should fight their cultural and historical particularism and one of the tasks of teachers is to help them do it.

As for group solidarity arising from cultural differences, there is no room for it in school. Division of the sort «ingroup – outgroup» must be quenched by all possible means. One such method is, for example, to give collective student tasks, whereby student groups are formed of children from the various ethnic, respectively religious communities represented in class. Competition between these ethnically diverse, respectively multi-faith groups creates ad hoc solidarities, which connect students beyond «demarcation lines» of cultural differences. Another pedagogical tool, showing similar results, is combating discrimination in schools – both theoretically and in practice.

The two political and educational models differ mostly on the role of collective identities in school. The principal liberal standpoint in this regard is that cultural identity should manifest only in individuals' private lives. Public life must remain culturally neutral. Therefore, municipal and state schools should not turn into an arena for the realization of cultural identities. The latter would separate children in terms of ethnos, religion, probably also race, and would set them up against each other. It would be much more preferable to bring them up in the spirit of universal values and civic loyalty to society as a whole. Solidarity among students as citizens of the same nation, regardless of ethnic, religious and other cultural characteristics, should be encouraged by all means. This is the key to dealing with school life problems arising from cultural differences.

What about things from the multicultural standpoint? First, cultural differences are appreciated as

specifics of the respective community's historical development, and not as a sign of inferior civilization. Assuming such a position means that any difficulties in teacher-student communication of this nature must be overcome by developing intercultural competency on both sides. In other words - working towards a readiness for constructive interaction with the Other, learning about and from the «foreign» culture and developing communication skills, which transcend cultural «barriers.»

From this perspective, group solidarity seems to be a necessary form for the realization of cultural identities. There is no reason, however, for them to necessarily act in an exclusive way, i.e. loyalty towards one's own group to manifest as a form of discrimination against others. Displaying intercultural competency means to be able to affirm the values of one's community without wronging others. The most appropriate multicultural pedagogical strategy of dealing with discrimination in schools is not to counteract conditioned cultural divisions in ingroups and outgroups, but to work towards a positive perception of differences.

Along with this, collective identity is regarded as a source of self-esteem. Negative attitudes towards it and even its mere neglect could have distorting effects on the self-consciousness of people belonging to a given ethnicity or religion, or respective race. Therefore, any cultural identity deserves to be treated as valuable. This is a moral obligation, known under the term «recognition»¹ in multiculturalistic discourse. It goes without saying that the so perceived collective identity could rightfully be expressed in public life; moreover - it is given its deserving place, regardless of whether it is the identity of a majority or that of any minority. In particular, minority identities should be given the opportunity to express themselves in local and state schools not only through extracurricular activities (e.g. creating folk music and dance ensembles, holding celebrations on the occasion of specific traditional festivals of ethnic and/or religious communities), but through teaching subjects within the scopes of compulsory elective courses (CEC) and voluntary elective courses (VEC), which enable children from ethnic and religious minorities to understand and affirm their identity (e.g. native language, religion, Roma folklore). Including issues related to cultural differences in the curriculum of some compulsory subjects (relevant literary works, but also studying the role different communities, which make up the present Bulgarian nation, have played in our history, etc.) is another option.

Describing the multicultural approach towards educational integration in the most general terms, one must also consider the different, more detailed interpretations of this strategy for dealing with cultural diversity. There are two major trends in the positive treatment of cultural diversity. *Pluralism* could be prioritized, whereby one seeks ways to promote minority identities in competitive terms - as a rivalry with the identity of the majority, but also with those of other minorities (an example would be the so-called «afrocentric curriculum» of social science and humanities majors in some universities in the U.S.). Another possibility, however, is the interaction of speakers of different identities through *dialogue*. Scientific literature describes the two as methodologies of multicultural and intercultural education respectively. The first approach idealizes minorities' cultural autonomy, while the second addresses educational problems of such communities through « ... interaction, reciprocity, interdependence, dialogue and mutual responsibility» [11].

Both these methodologies have their respective advantages and disadvantages, making each applicable under certain conditions and inappropriate in other circumstances. Recent years have seen a tendency of retreat from the multicultural pluralistic model in Western Europe, as the cultural integrity of each respective society is more or less compromised. Particularly risky in this regard is the so-called «mosaic» multiculturalism, characterized by an essentialist approach towards cultural identities, which contradicts basic democratic values. Multicultural education creates a segregation risk (including self-segregation) for minority communities.

The intercultural approach, in turn, is too complex to implement and often faces obstacles of various kinds. In order to illustrate such difficulties, we shall quote and comment briefly on the principles of intercultural education, developed at an expert meeting at UNESCO headquarters in March 2006 [13] and included in the organization's recommendations («guidelines») on conducting this type of educational activities. A total of three principles are mentioned there. In our opinion, each of them provides both, a prescription for action in a given direction and a warning about possible negative consequences, if the action is not performed ably. In other words, it indicates what to do and what to avoid.

1. *Intercultural education respects the cultural identity of the learner through the provision of culturally appropriate and responsive quality education for all.*

In our opinion, this principle, *inter alia*, refers also to the risk of lowering education quality due

to attempts of aligning academic and educational activities with students' cultural specificity. Under the pretext that such courses offer minority students knowledge and skills that are appropriate to their cultural background and can therefore be more easily absorbed, requirements towards these children might be lowered. A different result could be that minor courses in the curriculum are given a prominent position, as students are more likely to better cope with them.

2. *Intercultural education provides every learner with the cultural knowledge, attitudes and skills necessary to achieve active and full participation in society.*

1 For a more detailed argumentation of the thesis that recognition of the value of another's identity is everyone's moral obligation, see C. Taylor's study on «The Politics of Recognition,» [6].

We believe this reflects the temptation to «adapt» the curricula to students' cultural specificity, in terms of early enhanced learning courses that can help young people's career development in the field of material production. This occurs at the expense of hours in general subjects, in some cases to such an extent that graduates of this type of schools are deprived of the right to continue their education to a higher degree. Living conditions of people from minority communities are often quoted as justification. The argument is that continuing a child's education to secondary level, not to mention university level, is extremely unlikely in such communities; thus, the school should provide children with some basic knowledge and skills, allowing them a stable livelihood for themselves and their families. The above cited second principle of intercultural education is explicit in its differentiation from similar trends.

3. *Intercultural education provides all learners with cultural knowledge, attitudes and skills that enable them to contribute to respect, understanding and solidarity among individuals, ethnic, social, cultural and religious groups and nations.*

The warning contained in this principle is clear. Intercultural education should work to promote the value of cultural minority identities in a way which does not antagonize relations between ethnic, religious and racial communities. The dialogic approach towards intercultural relationships should have a leading role.

Over the past decades, the model of intercultural education, as a strategy for educational work in a multicultural environment has become more and more popular with EU institutions and other inter-European institutions, such as the Council of Europe.

At home, this model manifests via different forms of educational integration through schooling activities, aimed at ensuring access to quality education to all, conveying uniform civil values, while at the same time providing the necessary conditions for students to unfold and develop their cultural identities to the fullest extent.

International and national documents related to education of children and students from ethnic minorities

EU Documents

- European Cultural Convention
- The Lisbon Convention
- Athens Declaration by European Ministers of Education on Intercultural Education in the New European Context
 - Committee of the Ministers Recommendations
- EU Projects:
 - «New Intercultural Challenge to Education: Religious Diversity and Dialogue in Europe»
 - «Education of Roma Children»
 - «Education for Democratic Citizenship and Human Rights»

The *Declaration on Intercultural Education in the New European Context* was adopted at the 21 Session of the *Standing Conference of Ministers of Education* of the 48 CE member states, held in November 2003, in Athens.

It asserts that European communities are very diverse in terms of ethnicity, culture, language, religion and education systems. Furthermore, the declaration takes into consideration potential social conflicts and disagreements that may arise from the coexistence of different value systems. It also highlights the desire to preserve European society's multicultural nature and to avoid a situation in which globalization intensifies any exclusion and marginalization processes.

The conference supported the launch of two projects, namely «New Intercultural Challenge to Education: Religious Diversity and Dialogue in Europe,» contributing to the overall goals of mutual understanding, respect and learning to live together, as well as the one on «Education of Roma Children,» which emphasizes intercultural education principles.

The Declaration's conclusion identifies the following key tasks:

- «to resume conceptual research on intercultural education with a view to adapting terminology and clearly defining the content and context of intercultural education;

- to help to build understanding of the European dimension of education in the context of globalization, by introducing respect for human rights and diversity, foundations for managing diversity, openness to other cultures, inter-religious dialogue and «Euro-Arab dialogue»;

- to step up efforts in the area of the content of learning methods and teaching aids, in order to provide the member states with examples of educational tools making it possible to take the intercultural dimension of curricula into account;

- to develop analytical instruments and identify and disseminate examples of good practice which emphasize intercultural and pluralist approaches, in school textbooks;

- to develop programs aimed at communication and mutual understanding, particularly through language learning and by encouraging awareness-raising for the importance of linguistic diversity in multicultural societies;

- to encourage the member states to introduce the intercultural dimension in their education policies, in order to enable appropriate consideration of dialogue between cultures;

- to encourage research focusing on social learning and co-operative learning in order to take into account the «learning to live together» and intercultural aspects in all teaching activities;

- to support initiatives and experiments with democratic governance in schools, particularly through partnership, youth participation and co-operation with communities, parents and civil society;

- to develop quality assurance instruments inspired by education for democratic citizenship, taking account of the intercultural dimension, and develop quality indicators and tools for self-evaluation and development for educational establishments;

- to strengthen intercultural education and management of diversity within its programme of in-service training for education staff and encourage member states to contribute to this programme by organizing seminars on topics directly linked to the aims of the present Declaration;

- to develop educational strategies and working methods to prepare teachers to manage the new situations arising in our schools as a result of discrimination, racism, xenophobia, sexism and marginalization, and to resolve conflicts in a non-violent way;

- to encourage member states to acknowledge that managing diversity is not a problem in schools alone, but concerns the whole of society, particularly with regard to policies implemented in the social, family and migration fields;

– to make the necessary arrangements to take intercultural education into account as an important component of our education policies; this entails appropriate measures at the levels of curricula, school governance and teacher training.»

Documents of the Republic of Bulgaria

- Constitution of the Republic of Bulgaria
- Draft Law on Pre-school and School Education
- Law on Protection Against Discrimination
- Denominations Act
- Law on Child Protection
- Law on Asylum and Refugees
- Strategy for Educational Integration of Children and Students from Ethnic Minorities – Ministry of Education and Science (MES) (2010, updated in 2012);
- MES Draft Strategy on Reducing Early School Leaving (2012 – 2020);
- Roma Integration Strategy of the Republic of Bulgaria (2012-2020);
- National Strategy for the Integration of Vulnerable Minority Groups with a Special Focus on Roma of the National Council for Cooperation on Ethnic and Integration Issues with the Council of Ministers (NCCEIICM) (2011 -2015);
- NCCEIICM Domestic Action Plan (2012 -2015);
- Draft Law on Pre-school and School Education (2012);
- Draft Standard for Civic, Intercultural and Health Education (2012 – MES).

The National Roma Integration Strategy of the Republic of Bulgaria (2012-2020) is a policy framework document, laying down guidelines for the implementation of the social integration policy for the Roma people.

The Strategy is in line with the National Reform Programme of the Republic of Bulgaria (2011 – 2015) and with the National Action Plan for the Decade of Roma Inclusion 2005-2015 initiative.

The Strategy builds on what was achieved in the ten-year period of the Framework Program for Roma Integration in Bulgarian society and it includes the fully developed, updated and adopted by the Council of Ministers on 12 May, 2010 strategic document: Framework Program for Roma

Integration in the Bulgarian Society 2010-2020, which was the outcome of broad discussions within the Roma community, the civil sector, responsible public institutions and the academic community. The Strategy corresponds with the Framework Convention of the Council of Europe on Protection of National Minorities. It complies with the Council of Ministers' recommendation on initiating affirmative

actions aimed at the Roma community, which must take place in conditions of transparency, public consent and strict observation of the democratic principles in the country.

In 2011/2012 NCCEIICM developed a national strategy on the integration of vulnerable minority groups with a special focus on Roma (for the period 2012 - 2020). This is a policy framework document, which sets out guidelines for the implementation of policies for social inclusion of Roma and other ethnic communities and groups, living in similar conditions in Bulgarian society. It further aims to coordinate actions of public authorities, regional and local authorities and civil organizations in terms of their enforcement. A national action plan, outlining «Education» as one priority, was developed based on that strategy.

Both, strategy and action plan meet the international standards on human rights and rights of persons belonging to minorities, known as International UN instruments tackling human rights, to which the Republic of Bulgaria is a signatory: International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 (in effect for R. Bulgaria from 1970); International Covenant for Economic, Social and Cultural Rights, 1966 (in effect for R. Bulgaria from 1970); International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1966 (in effect for R. Bulgaria 1992); The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 1979 (in effect for R. Bulgaria 1982); Convention on the Rights of the Child, 1989 (in effect for R. Bulgaria 1991), etc.

The Strategy is based on the principles of the EU political framework for protection of human rights, ensuring equal opportunities for all citizens and prevention of discrimination based on various grounds, including ethnicity, such as: Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000, implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin; Council Directive 2000/78/K, establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation; the Charter of Fundamental Rights of the European Union, etc.

This framework document fits into the context of development of European policies in the area of Roma integration, taking into account: the guidelines provided through the Communication from the European Commission (EC) of 5 April 2011 – EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 and the Council Conclusions, adopted on 19 May 2011; The 10 Common Basic Principles on Roma Inclusion, adopted by the Coun-

cil of EU on 8.06.2009; the recognized necessity to enhance government efforts aimed at achieving tangible results through Roma integration activities, the relevant EU political instruments and institutional mechanisms, programs and initiatives; the outcomes of the actions within the framework of the European platform for Roma inclusion; the EU summit meetings on the Roma issue; the Communication from the EC to the European Parliament, the Council and the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions – Non-discrimination and Equal Opportunities: a Renewed Commitment, Community Instruments and Policies for Roma Inclusion {SEC(2008)2172} of July 2008, Council Conclusions of 8.12.2008 on Roma Inclusion; European Parliament Resolution of 11.03.2009 on the social situation of the Roma and their improved access to the labor market in the EU (2008/2137/INI), European Parliament Resolution of 01.06.2006 on the situation of Roma women in the EU; European Parliament Resolution of 28.04.2005 on the situation of Roma in the EU, etc.

The Ministry of Education and Science outlines the following strategic objectives relating to education and integration of children and students from ethnic minorities:

Strategic Objective 1: Ensuring the right of equal access to effective and inclusive quality education to children and students from ethnic minorities through legislative measures and educational activities.

Strategic Objective 2: Preserving and developing the cultural identity of children and students from ethnic minorities and transforming ethno-cultural diversity into a source and factor for mutual knowledge, tolerance and understanding in the educational environment.

Strategic Objective 3: Creating preconditions for a successful socialization of children and young people from ethnic minorities, as well as ensuring a suitable socio-psychological environment.

Failure to consider culturological, ethno-psychological and ethno-pedagogical aspects of educational programs specifically designed for post-modern society, leads to a scenario where a majority of children and students from certain vulnerable ethnic groups are regarded as failures and dropouts from educational institutions, as well as early school leavers, [7, 8].

A strategy and consequent action plan (2012 – 2020) were developed by experts from MES, as well as academics and NGOs specifically for these two student groups.

The strategy is subject to MES's overall strategy for educational integration of children and students from ethnic minorities /updated in 2011/.

MES's strategic documents find their direct implementation, coordination and control in the civil, intercultural, and health education draft standard.

On a national scale and in accordance with it, the following teacher competencies have been laid down:

- knowledge of the political and legal context of socio-cultural diversity;

- understanding the different dimensions of diversity in terms of internal and external pedagogical environment;

- knowledge and implementation of pedagogical /general didactic, tutorial and educative, where possible also socializing / education methods designed for a multicultural and multiethnic environment;

- knowledge and implementation of educational diagnosis procedures for socio-cultural diversity;

- building a multicultural understanding on an intellectual, communicative, cooperative and personal level;

- changing psychological approaches determining the form of didactic and educational interaction with children and students.

Creating a favorable multicultural environment for the practical implementation of intercultural education:

- inclusion of children and students from ethnic minority groups in the learning process;

- supporting the process of technological integration of children and students from ethnic minorities, reducing the number of dropouts and early school leavers, as well as the number of children excluded from the school system;

- bringing children and students from ethnic minorities out of segregated schools in Roma neighborhoods and into so called host schools;

- supporting the integration of children and students from ethnic minorities in the host schools;

- improving the overall environment and creating modern facilities aimed at developing every child's potential, providing opportunities for physical development, intellectual and personal development, full social integration and subsequent career opportunities;

- motivating families in settlements with a multi-ethnic population to support a problem-free technological integration process;

- creating conditions of knowledge and understanding between different ethnic groups;

- improving the preparation of teachers, educators and experts who shall work in a multicultural environment;

It is a well known fact that natural language learning is more lasting than any fast learning methodology. In this context it is important to mention a number of basics:

- the pedagogical team should keep in mind the language and cultural background of families, whose children they are teaching and educating;
- the pedagogical team should support families in their understanding of the importance of the first language as a basis for learning a second one;
- children, whose mother tongue is not Bulgarian, should not be perceived as outsiders, because in today's world knowing more than one language is an advantage.

Expected results:

- changed public attitude towards children and students from ethnic minorities and majorities.
- enhanced cognitive motivation of children and students and the wish to participate in the educational process;
- «pedagogical expert - parent» subject-to-subject relationship;
- improved conditions for equal access to education for children and students from the Turkish minority, aged 4 to 8 years old;
- better knowledge of the Bulgarian language of children and students, whose native language is not Bulgarian;
- compulsory pre-school education from the age of five;
- improved internal and external educational environment and guaranteed favorable conditions for quality education in kindergartens and schools, aimed at keeping children and students at school;
- diversified and compulsory extracurricular and out-of-school forms of education;
- promoting cultural identity of children and students from ethnic minorities and their peers;
- encouraging their creative abilities in a multicultural integration environment;
- supporting the adaptation of children and students from ethnic minorities to the educational process and formation of a tolerant approach towards others;
- improved relationships between children/students, children/students and teachers, parents and children, parents and teachers; acquiring skills for better communication and thus, reducing conflicting situations; reduction of aggressive behavior and delinquency among students;
- specific qualifications for teaching professionals to employ pedagogical techniques in their work in a multicultural environment.

Problems for teachers when working in a multicultural environment

The quality of education strongly depends on the teacher, their qualifications and work motivation. School reality provides sufficient examples of teachers' unpreparedness to work in a multicultural classroom:

- lack of specific training for teachers in terms of methodology, to be applied when working with children of different ethno-cultural backgrounds, as well as in the fields of ethno- psychology, psychological anthropology and ethno-pedagogy.
- teachers cannot cope with students' didactic difficulties in mastering the curriculum, due to poor knowledge of the Bulgarian language (children from Turkish and Roma ethnicity) and lack of physical and social readiness to attend school in children, who have not received compulsory pre-school training.
- lack of official policies, promoting educational innovation in the organization and management of multicultural classrooms.
- training is sporadic and a result of project activities, rather than a conscious national education policy.
- empirical analysis of various forms of post-graduate teacher training at the national level shows:
 - ignorance and failure to implement diverse value-oriented didactic and educative methods in the process of teacher interactions with students and parents in the context of a multicultural environment.
 - ignorance and failure to implement cooperative reflexive forms of pedagogical interaction with the help of co-educators and assistant teachers in the context of a multicultural environment.
 - diverse and alternative models and tools for social inclusion of children and students from vulnerable ethnic communities or groups are not always part of pedagogical practice.
 - up to the point of adoption of the draft law on pre-school and school education (2012) there shall be uncertainties with regard to partnership relations between: educational institutions and NGOs / directly related to the pedagogical interaction;/ school and parent board, as well as the new form of the public council.
- Bulgarian teachers, who fulfill their mission in a group or class consisting of students coming from different cultural backgrounds, lack basic knowledge of those cultures and are not familiar with the main regulatory documents on differences. Most lacking in this respect are kindergarten and school principals, *as well as preschool and primary teachers*, who are the first to encounter cultural differ-

ences among children and feel the deficit of such knowledge, which is not part of their university education.

The undeniable presence of ethnic, religious and linguistic diversity in the country «unlocks» MES's launch of a lasting policy of balancing and harmonizing the principle of educational integration of children and students from minority groups with the principle of preserving and developing their identities (2011 – 2013).

Impoverishment of Bulgarian teachers and their inability to take care of their own qualifications is another major reason for the existing knowledge deficit on Bulgarian ethnic, religious and linguistic minorities.

Last but not least – the lack of appropriate post-graduate qualifications and graduate programs on the issue, due to a shortage of university experts in this field, also had its negative effect on delaying the process of comprehensive implementation and application of intercultural education elements in the Bulgarian educational system and respective institutions.

Improving the quality of training and qualification for current and future educators, working in a multicultural environment

Necessary conditions:

- Creating a standard for intercultural education.
- Intercultural competency should be considered part of basic teacher competencies when working in multicultural schools.

- The curricula of pedagogical university majors should include compulsory courses preparing future teachers to work in a multicultural environment.

- The list of elective courses should include training on intercultural sensitivity and competence, education without prejudice, etc.

- Creating university centers for intercultural dialogue.

- It is necessary to legislatively correlate conditions for recruitment and career development of teachers, as well as the reward and incentives system, with increasing teachers' intercultural competency.

- Affect changes to the Ordinance on teachers' professional qualifications, linked to obtaining a master's degree.

- Development of quality standards for work in a multicultural environment as a basis for differentiated pay, legitimized as MES official policy.

- Establishing networks for sustainable and continuous qualification activities for teachers, who

work in areas with a concentration of Roma and Turkish populations.

- Teachers, who work with children from ethnic minorities, should receive additional pay, if they hold a master's degree or qualification in intercultural education.

- Establishment of advisory expert panels on intercultural education, aimed at providing practical, on the spot assistance in problem solving and conflict resolution arising in multicultural schools.

- Establishing a forum for best practices exchange among teachers experiencing difficulties and seeking help, etc. in their work with culturally diverse students.

- It is necessary to create an educational database with information on multiethnic schools, difficulties they are facing and implemented best practices, which could serve as models for multiplication by MES.

- Acceleration of efforts in the sphere of teaching methods and didactic means aiming to provide an educational tool-kit, which would allow the integration of an intercultural dimension to the curriculum and learning programs.

- Develop analytical tools, identify and disseminate best practices of intercultural and pluralistic approaches in textbooks.

- Develop indicators to ensure quality through education on democratic citizenship, which takes into account the intercultural dimension.

- Indication of good practices in the sphere of intercultural education and ensuring quality education in schools, etc.

- In order to adapt to different learning styles of students, pedagogical teams need to establish a positive environment, providing the opportunity to obtain experience and specific knowledge. Such an environment offers more variety and enough time to study, thus meeting children's needs. Children will understand more easily what a particular situation means and they may work in small groups, allowing them to learn how to study more accurately and efficiently. In this regard, it is very important for teachers to concentrate their efforts on creating consistency between students' learning styles, dictated by their cultural beliefs and differences, and teaching styles.

Important questions:

- What should be the correlation between educational methods in a multiethnic environment and diverse value orientations of subjects /from a different ethnic origin/, which are to receive teaching?

– What are the quantitative and qualitative indicators of characteristic criteria for the implementation of the intercultural education standard?

Fast solutions (on the spot)

– implementing pedagogical education techni-

ques designed for multiethnic environments in educational institutions.

– interactive organization of the pedagogical environment/internal and external/.

FORMS OF QUALIFICATION

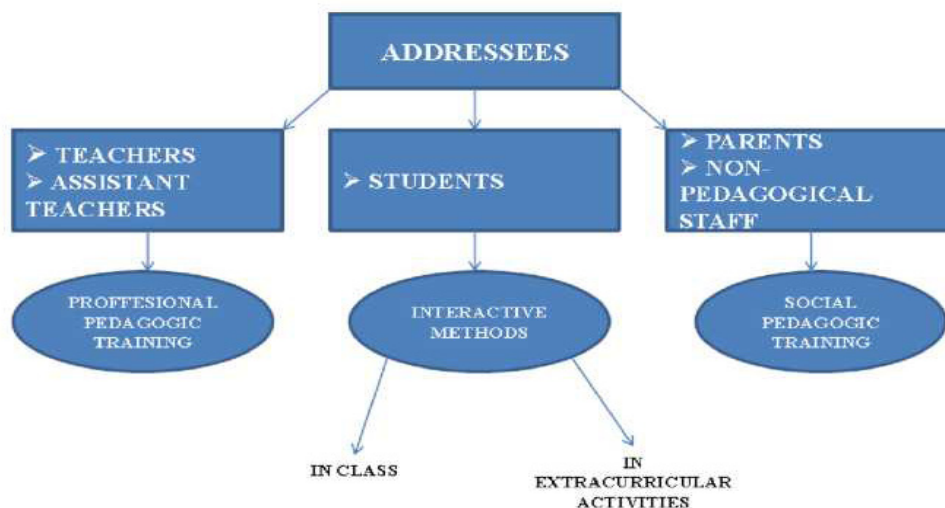

Figure 1 – Forms of Qualification

Sustainable solutions (for the country)

– regulation on individual plans, backed with resources based on the type of group/grade and class: for social adaptation, cognitive motivation and social orientation ability – a «second chance.»

– additional and sustainable teacher training on a national scale, funded by MES and linked to career advancement and differentiated pay.

Problem areas in Bulgarian schools related to intercultural education

According to the conclusions of a recent national study on «Identifying social and economic consequences for teachers due to the introduction of the delegated budgets system», undertaken at the initiative of the Bulgarian Teachers' Syndicate (BTS) with the financial support of the Confederation of Independent Trade Unions in Bulgaria (CITUB), the following is missing:

– organizational and financial incentives for teachers to continue their professional training and qualifications;

– Internal institutional forms of training such as seminars, exchange of experience, partnerships with businesses, institutions of higher education, etc.

Resolving abovementioned problems requires:

– on the one hand, additional, focused research studies aiming to find the right balance of stakeholder interests in the education system and

– on the other hand, the consolidation of efforts at all government levels, among teachers and social partners, in order to improve school capacity and quality of education.

Intercultural education increases the volume of so-called «hidden» working time for teachers. Teacher working time is a floating value, because it is not limited to holding classes. Sometimes preparing for them requires much more time than what is legally recognized. The factors determining how much a teacher actually works are specifics of the subject, age of students and teachers' professional conduct. This hidden working time often triggers negative comments about teachers and the adequacy of their remuneration.

A complicated stressful interaction between teachers, the environment within which the educational process takes place and their colleagues, occurs at the working place. In addition comes the daily difficult work with a specific social group – students, who seek understanding, freedom of choice, self-

affirmation and personal orientation and display a natural resistance towards adults. The teaching profession carries a high responsibility with it, as well as emotional stress, increased quality demands, a requirement for self-organizing.

Although delegated budgets and the Ordinance on differentiated remuneration provide for such options, these could be successfully realized only in large schools with big budgets. In small (rural or neighborhood) multicultural schools funds are being used for ongoing building maintenance, heating, lighting and supplies, and are simply not enough to include also wage increases, hence, negating the potential for further stimulating performing teachers.

According to abovementioned study, there is a discrepancy between principals' assessment on additional pay and that of teachers. Almost half of all teachers believe that the system for additional remuneration is either missing, or does not stimulate work results (58.3%) and professional development (44.8%). School principals on the other hand, believe that the stimulating effect is clearly there, both in terms of work results and professional development (64.6% and respectively 66.8% of all respondents support this position).

Violence in schools occurs primarily along the line «student – student» and less so between students and teachers. In most cases, teachers are witnesses to physical violence between students, but often are also involved in stopping such acts of violence. Cases of ethnic conflict are common in multicultural schools. Students from ethnic minorities (especially Roma) sometimes feel as victims of discrimination. There are, however, also more than a few cases when they themselves, being a majority, discriminate against students from other ethnic groups. Such students often express their frustration about failure in school and blame teachers for unfairly underestimating them in exam situations. Strained ethnic relations create additional tensions in the classroom and stress teachers.

Psychological violence in schools is exercised through verbal harassment, bullying and in some cases, psychological abuse. Unlike physical violence, which occurs primarily among students, psychological abuse is increasingly being inflicted by teachers, principals or parents. Aggression in multicultural schools is a dynamic variable, directly related to students' ethnic composition and the relationships between groups to which they belong. Conflicts between different Roma subgroups are often carried inside the school realm, forcing teachers and the school administration to act as arbitrators.

– Communication in the official language of education (Bulgarian) cannot always occur, because

a lot of children from ethnic minorities come to kindergarten and school (if they did not attend kindergarten before that) speaking only their mother tongue. This is true especially for villages and towns with a concentration of Roma and Turkish populations.

Such children are not bilingual, although they do have the potential, if they should receive the right training.

Problems when working with ethnic minority students:

– irregular attendance, lagging behind and dropping out of school during the period of compulsory education of many Roma students;

– difficulties for Turkish and Roma students due to lack of command of the country's official language;

– problems related to refugees and immigration from the Arab world, Asia, Africa and the former Soviet republics, as well as the permanent residency of families from all over the world, carrying their own ancestral, language and ethno-cultural specificity, which necessitates the integration of their children in mainstream Bulgarian schools;

– lack of already developed learning skills among the vast majority of children from marginalized ethnic groups;

– complex and incomprehensible curriculum;

– unwillingness to overcome difficulties in the educational process;

– lack of cognitive interest;

– lack of school books and textbooks;

– serious knowledge gaps due to irregular school attendance, lack of attention and carelessness in class, as well as negligence of home study tasks;

– difficulty to socially adapt to school requirements and school culture;

– controversial relationships with other students;

– controversial relationships with teachers and other pedagogical and non-pedagogical staff;

– lack of positive support on the part of some teachers;

– staying at home due to family reasons (marriage).

All this has a negative impact on the overall school atmosphere, increases uncertainty and forces teachers to feel constantly stressed.

97% of teachers, who participated in G. Hristov's study, show affective signs of stress, which manifest in the form of unrest, inner tensions, anxiety and sleep disorders, while 20% show signs of depressive stress. [5] It is unclear how many of these teachers work in a multicultural environment, but the probable occurrence of such symptoms among them is reinforced by abovementioned factors.

Stress is a major factor in provoking the most common diseases among teachers, as results from the study on «Health, Efficiency and Teacher Safety - Evaluation, Analysis and Perspectives,» undertaken at the initiative of BTS with CITUB's financial support and under the supervision of Prof. Dr. Nevena Tzacheva, Head of Department «Occupational medicine» and Vice-Dean of the Public Health Faculty at the Medical University, show.

Work quality criteria for teachers working in a multicultural environment

1. Personality and professional criteria

The teacher:

- is familiar with the basics of intercultural education theory;
- is familiar with the relevant Bulgarian legal framework dealing with educational integration;
- is familiar with the main current international documents dealing with educational integration;
- is familiar with general theoretical and normative principles of human rights, including rights of children and minorities;
- participates in different initiatives aimed at improving their professional and pedagogical competency in terms of working in a multicultural environment.

2. The process of teacher-student interaction

The teacher:

recognizes and differentiates effects of various factors lowering students' cognitive motivation to participate in the educational process, e.g. cultural factors related to the student's lifestyle and attitudes, identity issues, as well as social factors such as low living standards and poor living conditions within the family environment;

– is familiar with their students' living conditions, especially when the latter have problems coping with the curriculum and/or behavior at school; this includes assessing their families' social status, the extent to which the family can provide educational support to the child, parents' expectations and demands, etc.;

– is capable of identifying differences in students' cultural attitudes, such as: power distance index, levels of individualism and collectivism respectively, degree of uncertainty, contextual behavior, etc.; the teacher further considers students' cultural characteristics in their interaction with the latter;

– is able to identify signs of ethnocentrism, prejudice and stereotypical thinking and effectively enforce counteractions;

– is able to identify rights violations, both in school and beyond the school ground, and apply this competence in their pedagogical activities;

encourages and promotes the full participation of children from ethnic minorities in overall school/class life;

– is familiar with and applies group unity techniques on their students;

– is proficient in and implements dispute resolution techniques, including in conflicts of an intercultural nature;

– organizes the educative process in class lessons by providing knowledge and forming a positive attitude towards ethnic minority children;

– shows competency in working with parents of children from ethnic minorities.

3. Teaching and educative process

The teacher:

– applies their knowledge of cultural differences in identifying educational deficits in students, who have problems with their participation in the learning process;

– differentiates and individualizes the learning process according to individual needs /directly related to the process of perception, understanding and knowledge transfer/ of children from ethnic minorities in any given grade;

– organizes the overall learning process in the classroom from a perspective of necessary compensatory pedagogical activities (in relation to the level of language proficiency, development of study habits, etc.), aimed at children from ethnic minorities, who experience difficulties in mastering the curriculum;

– prepares and sets individualized, after-school self-training tasks to children from ethnic minorities, if necessary, in order to balance difficulties they face in mastering the curriculum;

– uses pedagogical techniques to develop intercultural competency in students: the cultivation of reflective attitudes and empathic abilities, ability to reverse one's perspective, identifying and overcoming intercultural misunderstandings;

– is familiar with the basic characteristics of their students' culture-bound customs and everyday life and use this knowledge in the educational process;

– is familiar with the most important aspects of the history and culture (folklore, customs, traditions) of a given ethnic minority and use this knowledge in the educational process;

– encourages positive attitudes towards children from ethnic minorities within the overall educational process at school;

– applies interactive techniques in their educational relations with students and parents;

– applies a modern ethno-pedagogical and ethno-psychological approach in their interaction with students and parents.

4. Extracurricular (out-of-class and out-of-school) activities

The teacher:

– initiates extracurricular activities, which provide children, also from ethnic minorities, with opportunities to express their interests, abilities and talents;

– uses resources such as cultural traditions, customs and folklore of ethnic minority children and their diverse ethnic subgroup value orientations when planning and conducting extracurricular activities;

– plans and organizes extracurricular activities in a manner that promotes cooperation and

development of positive relationships between students of different ethnic identities.

5. Pedagogical interaction with other educational entities

The teacher:

– cooperates with pedagogical counselors, school psychologists, the school board and other educational entities in order to solve problems arising in the process of pedagogical interaction with children and students from ethnic minorities;

– collaborates with educators overseeing and working in the study hall with children from ethnic minorities, which belong to the respective teacher's class/grade;

– interacts constructively with educational mediators and assistant teachers, as well as assistant tutors (in educational institutions employing such).

References

- 1 Indicators for assessing the educational integration of children from ethnic minorities. Guidelines. Sofia, DG «Expert Analysis», Ministry of Education and Science (MES), 2007.
- 2 Instruction N°1 on conducting supervisory activities in the public education system (17 February, 1995).
- 3 National Program for the development of school and pre-school education (2006 - 2015). State Gazette, Issue 50, 20.06.2006.
- 4 Project «Modernization of Education,» subcomponent «Inspection». School Inspection Framework. AzBuki, Issue 5, 4 - 10 February 2004.
- 5 Template job description for the position of «Principal» of a public school, Sofia, MES, 2003.
- 6 Taylor, C. «The Politics of Recognition,» in: Gutman, E.(ed.) Multiculturalism, Sofia, Critique and Humanism, 1999.
- 7 Template job description for the position of «primary school teacher», Sofia, MES, 1998.
- 8 Template job description for the position of «school teacher», Sofia, MES, 1998.
- 9 Chavdarova-Kostova, S., P. Makariev, L. Dragoeva, «Criteria for assessing the quality of educational work in a multicultural school environment» in: Makariev, P., Y. Totseva, I. Ivanov (ed.) Diversity Without Borders, Veliko Tarnovo, Faber, 2008.
- 10 Court, D. Foolish Dreams in a Fabled Land: Living Co-Existence in an Israeli Arab School. Curriculum Inquiry, summer 2006, Vol. 36, Issue 2.
- 11 Rey, M. Between Memory and History. A word about intercultural education, European Journal of Intercultural Studies, Vol. 7, No 1, 1996.
- 12 Stearns, E. Glennie, E. J. When and Why Dropouts Leave High School. Youth & Society, Sep2006, Vol. 38 Issue 1.
- 13 UNESCO Guidelines on Intercultural Education, Paris, UNESCO, 2006.

Монтаев А.Б., Шахматова Н.В.

**Территориально-трудовая
мобильность выпускников
вузов России и Казахстана:
особенности, факторы
и мотивы**

В статье рассматривается территориально-трудовая мобильность вузовских выпускников России и Казахстана в контексте сравнительного анализа. После развала Советского Союза многие государства образовавшиеся на постсоветском пространстве, стали формировать свои векторы развития, которые отличались разной степенью интенсивности в процессе трансформации общества, затронувшие различные общественные явления, в том числе и процесс трудовой мобильности. В последние годы значительно возрастает степень трудовой и территориальной мобильности вузовских выпускников.

Проведенный сравнительный анализ особенностей территориально-трудовой мобильности вузовских выпускников России и Казахстана показал, что российские выпускники демонстрируют чуть более высокий уровень территориально-трудовой мобильности. Работа в условиях сельской местности интересна высоким доходом, российские выпускники более адаптированы к рыночным отношениям. Казахстанские выпускники больше ориентированы работать в условиях сельской местности, больше информированы государственными службами по трудоустройству. Профориентированность казахстанских выпускников в 2 раза выше. Работа в условиях сельской местности интересна карьерным ростом и возможностью работать по специальности. Для казахстанских выпускников больше, чем для российских, актуализирована проблема изменения своего семейного статуса и расширение круга друзей для активизаций своих сетевых взаимодействий.

Ключевые слова: трудоустройство, мобильность, выпускник, миграция.

Montaev A.B., Shakhmatova N.V.

**Territorial - labor mobility
of university graduates russia
and kazakhstan: features, factors
and motives**

The paper discusses the territorial - labor mobility of university graduates in Russia and Kazakhstan in the context of comparative analysis. After the collapse of the Soviet Union, many states formed on the post-Soviet space, began to form their own vectors of development that are of varying intensity in the process of transformation of society that have affected various social phenomena, including that the process of labor mobility. In recent years significantly increased the degree of employment and geographical mobility of university graduates.

The comparative analysis of the characteristics of territorial - occupational mobility of university graduates in Russia and Kazakhstan has shown that Russian graduates show slightly higher levels of territorial labor mobility. Work in rural areas is interesting high-income Russian graduates are more adapted to the market economy. Kazakhstani graduates are more oriented to work in rural areas, more informed public employment services.

Key words: employment, mobility, graduate, migration.

Монтаев А.Б., Шахматова Н.В.

**Қазақстан мен ресейдің ЖОО
түлектерінің аумақтық – еңбек
ұтқырлығының: ерекшеліктері,
факторлары мен себептері**

Мақалада Қазақстан мен Ресейдің ЖОО түлектерінің аумақтық – еңбек ұтқырлығы салыстырмалы талдау тұрғысында қарастырылған. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін посткеңестік кеңістікте қалыптасқан көптеген мемлекеттер, қоғамның трансформациялану процесіне әсер ететін түрлі қарқындылығы бар дамудың өзіндік векторларын қалыптастыра бастады, бұл әртүрлі әлеуметтік құбылыстарға әсер етті, әсіресе еңбек ұтқырлығы процесіне. Соңғы жылдары университет түлектерінің аумақтық – еңбек ұтқырлығы айтарлықтай дәрежеде өсті.

Қазақстан мен Ресейдің ЖОО түлектерінің аумақтық – еңбек ұтқырлығын сипаттайтын салыстырмалы талдаудың қорытындысы бойынша Ресей түлектері аумақтық – еңбек ұтқырлығының сәл жоғары деңгейін көрсетеді. Ауылдық жерлердегі жұмыс, табыстың жоғары болуымен түлектерді қызықтырады, бұл жағдайда орыс түлектері нарықтық қарым-қатынас ережеліне көбірек бейімделген. Қазақстандық түлектер ауылдық жерлерде жұмыс істеуге ыңғай танығады, бұл мемлекеттік жұмыспен қамту орталықтарының ақпараттандыру деңгейінің жоғарылығы. Қазақстандық түлектердің кәсіби бағыт бағдарлы болуы 2 есеге жоғары.

Түйін сөздер: жұмыспен қамту, ұтқырлық, түлек, көші-қон.

**ТЕРРИТОРИАЛЬНО-
ТРУДОВАЯ
МОБИЛЬНОСТЬ
ВЫПУСКНИКОВ
ВУЗОВ РОССИИ
И КАЗАХСТАНА:
ОСОБЕННОСТИ,
ФАКТОРЫ И МОТИВЫ****Введение**

Молодежь является одной из наиболее динамичных социальных групп современного общества. Современные молодые люди через 5-15 лет объективно становятся основными носителями и проводниками любых инициатив, людьми, принимающими решения во всех сферах общественной жизни. При этом молодежь, в силу отсутствия сложившихся социальных стереотипов, является и той социальной группой, на характеристики которой можно влиять, корректировать модели ее поведения, задавать желаемый тип общественного поведения. Так, по Э. Дюркгейму, общество доминирует над индивидом и создает его [1]. Недостаточное внимание к молодежи в настоящее время ставит под вопрос осуществление плана преобразований страны и ее благосостояние в среднесрочной перспективе. Современная инновационная экономика требует и нового подхода к решению проблемы кадрового обеспечения, подразумевающего комплексное развитие человеческого капитала. Государственным приоритетом должно стать развитие человека и формирование условий для его самореализации. Основным адресатом такого подхода оказывается молодежь, чей потенциал (ресурс) развития способен совершить экономические преобразования, обеспечить бурный экономический рост, качественно изменить уровень жизни в стране.

Известный отечественный социолог Т.И. Заславская, рассматривая трансформационные процессы, происходящие в российском обществе, утверждает, что стратегии способны демонстрировать только наиболее социально продвинутые и обеспеченные необходимыми ресурсами слои общества. Она считает, что реформирование общества интенсифицирует изменение социальных практик [2]. Д.Л. Константиновский, Г.А. Чередниченко [3] зафиксировали, что после развала советского общества в постсоветских странах начали происходить изменения в мировоззрении, моделях поведения, сознании людей. Произошла ломка ценностей, крушение идеалов. Переход к рыночной экономике привел людей к совершенно иному типу взаимоотношений между работником и работодателем, потребовав освоения субъектами социально-трудовых отношений, новых

социальных ролей и соответствующих им функций. Позже исследователи [4] подтвердили, что общество частично перемещало бремя дефицитных потребностей на рынке труда на время проживания молодости и, особенно, на самое начало трудового пути работника. Это порождало постоянно высокую внутр поколенческую профессиональную и социальную мобильность молодежи. В работах М.К. Горшкова [5], Г.Б. Кошарной [6], В.П. Кошарного [7], Н.В. Корж [8], Н.И. Лапина [9], В.С. Магун [10] нашло свое отражение **изменение иерархии ценностей и трудовых установок молодежи в целом и студенчества, в частности.**

В новых социально-экономических и социокультурных условиях особое значение приобретает процесс профессиональной компетентности молодых людей, **который предполагает усвоение новых стратегий поведения для успешного трудоустройства.**

В условиях, когда большинство населения оказывается **перед проблемой выживания, традиционные** способы поведения часто становятся неэффективными. Это побуждает социальных акторов искать **новые формы поведения. Наиболее эффективные из них закрепляются в практике, менее же удачные не приживаются и исчезают.** В полной мере это относится и к социально-экономическим мотивам и потребностям молодого поколения, которое только заканчивает высшие учебные заведения России и Казахстана.

Миграционные намерения городских выпускников

С декабря 2013 года и до марта 2014 года было проведено социологическое исследование методом анкетирования, нацеленное на изучение стратегий вузовских выпускников Казахстана и России в сфере занятости (целевая выборочная совокупность составила 500 человек – выпускников всех факультетов Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, Западно-Казахстанского гуманитарного университета имени М. Утемисова и Саратовского государственного университета имени Н.Г. Чернышевского). **Опрос, проведенный в вузах России и Казахстана, позволил выяснить миграционные стратегии вузовских выпускников России и Казахстана. Миграционные намерения городских выпускников, переселяющихся в сельскую местность, во многом связаны с определенными факторами и составляющими: возможностями сельских доплат, предоставлением жилья, карьерным ростом и т.д. Анализ в рамках сравнительного подхода показал, что значительная доля российских выпускников хотели бы переехать в другой город-48,6%, тогда как солидарных с ними казахстанских выпускников составляет -44,7%. Российские выпускники демонстрируют чуть более высокий уровень территориально-трудовой мобильности (См.: таблица 1) .**

Таблица 1 – Намерения выпускников переехать в другой город после окончания ВУЗа, % от числа опрошенных

Желание переехать в другой город в связи с поиском работы	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
Да	48,60%	44,70%
Нет	51,40%	55,30%
Итого	100,00%	100,00%

В ходе опроса особое внимание уделялось готовности выпускников работать в сельской местности. 47,2% выпускников Казахстана готовы сразу после окончания ВУЗа поехать и работать в сельской местности. Показатель готовности российских **выпускников работать на селе мест-**

ности несколько иной: 24,4% выпускников готовы работать в сельской местности, тогда как 75,7% выпускников выбрали вариант «нет». Таким образом, казахстанские выпускники больше ориентированы работать в сельской местности, чем российские (См.: таблица 2).

Таблица 2 – Готовность работать в сельской местности, % от числа опрошенных

Готовность работать в сельской местности	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
да	24,3%	47,2%
нет	75,7%	52,8%
Итого	100,0%	100,0%

Факторы профориентированности российских и казахстанских выпускников

При выявлении знания выпускников о программах поддержки молодых специалистов, работающих на селе (См.: таблица 3), было обна-

ружено, что казахстанские выпускники больше, чем российские знают о молодежных программах: соответственно 88,1% и 52,1%. Это говорит о том, что казахстанские выпускники больше информированы государственным службами по трудоустройству, чем российские.

Таблица 3 – Степень информированности о существовании программ поддержки молодых специалистов, работающих на селе, % от числа опрошенных

Знание о существовании программ поддержки молодых специалистов, работающих на селе	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
да	52,1%	88,1%
нет	47,9%	11,9%
Итого	100,0%	100,0%

При выявлении аргументов работы на селе молодого специалиста (См.: таблица 4) было обнаружено, что для российских выпускников преобладающими причинами является предоставление жилья (26,6%), доплаты к заработной плате (23,6%), выплата подъемных (19,2%). У казахстанских выпускников рейтинг причин несколько иной: для них тоже очень важно предоставления жилья (29,9%), возможность карьерного роста (22,4%). На третьем месте стоит возможность работать по специальности (15,4%). Тот факт, что возможность

предоставления жилья оказалась значимым как для российских, так и для казахстанских выпускников, свидетельствует о том, что выпускники адекватно понимают важность наличия собственного жилья как стратегического ресурса. Кроме того, это свидетельствует о том, что профориентированность казахстанских выпускников в 2 раза выше, чем у российских. Таким образом, для российских выпускников работа на селе интересна высоким доходом, а для казахстанских – важнее карьерный рост и возможность работать по специальности.

Таблица 4 – Побудительные мотивы работы в сельских условиях молодых специалистов, % от числа опрошенных

Причины желания молодого специалиста работать на селе	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
Предоставление жилья	26,6%	29,9%
Выплата подъемных	19,2%	12,4%
Доплаты к заработной плате	23,6%	14,1%
Возможность карьерного роста	15,7%	22,4%
Возможность работать по специальности	8,7%	15,4%
Организация социально-бытового и культурного обслуживания	6,1%	5,8%
Итого	100,0%	100,0%

Рейтинг необходимых составляющих инфраструктуры в сельской местности для молодых специалистов также имеет специфические особенности. Лидирующие позиции для российских выпускников имеет сам факт наличия ряда учреждений, прежде всего здравоохранения (22,8%). Это свидетельствует о том, что выпускники адекватно понимают важность здоровья как стратегического ресурса. Вторую лидирующую позицию занимает в рейтинге

среди российских выпускников возможность подключения в сети Интернет (20,3%). Возможно, это связано с сохранением и поддержанием имеющихся социальных связей и для расширения круга друзей, для информированности. Одним из важных условий в сельской местности для молодого специалиста является посещение магазина (61,3%). Возможно, это связано с необходимостью воспроизводства жизненной условия своей деятельности. Детский

сад (школа) в рейтинге занимает четвертое место 14,3%. Это свидетельствует о том, что выпускники адекватно понимают степень важности развития своих детей. На пятом месте (7,7%) находятся комфортность сельской жизни (газоснабжение, водоснабжение, электричество). Почта (6,3%), библиотека (5%), кинотеатр (3%), клуб (1,3%) – не столь значимы для российских выпускников вузов.

У казахстанских выпускников вузов рейтинг минимальных социальных нужд несколько иной: для них главенствующей необходимостью (27,8%) является возможность подключения в сети Интернет. Наличие больницы и детского сада (школа) в рейтинге занимает второе и третье место соответственно 16,5% и 12,5%. Посещение

магазина (11,6%) тоже важно казахстанским выпускникам. Особую важность в условиях сельской местности имеет (9,3%) комфортность сельской жизни (**наличие газоснабжения, электричества, водопровода**). Для казахстанских выпускников посещение кинотеатра (6,7%) и клуба (5,8%) больше значимы, чем библиотеки (5,2%). Другим аспектом, определяющим важность посещений клуба и кинотеатра, является потребность в интеграции в местное сообщество, расширение круга друзей для активизаций своих сетевых взаимодействий. **В сельской местности Казахстана** менее значимыми оказываются наличие **больницы (на треть), распространенность обращения к народным целителям или народной медицине** (См.: таблица 5).

Таблица 5 – Желаемые условия для молодого специалиста, трудоустроившегося в сельской местности, % от числа опрошенных

Необходимые условия для молодого специалиста, трудоустроившегося в сельской местности	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
Магазин	19,3%	11,6%
Почта	6,3%	4,6%
Библиотека	5,0%	5,2%
Детский сад (школа)	14,3%	12,5%
Больница	22,8%	16,5%
Кинотеатр	3,0%	6,7%
Клуб	1,3%	5,8%
Возможность подключения в сети Интернет	20,3%	27,8%
Коммунальные услуги (газ, вода, свет)	7,7%	9,3%
Всего	100,0%	100,0%

При выявлении желания выпускников работать по специальности, выяснилось, что 65,4% выпускников вузов Казахстана желают работать по специальности, тогда как солидарных с ними российских выпускников – 60,4%. Согласно проведенному исследованию не определившиеся

с выбором работы по специальности среди российских выпускников составили 13,2% респондентов, соответственно казахстанские выпускники – 5,7% (См.: таблица 6). Таким образом, это еще раз доказывает более высокий уровень профорientированности казахстанских выпускников.

Таблица 6 – Желание выпускников работать по специальности, % от числа опрошенных

Желания работать по специальности	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
да	60,4%	65,4%
нет	26,4%	28,9%
не задумывался об этом	13,2%	5,7%
Итого	100,0%	100,0%

Среди причин, обуславливающих нежелание выпускников работать по специальности, на первом месте для российских выпускников стоит

низкая оплата работы по специальности (39,5%). На втором месте – отсутствие интереса к своей специальности (18,4%). На третьем месте – низкая

востребованность специалистов данного профиля (15,8%). Далее идут проблемы с трудоустройством (10,5%), дефицитом практических знаний, опытом работы по специальности (7,9%), низким статусом профессии (7,9%). У казахстанских выпускников составляющие, детерминирующие их отказ от работы по специальности несколько иные: не хватает практических знаний, нет опы-

та работы (30,4%), трудности трудоустройства (23,9%), работа по специальности является низкооплачиваемой (19,6%), отсутствие интереса к своей специальности (19,6%). Тот факт, что для российских выпускников материальный доход более важен, чем для казахстанских, позволяет говорить о том, что российские выпускники более адаптированы к рыночным отношениям (Таблица 7).

Таблица 7 – Факторы, детерминирующие нежелание выпускников работать по специальности, % от числа опрошенных

Причина не желания работать по специальности	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
Не могу устроиться	10,5%	23,9%
В специалистах моего профиля сегодня нет потребности	15,8%	6,5%
Не хватает практических знаний, нет опыта работы	7,9%	30,4%
Низкий престиж профессии	7,9%	0,1%
Работа по специальности является низкооплачиваемой	39,5%	19,6%
Моя специальность мне не нравится	18,4%	19,6%
Итого	100,0%	100,0%

В ходе проведенного опроса внимание акцентировалось также на желаемой зарплате молодого специалиста, недавно закончившего вуз. 34,0% российских выпускников сразу после окончания ВУЗа ориентированы на определенный размер заработной платы (21 – 30 тысяч рублей), тогда как казахстанских выпускников, ориентированных на

подобный уровень заработной платы, насчитывалось только 6,7%. При этом значительная доля казахстанских выпускников (36,2%) указывают желаемый размер заработной платы – 11-15 тысяч рублей. Таким образом, российские выпускники ориентированы на более высокий уровень заработной платы, чем казахстанские (См.: таблица 8).

Таблица 8 – Желаемая зарплата молодого специалиста сразу после окончания ВУЗа, % от числа опрошенных

Предполагаемая зарплата, молодого специалиста	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
5-10 тысяч рублей	2,1%	26,8%
11-15 тысяч рублей	25,7%	36,2%
16-20 тысяч рублей	24,3%	26,8%
21-30 тысяч рублей	34,0%	6,7%
31-40 тысяч рублей	9,0%	3,4%
41 тысяч рублей и выше	4,9%	
Итого	100,0%	100,0%

Особенности самооценки профессиональной компетентности вузовских выпускников России и Казахстана

Анализ результатов показал, что большинство выпускников не имеющих опыта работы по своей специальности оценивают свое знание

на «отлично» (62,3%). Однако, среди работающих выпускников самооценка компетентности «низкая» (63,6%). Таким образом, выпускники, ставкаясь с профессиональной деятельностью, понимают недостаток уровня своей компетентности (таблица 9).

Таблица 9 – Влияние опыта на самооценку выпускников своей компетентности

Уровень компетентности	Наличие опыта работы по специальности выпускников		Итого
	да	нет	
Отлично	37,7%	62,3%	100,0%
Хорошо	45,1%	54,9%	100,0%
Удовлетворительно	50,6%	49,4%	100,0%
Плохо	63,6%	36,4%	100,0%

Наше исследование также показало (таблица 10) что российские выпускники имеют опыт работы (61,8%) чаще, чем казахстанские (33,3%).

Это говорит о том, что российские выпускники более адаптированы к рыночным условиям.

Таблица 10 – Опыт работы вузовских выпускников

Опыта работы	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана
Да	61,8%	33,3%
Нет	38,2%	66,7%
Итого	100,0%	100,0%

При анализе данных выяснилось, что юноши выпускники (54,7%) оценивают свое знание по специальности на «отлично», чаще чем девушки (45,3%). При этом большая часть девушек (61,9%)

выбрали вариант «хорошо», показывая достаточно высокую самооценку своей компетентности по специальности (таблица 11).

Таблица 11 – Оценка своей компетентности по специальности среди выпускников, % по гендеру

Уровень компетентности	Пол		Итого
	Мужской	Женский	
Отлично	54,7%	45,3%	100,0%
Хорошо	38,1%	61,9%	100,0%
Удовлетворительно	37,7%	62,3%	100,0%
Плохо	45,5%	54,5%	100,0%

Однако среди выпускников, оценивающих свое знание по специальности на «удовлетворительно», юношей 2 раза меньше (37,7%), чем девушек (62,3%). Среди тех, кто низко оценивает свою компетентность по специальности, доминируют девушки (54,5%). Таким образом, уровень самооценки компетентности по специальности у юношей выше, чем у девушек.

Гендерный анализ оценки своей компетент-

ности выпускников России и Казахстана показал, что большинство казахстанских выпускников мужского пола имеют опыт работы (54,5%), чаще чем российские выпускники (45,5%). Но среди российских выпускниц опыт работы в 3 раза выше (77,6%), чем казахстанских выпускниц (22,4%). Таким образом, казахстанские юноши и российские девушки более активны в трудовой деятельности (таблица 12).

Таблица 12 – Наличие опыта работы по специальности, сравнительный анализ, % гендерный срез

Пол	Опыт работы	Выпускники вузов России	Выпускники вузов Казахстана	Итого
Мужской	да	45,5%	54,5%	100,0%
	нет	30,0%	70,0%	100,0%
Женский	да	77,6%	22,4%	100,0%
	нет	36,6%	63,4%	100,0%

Дальнейший анализ показал, что профессиональная самооценка выпускников технических специальностей выше, чем гуманитарных. Так, на «отлично» чаще оценивали свои знания выпускники специальностей: технологии продовольственных продуктов (66,7%), менеджмент (66,7%). На «хорошо» чаще других оценивали такие специальности, как: строительство (63,6%), производство строительных материалов, изделий и конструкций (80,0%), технологические машины и оборудование (71,4%), нефтегазовое дело (100,0%), информационные системы (66,7%), организация перевозок, движения и эксплуатация транспорта (87,5%), электроэнергетика (66,7%), приборостроение (100,0%), технология продовольственных продуктов (100,0%), почвоведение и агрохимия (75,0%), экология (71,4%), агрономия (100,0%), дизайнер (100%), география (66,7%), педагогика и психология (100%), русский язык и литература (75%), история (100%), юриспруденция (71,4%), социология (78,9%). На «удовлетворительно» чаще оценивали выпускники специальностей: землеустройство (100%), философия (66,7%), прикладная гидрометеорология (56,3%). Самый низкий уровень оценок чаще показывали выпускники по направлениям: учет и аудит (100%), биотехнология (20%), информационные системы (16,7%), технологические машины и оборудование (14,3%).

Оценивающих свои знания на «отлично» среди казахстанских выпускников гуманитарных специальностей больше (29%), чем среди тех-

нических специальностей (16,2%). Однако среди выпускников российских вузов технических специальностей оценка уровня своей компетентности выше (16%), чем гуманитарных (11%). Таким образом, среди гуманитарных специальностей Казахстана и технических специальностей России уровень профессиональной самооценки по специалистам выше.

Особенности ценностных представлений выпускников вузов России и Казахстана

Гендерный анализ ценностных ориентаций выпускников России и Казахстана показал, что для большинства выпускников важны здоровье, семейный уют, дети, родители, близкие друзья. При этом здоровье, постоянное совершенствование своих знаний и опыта работы по специальности чуть больше всех ценят казахстанские выпускницы. Семейный уют, дети, родители, интересная работа, спокойная обеспеченная жизнь важнее для российских девушек. Деньги, карьеру, любимое дело, независимость, полезные связи, знакомства, собственные силы, религию больше всех ценят российские юноши. Казахских выпускников волнует государство, свобода, справедливость, труд. Таким образом, гендерные особенности ценностных предпочтения выпускников вузов России и Казахстана отличаются тем, что российские юноши больше ориентированы на достижение личных целей, у казахстанских юношей связано с общественными. Выпускницы России и Казахстана схожи в своих ценностных предпочтениях (таблица 13).

Таблица 13 – Гендерные особенности ценностных ориентаций выпускников вузов России и Казахстана

Ценности	Выпускники вузов России		Выпускники вузов Казахстана	
	Мужской	Женский	Мужской	Женский
Близкие друзья	13,1%	14,2%	14,8%	13,6%
Государство	,9%	,4%	5,0%	2,6%
Деньги	9,0%	3,8%	3,7%	3,9%
Здоровье	15,4%	16,2%	17,2%	18,0%
Интересная работа	5,9%	6,9%	3,7%	5,1%
Карьера	6,8%	4,4%	4,0%	6,2%
Любимое дело	10,4%	8,0%	4,7%	5,9%
Независимость	5,0%	2,7%	4,5%	2,1%
Полезные связи, знакомства	2,7%	1,8%	2,1%	,3%
Постоянное совершенствование своих знаний и опыта работы по специальности	2,3%	4,2%	6,6%	7,2%
Собственные силы	4,1%	3,1%	2,6%	1,8%
Семейный уют, дети, родители	11,8%	18,0%	13,7%	15,7%
Спокойная и обеспеченная жизнь	4,1%	8,2%	4,2%	5,7%
Свобода	3,2%	3,3%	4,2%	2,6%
Справедливость	2,7%	2,4%	4,7%	3,9%
Труд	,5%	1,1%	5,7%	5,1%
Религия	2,3%	1,3%	,5%	,5%
Итого	100%	100%	100%	100%

При выявлении ценностных предпочтении выпускников вузов России и Казахстана зависимости от семейного положения было выявлено что женатые (замужние) выпускники России ценят семейный уют, детей, родителей, спокойную обеспеченную жизнь, здоровье. Женатых (замужние) выпускников Казахстана волнует семейный уют, дети, родители, здоровье, близкие друзья. Выпускников России, живущих в гражданском браке, волнует семейный уют, дети, родители, здоровье, близкие друзья. Для Казахстанских выпускников живущих в гражданском браке имеет значение здоровье, близкие друзья, свобода. Тот факт, что свобода

важнее казахстанским выпускникам, живущим в гражданском браке, говорит о том, что их отношение к гражданскому браку не направлены на формирование семьи. Холостяки (не замужние) России и Казахстана ценят так же здоровье, семейный уют, детей, родителей, близких друзей. При этом Российские холостяки (не замужние) больше ценят деньги, полезные связи, знакомства. Казахстанские холостяки (не замужние) постоянно совершенствуют свои знания и опыт работы по специальности. Таким образом, у выпускников, живущих в гражданском браке, России и Казахстана ценностные предпочтения разные (таблица 14).

Таблица 14 – Ценностные предпочтения выпускников семейного положения России и Казахстана

Ценности	Выпускники вузов России			Выпускники вузов Казахстана		
	Женат (замужем)	Живу в гражданском браке	Холост(не замужем)	Женат (замужем)	Живу в гражданском браке	Холост(не замужем)
Близкие друзья	10,00%	15,90%	13,80%	12,50%	20,00%	14,30%
Государство	0,00%	0,00%	0,70%	3,40%	6,70%	3,20%
Деньги	5,00%	2,30%	5,80%	3,40%	0,00%	3,90%
Здоровье	15,00%	20,50%	15,60%	17,00%	20,00%	17,60%
Интересная работа	5,00%	4,50%	6,70%	5,70%	13,30%	4,10%
Карьера	5,00%	0,00%	5,60%	2,30%	0,00%	5,60%
Любимое дело	10,00%	11,40%	8,60%	6,80%	6,70%	5,10%
Независимость	0,00%	2,30%	3,60%	4,50%	6,70%	3,00%
Полезные связи, знакомства	0,00%	0,00%	2,30%	0,00%	0,00%	1,40%
Постоянное совершенствование своих знаний и опыта работы по специальности	0,00%	2,30%	3,80%	5,70%	0,00%	7,20%
Собственные силы	10,00%	2,30%	3,30%	1,10%	0,00%	2,40%
Семейный уют, дети, родители	20,00%	20,50%	15,50%	19,30%	13,30%	14,10%
Спокойная и обеспеченная жизнь	15,00%	9,10%	6,40%	6,80%	0,00%	4,80%
Свобода	0,00%	2,30%	3,50%	1,10%	13,30%	3,50%
Справедливость	5,00%	4,50%	2,30%	3,40%	0,00%	4,50%
Труд	0,00%	0,00%	1,00%	5,70%	0,00%	5,00%
Религия	0,00%	2,30%	1,60%	1,10%	0,00%	0,50%
Итого	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Заключение

Подводя итог анализа результатов нашего исследования, можно утверждать: выпускники, не имеющие опыта работы, сталкиваясь с профессиональной деятельностью, осознают недостаток в уровне своей компетентности; российские выпускники более адаптированы к

рыночным условиям; уровень самооценки компетентности по специальности у юношей выше, чем у девушек. Кроме того, было выявлено, что казахстанские юноши и российские девушки более активны в трудовой сфере. Российские выпускники технических специальностей оценивают свою компетентность по специальности выше, чем выпускники гуманитарных направ-

лений, однако, среди казахстанских выпускников тенденция прямо противоположная. Высокий уровень в оценках профессиональной компетентности чаще демонстрируют студенты гуманитарных специальностей. Все это говорит о том, что субъективные оценки уровня профессиональной компетентности вузовских выпускников России и Казахстана имеют существенные различия

В целом, проведенный сравнительный анализ особенностей территориально-трудовой мобильности вузовских выпускников России и Казахстана показал, что российские выпускники демонстрируют чуть более высокий уровень территориально-трудовой мобильности. Работа в условиях сельской местности интересна высоким доходом, они более адаптированы к рыночным отношениям. Казахские выпускники больше ориентированы работать в условиях сельской местности, больше информированы государственными службами по трудоустройству. Профориентированность казахских выпускников в 2 раза выше. Работа в условиях сельской местности интересна карьерным ростом и возможностью работать по

специальности. Для казахстанских выпускников больше, чем для российских, актуализирована проблема изменения своего семейного статуса и расширение круга друзей для активизации своих сетевых взаимодействий.

Анализ результатов исследования позволяет утверждать, что **направленность территориально-трудовой мобильности большинства вузовских выпускников России имеет вектор, более ориентированный на переезд в большие города, в то время как большинство казахстанских выпускников привлекает работа в условиях сельской местности. Российские выпускники в достижении своих целей больше основываются на инструментальных ценностях. Казахские – на терминальных ценностях. Это означает, что ценностные предпочтения вузовских выпускников по достижению своих целей являются важным фактором их социальной активности и в то же время индикатором фундаментальных перемен, происходящих на рынке труда и в обществе в целом. В ситуации свободного выбора молодой человек выбирает цели, соответствующие желаемым стандартам удовлетворения своих потребностей.**

Литература

- 1 Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. – СПб., 1994; Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения // Социологические исследования. 1991. – С.76-77.
- 2 Заславская Т.И. Социальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2003. – С. 508-509
- 3 Константиновский, Д.Л. Российский студент сегодня: учеба плюс работа / Д.Л. Константиновский, Г.А. Чередниченко, Е. Д. Вознесенская. – М.: ЦСП, 2002. – 170 с.
- 4 Константиновский Д.Л., Вознесенская Е.Д., Чередниченко Г.А., Хохлушкина Ф.А. Жизненные траектории молодежи «10 лет спустя». – М.: ИС РАН, 2010. – 68 с.
- 5 Горшков М.К., Шереги Ф.Э. Молодежь России: социологический портрет. – М.: ЦСП, 2010. – 112 с.
- 6 Кошарная, Г.Б. Ценностные ориентации студенческой молодежи в трудовой сфере / Г. Б. Кошарная, Н.В.Корж // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2013. – № 2. – С. 58–64.
- 7 Кошарный, В.П. Трудовые ценности и установки студенческой молодежи /В. П. Кошарный, Н. В. Корж // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2012. – № 1. – С. 126–135.
- 8 Корж, Н.В. Высшее профессиональное образование в структуре ценностей студенческой молодежи / Н. В. Корж // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2011. – № 1. – С. 56–63.
- 9 Лапин, Н.И. Функционально-ориентирующие кластеры базовых ценностей населения России и ее регионов / Н. И. Лапин // Социологические исследования. –2010. – № 1. – С. 28–36.
- 10 Магун, В.С. Как меняются российские трудовые ценности / В. С. Магун //Отечественные записки. – 2007. – № 3. – С. 23–39.

References

- 1 E. Durkheim's suicide. Sociological Studies. SPb., 1994; Durkheim E. Value and the actual judgment // Sociological studies. 1991. – 76-77 p.
- 2 T. Zaslavsky Societal transformation of Russian society. Dejatelnostno-lattice concept. - M.: Case, 2003.- 508-509 p.
- 3 Constantine, DL Russian students today: study plus work / DL Constantine, GA Cherednichenko, ED Ascension. - M: DSP, 2002. – 170 p.
- 4 Konstantinovsky DL, Ascension ED, GA Cherednichenko, Hohlushkina FA life trajectories of young people «10 years later». M.: IP RAS, 2010.- 68 p.

- 5 Gorshkov MK, Sheregi F.E. Molodezh Russia: sociological portrait. – М.: DSP, 2010. – 112 p.
- 6 Kosharnaya, GB Value orientations of students in employment / GB Kosharnaya, N.V.Korzkh // Proceedings of the higher educational institutions. Volga region. Social sciences. – 2013. – № 2. – 58-64 p.
- 7 Kosharnaya, VP Labour values and attitudes of students / V. P. Kosharnaya, NV Korzh // Proceedings of the higher educational institutions. Volga region. Social sciences. – 2012. – № 1. – 126-135 p.
- 8 Korzh, NV Higher vocational education in the structure of values of students / NV Korzh // Proceedings of the higher educational institutions. Volga region. Social sciences. – 2011. – № 1. – P. 56-63.
- 9 Lapin, NI Functional alignment clusters of basic values of the population of Russia and its regions / NI Lapin // Sociological studies. – 2010. – № 1. – P. 28-36.
- 10 Magoon, VS How to change the Russian labor values / VS Magun // Notes of the Fatherland. – 2007. – № 3. – P. 23-39.

Oidov Kh.
**Government responsiveness
and accountability in mongolia:
its challenges and opportunities**

ABSTRACT. The paper issued on responding the challenges and clarification of the opportunities those lessons from the Mongolian experiences in the development of the government responsiveness and accountabilities in the democratic regime from the socialist period. Within the framework of capacity building that requires to categorizing its development, empowerment and strengthening-all describe an increase in the ability of social organization to achieve the goals that are institutionally set up.

The paper focused on how to build political capacity and the ability of individuals and institutions (organizations) to implement sustainable development strategies. The focuses such above-mentioned illuminate the challenges and opportunities of the government responsiveness and accountability in Mongolia. The research findings repeatedly evince that a trend of the past years, in order to identifying the declines of public trust in government institutions and public organization activities, regarding to activities of the government priorities to serve the institutional accountabilities in the face of public demands in connection with decision or policy making participation. This paper was initiated by the comparative data analysis in the conducting survey findings and current state of government responsiveness in Mongolia.

Key words: government, government accountabilities government responsiveness, Mongolia, sustainable development.

Ойдов Х.
**Государственная
подотчетность
и реагирование в Монголии:
проблемы и возможности**

Статья посвящена разъяснению проблем и возможностей монгольского опыта развития государственной подотчетности и государственного реагирования в условиях демократии. В рамках модели наращивания потенциала, предполагающей классификацию его развития, возможностей и укрепления, отмечено повышение способности общественных организаций достигать поставленных целей.

В статье раскрыты принципы построения политического потенциала и способности отдельных лиц и учреждений (организаций) к реализации стратегии устойчивого развития.

Результаты исследования показывают тенденции последних лет в отношении деятельности государственных органов по выполнению институциональной подотчетности в соответствии с общественными требованиями и с выработкой необходимой стратегии. Выявлено снижение общественного доверия к государственным институтам и деятельности общественных организаций.

Ключевые слова: государство, государственная подотчетность, государственное реагирование, Монголия, устойчивое развитие.

Ойдов Х.
**Моңғолиядағы мемлекеттік
есеп беруге міндеттілік пен
жауап қайтару:
мәселелері
мен мүмкіндіктері**

Мақалада демократия жағдайындағы мемлекеттік есеп беруге міндеттілік пен шұғыл әрекет етуді дамытуыдың моңғолдық тәжірибесінің мәселелері мен мүмкіндіктері қарастырылған. Әлеуеттің дамуы мен мүмкіндіктерін және нығайтылуын топтастыру көзделген оны арттыру моделінің аясында қоғамдық ұйымдардың қойылған мақсаттарға қол жеткізу қабілетінің жоғарылауы атап көрсетілген.

Мақалада жеке тұлғалар мен мекемелердің (ұйымдардың) тұрақты даму стратегиясын жүзеге асырудағы саяси әлеуеті мен қабілетін қалыптастырудың негізгі қағидалары ашып көрсетілген.

Мақалада мемлекеттік органдар іскерлігінің институционалдық есеп беруге міндеттілігін қоғамдық талаптарға сәйкес және қажетті стратегияны қабылдау арқылы орындауына қатысты соңғы жылдардағы үдерісті зерттеу нәтижелері ұсынылған. Мемлекеттік институттар мен қоғамдық ұйымдардың іскерлігіне қоғамдық сенімнің төмендеуі анықталған.

Түйін сөздер: мемлекет, мемлекеттік есеп беруге міндеттілік, мемлекеттік шұғыл әрекет ету, Моңғолия, тұрақты даму.

**GOVERNMENT
RESPONSIVENESS
AND ACCOUNTABILITY
IN MONGOLIA:
ITS CHALLENGES
AND OPPORTUNITIES**

Introduction

The capacity building is part of a developmental process, and organizations repeat phases at different stage in the towards capacity. While we talk about capacity building than we have to initiate the effective interventions on the capacity building in addressing the unique needs of an organization in its particular stage of development at that specific time. Meaningfully, the service organization must be capable of close observation in the field and of being able to provide a nuanced and differentiated response to the demands of institutionally. The most important to attempting to learn here is that there is no single way to political capacity. And this in face of the fact that many organization/institutions are in search of the single intervention methodology, rather than an adequate understanding of capacity itself.

In the historical period, though ancestors to capacity building as a leading development concept in the 1990s occurred due to a confluence of factors:

New philosophies that promoted empowerment and participation, like Paulo Freire's «Education for Critical Consciousness» (1973), which emphasized that education, could not be handed down from an omniscient teacher to an ignorant student rather it must be achieved through the process of dialogue among equals.

Commissioned reports and research during the 1980s, like the capacity and vulnerabilities analysis which posited three assumption; Development is the process by which vulnerabilities are reduced and capacities increased no one develops anyone else relief programs are never neutral in their development impact [1].

Changes in international developmental approaches.

In association with capacity building is the idea of building the capacities of governments in developing countries, so they are able to handle the problems connected to environmental, economic and social transformations. While developing a government's capacity whether at the locally, regionally or nationally in acceptance with better governance that is leading to sustainable development and democracy. To avoid authoritarianism in developing nations, a focus has been placed on developing the abilities and skills of both national and local governments so power can be diffused across a state.

The most political power and influences that an organization or individual can exercise, the higher level of capacity it has. However, many theorists have noted that democracy requires and educated citizenry. Those individuals and groups who have prior understanding of the institutional processing that are able to participate constructively in democratic political processes, they could do with sufficient knowledge to voting and taking part in the political debates. The goal of the capacity building is bringing about a better standard of living within that society by associating with the institutional reform as well; altering acceptance rules of behavior, and developing new policies [2].

Our lack of an adequate theory of capacity building reduces our own capacity to engage in the practice. Since, we are avoiding thinking things through because to face the obvious will be to radically transform our practice. As well, we are avoiding genuine accountability that would not be able to building political capacity. Building political capacity is grounded in efforts to support people's ability to participate in decisions affecting their family and community the goal of many non-governmental organizations (NGOs) and development organizations, such examples of creating empowered individuals and active citizens who will take responsibility for their own welfare and that of their families [3]. The funding of social programs is promoting the human development and organization of training sessions to develop people's knowledge and skills. In general, people need to be exposed to practices of governance and learn about how to get involved in the life of their communities, regions and nations. Though, the capacity will direct on analysis of socio-political problems and organization of a social change does not come automatically.

This paper's main contribution is to identify the lessons from Mongolian effectiveness and implications of democratic processing was taken by the government to solve existing problems is significant. In particular, the democratic and people-sensitive executive and legislative bodies will facilitate lessons and opportunities in the transitional factors in the democracy development. Capacity to conducting a policy analysis on drafts of legislation and other decisions of the State Great Hural is weak, legislative drafting and law-making processes are not open and transparent, and participation of citizens in these processes is low.

In the practice, realities of the implications of democratic processing in the government of Mongolia, has been reflected in the following factors of traditional and transitional circumstances. For

instance, the basic traditional factors in reflecting Mongolia's specificities are required that small population, small-scale economy, dependence on external factors, low level of development; pastoral cattle-breeding, nomadic lifestyle; gap between urban and rural areas, migration from rural to urban areas; state paternalism; nomadic mentality; non-formal factors in social relationships. The transitional factors in reflecting Mongolia's specificities are demanded on Simultaneous political and economic transition; semi-presidential political system; inertia of Marxist views of politics; general and superficial nature of understanding democracy and democratic values; dramatic economic downfall; social polarization; and unemployment, poverty, corruption and other negative factors and reverse gender balance.

As is mentioned above, the capabilities of the Government of Mongolia is developing and maintaining an effective system of government responsibility and accountability is a major, possibly the greatest challenges it faces. The paper attempts to identify the realities such focused on the detailed aspects by the national research team and stakeholders in the recent years. In addition, paper explains the current challenges and opportunities that approach to the developmental state of this country. The illumination of the comparative efforts to sharing practical advantages or disadvantages regarding to act in response:

The newly formed government attempts to identifying and addressing primary issues of people's well-being. The basic notion of accountability entails a relationship between at least two types of actor, one of which (a principal) delegates to another (an agent) the responsibility to act on his behalf. This act of delegation usually entails some kind of correspondence by which is simplified that the agent is accountable for his actions to the principals [4].

In a democratic environment, government officials are *account givers* and most of their actions are open to public scrutiny. It would not be realistic however, to expect all officials to respond to every citizen for every one of their actions [5]. If a voter writes a letter to her/his representative demanding an explanation for her/his vote on an issues, an individual contributor requests a specific policy action in compensation for his campaign donations, or a newspaper reveals government wrongdoing, these are all events that demand a response on the part of a government official. In these cases, the account giver is expected to offer a response, but the official is not legally required to do so [6]. Those would

be examples where there is direct answerability, but these could not be constructed as cases of accountability proper unless the citizens exerts some kind of sanction such as deciding not to vote for this parliamentary representative at the next election.

To be clear, the stricter notion of *political accountability* refers to «relationships that formally give some actor the authority of oversight and/or sanction relative to public officials» [7]. This minimalist definition drawn from political science is bound to be controversial because it leaves out many social interactions that are and can be commonly construed as «relationships of accountability». It helps to raise the bar of the accountability concept in a useful way of those accords to the Constitution; the people of Mongolia have the right to participate directly in political decisions. This right is implemented through election of state institutions. Decision making process on law and policy-making is semi-open and consultations with citizens and the public are not conducted properly.

As is mentioned above, the purpose of institutions of horizontal accountability is to ensure that no government agency encroaches on the rights of another government body and that no government office stands above the rule of law. For instance, the Government of Mongolia has been working in identifying and addressing primary issues of people's wellbeing in regards to adapt the Millennium Declaration to prevent and protect the national capacity to the poverty reduction by the mid-term. Regarding to purpose of the Government is dedicated to reduce the poverty level to 18.0 percent and poverty gap to 6.0 percent by 2015 such declared by the targets of the Millennium Development Goals. As indicated in the 2012 Household Socio-Economic Survey, 27.4 percent of the total population lives in poverty, which is decrease of 6.3 points from 2011 and 11.8 points from 2010. This means that 27 persons per every 100 population are unable to afford basic food and non-food needs. The indicators of poverty headcount, poverty gap, consumption and GDP per capita have been shown below.

Table 1 – Poverty headcount, poverty gap, consumption and GDP per capita [8]

Indicators	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2015*
Poverty headcount ratio (percentage)	29.3	35.2	38.7	39.2 [9]	33.7	27.4	18.0
Poverty gap ratio (percentage)	8.8	10.1	10.6	11.5	9.2	7.1	6.0
Share of poorest quintile in national consumption	6.4	7.2	8.5	7.9	7.8	7.7	11.0
Per capita GDP (at current prices, thous.tog)		2465.1	2449.0	3072.5	3979.3	4910.4	6800.0

The responsibilities of government capacity has directed to measures to reduce poverty within the scope of legal reforms to have implemented in the scope social welfare and labor. Examples:

‘The Package Law on Social Welfare’ and ‘The Mongolian Law on Employment Promotion’ have been adapted by the State Grate Hural.

The amended of the Mongolian law on Employment Promotion includes issues, such as optimization of employment promotion activities coverage, creation of additional social services for targeted groups, decentralization and re-organization of employment promotion activities as per local needs and specific features, increasing accountability of local government and employment authority etc.

The current democracy assessment and development of democratic governance indicators of Mongolia have employed a series of mixed methods drawn from mainstream social, legal, and political

sciences. This effort to assess the quality, depth, and breadth of the democratic experience drew on multiple sources of information and data in an attempt to ‘triangulate’ the democratic assessment and provide an inclusive process for democratic discussion and reform. It highlights some identification that objective truth and comprehensive impression and a value of democracy is being major priorities. In addition, that democracy is not green-sprouting in the earth of country's ground, but that truth democratic and trustful perception has been intellectually growing up in the brain and mind of people. Thus, the democracy is strengthen without truth and voiceless of people's representation in development of democracy and its opportunities.

Government capacity building is the one of the assessment of democracy and developing democratic governance indicators in Mongolia employed a series of mixed methods drawn from mainstream social, legal and political sciences.

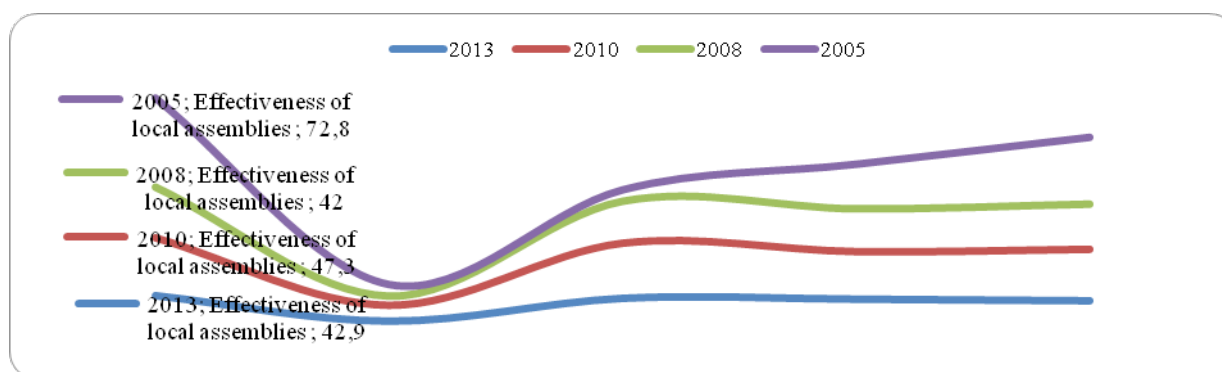

Chart 1 – Assessment by respondents of the Government Activities[10]

Table 2 – Assessment by Respondents of the Government Activities (by levels)

Levels		2005-2012 comparative assessment indicators			
		2005	2008	2010	2013
Very good	Ministries	2.4	1.2	2.6	4.3
	Agencies		1.3	1.7	2.0
	Capital and aimag ¹ level	2.1	1.3	1.7	3.3
	District ² and soum ³ level	2.5	1.6	1.3	3.8
	Bagh ⁴ and khoroo ⁵ level		1.2	2.2	4.2
Good	Ministries	14.8	8.7	14.4	21.2
	Agencies		7.3	14.3	19.8
	Capital and aimag level	9.1	8.2	12.5	22.6
	District and soum level	15.7	8.4	14.5	22.0
	Bagh and khoroo level		11.0	13.6	22.5
Average	Ministries	9.1	34.9	45.0	40.8
	Agencies	36.3	35.6	38.8	40.1
	Capital and aimag level	32.2	39.9	47.3	42.7
	District and soum level	35.1	42.0	43.5	42.9
	Bagh and khoroo level		37.5	42.0	38.8
Poor	Ministries	36.4	11.7	10.6	8.6
	Agencies		9.6	14.8	8.8
	Capital and aimag level	9.1	13.0	15.6	12.2
	District and soum level	27.3	13.9	17.1	13.4
	Bagh and khoroo level		19.6	18.8	14.3

Sources: Governance Research Team of the Institute of Philosophy, Sociology and Law, MAS, ICNRD-5 Follow-up project, UNDP, *Democratic Governance Indicators: Assessing the State of Governance in Mongolia*. UB. 2006; MDG-9 Project, *Millennium Development Goal-9 indicators and The State of Democracy in Mongolia-2007/2008*. UB. 2009; MDG-9 Project, IPSL. *Changes in the Democratic Governance in Mongolia-2009/2010*. UB. 2010. State Policy Analysis Institute. *Mongolia's Democracy Assessment: Changes in the Democratic Governance in Mongolia-2011/2012*. UB. 2013.

The nationally owned public survey such conducted by the national research team also reveals the public evaluation [11] of effectiveness of state organizations and level of local and/or public

institutions. Based on a five-score scale 42.9% (2013), 47.3% (2010) 42.0% (2008) and 72.8 (2005) percent of the respondents evaluated that local assemblies had little effectiveness, 22.6% (2013), 12.5% (2010), 8.2%

¹Territorial and administrative unit of Mongolia. Mongolia is administratively divided into 21 aimag. Aimag are divided into sums which are further divided into baghs.

²Smaller urban administrative unit, of which there are 9 districts in Ulaanbaatar

³Smaller administrative rural unit, of which there are 340 in Mongolia.

⁴The smaller administrative rural unit, of which there are 1541 in Mongolia.

⁵The smallest urban administrative unit, of which there are over 121 in Ulaanbaatar.

in 2008, and 9.1 percent in 2005 of the respondents had the same opinion about effectiveness of the urban and local level organizations, and 40.8% (2013), 45.0% (2010), 34.9% (2008) and 9.1% in 2005 scored ministries and their administrations as having little or low effectiveness with 40.1% (2013), 38.8% (2010),

35.6% (2008) and 36.3 % (2005) having the same low opinion about the work of the agencies. 38.8% (2013), 42.0% (2010), 37.5% (2008) and 54.5% (2005) gave low or no scores to effectiveness of the smallest level of local administrative organizations of baghs and khoros.

Table 2 – Assessment by Respondents of the Government Activities (by levels)

Very poor	Ministries	27.3	3.1	2.9	2.1
	Agencies		3.0	2.2	2.2
	Capital and aimag level	18.2	3.8	3.4	1.5
	District and soum level	54.5	5.3	6.3	2.3
	Bagh and khoroo level		6.7	6.0	4.2
Don't know	Ministries		40.4	24.5	23.0
	Agencies		43.2	28.1	27.0
	Capital and aimag level		33.9	19.5	17.6
	District and soum level		28.7	17.3	15.6
	Bagh and khoroo level		23.8	17.4	16.0

Sources: Sociological survey on nationally owned Democratic Governance Indicators. UB.2005. Sociological survey on the Changes in the Democratic Governance-2007/2008. UB. 2008. Sociological survey on the Changes in the Democratic Governance-2009/2010. UB. 2010. Sociological survey on the Changes in the Democratic Governance-2011/2012. UB. 2013

Table 3 – Government and Other Institutions Performance Assessment by Respondents [13]

Comparative indicators for 2009-2012 (the scale ranges from 1 to 100 points)		Assessment of Indicators			
		2009	2010	2011	2012
Performance of State and Executive. Legislative bodies	Presidency	79	52	66	51,1
	State Great Hural	44	31	38	36,6
	Government	61	44	51,1	45
Performance of the Citizens Representative Hural	City/Aimag Hural	54	51	59,1	56,6
	District /Soum Hural	51	48	57,8	52,9
	Kholo/Bagh Hural	51	56	60,9	56,4
Performance of Local Government	City/Aimag Governor	68	63	71,7	67,1
	District/Soum Governor	65	61	67,9	62
	Horoo/Bagh Governor	67	71	73,7	68,4
Performance of Judicial organizations	Supreme Court	50	49	53,3	48,5
	Capital/aimag Courts	52	51	53,7	51
	District/soum Courts	52	50	54,8	51,5
	General Authority for implementing Court Decisions	59	55	59,8	58,2
Performance of the Police	Traffic Police	72	77	77,5	78,5
	Criminal Police	69	71	72,5	70,9
	Police Patrol	72	73	74,4	73,1
Performance of Legal and Monitoring and other organizations	Independent Authority Against Corruption	33	24	26,6	42,7
	State Specialized Inspection Agency	56	52	54,1	52,1
	National Audit Office	66	61	62,6	63,6
Performance of the economic directed Institutions/agencies	Customs Offices	55	59	60	63
	Authorities of Land Affairs	49	47	51,1	47,2
	Taxation Administrations	80	82	83,8	80,7
Performance of the social insurance and welfare organizations	Social Insurance Organizations	89	91	91,8	90,7
	Social Welfare Organizations	91	91	92,1	91,2
Performance of the schools and health organization	State schools/education	89	89	90,5	87,5
	Health care organizations	80	73	75,1	72,1

According to the Country Data Report for Mongolia (1996-2010) shows that summary of the six aggregate governance indicators, together with all of the publicly-available disaggregated data on which the aggregate indicators are based. The underlying data as well as methodological issues are described more fully in «*The Worldwide Governance Indicators: Methodology, and Analytical Issues*» (September 2010). The Report displays the country's performance for all available years between 1996 and 2010 in six governance dimensions: i) Voice & Accountability – (0) 48.8, ii) Political Stability and Lack of Violence/Terrorism – (0.5) 65.09, iii) Government Effectiveness – (-0.61) 32.06, iv) Regulatory Quality – (-0.28) 42.58, v) Rule of Law-(-0.43) 41.23, and vi) Control of Corruption-(-0.71) 27.75. Each page shows the country's percentile rank on one of the six governance indicators.

Within the framework, the extent of the trust people has in the impact of government activities and in the political leadership processing.

One of the major aspects to capacity building in government is attempting to the trust people in the impact of government activities and its political leadership. The political leadership demanded on the framework of current situational dynamics is bases on the latest findings and public perception such evidences on factual data, in response with public perception in the democratic institutions and government activities. In accordance with public perception shown that assessment is uneven opinion in the activities of the major democratic institutions, in regards to people assessed that improvement of the smallest administrative units (baghs and khoros) and police organization, and other institutional assessments has been declined. The national

government demands might be sensitive initiatives to building up the public interests and demands to participate in the policy and/or decision making process in cooperation with government and public affiliations to performing. The following indicators has been showed that public perception dynamics.

As is mentioned above figures, public assessment has shown that activities of the state supreme institutions and judicial organizations well-improved in 2011, in regards to assessment of 2012 declined by exception of 2009-2010. The survey shows that 16.1 percent of respondents have grew in the activities of the Independent Authority against Corruption, and other organizations of the police patrol, taxation administration well assessed by 2012. That is representation of impact activities of those organization have directly handled to the public. Public research findings repeatedly evince that impact of activities of other institutions/ organizations such involved by survey assessment were declined. Pre-conditionally, the newly social transformation has been started-up in the whole strata's and the impact of those activities have yet carried out, regards to public has offences and awaited further actions.

In accordance with realities of the public perception survey shown that public trust is being differentiated to the three major institutions in the representative democracy. For instance, public trust in the President has positively continued by respondents neither or State Great Hural and Government of Mongolia. But, the level of public trust in the democratic major institutions is fundamental indicators to performance of the democracy in quality (Chart 2). The following table shows the public trust in the major institutions by years.

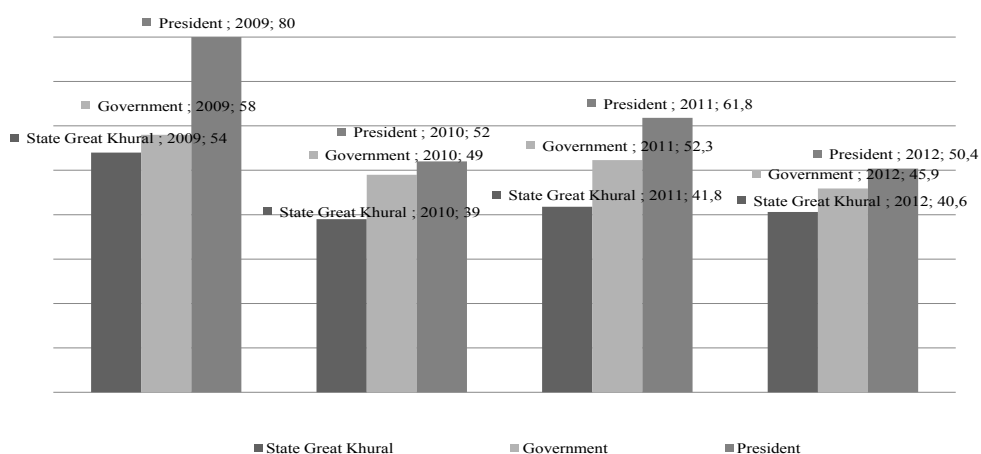

Chart 2 – Level of Public Trust in State Great Hural, Government and Presidency
(Comparative assessment by 2009-2012, the scale ranges from 1 to 100)

Involvement with survey findings (2009) have shown that performance of the public trust were high in the three institutions. Within, public were towards to trust and waiting for their actions in regards to the newly established institutions. In 2010 findings have shown public trust in those mentioned institutions have definitely declined down, public trust has slowly increased in 2011, and trust reduction by 2012.

Accordingly, the strength and effectiveness of these institutions depend on their origin and level of autonomy vis-à-vis other branches of the state. In a context in which oversight institutions are directly or indirectly dependent on the executive branch, it is likely that they will be less proactive in holding governments to account. Conversely, in countries that have a strong tradition of the rule of law and independent judiciary, governments are likely to be more accountable for their actions or to face creditable sanctions when they fail to respond accordingly.

Within the framework, the effective and transparent is the oversight by political appointees and ministers of the administrative apparatus and other organizations with executive powers.

The scholarly and action-oriented literature had developed a number of notions accountability that depend on whether relationships take place between societal actors and the state, are intrastate relationships only or feature a sequence of both. Analytically, a predominant tradition focuses on the political and institutional nature of state-society relations, and one that focuses on state-society relations from a citizen's perspectives.

The government capacities attempt to solve the social problems such affected by the people's lives. The capacity building in government has oriented to involve the public participation in the decision and/or policy making process. In the following chart has been shown lessons from Mongolian government are preceding the initial actions in required to solve the facial problems.

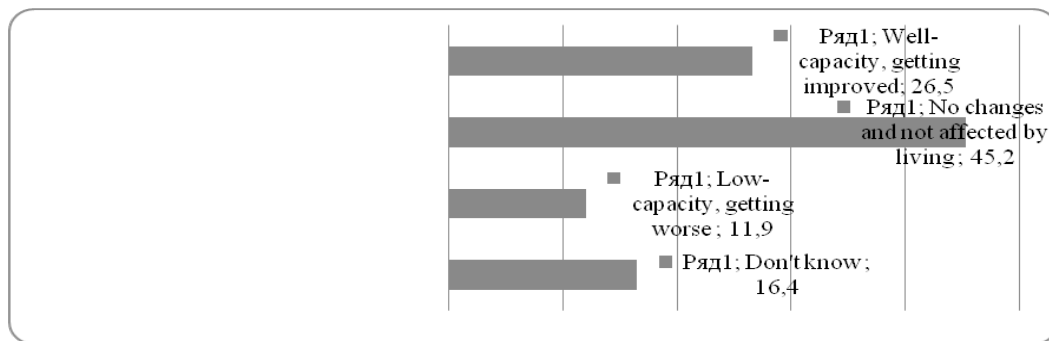

Chart 3 – Government capacity in solving the social problems

The 39.6 percent of the respondents who involved by the survey have responded that there is political pressure to working in the public service and state organizations. In addition, there are seldom discriminations by political party membership, grouping and cronyism and other social factors

in working as a public servants in the public organizations. The dynamics of the research in the past two years will demonstrate the changes of significance in the relevant legal environment and the status of implementation of laws and current legal status of these situations.

Table 4 – Assessment of Trust shown by Respondents in various governance activities, 2013

		Very good	Good	Average	Poor	Very poor
People participation in the state policy and decision-making process						
1	How able is the newly formed government in identifying and addressing primary issues of people's well-being? Does the government have sufficient resources and information –as well as adequate organization to so?	-	17.4	50	21.7	10.9
2	How broad and effective are the powers of the legislature to initiate legislation, monitor its implementation and amend laws?	-	20.9	48.4	18.7	12.1

		Very good	Good	Average	Poor	Very poor
People participation in the state policy and decision-making process						
3	How accessible and well delivered are government services to the recipients, and are the recipients' regularly consulted with on the services they need?	-	6.6	49.5	33	11
People trust in the government and state organizations						
4	What is the extent of the trust people have in the impact of government activities and in the political leadership?	5.4	17.4	39.1	27.2	10,9
5	How able is the trustful in doing their accessible and effective to affecting to these situations?	1.1	11	27.5	44	16.5
Executive bodies controlling						
6	How effective and transparent is the oversight by political appointees and ministers of the administrative apparatus and other organizations with executive powers?	1.1	9.9	56	27.5	5.5
Access to information to affect by citizens						
7	How comprehensive and effective is the legislation that gives citizens the right to obtain information on government decisions and activities?	-	21.7	47.8	21.7	8.7

Sources: Sociological survey on Mongolia's Democracy Assessment. UB. 2013

Table 5 – Public perception of obstructions to Implementation of Law (by years)

Factors		2005-2012 comparative assessment indicators			
		2005	2008	2010	2013
1	Oversight of law implementation weak	22.5	17.9	21.6	13.3
2	Accountability systems inadequate	16.2	14.0	16.4	9.2
3	Legislatives affected by politics and power	0.6	0.3	0.2	10.6
4	Old practices still prevail	3.1	1.5	1.4	2.4
5	Legal education of the public low	12.4	9.3	12.1	7.5
6	Country's territory large	1.6	0.8	1.0	1.3
7	People's education level low	2.6	5.1	5.4	6.7
8	Civil servants violate laws	19.7	14.1	13.8	9.0
9	Corruption, bribery rampant	0.2	20.2	15.7	13.7
10	Decision-making based on cronyism	17.8	16.4	7.3	10.2
11	Decision-making based on money	0.2	0.2	2.9	9.6
12	There no obstructions	0.2	0.2	-	5.0
13	Don't know	2.9		2.2	1.6

Research findings repeatedly evince that a trend of the past years has been that of a decline of public trust in governance institutions and government responsiveness. For instance, the one of three persons responded that effectiveness of government activities with 60.5 percent of respondents not showing particular trust in participation of government decision making process. In evaluating government activities they gave 38.1 points or a «no trust in government capacity» to solving the social problems such involved by the ordinary peoples' lives. The respondents gives 21.7 points to citizens' right to obtain information

on government decisions, and 30.4 percent issued that are no accessible to obtain information in the government activities. Finally, there is challenges to obstructions of implementation laws such affected by the ethic issues for the staff/servants in the legislative branches and bodies. According to the above mentioned obstructions, there are some critical issues have been categorized that 51.9 percent by respondents noted that corruption and bribery rampant, another 50.3 percent oversight of law implementation weak, and legislatives affected by political power and interest (40.2) and 34 percent issued that public servants violate their laws.

Lessons based Conclusions to sharing the experiences

Mongolia, by its 1992 Constitution has legalized the protection of human rights in accordance with international standard and guaranteed fundamental principles⁶ of democratic governance in political and legal perspectives. However, it can be said that Mongolia still lacks a coherent and compact state policy aimed formulate national program aimed at education of democracy and civil and political education for all and create mechanism to ensure equal conditions for participation.

The Lessons from Mongolia, to support the initiative of the Government of Mongolia, which experiences shared in benefit a wide range of audiences that are interested in developing governance and institutionalizing mechanisms to monitoring. In order to underline the importance of the capacity building in government, the Mongolia initiative, however, represented the first 'new' democracy piloting the IDEA methodology and first country to adopt the assessment within government led process that included all stakeholders. The Mongolia assessment⁷ had been an in-depth two year assessment focusing on all major dimensions of democratic governance with qualitative and quantitative indicators. With regard to global learning experiences that could be drawn from the Mongolia's experiences, the following points were emphasized that national and multi-stakeholder ownership including government and civil society, and country specific characteristics of democracy and process of democracy aforementioned involvements of the governmental institutions, parliament, civil society and media.

Within the framework of the Mongolian lessons learned in regards to the specific challenges to democratic government capacity building are highlighted below:

Governing rights of the public are described in a declarative manner in legislation, and monitoring mechanisms by citizens is not in place.

Low demand for research information and overall research-based decision making among parliament

members and coupled with low experience of policy and decision making level.

The process of fostering a multi-party system has slowed down; moreover, the reverse is observed. The ability to reform political parties as institutions is declining, contributing to the loss or citizens trust to political parties.

Citizens possess limited to low knowledge about political education and coupled with low political culture, citizens' view on democratic values is based on lofty ideals and is too general.

Thus, democratic institutions and the democratic mechanism for citizens to pressure the government do not function properly. Moreover, the government does not take substantial and systematic actions towards increasing public knowledge and political education on democracy.

The Mongolian cultural tradition of upholding the state and state officials has had its unique effect on the application of modern-time principles of relations between the state and its citizens, public participation and civil society activities in the country's conditions. It provides the ground for these principles to make their way into political party platforms and government action programs as specific objectives.

As is mentioned above, the initiatives (lessons based innovations) provides for effective support and government capacities to support in non-governmental organizations and/or civil society organizations and officials to the relations between the state and its subjects and to public participation, and sets the objectives of increasing civil society involvement, developing all-round partnership between the state and civil society and mutual trust between the state and its citizens by improving the legislation on civil society organization with regard to their right to monitor government organizations and influence government decisions in obtaining government support and deliver public services on a contractual basis in deepening democracy by strengthening the legal basis for political relations rooted unity and fundamental national interest.

⁶Over 400 laws, 300 programs and policy papers which are currently valid in this country and more than 180 international treaties and conventions which Mongolia has become a party constitute as legal environment for the promotion of human rights and democratic governance in Mongolia. cit., Millennium Development Goal-9 Indicators & the State of Democracy in Mongolia. UB. 2009.

⁷In September 2003, Mongolia (Government of Mongolia) hosted the Fifth International Conference of New or Restored Democracies (ICNRD-5) that adopted the Ulaanbaatar Declaration and Plan of Action committing governments to implement action plans to strengthen democracy.

References

- 1 Matachi A., 2006. Capacity building framework, UNESCO, International Institute for Capacity building in Africa.
- 2 Denis Rondinelli, «Institutions and Market Development: Capacity Building for Economic and Social Transition,» Interdepartmental Action Programme on Privatization, Restructuring and Economic Democracy, Working Paper 14
- 3 Susan S. Raines, «International Education and Conflict: Empowering Individuals, Transforming Societies, and Making Waves: An Interview with Jane Benbow from CARE,» in Conflict Resolution Quarterly, 2004. 21 (4), 483-490 p.
- 4 Kiewiet, D.R. and M.McCubbins. The Logic of Delegation. Chicago: University of Chicago Press, 1991.
- 5 Pitkin, H.F. The Concept of Representation. Berkeley, CA: University of California Press, 1967.
- 6 International IDEA. Democratic Accountability and Service Delivery: A desk Review. Stockholm. January 2013. p5.
- 7 Mainwaring, S. and C. Welna. Democratic Accountability in Latin America. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 7.
- 8 NSO. Mongolian Statistical Yearbook -2012. UB. 2013. p31, P. 441.
- 9 NDIC. Government of Mongolia. Millennium Development Goals. The Fourth National Report. UB. 2011. P 23.
- 10 State Policy Analysis Institute. Mongolia's Democracy Assessment: Changes in the Democratic Governance in Mongolia-2011/2012. UB. 2013
- 11 <http://www.govindicators.org>
- 12 Percentage of respondents in the sociological survey done within the framework of the «Changes in the State of Democratic Governance-2007/2008» study, Ulaanbaatar, 2008.
- 13 NSO. Mongolian Statistical Yearbook-2012. Democratic Governance Module from the Household Socio-Economic Survey data -2009/2012. UB. 2013.

Сахиева Ф.Ә.,
Бердібаева С.Қ., Garber A.I.,
Қалматаева А., Оразбаева А.Ш.,
Бердібаев С.Қ.

**Қытайда тұратын қазақ
диаспорасы өкілдерінің
құндылық бағдарларының
құрылымы**

Біздің зерттеуіміздің мақсаты Қытайда тұратын қазақ диаспорасы өкілдерінің құндылық бағдарларын зерделеу, Қазақстанның төл этносы және Германияда тұратын қазақтардың құндылық бағдарларымен салыстырғанда олардың этнопсихологиялық ерекшеліктерін анықтау. Келесі тұжырымдар жасалды: Қазақстанның төл этносы, Германиядағы және Қытайдағы қазақ диаспораларының салыстырмалы талдауында аталған топтардың құндылық бағдарларының ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Әсіресе Қытайда тұратын қазақтар мен Қазақстанның төл этносының құндылықтар саласында көптеген айырмашылықтар анықталды. Қытайда тұратын қазақ диаспорасы үшін тәжірибеден тыс трансценденттіліктен (артықшылықтан), тәртіптен мағына табу, өз өмірін мағынаға толы ретінде қабылдау, өз бойындағы ізденістен және өзін – өзі түсінуден, келешек ұрпаққа қызығушылықтан, дін мен сенімнен мағына табудан, даралықтан, күзіреттілік пен табыстан, ақпарат пен оны түсіну көбірек тән, құндылық саласындағы прагматизм мен оның қолданылуы Германияда тұратын қазақтар мен Қазақстанның төл этносы үшін маңыздырақ болып табылады.

Түйін сөздер: этнос, Қытайда тұратын қазақтар, құндылық бағдарлары, факторлық талдау, құндылық саласының құрылымы, этникалық мәдениет, мәдени дәстүрлер, Қазақстанның төл этносы, ұлттық саясат.

Sahieva F.A.,
Berdibaeva S.K., Garber A.I.,
Kalmataeva A., Orazbaeva A.Sh.,
Berdibaev S.K.

**The structure of the
value orientations of the
representatives of the Kazakh
diaspora living in China**

The aim of our research is to study the value orientations of the Kazakh diaspora living in China, revealing its ethno-psychological characteristics in comparison with the value orientations of the titular ethnos of Kazakhstan and representatives of the Kazakh diaspora living in Germany. The following conclusions: a comparative analysis of the titular ethnic group in Kazakhstan, the Kazakh diaspora living in Germany, and the Kazakh diaspora living in China, have been identified similarities and differences of value orientations of these groups. It should be noted that differences were detected more than the similarity in the value field. In particular, a lot of differences in the value field has been revealed between Kazakhs living in China, and the titular nation of Kazakhstan. For the Kazakh diaspora living in China tend to find more meaning in transcendence, beyond the limits of possible experience, finding meaning in the manner peculiar to accept a greater degree of their lives as full of meaning, to find meaning in the search for self and meaning itself, in the interest of to the younger generation, to find meaning in religion and faith in personality, competence and success in the information and understanding more significant in the value field of pragmatic and concrete application than the Kazakhs, living in Germany, and the titular ethnic group in Kazakhstan.

Key words: The ethnos, Kazakhs living in China, value orientation, factor analysis, the structure of the sphere of values, culture, ethnic, cultural custom title ethnos of Kazakhstan, the national policy

Сахиева Ф.Ә.,
Бердібаева С.Қ., Garber A.I.,
Қалматаева А., Оразбаева А.Ш.,
Бердібаев С.Қ.

**Структура ценностных
ориентаций представителей
казахской диаспоры,
проживающей в Китае**

Целью нашего исследования является изучение ценностных ориентаций казахской диаспоры, проживающей в Китае, выявление ее этнопсихологических особенностей по сравнению с ценностными ориентациями титульного этноса Казахстана и представителями казахской диаспоры, проживающей в Германии. Были сделаны следующие выводы: при сравнительном анализе титульного этноса Казахстана, казахской диаспоры, проживающей в Германии, и казахской диаспоры, проживающей в Китае, были выявлены сходство и различие ценностных ориентаций данных групп. При этом следует отметить, что различий было выявлено больше, чем сходства в ценностной сфере. В особенности много различий в ценностной сфере было выявлено между казахами, проживающими в Китае, и титульным этносом Казахстана.

Ключевые слова: Этнос, казахи проживающие в Китае, ценностные ориентации, факторный анализ, структура ценностного сферы, этнические культуры, культурные обычаи, титульный этнос Казахстана, национальная политика.

**ҚЫТАЙДА ТҰРАТЫН
ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ
ӨКІЛДЕРІНІҢ
ҚҰНДЫЛЫҚ
БАҒДАРЛАРЫНЫҢ
ҚҰРЫЛЫМЫ**

Кіріспе

Бүгінгі күні этнографтар, психологтар, әлеуметтанушылар, саясаттанушылар және заңгерлер әртүрлі көзқараспен қарайды. Энциклопедиялық басылымдарда диаспораны шыққан тегінен елінен тыс жалпы этникалық тамырлары және рухани құндылықтар бар халықтың бөлігі (этникалық қоғамдастық) деп анықталады. Саясаттанушылар диаспоралардың саяси рөлінің талдауының маңызын өзге мемлекетте тұратын халықтың бөлшегі (немесе оның белгісі) ретінде сезіну тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар тұратын мемлекет пен тарихи Отанының өзара қарым-қатынастарының жеке стратегиясының болуы, этникалық ұқсастық пен дамуға бағытталған институттар мен ұйымдардың қалыптасуы маңызын атап көрсетеді. Заңдық тұрғыдан қарағанда диаспораны құрайтын тұлғалардың құқықтық дәрежесі маңызды. Оның біраз бөлігін шетелде тұратын азаматтар, қалғандары – белгілі бір себептерге байланысты азаматтығынан айрылған немесе ешқашан азаматтығы болмаған адамдар, бірақ олардың ата-бабалары/ ұрпақтары немесе басқа туыстарының азаматтығы болғандықтан сол себепті олар өздерін өзге мемлекетте өмір сүріп жатқан өзге мемлекеттің бөлшегі ретінде сезінеді [2].

Психологияда барлық тәсілдерге ортақ этностың бір (немесе жалғыз) сипаттамасы болып табылатын этникалық ұқсастықты мойындау маңыздырақ болып табылады. Бұл этнос жеке тұлғалар үшін психологиялық қауымдастық болып табылатынын білдіреді. Этнодифференциалды, яғни аталған этносты өзгелерден ажырататын белгі ретінде түрлі сипаттамалар: тіл, құндылықтар мен нормалар, тарихи жады, дін, туған жері туралы көріністер, ортақ ата – баба туралы аңыз, ұлттық мінез, халықтық және кәсіби өнер жатады. Бұл тізім шексіз, оған мұрын формасы мен халаттың алдын жабу тәсілі т.б. енуі мүмкін [2].

Этнодифференциалды белгілер үнемі дерлік объектілі шындықты, көбінесе рухани шындықтың элементтерін көрсетеді. Бұл көрініс жеткілікті түрде немесе бұрмаланған, тіпті жалған болуы мүмкін. Мысалы, қазіргі заман этностарының мүшелерінің шығу тегінің қауымдастығының бұл әдемі

миф (аңыз); белгілі бір аумақпен бірнеше халық өзін қауымдастық ретінде сезінуі мүмкін; халықтық күнделікті тұрмыста қолданылатын көптеген элементтер тек этнографиялық мұражайларда сақталады; этникалық тіл халықтың көпшілігінде жоғалған және тек бірлік белгісі ретінде қабылдануы мүмкін. Этникалық қауымдастық – бұл ең алдымен қандай да бір белгілер туралы қауымдастық, жай мәдени өзгешелік емес. Сондықтан этносты белгілер қатары арқылы тану үнемі сәтсіздікке ұшыратты, сонымен қатар мәдениеттің біріздендірілуінен этнодифференциалды белгілердің саны тұрақты түрде қысқарып келеді, бірақ бұл кәсіби өнермен, әдебиетпен және тарихи білімдермен байланысты жаңа элементтермен орнын толтырады [16].

Сондықтан психология тұрғысынан қарағанда этносты этнодифференциалды белгілері бар топ ретінде қабылданатын және өздерін сол топтың мүшелері ретінде санайтын адамдар тобы ретінде анықтауға болады.

Зерттеуде қазақ этносын зерделеуге назар аударылды. Қазіргі уақытта алыс және жақын шетелдерде тұратын қазақ диаспорасының сандық құрамымен танысу кезінде келесі көрінісі байқауға болады. Жақын және алыс шетелдердің ішінде алғашқы орында – Өзбекстан мен Қытай, олардың әрқайсысы 1500000-ға жуық қазақ ұлтының өкілі, сәйкесінше екінші орында Ресей – 1000000-ға жуық адам, барлығы ТМД елдерінде (Ресей мен Өзбекстаннан тыс) шамамен 200000-ға жуық қазақтар тұрады [27].

Одан кейінгі орындарда 100000-нан астам қазағы бар Моңғолия, 30000 отандасымыз бар Ауғанстан, әрқайсысында 10000 қазақ ұлтының өкілі бар Түркия және Иран келеді. Біздің отандастарымыз тұратын басқа елдерді атайтын болсақ, олардың географиялық алаңы кең. Бұл Канада, Пәкістан, Германия, Франция, АҚШ және Сауд Арабиясы мен Австралия, Жақын Шығыспен Африка елдері, әсіресе Марокко және Египет. Еуропа елдерінен тек Исландияда ғана қазақ диаспорасы өкілдері жоқ.

Жалпы алғанда жақын және алыс шетелдегі қазақ диаспорасы 5 миллион адамды құрайды. Бірақ бұл жерде көптеген елдерде қазақ ұлтының өкілдерінің саны біраз төмендетілу мүмкіндігін ескерген жөн [4].

Қазақ диаспорасының этникалық ұқсастығын сақтау үрдісінің бірнеше параметрлері бар: неке және отбасы, этникалық қауымдастықтар, мектептер, тіл және мәдениет. Бұл жерде ең алдымен ділді сақтау туралы айтқан жөн, себебі тарихи Отанынан алыста жүргенде көптеген қа-

зақ диаспоралары өздері тұратын елге сіңісіп кетуі мүмкін. Қалыптасқан жағдайдан шығу жолы ретінде өз балаларын ана тілінде оқытатын мектептерге беру немесе Қазақстанға оралу болып табылады. Бұдан бөлек қазақ ұлты өкілдерінің тілдік мәселесі алфавитпен байланысты, нақтырақ айтқанда, үш әртүрлі алфавитпен: кириллица, латиница және араб әріптерімен байланысты. Сондықтан Қытайда және Иранда тұратын қазақтар араб жазбасымен, Түркия мен Өзбекстан қазақтары латиницамен, ал ТМД елдерінде тұратын қазақтар кириллица әрпін қолданады. Ұзақ уақыт бойы орын алған бұл құбылыс зара қазақ диаспораларын өзара және олардың Қазақстандағы туыстарымен жақындасу үрдісін қиындатады.

Қазақтардың дәрежесі мен әлем елдеріндегі қазақтарға қарым-қатынастан Қазақстанның халықаралық аренадағы іс-әрекеттері де тәуелді, өйткені біздің еліміз шекарадан тыс тұратын өз отандастарына тұрақты, лайықты құрмет пен қамқорлық көрсетілмесе, біздің еліміз әлемдік қоғамдастықтың толық құқылы мүшесі бола алмайды. Бұл сұрақтардың жағымды нәтижесі мен шешіміне тек Қазақстандағы ғана емес, сонымен бірге оның сыртындағы ұлтаралық климат та әсер етеді. Бұл үлкен жауапкершілікті Қазақстан Республикасының Президенті – Н.Ә. Назарбаев та және әлемнің көптеген елдеріндегі қазақ диаспорасы да түсінеді [17,27].

Тарихи Отанына қайтып оралу немесе Қазақстандағы төл этностың Қытайдағы қазақ диаспорасы өкілдерімен тығыз қарым - қатынас орнату Қазақстан Республикасының ұлттық саясатының елеулі бөлігі болып табылады [26]. Бүкіл-әлемдік қазақтар ассоциациясының мәліметтері бойынша Қазақстана оралуға ниет білдірген 2 миллион қазақтың оралу мүмкіндігі болмауы ең алдымен осы тілекті жүзеге асыруды қолдайтын нақтылы ғылыми-экономикалық бағдарламаның болмауымен байланысты [16].

Бүгінгі күнде Қытайдағы қазақтардың елеулі мәселесі ретінде қазақ тілін үйрену, ұлттық мәдениетті, халықтық салт-дәстүрлерді сақтау және ана тілінде білім алу бізге ұлттық мәдениетті сақтау негіздері ретінде Қытайда тұратын қазақтардың құндылық бағдарларын зерттеу маңыздылығы туралы айтуға мүмкіндік берді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты Қытайдағы қазақ диаспорасы өкілдерінің этникалық және жалпы адамзаттық құндылықтарын зерделеу қазақ ұлттық мәдениетінің, салт-дәстүрлердің және ұрпақтар үздіксіздігін сақтау және дамыту мәселелері қарастырылды.

Негізгі бөлім

Қытайда тұратын қазақтардың құндылық бағдарларын зерделеу үшін Қазақстанның төл этносы, Германияда және Қытайда тұратын қазақ диаспорасы өкілдерінің құндылық бағдарларының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қарастыруға мүмкіндік беретін кешенді психодиагностикалық әдістемелер пакеті әзірленді. Зерттеуде Ш. Шварц әдістемесі (Шварцтың құндылық сауалнамасы)[8,24,23], М. Рокичтің құндылық бағдарларын зерттеу әдістемесі, Е.Б. Фанталованың Л.С. Колмогорова мен Д.В. Каширскийдің түрлендірулеріндегі құндылық бағдарларын зерттеу әдістемесі[6], Куннің түрленген «Мен кімін?» әдістемесі, Т. Шнель мен П. Бекердің «Лебе – Өмірлік құндылықтар мен мағыналар» [21,22] сауалнамасының бейімделген нұсқасы (қазақ және орыс тілдеріндегі авторлық бейімдеу [14]).

Алдымен әрбір зерттеу әдістемесін қысқаша сипаттайық. Ш. Шварц әдістемесі (Шварцтың құндылық сауалнамасы) қоғамда орын алған өзгерістерге байланысты топтардағы (мәдениеттердегі) құндылықтардың өзгеру динамикасын, сонымен қатар жеке тұлғаның өмірлік мәселелерін зерттеуге қолданылады. Сауалнаманы құрастырған Ш. Шварц [25]. Құндылықтардың астарында Ш. Шварц (Schwartz Shalom H.) мәдениеттен, ортадан, белгілі бір қоғамның менталитетіне тікелей тәуелді «танылған» қажеттіліктерді меңзейді. Ш. Шварц сауалнамасы негізінде барлық құндылықтар әлеуметтік және жеке деп бөлінеді деген теория жатыр. Ш. Шварц өз моделінде негізгі он екі құндылықты сипаттайды: рахаттану сезімі, жетістік, әлеуметтік билік, қоғамда өз тағдырын белгілеу, ынталандыру, шектеуші конформизм (үйлестірушілік), дәстүрлерді қолдау, әлеуметтілік, қауіпсіздік, кемелдік, әлеуметтік мәдениет, руханилық.

Сауалнаманы құрастыру барысында Ш. Шварц сапалы түрде түрлендіріп, ұлғайтып және тұжырымдамалық негізін жетілдіру арқылы. Рокичтің әдістемесін қолданды.

М. Рокичтің құндылық бағдарларын зерделеу әдістемесі қазіргі уақыттағы құндылықтар тізімін тікелей саралауға негізделген әдістеме болып табылады. М. Рокич құндылықтарды екі класқа ажыратады: терминалды құндылықтар – жеке тұлға тіршілігінің түпкі мақсатына ұмтылу туралы наным; аспаптық құндылықтар – жеке тұлғаның мінез-құлқы немесе сапасы кез келген жағдаятқа лайық болу туралы наным. Бұл бөлініс дәстүрлі құндылық – мақсаттар мен құндылық – құралдар бөлінісіне сәйкес келеді [3,19].

Жауапкерге құндылықтардың екі тізімі (әрқайсысында 18 құндылық) ұсынылды. Сыналушы тізімде әрбір құндылыққа дәрежелік нөмір бекітілді.

Е.Б. Фанталованың Л.С. Колмогорова мен Д.В. Каширскийдің түрлендірулеріндегі құндылық бағдарларының жүйесін зерттеу әдістемесі құндылық бағдарларының жүйесін және жеке тұлғаның ішкі жанжалдарын зерттейді [18].

Әдістеменің негізіне көп өлшемді шәкіл рәсімі енеді. Нақтырақ айтқанда, оның бір әдісі - жұптық салыстыру. Сыналушыға өмірлік салалар тізімі ұсынылады, олармен жұмыс кезінде ол алғашқы таңдауда сала маңыздылығына байланысты іс-әрекет салаларын өзара жұптастырып салыстырса, екінші таңдауда сала қолжетімділігі бойынша салыстырады.

Түрленген Кун әдістемесі қазақ диаспорасына қатыстылығын білдіретін «Мен кімін?» сұрағына жауап беретін реттік нөмір түсіндіріледі [19].

Авторлары Т. Шнель мен П. Бекер (2007) болып табылатын өмірлік құндылықтар мен мағыналар диагностикасына бағытталған «Лебе» сауалнамасының негізіне экзистенциалды ойлау және әрекеттің жеке мағыналылығына негізделген пәнаралық даму теориясы жатады. Сауалнаманы құру барысында әртүрлі әлеуметтік, мәдени және діни шығу тегі бар өкілдерден сауалнама алынды [20]. Теориялық негіз жүзеге асырылған мағына және негізгі мінез-құлықтан, ойлау мен іс-әрекеттен байқалатын өмірлік құндылықтардың иерархиялық құрылымына негізделеді [15]. Сауалнама өлшемдік құндылықтарды бағамдайтын 26 негізгі шәкілден тұрады. Оның бәрі 4 әлемдік өлшем арқылы өлшенеді: өзіндік трансценденттілік (артықшылық) (көрсеткіштері: айқын діншілдік, руханилық, әлеуметтік белсенділік, табиғатпен өзара байланыс, өзі туралы білім, денсаулық, генеративтілік (өндірушілік), өзін-өзі дамыту (көрсеткіштері: шақыру, даралық, билік, даму, нәтиже, бостандық, білім, шығармашылық), тәртіп (көрсеткіштері: дәстүр, прагматизм, адамгершілік, естілік) және қоғамдастық – ауқаттылық (көрсеткіштері: ынтымақтастық, ләззат алу сезімі, махаббат, жақсы хал – жағдай, қамқорлық, өмірдің саналылығы, үйлесімділік). Өмірлік құндылықтардан тәуелсіз қарастырылатын және қабылданағын өмір мағынасы туралы бесінші өлшем мағыналылық пен экзистенциалды дағдарыс (көрсеткіштері: мағынаға толылық және мағына дағдарысы) үшін жауап береді [22].

Зерттеуде 20 мен 60 жас аралығындағы сынамалы топ қатысты. Сыналғандардың орташа жасы 42 жас 5 айды құрайды. Таңдалып алынған 103 сыналушы Қазақстанның төл этносын құрады, 54 сыналушы Қытайда тұратын қазақтар және 61 сыналушы Германияда тұратын казак диаспорасын құрады. Зерттеуде жалпы казак этносының 218 өкілі қатысты. Тәжірибелік топты шетелде тұратын казак диаспорасының өкілдері (54 адам) құрады, 1 - бақылау тобын Қазақстанның төл этносының өкілдері (103 адам) құрады, 2 - бақылау тобын Германияда тұратын казак диаспорасы құрады (61 адам). Зерттеуге 121 әйел адам және 97 ер адам қатысты. Ер адамдар мен әйел адамдардың шамамен тең ара қатынасы әрбір зерттеуде байқалады [28].

Жүргізілген зерттеудің нәтижелеріне тоқталайық. Әрбір әдістеме бойынша 1 – тәжірибелік топ (Қытайда тұратын қазақтар) және 2 – бақылау (Қазақстанның төл этносы және Германияда тұратын қазақтар) топтарының құндылық бағдарларының диагностикасының нәтижелерін қарастырайық және алынған нәтижелерді Крускал – Уоллистің H – критерийі арқылы салыстырайық [5].

Крускал – Уоллис критерийі таңдауға алынған деңгей бойынша үш және одан көп айырмашылықтарды бағалауға арналған. Ол үш және одан көп эмпирикалық бөлініс (зерттелген белгінің деңгейінде ұқсастық – айырмашылық) орнатуға мүмкіндік береді.

Сыналушылар этникалық қатысына байланысты 3 топқа бөлінді, атап айтқанда келесі топтар құрылды:

– бақылау тобы – Қазақстанның төл ұлтының өкілдері;

– бақылау тобы – Германияда тұратын қазақтар;
– тәжірибелік топ – Қытайда тұратын казак этносының өкілдері (шартты белгіленуі 3 – топ)

Келесі гипотезалар (болжамдар) ұсынылды: нөлдік

H_0 : – 3 топтың арасында тек құндылық бағдарларының арасындағы кездейсоқ өзгешеліктер ғана бар және оған бәсекелес болжам

H_1 : – 3 топтың арасында зерттелетін белгі деңгейіне байланысты кездейсоқ емес өзгешеліктер бар

H_0 және H_1 болжамдарын тексеру барысында №1, 2, 3a, b кестелерінде көрсетілген нәтижелер алынды. Крускал – Уоллистің H – критерийі бойынша айтарлықтай айырмашылықтар тек Ш.Шварц сауалнамасы бес көрсеткіштен байқалды: – «Әлеуметтік билік», «Ынталандыру», «Кемелдік», «Әлеуметтік мәдениет» және «Руханилық», бұл көрсеткіштер H_0 жоққа шығаруға мүмкіндік берді, яғни үш топ құндылық бағдарлары бойынша ерекшеленеді.

Бұл Қытайда тұратын қазақтар үшін Қазақстанның төл этносы және Германияда тұратын қазақтармен салыстырғанда адамдар мен ресурстарға үстемдік ету, әлеуметтік дәреже маңызы кемірек екенін дәлелдейді. Қытайда тұратын қазақтар мен Қазақстанның төл этносы тәрізді белсенділіктің оңтайлы деңгейін сақтау үшін жана және түрлі қобалжуларды сезіну, өзгелерге түсінісушілік және шыдамдылықты сезіну, өзінің әлеуметтік ролін қабылдау және өз сезімдері мен әрекеттеріндегі бірқалыптылықты сақтау, ішкі үйлесімділік, өмірдегі өз орнын сезіну Германияда тұратын қазақтармен салыстырғанда маңызды әрі құнды болып табылатынын білдіреді.

1-кесте – Ш. Шварц сауалнамасының Крускал – Уоллистің H – критерийі бойынша статистикалық талдауының нәтижелері

Шектеу	1Sch	2Sch	3Sch	4Sch	5Sch	6Sch	7Sch	8Sch	9Sch	10Sch	11Sch	12Sch
H – критерий	1,497	,390	7,406	,132	6,965	3,041	4,397	,366	8,581	1,318	14,479	11,261
P	,473	,823	,025	,936	,031	,219	,111	,833	,014	,517	,001	,004

Ескерту. 1Sch- Рахаттану; 2Sch – Жетістік; 3Sch – Әлеуметтік билік; 4Sch – Қоғамдағы өз тағдырын белгілеу; 5Sch – Ынталандыру; 6Sch – Конформизм (үйлестіру) 7Sch – Әлеуметтену; 8Sch – Қауіпсіздік; 9Sch – Кемелдік; 10Sch – Дәстүрлерді қолдау; 11Sch – Әлеуметтік мәдениет; 12Sch – Руханилық

Крускал – Уоллистің H – критерийі бойынша статистикалық талдауының нәтижесінде Е.Б. Фанталованың «Бостандық іс – әрекет тәуелсіздігі ретінде» көрсеткіші бойынша айтарлықтай ерекшеліктер анықталды, бұл көрсеткіштер H_0 жоққа шығаруға мүмкіндік берді, яғни үш топ құндылық

бағдарлары бойынша ерекшеленеді, яғни бұл Германияда тұратын қазақтардың бостандық іс – әрекет тәуелсіздігі ретінде сезінуі құндылық ретінде Қазақстанда тұратын төл этноспен және Қытайда тұратын қазақтармен салыстырғанда маңызды әрі құнды болып табылатынын білдіреді.

2-кесте – Е.Б. Фанталова әдістемесі бойынша Крускал – Уоллистің Н – критерийі бойынша статистикалық талдауының нәтижелері

Критерий	f1	f2	f3	f4	f5	f6	f7	f8	f9	f10	f11	f12	R
Н – критерий	2,856	2,793	2,487	1,913	2,552	1,992	,451	1,294	3,053	5,755	1,902	1,939	,724
P	,240	,247	,288	,384	,279	,369	,798	,524	,217	,056	,386	,379	,696

Ескерту. F1- Белсенді, жігерлі өмір, F2-Денсаулық, F3 – Қызықты жұмыс, F4 – Табиғаттың және өнердің сұлулығы, F5 – Махаббат, F6 – Материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілген өмір, F7 – Жақсы әрі сенімді достардың болуы, F8 – Өзіне сенімділік, F9 – Таным, F10 – Бостандық іс – әрекет тәуелсіздігі ретінде, F11 - Бақытты отбасылық өмір, F12 – Шығармашылық, R – әдістеменің 12 ұғымы бойынша «құндылық» пен «қол жетімділік» арасындағы айырмашылық индексі

Крускал – Уоллистің Н – критерийі бойынша статистикалық талдаудың нәтижесінде М.Кун және Лебе әдістемесі бойынша «Ұлт» «Трансценденттілік» «Тура трансценденттілік» «Жанама трансценденттілік» «Тәртіп»: естілік және адамгершілік және «Қоғамдас-

тық және ауқаттылық сезімі» қоғамдастық, қамқорлық және үйлесім көрсеткіші бойынша біршама ерекшеліктер анықталды, бұл көрсеткіштер H_0 жоққа шығаруға мүмкіндік берді, яғни үш топ құндылық бағдарлары бойынша ерекшеленеді.

3а-кестесі – М. Кун және Лебе әдістемесі Крускал – Уоллистің Н – критерийі бойынша статистикалық талдаудың нәтижелері

критерий	Ұ	Т	ТТ	ЖТ	ӨЖА	Т	ҚАС	А	Е	Ы	Л	М	ӨЖС	Қ	ӨС	Ү
Н – критерий	30,486	17,528	16,004	13,404	2,186	8,610	10,407	10,014	15,479	9,899	4,420	5,639	5,672	15,336	5,950	17,381
P	,001	,001	,001	,001	,335	,014	,005	,007	,001	,007	,110	,060	,059	,001	,051	,001

Ескерту. Ұ – ұлт, Т – трансценденттілік, ТТ – тура трансценденттілік, ЖТ – жанама трансценденттілік, ӨЖА – өзін жүзеге асыру, Т – тәртіп, ҚСС – Қоғамдастық және ауқаттылық сезімі, А – адамгершілік, Е – естілік, Ы – ынтымақтастық, Л – ләззат алу сезімі, М – махаббат, ӨЖС – өзін жақсы сезіну, Қ – қамқорлық, ӨС – өмірдің саналылығы, Ү – үйлесімділік

Германияда тұратын қазақтар «мен кімін?» сұрағына қазақ этносына қатыстылығын білдіретін жауапты Қазақстанда тұратын қазақтармен және Қытайда тұратын қазақтармен салыстырғанда жиірек берген.

Бұл өз тарихи Отанынан алыс тұру, ұлттық азшылыққа қатысты болу неміс қоныс аударушыларын ұлттық ұқсастыққа сезімінің жоғары болуы өзін неміс этносының өкілі ретінде атауынан байқалады. Қазақстанның төл этносы және Қытайда тұратын қазақтар «мен кімін?» деген сұраққа қазақ этносына қатыстылығын білдіретін жауапты сирек беруі олардың ұлттық ұқсастық сезімінің әлі толық қалыптаспағанын білдіреді.

«Қоғамдастық және ауқаттылық», «Естілік» және «Адамгершілік» сонымен қатар «Тәртіп» көрсеткіштері бойынша шетелде тұратын қазақтар үшін қоғамдастық және ауқаттылық сезімінен мағына табу, адамгершілік жақындық пен достық, көмек қолын созу, байсалдылық, құндылықтар мен нормаға бағытталған тексеріс пен рационалдылық Қазақстанда тұратын қазақтармен салыстырғанда көбірек тән.

Бұл Қазақстанда соңғы 20 жылда орын алған экономикалық, әлеуметтік және саяси өзгерістер аясында тәртіп құндылық саласы құрылымының орталық құндылығына айналмауымен байланысты болуы мүмкін.

3б-кестесі – Лебе әдістемесі Крускал – Уоллистің U- критерийі, Н – критерийі бойынша статистикалық талдаудың нәтижелері

критерий	МТ	МД	ӘБ	АД	ТӨБ	ӨТБ	Д	Г	Р	Ш	Д	Б	Д	Н	Б	Б	Ш	Д	П
Н – критерий	20,698	27,099	5,248	19,466	3,254	7,552	19,533	6,374	15,583	8,028	6,880	4,714	9,082	2,126	4,074	9,067	,899	2,789	11,398
P	,001	,001	,073	,001	,196	,023	,001	,041	,001	,018	,032	,095	,011	,345	,130	,011	,638	,248	,003

Крускал – Уоллистің Н - критерийі бойынша статистикалық талдаудың нәтижесі бойынша Лебе әдістемесінің «Мағынаға толылық», «Мағына дағдарысы», «Айқын діншілдік», «Өзі туралы білім», «Денсаулық», «Генеративтілік», «Руханилық», «Шақыру», «Даралық», «Нәтиже», «Білім», «Прагматизм» көрсеткіштері бойынша біршама ерекшеліктер анықталды, бұл көрсеткіштер жоққа шығаруға мүмкіндік берді, яғни үш топ құндылық бағдарлары бойынша ерекшеленеді.

Қытайда тұратын қазақтар үшін Қазақстанда және Германияда тұратын қазақтармен салыстырғанда өз өмірін мағынаға көбірек толы ретінде қабылдау, өзін - өзі іздеу мен түсінуден, келешек ұрпаққа қызығушылыққа, сенім мен діннен мағына табу көбірек тән екенін байқауға болады. Алынған нәтижені Қытайда тұратын қазақ этносының бірін-бірі толықтыратын шығыс мәдениеті құндылық саласына қатысты бақыланатын тәжірибеден тыс шығуға мүмкіндік беретін айқын трансценденттілікпен түсіндіруге болады.

Қазақстан мен Қытайда тұратын қазақтар үшін өз өмірінің мағынасыздығын, өмір мәнінің дағдарысын сезіну, фатализм Германияда тұратын қазақтармен салыстырғанда көбірек тән және Қазақстан мен Қытайда тұратын қазақтармен салыстырғанда салауатты өмір салтын сақтау мен ынталанудан мағына табу азырақ тән. Бұл Еуропа мен Азиядағы адам өмірінің экзистенциалды негіздерін тұрақтандыратын көптеген әлеуметтік кепілдіктермен байланысты болуы мүмкін.

Сонымен қатар Қытайда тұратын қазақтар үшін мағына мен даралықтан, құзіреттілік пен табыстан, ақпарат пен оны түсінуден, прагматизм мен оны нақты қолдану көбірек тән, құндылық саласында жаңаны, өзгерістер мен тәуекелді іздеу азырақ тән.

Бұл нәтижені Қытайда тұратын қазақтар үшін өз мәдени дәстүрлерін қорғау қажеттілігі Қазақстанда және Германияда тұратын қазақ этносымен салыстырғанда өзектілігі кемдігімен түсіндіруге болады, өйткені қазақ мәдениеті қытай мәдениетімен тарихи тұрғыда тығыз байланысты.

Мәліметтер мен айнымалылардың саны көптігін ескере отырып біз мәліметтердің факторлық талдауының өлшемін төмендету үшін рәсімдер қабылдау шешілді. Факторлық талдаудың статистикалық SPSS 21.0 статистикалық бағдарламасының папкасы қолданылды [102].

Өңдеу негізгі құрамдас бөліктер әдісімен жүргізілді, Кайзер арқылы Varimax айналымының тәртібі таңдалып алынды, өзіндік мәні бар факторлар көп мөлшерде қарастырылды. Шетелде тұратын таңдауға алынған қазақтардың тәжірибелік тобындағы 96 айнымалының айналымы жағдайында (Ш. Шварц әдістемесінің 12 айнымалысы, М. Рокич әдістемесінің 36 айнымалысы, Е.Б. Фанталованың әдістемесінің 13 айнымалысы, 34 Лебе айнымалысы, М. Кун әдістемесінің 1 айнымалысы «ұлттың реттік нөмірі») Қытайда тұратын қазақтардың бақылау тобына 97 итерация (қайталау) талап етілді.

4-кесте – Қытайда тұратын таңдамалы қазақтар тобының (алғашқы бес фактор) құндылық саласының факторлық талдауы (айналымнан кейін ерекшеленген 28 фактор)

Факторлар	Көрсеткіштер	Факторлық жүктеме
1	2	3
1. Өзін-өзі жүзеге асыру мен тәртіптің өзара байланысы Ақпараттық мазмұны– 12,86%	Белсенді жігерлі өмір	-,408
	Көзқарастардың жан-жақтылығы	,408
	Тура трансценденттілік	,612
	Өзін-өзі жүзеге асыру	,895
	Тәртіп	,871
	Қағамдастық және ауқаттылық сезімі	,772
	Мағынаға толылық	,488
	Әлеуметтік белсенділік	,483
	Өзі туралы білім	,508
	Денсаулық	,495
	Генеративтілік	,445
	Руханилық	,463
	Дарашылдық	,892
	Билік	,584
	Даму	,402
Бостандық	,556	

Факторлар 1	Көрсеткіштер 2	Факторлық жүктеме 3
	Білім	,760
	Шығармашылық	,450
	Дәстүр	,528
	Прагматизм	,666
	Адамгершілік	,734
	Естілік	,705
	Ынтымақтастық	,568
	Ләззат алу сезімі	,714
	Махаббат	,586
	Хал жай	,545
	Қамқорлық	,645
	Үйлесімділік	,817
	2. Қоғамда өз тағдырын белгілеу және дәстүрлерді сақтаудың арасындағы өзара байланыс Ақпараттық мазмұны - 8,47%	Өлеуметтік билік
Қоғамда өз тағдырын белгілеу		,905
Ынталандыру		,850
Дәстүрлерді сақтау		,902
Өлеуметтік билік		,815
Қауіпсіздік		,767
Кемелдік		,805
Өлеуметтік мәдениет		,413
Руханилық		,591
Істегі тиімділік		,409
3. Жауапкершілік және өзін-өзі бақылау аспаптық құндылықтар ретінде Ақпараттық мазмұны – 7,04%	Даму	,715
	Ұқыптылық	,429
	Тәрбиелілік	,679
	Атқарушылық	,654
	Тәуелсіздік	,404
	Өзінің және өзгелердің кемшіліктеріне төзімсіздік	,580
	Білімділік	,680
	Жауапкершілік	,927
	Рационалдылық	,741
	Өзін-өзі бақылау	,810
	Ерік жігер	,567
	Істегі тиімділік	,464
	Сезімталдық	,402
4. Қоғамдық мойындаудың құндылығы және оның қолжетімділігі Ақпараттық мазмұны – 5,85%	Денсаулық	,524
	Қоғамдық ықылас	-,787
	Өзіне сенімділік	,585
	Жоғары сұраныстар	-,469
	Адалдық	,642
	Қызықты жұмыс	-,563
	«Құндылық» пен «қолжетімділік» арасындағы айырмашылық индексі	,773
	Шақыру	,456
	Ұлт	-,562
5. Айқын діншілдік арқылы көрінетін трансценденттілік Ақпараттық мазмұны– 5,51%	Трансценденттілік	,759
	Тура трансценденттілік	,810
	Жанама трансценденттілік	,503
	Айқын діншілдік	,888
	Табиғатпен өзара байланыс	,656

Факторлық талдаудың нәтижесінде жиынтық дисперсияның 99,34% құрап сонымен бірге өте жақсы нәтиже ретінде саналатын жиырма төрт жаңа фактор құрылды. Біз ақпараттық мазмұны жиынтық дисперсияның 5,0% құрайтын алғашқы бес факторды талдаймыз.

Алынған нәтижелердің түсіндірмесіне көшейік. Мәліметтерді талдау кезінде 0,4 коэффициенттен жоғары модульдегі факторлық жүктемелер ерекшеленіп берілді. Түсіндірме барысында әрбір айнымалы, әсіресе абсолюттік мәні ең жоғары факторлар жүктемелері ерекшеленді.

Фактордың оң өрісі айнымалылардың ең үлкен оң және модуль бойынша ең үлкен теріс жүктемелері бар теріс өрісі бар айнымалылар арқылы түсіндіріледі. Сәйкесінше, фактордың теріс өрісіне максималды оң жүктемелері бар айнымалылар, оң өрісіне максималды теріс жүктемелері бар айнымалылар сәйкес келеді.

Атқарылған жұмыстың нәтижесін қорытындылайық және Ш. Шварц әдістемесі (Шварцтың құндылық сауалнамасы), М. Рокичтің құндылық бағдарларын зерттеудің әдістемесі, Л.С. Колмогорова, Д.В. Каширский түрлендірген Е.Б. Фанталованың құндылық бағдарлары жүйесінің диагностикасының әдістемесі, Лебе әдістемесі Қытайда тұратын қазақтардың құндылық сферасының құрылымының мағыналылығын кему реті бойынша әдістемелердің бірлескен талдауы нәтижесінде анықталған жасырын факторларды тізбелейік:

Өзін-өзі жүзеге асыру мен тәртіптің өзара байланысы

Қоғамда өз тағдырын белгілеу және дәстүрлерді сақтаудың арасындағы өзара байланыс

Жауапкершілік және өзін-өзі бақылау аспаптық құндылықтар ретінде

Қоғамдық мойындаудың құндылығы және оның қолжетімділігі

Айқын діншілдік арқылы көрінетін трансценденттілік (артықшылық)

Осылайша, жүргізілген факторлық зерттеудің нәтижелерінен бізге Қытайда тұратын қазақтарға Қытай мәдениетін меңгеру барысында ассимиляция және аккультурация үрдістерінің көп әсер еткені сезіледі. Бұл әсер Қытайда тұратын қазақтардың құндылық саласының құрылымын бай қазақ мәдениетін жағымды толықтыратыны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда шетелдік қазақтардың құндылық бағдарларының психологиялық ерекшеліктеріне, құрылымына және түсіндірмесіне жалпы сипаттама берілді, Қытайда тұратын қа-

зақтардың құндылық саласының құрылымына ерекше назар аударылды.

Тұжырым (қорытынды)

Сонымен үш топтың өзара салыстырмалы талдауында: Қазақстанның төл этносы, Германияда және Қытайда тұратын қазақтардың құндылық бағдарларының ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Құндылық саласында ұқсастықтардан гөрі айырмашылықтар көбірек анықталғанын атап өткен жөн. Әсіресе, Қытайда тұратын қазақтар мен Қазақстанның төл этносы арасында көп айырмашылықтар анықталды.

Қазақстанның төл этносы үшін Қытайда тұратын қазақтармен қатар белсенділіктің оңтайлы деңгейін сақтау үшін жаңа және түрлі қобалжуларды сезіну, өзгелерге түсінісушілік және шыдамдылықты сезіну, өзінің әлеуметтік рөлін қабылдау және өз сезімдері мен әрекеттеріндегі бірқалыптылықты сақтау, ішкі үйлесімділік, өмірдегі өз орнын сезіну Германияда тұратын қазақтармен салыстырғанда маңызды әрі құнды болып табылатынын білдіреді.

Қытайда тұратын қазақтар үшін Германияда тұратын қазақтар және Қазақстанның төл этносымен салыстырғанда тәжірибеден тыс трансценденттіліктен мағына табу өз өмірін мағынаға толы ретінде қабылдау, өзін іздеуден мағына табу және түсіну, келешек ұрпаққа қызығушылықтан, дін мен сенімнен мағына табу, даралықтан, күзіреттілік пен табыстан, ақпараттан және оны түсінуден қарағанда прагматизм мен оның нақты қолданылуы көбірек тән.

Қазақстанда және Қытайда тұратын қазақтар үшін Германияда тұратын қазақтармен салыстырғанда өмір мағынасы дағдарысын сезіну көбірек тән.

Қытайда тұратын шетелдік қазақтардың құндылық бағдарларының этнопсихологиялық ерекшеліктерінің факторлық құрылымы анықталды:

Қытайда тұратын қазақтардың құндылық саласы құрылымының жасырын факторларына: 1. Өзін-өзі жүзеге асыру мен тәртіптің өзара байланысы; 2. Қоғамда өз тағдырын белгілеу мен дәстүрлерді қолдаудың өзара байланысы; 3. Жауапкершілік және өзін – өзі бақылау – аспаптық құндылықтар ретінде; 4. Қоғамдық ықыластың құндылығы мен қолжетімділігі; 5. Айқын діншілдік арқылы көрінетін трансценденттілік (артықшылық).

Қытайда тұратын қазақтарға Қытай мәдениетін меңгеру барысында ассимиляция және аккультурация үрдістерінің көп әсер еткені жөнін-

де болжауға болады. Бұл әсер Қытайда тұратын қазақтардың құндылық саласының құрылымын бай қазақ мәдениетін жағымды толықтыратыны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген факторлық талдау нәтижелері бізге Қытайда тұратын қазақтардың құнды-

лық саласының құрылымы жан – жақты және белгілі ұқсастықтармен сипатталғанымен қатар Қазақстанның төл этносының құндылық саласы құрылымының этнопсихологиялық айырмашылықтары болуымен сипатталатыны туралы қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Блюмкин В.А. Мир моральных ценностей. – М., 2001.
- 2 Братус Б.С. Типологическая модель. Братус // Психология психоанализа характера / под ред. Д.Я. Рэйгородского. – Самара: изд. «ВАКХРАКН» – М. 2002. – стр. 155-172
- 3 Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2003. – 352 стр.
- 4 Ермагамбетов К.Л. Казахская диаспора. Проблемы этнического выживания – Алматы: «Атамұра» 1997. 220
- 5 Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов: учебник / О.Ю. Ермолаев. – 2-изд. испр. – М., 2003. Ermolaev O.Yu.
- 6 Фанталова Е.В. Новые методы диагностики в клинической психологии / Е.В. Фанталова // Клиническая психология в социальной работе / под ред. В.А. Маршанина. – М.: Академия, 2002. Стр. 177-217
- 7 Гуревич Б.П. Международные отношения в центральной Азии в 17 – первой половине 19 в. М., 1983. 216 с.
- 8 Gurevich B.P. Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentralnoy Azii v XVII – pervoy polovine XIX v. M., 1983. – 216 с.
- 9 Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности. Концепция и методическое руководство. – СПб.: Изд-во Речь, 2004. – 72 с.
- 10 Карин Е. Казахско – китайские отношения. // Саясат. Алма Ата. 1997
- 11 Касымова Г.С. Ниязбекова К.С. Духовно – нравственные идеи у протоказахов // <http://www.rusnauka.com>
- 12 Казахская модель Этнополитики. Алматы, 2002. 94-96 стр. Kazakhskaya model Etnopolitiki. – Almaty, 2002. – S. 94 - 96
- 13 Хамитова А.В. Проблемы человеческих ценностей в казахской культуре // Вестник КазГУ – Караганда, 2008.
- 14 Хафизова К. О казахско – китайских отношениях // Проблемы Дальнего Востока. 1998. №4. – 34-42 стр.
- 15 Клэйн П. справочное руководство по конструированию тестов (введение психометрическое проектирование) / П. Клэйн. – к.: Пэн Лтд, 1994. – 283 с.
- 16 Коржакова Е.Ю. Психология для жизненных ориентации человека. – СПб.: Издательство РХГА, 2006, – 384 стр.
- 17 Қазақ диаспорасының бүгінгі мен ертеңі. «бас редакция: ҚР ҒА академиктері: А Қошанов, Ә Нысанбаев» – Astana: Elorda, 2005.; www.kisi.kz N.B.Seydin «Kazakhizarubezhomkakobektntsionalnoypolitiki».
- 18 Махин В. Обновленный Циньцзян: Зарубежный опыт Makhin V. *Obnovlyonnyy Sintszyan: Zarubezhnyy opyt.* // *Kasakhskaya pravda* – 2000. – 7 okt.
- 19 Методика диагностики ценностных ориентаций личности Е.В. Фанталовой в модификации С. Колмогоровой, Д.В. Каширского // «Диагностика психологической культуры школьников»: практ. Пособие для школьных психологов / сост. Л.С. Колмогорова. – М.: Владос – Пресс, 2002. – 259 -263 с.
- 20 Практическая психодиагностика. Методики и тесты. – М.: Бахрах – М, 2011. – 672 с.
- 21 Prakticheskayapsikhodiagnostika. Metodiki i testy. – M.: Bakhrakh – M, 2011. – 672 s.
- 22 Schnell, T. & Becker, P. (2006). Personality and Meaning in Life. *Personality and Individual Differences*, 41 (1), 117-129 Schnell, T. (2006) *Ohne Sinn kein Glück? Zur Relativierung und Differenzierung des Zusammenhangs von Sinn und Neurotizismus*. In F. Lösel & D. Bender (Hrsg.) 45. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie (S.314). Lengerich: Pabst Science Publishers
- 23 Schnell, T. und P. Becker (2007). Fragebogen zu Lebensbedeutungen und Lebenssinn. Hogrefe Verlag GmbH & Co KG
- 24 Schwartz S. H., Melech G., Lehmann A., Burgess S., Harris M., Owens V. Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2001. 32. 519–542.
- 25 Schwartz, S. H. & Bilsky, W. Towards a psychological structure of human values // *Journal of Personality & Social Psychology*, 1987, 53. pp. 550-562.
- 26 Schwarz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1-65
- 27 Сыроежкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально – экономического и культурного развития. – Алматы. 1994.
- 28 Токаев К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы, 2000. – 584 www.wikipedia.com
- 29 Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. – Самара, 1995.

References

- 1 V.A. Blyumkin. World of moral tseinnostey. M., 2001.
- 2 B.S. Bratus. The typological model. Bratus // Piskhologiya psychoanalysis / Pod.red.D.Ya.Rey urban character. -Samara: Vol. «BAKHRAKH» - M. 2002. -str. 155-172

- 3 L.F. Burlachuk. Psychodiagnostics. Textbook for high schools. - St. Petersburg. Piter, 2003. - 352 p.
Burlachuk L. F. Psychodiagnostics. Textbook for high schools / LF Burlachuk. - SPb .: Piter, 2003. - 352 s.
- 4 K.L. Ermagambetov. Kazakh Diaspora. Problems of ethnic survival-Almaty «Atamura» 1997.220
- 5 O. Ermolaev. Mathematical statistics for psychologists. Textbook / O. Ermolaev. - 2izd.ispr. -M, .2003.
- 6 E.V.Fantalova. New methods of diagnosis in clinical psychology / E.V.Fantalova // Clinical Psychology in social work / psychology.V.A.Marshanina. - Moscow: Academy, 2002. Pp. 177-217
- 7 B.P. Gurevich International relations in Central Asia in the 17th -First half 19v.M. 1983. 216c.
- 8 V.N. Karandashev.Metodika Schwartz to study values lichnosti.Kontseptsiya and guidance. - SPb .: Publishing of Speech, 2004 - 72c.
- 9 E. Karin. - Chinese Kazakh relations .// Sayasat. Alma Ata. 1997
- 10 G.S. Kasymova. KS Niyazbekova.Duhovno -nравstvennye ideas from proto // <http://www.rusnauka.com>
- 11 Kazakh model Etnopolitiki.Almaty, 200294-96 p.
- 12 A V. Khamitov. Problems of human values in the Kazakh culture // Herald Shipping - Karaganda, 2008.
- 13 K. Hafizova. About -Chinese Kazakh relations // Problems of the Far East. 1998. №4. - 34-42 p.
- 14 P. Kleyn. Reference Guide for the design of tests (administering psychometric design) /P.Kleyn. - K .: Peng Co., 1994. -283str.
- 15 E.Yu.Korzhakova. Psychology for life orientation rights. SPb .: Publisher RKhGA, 2006 - 384 p.
- 16 Future of the Kazakh diaspora. «Bass Editorial .: A Koshanov AND Nysanbaev» - Astana: Elorda, 2005 .; www.kisi.kz
- 17 V. Mahin. Qingjiang Updated: Foreign Experience - 2000 - 7 okt.
- 18 Methods of diagnostic value orientations of the individual EV Fantalovoy modification S. Kolmogorovoy, DV Kashira // «Diagnosis of psychological culture of pupils»: Pract. Allowance for school psychologists / comp. L.S. Kolmogorova. -M .: Vldos -Press, 2002. -259 -263s.
- 19 Practical psihodiagnostika.Metodiki and testy.- M .: Bachrach -M, 2011. - 672 p.
- 20 Schnell, T. & Becker, P. (2006). Personality and Meaning in Life. Personality and individual Differences, 41 (1), 117-129Schnell, T. (2006) Ohne Sinn kein Glück? Zur Relativierung und Differenzierung des Zusammenhangs von Sinn und Neurotizismus. In F. Lösel & D. Bender (Hrsg.) 45.Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie (S.314). Lengerich: Pabst Science Publishers
- 21 Schnell, T. und P. Becker (2007). Fragebogen zu Lebensbedeutungen und Lebenssinn. HogrefeVerlag GmbH & Co KG
- 22 Schwartz SH, Melech G., Lehmann A., Burgess S., Harris M., Owens V. Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement // Journal of Cross-Cultural Psychology. 2001. 32. 519-542.
- 23 Schwartz, S.H. & Bilsky, W. Towards a psychological structure of human values // Journal of Personality & Social Psychology, 1987, 53. pp.550-562.
- 24 Schwarz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. Advances in Experimental Social Psychology, 25, 1-65
- 25 K.L. Syroezhkin Kazakhs in China: Essays on the socio -ekonomicheskogo and cultural development. Almaty.1994.
- 26 K. Tokayev. The foreign policy of Kazakhstan in conditions of globalization. - Almaty, 2000. - 584 www.wikipedia.com
- 27 V.A.Yadov. Case issledovanie: methodology, program practices. Samara, 1995.

Popova N.V.

Взаимосвязь личностных особенностей и карьерных ориентаций молодых работников промышленного предприятия

Данная статья посвящена вопросам развития персонала как необходимого условия профессионального роста молодых работников, а также взаимосвязи личностных особенностей и карьерных ориентаций молодых работников промышленного предприятия. Она содержит как теоретические аспекты по данной теме, так и прикладные.

В статье представлены результаты исследования психологических особенностей и карьерных ориентаций молодых рабочих одного из крупных промышленных предприятий России.

В практике управления карьерой работников имеет место противоречие. С одной стороны, молодые работники стремятся к карьерному росту, продвижению по служебной лестнице, с другой стороны, их психологические особенности не в полной мере соответствуют их ориентациям. В то же время есть и другая сторона проблемы: полная реализация личностного, профессионального и творческого потенциала молодежи на предприятии.

Ключевые слова: промышленное предприятие, развитие персонала, развитие личности, становление личности, профессиональное самоопределение.

Popova N.V.

Interrelation of personal features and career orientations of young workers of the industrial enterprise

Given article is devoted questions of development of the personnel as necessary condition of professional growth of young workers, and also interrelation of personal features and career orientations of young workers of the industrial enterprise. It contains both theoretical aspects on the given theme, and applied.

The article presents the results of psychological research special characteristics and career orientations of young workers, one of the largest industrial enterprises of Russia.

In the practice of career management of employees is contradictory-Chiyo. On the one hand, young workers are committed to career growth, advancement, on the other hand, their psychological characteristics do not fully meet their orientations.

Key words: industrial enterprise, staff development, personal development, personal development, professional identity.

Popova N.V.

Өндірістік мекеме жас мамандарының тұлғалық ерекшеліктері мен карьералық бағытталуының өзара байланысы

Аталмыш мақалада персоналдың дамуының сұрақтары сияқты жас жұмыскердің кәсіби өсуінің қажетті шартының, тұлғаның өзгешелігінің және индустриялық кәсіпорынның жас жұмыскер карьерын бағдарлау айтылады. Ол осы тақырыпқа байланысты теориялық аспектілер мен қатар тәжірибелік аспектілерді қамтиды. Мақалада Ресейдегі үлкен өндіріс орнындағы жас жұмысшылардың психологиялық ерекшеліктері мен карьералық бағыттарының нәтижесі көрсетілген. Тәжірибеде жұмысшылардың карьералық басқаруы қарама-қайшылыққа ие. Бір жағынан жұмысшылар қызметтік саты бойынша карьералық дамуға ұмытылады, екінші жағынан, олардың психологиялық ерекшеліктері олардың бағыттарына толығымен сәйкес келмейді, сондай-ақ, қарастырылып отырған мәселенің басқа жағы да бар: өндірістегі жастардың іскерлік және шығармашылық потенциалы, жеке тұлғаның толық қалыптасуы.

Түйін сөздер: өндірістік мекеме, персоналдың дамуы, жеке тұлғаның дамуы, жеке тұлғаның қалыптасуы, кәсіби өзін-өзі айқындау.

**ВЗАИМОСВЯЗЬ
ЛИЧНОСТНЫХ
ОСОБЕННОСТЕЙ
И КАРЬЕРНЫХ
ОРИЕНТАЦИЙ
МОЛОДЫХ
РАБОТНИКОВ
ПРОМЫШЛЕННОГО
ПРЕДПРИЯТИЯ**

Введение

Серьезные изменения социальной ситуации в России предъявляют серьезные требования к уровню профессионализма работников любой сферы производства, развития и реализации их потенциала. Поэтому именно сегодня, как никогда, особенно остро стоит проблема психологического обеспечения индивидуальной карьеры человека. Проблема карьерного роста является значимой и привлекательной для всех, кто занимается вопросами организационного поведения. Накопленный к настоящему времени достаточно большой объем научных публикаций, касающихся темы карьеры, свидетельствует об увеличении научного интереса к ней. Данный интерес обусловлен еще и тем, что в обществе декларируется образ социально успешного человека как наиболее приемлемый и социально желательный. Эта тенденция в значительной степени сказалась на условиях формирования ориентаций и социального поведения молодежи. Образ уверенного в себе, самостоятельного, решительного человека, который хорошо выглядит и успешно продвигается по карьерной лестнице, особенно привлекателен для молодых людей.

Но, осознавая важность карьерного роста молодого работника, необходимо четко представлять, насколько может хватить внутренних ресурсов, способностей личности, ее возможностей для поддержания соответствующего имиджа, постоянного проявления социальной активности, высокой работоспособности. Тем не менее, не только работники, но и работодатели не уделяют должного внимания данному вопросу. Именно поэтому многие организации несут убытки, вкладывая средства и продвигая людей, психологические особенности которых, их внутренний ресурс не соответствуют должности. В то же время и сам работник имеет определенные психологические издержки.

В практике управления карьерой работников имеет место противоречие. С одной стороны, молодые работники стремятся к карьерному росту, продвижению по служебной лестнице, с другой стороны, их психологические особенности не в полной мере соответствуют их ориентациям. В то же время есть

и другая сторона проблемы: полная реализация личностного, профессионального и творческого потенциала молодежи на предприятии. Поэтому возникает острая необходимость изучения взаимосвязи личностных особенностей и карьерных ориентаций молодых работников промышленного предприятия России.

Основная часть

Вопросы развития персонала в период омоложения коллективов промышленных предприятий в России являются особенно актуальными, поскольку учет возрастных особенностей молодых работников, их личностного и профессионального становления значительно повысит эффективность и результативность системы подготовки персонала и в конечном итоге скажется положительно на основных показателях деятельности предприятий.

Развитие – фундаментальная категория диалектики, выражающая процесс движения, изменения органических целостных систем – материальных и духовных. Выделяют следующие наиболее характерные черты развития: возникновение качественно нового объекта (или его состояния), направленность, необратимость, закономерность, единство количественных и качественных изменений, взаимосвязь прогресса и регресса, противоречивость, спиралевидность формы (цикличность), развертывание во времени.

Развитие личности – это процесс количественных и качественных изменений унаследованных и приобретенных свойств личности. Развитие личности происходит под воздействием целого ряда факторов: наследственность (задатки); среда; специально организованное воспитание и обучение; собственная активность личности (самовоспитание, самообразование).

При этом решающую роль в нем, по мнению В.Д. Симоненко, играет собственная активность человека. «Формирование личности – процесс ее развития и становления под влиянием внешних воздействий (социальной среды, специально организованного воспитания и обучения); процесс становления человека как субъекта и объекта общественных отношений и различных видов деятельности» [2, с.34].

Под становлением личности можно понимать приобретение человеком в процессе развития новых свойств и качеств личности, приближение к новому уровню развития. В частности, можно говорить о становлении мировоззрения, индивидуальности, мастерства, профессионализма и

т.д. Существует несколько известных периодизаций профессионального развития. Например, периодизация А.К. Марковой, которая предлагает следующие конкретные этапы освоения профессии – адаптацию человека к профессии, самоактуализацию человека в профессии, приспособление к профессии – «выработку индивидуальной профессиональной нормы», «планки» самореализации, гармонизацию человека с профессией (близко к уровню «мастерства» – по Е.А. Климову), преобразование, обогащение человеком своей профессии (это уровень творчества), свободное владение несколькими профессиями.

Еще в одной известной периодизации американского психолога Д. Сьюпера выделяются несколько иные этапы. Первый этап – этап роста, на котором предполагается развитие основных интересов и способностей (от рождения до 14 лет). Следующий этап «разведки» исследует собственные силы и устремления, апробирует в различных видах трудовой и учебной деятельности (от 14 до 25 лет). Третий этап – пробный. На этом этапе идет апробация себя в качестве полноценного специалиста, способного «конкурировать» с более опытными работниками (25-30 лет), т.к. конкуренция в стремлении к жизненному успеху (карьере) является важнейшим смыслом существования в цивилизованном обществе. Следующие этапы стабилизации и поддержания предполагают утверждение себя в качестве надежного и преуспевающего специалиста (от 30 до 44 лет) и сохранение достигнутых позиций (в ходе карьерных усилий) (от 45 до 64 лет). А далее идет спад, уход, уменьшение профессиональной и социальной активности (от 65 лет и более) [3]. В качестве ведущих критериев профессионализации Сьюпер выделяет профессиональную продуктивность – эффективность профессионального развития личности и степень соответствия результатов ее деятельности социально-профессиональным требованиям.

Как видим, наблюдаются различия в периодизации разных авторов, которые объясняются не только различием в теоретико-методологических взглядах, но и особенностями социально-экономического и духовного развития общества. Так, например, у Е.А. Климова профессиональное становление (стадия «оптанта») занимает период с 11-12 до 14-18 лет, а у американского психолога Д. Сьюпера аналогичная стадия (этап «разведки») – от 14 до 25 лет. В американском обществе человеку предоставляется больше времени на обдумывание выбора и на пробу своих сил в разных видах деятельности. Анализ этапов взрослых периодов различных авторов показы-

вает, что в качестве главного критерия перехода от одной стадии к другой выступает готовность человека переосмысливать свою жизнь и профессиональную деятельность. Для многих людей взрослые периоды жизни – это периоды максимальной самореализации именно в профессиональной и трудовой деятельности.

От успешного прохождения взрослых периодов жизни зависит развитие личности, которое можно представить через следующие виды: индивидуальный, личностный, профессиональный. В зависимости от соотношения темпов различных видов развития А.А. Бодалев выделяет сценарии развития взрослого человека.

Каждый этап профессионального развития личности сопровождается определенными противоречиями. На стадии профессионального образования движущей силой развития личности как профессионала является противоречие между требованиями общества и уровнем личностного и профессионального развития обучающегося. Разрешение противоречий приводит к развитию познавательных и профессиональных способностей, повышению уровня социально-профессиональной компетентности. На стадии профессионального становления противоречие проявляется между требованиями новой для личности социально-профессиональной ситуации, новой роли, трудового коллектива и уровнем социально-профессиональной квалификации и компетенции. Разрешение происходит в процессе психологической перестройки личности и выражается в профессиональном самоопределении, нахождении личностного смысла в выполняемой работе, в приобретении профессионального опыта. На стадии профессионализации основным является противоречие между «я – действующим» и «я – отраженным» в профессии, обусловленное потребностью специалиста в развитии карьеры. Разрешается это противоречие в процессе продвижения по квалификационным ступеням профессии и выработке индивидуального стиля деятельности. Переход на стадию мастерства происходит в процессе разрешения противоречия между потребностью личности в самореализации в профессии и профессионально-психологическим содержанием и техническими возможностями профессиональной деятельности, а именно: в устранении противоречия между «я профессиональным» и «я потенциальным». Его разрешение возможно путем самоактуализации личности. На начальных стадиях профессионального становления движущими силами выступают противоречия между внеш-

ними и внутренними факторами, на последующих стадиях – внутренние противоречия личности специалиста-профессионала.

Под развитием персонала можно понимать деятельность, проводимую организацией с целью оказания помощи в достижении профессионального успеха молодого работника, а именно: в его профессиональном становлении, в развитии трудового потенциала, карьеры, профессионально-квалификационного продвижения. Организации создают специальные методы и системы управления профессиональным развитием, подготовкой резерва руководителей, развитием карьеры молодых работников. Для эффективного решения задач организации требуются пригодные для этого люди, которые должны развиваться и как работники, и как личности.

Для успешного развития персонала необходимы поддержка способных к обучению работников, распространение знаний и передового опыта, обучение молодых квалифицированных сотрудников, осознание управленческим персоналом важности развития сотрудников, снижение текучести кадров. Помимо внутрипроизводственного значения в развитии персонала, играют важную роль профессиональное обучение, активизация потенциальных возможностей работника, поднятие общеобразовательного уровня, укрепление духа творчества и соревновательности в коллективе. При этом очень значимым фактором является понимание и учет индивидуальных особенностей молодых работников, а также особенностей, характерных для этого возрастного периода.

На профессиональное становление и развитие молодых работников оказывает влияние модель поведения, сформированная, в основном, учебным заведением. Она может быть индивидуально-карьерной, неопределенной, характерной для молодых людей, не определившихся в своей профессиональной жизни и не осознавших, чего они хотят, порой неадекватно оценивающих свои возможности; несамостоятельной, свойственной молодым людям, в большинстве случаев очень способным, но не ориентирующимся в требованиях современного рынка труда, не владеющим технологиями поиска работы.

Особенностями этого возрастного периода являются вступление в общественное производство; частичный отказ от собственных интересов и подчинение интересам производства и социальных групп, в которые входят молодые люди. На этом этапе заканчивается процесс адаптации в системе общественного производства к своей

профессии, формируется устойчивый трудовой потенциал. Профессионально определившаяся личность постепенно идентифицируется с профессией, с теми социальными ролями, в которые человек вступает в связи с их выполнением. Поэтому для развития личности молодого работника очень важен процесс профессионального самоопределения и становления его как профессионала. Профессиональное становление – процесс изменения личности под влиянием социально-профессиональной ситуации, профессиональной деятельности и собственной активности, направленной на самореализацию в труде [2]. По мнению Э.Ф.Зеера [1], в качестве оснований для выделения стадий профессионального становления личности необходимо учитывать социальную ситуацию и уровень реализации ведущей деятельности. Именно эти два фактора оказывают основное влияние на профессиональное становление личности. Он отмечает, что «профессиональное становление субъекта выражается в развитии его личности и индивидуальности за счет приобретения профессионализма и формирования индивидуального стиля деятельности» [1, с.50]. Процесс профессионального становления личности сопровождается возникновением ряда проблем, специфика которых зависит от стадии становления.

Важным условием профессионального становления личности является ее самоопределение. Самоопределение – это всегда утверждение собственной позиции в проблемной ситуации. Профессиональное самоопределение предполагает выработку собственной позиции в ситуации, характеризующейся большой степенью неопределенности. Нередко согласование позиций затруднено. Профессиональное самоопределение, как правило, означает конфликт. Поскольку речь идет о самоопределении, то этот конфликт имеет внутриличностный характер. Его разрешение осуществляется путем ревизии и коррекции профессиональных устремлений, и конечно, внутриличностный конфликт может разрешаться продуктивно и деструктивно. Сторонами внутриличностного конфликта самоопределения являются различные составляющие структуры личности.

Становление личности реализуется различными способами профессионального самоопределения. Анализ этих способов показывает, что профессиональное самоопределение предполагает проявление собственной позиции в проблемной ситуации, характеризующейся большой степенью неопределенности. Профессиональное

самоопределение неизбежно порождает столкновение различных целей, интересов, позиций, несовпадение потребностей в самоосуществлении и реальных возможностей, противоречия между «Я – реальным», «Я – отраженным» и «Я – возможным».

Особого рассмотрения требует вопрос о кризисах профессионального становления личности. О кризисе можно говорить, когда происходит нарушение гармонии в развитии личности и возникновение на этой основе противоречия между разными составляющими или разными линиями развития (физической, интеллектуальной, нравственной, гражданской). Главная проблема кризиса – осознание этих противоречий и грамотное управление этими противоречивыми процессами. Кратко можно обозначить следующие варианты противоречий самоопределяющейся личности: противоречие между половым, общеорганизмическим и социальным развитием человека (по Л.С. Выготскому); противоречие между физическим, интеллектуальным, гражданским и нравственным развитием (по Б.Г. Ананьеву); противоречие между разными ценностями, противоречие несформированной ценностно-смысловой сферы личности (по Л.И. Божович, А.Н. Леонтьеву); проблемы, связанные со сменой ценностных установок во взрослые периоды развития субъекта труда (по Д. Сьюперу, Б. Ливехуду, Г. Шихи); кризисы идентичности (по Э. Эриксону); кризис, возникающий в результате существенного рассогласования между «реальным Я» и «идеальным Я» (по К. Роджерсу); кризисы возрастного развития, основанные на противоречии мотивационной и операциональной линий развития (по Д.Б. Эльконину); кризисы собственно профессионального выбора, основанные на противоречии «хочу», «могу» и «надо» (по Е. А. Климову), и др.

Некоторые исследователи причины жизненных кризисов видят в биологическом развитии человека, другие большее значение придают социализации личности, третьи – духовному, нравственному становлению личности. На наш взгляд, необходимо акцентировать внимание на кризисах профессионального становления. В кризисах профессионального развития решающее значение принадлежит перестройке, изменениям в профессиональной деятельности личности.

В целом же профессиональное самоопределение является важной характеристикой социально-психологической зрелости личности, ее потребности в самореализации и самоактуализации. Профессиональное становление обу-

словлено самостоятельным и осознанным согласованием профессионально-психологических возможностей человека с содержанием и требованиями профессиональной деятельности. Необходимым условием успешного формирования человека в сфере труда является его трудовой потенциал.

Трудовой потенциал работника – это мера его наличных ресурсов и возможностей, непрерывно формируемых в процессе всей социализации, реализуемых в трудовом поведении и определяющих его реальную плодотворность. Необходимо отметить три структурных компонента трудового потенциала личности: психофизиологический потенциал (способности индивида, состояние его здоровья, работоспособность, выносливость и т.д.); производственно-квалификационный (совокупность специальных и общих знаний, навыков и умений, обуславливающих способность к труду определенной сложности); личностный (уровень гражданского сознания, социальной зрелости, ценностные ориентации, потребности и запросы в сфере трудовой деятельности) [4].

Развитие трудового потенциала осуществляется в результате обучения и профессиональной подготовки. Немаловажное значение имеет саморазвитие личности, под которым понимается и образование, приобретаемое человеком в процессе самостоятельной работы без прохождения систематического курса обучения в образовательном учреждении, и активная целенаправленная деятельность человека, связанная с поиском и усвоением знаний в интересующей его области [2, с. 357].

Одним из основных показателей профессионального роста работника, его профессионального развития является карьера. Карьера – это успешное продвижение в какой-либо деятельности, профессиональный или должностной рост работника, который заключается в последовательном прогрессе его социального статуса или заработка. Карьера обеспечивает профессиональное и социальное самоутверждение человека в соответствии с уровнем его квалификации. Полноценная карьера – это сбалансированное соотношение внутреннего развития человека и его должностного продвижения на предприятии. Карьера структурирует трудовой и жизненный опыт человека, благодаря чему трудовая биография приобретает вид развития, упорядоченного ступенями карьеры. Успешная карьера обеспечивает человеку материальное благополучие, удовлетворение его потребностей в самореа-

лизации, уважении и самоуважении, в успехе и власти. Она показывает конкурентоспособность человека на рынке труда.

Профессиональный и должностной рост является важнейшим мотивом в деятельности большинства работников. На карьеру человека могут влиять как внутренние, так и внешние факторы. Внутренними факторами являются мотивы, уровень притязаний, самооценка, здоровье. Внешние факторы карьеры – это социально-профессиональная среда, тип и размеры организации. Профессиональная карьера требует высокой профессиональной компетентности. Должностная карьера в большей степени требует социальной компетентности, хотя формальный статус может не означать реального лидерства в профессиональной среде.

Среди закономерностей карьерного продвижения существует ряд особенностей. Среди них: характер его протекания в зависимости от возраста, стажа работы в организации и в должности; стадия деловой жизни; определение оптимальной скорости продвижения работника; знание временной модели периодизации карьеры. Планирование карьеры – одно из направлений кадровой работы в организации, ориентированное на определение стратегии и этапов развития и продвижения специалистов. Это процесс сопоставления потенциальных возможностей, способностей и целей человека, с требованиями организации, стратегией и планами ее развития, выражающийся в составлении программы профессионального и должностного роста. Управление карьерой специалистов в определенной степени является естественным продолжением и результатом всей деятельности службы управления персоналом. Организация работы по планированию и реализации карьеры работников включает в себя ознакомление работников с имеющимися в организации возможностями продвижения в виде программ обучения и консультаций по индивидуальным планам повышения квалификации, регулярное информирование и консультирование по открывающимся в организации возможностям обучения и вакантным местам, разработку программ поддержки и психологического консультирования, противодействующих кризисам карьеры, перемещение работников по трем направлениям: продвижение вверх по ступеням квалификационного или служебного роста, горизонтальное перемещение (ротация), понижение.

На наш взгляд, интерес представляют результаты исследования психологических особеннос-

тей и карьерных ориентаций молодых рабочих одного из крупных промышленных предприятий России.

Целью исследования явилось изучение психологических особенностей и карьерных ориентаций молодых рабочих промышленного предприятия. Были выдвинуты гипотезы исследования:

1. Имеются статистически значимые различия в психологических особенностях и карьерных ориентациях высококвалифицированных молодых рабочих и молодых специалистов.

2. Существует взаимосвязь между психологическими особенностями (качества коммуникативной сферы) и типами карьерных ориентаций высококвалифицированных молодых рабочих.

В исследовании приняло участие 25 молодых рабочих – членов резерва руководящих кадров – экспериментальная группа и 25 молодых специалистов – контрольная группа, всего 50 человек молодых работников в возрасте до 30 лет. Это тот возрастной период, когда происходит профессиональное становление личности, ее самоопределение, строятся планы карьерного роста и имеются первые профессиональные успехи. В контрольную группу вошли молодые специалисты, окончившие высшие учебные заведения и не имеющие опыта работы, поэтому они не могли пока реализовать свои карьерные ориентации. Однако, по мнению Э. Шейна, карьерные ориентации – это постоянный и устойчивый элемент структуры личности, формирующийся в процессе социализации. Молодые специалисты, имеющие небольшой стаж работы, также обладают ими.

В выборку молодых рабочих попали работники в основном мужского пола, так как предприятие, на котором проводилось исследование, относится к группе промышленных предприятий металлургической отрасли. По профессиональной принадлежности – это вальцовщики, волочильщики, резчики, правильщики, нагревальщики высокой квалификации, то есть имеющие 5-е и 6-е квалификационные разряды. Группу молодых специалистов составляют молодые работники (в возрасте до 25 лет), имеющие стаж работы не более года, имеющие высшее профессиональное образование и в основном работают в должности специалиста.

Предметом исследования являлись:

1. Психологические особенности интеллектуальной, эмоционально-волевой, коммуникативной сферы высококвалифицированных молодых рабочих и молодых специалистов.

2. Локус контроля молодых работников: интернальность общая, интернальность в сфере

достижений и неудач, в профессиональной деятельности (профессионально-социальный и профессионально-процессуальный аспекты интернальности), отрицание активности, готовность к деятельности, связанной с преодолением трудностей и готовность к самостоятельному планированию, осуществлению деятельности и ответственности за нее.

3. Уровень экстраверсии-интроверсии и нейротизма испытуемых экспериментальной и контрольной групп.

4. Типы карьерных ориентаций молодых работников (высококвалифицированных рабочих и молодых специалистов): профессиональная компетентность, менеджмент, автономия, стабильность (работы и местожительства), служение, вызов, интеграция стилей жизни, предпринимательство.

5. Основные мотивы трудовой деятельности работников.

При проведении исследования использовались методы психологического тестирования и параметрический метод t-критерий Стьюдента. В исследовании использовались методики: 16-факторный личностный опросник Р. Кеттелла (16PF), тест-опросник Г. Айзенка ЕРІ (адаптированный вариант опросника ЕРІ Шмелева А.Г), локус контроля. Новая модификация методики «Уровень субъективного контроля» (УСК) – версия для взрослых, опросник Эдгара Шейна «Якоря карьеры», методики «Парных сравнений» и «Мотивов достижений».

На основании результатов психологического тестирования высококвалифицированных молодых рабочих и молодых специалистов, использования методов математической статистики сделаны следующие выводы:

1. Уровень развития интеллектуальных, эмоционально-волевых, коммуникативных качеств в целом в группе высококвалифицированных молодых рабочих – членов резерва руководителей – средний. Тем не менее, наличие существенных различий по исследуемым факторам между двумя группами обследованных работников позволяет сказать, что высококвалифицированные молодые рабочие, в сравнении с молодыми специалистами, более осторожны, рассудительны, благоразумны, практичны и реалистичны, с менее выраженным творческим воображением. Они более осторожны в отношении новых идей, взглядов и в то же время более устойчивы к традициям и авторитетам.

2. В целом для группы молодых рабочих – будущих руководителей – характерен средний

уровень интернальности. Существенных различий по уровню интернальности между работниками двух групп не выявлено. На уровне средних арифметических значений более высокие показатели практически по всем шкалам опросника locus контроля зафиксированы в группе высококвалифицированных рабочих. Анализ показал, что количество интерналов превышает количество экстерналов в обеих группах.

3. По шкалам экстраверсия-интроверсия и нейротизм методики Г. Айзенка существенных различий не выявлено. На уровне средних арифметических значений уровень выраженности экстраверсии молодых рабочих незначительно ниже, чем у молодых специалистов, а уровень нейротизма – выше.

4. Все типы карьерных ориентаций (профессиональная компетентность, менеджмент, автономия, стабильность работы, служение, вызов, интеграция стилей жизни, предпринимательство) являются достаточно значимыми для обследованных работников, кроме карьерной ориентации, связанной со стабильностью местожительства.

5. Наиболее значимым мотивом трудовой деятельности для обследованных работников обеих групп является профессиональная карьера, признание и уважение окружающих. В меньшей степени и рабочие, и молодые специалисты ориентированы на власть и влияние.

6. Существуют корреляционные связи между карьерными ориентациями молодых рабочих и их личностными особенностями. Ориентация на менеджмент связана с такими личностными качествами, как эмоциональная неустойчивость, высокая нормативность поведения, ответственность, настойчивость в достижении цели, доминантность, уверенность, подозрительность. Ориентация на автономию (независимость) коррелирует с такими качествами, как робость, застенчивость, направленность на служение – с высокими моральными качествами, ответственностью, развитым самоконтролем и стремлением к выполнению социальных требований. Стремление к конкуренции и вызов связаны с особенностями интеллекта, ориентация на предпринимательство – с такими качествами, как общительность, моральная нормативность, ответственность, сниженная эмоциональная устойчивость.

Заключение

Диагностика психологических особенностей высококвалифицированных молодых рабочих и

молодых специалистов позволила собрать большой объем информации, составить банк данных на данный контингент персонала, который можно использовать для составления карьерограмм на каждого конкретного работника, программ развития молодых работников, проводить управленческие тренинги и тренинги делового общения, то есть содействовать профессиональному и карьерному росту, самореализации личности молодых работников.

Профессиональное обучение – важнейший компонент развития персонала. Основной целью обучения молодых работников является рост профессионализма, который может быть достигнут в процессе реализации следующих задач: мотивирование саморазвития, самообразования, профессионального роста, карьеры; повышение компетентности (социальной, экономической, правовой, специальной, экологической и др.); развитие психологических свойств, профессионально важных качеств, коррекция профессиональных форм поведения; развитие аутокомпетентности (персональной компетентности) и корректировка профессионально-психологического профиля специалиста; формирование социальной, профессиональной и персональной компетенции; обеспечение условий саморазвития, самообразования и самоосуществления личности.

Для эффективного решения задач организации требуются пригодные для этого люди, которые должны развиваться и как работники, и как личности. Для успешного развития персонала необходимы такие условия, как: поддержка способных к обучению работников; распространение знаний и передового опыта; обучение молодых квалифицированных сотрудников; осознание управленческим персоналом важности развития сотрудников; снижение текучести кадров. Организации создают специальные методы и системы управления профессиональным развитием, подготовкой резерва руководителей, развитием карьеры. Ведущие организации затрачивают на профессиональное развитие своих работников значительные средства – от 2 до 10% фонда заработной платы. Эти затраты являются капиталовложениями организации в развитие своих сотрудников, от которых она ожидает отдачи в виде повышения производительности. Обучение работников – многофункциональный процесс, оказывающий влияние на различные компоненты деятельности предприятий. Непосредственно от масштабов, хода и результатов обучения зависят текущие и будущие результаты деятельности предприятия; текущие и будущие

затраты, связанные с деятельностью предприятия; уровень риска в деятельности предприятий и организаций отрасли от некомпетентных действий персонала.

Помимо непосредственного влияния на финансовые результаты компании, капиталовложения в профессиональное развитие способствуют созданию благоприятного климата в организации, повышают мотивацию сотрудников и их преданность предприятию, обеспечи-

вают преемственность в управлении. Профессиональное развитие оказывает положительное влияние и на самих сотрудников: повышая квалификацию и приобретая новые навыки и знания, они становятся более конкурентоспособными на рынке труда и получают дополнительные возможности для профессионального роста как внутри своей организации, так и вне ее. Это особенно важно в современных условиях быстрого устаревания профессиональных знаний.

Литература

- 1 Зеер Э.Ф. Психология профессий. Э.Ф. Зеер. – М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
- 2 Общая и профессиональная педагогика: учебн. пособие для студентов педагогических вузов/под ред. В.Д.Симоненко. – М.: Вентана-Граф, 2005. – 368 с.
- 3 Пряжникова Е.Ю., Пряжников Н.С. Профорентация: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.Ю.Пряжникова, Н.С.Пряжников – М.: Издательский Центр «Академия», 2005. – 496 с.
- 4 Шаталова Н.И. Трудовой потенциал работника: проблемы функционирования и развития. Н.И. Шаталова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 1998. – 235 с.

References

- 1 Zeer E. F. Psychology professions E. F. Zeer. – M.: Academic Project; Fund, «World», 2005. – 336 p.
- 2 General and professional pedagogy: Educational. a manual for students of pedagogical universities /Ed. by C. D. Symonenko. – M.: Ventana-Earl, 2005. – 368 p.
- 3 Brazhnikova E. Y., Priajnikov N. With. Career Guidance: Textbook. book for students. the Supreme. the textbook. institutions / E. Y. Brazhnikova, N. With. Priajnikov. – M.: Publishing Center «Academy», 2005. – 496 p.
- 4 Shatalova N. And. Labor potential employee: problems of functioning and development N. And. Shatalova-Ekaterinburg: Publishing house of the Ural. GOS. Econ. University, 1998.

Сенук З.В.
**Социально-технологические
аспекты моделирования
бихевиоральных гендерных
стереотипов**

В статье рассматривается социальная технология моделирования и суггестии гендерных стереотипов в массовое сознание посредством создания художественного текста. Автор проводит контент-анализ наиболее популярных романов братьев Стругацких для выявления способов создания и суггестии устойчивых гендерных стереотипов патриархального сознания. Производится подсчет количественного соотношения мужских и женских ролей в романах, также проводится качественный анализ способов трансплантации стереотипов в контекст романов посредством психологических, лексических и экспрессивных приемов. Демонстрируется сексистская парадигма авторских установок, экстраполированная в художественную прозу. Показан способ имплицитного воздействия на массовое сознание посредством вплетения сексистских установок в социальные практики.

В статье делается вывод о количественном преобладании мужских ролей над женскими в несколько раз большем, чем это допускается в повседневной практике социального пространства, что подтверждается количественным подсчетом действующих героев.

Ключевые слова: социальная технология, гендерные стереотипы, суггестия, массовое сознание, художественная проза.

Senuk Z.V.
**Social and technological aspects
of behavioral gender stereotypes
modeling**

The article deals with social technology of gender stereotypes modeling and suggestion into the public consciousness by means of literary text creation. The author carries out a content analysis of the most popular Strugatsky brothers novel to identify ways of creating and suggestion a sustainable patriarchal consciousness gender stereotypes. Calculation of male and female novel roles quantitative ratio was carried out. Qualitative analysis of methods of stereotypes transplantation into the context of the novels by means of psychological, lexical and expressive techniques was also carried out. Sexist paradigm of authorial mindset extrapolated in fiction is demonstrated. Implicit mass consciousness influence method of sexist mindsets insertion into social practices is demonstrated.

The article concludes that the quantitative predominance of the male over the female roles in several times greater than that allowed in the daily practice of social space, which is confirmed by quantification of existing characters.

Key words: social technology, gender stereotypes, suggestion, public consciousness, literary text.

Сенук З.В.
**Бихевиоралдық гендерлік
стереотиптердің әлеуметтік
технологиялық моделдеудің
аспектері**

Мақалада әлеуметтік технологиялық модельдеу және көркем мәтін арқылы гендерлік стереотиптердің бұқаралық суггестиялуі қарастырылады. Автор Стругацких ағайындыларының ең танымал романдарына суггестияның қатаң гендерлік патриархалды естің шығару тәсілдерін анықтау үшін контент-анализ жасайды.

Аталық және әйел рөлдерінің санының арақатынасы есептелінеді, және де стереотиптердің трансплантациялық әдістеріне психологиялық, лексикалық, экспрессиялық әдістер арқылы сапалық анализ өткізілген. Автордың сексистикалық парадигмасы көрсетілген. Имплициттік тәсілдің бұқаралық еске сексистік құрылғылар арқылы әлеуметтік практикаға енгені көрсетілген.

Түйін сөздер: әлеуметтік технологиясы, гендерлік стереотип, суггестия.

**СОЦИАЛЬНО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ
АСПЕКТЫ
МОДЕЛИРОВАНИЯ
БИХЕВИОРАЛЬНЫХ
ГЕНДЕРНЫХ
СТЕРЕОТИПОВ**

Введение

В современной философской, социологической, психологической научной литературе активно разрабатываются проблемы социального бытия человека, в том числе и проблема самоосуществления, самореализации полов. Гендерная проблематика, отсутствующая в исследованиях советского времени, стала очень актуальна в науке, естественным путем отражая объективный вызов времени. Резкие изменения в условиях жизни, произошедшие за перестроечный и постперестроечный период в России, изменение всей социальной парадигмы, экспансия западных ценностей и норм в условиях открытости для глобализационных процессов, породили новую социальную реальность гендерных ролей, которая требует своего осмысления и научной рефлексии.

«Женский вопрос» был актуален всегда, во все периоды истории от начала времен. Социальный статус женщин был и остается непроясненным до сих пор, несмотря на огромное количество современных исследований, носящих в основном прикладной характер, особенно в западной научной литературе, и богатейший исторический материал о социальной практике всех времен и народов решения этого вопроса. В данной статье, разумеется, не делается попыток предложить некий универсальный рецепт достижения «гармоничного гендера», хотя бы в силу того, что опыт современной России, повторяющей вслед за Европой путь эмансипации, свидетельствует об абсолютной не бесспорности этого процесса. Хотя бы потому, что процесс действительной эмансипации имеет непредсказуемые и весьма спорные последствия. В частности, ответом стала стремительная феминизация мужчин, заимствование ими традиционно женских гендерных ролей, так, получили распространение новые для России явления, например, альфонсизм; повсеместно воспроизводимая модель «гражданского брака», вариацией которого является «гостевой брак», исключая совместное проживание, ведение хозяйства и рождение детей.

Отсутствие в советский период гендерных исследований, как таковых, отнюдь не означало, разумеется, что отсутствовала так

же практика социального конструирования гендерных ролей, практика моделирования реальности с их жесткой закрепленностью и социальными технологиями воспроизводства и ретрансляции. И в советском обществе, и, в особенности, в современной России, актуальная парадигма культуры всегда была патриархатной и сексистской в отношении к женщинам. Но если в советском обществе, детерминированном идеологемами коммунизма, для «женщин – «строительниц нового общества» законодательно вводились нормы квотного представительства в различных государственных и общественных структурах, то положение женщин в демократической постперестроечной России оказалось маргинальным и дискриминационным. Таковым оно остается и сейчас: квоты для обеспечения гендерного паритета в органах власти всех уровней отсутствуют, а эгалитаристский тип культуры, характерный для стран Запада, абсолютно не сформирован в российском общественном сознании. Более того, в России широко распространены социальные технологии суггестии бихевиоральных стереотипов, имеющих сексистскую основу. Именно применение социальных технологий делает невозможной смену патриархатной парадигмы культуры на более мягкую, эгалитаристскую модель.

Основная часть

Классические работы феминистской проблематики позволили обнажить, выявить механизмы социального конструирования пола и наметить пути изучения гендерных технологий. Позволили снять сакральное табу, лишить флера «естественной природной предназначенности» тех социальных ролей, которые играла женщина в патриархатном обществе. В дальнейшем было подробно изучено, каким образом пол становится артефактом, каковы особенности гендерной социализации личности, в ходе которой индивид обретает социальный пол, т.е. признаки женственности или мужественности, предписанные актуальной культурой. И то и другое воспитывается посредством специфических технологий, транслирующихся по социальным каналам в виде устойчивых гендерных стереотипов. Стереотипы отнюдь не нейтральны, т.к. несут определенную идеологическую нагрузку. Поскольку в обществе царит патриархатная парадигма культуры, гендерные стереотипы дискриминационны по отношению к НЕЙ и очень жестко регламентируют именно ЕЕ поведение и образ жизни. Стереотипы моделируют социальную среду, социальное бытие, жизненное

пространство, одновременно отражая реальную ситуацию в культуре. Будучи эманацией культурной Среды, они формируют массовое сознание, становясь самым устойчивым его компонентом, фиксированной установкой, которая обеспечивает механизм селективной диспозиции в восприятии действительности и, естественно, в моделировании поведенческих доминант.

Способы бытия гендерных стереотипов обеспечиваются каналами ретрансляции, такими как мода, литература, искусство, средства массовой информации, шоу-бизнес, реклама и пр. Культура патриархатна и, естественно, продуцирует мужское восприятие мира «бытие маскулинности в маскулинном» и патриархатное видение в этой действительности места женщины, ее роли, ее облика и поведения. В обществе постоянно происходит социализация полов по патриархатному стереотипу. Прежде всего социальной роли, статуса, темперамента. Для мужчин и женщин соответственно: общественная деятельность и биологическое воспроизводство; высокий и низкий; агрессивность, интеллектуальность, энергичность и пассивность, умственная ограниченность, управляемость, «ведомость». Психологические константы женского и мужского детерминируют более высокий социальный статус и доминирующую роль для НЕГО, и низкий социальный статус, пассивную покорность для НЕЕ. Главный тезис, претендующий на научность, патриархатного сознания, его альфа и омега, отправная точка и последний довод в рассуждениях, некая сакральная аксиома в наивно пантеистическом духе сводится буквально к следующему: самой природой женщине предназначено быть женой и матерью (читай: рожать детей и обслуживать мужчину). К этому тезису в явной и неявной форме сводятся все аргументы сторонников патриархата, именно на его обоснование направлена гендерная социализация.

Сексистские стереотипы пронизывают сферу бессознательного и воспринимаются обоими полами как детерминанты естественного поведения и самоочевидность. При таком подходе от внимания ускользает простая мысль, очевидная для объективного взгляда: природа не рассчитывала на социальность, в ходе биологической эволюции человек специализировался для воспроизводства вида и в этом смысле предназначение обоих полов одинаково. В ходе социогенеза природное начало абсолютизировалось только для женщин, что и было зафиксировано во всех формах общественного сознания.

Наряду с массой второстепенных, вторичных, опосредованных существует три базовых

гендерных стереотипа, сводящихся в конечном счете к уже упомянутому статусу, роли и темпераменту. Мужчине предписывается быть умным и доминантным, женщине – красивой и зависимой. Покажем некоторые приемы гендерной стереотипизации на примере фантастической прозы Стругацких. Выбор обусловлен исключительной показательностью приемов, изощренностью бессознательного путем растворенности гендерных стереотипов в структурах повседневности. Писатели демонстрируют жесткую патриархальную позицию при общей гуманистической направленности их творчества, что характерно для основных противоречий современной европейской культуры. Эта ситуация может быть объяснена с точки зрения самых глубоких философско-мировоззренческих, бессознательных установок самих авторов, как результата патриархальной социализации личности самих писателей. Здесь мы видим очевидный пример репродукции патриархальной парадигмы: несколько поколений советских людей сформировались под влиянием прозы Стругацких, в этом смысле можно рассматривать опредмеченное бытие фантастических миров в стереотипах массового сознания, суггестированных прозой Стругацких. В современных постсоветских странах популярность классической прозы Стругацких, как мы предполагаем, также довольно велика, так, совсем не случаен выбор российским режиссером Ф.Бондарчуком романа Стругацких «Обитаемый остров» для экранизации в стиле американского блокбастера, предназначенной, разумеется, для молодого зрителя. Актуализация философии Стругацких, по нашему мнению, продиктована современным мировым социополитическим дискурсом, что придает особое значение и актуальность использованным в этой прозе технологическим приемам конструирования бихевиаральных гендерных стереотипов.

Принцип фантастики писателей – здесь и сейчас, о каком бы времени и пространстве ни шла речь, основной лейтмотив творчества – гуманное отношение к человеку, его достоинство и высокое предназначение. Но есть одна философская тонкость, предопределяющая все остальное, – человек для Стругацких – это исключительно мужчина, всецело несущий, воплощающий в себе гендерный культурный знак мужского. Отсюда логично и неотвратимо пристраивается и вывод: достоинство высокого предназначения и гуманизм в отношениях – это все привилегия человека, следовательно, мужчины. В пространстве фантастических миров Стругацких действуют,

думают, страдают, совершают подвиги исключительно мужчины. Это мир, созданный мужчинами и для мужчин. Для женщин в этом мире место отведено за кулисами событий: они где-то, бесспорно, есть, но вне социального бытия, вне активной деятельности, создается иллюзия, что их не существует в природе. Они появляются как фактор возмущения, некая помеха, неизбежное зло, вызывающее омерзение, презрение, ненависть, отвращение. Высокие идеалы и этические нормы к женщинам в этих мирах не относятся, т.к. женские персонажи лишены субъектности и представляют собой разновидность неких объектов, сложных биологических систем, выполняющих полезные для человека функции, что и составляет их главную ценность. Возможно именно этим объясняется поразительный факт: при виртуозном владении стилем женские образы написаны крайне бледно, собственно, только обозначены, мимоходом, скороговоркой. Они не несут личностного начала, поэтому невозможно описать их в категориях самодостаточности, они всегда существуют только рядом с мужчинами и действуют только в ответ на мужскую активность, представляя собой не субъект (человек), а объект (вещь). Анализ простого количественного соотношения в этом смысле очень показателен. Женских персонажей либо крайне мало, либо их нет вообще. Проиллюстрируем высказанные нами предположения на примере.

Роман «Пикник на обочине». Действующие мужские персонажи: Рэдрик Шухарт, Гуталин, Барбридж, Счастливчик, Артур – сталкеры; Кирилл Панов, Пильман, Лемхен – ученые; Остин, Тендер – лаборанты; Херцог, Квоттерблат – полицейские; Эрнест – бармен; Макно – аген бюро эмиграции; Нуннан – поставщик; Креон, Хрипатый, Костлявый – скупщики краденого; Каттерфилд – врач; Дикса – слуга; Бенни – привратник; Рафаэль – управляющий; призрак отца Шухарта; шоферы такси, охранники, полицейские, санитары – активно действующих 29 человек. Женские персонажи: Гута – жена Шухарта; Мартышка – его дочь; Дина Барбридж – дочь сталкера; три старухи соседки; секретарша Нуннана; мадам – содержательница борделя – всего 8 человек.

Этот список сам по себе содержит устойчивый сексистский стереотип несамостоятельности женщины – либо жена, либо дочь, либо секретарша, но непременно чья-то собственность. Относительную самостоятельность в обществе имеют либо старухи, либо представительницы весьма специфичной профессии (Мадам). Это распределение ролей в полной мере отражает

сексистские стереотипы массового сознания о безответственности женщин в силу зависимости их от сексуальной природы, которой она не может управлять слабым разумом, и поэтому нуждается в контроле со стороны мужчины. Независимы от сексуальной природы только старухи, поэтому во всех культурах мира они пользуются относительной свободой и подобием уважения.

Роман «Трудно быть богом». Мужские персонажи: Пашка, Антон, дон Кондор – прогрессоры; Тамэо, Пампа, Кси, Пэрта, Сатарина, Рипат, Сэра, Рэба, Кэу – благородные доны; Пиц – король; принц; Киун, Кукиш, Кикус, Кабани – горожане; Будах, Тата – врачи; Уно, Муга – слуги; Кин, Гук, Цупик, Нанин, Тибак, Гур, Аба, Пакка, Арима – монахи; Вага, Арата, Пига – разбойники; штурмовики, слуги, разбойники, ученики и пр. – активно действующих 31 человек. Женские персонажи: Анка – подруга Антона; дона Окана – любовница дона Рэбы; кухарка Руматы (без имени); Кира – любовница Руматы; упоминаются, но не действуют – дона Пифа – жена дона Пифы; святая Бара; нянька доны Оканы; служанка Бина, придворные дамы – всего действующих 4 человека.

Роман «Град обреченный». Мужчины: Ван, Дональд, Андрей, Кацман, Узбукат, Хайдеман, Сильва, Наставник, Гейгер, Румер, Фрижа, Давыдов, Гоффшаттер, Блок, Чачуа, Саари, Паприкаки, Дольфюс, Ковальский, Кехада, Герман, Варейскис, Элизауэр, Паркер, Полковник, Фогель, Даган, Тевосян, Хнойпек, Рулье, Пак, чиновник мэрии, Немой – всего 34 человека. Женщины: Сельма Нагель – любовница и жена Андрея; Амалия – секретарша Андрея; Дольфюсика – жена Дольфюса; Матильда – старуха; Мырма – проститутка – всего 5 человек.

В этом романе действительность фрагментарна, дискретна и социально трансформируема. Перед нами происходит непрерывная смена, круговорот социальных ролей действующих героев-мужчин. Так, главный герой Андрей Воронин предстает перед нами мусорщиком, главным редактором газеты, следователем ГПУ, господином советником, руководителем экспедиции. То же происходит и с другими героями – утопия дает возможность для моделирования различных тоталитарных режимов и, соответственно, ролей для героев. Роли женщин и в этом романе и во всех остальных всегда остаются фиксированными. Диапазон их трансформаций при любом режиме, любой реальности, времени и пространстве однообразен и неизменен: жена, любовница, проститутка, секретарша, либо старуха, уже почти не женщина, маргинальный статус которой позволяет несколько больше, чем собственно женский.

Старуха Матильда персонифицирует этот статут – призрачная жалкая самодостаточность сумеречной зоны конца жизни. Феномен фиксированных сквозных женских ролей – это подтверждение тезиса о лишенности женщин самостоятельного социального статуса, устойчивый гендерный стереотип массового сознания. Сами роли тоже соответствуют сексистским стереотипам – социальная роль женщин – обслуживание потребностей мужчин в качестве жены, любовницы, прислуги.

В Повести «Попытка к бегству» женских персонажей нет вообще.

Не составляет труда посчитать количественное соотношение мужских и женских ролей в романах Стругацких и определить социальное жизненное пространство женщин. Современные исследователи определяют социальное пространство женщин одной третьей, в романах Стругацких эта цифра достигает пятой, шестой, восьмой части абсолютно мужского мира. Даже в описании далекого будущего среди торжества всеобщей гармонии в разуме женщины не перестают играть традиционные патриархатные роли. В романе «Возвращение. Полдень, XXII век» женщины показаны в проявлении своих профессиональных ролей. Но способы этого позволяют авторам не только сохранить, но и подчеркнуть те же гендерные стереотипы. Их всего пять – Шейла Кадар – структуральный лингвист; Татьяна Палей – инженер-археолог; Марина Черняк – оператор тяжелых систем; Джин – программист. Об их профессиях, личных и деловых качествах, планах, мыслях и т.д. мы узнаем лишь из авторской скороговорки, сами персонажи эпизодические и лишены поступков и речи. Вот способ включить образ Шейлы Кадар в ткань романа. «Женя (муж Шейлы – З.С.) сидел за столом и читал «Философию скорости» Градуэя. ... Шейла сидела в глубоком кресле, положив ногу на ногу, и читала Женину рукопись.» Это единственное место в романе, где Шейла за работой. Но ее работа сводится не к самостоятельному созданию социально ценного продукта, а к правке и критике ЕГО рукописи, как подобает примерной традиционной жене-секретарше. Налицо патриархатный стереотип: Она годится только к вспомогательной, обслуживающей, технической деятельности.

Инженер-археолог Татьяна Палей не показана в профессиональной деятельности. Ее явление читателю весьма симптоматично: высадившись на незнакомой планете, она интересуется исключительно перспективой купания. «Из-за угла вышла Таня в безрукавке и коротких штанах. Волосы у нее были мокрые. «Где ты была?» – свирепо спросил Комов. «Купалась.» – ответила Таня. «Как так

купалась? – сказал Комов, – кто тебе разрешил?» В этом отрывке закодированы и спрятаны основные бессознательные доминанты патриархатной парадигмы мира. Купание и загорание выбрано не случайно: и то и другое стало культурным знаком ничегонеделания, сибаритства, лени. Это апофеоз безделья и наслаждения жизнью. ОН не купается на незнакомой планете, у НЕГО для этого нет времени, а ЕЕ купание интересует больше всего на свете, будь это на Земле или в любой иной точке Галактики. ОНА убегает тайком, чтобы предаться любимому делу и получает упрек, что сделала это без разрешения ЕГО. Никто никому никаких разрешений не дает, но ОНА нуждается в опеке, контроле и разрешении со стороны мужчины.

Но самый интересный прием применен при характеристике Джин. Она – единственная женщина в романе, показанная в момент профессиональной деятельности. «Джин чуть не запоролла весь сектор. Каспаро схватил ее за руку. О, дьявольщина! У него было такое лицо! ... Каспаро послал ее спать. Она сидит в шестнадцатом и плачет. Итак, какая-то Джин без малого запоролла сектор слуховых ассоциаций. Дрянная девчонка! Каспаро поймал ее за руку. А если бы не поймал? Званцев стиснул руки и закрыл глаза».

ОНА сделала что-то ужасное. ОН успел исправить положение. ОНА плачет, осознавая свою глупость. Непрофессионализм нуждается в МУЖСКОМ КОНТРОЛЕ. Попытаемся сопоставить эту установку с описанием аналогичной ситуации, следующей через страницу. «Кто-то закричал протяжно и страшно. ...Каспаро кинулся к пульту. «Простите, – сказал высокий человек, – простите.» Каспаро толкнул его в спину: «Спать, Генри. Успокойтесь, ничего страшного.»

Каков психологический эффект подобного способа описания идентичной ситуации? Программист Джин и программист Генри делают одну и ту же работу. ОНА *чуть не ошиблась* по причине профессиональной несостоятельности, ОН *ошибся* в силу страшной усталости. Налицо суггестивное воздействие на читателя в укреплении сексистского стереотипа об умственной ущербности женщин, их лености и конформизме. Примерно тот же механизм и эффект обнаруживается при описании внешности героев. Отмечается

традиционное достоинство женщин – красота, как качество, удовлетворяющее определенную мужскую потребность. Отсюда и разная мера, степень красоты – для жен меньше, для любовниц больше, для проституток – еще больше. Вот Гута, жена: «Идет она мне навстречу, моя красавица... ножками своими ладными переступает, юбочка над коленками колышется, из всех подворотен на нее глазают,» Дона Окана, любовница: Огромные синие глаза без тени мысли и теплоты, нежный многоопытный рот, роскошное ...тело.» А вот так выглядит проститутка Сельма Нагель: «...юбка у нее была совсем короткая... а ноги голые, белые... гладкие икры, ямочки над коленями, обалдеть можно... ножки ее, основательно обнаженные, были превыше всех и всяческих похвал, Она сидела в кресле, положив одну прекрасную ногу на другую.» Классическая схема истерической закомплексованности на женской красоте как объекте потребления. Красота мифологизируется, сакрализуется, отчуждается, абсолютизируется. Миф о красоте – важнейший инструмент манипулятивных возможностей патриархатной культуры.

Заключение

В прозе Стругацких в неявном виде заключено главное – отношение к женщине, к женскому в целом как к объекту потребления. Мы попытались проследить лишь отчасти, какими способами достигается репродукция и ретрансляция сексистских стереотипов в обществе, как они канализируются в массовое сознание, становятся артефактами культуры. Психологические эффекты восприятия, наблюдаемые при этом, приводят к устойчивому воссозданию в обществе именно того типа культуры, который традиционно сексистски, патриархатно отводит женщине роль объекта, лишая, таким образом, статуса личности.

Художественная проза – лишь одна из социальных технологий суггестирования и воспроизводства патриархатных установок, но, безусловно, она, наряду со средствами массовой информации, кино, модой и т.д., является очень действенным способом и инструментом воздействия на массовое сознание.

Литература

- 1 Стругацкий А., Стругацкий Б. Трудно быть богом: Роман. – М.: Изд-во Эксмо, 1997. – 431 с.
- 2 Стругацкий А., Стругацкий Б. Пикник на обочине: Повесть. Град обреченный: Роман. – М.: Изд-во Эксмо, 1997. – 495 с.

References

- 1 Strugatskij A., Strugatskij B. It is difficult to be god: novel. – М.: Publishing house, Eksmo, 1997. – 431 p.
- 2 Strugatskij A., Strugatskij B. Picnic on a roadside: story. Hail fateful: novel. – М.: Publishing house, Eksmo, 1997. – 495 p.

Яновская Ю.Е.
**Описание и адаптация
методики Ч. Морриса
«Стили жизни»**

В статье представлены результаты адаптации методики Ч. Морриса «Стили жизни» для русскоговорящей выборки. Данный опросник разработан с учетом базовых смыслов, из которых разворачивается вся культурно заданная канва отношений человека с природой, социальным окружением, метафизическим измерением. Адаптация вопросника проводилась в соответствии со стандартным алгоритмом адаптации иностранных психодиагностических методов: осуществлен перевод англоязычной версии методики на русский язык, проведена проверка ретестовой надежности, надежности параллельных форм, конструктивной валидности, внутренней согласованности.

Ключевые слова: стиль жизни, адаптация теста, надежность, валидность, согласованность.

Ianovskaya Iu.E.
**Interrelation of personal features
and career orientations
of young workers of the
industrial enterprise**

The results of adaptation techniques Ch. Morris «Ways of Life» for Ukrainian ethnic reality. This questionnaire is designed to fit the basic meaning of which unfolds the whole set of cultural canvas relationship between man and nature, social environment, metaphysical dimension. The adaptation of the questionnaire was conducted with a standard algorithm adaptation of foreign psychodiagnostic methods: the translation of the English version of the methodology on the Ukrainian language, tested retestovoyi reliability, reliability parallel forms konstruktivnoyi validity, internal consistency.

Key words: life style, adaptation test, reliability, validity, consistency.

Яновская Ю.Е.
**Ч. Морристің «Өмір салты»
әдістемесінің суреттелуі мен
бейімделуі**

Бұл мақалада Ч. Морристің «Өмір салты» орыс тілді үлгідегі бейімдеу техникасы нәтижелері ұсынылған. Осы сауалнама алдын ала белгіленген мәдени жоспар бойынша адам мен табиғаттың қарым-қатынасын өрістетіп, әлеуметтік ортаның, метафизикалық өлшемін негізгі мағынасын қанағаттандыру үшін арналған. Сауалнаманы бейімдеу шетелдік психодиагностикалық әдістерді стандартты алгоритмі бейімдеуіне сәйкес жүргізілді: әдістеменің ағылшын нұсқасы орыс тіліне аударылды, қайта тестілеудің сенімділігіне, параллельді формалардың сенімділігіне, конструкті жарамдылығына, ішкі келісімділігіне тексеріс жүргізілді.

Түйін сөздер: өмір салты бейімдеу сынақ, сенімділік, жарамдылығын, консистенциясы.

**ОПИСАНИЕ
И АДАПТАЦИЯ
МЕТОДИКИ
Ч. МОРРИСА
«СТИЛИ ЖИЗНИ»**

Сложность и многогранность жизнедеятельности современного человека требует от него определенного отношения к своей жизни, формирования индивидуального образа поведения, необходимости осознания собственного стиля жизни [1]. В многочисленных теоретических и эмпирических исследованиях выделяются социальная и психологическая составляющие, обуславливающие процесс стилиобразования, отмечается его первостепенное значение для оценки состояния человека и общества [2, 3, 4].

Стиль жизни – индивидуально своеобразная целостная система устойчивых способов и форм опосредования личностью объективных условий жизнедеятельности [5]. Конструкт «стиль жизни» является междисциплинарным и исследуется в философии, психологии, социологии, литературе и многих других науках. Классические исследования стиля жизни связаны с именами А. Адлера, М. Вебера, Т. Веблена, Г. Гейта, Г. Зиммеля, Дж. Клейна, Р. Ланга, Г. Маркузе, Г. Олпорта, В. Уорнера и продолжаются современными учеными К. Абульхановой-Славской, П. Бурдые, Д. Вержером, Дж. Голдтропом, Е. Климовым, Х. Келлерманом, Б. Лаиром, Р. Лазарусом, А. Либиным, В. Мерлином, Ч. Моррисом, Р. Плутчик, М. Томлинсоном, А. Фиратом, Г. Уиткиным, Ю. Швалбом и др. [8, 9, 10, 13, 14, 15].

Понятие «стиль жизни» в научный оборот вводит Макс Вебер, который рассматривает стиль как критерий социальной стратификации, фактор, интегрирующий определенную социальную группу, и одновременно препятствующий переходу человека из одной группы в другую [2]. По М. Веберу, стиль жизни отражается в статусных группах благодаря разнотипной системе потребления благ, выраженных в образе жизни. По отношению к статусной группе образ жизни выступает и как системообразующая категория, и как символ принадлежности к ней [2]. «Стилизация» жизни заключается в наборе определенных символов, которые создают статусную группу и выступают как 1) системообразующее начало; 2) символ принадлежности к группе и идентификации; 3) элемент, обеспечивающий стабильность группы в течение определенного времени; 4) как фактор отделения от других групп.

Заметим, что сегодня в науке намечаются два основных пути исследования феномена «стиль жизни» – через изучение выбора субъектом целей жизни и образа жизни (К.А. Абульханова-Славская), и посредством изучения эго-защитных процессов личности, своеобразных моделей ее жизненного поведения (Р. Плутчик, Х. Келлерман, Х. Конт) [15]. Кроме того, выделяются и типы жизненного стиля. Наличие большого количества теоретических работ и эмпирических исследований подтверждает значимость инструментального определения конструкта «стиль жизни», использование качественных методик для этого, поэтому нами была осуществлена первичная адаптация и валидизация опросника Ч. Морриса «Стили жизни».

Целью статьи является представление и адаптация методики «Стили жизни» («Ways of Life»), созданной американским исследователем Ч. Моррисом.

Идея определения стиля жизни через знаковые конструкции, которые присущи человеческой культуре, принадлежит Ч. Моррису, развивающему в своих исследованиях социально-психологические аспекты семиотики. По мнению Ч. Морриса, социальное поведение является реакцией на знаки. На протяжении всей жизни человек находится под действием знаковых конструктов, которые влияют на его поведение. Ч. Моррис указывает на необходимость изучения знаковых систем, которые в той или иной форме используются членами определенной группы и с помощью которых они овладевают своим поведением и регулируют ее. Однако есть и универсальные смыслы, которые присущи представителям любых обществ – восточных и западных, традиционных и современных. Это те базовые смыслы, из которых разворачивается вся культурно заданная канва отношений человека с природой, социальным окружением, метафизическим измерением: стремление к чувственным удовольствиям; открытость к людям, внешнему миру и природе; моральное и ответственное участие в жизни; активную жизнь, заключающейся в личностной и общей инициативности, в стремлении к преодолению препятствий; самодостаточность внутренней жизни с богатым внутренним миром [6, 7].

Развертывание указанных смыслов в разных символических пространствах формирует стиль жизни человека. Согласно идее Чарльза Морриса существует тринадцать стилей жизни:

1) стиль жизни, направленный на поддержание жизненных ценностей;

2) стиль жизни, направленный на сосредоточение поиска внутренней независимости, свободы от других людей и вещей;

3) стиль жизни, направленный на понимание людей, демонстрации доброты;

4) стиль жизни, направленный на мыслительный тип;

5) стиль жизни, направленный на действия и времяпрепровождение с другими людьми;

6) стиль жизни, направленный на постоянное изменение окружающего мира;

7) стиль жизни, направленный на гармонию и созерцание;

8) стиль жизни, направленный на заботу о своем здоровье и радость жизни;

9) стиль жизни, направленный на пассивное существование в мире;

10) стиль жизни, направленный на самоконтроль и прохождение препятствий;

11) стиль жизни, направленный на анализ собственной жизни;

12) стиль жизни, направленный на решительные действия, риск;

13) стиль жизни, направленный на изучение космических сил.

Указанные стили жизни являются основными шкалами методики Ч. Морриса. Методика состоит из 13 утверждений, каждое из которых автор предлагает оценить с помощью 7-балльной числовой шкалы от 7 – мне очень нравится до 1 – мне не нравится. В результате определяется иерархия стилей жизни людей, принадлежащих к группам, которые отличаются по следующим признакам: пол, возраст, физические параметры (вес, рост и др.), величиной популяции населенного пункта, где родились родители и проходило детство, и прочее [11, 12].

Адаптация методики проводилась в два этапа. На первом этапе была проведена процедура перевода данной методики. Было сделано несколько прямых и обратных переводов, которые проверялись экспертами – преподавателями факультета иностранных языков ХНУ имени В.Н. Каразина. Затем методом экспертной оценки были выбраны наиболее удачные утверждения, которые воспроизводили каждый стиль жизни в методике. В качестве экспертов были приглашены преподаватели факультета психологии ХНУ имени В. Н. Каразина.

На втором этапе оценивались психометрические свойства данной методики: надежность, в том числе ретестовая и валидность (конструктивная и критериальная). Статистическая обработ-

ка данных проводилась с помощью программы SPSS21 for Windows.

Общее количество испытуемых для адаптации составляла 253 человека. Ретестовая надеж-

ность проверялась с повтором через месяц (использовался коэффициент Спирмена).

Результаты указаны в таблице 1.

Таблица 1 – Психометрические показатели методики для определения ведущего стиля жизни

Шкалы методики	Психометрические показатели	
	Ретестовая надежность (Коэффициент Спирмена)	Содержательная валидность (Коэффициент α Кронбаха)
стиль жизни, направленный на поддержание жизненных ценностей	0,640**	0,736**
стиль жизни, направленный на сосредоточение поиска внутренней независимости, свободы от других людей и вещей	0,510**	0,634**
стиль жизни, направленный на понимание людей, демонстрации доброты	0,478**	0,668**
стиль жизни, направленный на мыслительный тип	0,624**	0,667**
стиль жизни, направленный на действия и времяпрепровождение с другими людьми	0,680**	0,669**
стиль жизни, направленный на постоянное изменение окружающего мира	0,624**	0,767**
стиль жизни, направленный на гармонию и созерцание	0,460**	0,786**
стиль жизни, направленный на заботу о своем здоровье и радость жизни	0,442**	0,678**
стиль жизни, направленный на пассивное существование в мире	0,554**	0,687**
стиль жизни, направленный на самоконтроль и прохождение препятствий	0,689**	0,789**
стиль жизни, направленный на анализ собственной жизни	0,512**	0,789**
стиль жизни, направленный на решительные действия, риск	0,660**	0,634**
стиль жизни направленный на изучение космических сил	0,460**	0,689**

Примечание: **. Корреляция значима на уровне 0,01 (2-сторон.)

Таким образом, в результате тестирования выборки испытуемых в двух случаях было получено значение ретестовой надежности, что указывает на целесообразность использования адаптированного варианта методики Ч. Морриса. В результатах отображается стабильная стилевая характеристика, а не состояние, настроение, или влияние ситуационных факторов.

В таблице 1 также представлена содержательная валидность, которая отражает соответствие утверждений методики диагностической задаче. Коэффициент содержательной валидности был рассчитан как степень согласованности экспертных оценок.

Проверка конструктивной валидности оценивалась также в ряде корреляционных исследований. В исследовании принимали участие 167 человек и был выбран личностный многофакторный опросник Р. Кеттелла (форма С).

Анализ полученных показателей корреляционных связей шкал методики с показателями опросника Р. Кеттелла (форма С):

Фактор «эмоциональная устойчивость» коррелирует со стилем жизни, направленным на сосредоточение поиска внутренней независимости, свободы от других людей и вещей; стилем жизни, направленным на самоконтроль и прохождение препятствий.

Фактор «чувствительность» коррелирует со стилем жизни, направленным на сосредоточение поиска внутренней независимости, свободы от других людей и вещей; со стилем жизни, направленным на понимание людей, демонстрации доброты; со стилем жизни, направленным на мыслительный тип; со стилем жизни, направленным на гармонию и созерцания; стилем жизни, направленным на заботу о своем здоровье и радости жизни; стилем жизни направленным на самоконтроль и прохождение препятствий; со стилем жизни, направленным на анализ собственной жизни;

Фактор «интеллект» коррелирует со стилем жизни, направленным на мыслительный тип; со стилем жизни, направленным на гармонию и

созерцания; со стилем жизни, направленным на заботу о своем здоровье и радости жизни; со стилем жизни, направленным на самоконтроль и прохождения препятствий; со стилем жизни, направленным на анализ собственной жизни.

Фактор «высокая нормативность поведения» коррелирует со стилем жизни, направленным на понимание людей, демонстрации доброты; со стилем жизни, направленным на самоконтроль и прохождения препятствий; со стилем жизни, направленным на анализ собственной жизни; со стилем жизни, направленным на решительные действия, риск.

Фактор «консерватизм» коррелирует со стилем жизни, направленным на пассивное существование в мире;

Фактор «конформизм» коррелирует со стилем жизни, направленным на пассивное существование в мире;

Фактор «высокий самоконтроль» коррелирует со стилем жизни, направленным на пассивное существование в мире;

Фактор «напряженность» коррелирует со стилем жизни, направленным на поддержание жизненных ценностей и со стилем жизни направленным на самоконтроль и прохождения препятствий.

Для валидизации методики проводилась оценка критериальной валидности, которая определялась методом сравнения контрастных групп. В качестве критерия выступали профессии мужчин, готовность к риску и ценностные ориентации. Для выявления значимых различий использовался t-критерий Стьюдента. В качестве использованных методик были представлены: анкета с открытыми вопросами по профессии, методика диагностики степени готовности к риску Шуберта и методика ценностных ориентаций М. Рокича. Результаты сравнительного анализа показывают,

что у мужчин с более активной работой, высокой степенью риска наиболее выраженным является стиль жизни, направленный на движение, активность, действенность. Мужчины с менее активной работой и с меньшей степенью риска имеют стиль жизни соответственно более пассивный. У мужчин, у которых основной ценностью жизни является ценность здоровья, выбирают стиль жизни, связанный с заботой о здоровье.

Результаты статистического анализа, проведенного в ходе работы, показывают, что шкалы методики имеют необходимую конструктивную и критериальную валидность. Стандартизации шкал методики не было проведено, так как нормативная группа была недостаточно репрезентативной и объемной.

Выводы

В результате проведенных психометрических процедур методика «Стили жизни» Ч. Морриса была адаптирована для русскоязычной выборки. В методике был максимально сохранен язык автора, она отвечает психометрическим требованиям надежности, дискриминативности и валидности. Результаты методики могут быть использованы для качественного анализа данных.

Методика предназначена для психологов, педагогов, социологов, политологов, а также для всех, кому проблема определения стиля жизни является интересной и важной. В практической работе психолога методика может быть использована в психологической диагностике и консультировании.

В работе преподавателя методика может быть использована в курсах «Общая психология», «Социальная психология», «Политическая психология» и другие, а также для научных исследований по данным направлениям.

Литература

- 1 Адлер А. Наука жить / А. Адлер. – [Пер. с англ. и нем.]. – К.: Порт-Роял, 1997. – 288 с.
- 2 Бурдые П. Структура, габитус, практика. / П.Бурдые// Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – № 2.
- 3 Вебер М. Основные понятия стратификации/ М. Вебер // Социологические исследования. – 1994. – № 5.
- 4 Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «Модек», 1996. – 400 с.
- 5 Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А.В. Либин. – М.:Смысл. – 1999. – 532с.
- 6 Моррис Ч. Значение и означивание. Семиотика / Ч.Моррис. – М., 1983. – С. 118-132.
- 7 Моррис Ч. Основания теории знаков. Семиотика / Ч.Моррис. – М., 1983. – С. 37-89.
- 8 Психология индивидуальных различий. Тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во МГУ, 1982. С. 74-77.

- 9 Словарь / под. ред. М. Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко. – Под общ. ред. А. В. Петровского. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.
- 10 Швалб Ю.М. Психологічні критерії визначення стилю життя / Ю.М. Швалб/ – Політичний менеджмент . – №4-5. – 2002. – С.68-74.
- 11 Charles W. Morris (1942). Paths of Life: Preface to a World Religion. New York: Harper and Brothers.
- 12 Charles W. Morris (1956). Varieties of Human Value. Chicago: University of Chicago Press. Reprinted, 1973.
- 13 Coulangeon P. 2005. Sociologie des pratiques culturelles. Paris: La Decouverte.
- 14 Goldthorpe J., Wing Chan T. 2007. The Social Stratification of Cultural Consumption: Some Policy Implications of a Research Project. Cultural Trends. 16 (4). 373–383.
- 15 Mirowski S. Styl życia / Stefan Mirowski. Warszawa : Harcerskie Biuro Wydawnicze Horyzonty, 1997. 115s
- 16 Siciński A. Styl życia : koncepcje, propozycje / pod red. Andrzeja Sicińskiego Warszawa : Państwowe Wydaw. Naukowe, 197s.

References

- 1 Adler A. Science live / A. Adler– [Trans. from engl. and deutsch.]. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 p.
- 2 Bourdieu P. Structure, habit and practice. / Bourdieu P. // Journal of Sociology and Social anthropology. 1998. – Tom 1. – № 2.
- 3 Weber M. Concepts stratification / M. Weber // Sociological studies. 1994, № 5. – 124p.
- 4 Klimov E.A. Psychology of professional / E.A. Klimov. – М.: Publishing House of the «Institute of Applied Psychology,» Voronezh: NPO «Modek», 1996. - 400 p.
- 5 Libin A.V. Differential psychology: at the crossroads of European, Russian and American traditions / A.V. Libin. – AM: Smysl. – 1999. – 532p.
- 6 Morris Ch. Value and valuation. Semiotics / Ch.Morris.- M., 1983, pp 118-132.
- 7 Morris Ch. Foundations of the theory of signs. Semiotics / Ch.Morris.- M., 1983, pp 37-89.
- 8 Gippenreiter Y.B., Romanov V.J. Psychology of individual differences. Texts / [ed. Y.B. Gippenreiter, V.J. Romanov]. – М.: MGU, 1982. p. 74-77
- 9 Dictionary /. Ed. M. Yu. Kondratyev // Psychological lexicon. Encyclopedic Dictionary in six volumes / Ed-status. L.A. Karpenko. – Under the total. Ed. A.V. Petrovsky. - Moscow: PER SE, 2006. - 176 p.
- 10 Schwalb Yu.M. Psychological criteria for determining lifestyle / Yu.M. Shvalb / – Political Management. – №4-5. – 2002, p.68-74.
- 11 Morris Ch. Paths of Life: Preface to a World Religion/ Ch. Morris/ - New York: Harper and Brothers. – 1942.p. 234.
- 12 Morris Ch. Varieties of Human Value/ Ch. Morris/ - Chicago: University of Chicago Press. Reprinted, – 1973. – 234p.
- 13 Coulangeon P. Sociologie des pratiques culturelles /Coulangeon P. / Paris: La Decouverte, – 2005. – 432p.
- 14 Goldthorpe J., Wing Chan T. The Social Stratification of Cultural Consumption: Some Policy Implications of a Research Project.// J.Goldthorpe, T. Wing Chan - Cultural Trends: - №16 (4), 2007 – pp. 373–383.
- 15 Mirowski S. Styl życia / Stefan Mirowski/ - Warszawa: Harcerskie Biuro Wydawnicze Horyzonty, 1997. – 115p.
- 16 Siciński A. Styl życia : koncepcje, propozycje /pod red. Andrzeja Sicińskiego/ Warszawa : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1998. – 197 p.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1 Психология Психология

<i>Янчук В.А., Ахтаева Н.С., Тастанова А.А.</i> Әлеуметтік ілкі нанымдар нақты тұлғааралық қарым-қатынастың реттеушісі	4
<i>Ахтаева Н.С., Ахметова А., Нуртаева М.</i> Влияние войны на нравственный выбор молодежи в произведениях Э.М. Ремарка и Ч.Т. Айтматова	12
<i>Аяғанова А.Ж., Жубаназарова Н.С.,</i> Жоғары оқу орындарында болашақ педагог-психологтарды кәсіби дайындау	20
<i>Шайжанова Қ.У., Байдербесова А.Ж.</i> Жас отбасындағы ажырасудың психологиялық негіздері	28
<i>Борецкий О.М., Ким Л.М.</i> Метаморфозы зависти: порок и агрессия	38
<i>Камзанова А.Т., Жубаназарова Н.С., Садыкова Н.С., Турдалиева Ш.Т., Садреймова А.Ж.</i> Психологические особенности мотивации достижения у спортсменов (На примере большого тенниса)	46
<i>Қалымбетова Э.К., Сатыбалдина Н.К., Файзуллина А.К., Баймолдина Л.О., Жолдасова М.К.</i> Кәсіпке бейімделу мәселесінің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері	54
<i>Қалымбетова Э.К., Баратова С.М., Дуйсенбеков Д.Д.</i> Кәсіби мотивация және жас мамандардың кәсіби мотивациясының психологиялық ерекшеліктері	62
<i>Каримова А.Т.</i> Семейное воспитание как ключевой фактор развития ребенка	72
<i>Рогалева Л.Н., Малкин В.Р., Ким А.М., Айдосова Ж.К., Хон Н.Н.</i> Подходы к модели психологического обеспечения спортсменов на всех этапах спортивной карьеры	80
<i>Кудайбергенова А.М., Батаева Г.Ф.</i> Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері	88
<i>Кунанбаева М.Н., Токсанбаева Н.К., Мендибаева Д., Кайранбекова Д., Тасмуратова Б.</i> Влияние интернет-зависимости на психологическое здоровье ученической молодежи в современных условиях	98
<i>Мадалиева З., Рогачева И., Садвакасова З.</i> О влиянии социально-демографического статуса на эмоциональное состояние ВИЧ-положительных	106
<i>Мамырбекова Г.А.</i> Социально - педагогическая поддержка семьи как условие разрешения проблем неполной семьи	114
<i>Сабирова Р.Ш., Лазарева Е.А.</i> Исследование когнитивного стиля «импульсивность- рефлексивность» в контексте мотивации и саморегуляции учебно-познавательной деятельности студентов	124
<i>Сабирова Р.Ш., Капбасова Г.Б.</i> Сравнительное исследование психологического восприятия понятия религиозного фанатизма	132
<i>Сатыбалдина Н.К., Рукосуева А.С., Баймолдина Л.О., Калымбетова Э.К.</i> Психологические особенности отношения к природе в разных возрастных группах	140

<i>Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р., Исмагамбетова З.Н., Карабаева А.Г., Жубаназарова Н.С.</i> Психологический анализ созависимого поведения в любви студентов и её причины	150
<i>Тоқсанбаева Н.Қ., Наубаева Х.Т., Абдеева С.Б., Ибадилаева А., Усенова С.М.</i> Жастардың өзіндік бағалауын теориялық және эмпирикалық зерттеу.....	160
<i>Тоқсанбаева Н.Қ., Нағашбекова М.Б., Батырғалиева А.С., Ахметова Г.Б., Нурмуханова К.Д.</i> Этнопсихологиядағы кросс-мәдени ерекшеліктерді эксперименттік тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы.....	168
<i>Турсунгожинова Г.С.</i> Исследование лиц, подвергшихся ионизирующему излучению и совершивших аутоагрессивные действия.....	176

2-бөлім Раздел 2
Әлеуметтану Социология

<i>Абдикерова Г.О.</i> Методология и методика исследования интеграционных процессов вузов с работодателями	186
<i>Дадабаева Г.Р., Касымов Д.Б.</i> Социокультурные аспекты в поле формирования Алматинской агломерации (к постановке проблемы)	194
<i>Дуанаева Ш.Е., Бәйнеш Ш.Б.</i> Тұлғаның эмоционалдылық аймағы гендрлік айырмашылық ретінде	202
<i>Дүйсенова С.М., Қылышбаева Б.Н.</i> Қазіргі кезеңдегі Қазақстан студенттерінің ғылыми мотивациялары.....	212
<i>Жусупова А. Жаназарова З.Ж.</i> Мүгедек балаларды қоғамға бейімдеу арқылы сауықтыру жолдары	222
<i>Изимова Г.С., Амитов С.А.</i> Эмоциональное выгорание у служащих пенитенциарных учреждений	232
<i>Капсамит М.А., Нурбекова Ж.А.</i> Международный опыт реализации молодежной политики	240
<i>Кендирбекова Ж.Х.</i> Особенности изучения этнокультурной микросреды личности в системе этносоциальной работы	248
<i>Кокужева А.А.</i> Абсентеистические настроения в молодежной среде: причины политического отчуждения.....	258
<i>Наукенова А.Г.</i> Опыт социальной работы уполномоченных органов занятости Павлодарской области по развитию занятости женщин	268
<i>Нурбекова Ж.А., Жаназарова З.Ж., Файзуллина А.К.</i> Әлеуметтік жұмыс теориясының заңдылықтары	278
<i>Сарсенова Ә.Б., Маульшариф М.</i> Өңірлік еңбек нарығы мен жұмысбастылық ерекшеліктері: Алматы облысы мысалында.....	286
<i>Тимурқызы А., Бегалиева Н.Ү.</i> Психология ғылымында эмоция ұғымының қарастырылуы	296
<i>Шеденова Н.Ү., Чинасилова А.М.</i> Қазіргі кездегі қоғамдағы қарт адамдардың әлеуметтік мәртебесі.....	306
<i>Шнарбекова М.К., Абдирайымова Г.С.</i> О множественных реальностях образовательной стратегии молодежи	314

3-бөлім Раздел 3
Шетелдік әріптестердің мақалалары Статьи зарубежных коллег

<i>Василенко И.А.</i> Индивидуально-психологические особенности уверенной личности	324
<i>Казанжи М.И.</i> Особенности нравственной сферы личности, в различной степени склонной к фасилитации	332
<i>Koleva I., Makariev P.</i> Monitoring teachers' socio-cultural competency in a multicultural environment (scientific research project)	340
<i>Монтаев А.Б., Шахматова Н.В.</i> Территориально-трудовая мобильность выпускников вузов России и Казахстана: особенности, факторы и мотивы.	356
<i>Oidov Kh.</i> Government responsiveness and accountability in mongolia: its challenges and opportunities	368
<i>Сахиева Ф.Ә., Бердібаева С.Қ., Garber A.I., Қалматаева А., Оразбаева А.Ш., Бердібаев С.Қ.</i> Қытайда тұратын қазақ диаспорасы өкілдерінің құндылық бағдарларының құрылымы.....	380
<i>Ророва Н.У.</i> Взаимосвязь личностных особенностей и карьерных ориентаций молодых работников промышленного предприятия	392
<i>Сенук З.В.</i> Социально-технологические аспекты моделирования бихевиоральных гендерных стереотипов	402
<i>Яновская Ю. Е.</i> Описание и адаптация методики Ч. Морриса «Стили жизни».....	408

CONTENTS

Section 1 Psychology

<i>Yanchuk V.A., Ahtaeva N.S., Tastanova A.A.</i> Social prejudices as regulators of specific interpersonal relationships	4
<i>Ahtaeva N.S., Ahmetova A., Nurtaeva M.</i> Impact of war on a moral choice of youth in works by E.M. Remark and Ch.T. Aitmatov	12
<i>Ayaganova A. Zh., Zhubanazarova N.S.</i> Professional preparation of future psychologists-educators in Higher Education	20
<i>Shaizhanova K.U., Bayderbesova A.J.</i> Psychological bases of divorces of young families	28
<i>Boretsky O.M., Kim L.M.</i> Metamorphosis of Envy: Vice and Aggression	38
<i>Kamzanova A.T., Zhubanazarova N.S., Sadikova N.S. Turdalieva Sh.T., Sadreimova A. Zh.</i> Psychological features of achievement motivation among sportsmen in big tennis	46
<i>Қалымбетова Je.K., Satybaldina N.K., Fajzullina A.K., Bajmoldina L.O., Zholdasova M.K.</i> Social-psychological features of the professional adaptation problem	54
<i>Қалымбетова Je.K., Baratova S.M., Dujsenbekov D.D.</i> Professional motivation and psychological features of professional motivation of young specialists	62
<i>Karimova A.T.</i> Family Education as key factor of development of the child	72
<i>Rogalyova L.N., Malkin V.R., Kim A.M., Aidosova Zh.K., Khon N.N.</i> Approaches to Model of Psychological Support of Athletes at All Stages of Sports Career	80
<i>Kudaybergenova A.M., Batayev G.G.</i> The work of a social educator on shaping the communication culture of high school children	88
<i>Kunanbaeva M.N., Toksanbaeva N.K., Mendybaeva D., Kairanbekova D., Tasmuratova B.</i> The psychological nature a gadget-addiction of student's youth in modern conditions	98
<i>Madalieva Z., Rogacheva I., Sadvakasova Z.</i> About influence the social and demographic status on the emotional condition of the PLG-positive	106
<i>Mamyrbekova G.A.</i> Social – pedagogical support of the family as a condition for solving the problems of incomplete family	114
<i>Sabirova R.Sh., Lasareva Ye.A.</i> Study of cognitive style of Impulsivity-reflectivity» in the context of motivation and self-regulation learning and cognitive activity of students	124
<i>Sabirova R. Sh., Kapbassova G.B.</i> A comparative study of the psychological perception of the concept of religious fanaticism	132
<i>Satybaldina N.K., Rukosueva A.S., Baymoldina L.O., Kalymbetova E.K.</i> Psychological peculiarities of attitude towards nature in different age groups	140
<i>Tashimova F.S., Rizulla A.R., Ismagambetova Z.N., Karabaeva A.G., Zhubanazarova N.S.</i> Psychological analysis of codependent behavior of students in the love and its cause	150
<i>Toksanbaeva N.Қ., Naubaeva H.T., Abdeeva S.B., Ibadilaeva A., Usenova S.M.</i> Theoretical and empirical study of self-esteem of young people	160
<i>Toksanbaeva N.Қ., Nagashbekova M.B., Batyrgalieva A.S., Ahmetova G.B., Nurmuhanova K.D.</i> Experimental research of cross-cultural features in Ethnic psychology	168
<i>Tursungozhinova G.S.</i> Research of persons, undergone ionizing radiation and made autoaggressive actions	176

Section 2 Sociology

<i>Abdikerova G.O.</i> Methodology and methods of research integration of universities with employers	186
<i>Dadabayeva G.R., Kassymova D.B.</i> Almaty agglomeration: socio cultural aspects of its formation (Concepts and approaches).....	194
<i>Duanayeva Sh.E., Baines Sh.B.</i> Emotional area of the individual as gender differences	202
<i>Duysenova S.M., Kylyshbaeva B.N.</i> Scientific motivation of students of modern Kazakhstan	212
<i>Zhusupova A. Zhanazarova Z.Zh.</i> Adaptation of children – persons with disabilities to society through rehabilitation	222
<i>Izimova G.S., Amitov S.A.</i> Emotional burnout of penal officers	232
<i>Kapsamit M.A., Nurbekova J.A.</i> International experience in the implementation of youth policy	240
<i>Kendirbekova Zh.Kh.</i> The peculiarities of research of the individual ethnocultural microenvironment in the system of ethnosocial work	248
<i>Kokusheva A.A.</i> The absenteeism mood among young people: the causes of political alienation	258
<i>Naukenova A.G.</i> Authorized Employment Agencies Social Work Experience for Pavlodar Women Occupation.....	268
<i>Nurbekova Zh., Zhanazarova Z., Fayzullina A.K.</i> Principles of Social Work	278
<i>Sarsenova A.B., Maulsharif M.</i> Regional features of the labor market and employment: the case of the Almaty region	286
<i>Timurkyzy A., and Begalieva N.U.</i> Consideration of the concept emotion in psychology.....	296
<i>Shedenova N., Chinassilova A.</i> Social status of the elderly in modern society	306
<i>Shnarbekova M.K., Abdiraymova G.S.</i> On multiple realities of educational strategies of the youth	314

Section 3 Article foreign colleagues

<i>Vasilenko I.A.</i> Individual psychological particularities of a confident personality	324
<i>Kazanzhy M.I.</i> Peculiarities of the moral sphere of a person prone to facilitation in different degrees	332
<i>Koleva I., Makariev P.</i> Monitoring teachers' socio-cultural competency in a multicultural environment (scientific research project).....	340
<i>Montaev A.B., Shakhmatova N.V.</i> Territorial - labor mobility of university graduates russia and kazakhstan: features, factors and motives.....	356
<i>Oidov Kh.</i> Government responsiveness and accountability in mongolia: its challenges and opportunities	368
<i>Sahieva F.A., Berdibaeva S.K., Garber A.I., Kalmataeva A., Orazbaeva A.Sh., Berdibaev S.K.</i> The structure of the value orientations of the representatives of the Kazakh diaspora living in China	380
<i>Popova N.V.</i> Interrelation of personal features and career orientations of young workers of the industrial enterprise	392
<i>Senuk Z.V.</i> Social and technological aspects of behavioral gender stereotypes modeling	402
<i>Ianovskaya Iu.E.</i> Interrelation of personal features and career orientations of young workers of the industrial enterprise	408